

V
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

NA26

**THE COUNTRIES AND PEOPLES
OF THE NEAR AND MIDDLE EAST**

XXIV

*This publication was made possible by
Armen and Bersabe Jerejian Foundation Inc. - USA*

YEREVAN – 2005

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

**СТРАНЫ И НАРОДЫ
БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА**

XXIV

*Спонсор – "Фонд Армен и Берсабе Джереджан",
США*

ЕРЕВАН – 2005

ՄՄ 26

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

XXIV

*Մեկենասությունը
Արմեն և Բերսաբե ճերեճեան Հիմնադրամի - ԱՄՆ*

ԵՐԵՎԱՆ – 2005

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՀՏԴ 950
ԳԱԳՆ 63.3(5)
Մ 663

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Հովհաննիսյան Ն.Հ. (Մայրագան),

Բայրուրդյան Վ.Ա., Կարամանուկյան Ե.Լ., Հարությունյան Ն.Վ.,
Չորանյան Պ.Ա., Սաֆրաստյան Ռ.Ա.

Տեխնիկական համակարգող՝ Ն. Վ. Կարախանյան

Մ 663 Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (XXIV)-
եր., Զանգակ-97, 2005, 536 էջ:

«Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» մատենաշարի XXIV հատորը բաղկացած է յոթ բաժիններից, որոնք ընդգրկում են Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների նոր և նորագույն, հին և միջին դարերի պատմության, ինչպես նաև մշակույթի և բանասիրության հարցեր: Ձգալի տեղ է հատկացված տարածաշրջանի մարդաբանական զարգացումների, միջազգային և տարածաշրջանային, ցեղասպանազիտության և հարակից ինտեգրացիաների լուսաբանությանը:

Նախատեսվում է արևելագետների, միջազգայնագետների, պատմաբանների, մշակույթի հարցերով զբաղվողների, ինչպես նաև բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողների համար:

Մ $\frac{0503000000}{0003(01)-2005}$ 2005 թ.

ԳԱԳՆ 63.3(5)

ISBN 99941-1-088-8

© Հեղինակներ, 2005 թ.

ԱՐԹՈՒՐ ԱՎԳԱՆՅԱՆ

ՂՊՏԻԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ 1911Թ. ԱՍՅՈՒՏԻ
ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՈՒՄ

1882թ. նվաճելով Եզիպտոսը՝ բրիտանացիները հիմնովին վերակազմավորեցին երկրի կառավարման համակարգը: Բրիտանացիները պետական ծառայության ասպարեզում սկսեցին պաշտոններ վստահել մահմեդականներին, հայերին ու սիրիացիներին, որոնք, ըստ նրանց, ատամբել հարմարված էին ժամանակի վարչարարության պահանջներին: Արդյունքում, շատ դպտիներ¹ ազատվեցին իրենց զբաղեցրած պաշտոններից: Խոնդիրն այն է, որ դեռևս Եզիպտոսի մամլուք կառավարիչների օրոք դպտիներին ավելի մեծ տեղ էին տալիս՝ քարձր պետական պաշտոնների նշանակման հարցում: Նրանց էին հիմնականում վստահում երկրի վարչական կառավարումն ու հարկահավաքությունը²: Ավելի ուշ Մուհամմեդ Ալիի կառավարման տարիներին դպտիները, ինչպես նաև հայերը, հույները և սիրիացիները, հասան ավելի քարձր դիրքերի և մեծ դերակատարում ունեին երկրի կառավարման համակարգում³:

Բրիտանացիների վարած քաղաքականությունը դժվար ընտրության առաջ կանգնեցրեց դպտիներին: Մի կողմից նրանց ոգևորում էր այն փաստը, որ երկար դարերի մահմեդական տիրապետությանը եկել էր փոխարինելու հավատակիցների իշխանությունը, մյուս կողմից բրիտանացիներն առանձնակի աշխուժություն չէին ցուցաբերում դպտիների վիճակի քարելավման հարցին: Երբ ակնհայտ դարձավ, որ հասարակական ծառայության ասպարեզում մահմեդականներին և մյուս փոքրամասնություններին տրվող մախսապատվությունը պետական քաղաքականություն էր, դպտիները, հաղթահարելով լարջ դժվարություններ, սկսեցին քայլեր ձեռնարկել՝ իրենց մակնկին դիրքերը վերականգնելու ուղղությամբ: Առանձին դեպքերում դպտիներին հավաստիացնում էին, որ նրանց հետ կապված հարցերը կուսումնասիրվի կառավարության կողմից, իսկ որոշ դեպքերում նրանց տեղեկացնում էին, որ որևէ հարց այդ կապակցությամբ քննարկման ենթակա չէ⁴: Ղպտիները սկսեցին մեղադրել բրիտանացիներին իրենց նկատմամբ խտրականություն քաննեցնելու մեջ:

Համայնքային շահերը պաշտպանելու համար դպրոցի մի խումբ մեծահարուստներ, որոնք մահ Մաջլիս ալ-Մուլլիի անդամներ էին, 1908թ. հիմնեցին «Ղալտիական քարեմորթումների» կազմակերպությունը, ինչը եռուսկայան փորձ աքվեց ճակատիով «Ղալտիական ազատական կուսակցության»։ Մակայն այս փաստը հանդիպեց թե՛ քրիստոնացիներին, և թե՛ մահմեդականներին բուն հակազդեցությանը⁸։ Ղալտիական համայնքի մի շարք ներկայացուցիչներ, որոնց մեջ էին մահ հարուստ հողատերեր Վիսա Վասիլևն ու Մարկոս Հաննան, միացան 1907թ. Մուստաֆա Քամիլի (1874-1908) հիմնած Հիլք ալ-Վատանիին (Ազգային կուսակցություն)։ Կուսակցությունը մեծ ժողովրդականություն սկսեց վայելել, քանի որ սլանաճում էր Եգիպտոսից քրիստոնական գործերի անմիջապես ու առանց մախապայմանների դուրսբերում։ Քամիլը մեծ կարևորություն էր տալիս մահմեդականներին և դպրոցներին միասնությունը «Ղալտիները և մահմեդականները մի ժողովուրդ են՝ իրար անբաժանելիորեն կապված ազգությամբ, ավանդույթներով, քնավորությամբ և հոգեկենդանությամբ։ Մենք՝ եգիպտացիներս, կրճի մասին խոսում ենք միայն եկեղեցում և մզկիթում»⁹։ Մուստաֆա Քամիլն ու Վիսա Վասիլևն փորձում էին ավելի մեծ քվով դպրոցներ ներգրավել կուսակցության մեջ և կարևոր դերակատարում տալ նրանց։ Մակայն կուսակցության հիմնումից մի քանի ամիս անց՝ 1908թ., Քամիլի մահից հետո, դպրոցների և մահմեդականների միջև լուրջ հակասություններ առաջացան, քանի որ կուսակցության դեկավարությունն անցավ Մուհամմեդ Ֆարսիլի և շեյխ Արդ ալ-Ազիզ ալ-Ջավիդի ձեռքը, որոնք ծայրահեղ իսլամական քարոզչություն էին վարում¹⁰։ Որպես հակազդեցություն դպրոցական ալ-Վատան թեքքում երատարակված այն հողավածի, որում քննադատվում էր Եգիպտոսի իսլամական եկեղեցուն, ալ-Լավայի¹¹ գլխավոր խմբագիր շեյխ Աբդ ալ-Ազիզ ալ-Ջավիդը, դպրոցների դեմ վիրավորական մի հողված գրեց, որը վերնագրված էր «Թսլամն օտար է իր երկրում և անհրաժեշտ է երևան հանել դպրոցների պահանջներն այդ գործում»¹²։ Ղալտիների և մահմեդականների հարաբերություններում լարվածությունը մեծանում էր։ Դա հատկապես ցայտում էր երևում գյուղական շրջաններում, որտեղ դպրոցները հաճախ հարձակումների թիրախ էին դառնում։ Մահմեդական և դպրոցական լրատվամիջոցներում սովորական երևույթ էր փոխադարձ մեղադրանքները, վիրավորանքները, ինչպես մահ կրոնական անհամըրթողականության դրսևորումները¹³։ Ղալտիական համայնքի որոշակի հատվածի աջակցությունն էր վայելում մահ Հիլք ալ-ուննան (Ժողովրդական կուսակցություն), որի գործունեությունն ու գաղափարախոսությունը կապված էր նրա առաջնորդներից մեկի՝ Ահմադ Լուտֆի ալ-Մալիխի անվան հետ։ Ալ-Մալիխի կարծիքով՝ երկիրը քրիստոնացիների գերիշխանությունից ազատագրելու համար անհրաժեշտ են քարեմորթումներ անցկացնել, քաղաքական անկախ կառույց-

ներ ստեղծել, և միայն դրանից հետո, հմաքավոր է, քանակություններ սկսել քրիտանացիների հետ: Այս կուսակցությունը չէր հետևում իսլամական, պաևօսմանական ուղղություններին, այլ հիմնվում էր աշխարհիկ քարեվոլյուցիոնների վրա և թերևս այդ պատճառով էլ ստանում էր երկրի քրիստոնյա քնակչության որոշակի աջակցությունը¹²:

1910թ. սկզբներին մի քանի դպտի սեծահարտատներ, որոնց մեք էին Ջորջա Վիսան, Քիչարա Հաննան, Քրաուֆիկ Դուսը, Ալանոյս Զանուսը, ինչպես նաև Այուտի նշանավոր իրայատների և Վիտաների ընտանիքները, առաջարկեցին դպտիական համաժողով գումարել՝ քննարկելու համար դպտիների նկատմամբ խտրական քաղաքականությունը, որ իրականացնում էր քրիտանական իշխանությունը: Դպտիները ցանկանում էին հավասար իրավոնքներ ունենալ եզիպտացի մաննեղականների հետ, այնպես որ դավանանքը չխոչընդոտեր հասարակական ծառայությունների ասպարեզում առաջխաղացման համար¹³:

Դպտիական քեքքերում տեղ գտան նյութեր այն մասին, որ համաժողովի նպատակը դպտիների հետ կապված հիմնահարցների քննարկումն էր և դրանք կառավարությանը ներկայացնելը: Նշվում էր, որ համաժողովի նպատակը քացառապես խաղաղ էր, որը նկատի չէր առնում դպտիների ընդգլգում՝ ո՛չ մաննեղականների և ո՛չ էլ կառավարության դեմ¹⁴:

Ինչ վերաբերում էր քրիտանացիներին, ապա նրանք դեմ էին համազումարի անցկացմանը: Նրանք հայտարարում էին, որ իրենք մեծ դեր են ունեցել եզիպտացի ժողովրդի տարբեր տարրերի միջև համաձայնության եզրեր գտնելու հարցում, և որ միջհամայնքային հարաբերություններում ստատուս քվոյի փոփոխությունը կարող էր բերել անկանխատեսելի հետևանքների¹⁵: Այստեղ նշենք, որ XX-րդ դարի սկզբներին դպտիները, տարբեր գնահատումներով կազմելով Եզիպտոսի քնակչության 7-10 տոկոսը, զբաղեցնում էին Նեքրին գործերի նախարարության պաշտոնների 62,3 տոկոսը, որից հարկահավաքների 93-98 տոկոսը, փոստի և երկաթգծի նախարարության՝ 48,08 տոկոսը, ֆինանսների նախարարության՝ 44,24 տոկոսը, պոլարադատության նախարարության՝ 14,85 տոկոսը, կրթության և մշակույթի նախարարության՝ 6,14 տոկոսը, ուազմական նախարարության՝ 30,55 տոկոսը, հասարակական ծառայություններում՝ 29,36 տոկոսը: Այսպիսով դպտիները զբաղեցնում էին կառավարության պաշտոնների 45,31 տոկոսը¹⁶: Վարչական պաշտոններում իրենց մեծ թվով ներկայացված լինելը դպտիները քացառում էին այն փաստով, որ իրենք կազմում էին կոքոված եզիպտացիների 30 տոկոսը, ինչպես նաև վերահսկում էին ամտեսության 19 տոկոսը¹⁷: Միևնույն ժամանակ պետք է նշել նաև, որ 1908թ.-ին Եզիպտոսում վարչապետ նշանակվեց դպտի, հայտնի հասարակական-քաղաքական գործիչ Բուտրոս Դալիմ: Մինչև վարչապետի պաշտոնը ստանձնելը նա ակ-

տիվորեն ներգրավված էր նրկյի քաղաքական կյանքում: Սակայն Ղալիի վարչապետի պաշտոնում նշանակվելը բերեց միջամայրաշին և միջկրճակական նոր լարվածության, ինչն ավելի սրվեց վարչապետի սպանությունից հետո¹⁴: Բուտրոս Ղալին սպանվեց 1910թ. փետրվարի 21-ին երիտասարդ ազգայնական, Ազգային կուսակցության անդամ Իրյահիմ ալ-Վարդանիի ձեռքով, որը դատավարության ընթացքում հայտարարեց, որ չէր կարող համոզուածել քրիստոնյայի կողմից մեծան բարձր պաշտոն գրադեցնելը¹⁵: Ազգայնականները Ղալիին մեղադրում էին Սուեզի գրանցքի կոնցեսիայի պայմանագրի նրկաբացման, Դինչավայի քնակիչներին մահվան դատապարտող տրիբունալը¹⁶ դեկավարելու և նրկրում գրաքննությունը վերականգնելու մեջ: Իրենց հերքին դպտիներն Ազգային կուսակցությանը մեղադրում էին մոլեռանդության մեջ: Բուտրոս Ղալիի սպանությունից հետո անորոշ ժամանակով հետաձգվեց համաժողովի անցկացումը, քանի որ և՛ Բրիտանիայի արտգործնախարարը, և՛ խեղիվ Արաս Հիլմի II-ը դեմ էին համագումարի անցկացման գաղափարին¹⁷:

1911թ. հունվարի 26-ին Reuter's գործակալության միջոցով հաղորդագրություն տարածվեց, որում ծաղրանքի էին ենթարկված դպտիական պահանջները: Հաղորդագրության մեջ նշվում էր, որ Մեծ Բրիտանիայի Գեղազույն Կոմիսար Սըր Էդոն Գորսթն այցելել է այն գավառները, որտեղ հիմնականում քնակվում էին դպտիները: Գորսթը, ուսումնասիրելով դպտիների դժգոհությունների հետ կապված հարցերը, քացահայտել էր, որ նրանք չունեն դժգոհության որևէ լուրջ առիթ, իսկ նրանց բարձրացրած հարցերը գավառական խորհուրդների կողմից պատշաճ կերպով քննարկվել էին¹⁸: Այս հաղորդագրությունը նոր լարվածության պատճառ դարձավ: 1911թ. փետրվարին Ղալիի մահվան տարելիցի նշումից հետո դպտիները մարտի 6-8-ը համաժողովի անցկացման հրավեր տարածեցին, սակայն Գորսթը չբաշտրեց համագումարի անցկացումը: Սասող Ջադլուրը¹⁹ Գորսթի դիտորոշման մասին իր հուշերում գրել է «Իմացանք, որ Գորսթը շատ է բարկացել դպտիների շարժման դեմ, իսկ Մայիլդն էլ իր հերքին ավելի է բորբոքում Գորսթին: Նա (Գորսթը-Ա.Ա.) իսկապես ջանք չի խնայում արգելելու Ասյուտի համաժողովը և նույնիսկ սպառնում է ուժով խոչընդոտել դրա կայացմանը: Սակայն իմացանք, որ արտգործնախարարությունից (Մեծ Բրիտանիայի-Ա.Ա.) հրահանգներ են եկել, որոնք կոչ էին անում հանգիստ քողմել դպտիներին և նրանց գործերը»²⁰:

Բուտրոս Ղալիին փոխարինած Մուհամմեդ Մայիլ փաշան նույնպես ցանկանում էր արգելել Ասյուտի համաժողովը՝ պատճառաբանելով, որ այն խանգարում է անվտանգության ասպանվմանը և կարող է գրգռել մահմեդականների զգացմունքները²¹:

1911թ. մարտի 2-ին եզիպտական կառավարությունը հայտարարություն տարածեց, որում ասվում էր, որ համաժողովը կարող է նոր խտվություն քարձրացնել ժողովրդի շրջանում և առաջարկեց, որ համաժողովը գումարվի Կահիրեում և ոչ թե Ալյուտում, որտեղ քնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը դպտիներ էին: Իսկ հագորդ օրը Եզիպտոսի Լեյքին գործերի մախարարությունը հրապարակեց կառավարության պաշտոնական հայտարարությունը՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Պատրիարքը (դպտիների) դպտի նախկայտաներին և գլխավոր եզգևրականներին հասցեսագրված մի շրջարեքական լույս ըմծայեց՝ հրամայելով նրանց, որ տեղեկացնեն իրենց մխարանություններին, որպեսզի ձեռնպահ մնան համաժողովին մասնակցելուց, ինչը կարող է նոր խտվություններ առաջացնել Եզիպտոսում»²⁶:

1911թ. իր գեկույցում Էդոն Գորսթը, խտորեն քննադատելով դպտիներին և Ալյուտի համաժողովը, հիշատակում է, որ համաժողովը ներկայացուցչական չէր և նզովված էր պատրիարքի կողմից: Գորսթը նշում էր, որ համաժողովը կազմակերպվում է մի քանի հարուստ հողատերերի կողմից, որոնք էական թիվ չեն կազմում դպտիների շրջանում: Եւ հատուկ նշանակություն էր տալիս դպտիների մեծ տնտեսական հնարավորություններին, ինչն ավելի զգալի էր, քան իրենց համերկրացի մանձեղականներինը: Ըստ Գորսթի սա էր պատճառը, որ հարուստ հողատերերը շահագործում էին հասարակ մարդկանց և հատկապես յրավոր գյուղացիներին, որոնք տատապում էին դպտի վաչխառուների ձեռքերում: Գորսթը մեղադրում էր դպտիներին այն հարցում, որ վերջիններս բրիտանացիների կողմից դպտիների և մանձեղականների հանդիպ անպատ վերաբերմունքը մեկնաբանում էին դպտիների տեսանկյունից կոթմանարար: Մյուս կողմից դպտիները կարծում էին, որ համաժողովի դեմ հանդես գալու հարցում պատրիարքի վրա ճնշում գործադրելու կառավարության փորձերը ճախողվել են²⁷:

Այս հարցում ինչ-որ չափով հասակություն մտցնելու համար հարկ ենք համարում մեջբերել պատրիարքի հայտարարությունն ամբողջությամբ. «Մեր բոլոր սիրելի գավակներին, Եզիպտոսի ողորպիտ դպտիներին, որոնց աստված պահպանում է: Մենք լսել ենք, որ մեր սիրելի գավակները մտադիր են հանդիպում անցկացնել Ալյուտում՝ դպտի ժողովրդի բոլոր պատվիրակների մասնակցությամբ՝ պետական գործերի շուրջ խորհրդակցություն անցկացնելու նպատակով, և լսել ենք, որ դրան մասնակցելու հրավերներն արդեն ուղարկվել են: Ըստ հաճելի է տեսնել, որ մեր հարգարժան գավակները հավաքվել են ընդհանուր նպատակի շուրջ: Այնուամենայնիվ, մնան ժողովը, որը մախատեսվում է անցկացնել դպտի ժողովրդի մի մասի կողմից այնպիսի քաղաքում, ինչպիսին Ալյուտն է, մեզ անհամազուտացնում է, և քանի որ այդ մասերի ժողովուրդը ոչինչ չգիտի ժողովների մասին և ավանդույթ չունի դրանք անցկացնելու

գործում, ուստի այն կարող է առիթ տալ անհետատես մարդկանց գործել անցանկալի ձևով: Ուստի մեր հայրական բարոյքյամբ և ձեռք հանդես գնեցած մեր մեծ սիրով խորհուրդ ենք տալիս մեր սիրելի զավակներին մտածել դպտիկների մասին մեկ այլ ձևով: Ներկայացուցիչների մեծ հավասք կարող է լինել մի այնպիսի քաղաքում, որը կնպաստի դպտիկների բարեկեցությանը և ոչ թե հակառակը: Մենք մահ խորհուրդ ենք տալիս նրանց հեռատես լինել և լավ հավասարակշռել, թե ինչ են անում և ինչ կլինի իրենց մտահաղացման վերջը: Մենք ասածում խնդրում ենք օգնել նրանց և տալ ողորմածություն, օրհնանք և խաղաղություն»²⁸:

Եվ իրականում պատրիարքը համձնարարեց Ասյուտի դպտիկա-մայրցիկ հոգևոր առաջնորդ, սրբազան Մակարիոսին, որպեսզի համագոր-մարն անցկացվի իր վերահսկողության ներքո: Իջ հերթին Մակարիոսը մամակ ուղարկեց պատրիարքին՝ հավաստիացնելով, որ ամեն ինչ հան-դարտ է ընթանում, և համաժողովը կանցկացվի նրա հովհանավոյություն-յամբ և վերահսկողությամբ²⁹: Կառավարության կողմից փորձ ալվեց մահ դպտիկների վրա ազդել օտարերկրյա հյուպատոսական գործակալ-ների միջոցով: Վերին Եգիպտոսում շատ դպտիկներ օտարերկրյա պե-տությունների հյուպատոսական ներկայացուցիչներ էին, և նրանցից շատերը հետաքրքրվում էին համաժողովի հարցերով: Կառավարության խնդրանքով Կահիրեում գործող գլխավոր հյուպատոսները հարցը քննարկեցին այդ գործակալների հետ, սակայն ապաստյուն, քանի որ նրանցից շատերը ռադիկալ մեթոդներ խզել իրենց կապերը համաժողովի հետ և հայտնեցին, որ իրենց վրա ճնշում գործադրելու դեպքում կհետա-ման պաշտոններից³⁰:

Երկար քննարկումներից հետո, 1911թ. մարտի 4-ին, կառավա-րությունը վերջապես որոշեց համագորմարն անցկացնել Ասյուտում: Ու-րաշման մեջ նշված էր. «Հակառակ դպտիկների պատրիարքի և մի խումբ հավասարակշռված դպտիկների խիստ ընդդիմության և կառավարության խորհուրդներին, որոշ դպտիկներ պնդում են Ասյուտում համաժողովը հրա-վիրելու քոյլություն ստանալու պահանջը: Նրանք արդեն անհրա-ժեշտ մախապատրաստություններ են տեսել և խոստացել են, որ ոչ մի րան չի պատահի, որ կխաթարի ամփոսանգությունը: Կառավարությունը գտնում է, որ այդ համաժողովը էական չէ, և չկա որևէ էական քան, որ կարգելի այն»³¹:

1911թ. մարտի 6-ին Ասյուտում իր աշխատանքները սկսեց դպտիկական համաժողովը, որին մասնակցում էր 1150 պատվիրակ՝ Ե-գիպտոսի տարբեր մահանգներից: Համաժողովը գլխավորում էր Բիշա-րա Հաննան: Ինչպես և սպասվում էր, քաջաման խոսքով հանդես եկավ սրբազան Մակարիոսը, որը մեկ անգամ ևս հորդորեց համաժողովի մաս-նակիցներին խոհեմություն ցուցաբերել իրենց քննարկումներում և շանել այնպիսի քայլեր, որ կհակասի խեղիվի և նրա կառավարության ցան-

կուրյուններին: Այնուհետև, բոլոր նույն ունեցողներն իրենց խոսքում շեշտում էին մահմեդականների և դպտիների միջև փոխադարձ վատա-
հուրյան կարևորությունը²²: Բոլոր կուրյաները, որոնք արժարժում էին
դպտիների պահանջները, շեշտադրում էին մահմեդականների և դպտի-
ների հավասարության և մեկ միասնականության անբաժնելիությունը,
քանի որ բոլոր եզիպտացիներն ապրում էին Եզիպտոսի հողի վրա, ուս-
տի պետք է ունենային նույն իրավունքներն ու պարտականությունները:

Համաժողովի քննաքննում քննարկվեց և էինգ կետից կազմված դի-
մում-բողոք ներկայացվեց եզիպտական կառավարությանը և քրիտանա-
ցիներին.

1. Որպես քրիստոնյա ժողովուրդ՝ դպտիները ստիպված են խախ-
տել իրենց կրոնի պատվիրանները՝ կապված կիրակնօրյա աշխատանքի
հետ, քանի որ կառավարական գրասենյակները և պետական դպրոցնե-
րը բաց են կիրակի օրերին, և անհնար է պետական պաշտոնյաների և
դպրոցների աշակերտների համար հանգստանալ կիրակի օրը, ինչը մա-
խատեսված է քրիստոնեությանը:

Համաժողովը պահանջում է, որ դպտի պետական պաշտոնյա-
ներն ու աշակերտները ազատվեն իրենց պարտականություններից կի-
րակի օրերին:

2. Շատ կառավարական պաշտոններ ամբողջովին անհասանելի
են դպտիների համար և ակնհայտ է, որ ընդհանուր առմամբ նրանց
պաշտոնները չեն համապատասխանում իրենց կարողություններին և
արժանիքներին: Նրանք գիտակցում են, որ գոյություն ունեցող պայման-
ներում իրենց կրոնական պատկանելությունը արգելք է պետական պաշ-
տոններում արդյունավետ առաջընթացի համար:

Նրանք խնդրում են, որ մասնագիտական կաշտություններն ըն-
դունելի լինեն՝ պետական ծառայության ոլորտում աշխատելու և առաջ-
խաղացում արժանազորելու համար:

3. Եզիպտոսում գոյություն ունեցող ընտրական համակարգի պայ-
մաններում նրանք չեն ներկայացվում մահանգային խորհուրդներում:

Նրանք խնդրում են, որ ներկայումս Բելգիայում գործող համա-
կարգի նման համակարգ ներմուծվի, որպեսզի պաշտպանվեն փոքրա-
մասնությունների իրավունքները:

4. Ղպտիները հավասար իրավունքներ չունեն նոր մահանգային
խորհուրդների տված կրթական արտոնություններից օգտվելու համար:
Եզիպտական կառավարությունը լիազորել է մահանգային խորհուրդնե-
րին ընդհանուր հողի հարկի էինգ տոկոսի չափով հատուկ հարկ գանձել՝
գլխավորապես կրթական մպատակների համար: Ղպտիները վճարում
են այդ հարկի մոտ 16 տոկոսը, և ենթադրվում է, որ դրան ի պատասխան
պետք է նրանց նրբխանների կրթության համար օգնություն տրամադր-
վեր: Մակայն ստեղծված համակարգում նրանց նրբխանները չեն կարող

համախել քուքթաքներ կամ տարրական դպրոցներ, որոնք պահվում են հիշյալ հատուկ հարկով, քանի որ, ինչպես պաշտոնապես հայտարարել է կրթության նախարարությունը, այս քուքթաքները, ինչպես մահ միջնակարգ դպրոցները, զուտ խղամական հաստատություններ են: Գործնականում այս հարկից ստացված եկամուտներից ոչինչ չի հատկացվում դպրոցների կրթության գործին: Արցախ դպրոցների երեխաները կրթություն ստանալու համար կախված են մասնավոր նախաձեռնությունից:

Պահանջվում է, որ քուքթաքներ և միջնակարգ դպրոցներ բացվեն բոլոր եզրայտացի երեխաներ համար՝ անկախ նրանց կրոնական պատկանելությունից, այն պայմանով, որ կրոնական ուսուցում ապահովվի բոլոր համայնքների համար:

5. Դպրոցները պահանջում են, որ կառավարական պարզվածքը տրվեն արժանավոր հաստատություններին՝ առանց ազգային և կրոնական վերավորական խտրականության³³:

Համաժողովն այս պահանջները քննարկեց ըստ կարգի, փակ քվեարկությամբ հաստատեց իր հավատարմությունը Նորին Գերագանցություն Եզրայտուսի խեղճին, ինչն էլ անմիջապես ռոյարկվեց հեռագրով:

Համաժողովի ավարտին Եզրայտուսի բոլոր մահանգներից 70 ներկայացուցիչների մասնակցությամբ համձնաժողով ստեղծվեց՝ աներաժեշտության զննչում հանդիպելու և գործերը կազմակերպելու նպատակով: Համձնաժողովի նախագահ ընտրվեց Զորջ քեյ Վիսան, փոխնախագահներ՝ Խալիլ քեյ Իբրահիմը և Ախմախ Ֆամուալ: Այնուհետև համձնաժողովը փակ գաղտնի քվեարկությամբ 12 անդամից կազմված գործադիր կոմիտե ընտրեց, որն էլ գրադվելու էր դպրոցների հարցերով³⁴:

Առաջին հայացքից անգլիացիների կողմից միջհամայնքային հակամարտության զրգուրը ձեռնառու չէր գաղութարարներին, քանի որ վերջինս կայող էր ուղղվել ոչ միայն դպրոցների, այլև նրկրի այլ փոքրամասնությունների և հենց քրիտանացիների դեմ: Սակայն, նման շարվածության պայմաններում Մեծ Բրիտանիան առավել հեշտությամբ կայող էր հիմնավորել իր գործերի ներկայությունը նրկրում և Եզրայտուսին անկախություն տրամադրելու վաղաժամ լինելը³⁵:

Այսպիսով, քրիտանական գաղութացման առաջին շրջանում դպրոցները շարունակարար այտահայտում էին իրենց դժգոհությունը կառավարության նկատմամբ: Բրիտանացիներն, իրենց հերթին, փորձում էին լծակներն օգտագործել դպրոցների դժգոհությունները մեղմելու հարցում՝ ընդամենի շարունակելով սիրաշահել Եզրայտուսի մահնեղականներին: Նշենք, որ բացարձակ մեծամասնություն հանդիսացող եզրայտացի մահնեղականներն, իրենց հերթին, զգուշություն էին ցուցաբերում Եզրայտուսում դպրոցների դեքի բարձրացման նկատմամբ՝ փորձելով էլ ա-

վելի ամրապնդվել կառավարական օրակենցրում և ինչ-որ առումով համագործակցության եզրեր զտնել քրիտանացի գաղութարարների հետ:

Անգլիացիների վարած քաղաքականությունն ի վերջո հիասթափացրեց ղապտիներին քրիտանական իշխանությունից, որոնք չստացան իրենց բարձրացրած հարցերի պատասխանները: Մեծ թվով ղապտիններ անդամակցեցին 1918թ. Մասաչուսեթսի սուկոժած ալ-Վաֆեյ ալ-միսրիին (Եզիպատական պատվիրակություն)³⁶: Ջաղուլը կարևորում էր ժողովրդի բոլոր հատվածների մասնակցությունը հակաքրիտանական շարժմանը: Եւս փորձում էր շարժման մեջ ներգրավել հատկապես քրիստոնյաներին և երբեք քրիտանացիների այն պնդումները, թե Եզիպատում քրիստոնյաների անվտանգությունը վտանգված է: Հարկ ենք համարում նշել, որ քրիտանացիները մեկ անգամ ևս փորձեցին իրենց կողմը գրավել ղապտիններին: 1919թ. վարչապետի պաշտոնում նշանակվեց ղապտի Յուսուֆ Վահբան: Մակայն ղապտինները խիստ քաջատաքաբ վերաբերվեցին Վահբայի պաշտոնավարմանը, և նա ստիպված էր հրաժարական տալ, քանի որ ծանր վիրավորվեց մի ղապտի ազգայնականի կողմից³⁷:

Վաֆեյի կառավարման տարիներին ղապտիններն էական տեղեր զբաղեցրեցին թե՛ կառավարությունում և թե՛ խորհրդարանում: 1924թ. անցկացված ընտրություններում ղապտինները զբաղեցրեցին խորհրդարանական տեղերի 8 տոկոսը: Խորհրդարանի փոխնախագահն էր Վիսա Վասիֆը, որը հետագայում դարձավ խորհրդարանի նախագահ³⁸: Ղապտինները 2 տեղ ստացան Ջաղուլի կառավարությունում. աշտոգործ-նախարար Նշանակվեց Վասիֆ Բուտրոս Ղալին, իսկ հասարակական աշխատանքների նախարար՝ Մարկուս Հաննան³⁹: 1927-46թթ. Վաֆեյի գլխավոր քարտուղարն էր Մակայն Ռեքեյդը⁴⁰, իսկ 1923թ. կուսակցության վարչության 14 անդամներից 6-ը ղապտի էին⁴¹:

Փաստենք, որ քրիտանական գաղութացման շրջանում, ի տարբերություն մամլուրցիների և Մուհամմեդ Ալիի կառավարման շրջանների, քրիտանացիները, պետական ծառայության ասպարեզում սփռվել մեծ տեղ հատկացնելով մահմեդականներին, նպատակեցին ղապտինների շրջանում դժգոհության ի ծայտ գալուն: Պատահական չէր, որ 1911թ. Այյուտի համաժողովի հրավիրման հիմնական պատճառներից մեկն էլ հենց քրիտանացիների կողմից ղապտինների նկատմամբ վարվող խտրական քաղաքականությունն էր: Թեև Այյուտի համաժողովում ընդունվեցին մի քանի որոշումներ, որոնք արտահայտում էին ղապտինների պահանջները, որոնք այդպես էլ չարժանացան քրիտանական իշխանությունների ուշադրությանը, ինչի այլուցքում էլ հետագայում ղապտիններն ավելի մեծ թափով սկսեցին համագործակցել Եզիպատոսի հակաքրիտանական ուժերի՝ մասնավորապես Մասաչուսեթսի գլխավորած ալ-Վաֆեյ ալ-միսրիի հետ:

THE COPTIC QUESTION IN 1911 ASYUT CONFERENCE

In the period of British occupation as distinct from Mamluk's and Muhammed Ali's government periods, the British occupants gave more attention to Muslims in state affairs than Copts. This fact rose dissatisfaction among them – organizing Asyut conference in 1911. In spite of some decisions made in Asyut, British government didn't pay any attention to the demands of Copts. As the result the Copts began more intensively cooperate with anti-British forces of Egypt especially with al-Wafd al-Misri headed by Saad Zaghlul.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. եղիպտոսի բնիկներ, որոնք արևելաքրիստոնեական միարևակ եկեղեցիներից մեկի հետևորդներն են:
2. Mordechai Nisan, Minorities in the Middle East: A History of Struggle and Self-Expression, London, 1985, p. 120.
3. Otto F. A. Meinardus, Two Thousand Years of Coptic Christianity, Cairo, 1999, p.68.
4. Kyriakos Mikhail, Copts and Moslems under British Control. A Collection of Facts and a Resume of Authoritative Opinions on the Coptic Question, London, 1911, p. 20.
5. 1874թ., առամալով կառավարության օժանդակությունը, համայնքի աշխարհիկ ներկայացուցիչները եկեղեցում կից ստեղծեցին աշխարհականների խորհուրդ, որը գլխավորեց Բուսրոս Մալին: Մանրամասն տես՝ A. J. Arberry, Religion in the Middle East: Three Religions in Concord and Conflict, Vol. 1, Christianity and Judaism, Cambridge 1969, p. 431.
6. Barbara Lynn Carter, The Copts in Egyptian Politics, London, 1986, p. 10-11.
7. З.И.Левин, Развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и Египте, Москва, 1972, стр.172.
8. Vatikiotis P. J., The History of Egypt, London, 1985, p. 228.
9. Հնգր ալ-Վատամիի պաշտոնաթիղղ:
10. أمير نصر. المشاركة الوطنية للأقباط في العصر الحديث. الجزء الأول. القاهرة. بدون سنة ص 89.
11. Vatikiotis P. J., հշվ. աշխ., էջ 208
12. З.И.Левин, հշվ. աշխ., էջ 160.
13. Kyriakos Mikhail, հշվ. աշխ., էջ 22.
14. سميرة بحر. الأقباط في الحياة السياسية المصرية. بدون مكان. 1984. ص 57.
15. Նույն տեղում, էջ 58:
16. Kyriakos Mikhail, հշվ. աշխ., էջ 44.

17. Doris Behrens-Abouseif, *The Political Situation of the Copts, 1798-1923, Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Vol. 2, New York, 1982, p. 199.
18. Barbara Lynn Carter, նշվ. աշխ., էջ 16:
19. Vatikiotis P. J., նշվ. աշխ., էջ 208:
20. Այս մասին մամուրամասն տե՛ս Փ. Ա. Ротштейн, *Захват и закабаление Египта*, Москва, 1959, стр. 268, В. Б. Луцкий, *Новая история арабских стран*, Москва, 1965, сс.213-214.
21. سميرة بحر . նշվ. աշխ., էջ 63:
22. Kyriakos Mikhail, նշվ. աշխ., էջ 20-21:
23. Եզիպտացի հայտնի հասարակական-քաղաքական գործիչ Սաադ Ջաղուլը (1860-1927թթ.) գրադեցրել է մի շարք պետական պաշտոններ. 1906-1910թթ. եղել է լուսավորության նախարար, 1910-12թթ.գրադեցրել է արդարադատության նախարարի պաշտոնը, 1918թ. գլխավորել է ալ-Վաֆո ալ-միսրին, ապա 1923թ. հիմնադրել Հիզբ ալ-վաֆո կուսակցությունը: 1924թ. հունվարից մինչև նոյեմբեր գրադեցրել է Եզիպտոսի վարչապետի պաշտոնը:
24. أبو سيف يوسف الأقباطو القومية العربية بدون مكان و سنة ص 118
25. أمير نصر, նշվ. աշխ., էջ 90:
26. Kyriakos Mikhail, նշվ. աշխ., էջ 24-25:
27. يوسف منقر يوسف. تاريخ الأمة القبطية في عشرين سنة بدون مكان. 1912. ص 425
28. Kyriakos Mikhail, նշվ. աշխ., էջ 26-27:
29. أمير نصر, նշվ. աշխ., էջ 91:
30. Kyriakos Mikhail, նշվ. աշխ., էջ 27-28:
31. سميرة بحر, նշվ. աշխ., էջ 62:
32. أمير نصر, նշվ. աշխ., էջ 92:
33. Kyriakos Mikhail, նշվ. աշխ., էջ 28-30:
34. أمير نصر, նշվ. աշխ., էջ 96:
35. Ա. Հովհաննիսյան, «Եզիպտոսի ազգային և կրոնական փոքրամասնությունները (1907-1967 թվականներ)», «ատենախոսություն՝ պաշտպանված ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհրդում, Երևան, 2002, էջ 66:
36. 1918թ. կազմավորված և Սաադ Ջաղուլի ղեկավարած ալ-Վաֆո ալ-միսրին պետք է Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում ներկայացնեք Եզիպտոսի անկախացման պահանջները: 1923թ. այդ պատվիրակությունը դարձավ այն միջուկը, որի շուրջ ձևավորվեց Հիզբ ալ-վաֆո կուսակցությունը, որն էլ հայտնվեց հոկտեմբերյանական գաղութացման դեմ ուղղված շարժման կիզակետում՝ դրական դերակատարում ունենալով պայքարի առաջին փուլում: Այս մասին մամուրամասն տե՛ս А.М.Голдобин, *Национально-освободительная борьба народа Египта 1918-1936гг.*, Москва, 1989,

стр.103, Новейшая история арабских стран (1917-1966гг.), Москва, 1968,
стр. 361.

37. Barbara Lynn Carter, 624. ш27а., էջ 68.
38. Otto F. A. Meinardus, 624. ш27а., էջ 90:
39. А. М. Голдобин, 624. ш27а., էջ 182:
40. Otto F. A. Meinardus, 624. ш27а., էջ 86:
41. Barbara Lynn Carter, 624. ш27а., էջ 161:

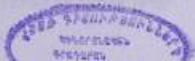
ՎԱՀԱՆ ԱՎՅՈՒԹՅԱՆ

ԷԶԵՐ ԻՐԱՆԱՎՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ XIX ԴԱՐՈՒՄ

XVIII դ. վերջին Իրանը վերածվեց միջավատական արյունոտ մրցակցության դաշտի: Պայքարի ասպարեզ էին իջել իրանալեզու զենդերը և բյուրքալեզու դաֆարները, Նադիր-շահ Աֆշարի իշխանատենչ ժառանգորդները, խոյոր ցեղերի՝ շահսևեմների, քրդերի, քուրքմենների առաջնորդ խաները, որոնք հույս ունեին զավթել նրն ոչ շահական գահը, ապա զնր ատանձին ճահանգների՝ Ատրպատականի, Երևանի խանության, Խորասանի, Քրդստանի, Ֆարսի նկատմամբ տիրապետության իրավունքը: Այդ պայքարում քուրք միջոցները համարվում էին ընդամենի՝ ռազմական ուժը, անաբեկությունը, զանգվածային սպանությունները, քնակչության անասնձ կողոպուտը, ոխատաղթությունը, դավաճանությունը, կաշատքը, մարդկանց զերևարությունը, քարոյական խեղումը, կրոնական մելեռանդությունը և այլն: Հիրավի, իր դարավոր պատմության ողջ ժամանակահատվածի ընթացքում Իրանը չէր տեսել երկրի քնակչության այնպիսի ոչնչացում և արտադրողական ուժերի անարկու կործանում, ինչպես նշված շրջանում:

Այդ իրադարձությունների ժամանակ իրանահայությունը օրորվում էր քաղաքական վայրիվնդումների կործանատուում, որպես կանոն գտնվելով կրավորական դիտորդի դերում: Նա չէր կարող հանդես գալ որպես քաղաքական ինքնուրույն գործոմ և ինչ որ չափով ազդել իրադարձումների ընթացքի վրա, հանդիսանալով մախ լճչին փոքրամասնություն, իսկ ապա շարժաբական օրենքը նրան դիտում էր որպես այլադավան ու ամհավատ, օրենքի կովանավորությունից դուրս գտնվող իրավագործ ուսյա, որը ձայնի իրաւունք չուներ երկրի քաղաքական գործերում:

Հայ եկեղեցին, Էջմիածնի կաթողիկոսի գլխավորությամբ, իրավասու չէր միջամտելու իրանահայ քեմի ու նրա հուտի աշխարհիկ-քաղաքական գործերին: Ուստի աշխատում էր զնր ուժի մեջ բողմել մախլսկին ժամանակներում իրանական շահերից ստացած հայերի վերաբերյալ իրավունքներն ու արտոնությունները: Իսկ Իրանի հայ համայնքի կոզևրականությունը, ինչպես մաև կրոնական այլ փոքրամասնությունների

հոգևոր դասը (քրիստոնյա-մետոքականներ, զրադաչտականներ և հուդայականներ) ազդեցությամբ ուներ միայն իր հոտի շրջանակներում և գտնվել էր պետական գործերի վրա ներգործության իրավունքից:

Չեմոնքի և դաջարների երկարատև գոտեմարտն ի վերջո ավարտվեց դաջարների հաղթանակով, որոնց առաջնորդ Աղա-Մեհամմադ խանը 1796թ. մայիսին Մուղանի դաշտավայրում տեղի ունեցած դուռուխայում հույակվեց Իրանի շահնշահ, ինքը դեմտվ դաջարական ղեկաավարին, որը 130 տարի անընդմեջ կառավարեց Իրանը:

Աղա-Մեհամմադ շահը Իրանում հաստատեց արյունոտ բռնառիչության վարչակարգ: Նրա արշավանքները Ատրպատական, Արևելյան Հայաստան, Վրաստան, Ղարաբաղ, Նախիջևան, Կասպից ծովի հարակից շրջանները և այլն, որտեղ ամենուրեք առկա էր հայ հոծ բնակչություն, ուղեկցվում էին անօրինակ դաժանություններով, քաղաքների և գյուղերի կոթմամամբ, բնակչության զանգվածային ոչնչացմամբ, գերաշուքություններով ու ստրկացմամբ: Մյայն Ցիֆլիս քաղաքից, որտեղ հայերը կազմում էին մեծ զանգված, 1795թ. արշավանքի ժամանակ գերաշուքեց և Իրան քշվեց ավելի քան 15 հազար մարդ: Կամանց և աղջիկներին ուղարկվում էին հարձմները, իսկ պատանիներին ներքինիացնում էին և դարձնում հարձմների վերակազմեր, ընդգրկում պետական ծառայության մեջ, քանակի շարքերը և այլն: Այս ճանապարհով դաջար իշխանավորները ոչ միայն օգտագործում էին հայտակ ժողովուրդների մտավոր և ֆիզիկական ներուժը, այլև գլխավորապես հայ և վրացի ժողովուրդների հաշվին նորոգում, քարմացնում էին Իրանի բնակչության գեներոնը: Ուստի մարդոցությունը, գերիներ ձեռք բերելու և «եսիլը բազարներում» (ստրկավաճառանոցներում) մրանց վաճառքի միջոցով եկամուտ ստանալու «արհեստը» այդ մութ և անսպասելի ժամանակներում դարձել էր ամենօրյա զբաղմունք:

Աղա-Մեհամմադ շահի անազորայն վարչակարգն ավարտվեց նրա սպանությամբ (1797թ.): Սկսվեց գահը ժառանգած Ֆարս-Ալի շահի (1798-1834) կառավարման փոքորկուն ժամանակաշրջանը, երբ Իրանը երկու անգամ՝ 1804-1813 և 1826-1828թ.թ. պատերազմի մեջ մտավ Ռուսաստանի հետ և ճաշակեց պարտության դառնությունը: Արևելյան Հայաստանը դարձավ պատերազմող բանակների մարտի դաշտ, անասելի տառապանքներ պատճառելով հայությանը: Երևանի խանությունից մեծ թվով հայ ընտանիքներ տարազգայնեցին բուն Իրանի տարածքը, բազմաթիվ հայ աղջիկներ ու տղաներ վաճառվեցին իրանական իշխանավորներին և ունեղ անձանց՝ որպես հարձմների հարձնք և ներքինիներ: Գերդայներին պարտադրվում էր իսլամը:

Քրիստոնյա պետության դեմ պատերազմների ժամանակ կրոնական չափանիշներով առաջնորդվող մահմեդական զանգվածի համար հայերը դեռավում էին որպես իրենց թշնամի ուսմների դավանակից-կողմ-

նակեցներ: Այդ մտայնությունը մրանց մտ ապրակայում էր Ռուսաստանի նկատմամբ հայության դրսևորված անսքող համակրանքի քազմակի հարկի ու անհարկի ցուցադրումների պատճառով:

Թուրքմենչայի ռուս-իրանական պայմանագրի (1828թ.) 15-րդ - հոդվածով բուն Իրանի տարածքում ապրող հայերին իրավունք էր տրվում, ցանկության դեպքում, իրենց ընտանիքներով անցնել «ռուսական մարզերը», այսինքն Արևելյան Հայաստան²: Սկսվեց հայ քնակչության զանգվածային ներգաղթը հայրենիք: Թավրիզից, Նոյից, Մալմաստից, Ուրմիայից, Մարաղայից և պատմական «Պարսկահայք» մահամզի հայաշատ այլ վայրերից Երևանի և Նախիջևանի մահամզներ տեղափոխվեց շուրջ 40.000 հայ քնակչություն⁴: Նրանց մեծագույն մասը դիմեց այդ քաղին, քանի որ մրանց մեջ դարերի ընթացքում չէր մեռել հայրենիքի կարտուը: Ըատերը սրտնեղած ու տատապած պարսկական լծից, ապահով ու քարեկեցիկ կյանքի երազանքներ էին փայտաշում քրիստոնյա Ռուսաստանի հողում: Իսկ մի մասն էլ հարկատրված էր բունը գաղթի ճամփան, որովհետև «խաչով էր դիմավորել» ռուսական զորքերին և վախենում էր մահմեդականների վրիժառույթյունից, թեև Թուրքմենչայի պայմանագրի համաձայն, բոլոր քնակիչներին շնորհված էր «քաջարձակ ու կատարյալ ներում»:

1828-1830 թվականներին տեղի ունեցած իրամահայության գաղթը նշանավոր է նրանով, որ դա հայ ժողովրդի պատմության մեջ առաջին ներգաղթն էր և առաջին հայահավաքը, որը կոչված էր նոր շունչ ու կենսամակություն հաղորդել XVII դարում շահ Աբրահ Ա-ի կողմից կազմակերպված հայերի բռնի տարագրության նետևանքով հայությունից դատարկված Արևելյան Հայաստանին, որտեղ անցած երկու հարյուրամյակների ընթացքում քազմացել ու արմատներ էին նետել թյուրքալեզու և իրանալեզու քազմաթիվ վաչկատուն ու կիսաքոչվոր ցեղեր:

Քանի որ «ռուսական մարզեր» ներգաղթողների ջախջախիչ մեծամասնությունը Ատրպատականի հայերն էին, ուստի այդ մահամզի հայ քնակչության քվաքանակը կտրուկ կըճատվեց: Դա տեղի ունեցավ այնպիսի չափերով, որ ըստ էության Ատրպատականը, որը հանդիսանում էր հայ աչքի ընկնող գաղթօջախներից մեկը, հայաթափ եղավ: Հարավային Իրանի, մասնավորապես Նոր Ջուղայի հայությունը, մասնակից չեղավ այդ գաղթին, գլխավորապես տեղի հեռավորության, նաև այն պատճառով, որ իր գաղթավայրը Հեղկաստանն էր և ավելի արևելք՝ Ռավան, Սինգալիտրը, Միսնը, Բիրճան, Չինասուանը, մասամբ նաև Մերձավոր Արևելքի երկրներն ու Եվրոպան:

Իրանական իշխանությունները և հատկապես գահաժառանգ Աբրահ Միրզան, որին պատկանում էր Ատրպատականի դոմենը, լրջորեն մտախոզված էր նրանով, որ իր ժառանգական կալվածքը զրկվում է աչխատող, հարկատու և օրինապահ տարրից: Ուստի նա փորձում էր հա-

մտզել հայերին «չգայրակղվել ոռոսների խոստումներով» և «չքնել երկիրը», խոստանալով լրացուցիչ արտոնություններ և իրավունքներ⁷։ Իսկապես, նա շտապեց Թավրիզի հայ վաճառականներին շնորհել մի շարք լրացուցիչ առանձնաշնորհումներ, իսկ իրանահայ հոգևորականությանը՝ մեր արտոնություններ։ Թագաժառանգը միջոցներ հատկացրեց Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդանիստ կենտրոն Սր. Թադեի (Սր. Թադևոս Առաքյալ) վանքի վերանորոգման համար։ Նա հույսեր էր փայփայում, որ իր այդ քաղաքականության շնորհիվ Ատրպատականի և Նոր Ջեղաչի հայկական թեմերի առաջնորդախառնները ձեռք կբերեն ինքնավար կարգավիճակ և կվերանա նրանց անմիջական կախումը Ռուսաստանին անցած տարածքում գտնվող Էջմիածնից⁸։ Առհասարակ Արթուս-Միքզան, որն ամկապված XIX դ. առաջին քառորդի Իրանի ակամավոր քաղաքական դեմքերից մեկն էր⁹, համոզիսանում էր տարածաշրջանում ոռոսական ազդեցության ամենաեռանդուն հակառակորդներին մեկը¹⁰։ «Ռուսական մարզում» Ռուսաստանի համակիր հայության թվաքանակի ստվարացման մեջ նա տեսնում էր Իրանի պետական շահերի տեսակետից անցանկալի բան։ Նրա հետ այդ հարցում կատարելապես համակարծիք էին անգլիացիները, որոնք հորոշորում էին գանձառանգին կանոնակարգել ու մվազեցնել հայերից գանձվող հարկերի չափը, պահպանել հայկական եկեղեցիների հարկային ինունխստոր, ավելի ուշադիր լինել «քրիստոնյա հպատակներին» նկատմամբ և այլն։ Անգլիացիների այդ մտահոգությունների պատճառները միայն տարածաշրջանում մրցակից ու ախտյան Ռուսաստանի դիրքերի բուլացումը չէր։ Անգլիան նուսնդուն քանցեր էր գործադրում իրանահայությանը վերցնելու իր հովանավորության տակ, ձգտելով այդ հարցում կանխել Ռուսաստանին։ Պատահական չէ, որ արդեն XIX դ. 20-ական թվականներին Հյուսիսային Իրանի հայության շրջանում անգլիկանյան և բողոքական միախոնները նուսնդուն գործունեություն էին ծավալել հայերի շրջանում, նրանց քրիստոնական հոգևոր ու քաղաքական ազդեցության տակ դնելու համար¹¹։ Եվրոպական ու ամերիկյան միսիոներական կենտրոնների կարծիքով սկսվում էր արևելքում քրիստոնեությունը տարածելու մեր դարաշրջան։

Ուշագրավ է նշել, որ Ատրպատականի հայ գաղթօջախում ևս կային գործիկներ, որոնք մտահոգված լինելով այդ երկրամասի հայ համայնքի ապագայի հարցով և միաժամանակ չցանկանալով սրել պարսկական իշխանությունների մոտ հպատակ հայ բնակչության նկատմամբ գոյացած բացասական մտավածքը, դեմ էին հայերի գանձվածային գաղթին դեպի ոռոսների կողմից «գրավյալ հողերը»։ Նման գործիկներից մեկն էր նաև Ս. Բարթոլոմեոս վանքի վանահայր Իսրայել նախկուսուց¹²։

Չնայած այն հանգամանքին, որ այլադավանների գործունեության ասպարեզը Իրանում խիստ սահմանափակ էր, նրանք չէին կարող զբաղեցնել զինվորական ու վարչական պաշտոններ, քանի որ օրենքը արգելում էր այլադավանին իշխել մահմեդականի մկատմամբ, Աբրահամ-Միրզան երբեմն չորսանցում էր այդ կարգը: Այսպես, առաջին ռուս-իրանական պատերազմից հետո, երբ ռուսական բանակից փախած ռազմագերիներից ու դասալիքներից մոտ 300 զինվորներ որոշեցին մնալ Իրանում և ծառայել Աբրահամ-Միրզայի բանակում, վերջինս հրամայեց ստեղծել հատուկ քրիստոնեական գումարտակ Սամսոն Մակինցևի (Մակինցյանի) գլխավորությամբ: Գահաժառանգը հրամայեց Սալմաստի հայ համայնքին, այդ ռազմագերիներին կնոթյան տալ հայ աղջիկներ: Ի դեպ, Սամսոն Մակինցևին խիզախության ու ռազմական ծառայությունների համար շնորհվեց խանի տիտղոս¹⁾:

Կասկածից վեր է, որ ռուս-իրանական պատերազմները հայ ժողովրդի հետագա պատմական ճակատագրի համար անուբանալի դրական ձեռքբերումներից բացի ունեցան նաև բացասական լիցք պարտմակող հետևանքներ: Այդ պատերազմներում Ռուսաստանի տարած հաղթանակների հետևանքով իրամահայության և Անդրկովկասի հայության միջև անմիջական շփումներն ընդհատվեցին և հայությունը Արաքս գետով բաժանվեց երկու առանձին հատվածների՝ «Պարսկահայաստանի» և «Ռուսահայաստանի»: Երեք դրան ավելացնենք նաև «Թուրքահայաստանի» գոյությունը, սպա պարզ կդառնա, քի դա ինչպիսի անջրպետ էր հայ ժողովրդի քաղաքական զարգացման, նրա ազգային ինքնագիտակցության հասունացման և ազգային համախմբման (կոնսոլիդացման) ճանապարհին:

Սակայն պատմության առեղծվածների քվին կարելի է դասել այն իրողությունը, որ նույնիսկ մեծան արտառոց ու հակաբնական պայմաններում անգամ, հայ ժողովրդի տարրեր հատվածների միջև հոգեկան, բարոյական ու մշակութային կապերը երբեք չխզվեցին և հայությունը դրսևորեց զարմանալի կենսունակություն, ապրելու, հարատևելու բացառիկ կամք: Հայության այդ երեք հատվածներն, անշուշտ, տարբերվում էին մեկը մյուսից տնտեսական, քաղաքական, բարոյա-հոգեբանական և այլ հատկանիշներով և յուրաքանչյուր խմբի ինտելեկտուալ և քաղաքական առաջնորդները յուրացրել էին իրենց քնակության վայր հանդիսացող պետությունների արժեքներն ու սովորույթները, դրանց մեջ դնելով իրենց սեփականը, ազգայինը: Անկասկած հայության երեք հատվածներին միավորող իզոթ գործոններ էին նրանց լեզվական, մշակութային, կրոնական և այլ քնույթի ընդհանրությունները, իսկ ամենակարևորը պատմական միասնական հեռանկարի զգացողությունը:

Ուշագրավ է նաև, որ Կովկասյան Հայաստանի և Իրանի հայության միջև կապող օղակի դեր էր խաղում քուրքալեզու քնակություն ունե-

ցող Ատրպատականը և հայերի ու ազերի բուրքերի միջև ազգամիջյան շփումների լեզուն էլ համոզիասանում էր բուրքերին:

Հնոց անտի, Իրանի հայ համայնքը օգտվել է իրանական կառավարության հովանավորությունից և իրանական ժողովրդի կյուրքնկալ, ասպնջական վերաբերմունքից: Ժաքի-Ալի շահը ևս հայերին համարում էր պետության համար օգտավետ տարր, ուստի աշխատում էր նրանց քնակության համար ստեղծել տանելի ու քնակամոն պայմաններ: Պետության դեկը իր ձեռքը վերցնելուց հետո մա սկսեց վարչական խտտություններ քանցեցնել ինքնագլխա ու անսամձ տարրերի դեմ հայերի իրավունքներն ու պատիվը պաշտպանելու համար, հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը ազատում էր հարկերից, դրամական ներատուներ էր շնորհում նրանց, նրավարտակներ նրապարակում նախորդ շահերի կողմից հայկական կղերին հատկացված իրավունքներն ու արտոնությունները վերահաստատելու ուղղությամբ և այլն: «Մ՛ ժառանգել Ժաքալիչահի գթագառոյութիւնն պարսից անդոզրացալ և Զողայ, և հարստահարութիւնք՝ կեղերմունք՝ տուգանք տարապարտոց և վիշտք ի կողմանէ Տեղութեան տնելի տուեսլ հետացան յանրակաց Զողայու: Բաղդր ակնակոթիւն ունեցալ Արքայն առ ազգն հայոց և յամի 1832թ. շնորհեաց Ամենափրկչեան վանին զհրովարտակ շնորհելոյ յամի 262 բունան պարզև, որով ամենայն վանքական կալուածք զերծ ի հարկացն եղեն»,- գրում է Նոր Զողայի պատմիչը¹²:

Ընդհանրապես քրիստոնյա քնակության մեջ իրենց բվարանակի մեծ լինելու, ավելի լավ մյութական պայմաններ ունենալու (հայոստ վաճառականների ու արհեստավորների խավը հայերն է՛նտ կազմում էր նշանակալի տոկոս), ծամեմատաբար ազդու քաղաքական կրօնի (չահին օգնում էին դրամով, ինչպես սեղանավոր-ամիրաները Արևմտյան Հայաստանում, կատարում էին արքունիքի դիվանագիտական և այլ կարգի ծամծնարարությունները), հայ եկեղեցու կողմից ինչ-որ չափով պաշտպանություն գտնելու, մահեմեդականություն ընդունած նշանավոր ու ազդեցիկ հայերի (Մամուլեկը-խան և ուրիշներ) և այլ պատճառների հետևանքով Իրանում հայերը գտնվում էին ավելի բարվար վիճակում, քան մյուս ազգային փոքրամասնությունները¹³:

Մակայն իրողությամ է մաև այն, որ ընդհանուր առմամբ Իրանի ոչ մահեմեդական քնակությունը՝ քրիստոնյաները (հայերն ու ասորիները), փարսերը (գլաբրերը կամ զրադաշտականները) և հողայականների գտնվում էին նվաստացուցիչ վիճակում: Նրանց համար կային շարժաբական օրենսդրությունից բխող բազմաթիվ սահմանափակումներ: Օրինակ, հայը չէր կարող հազնել պարսկական զգեստ (արտ), չէր կարող տանից դուրս գալ անձրևոտ օրերին, որպեսզի իր վրայի ջրով օչարծիս մահեմեդականներին, փողոցով անցնել ձի հեծած, չուկայում դիպել մի քանի աննղամբերներին (չարվաթի օրենքով մահեմեդականը իրավունք

յունեք ուտելու այն սննդամթերքը, որին «անհավատ քրիստոնյայի» ձեռք էր կաշել, հայերին արգելված էր մասագործությանը և քաղ մշակման հետ կապված մյուս մասնագիտություններով զբաղվել, սակայն նրանք կարող էին զբաղվել Իրանում արգելված կամ ծարրալից չվայելող արհեստներով՝ զինվորություն, անասուններին մաշկազերծ անելու գործով, կաշեգործությանը և այլն):

Մահմեդականի համոզյալիս հայը պետք է ողջուներ նրան և զիջեր ճանապարհը, հայերը իրավունք չունեին կառուցել ավելի բարձր տներ, քան իրենց հարևան մահմեդականների տներն էին, իրավունք չունեին սզկիթներէից բարձր եկեղեցիներ կառուցել, նրանք կարող էին ազատորեն դավանել իրենց կրօնը, սակայն «լուռ ու հանգիստ» ձևով, այսինքն չէին կարող կոչմակ հնչեցնել (ուստի զանգի փոխարեն օգտագործում էին փայտի մի կտոր), կազմակերպել աղմկալից կրօնական այսպաղարթումներ և այլն:

Այլադավաններին արգելված էր ճնկ հավատից անցնել մյուսին, քացի իսլամից: Եթե մահմեդականին բեկուզ սխալմամբ անվանեին «մասիիկ» (քրիստոնյա) կամ «յահուդի» (հրեա, հուդայական), վիրավորանքի համար ետուցվում էր քրեական գործ: Բոնի հավատափոխության դեպքերը XIX դարում ևս չարտնակում էին գոյություն ունենալ, սակայն չէին կրում զանգվածային բնույթ: Անկրածշտության դեպքում ոչ մահմեդականները դիմում էին իրենց իսկական հայացքները քաղցնելու Իրանում օրինակամացված սկզբունքին («թարիյա»), որը լայնորեն կիրառվում էր չիիթ-մահմեդականների շրջանում: Որպեսզի մահմեդական միջավայրում կարողանան պահպանել իրենց կյանքն ու գույքը, քրիստոնյաններն ու հուդայականները ստիպված էին վերին աստիճանի նկունորեն վերաբերվել դավանական խնդիրների նկատմամբ: Նրանք ապրում էին փակ, ճեկուսացված կյանքով: Նրանք շփումները մահմեդականների հետ սահմանափակ էր՝ միայն աշխատանքի բերումով: Այլադավանի և մահմեդականի միջև վեճ առաջանալու դեպքում այն լուծվում էր մահմեդական դատավորի՝ դադիի միջոցով՝ ըստ շարիաթի: Սովորական երևույթ էր, երբ մահմեդականները քրիստոնյա կամանց հետ առուսնանալու համար նրանց պարտադրում էին իսլամը:

Այլադավանները քանակում ծառայելու և զենք կրելու իրավունք չունեին, չէին կարող զբաղեցնել զինվորական ու վարչական պաշտոններ, քանի որ օրենքը արգելում էր այլադավանին իշխել մահմեդականի նկատմամբ: Մեկ պետության տարածքում համատեղ կյանքը մշակել էր մահմեդականների ու այլադավանների միջև հարաբերությունների որոշակի նորմեր, որոնք պահպանվում էին և՛ իշխանությունների և՛ քնակչության կողմից: Ուստի ազգային-կրօնական փոքրամասնությունները (այլադավանները) աշխատում էին ապրել հավաքական կյանքով, միևնույն քնակավայրերում ու թաղամասերում, որպեսզի անխաժեշ-

տության զնպքում կարողանան պաշտպանվել հալածանքներից ու քար-
դերից: Օրինակ, Թուրքիզում հայությունը հավաքվել էր քաղաքի կենտ-
րոնում և բերդի վերածել իրենց բաղամասը՝ այն անվանելով «Բերդա-
բաղ» կամ «Ղալա» (թուրքերին բերդ Վ.Բ.): Թաղը վտանգից ազատ պա-
հելու համար ձեռնակվել էին ապահովության զանազան միջոցներ, մաս-
նավորապես կառուցվել էին ամրակուտ պատեր և երկաթյա դարպաս-
ներ: Հայ համայնքին ապահովացող վտանգի դեպքում այդ դարպասները
փակվում էին: Ոչազրավ է ճշել, որ Բերդաբաղ բաղամասում էին հաս-
տատվել մաև օտարերկրյա հյուպատոսները և առևտարակ նվազացի-
նիքը, որպես առավել անվտանգ վայր:

Հետագայում Թավրիզի հայ բնակչությունը աստիճանաբար աճելով
դուրս է գալիս Բերդաբաղի սահմաններից և տարածվում հարևան Լիլա-
վա քաղում, որտեղ 1845թ. կառուցվում է Ս. Սարգիս եկեղեցին: Իսկ մինչ
այդ՝ 1782թ. կառուցվել էր Ղալայի Ս. Աստվածածին մայր եկեղեցին:

XIXդ. ընթացքում, չմայած կառավարության կողմից հայերի
նկատմամբ իրականացվող հովանավորողական քաղաքականությանը,
պարբերաբար բռնկում էին քրիստոնյա բնակչության քարոզեր, որոնց
պատճառը կարող էր լինել մախանձը հայ հաջողակ վաճառականների
նկատմամբ, նրանց ունեցվածքին տիրանալու ձգտումը, կամ պարզա-
պես մահմեդականի և քրիստոնյայի միջև դատարկ վեճը, որը ճարակո-
րեն մտնացվում ու օգտագործվում էր շիիթական հոգևորականության ու
տեղական իշխանությունների կողմից:

Իճչպես հարևան Օսմանյան կայսրությունում, որտեղ հայ ամի-
րաները կառավարության զխտությամբ ու հանձնարարությամբ զբաղ-
վում էին բնակչությունից հարկահավաքման գործով, XIX դարում Իրա-
նում ևս մի խումբ հայեր ներգրավված էին նման զբաղմունքի մեջ: Մա-
կայն իսլամական կրոնական աստիճանակարգի քարծրագույն ներկա-
յացուցիչները (մոջբեհիդները) շահին ուղղված հեռագրերում զանգատ-
վում էին, որ մահմեդականների շրջանում «սահախավատներին» հարկա-
հավաքման գործով զբաղվելը հակասում է իսլամի օրենքներին¹⁴: Որպես
կանոն, նման բողոքների անպատասխան բողոքելուն հետևում էին իսլա-
մական մոլեռանդության պրոքլամաները:

Առկա էր մի օրինակափություն, երբ մահմեդականների քախմ-
ները քրիստոնյաների հետ ալեյի հաճախակի տեղյ էին ունենում ե-
րաշտի ու սովի տարիներին: 1807թ. Թավրիզում մոլեռանդ ամբոխը մոլ-
լաների գլխավորությամբ հարձակում գործեց հայկական եկեղեցիների և
հայերին պատկանող վաճառատների վրա: Ընդդիմ թագաժառանգ Աբ-
բաս-Միրզայի վճռական միջամտության, այդ միջադեպը արագ արմա-
տախիլ արվեց¹⁵: 1815թ. մեծ երաշտի տարին Թեհրանի շեյխ-ուլ-իսլամը
իջ շտրքը հավաքեց մոլեռանդ ամբոխին և ասելով, որ երաշտի պատճա-
ռը հայերի քաց արած սրճարաններն ու զխմեռներն են, հարձակումներ

կազմակերպեց հայերի վրա, կողոպուտի մատնելով նրանց տներն ու խամուրքները, այրելով եկեղեցիները և այլն¹⁵։ Հաճախ հայերին, ասորիներին, փարսերին ու հրեաներին իսլամադավանների ենթարկելու համար օգտագործում էին նաև քաղաքների ապադասակարգայնացված տարրերին՝ «չբիհներին» (պարսկերեն «չոբի») այս կամ այն անձին ունեղկելու համար¹⁷։ Լուրիները ահավեր աղմուկ-աղաղակով հարձակվում էին ալադավանների քաղամասերի վրա, կողոպուտում և այրում տները, սպանում նրանց քնակիչներին։

1848թ. հունիսի 4-ին Թավրիզի փողոցային տակաճեքները և «քազարի» ամրոխտ ահավեր գոտում-գոյումով և հայերի հասցեին սպառնալիքներով, որոնք իբր քե վիրավորել են ուղղադավան մահմեդականների կրոնական զգացմունքները, շարժվեցին հայկական քաղամասերը կործանելու համար։ Դա XIX դարի կեսերին Իրանում հակաքրիստոնեական ամենախաղոթելույթներից մեկն էր։ Եղան նաև սպանվածներ։ Գահաժառանգի արքունիքի ռազմական մինիստր Միրզա Թալի խան Ամիր Նեզամը ստիպված էր ռազմական ուժով ճնշել այդ խռովությունը¹⁸։ Հակահայկական մի նոր պայքարում տեղի ունեցավ 1850թ. ապրիլին, դարձյալ Թավրիզում։ Սկսեցին հնչել սպառնալիքներ բոլոր քրիստոնյաներին սպանելու մասին։ Եղան հայերի բռնի մահմեդականացման դեպքեր։

Նմանատիպ հակահայկական ելույթներ տեղի էին ունենում նաև Իրանի այլ քաղաքներում։ Այսպես, 1848-1849թ.թ. Սպահանում իշխանությունը հափշտակած ոմն Միրզա Արդո Հոսեյին լոբիների ու ավազակախմբերի գլուխ անցած սկսեց ահաբեկել քաղաքի հայ քնակչությանը, կողոպուտել հայ վաճառականներին և այլն։ 1851թ. Թեհրանում լոբիները տակն ու վրա արեցին հայկական քաղամասը, որն ուղեկցվեց հայ քնակչության ջարդով¹⁹։ 1828թ. մի մահմեդական Նոր Ջուղայում զինարքայից հետո մահանում է։ Ամնիթապես հայերը մեղադրվում են նրա սպանության մեջ։ Մտեղծվում է հայկական ջարդի սպառնալիք։ Հայերը ստիպված են լինում Նոր Ջուղայի Ամենափրկչյան վանքին պատկանող Մշադքյուր կոչված գյուղը նվիրել «իմամջոմա դենպետին», որպեսզի նա դատական հետապնդման չենթարկի ջուղայեցիներին և ամրոխտ չկրտսերի հայերի դեմ²⁰։ 1890թ. Շիրազում հաջի Սեյյեդ Ալի Աբբաս անուում մի մուլա կոչ է անում քրիստոնյաններին վճռելի երկրից²¹։

Կարելի է րեքել ևս քազմաթիվ նման փաստեր։ Պարսից շահերը աշխատում էին զսպել ամսանձ տարերին և պաշտպանել իրենց ալադավան հաբառակներին։ Այսպես, 1842թ. Ֆաթի-Ալի շահը անձանք քանակի գլուխ անցած մի ամբողջ ռազմական արշավանք կազմակերպեց դեպի Սպահան՝ հայ քնակչությանը հարատահարելու ու նեղող այլ տարրերին պատժելու համար։ Զերբակալելով ավազակներին և անկարգությունների գլխավորներին, շահը հրամայում է չարաչար պատժել նրանց խեղդելով, գլխատելով, շրթայակապ ուղարկելով Թեհրան։ Նա հրամա-

յում է խտվարար ավագակ հաջի Հաչինի աչքերը հասնել: Երբ վերջինս խոստանում է տասը հազար բունան ընծայել շահին, որ իրեն չկորսացնեն, Յաֆ-Ալի շահը պատասխանում է. «Հագի Հաչին խան, ես քեզ պատենել կտայի, որ մեկ անգամ ընդմիջտ ազատվեիր աշխարհիս ցավերից... Բայց ավելի լավ է աչքերդ քրել տամ, որ մնացյալ օրերդ աշխարհի վրա վշտով, դառնությամբ և ասպաշխարհությամբ անց կացնես և մեղքերդ քավես, որ էլ այն կյանքում դժոխքը չերթաս»:

Հայերին հովանավորելու քաղաքականություն էր վարում մահ Մոհամմադ շահը (1834-1848): Ընդառաջելով Նոր Ջուղայի բեմակալ առաջնորդ արքեպիսկոպոս Հովհաննեսի թողոթին, 1844թ. մահաճանյեց հայերին վերադարձնել նրանցից թոճագրաված եկեղեցիներ և պետական միջոցներով վերանորոգել այն²²: 8

XIXդ. երկրորդ կեսին, Նասր-էյ-Ղին (1848-1896) և Մոհամմադ-էյ-Ղին (1896-1906) շահերի կառավարման շրջանում իրամահալության վիճակում տեղի ունեցան դրական առումով կարևոր փոփոխություններ: Իրանի այդ երկու տիրակալները աշխատում էին մղում տալ հալության գործարար և հոգևոր եռանդին ու ակտիվությանը: Երկիրը տնտեսական լճացման վիճակից դուրս բերելու, արհեստներն ու արևտուրը խթանելու նպատակով նրանք հրապարակեցին մի շարք ֆիքրմաններ (նրամանագրեր), որոնցով վերջ էր տրվում հայերի նկատմամբ եղած մի շարք սահմանափակումներին, արգելվում էր նրանց բռնի ծավալափոխությունը, կանոնավորվում էր հայ քաղաքային և գյուղական բնակչությանն ընդգրկող հարկառվարման գործը, օրինակամացվում էին հայ եկեղեցիների կալվածքները և այլն: Հայերին նորից վստահվեցին արքունի և պետական բարձր պաշտոններ: Մի խոսքով օրենսդրական կարգով հայերը վերգվեցին պետության հովանավորության տակ և ձեռք բերեցին «հավատարիմ ժողովրդի» կարգավիճակ: Նասր-էյ-Ղին շահը հրապարակեց մի հրովարտակ, որտեղ ասվում էր, որ ծայերը լավ հպատակներ են, տերության հավատարիմ քաղաքացիներ: Եւ մահ միջոցներ ստամադրեց Նոր Ջուղայի հայկական դպրոցները վերանորոգելու համար, 1858թ. հրապարակեց նրամանագիր, որով պահպանվում էին մախկին շահերի կողմից Իրանի հայ համայնքին հատկացված իրավունքներն ու արտոնությունները, 1879թ. 100 հազար բունան հատկացրեց Նոր Ջուղայի հայոց Առաջնորդարանին, և այլն²³:

Ուշագրավ է մահ այն հանգամանքը, որ հոգևորականության դիրքորոշման մեջ ևս դեպի հայերը տեղի ունեցավ որոշակի շրջադարձ: Հակառակ նրան, որ առնաստիճակ Իրանում բարձր շիիթական հոգևորականությունը բռուն պայքարել մեջ էր արքունիքի դեմ, որը ջանքեր էր գործադրում քուլագնեղու կղերի տիրապետող ազդեցությունը, վերջինը հայության հանդեպ ցույց տված իր վերաբերմունքով կատարելապես համեմատելի էր ընթանում պալատի հետ: Այսինքն՝ մահ էր հովանավորում ու

արայտականում էր հայությանը, մինչդեռ պալատի դեմ մղած իր պայքարի մեջ նա կայտը էր շահերի և կառավարության այդ քաղաքականությանը կրոնական գոնավորում տալով՝ հատուկ մի զենք դարձնել իր համար, ինչպես դա անում էր, օրինակ, XIX դ. առաջին երեսնամյակին:

Բարձրագույն շիխական հոգևորականության այս դիրքը նախ կայրելի է քացատրել նրանով, որ նա իր իսկական իմաստով էր գործադրում Մուրամի հրահանգները հարգանքով վերաբերվելու վերաբերյալ Սուրբ Գլխը («Քիչքաթ») ունեցող ժողովուրդների նկատմամբ: Եվ երկրորդ, ամբողջից բարձր կանգնած, ավելի կրթված ու զարգացած շիխական բարձր հեղինակությունները գնահատում էին հայության մատուցած ծառայությունները Իրանին և հաճախ չեզոքացնում նրա դեմ նյութված դավադրություններն ու հակահայ շարժումները և դրանով իսկ համեմատաբար դրացիական խաղաղ մթնոլորտ ստեղծում հայերի ու պարսիկների միջև: Հատկանշական է, որ այդ երևույթը բնորոշ է նաև Ասորպատականում:

Ելնարխտ է նաև, որ հայ և իրանական ժողովուրդների միջև մերձեցման արայմաններ էր ստեղծում նաև հայությունը, իր վերին աստիճանի օրինակահ ընթացքով և գնահատելի ծառայություններով երկրի տնտեսական, կրթական-մշակութային և քաղաքական մարզերում:

Միաժամանակ տեղին է նշել, որ իրենց հերթին հայերը անդադրում կերպով պայքարում էին իրենց իրավունքների համար, ջանալով գեթ ինչ-որ չափով կրճատել իրենց համար սահմանված սահմանափակումները: Օրինակ, Ասորպատականի հայոց բնակաւն առաջնորդ Գևորգ Բախաղապուր 1855 թ. հուլիսի 27-ին Նասր-էդ-Ղին շահին ներկայացնում է մի բողոքագիր՝ իրանահայ համայնքների ծանր դրության մասին, առաջարկելով մի շարք միջոցառումներ, որոնք անհրաժեշտ են կիրառել իրանահայ գաղթօջախները անկումից դուրս բերելու համար: Մասնավորապես նա խնդրում էր վերացնել «Իման Ջաֆար»-ի օրենքը, ըստ որի հավատափոխ հայը դատում էր քրիստոնյա հարազատների ունեցվածքի միակ ժառանգորդը, արգելել հայերի հավատափոխությունը, վերջ տալ կալվածատերերի բռնություններին ու անօրինականություններին հայ գյուղացիության նկատմամբ, արգելել մահմեդականների կողմից հայ աղջիկների փոխհանելը և առևանգողներին պատժել, սխրով վարելի հպատակ հայերի հետ, արգելել անզավակ հայ մարդկանց գույքի զբաղումը, քույր տալ, որ հայ եկեղեցիները զանգակ հնչեցնեն, օրինականացնել հայ եկեղեցիների կալվածքները, քույր չտալ ամերիկյան միախոնքներին քաղաքային զբաղվելու Իրանում, օգնել Թավրիզի հայկական դպրոցին 250 բռնան նպաստով և այլն²⁴:

Շահն բնդատաջել է Գևորգ Բախաղապուրի խնդրանքին և խստացնել բավարարելու նրա առաջադրած բոլոր պահանջները, քացատրության մեկի, եկեղեցիների զանգահարության քույրություն տալը, մտա-

վախաբյուն ռոմանալով, որ մոլեռանդ ամբողջ կարող է գրգռել հայերի դեմ²⁷:

Իրանահայության դրությունը բարեկազմու նպատակով Նապոլեոնի շահին է դիմել նաև Նոր Ջուղայի բնի առաջնորդ Քաղիսու վարդապետ Թեկնազարյանը (1851-1863): Նա կարողացել է համոզել արքունիքին, որ պարսկահայերը ազատվեն զորակոչից, նվազեցվեն նոր Ջուղայի և Փերիայի հայ բնակչության ծարկերը, վեց տրվեն պարսկական տեղական իշխանությունների շահատակություններին, որոնք «կանոնաւորյալ» տուրքերից բացի չորքում էին նաև «տուրքս զանկանոնաւորեալս», այսինքն սահմանված հարկերից ավելին²⁸: Իրանական արքունիքը քնդառաջ է գնացել այդ խնդրանքներին:

XIX դ. 90-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանում սուլթան Աբդուլ Համիդի կողմից կազմակերպած հայերի զանգվածային ջարդերի ժամանակ, իրանական կառավարությունը անարգել թուրառքում էր հայ փախստականներին անցնելու իրանական սահմանը և ապաստան գտնելու Իրանի հյուրընկալ հողում: Թեև դա բարբառական և իրանական իշխանությունների միջև տեղիք էր տալիս սուր քաղաքական վեճերի ու առճակատման և թուրքերը նույնիսկ սահմանային մի քանի կետերում կենտրոնացրին զորքեր Իրանի տարածքը ներխուժելու ապատեալիքով, բայց դա հենտ չկանգնեցրեց իրանական կառավարությանը, որը թուրքերին պատասխանեց իրանա-թուրքական սահմանների մոտ խոչոր ոսգմական ուժեր կենտրոնացնելով: Պարսիկ պատմաբան Խոսրով Չաքերին իրավացիորեն նշում է, որ Իրանում այդ ժամանակ պետությունը հովանավորում ու պաշտպանում էր հայերին նույնիսկ այն ժամանակ, երբ նրանք Իրանի տարածքն օգտագործելով «հայդուկային պատերազմ էին մղում թուրքերի դեմ»²⁹:

Պատահական չէ, որ 1900 թ. թվով 20 լեռնաբնակ իրանահայեր Մոզաֆֆար-էլ-Նին շահի ամունով գրում են մի նամակ, որտեղ իրենց երախտագիտությունն ու շնորհակալությունն էին հայտնում իրանական կառավարության կողմից հայության նկատմամբ ցուցաբերած համակիր դիրքորոշման և առեհատարակ իրանահայ համայնքի նկատմամբ հովանավորողական քաղաքականություն վարելու համար³⁰:

XIXդ. երկրորդ կեսին իրանական կառավարության հայանպատ քաղաքականության խոստովկայությունը կարող է հանդիսանալ նաև Իրանի հայ բնակչության արագ աճը: Երբ XIX դ. 50-60-ական թվականներին Իրանում կար չուրջ 20 հազար հայ բնակիչ, ապա 1890 թ. այն արդեն կազմում էր 80 հազար³¹:

XIXդ. սկզբին իրանահայերի հոգևոր-նաստրակական կյանքը կենտրոնացված էր երկու թեմերում՝ Ատրպատականի (կենտրոնը Ս. Քաղիսուի կամ Քաղիի վանքը, որտեղ հաստատված էր Ատրպատականի թեմակալի աթոռանիստը): 1833 թվականից Ատրպատականի թեմի

կենտրոնը փոխադրվում է Թավրիզ (դա իրագործվել է Մահալե Եպիսկոպոս Մաթոնյանի օրոք):

Մյուս թեմը դա Իրանա-Հնդկաստանի թեմն էր Նոր Ջուղա կենտրոնավ: Այն քնդգրկում էր նաև Հնդկաստանում, Աֆղանստանում և Հեռավոր Արևելքում գտնվող հայկական գաղթօջախները: Հարկ է նշել, որ երբ հյուսիսային իրանահայությունը գտնվում էր ռուսական, ֆրանսիական, մասամբ նաև գերմանական մշակութային ազդեցության ներքո, ապա հարավային իրահայությունը բազմապես անզլխական³⁰:

Իրանի հայ համայնքի ինքնավարության մարմիններն են հանդիսացել թեմական առաջնորդները: Հայկական թեմերը ենթարկվում էին Էջմիածնի կաթողիկոսին (մինչև 1828թ. Էջմիածինը գտնվում էր դաջարների իշխանության ներքո): Շիշու է, ռուսական տիրապետության տակ անցնելուց հետո Էջմիածնի ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը այլևս մայիկենի պես չէր կարող ամփոջականորեն զբաղվել Իրանի հայ համայնքի գործերով, սակայն դրանով հանդերձ, իրանական իշխանությունները հարգանքով էին վերաբերվում Էջմիածնի նկատմամբ և ընդունում էին նրա հեզևթ իշխանությունը Իրանի հայ գաղտօքի նկատմամբ: Վերջինս իր դատաիրավական հարցերը լուծում էր հայ Առաքելական Եկեղեցու իրավական նորմերի և Մխիթար Գոչի «Դատաստանագրքի» հիման վրա: Հոգևոց առաջնորդը իրավունք ուներ դատել համայնքի ամրամներին, պատժել կրոնազանցներին (քայց ոչ մահմեդականություն քնդունածներին): Ամուսնական, ամուսնալուծական, ժառանգական և կրոնական խնդիրների լուծման իրավասությունը ևս պատկանում էր Հայոց Առաջնորդարանին:

Հայ համայնքները Իրանի քոլոր վայրերում լայն ազատություն ունեին հիմնելու իրենց կրթական և մշակութային հիմնարկությունները, մշակելու իրենց դպրոցների ծրագրերը, կազմելու ներքին կանոնադրությունները և այլն: Ազատ էին մշակութային ամեն կարգի ձեռնարկներ իրագործելու: Դպրոցներում դասավանդումը անբողջովին հայերեն էր: Հայկական ազգային դպրոցներին իրավական երաշխիք էր տրված շահերի մի քանի ֆերմաններով: Հայերի իրավական դրությունը արտեղաված էր ոչ միայն շահեկան հյուվարտակներով, այլև ավանդությունների ու սովորությունների ուժով:

Հայ համայնքներից յուրաքանչյուրը կարողանում էր նաև այն չափով օգտվել իր առանձնաշնորհումներից, որ չափով որ ուժեղ, վճռական ու գործունյա էր լինում իր թեմակալ առջնորդը, փոխանորդ վաջդապետը, կամ հայության ներկայացուցիչ հանդիսացող մարմինը: Օրինակ, Առաքալառականի թեմակալ Ստեփաննոս Եպիսկոպոս Մխիթարյանի ժամանակ (1886-1892) այդ արտի ղեկավարը տնդական հայ կյանքի կատարյալ իշխանություն էր հանդիսանում: Վճռական ու կորույի այդ առաջնորդի օրոք պետական իշխանությունները ու մասնավորապես

«քարզոզարները»³¹ առիպված էին հայ քնակչության գործերի վարումը բողմել «խալիֆին» (թեմակալ առաջնորդին Վ.Բ.): Մտեփաննոս եպիսկոպոսի «թեմակալության օրոք Թավրիզի առաջնորդարանը հանդիսանում էր հարևան օտար էյուպատոսություններից: Իսկ «խալիֆին» էլ տեղական իշխանությունների կողմից ընդունվում էր օտար էյուպատոսություն հավասար աստիճանով, հարգանքով ու իրավունքներով»³²: Առաջնորդարանում էին դատում ոչ միայն վեճ ու տարածայնություն ունեցող հայ եռամայնի անդամներին, այլև նույն վայրում էին վճռահատվում հայերի ու օտարազգիների միջև եղած դատերի մեծ մասը³³:

Մտեփաննոս եպիսկոպոսը իր պաշտոնավարության ամբողջ շրջանում մտտիկ հարաբերությունների մեջ է եղել Ատրպատականի նահանգապետների ու պետական քարձր պաշտոնեության հետ: Նրանք հաճախ այցելություններ են տվել հայոց «խալիֆին» և անբերի կատարել նրա բոլոր առաջարկները: Նրան հաջողվել է նույնպիսի հարգալից դիրք առնել իր համար նաև կենտրոնական կառավարության մոտ: Եվ այնքան հեղինակավոր դիրքը, որ տեղական պաշտոնյաներից ոմանք նրա միջնորդությամբ են դիմելիս եղել, որպեսզի վկայի կենտրոնական կառավարության մոտ: Եվ այնքան հեղինակավոր դիրքը, որ տեղական պաշտոնյաներից ոմանք նրա միջնորդությամբ են դիմելիս եղել, որպեսզի վկայի կենտրոնական կառավարության մոտ իրենց՝ պարտաճանաչ պաշտոնյա լինելու մասին:

Խորհրդային շրջանում գիտության մեջ զարգացվում էր իրականությանը չհամապատասխանող և այն բյուր տեսակետը, որ իր եվրոպական պետությունները և արևմտյան կապիտալ կասեցրել են Իրանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացումը: Մինչդեռ ընդհակառակը, դրանք նպաստել են Իրանի առաջընթացին: Եվրոպական կապիտալը մղում հաղորդեց իրանական կապիտալիզմի զարգացմանը: Ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև եվրոպական պետությունների քաղաքական և մշակութային ներգործության գործունը: Այդ ազդեցության ներքո Իրանում սկսեց ձևավորվել ոչ միայն կապիտալիստական կացութաձևը, այլև երկիրը թևակոխեց իր «արևմտականացման» («վեստերնիզացման») ուղին:

Հավասարապես գիտնականների ուշադրությունից դուրս է մնացել նաև այն եակայական դերը, որ խաղացել են հայերը Իրանի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային առաջընթացի գործում: Այդ առթիվ Խոսրով Չաքերին առաջ է քաշում մի ուշազրավ թեզ, որը նա ձևակերպում է հետևյալ կերպ. «Փոքրամասնությունների պարողաքսային դերը տիրապետող մշակույթի մեջ»: Տվյալ դեպքում նա նկատի ունի այն իրողությունը, որ հայերը բնականորեն բնակչության ծավալ կազմում էին չնչին փոքրամասնություն, սակայն չնայած դրան, անչափ մեծ ավանդ, դերակատարություն ու ներդրում են ունեցել Իրանի հասարա-

կական զարգացման, մշակութային առաջընթացի և առհասարակ ինտելիկտուալ ու քաղաքական կյանքի բնագավառում: Առաջին հայացքից հենց այդ անհասկանալի երևույթը պարսիկ հետազոտողը անվանում է արտառոց ու պարտադրության: Սակայն ընդհանուր գծերով հենց ինքն էլ ցույց է տալիս, որ դրա մեջ ոչ մի պարտադրության բան չկա, որ իսկապես քաղաքիկ մեծ է հայերի դեբը Իրանում ժամանակակից եվրոպական քաղաքական ու ազգային կյանքի զարգացման, իրանական քաղաքական կուլտուրայի ճակատագրի մասին: Դրանում արժանատի է նաև, զի ստույգումը ու մշակույթը զարգացնելու, իրանական քաղաքական կուլտուրայի ճակատագրի մասին գործում և այլն: Գաբրիելը գտնում է, որ իրանական քաղաքական կյանքում ուղղակի զարմանք են առաջացնում: Ընդդրում անկախ նրանից, թե այդ հայերը ծնվել են բուն Իրանում, թե նրա սահմաններից դուրս:

Գաբրիելն նաև վճռականորեն մերժում է ավանդապաշտ գաղափարներով տարված իրանցիների, իր իսկ արտահայտությանը «պարսկա-խալամական մտավորականության» այն տեսակետը, որ քրիստոնյաները երբեք չեն կարող լինել իսկական իրանցիներ, որ իրը նրանք իսկապես չեն մի տեսակ արտերկրացի խորք տարր (quasi-foreign element) իրանական հասարակության մեջ: Նա համոզում է այն եզրակացության, որ իրանահայերի քաղաքական ակտիվության կարևորագույն շարժառիթը այն էր, որ նրանք հայրենասիրական կապվածությամբ (patriotic attachment) կապված են եղել այն երկրի հետ, որ նրանք համարել են իրենց հայրենի տունը կամ երկրորդ հայրենիքը (considered their own)³⁴:

Գաբրիելի խմբագրությանը հրատարակված այդ մույն գրքում Գևորգ Բրնոբյանը գտնելով է «Հայերը XIX դարում Իրանում» վերատառությամբ ուշագրավ հոդվածը, որտեղ նա շեշտադրում է հետևյալ համազանգը. հայերը Ռուսաստանում քաղաքականապես ու տնտեսապես նշանակալից չափով առաջ շարժվեցին Ալեքսանդր Բ-ի (1855-1881) կառավարման տարիներին, մինչդեռ իրանահայությունը արժանազատ էր հաջողություններ ողջ XIX դարի ընթացքում: Սակայն նա ամուսն է վերապահում, մշելով, որ լինելով այլադավան-քրիստոնյաներ մահմեդական հասարակության մեջ, հայերը առաջ էին շարժվում ավելի դանդաղ:

Ուշագրավ դիտում է կատարել նաև ռուս հետազոտող Ն. Կուզնեցովան: Նա գրում է, որ Իրանում մահմեդական բնակչության ճնշող մեծամասնության անզրազիտության պայմաններում, հայերի շրջանում գրագետների թիվը կազմում էր 70 տոկոս³⁵:

Այն համազանգը, որ իրանահայությունը ծանոթ է եկել որպես իր միջավայրի քաղաքակրթության զարգացմանը նպաստող ուժ, ինչ-

պես տեսնում ենք, ապացուցման կարիք չունի: Սակայն արժե քննուց
բողոքիկ ձևով անդրադառնալ այդ հարցին, քերելով կոնկրետ տվյալներ:

Դեռևս 1833թ. մարդասարմակ Նոր Ջուղայեցի Գրիգոր Սամյանի
կտակած գումարով Նոր Ջուղայում բացվել է մի դպրոց, որտեղ երկու
տարի դասավանդել է Մեսրոպ Թադիսայանը: 1843թ. կալիսարբանակ
Հարություն Արզախյանը դարձյալ Նոր Ջուղայում կնքեցել է մի դպրոց՝
«Հայկական հայրենասիրական» անունով, որը գործել է 40 տարի:
1853թ. Բարուայից երկու քույրեր՝ Մարիամ Հայրությունյան և Թագուհի
Մանուկյան, Նոր Ջուղայի Դավրեժ թաղում բաց են անում մի դպրոց, որ
ընդ գործել է 30 տարի շարունակ:

1845թ. Նոր Ջուղայում բացվել է գաղթօջախում առաջին իզական
կամ օրիորդաց դպրոցը: Այն կառուցված էր Կատարիմյան վանքին կից,
ճավազի հայտնի վաճառական Մ. Հորդանանյանի նյութական աջակե
ցությամբ: 1829թ. այն միացվեց տղաների դպրոցների հետ և կազմվեց
կրթական մեկ հաստատություն՝ «Նոր Ջուղայի Ազգային երկսեռ դպրոց
ներ» անունով: 1880թ. Գավայից, Բիրմայից և Հնդկաստանից հասնա
նակած միջոցներով Նոր Ջուղայում կառուցվում է դպրոցական մի խո
շոր շենք և 1883թ. այնտեղ կենտրոնացվում է տեղի մամր երեք դպրոց
ների՝ անվանելով այն «Ազգային կենտրոնական դպրոց»: Նոր Ջուղայում
դպրոցներ են ունեցել նաև հայ կաթոլիկները և հայ բողոքականները:

Ատրպատականում առաջին հայկական դպրոցը հիմնադրվել է
1835թ. Թավրիզում, որը հայտնի է «Արամյան» անունով: Այս դպրոցում
երկու տարի պաշտոնավարել է Մեսրոպ Թադիսայանը: Ավելի ուշ՝ 1890-
1891թ.թ. այնտեղ դասավանդել է նաև Հայ Հեղափոխական Դաշնակե
ցություն կուսակցության հիմնադիրներից Ռոստոմը, իսկ ապա Նիկոլ
Դումանը և Ժամանակի այլ հայտնի մտավորականներ:

XIX դ. 50-ական թվականներին Ատրպատականի բեմական ա
ռաջնույդ էր Սահակ Եպիսկոպոս Սաբունյանը՝ գործունյա, եռամույմ,
մախաձեռնության ու շինարարական ոգով օժտված այդ Եպիսկոպոսը,
որը «Արամյան» դպրոցի նոր շենքում մտցնում է եվրոպական կարգեր:

Այդ շրջանի ուսուցիչների թվում աչքի է ընկնում Մեսրոպը քահա
նա Փափազյանը (զբոյ Վրթանես Փափազյանի հայրը), որը Թավրիզի
կրթա-մշակութային կյանքում վերին աստիճանի գնահատելի գործու
նություն է ծավալում: Նա Թավրիզում դնում է նաև քաղաքի հիմքը և
կազմակերպում ներկայացումներ:

Թավրիզի առաջին իզական դպրոցը հիմնադրվել է 1879թ.: Այ
վկայության համաձայն, օրիորդաց դպրոց հիմնելու միտքը արժարծել է
Դաֆֆին «Արամյան» դպրոցում ուսուցիչ եղած Ժամանակ: Սակայն հե
տադեմ պահպանողականները դիմադրում են և արգելք հանդիսանում օ
րիորդաց դպրոցի գործունեությանը: Ուստի օրիորդաց դպրոցի պաշտո
նական բացումը կատարվում է 1887թ., «Արամյան» դպրոցին կից մի

չենքում, որը Աճնա թումանյանի իշխատակին այդ նպատակով նվիրել էին թումանյան կոթարքները:

1870թ. Թավրիզի Լիլավա թաղում բացվում է նաև տղայոց մի դպրոց «Հայկազյան» անունով: Մի քանի տարուց հետո Թավրիզի Ս. Մարգիս եկեղեցու շրջափակում բացվում է օրիորդաց մի նոր դպրոց «Թամարյան» անունով:

«Արամյան» դպրոցն ունեցել է նաև թատերասրահ, որտեղ կազմակերպվել են թատերական ներկայացումներ, դաբոցական ու ազգային հանդեսներ, հասարակական ընդհանուր ժողովներ և այլն: Այդ թատերասրահը կնքվել է «Արամեան թատրոն» անունով: Եղել է նաև «Արամեան գրադարան-ընթերցարան»:

Թավրիզում «Լասարանական» ընկերությունը կազմակերպում էր ազգային, մշակութային և ընկերային հարցերի շտաբ հրապարակային դասախոսություններ:

Արդեն XIXդ. վերջին Թավրիզը իր մշակութային-կրթական և հասարակական-տնտեսական կյանքով մեծաքայլ առաջ է անցնում Նոր Զորայից, որն աստիճանաբար թուլանում էր և ամփոփվում իր մեջ:

Թեհրանում անդրանիկ հայ դպրոցը բացվել է 1870թ.: Այն կազմում էր «Հայկազեան» և գտնվում էր Դարվազի Դազլին թաղում, ուր խմբված է եղել փոքրաթիվ հայությունը, Սուրբ Գևորգ անունով եկեղեցու շրջափակում: «Հայկազեան» դպրոցը իր տեսակի մեջ առաջինն է լինում Թեհրանում այն առումով, որ նա եվրոպական տիպի էր: Նասր-էլ-Դին շահը տարեկան երկու հարյուր թոման նպաստ էր հատկացնում այդ դպրոցին: Այն իր վրա էր հրավիրում ոչ միայն պարսկական կատավարության, այլև օտար դեսպաններին, Թեհրանում եվրոպական գաղութի և առհասարակ հանրության ուշադրությունը: Այս դպրոցից հետո են բացվում ամերիկյան և ֆրանսիական միախմբրական դպրոցները և հազիվ կես դար հետո պարսկական նոր ձևի դպրոցները:

1871թ. Թեհրանում ստեղծվում է «Հայուհիների ընկերություն»՝ աղջիկների դպրոց բաց անելու նպատակով: Հենց նույն տարեշրջանում Թեհրանի արվարձան Վանազ հայկական գյուղում հիմնվում է աղջկանց դպրոց, որը նույնպես առաջինն է լինում իր տեսակի մեջ: Սակայն այն կարճ կյանք է ունենում, դանի որ ժամանակի մտայնությունը չէր հանդուրժում այդպիսի դպրոցների գոյությունը: Թեհրանում իզական դպրոց վերստին հիմնվում է 1891-1892թ.թ.: 1891թ. Թեհրանի Դարվազի Դազլին թաղում բացվում է «Ազգային դպրոց»:

Ուսումնական գործը հետ չէր մնում նաև գավառներում, ուր սկսած XIXդ. վերջից բացվեցին տասնյակ դպրոցներ: 70-ական թվականներին արդեն դպրոցներ կային Սալմաստի Հաֆթվան, Փայաջուկ, Դալասար գյուղերում: Դարի վերջին և XXդ. սկզբին դպրոցներ բացվեցին Մաքադայում, Ուրմիայի, Մակուի, և Դարադաղի մի քանի գյուղե-

րում, Համադաճում, Դազվիմում, Մեշեհում, Սուլթանաբադում, Ռաշտում, Էնզելիում և այլուր:

Իրանի հայկական դպրոցները իրենց վրա կրում էին Կովկասի կրթական կենտրոնների ազդեցությունը: Հայկական դպրոցների օրինակին հետևելով, պարսկական առաջին եվրոպական տիպի դպրոցը հիմնվում է Թավրիզում 1888թ.: Սակայն տգետ ամբիոնը հարձակվում է դպրոցի վրա և ավերում շենքը: Ուստի նոր տիպի (եվրոպական) դպրոցներ Իրանում բացվում են միայն 1898 թվականից²⁷:

XIXդ. երկրորդ կեսին հայերի կողմից բացվում են մաս առաջին գրադարանները: 1847թ. Թավրիզի մի խումբ մտավորականների ջանքերով և դրսի հայերի օժանդակությամբ հիմնադրվում է Իրանում առաջին հայկական գրադարան- ընթերցարանը: Այնուհետև իրար հետևից գրադարաններ բացվեցին Նոր Ջուղայում, Ռաշտում, Թեհրանում և այլ քաղաքներում:

XIXդ. 70-80-ական թվականներին Թավրիզում, Թեհրանում և Նոր Ջուղայում սկսում է ծաղկելով մաս հայ բառերական կյանքը: 1881թ. Թեհրանում կազմակերպվել է «Թատերասիխաց ընկերությունը»: Կովկասից, Պոլսից և այլ վայրերից հաճախակի Իրան են այցելել հայ բառերախմբեր: Թավրիզի հայոց դպրոցի տնտ. - տուցիչ Մեթուդ քահանա Փափազյանը մի խումբ սիրողների մասնակցությամբ, մասնավոր տներում ներկայացումներ է տալիս «Ժողովրդի մտավոր զարգացմանն աջակցելու նպատակով»: XIXդ. վերջին քառորդին Թավրիզում բննադրվում է նույնիսկ Շեքսպիրի բառերկներից: Թավրիզի և Թեհրանի դպրոցների սրահներում, հայ սիրողների կողմից բննադրվում են բուրբերենի և ֆրանսերենի բարգձմանված բառերկներ՝ բազաժատանգի և քարժր պաշտոններսյան համար²⁸: Հայ սիրողները ներկայացումներ էին կազմակերպում մաս պաշտականների համար: Այսպիսով հայ սիրողների կողմից դրվում է մաս պարսկական բառերկի հիմքը, որը մինչ այդ ներկայանում էր «քաբխաների» միջոցով:

XVII դ. վերջին Նոր Ջուղայի տպարանը իր տպագրական գործունեությունը դադարեցնելուց հետո, շուրջ երկու դար իրանահայ տպագրությունը լուրջ է: Պարսկահայ տպագրությունը վերադառնալով կենդանանում է 1844 թվականից սկսած, երբ Նոր Ջուղայի Ս. Կատարինյան օբլիտոյաց դպրոցի հիմնադիր, Մավայում վերաբնակված Մամուկ Հորջանանյանը տպագրական մի սարք է տղարկում իր ծննդավայրը՝ Նոր Ջուղա: Ետքը կրճատն տարի անգործ մնալուց հետո, 1872-1873թ.թ. տպարանը սկսում է տպագրել գրքեր: 1880-ական թվականներին հայկական տպարանների են բացվում մաս Ռաշտում, Թավրիզում, Թեհրանում և այլուր:

XIXդ. վերջին և XXդ. սկզբին ծնունդ առան իրանահայ պարբերականները: Թեհրանում, Թավրիզում ու Նոր Ջուղայում հրատարակվե-

ցին մի շարք բերքեր: 1894 թվականից Թեհրանում սկսեց երատարակվել «Շավիղ» շաբաթաթերթը: Սկզբում այն երատարակվում է Հովհաննես Մասեհյանի խմբագրությամբ, հետո նրան փոխարինում է գեղ Վրբանես Փափազյանը: «Շավիղը» դադարում է 1896թ., սակայն մեկ տարի հետո սկսում է լույս տեսնել «Ասող Արևելյան» շաբաթաթերթը:

Իրանի մշակութային կյանքում հայության խաղաղամտ ակնառու դերը հիմք է տվել այդ երկիրն այցելած եվրոպացիներին հայերին անվանել «Արևելյան քաղաքակրթության ցահակիրներ»:

Մեծ է իրանահայության դերը մաև Իրանի ներքին և արտաքին առևտրի մեջ: Դարերի ընթացքում իրանահայ վաճառականները առաջատար դիրքեր են զբաղեցրել Իրանի միջազգային առևտրում³⁹: Երբ Իրանը երկու ոռոս-իրանական պատերազմների հետևանքով հայտնվեց համաշխարհային շուկայի շրջապատյալի մեջ, ձեռնարկատիրությամբ ու առևտրով զբաղվող իրանահայերը, Խոսրով Չաքրիի արտահայտությամբ «լավ պաշտպանված էին» (Weel entrenched) դաջարական պետության կողմից: Իսլամը, Դուրանը խրախուսում են առևտրով զբաղվելը, գործունեության այդ քննազավառը համարելով պատվաժող: Դաջարները ավանդաբար իրենց պարտականությունն էին համարում առևտրի ծաղկմանը նպաստելը: Վաճառականները Իրանում պատկանում էին հասարակության արտոնյալ մասին: Նրանք հարգված մարդիկ էին (նաստկապես առևտրական զիղիաների գլխավորները՝ «թաջերբաշինները», «մալեթ օթ-թաջարները»), իսկ երբեմն դառնում էին իրենց քաղաքների, նահանգների, նույնիսկ այդ պետության մեջ քաղաքական այլիքները⁴⁰:

XIX դարում առևտրական կապիտալը սկսել էր ավելի նշանակալից դեր խաղալ Իրանի տնտեսական ու քաղաքական կյանքում:

XIXդ. կեսերին հայ վաճառականների բաժինը իրանական արտահանման մեջ կազմում էր 30-35 տոկոս, իսկ ներմուծման մեջ 30-60 տոկոս: Երկրի նյութսխային շրջաններում նրանք համարյա մեծաշնորհազրել էին մեծածախ առևտուրը, իրենց ձեռքերում կենտրոնացնելով արևմտասեվրոպական և հնդկական ապրանքների առևտուրը: XIXդ. սզրներից հայ վաճառականները եռանդուն առևտրական գործունեություն էին ծավալել Իրանի համար՝ ս յուրո քաղաքային կենտրոններում⁴¹: Իրանահայատակ հայ վաճառականներից բացի Իրանում առևտուր էին անում մաև հայ վաճառականներ Ռուսաստանից, Արևմտյան Եվրոպայից, Օսմանյան կայսրությունից, Հնդկաստանից և այլ երկրներից:

Իրանում հայ վաճառականները իրենց անձի և գույքի ապահովության նպատակով աշխատում էին Թեհրանի արքունիքում ձեռք բերել հովանավոր: Նկատի ունենալով շիկրական հոգևորականության մեծ ազդեցությունը, շատերը գերադասում էին հովանավոր ձեռք բերել ազդեցիկ մուֆթիների և ուլեմների շրջանում: Ի դեպ, այդ ժամանակներում

հազար դեմքերի աջակցությանն էին դիմում մաև անգլիական վաճառականներն ու դիվանագետները:

Առհասարակ Իրանում հայերի նյութական ու սոցիալական վիճակը ավելի բարվոք էր, քան մյուս կրոնական փոքրամասնություններից: Իսկ հայ վաճառականները շարժում էին մահմեդական բնակչության նախանձը⁴²:

XIX դ. երկրորդ կեսից հայ բուրժուազիան ամուր դիրքեր էր նվաճել ոչ մայն Իրանի ներքին և արտաքին առևտրի, այլև ֆինանսների բնագավառում և արդյունաբերության մեջ⁴³:

Հայ վաճառականները, արդյունաբերողները, ֆինանսական գործիչները և այլն իրենց երեխաներին ուղարկում էին եվրոպական երկրներ քարձրագույն կրթություն ստանալու: Հենց նրանք էլ նպաստում էին, որ եվրոպական առևտրական, քանկային և տրանսպորտային ընկերությունները ներգրավվեն Իրանի արտաքին առևտրի և տնտեսության մեջ: Անդրում նրանք Եվրոպայից իրենց հետ Իրան էին բերում ոչ միայն գիտելիքներ, այլև եվրոպական առաջավոր գաղափարներ:

Ծախսզանց մեծ է եղել հայերի դերը մաս Իրանի արհեստագործության մեջ: Հայ արհեստավորները, հատկապես ոսկերիչները, մետաղի մշակմամբ զբաղվողները, «գառնչանչիները» (երկաթի և պղպաստի վրա դրվագներ գրող կամ քանդակող վարպետներ), քարտաշները և այլն փաստամբանված էին Իրանում: Իրանում առաջին լուսանկարիչները ևս եղել են հայեր⁴⁴:

Հայերը Իրան էին ներմուծում մաև եվրոպական նկարչության և կերպարվեստի ոճն ու նորությունը: Նկարիչ Հակոբ Հովհարսյանը նկարել էր Նասր-էդ-Ղին և Մոզաֆֆար-էդ-Ղին շահերի դիմանկարները⁴⁵: Հայերը իրենց խոշոր ներդրումն ունեն մաև Իրանի շինարարական-ճարտարապետական վերելքին, արվեստների զարգացմանը և այլն:

Հայությունը նպաստել է մաև Իրանի բնակչության քաղաքական աչքնացմանը, քաղաքական-ընկերային կյանքի քարեփոխմանը և այլն: Տոգորված լինելով իրենց ծննդավայրի վերածննդի գաղափարներով, իրանահայերը ամբողջովին նվիրվել են այդ նպատակի իրագործմանը, ուղիներ հարթելով երկրի վերելքի առաջ:

Իրանահայ խաչոր քարեներգչական գործիչ էր միջգա Մեքոն խանը (Մեքոնյան Հովսեփ Հակոբի): Նա միաժամանակ իրանական պետական գործիչ էր, դիվանագետ, լուսավորիչ, նրասպարակախոս, գրող⁴⁶: Եղել է Իրանի արտակարգ և լիազոր դեսպանը Մեծ Բրիտանիայում, Վիեննայում և Բեռլինում, Իրանի դեսպանորդը Հռոմում: Արդեն XIX դ. 50-ական թ.թ. սկսվում է Մեքոն խանի լուսավորչական գործունեությունը: Նա համդիսացել է Իրանում մշակութային-լուսավորչական շարժման առավել արմատական թևի ներկայացուցիչը: Մեքոն խանի պատմական ծառայությունը կայանում է նրանում, որ մա որպես Իրանի

առաջին լուսավորիչ, դաստիարակեց այդ երկրի առաջադիմական գաղ-
գացման համար պայքարող մի ամբողջ սերունդ: 1890-1893թ.թ. Լոնդո-
նում Մելքոն խանը տպագրել է սրբակերթին լիզվով «Ղանուն» («Օրհնք»)
քերթը, որը կարևոր դեր է խաղացել իրանական հասարակության գաղ-
թունքի գործում:

Մելքոն խանը մահ պարսկական նոր գրականության եիմնադիր-
ներից է: Հինք է դրել սոցիալական դրամատուրգիային: Բազմաթիվ գրա-
կան-գեղարվեստական գործերի հեղինակ է:

Իր գրական երկերում և հրապարակախոսական գործերում նա
առաջ է մղում այն գաղափարը, որ անհրաժեշտ է Իրանում արմատավո-
րել ժողովրդասպետության սկզբունքների վրա խաբսխված սահմանադ-
րություն: Իրանական մտավորականությունը և առաջադեմ քաղաքա-
կան գործիչներից միան մեծարել են անվանելով «Իրանի սահմանադ-
րության սերմնագամ», «սահմանադրական գաղափարի դրոշակակիր»,
«Իրանի լուսավորիչ», «ազատության շարժման առաջնորդ», «քաղա-
քակրթության տարածման Ռահվիրա» և այլն: Իրանական պատմագ-
րության մեջ արտահայտվել է այն կարծիքը, որ «Մելքոն խանի դերը Ի-
րանում նույնն է, ինչ Վոլտերի, Ժան Ժակ Ռոսսոյի և Վիկտոր Հյուգոյի
դերը ֆրանսիական ժողովրդի մոտ»:

Մելքոն խանը նաև Արևելքի երկրների պատմության, տնտեսու-
թյան ու մշակութային փայլուն գիտակ էր: Նրա այդ վաստակը նկատի ունե-
ցալով Փարիզում նրան ընտրել են Ֆրանսիական Արևելյան ընկերու-
թյան անդամ:

Ի դեպ, Մելքոն խանը 1878թ. որպես Իրանի ներկայացուցիչ մաս-
նակցել է Բեռլինի կոնգրեսին, իր վրա դրված սրբառականությունները
կատարելով մեծ հմտությամբ: Նա կարողացել է խստատեսի Իրանի քա-
ցարծակ իրավունքների սահմանամերձ Դոքտրի շրջանի նկատմամբ, ո-
րը բռնագավթվել էր Օսմանյան կայսրության կողմից: Թուրքերը ստիպ-
ված էին հեռանալ այդ շրջանից և Դոքտրը վերստին միացավ Իրանին:
Այդ ժառայության համար շահը Մելքոն խանին շնորհեց «Նազիմ-Էյ-
Դոուլե» («Պետության մեծ դեսպան») և «Տանաթ-ե Աշրաֆ» քարձր
տիտղոսները, իսկ ապա, նաև «Շահզադե մուլեհ» («Թարեփոխիչ իշխա-
նագուն») կոչումը:

Բեռլինի կոնգրեսի ժամանակ Մելքոն խանը սերտ առնչություն-
ներ է ունեցել «Հայոց ազգային պատվիրակության» ղեկավար Պողոս
Նուրբաբի և Խրիմյան Հայրիկի պատվիրակության հետ, նրանց տալով
օգտակար խորհուրդներ:

XIX դարում Իրանում իր պետական, հասարակական-քաղաքա-
կան, գրական և դիվանագիտական գործունեությունը ծավալել է նաև
Հովհաննես Մասեհյանը (խան-Մասեհյան)⁴⁷: Եվրոպայում ստանալով
փայլուն կրթություն, նա վերադառնում է Իրան և ամմիցապես հրավիր-

վում պետական պաշտոնի, նշանակվելով շահի պալատական բարձրագույնի: Եվրոպական և արևելյան մի քանի լեզուների նրբին և փառքում իմացությունը (տիրապետել է ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, ռուսերեն, հունարեն, պարսկերեն և թուրքերեն լեզուներին), ինչպես նաև խորը գիտելիքներն ու լայն աշխարհայացքը արքունիքում նրա համար ստեղծում են մեծ հեղինակություն: Մասնիկանը, սակայն, որչափ է ամբողջովին չկրճատվել պետական գործունեությանը, այլ իր գիտելիքները ի սպաս դնել հայ մանուկ սերնդի կրթության և դաստիարակության գործին: Նա սկսում է ուսուցչություն անել Թեհրանի «Հայկազյան» դպրոցում, որն իր տեսակի մեջ առաջին էր Թեհրանում որպես եվրոպական տիպի դպրոց:

1887թ. նրա Նասր-է-Ղ-իին շահը ուղևորության մեկնեց Եվրոպա, եվրոպական քաղաքակրթության նորություններին ծանոթանալու և Իրանում դրանք արձատարելու համար, Հ. Մասնիկանը որպես ավագ բարձրագույնի ընդգրկվեց շահի բազմանդամ պատվիրակության մեջ և նրա հետ մեկնեց Լոնդոն: 1894թ. Նասր-է-Ղ-իին շահի երկրորդ ուղևորության ժամանակ Եվրոպա, որպես շահի պատվիրակության բարձրագույնի Հ. Մասնիկանը մեկնեց Պետերբուրգ: Իսկ 1897թ. նա Լոնդոն է մեկնում պատվիրակության առաջին քարտուղարի պաշտոնով, ընդգրկվելով իրանական դիվանագիտական ծառայության մեջ և զբաղեցնելով տարբեր պաշտոններ, այդ թվում նաև Իրանի արտաքին գործերի նախարարությունում: (Ավելի ուշ նա եղել է Իրանի արտակարգ և լիազոր դեսպանը Բեռլինում, Մեծ Բրիտանիայում և Վաստմիայում):

Հայ իրականության մեջ Հ. Մասնիկանը հայտնի է ամենից առաջ որպես Շեքսպիրի ամենախոշոր բարձրագույնի: 1890-ական թ.թ. սկզբներից ձեռնամուխ է եղել Շեքսպիրի երկերի հայերեն բարձրագույնությանը: Մասնիկանը բարձրագույնություններ է կատարել նաև Գյոթեի, Շիլլերի, Բայրոնի, Օմար Խայամի, Ռաբինդրանաթ Թագորի, Մառլիի և եվրոպական ու իրանական այլ բանաստեղծների ու գրողների ստեղծագործություններին, որոնք տարագրվել են ինչպես առանձին գրքերով, այնպես էլ հայ պարբերականներում:

Հայ իրականության մեջ Հ. Մասնիկանը իրավամբ համարվում է բարձրագույնական արվեստի ճանաչված դասականներից մեկը: Նա ստեղծել է բարձրագույնական դպրոց:

Մասնիկանը նաև փառքում հրապարակախոս էր: Նրա այդ բնույթի բազմաթիվ հոդվածները, որոնք հրապարակվել են հայկական, եվրոպական մամուլում ու պարբերականներում, աչքի են ընկնում նաև շեշտված ազգային ոգով:

Բազմատաղանդ այդ մարդը և գործիչը նաև նվիրյալ մանկավարժ էր: Մեծ է նրա երախտիքը Իրանում հայկական դպրոցների հիմնադրման, ընդարձակման և որակական առաջընթացի գործում: 1892թ. ընտրվել է Թեհրանի «Ռատնասիրաց ընկերության նախագահ»:

1899թ. նրա նախածեղծությանը թեհրանում քաղցել է քաղաքական գիտությունների դպրոցը, որտեղ Մասեհյանը եղել է միջազգային իրավունքի և համաշխարհային պատմության ամբիոնի վարիչ և դասախոս: 1894թ. նա հիմնել և խմբագրել է պարսկահայ առաջին տպագիր օրգանը՝ «Շավիղ» շաբաթաթերթը, որն անգնահատելի ծառայություններ է մատուցել իրանահայ գաղթօջախի ազգային-մշակութային զարթոնքի և առաջադիմության գործում:

Նկատի ունենալով, որ իրանահայերը տիրապետում էին եվրոպական լեզուների և եվրոպայում ունեին առևտրական և անձնական լայն կապեր, դաջարական միապետները նրանց որպես դեսպաններ, դեսպանորդներ, դիվանագիտական հանձնակատարներ և աղև, ուղարկում էին տարբեր երկրներ: XIX դարում իրանական պետության դիվանագիտական ծառայության մեջ գտնված անվանի գործիչներից են եղել նաև հայազգի (մի մասը մահմեդականացած) Նարինան խանը, Ջուսեդիբ խանը, Միրզա (Ջան) Դավուդը, Դավիթ Մելիք-Շահնազարյանը և ուրիշներ:

Հատկապես վերջինս հանդիսացել է դաջարական դիվանագիտության կարկառուն դեմքերից մեկը: Երբ օսմանցիները Բայազետում ձերբակալում են Իրան մեկնող Նապոլեոն Բոնապարտի դեսպան Ժորժին, ֆրանսիայում կայսրը դիմում է փարիզաբնակ մտավորական Հակոբ Շահան-Ջրպետյանին, հարցնելով, քի հնարավոր է արդյոք Փարիզում գտնել մեկին, որը տիրապետեր հայերեն, պարսկերեն և ֆրանսերեն լեզուներին, որպեսզի որպես դեսպան նրան ուղարկեն թեհրան, Ֆարս-Ալի շահին մամակ հանձնելու համար: Ջրպետյանը ներկայացնում է Դավիթ Մելիք-Շահնազարյան անունով մի հայի, որին Նապոլեոնը զանազան մամակներ է հանձնում և իբրև վաճառական ուղարկում է Բաղդադ, այնտեղից թեհրան մեկնելու համար: Հաջողությամբ ավարտելով իր դիվանագիտական առաքելությունը, Մելիք-Շահնազարյանը վերադառնում է Փարիզ: Այդ ծառայության համար շահը նրան պարգևատրում է «Շիր-օ-խորշիդ» («Աղյուծ և արև») քաթընագույն շքանշանով, իսկ Նապոլեոնը նրան պարգևատրում է սրով:

Ֆրանսիայի կայսրը Մելիք-Շահնազարյանին կրկին հանձնարարական մամակներով ուղարկում է թեհրան: Մասնապարհին դեսպանը 1814թ. այցելում է Էջմիածին: Թեհրանում իր դիվանագիտական հանձնարարությունը կատարելուց հետո, Մելիք-Շահնազարյանը մտնում է պարսկական ծառայության մեջ արքունիքի շխավոր քարզմանի պաշտոնով և ստանում խանության տիտղոս: Այս անգամ նա կատարում է շահի դիվանագիտական հանձնարարությունները և դեսպանի պաշտոնով գործուղվում է Ֆրանսիա⁶⁸: Նա Իրանի և Ֆրանսիայի միջև քաղաքական քանակություններում սկսում է խաղալ միջնորդի դեր: Այդ քա-

նակցությունների հետևանքով 1807թ. կնքվում է Յինկենշտեյնի ֆրանսիականական պաշտպանողական-հարձակողական պայմանագիրը⁴⁷ :

XIX դ. կեսերին հայազգի Միրզա (Ջան) Դավադ խանը կրանալի գետեր Եվրոպան, քան իր մահմեդական հայրենակիցներից որևէ մեկը: Այդ պատճառով նա 1850թ. Նասր-է-Ղին շահի և Միրզա Յաղի խան Ամիր Ջաբրիլի կողմից գործադրվում է Ավտոռիա և Պրոսիա թեղրամում նորարաց պոլիտեխնիկական դպրոցի՝ «Կաթ-օլ-Ֆոնոմ»-ի համար մի քանի ուսուցիչներ կրավորելու նպատակով: Նա լիազորված էր նաև Եվրոպայում Իրանի համար ձեռք բերել մի քանի մոլեր, տեքստիլ ֆաբրիկաներ և այլն:

Ղաթարական Իրանում քիչ չեն եղել նաև քարձր պետական պաշտոններ զբաղեցրած հայազգի (ճիշտ է դավանափոխ) գործիչները⁴⁸: Օրինակ, հայկական ծագում է ունեցել Արաբեկ Ամին ալ-Սուրբանը, որը 1885թ. նշանակվել է «վազիր ազամի» (կանցլեր) պաշտոնում, իսկ 1895-1896 և 1907թ.թ. զբաղեցրել է «սադր-ազամի» (վարչապետի) պաշտոնը:

XIXդ. 20-40-ական թվականներին իրանական քարձրագույն վարչության կազմում խոշորագույն դերերից մեկն էր մահմեդականացված հայ Մամուլեիր-խան Մուսթամեդ-օղ-Ղաուլեն, որի հայկական ազգանունը եղել է Ենիկուլայիանց: Նա Աղա Մոհամմադ խանի կողմից Թիֆլիսից զերևարված հայ պատանիներից էր: Ի դեպ, որպես կանոն, պարսիկները զերևարված հայ պատանիներին մահմեդականությունը պարտադրելուց առաջ մերքինիացնում էին:

Մամուլեիր-խանը սկզբում դառնում է Ճաթի-Ալի շահի հարեմի զինավոր ներքինին, որը արքունական վարչության մեջ համարվում էր չափազանց քարձր պաշտոն: Մամուլեիր-խանը փայլուն կերպով կարողանում էր հարեմի ազդեցիկ կանանց միջոցով դուրս գալ երկրի քաղաքական ուժերը ներկայացնող կարևորագույն գործիչների վրա և նրանց օգնությամբ լուծել բազմապիսի պետական ու ամենական քննադատ կարևորագույն հարցեր: Մամուլեիր-խանը, օրինակ, օգնել էր Ճաթի-Ալի շահի որդուն՝ Մոհամմադ-միրզային քարձրանալ իրանական զահին և երախտապարտ շահը այդ ծառայության դիմաց նրան նշանակել էր Սպահանի նահանգի նահանգապետ: Իսկ մինչ այդ, 1830-ական թվականներին, Մամուլեիր-խանը Գիլյանի նահանգի նահանգապետն էր: Միաժամանակ նա մեծ ծառայության տեր մարդ էր, որը նա օգտագործում էր իր քաղաքական կարիերայի նպատակների համար:

Թիֆլիսից զերևարված մեկ այլ հայ՝ Ջոնրաթ անուսով, Ճաթի-Ալի շահի պաշտոնում քարձրանում է մինչև սենեկապետության աստիճանի և ստանում խանի տիրոջ: Ըաիր նրան վստահում է պետության զանձապահի պաշտոնը, ստանալով Ջոնրաթ-խան խազմի-չահրիար անվանումը: Մեկ այլ Ջոնրաթ-խան (Վարդ Պատրիկյան կամ Պար-Վարդյան

հայկական ազգանունով) համդիսանում էր Սալահանի գորահրամանատարի գանձապետը:

Մեկ այլ նշանավոր հայ Միրզա Յաղոբ Մարգարյանը Դաֆի-Ալի շահի ժամանակ եղել է արքունական «մուսթուֆի», այսինքն բյուզնձ կազմող և պետական հաշիվները պահող աստիճանավոր: Ի դեպ, Միրզա Յաղոբը սադր-ազամ (վարչապետ) Ալլայար-խանի հարեմի երկու հայ զեյուեիների հետ մտնում է Թեհրանի ռուսական դեսպանատուն, դեսպանոջ Գրիբոեդովից խնդրելով պաշտպանել իրենց և Թուրքմենյանի սլայմանազրի համաձայն ուղարկել հայրենիք: Ինչպես հայտնի է, դրան հետևում է շղթերգական մի իրադարձություն. հոգևորականության ու Ալլայար-խանի հրահրումով ամբոխը հարձակվում է ռուսական դեսպանատան վրա և սպանում Միրզա-Յաղոբին, Գրիբոեդովին և դեսպանատան ողջ անձնակազմին⁵²:

Չափազանց մեծ է եղել ծագումով հայ գործիչների դերը մահ և Դաբարական Իրանի քանակում և ռազմական կառույցներում: Միրզա Թահի խան Ամիր Նեզամը, մուլմիսկ խախտելով դարերով սրբազորված իսլամական օրենքները, 1851թ. Մալմաստի և Ուրմիայի հայ քնակչությունից կազմակերպեց հատուկ հայկական զորամաս⁵³:

Ինչպես հայտնի է քաղաժառանգ Արբաս-Միրզան հանգել էր այն եզրակացություն, որ իբ անկանոն զորքով Իրանը ի վիճակի չէ շափվել ռուսական կանոնավոր քանակի հետ: Ուստի քանակը վերակազմակերպելու նպատակով նա աշխատում էր հրավիրել մարզիչ սպաներ: 1805-1806թ.թ. քիֆլիսեցի Ռոստոմ Ենիկուլիյանցը իր երկրացի մահանդակաճացած հայ Յուսուֆ-խանի (Հովսեփի) միջոցով տեղեկացնում է գահաժառանգին, որ ինքը տեղյակ է ելքուպական «զինվորական կրթությանը» և իրանական քանակը մարզելու համար առաջարկում է իր ծառայությունները: Իրանական քանակում նա առանում է «բուվանգլի» կամ «ջեզաչի» կոչված զորքի հրամանատարի քարձր պաշտոնը: Երբ 1807թ. ֆրանսիացի զեննրալ Գարդանի զինվորական առաջելությունը Նապոլեոն Բոնապարտի կողմից ուղարկվում է Թեհրան, իրանական քանակը ելքուպական ձևով մարզելու համար, վերահիշյալ Յուսուֆ-խանը իր ռազմական զիտելիքները ֆրանսիացիների մոտ կատարելագործելուց հետո շահի կողմից ստանում է «Մլվիահդար-ե Արաղստան» տիրոջոսը (Արաղստանի ռազմական շրջանի զորքերի հրամանատար- «սըվահսալար»)՝⁵⁴:

Նկատի ունենալով, որ 70 տարեց ավել հաբուստ, արզավանդ ու քազմամարդ Արաղստանը (մերկայումս Արաք մահանգը) դարձել էր ամեն տեսակի բռնավորների ու անասնձ տարրերի պատերազմների ու ասպատակությունների ասպարեզ և նրա քաղաքները, ավանձներն ու գյուղերը դարձել էին կիսավեր ու համարյա անմարդարեակ, Յուսուֆ-խան Սըվահդարը հռամուրն ջանքեր էր գործադրում տեղական քնակ-

յության կյանքն ու կայքը անվտանգ դարձնելու համար: Նրա այդ քաղաքականության հետևանքով Արաղատանի գյուղերը սկսում են բազմամարդ դառնալ ու շինանալ, նրկյազործությունը, այգեզործությունը և ամասնաբանությունը սկսում է վերակենդանանալ, արհեստներն ու վաճառականությունը ծաղկել: Յուսուֆ-խանը հատուկ հովանավորությամբ քաղաքականություն է վարել Արաղատանի հայերի նկատմամբ:

Ֆաթի-Ալի շահը մեծ համարում է ունեցել Յուսուֆ-խանի նկատմամբ: Շատ դիպքերում նրանից հարցրել է խորհուրդներ, ուղարկել ամենավտանգավոր ասպատակությունները ճնշելու համար և աղն: Երբ շահը տվել է այս կամ այն հանձնարարությունը, սովորաբար ասել է. քն «զմա այս գործը կատարիր, ինչպես քո հանձնարը քեզ ցույց կտա»⁵⁵:

Աղա-Մոհամմադ և Ֆաթի-Ալի շահերի կատավարման տարիներին իրանական բանակում եղել են նաև բազմաթիվ հրետանու հրամանատարներ («Թուխի բաշի») կամ «Միր քուխիանև», այսինքն բնդանոթներ ձուլող գործարանների ղեկավարներ: Սեզ են հասել դրանցից մի քանիսի անունները՝ Մուսխ կամ Մախս խան քուխի բաշի, Յուսուֆ քուխի բաշի, Վարդան-բեկ, Ղարազյոզ-բեկ, Ֆառուխ-բեկ (երևանցի), Ջանի-բեկ (ղարաբաղցի), Խոսրով-խան Ղայթազյանց՝ Ֆականվանյալ «չիր», այսինքն առյուծ, Յաղուր-խան սուլթան (կասպիտան) և ուրիշներ⁵⁶:

XIX դարում արքունի և պետական բարձր պաշտոններ են զբաղեցրել նաև մի շարք մահմեդականացած կամ քրիստոնյա հայեր. Սեք-խան Աստվածատուրը (Շատուրը), Հովհաննես-խան Ազալյանը, Դավիթ-խան Դավթյանը, Ջահանգիր Էմիկոլովի Մամիկոնյանը (մեծ ժառանգություններ ունի ինչպես Իրանի ռազմական գործում, այնպես էլ քաղաքացիական վարչության մեջ, եղել է նաև Իրանի գեղարվեստի նախարարը), Աղա-Բահրամը (Մեկր-Շահնագարյան) եղել է Գերագույն դիվանի անդամ, ինչպես նաև Քերմանշահի ռազմական շրջանի գործերի հրամանատար, Ջեհրաբ-խան ղուլամ փիշ-խեղմաթ բաշին (1835թ. Արբաս-Միրզայի կողմից նշանակվել է Խորասանի նահանգի կուսակալ), Դավիթ-խան Մկրտչյանը (Հնդկաստանում և Եվրոպայում բժշկական կրթություն ստանալուց հետո Մոհամմադ-շահի կատավարման տարիներին դառնում է արքունի բժիշկ):

Հիշատակություն կա մույնիսկ այն մասին, որ դավանափոխ եղած մի ոմն հայ՝ Տեր-Գրիգորյանց ազգանունով, նասնում է կրոնական նվիրապետության բարձր աստիճանի՝ դասնալով «նուլա-բաշի» (Մուլա-բաշի հայի մուլա Քյարիմ)⁵⁷:

Այսպիսով, Իրանի հայ գաղթօջախը, որը սփյուռքի ամենախին գաղթյուններից մեկն է, նոր ժամանակներում ավելի գործուն, ծանրակշիռ ու ազդեցիկ դերակատարություն է ունեցել այդ երկրի տնտեսական, քաղաքական, հասարակական ու մշակութային կյանքում: Գաղթազանց մեծ է նրա դերը նաև Իրանի արդիականացման ու եվրոպականացման

գործում: Անկասկած այդ գործում իրենց սրտչակի լուման են ներդրել նաև պարսկական պետական, հասարակական-քաղաքական ու զինվորական ծառայության մեջ զտնված հայ քաղաքային գործիչները, որոնց մի մասը իրերի բերումով, դավանափոխ լինելով և ընդունելով իսլամը, ամմիթական մասնակցություն չի ունեցել իրանահայերի նամայնքային կյանքին: Սակայն մեր խորին համոզմամբ, չի կարելի այդ գործիչներին կտրել մեր պատմությունից, առավել ևս, որ նրանցից շատերը գարկ չեն եղել ազգային զգացումներից և փորձել են պահպանել իրենց ազգային դիմագիծն ու նկարագիրը և օգտակար լինել սեփական ժողովրդին:

VAHAN BAIBOURTIAN

PAGES OF 19TH CENTURY IRANIAN-ARMENIAN HISTORY

Armenians have lived in Iran since ancient times. However, a well-organized Armenian Community with national and religious institutions emerged only in the 17th century. During the 19th century, Armenians continued to play an important role in the social, political, commercial, economic, and cultural life of Iran. Armenians have made a vast contribution to the modernization and westernization of Iran.

The Armenian Community in Iran has enjoyed the Iranian Government's patronage and the Iranian people's hospitality. The Government saw Armenians as a useful element for the state and tried to create favorable conditions for their stay, despite various restrictions and obstacles faced by people of other religions on the background of Shariah laws otherwise found in this Islamic country.

As law-obedient citizens, Armenians themselves created favorable grounds for the Armenian and Iranian peoples to become closer.

During the 19th century, spiritual and public life of Iranian Armenians focused in two dioceses—the Atrpatakan Diocese and the Iranian-India Diocese. These two Armenian dioceses enjoyed internal autonomy. Armenian communities enjoyed vast freedom to found their educational and cultural institutions. School classes were taught in Armenian.

Though Armenians were a negligible minority compared to the abundant Muslim population, they played an enormous role in Iran's intellectual life, facilitating the dissemination of modern European political and social ideas and doctrines, promoting the achievements of technology and the European civilization, and supporting the development of political and other culture in Iran. A key motive for the political activity of Iranian Armenians was their patriotic attachment to Iran, which they have deemed their second fatherland.

The crucial contribution of Armenians to Iran's cultural life enabled Europeans visiting Iran to call Armenians "the torchbearers of Oriental civilization."

Iran's Armenian population also contributed to the political awakening of Iran's population and reforms in political and public spheres, inspired by ideas of reviving their birthplace.

1. Sb'u Histori of Persia under Qajar Rule. Transl. From the Persia of Hasan-e Fasa'i's "Farsnameye Naseri", New York-London, 1972; Emeneh Pakrevan, Agha Mohammad Qbajar, Tehran, 1953.
2. Sb'u Նիլեթր ազգային պատմութեան համար: Երեւոյի հայկազունք ի Պարսկաստան, աշխատասիրութեամբ Գալուստ Շերմազանեանի. Ռոտտով (Ղեմի վրա), 1891: Անտայան Հ., Հայ գաղթականութեան պատմություն, Երևան, 2002.
3. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), պրոֆ. Ձ. Ա. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 65-73.
4. Երիցյան Ա., Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Լեզվափ հայք. Թիֆլիս, 1894, էջ 338.
5. Բայբուրդյան Վ., Իրանն այսօր(տեղեկատու), Երևան, 1999, էջ 280.
6. Գրոյանց Ն., Պարսկաստանի հայերը, Թեհրան, 1968, էջ 94-95.
7. Sb'u նաև Անեմյան Հ., Սուրբ Քաղկի Վանքը, Թեհրան, 1960.
8. Նդա մասին տե՛ս Biographical Sketch of His Late Royal Highness Abbas Mirza, Prince Royal of Persia, JRAS, Vol. I, 1834, p.p. 322-325; Abol Qhasem Lachini. Abbas Mirza Nayebeh os-Saltaneh, Tehran, 1947.
9. Այլ Ասլար Շեմիմ, Իրան դար դոռնի-ն արքամար-ն դազարիս, Թեհրան, 1963, էջ 95 (պարսկերեն լեզվով).
10. Sb'u Waterfield R., Christians in Persia. Assirians, Armenians, Roman Catholics and Protestants, London, 1973, p.80. Fraser J.B., Travels and Adventures in the Caspian Sea, London, 1826, p.307.
11. Անտայան Հ., նշվ. աշխ., էջ 243.
12. Sb'u Նասեր Նազմի, Իրան դար միլան-ն բուֆան յա զեմեդկանի-ն Արբաս Այրզա, նայեր աշ-արքանն, վա բանգեան-ն Իրան վա ռուս, Թեհրան, 1957(պարսկ. լեզվով).
13. Հարություն Տեղ-Հովհաննես, Պատմություն Նոր Ջուղայրու որ ՅԱսպահան, հատ.Ա, Նոր Ջուղա, 1880,էջ 397: Sb'u նաև Ռայն Իսմայիլ, Իրանյան-ն արմանի, Թեհրան, 1970, էջ 119 (պարսկ. լեզվով).
14. Кузнецова Н.А., Политическое и социально-экономическое положение Ирана в конце XVIII-первой половине XIX в. В кн. Очерки новой истории Ирана, Москва, 1978, стр. 62.
15. George A. Bournoutian, Armenians in Nineteenth-Century Iran. The Armenians of Iran. The Paradoxical Role of a Minority in a Dominant Culture: Articles and Documents, edited by Cosroe Chaqueri, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1998, p.57-72.
16. Sb'u Myr-Devoud-Zadour de Melik Schahnazar, Envoye' de perse en France, Notice sur L'etat actuel de la Perse, Paris, 1818, s.65-75.
17. "Вестник Европы", 1815, май, стр. 61-65.
18. Arasteh Reza, The Character, Organisation and Social Role of the Lulis (Javanmardan) in the Traditional Iranian Society of the Nineteenth Century.-

"Journal of Economic and Social History of the Orient", 1961, February, p.p.47-52.

19. Архив Внешней политики России, ф. Миссия в Персии, оп.528а, с 422, л. 2,4.
20. Кузнецова Н.А., Политическое и социально-экономическое..., стр.59.
21. Հարություն Տեր-Հովհաննանց, նշվ.աշխ., հատ.Ա., էջ 399.
22. Curzon G. N., Persia and Persian Question, London, 1892, Vol. I, p. 507.
23. George A. Bournoutian, նշվ. աշխ., էջ 56.
24. Սալյան Ի., Իրանյան-ն արմանն, Թեհրան, 1970, էջ 119-120 (պարսկերեն լեզվով).
25. Հայաստանի Գեոգրաֆիկ Դատմական Արխիվ, ֆ.57, *224, էջ 13-18.
26. Նույն տեղում.
27. Հարություն Տեր-Հովհաննանց, նշվ.աշխ., Է.II, էջ 83-85.
28. Cosroe Chaqueri, Introduction to the Armenians of Iran: A Historical Perusal. "The Armenians of Iran", գրքում, p.4.
29. Brown E.G., The Persian Revolution of 1905-1909, London, 1910, p 100.
30. Istawi Ch., The Economic History of Iran, 1800-1914, Chicago-London, 1971, p.p.22,60.
31. George A. Bournoutian, նշվ. աշխ., էջ 57-58.
32. «Ձարագոզարները» այն պետական հիմնարկության ներկայացուցիչներն էին, որոնք մինչև XX դ. 20-ական թվականները, այսինքն կապիտուլյացիան իրավունքի վերացումը, իրավունք ունեին դատելու և լուծելու քրիստոնյայի և մահմեդականի միջև եղած վեճերը: Ըստ ետքյան, դա իր կոչումով հաշտարար դատարան էր:
33. Յովհաննիսյան Յովսեփ, Յուշեր, հատ. Ա., Երևան, 1995, էջ 71-72.
34. Նույն տեղում, էջ 72.
35. Տե՛ս The Armenians of Iran. The Paradoxical Role..., p. XVII.
36. Кузнецова Н.А., Об участии немусульман в торговле Ирана. "Ближний и Средний Восток. Товарно-денежные отношения при феодализме", Москва, 1980, стр.119 .
37. Տե՛ս Դատմութիւն Ատրպատականի հայոց-թեմական կենտրոնական դպրոցի, Թեհրան, 1981.
38. Էլմար Յ., Եֆթեմ, Թեհրան, 1964, էջ 73.
39. Նույն տեղում, էջ 74.
40. Տե՛ս Baibourtian V., International Trade and the Armenian Merchants in the Seventeenth Century, New Delhi, 2004.
41. Տե՛ս Lambton A. K., The Case of Hajji Abd al-Kazim. A Study of the Role the Merchant in Mid-nineteenth Century Persia-Iran an Islam. Edinburgh, 1971.
42. MacDonald J. Kinmeir, A Geographical Memoir of the Persian Empire, London, 1813, p. 36.
43. Кузнецова Н.А., Об участии немусульман...,стр.118.
44. Տե՛ս Ստեփանյան Ս. Ի., Հայ առևտրական բորժուազիան Իրանի տնտեսական կյանքում, Երևան, 1992.
45. Տե՛ս Bosworth E., and Hillenbrand C., Qajar Iran: Political, Social and Cultural Change 1800-1925, Costa Mesa, California, 1992, p.p. 271-272.

46. Տե՛ս Казарян М., Художники Османтанн, Москва, 1968.
47. Տե՛ս Algar H., Mirza Malkam Khan: The Study in the History of Iranian Modernism, Berkeley, 1973.
48. Տե՛ս Դարձի Գ., Հովհաննես Մասիսյան (1864-1931), մահվան 30-ամյակի առթիվ, Թիֆլիս, 1963: «Շիրազիբազան», Հ.6, երևան, 1980: Ջադյան Ռ., Մասիսյան, «Հայկական սովետական հանրագիտարան», Հ.7.
49. Տե՛ս Myr-Davoud-Zadour de Melik Schahnazar, Envoye' de perse en France. Notice sur L'etat actuel de Perse, Paris. 1818.
50. Տե՛ս Ոսյին Ի., Սալար Շահնազար Միրզավոչ Ջադուրյան, Լախուսին հեղինակի-ն Լապոլիտն քե Իրան, Թիֆլիս, 1973 (պարսկերեն լեզվով).
51. Polak J. E., Perzien, Das land und seine Bewohner, V.I. Leipzig. 1865. s.298.
52. Մանրամասն տե՛ս Երեթեր ազգային պատմութեան համար..., էջ 90.
53. Լույն տեղում, էջ 91-93.
54. The Armenians of Iran..., p.59.
55. Երեթեր ազգային պատմութեան համար..., էջ 20-21.
56. Լույն տեղում.
57. Լույն տեղում, էջ 37-38.
58. Լույն տեղում, էջ 91-93, 118-122, 168.

ՎԵՆԸՆ ԲԱՅՐՈՒԳՅԱՆ

ԹՈՒՐԹԻԱՅՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՎ ԶՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ԶԱՂԱՋԱԿԱՆ ԱՂԵՐՄՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ՝ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՅՄԻ ՆԵՐՋՈ

(Առաջին աշխարհամարտից մինչև Լոզանի կոնֆերանսը)

Փոքր ժողովուրդների ազատագրումը ինքնուրույն սկզբունքի հիման վրա այն կարգախոսներից մեկն էր, որի ներքո ընթանում էր առաջին համաշխարհային պատերազմը: Երայակ համաձայնության դաշինքի անդամ պետությունների ռազմաքաղաքական ծրագրերի առաջնահերթ խնդիրներից մեկը հռչակվեց Օսմանյան կայսրության ճնշված ժողովուրդների ազատագրումը: Դեռևս պատերազմի հենց սկզբին, 1914թ. Խնկոնների 27-ին, անգլիական ակամախոր քաղաքական գործիչներից մեկը՝ Հենրի Ասքվիթը հայտարարեց. «... Օտտոմանյան կառավարությունը պատշաճից հասնեց սուրը, և հենց ինքն էլ, համարձակվում են կանխատեսել, կոչվանա սրով: Հնչեց Օտտոմանյան կայսրության հուղարկավորության դողանջը ոչ միայն Եվրոպայում, այլև Ասիայում, և ոչ քե մենք, այլ հենց ինքը Օտտոմանյան կառավարությունն է դրանում մեղավոր: Թողքական տիրապետության չքացումից հետո, ես հավատում եմ, որ այն խոցը, որը կրծում է երկրագնդի յոնաղ շրջանները, նույնպես կչքանա... խորքական կայսրությունը ինքնասպանություն գործեց և սեփական ձեռքերով վորեց իր գերեզմանը»: Զիչ ավելի ուշ, իր գորակցությունը հայտնելով ռղակիզման նեքարկված հայ ժողովուրդին, Հ. Ասքվիթը նայտարարեց. «Մերշված է, որ պատերազմից հետո ազատության ու փրկության մի դարաշրջան է քաջվելու այդ հինավուրց ժողովրդի համար»²:

1916թ. կնքված Մայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրի ստորագրողներից մեկը՝ անգլիացի Մարկ Մայքսը, Պետրոգրադում քրիտանական դեսպան Ջորջ Բյուկենենին գրած իր 1916թ. մարտի 12-ի քվակիր մամակում հանգամանորին մեկնաքանում էր նայերին վերաբերող քաժինը: «Իճճ քվում է,- գրում էր նա,- որ մենք պետք է ընդունենք, որ, հայկական վերջին կոտորածների ծայրահեղ դաժանության և անգթուք-

յան հետևանքով, չի կարելի համոզուածել բուն Հայաստանը օսմանյան իշխանութեան տակ թողնելու հնարավորությունը»:³

Իսկ 1917թ. դեկտեմբերի 23-ին պատերազմի նպատակների մասին իր հայտարարության մեջ Անգլոյի վարչապետ Դեյվիդ Լոյդ Զորջը Թուրքիայի առնչությամբ նշեց. «Մենք չենք փնտրելու բարբառական կայսրության պահպանումը թուրքերով քնակեցված երկրներում՝ Կաստանդուպոլիս մայրաքաղաքով. մեղուցները պետք է չհզոջացվեն ու միջազգայնացվեն, քայքայ և այնպես մենք գտնում ենք, որ պետք է ճանաչվի Արարիայի, Հայաստանի և Միջագետքի ազգային անկախությունը... Հայաստանը այլևս երբեք չի դրվի թուրքերի նախկին տիրապետության տակ»:⁴

1917թ. հունվարի 10-ին դաշնակիցները համոզեցին եկան հավասարակամ մի հայտարարությամբ, որտեղ պատերազմի նպատակներից մեկն էր հռչակվում «Թուրքերի արյունոտ բռնապետությանը ենթակա մողովորդների ազատագրումը»:⁵

Այդ տեսակետը հավասարապես բաժանվում էր նաև ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի կողմից, որն ի դեպ, մշակել էր «բարբառական հարցի» լուծման իր սեփական ծրագիրը: Այդ մասին նախագահի խորհրդական, գնդապետ Հատզը գրում է. «Պրեզիդենտի կարծիքով Թուրքիան պետք է ջնջվի որպես պետություն և նրա բախտի տնօրինումը պետք է դրվի խաղաղության կոմիտեանսի վրա: Ես պահանջեցի սահմանել, որ Թուրքիան չպետք է մասնատվի պատերազմի մասնակիցների միջև, այլ նրա տարրեր մասերը պետք է վերածվեն ինքնավարության, եամածայն ռասայական պատկանելության: Եւս դրան համաձայնվեց և իր տեսակետը ձևակերպեց հետևյալ կերպ. «Ժամանակակից Թուրքիայի կայսրության թուրքական մասը պետք է ունենա անբաժանելի ինքնուրույնության նրաշխիք, մյուս ազգերին, որոնք այժմ գտնվում են բարբառական կառավարման ներքո, պետք է ապահովվի լրիվ հնարավորություն թարրերը զարգացման համար»:⁶

1918թ. հունվարի 8-ին Կոնգրեսում արտասանած «Համընդհանուր հաշտության մասին» ճառում Վուդրո Վիլսոնը հատուկ անդրադարձավ Հայկական հարցին, այն դիտարկելով մոր աշխարհակարգի ստեղծման տեսանկյունից:

Ի դեպ, արևմտահայոց ցեղասպանությունը Անտանտի պետությունների, հատկապես Մեծ Բրիտանիայի համար, մի միջոց էր սեփական երկրների պատերազմական ճիգը խթանելու և իրենց նակատակոյր Գերմանիային ու Թուրքիային վարկաբեկելու համար: Լոնդոնը, օրինակ, ձգտում էր հանրային կարծիքի վրա ազդել այն ոգով, որ ինքը պատերազմ է մղում արժանավոր դատերի համար, իր քշմամիների անարդարության, անզբոյթյան ու վայրագության դեմ:

Երջակ համաձայնության անդամ պետությունների ծրագրերում նախատեսվում էր Օսմանյան կայսրությունը անդամախոսել հինգ հիմնական էրեհիկական գոտիների՝ Թուրքական Անատոլիայի, Հայաստանի, Սիրիայի, Բրդոստանի և Արաբիայի: Այսպիսով, երե Հայկական հարցը 1878թ. Բեռլինի կոնգրեսից հետո դարձել էր միջազգային դիվանագիտության քննարկումների առարկա, ապա քրդերին վերաբերող խնդիրը առաջին անգամ էր արծարծվում տերությունների քաղաքական ծրագրերում, ընդ որում քրդական առանձին պետականություն ստեղծելու, կամ ծայրահեղ դեպքում քրդերի համար ինքնուրույն քաղաքական կյանքով ապրելու հնարավորություն ստեղծելու հարցադրումով: Դա ամշուշտ վկայում է այն մասին, որ այսպես կոչված «քրդական հարցը» XX դարի սկզբին աստիճանաբար բարձրանում էր քաղաքական իրողությունների մակերես՝ իր վրա հրավիրելով տերությունների ուշադրությունը:

Գաղտնիք չէ, որ ընդհուպ մինչև XX դարի սկիզբը քրդերի մտքատ էության բացակայում էր ազգային զգացումը: Նրանց մտա տիրապետող գեղային կազմակերպությունը լուրջ արգելք էր ազգային գաղափարների ծննդի, համաքրդական հայրենասիրության և քրդերի՝ որպես ժողովուրդ ձևավորվելու գործընթացի համար:՝ Հետևաբար քրդերին բնորոշ էր ուսսայական, քայք ոչ ազգային զգացումը: Քրդական մացիոնաչիզմը, որպես գաղափարական-քաղաքական հոսանք ձևավորվել է հենց XX դարի սկզբին, որպես վերջնական նպատակ առաջ քաշելով «էրեհիկական Բրդոստանի» տարածքում քրդական ազգային պետության ստեղծման պահանջը: Ինչ՞ էին հասկանում քուրդ ազգայնականները «էրեհիկական Բրդոստանի» տակ: Համբախայտ իրողություն է, որ առևսարակ Բրդոստան հասկացողությունը գործածվել է ոչ որպես որոշակի քաղաքական սահմաններ ունեցող պետական կազմավորման իմաստով, այլ որպես աշխարհագրական մի տարածք, ուր բնակվել է քրդական էրմուսը: Դա առաջին հերթին պայմանավորված է նրանով, որ իր անցած պատմական զարգացման ընթացքում քուրդ ժողովրդին ոչ մի անգամ չի հաջողվել ստեղծել սեփական պետականություն: Ուստի և Բրդոստանի տարածական չափերը տարբեր ժամանակներում նկատի են առնվել տարբեր մոտեցումներով: Օրինակ, XIX դարում, առաջնորդվելով իրենց որդեգրած հակահայ քաղաքականության շահերով, բուրջական կառավարող շրջանները Արևմտյան Հայաստանը սկսեցին անվանել «Բրդոստան»: Սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ի ամուսնից պահանջ ուղարկվեց Կ. Պոլսի Ներսես Վարժապետյան պատրիարքին, որ պաշտոնական գրագրության մեջ այլևս չգործածվի Հայաստան քառը, քանի որ «այդպեսի անունով երկիր գոյություն չունի»: «Այն պահից, երբ Հայկական հարցը դրվեց Բ. Դոսան առջև իբրև միջազգային պարտավորության ակտ,- գրում է Նիկողայոս Մղոնցը,- օսմանյան պատասխանողներն ա-

մեն կեցող խոստովում էին «Հայաստան» քառից և, փակելով մտքի այլքերը, հայտարարում էին, որ այդպիսի երկիր չկա, որ այն վաղուց է անհետացել, կլանվելով քրդերի կողմից».⁸

Անգլիական քաղաքագետները, որոնք մտահոգված էին արևմտահայության ոռոսասիական ձգտումների հարստում վերելքից, սխրով ընդօրինակեցին քաղաքական դիվանագիտության այդ հնարը: Բրիտանական դիվանագիտությունը առաջինը հավանության արժանացրեց Հայաստանի՝ քրդերին հաճելի վերանվանումը և Էրզրումի իր կուրպատուին այլ կերպ չէր անվանում, եթե ոչ Քրդաստանի կուրպատու:⁹

Այսպիսով քրդերին հաջողվեց Հայաստան քառը համել միջազգային շրջանառությանից: Հայտնվեցին քուրքական, անգլիական և ռուսական քարտեզներ, որոնցում Արևմտյան Հայաստանը նշված էր որպես «Քրդաստան»: Ընդ սրում քուրքական կառավարող շրջանները տանում էին նաև նույն ու ծրագրավորված աշխատանք, որպեսզի Հայաստանի նոր անվանման տակ դրվի համապատասխան էթնիկական շերտ, կամ ուժեղացվի առկա օտար տարրը: «Իրան նրանք հասնում էին փորձված միջոցառումներով՝ բնիկ հայ ազգաբնայության կոտորածով, նրա արտաքսմամբ, հողերի բռնի զավթումով և նրանց հայրենի օջախներում որդերի և ուրիշ ցեղերի բնակեցմամբ, որոնք հաճախ բերվում էին հեռավոր վայրերից: Իշխանությունները զաղթականներին այն մտքով էին ներշնչում, որ նրանք պետք է իրենց համար ապրուստի միջոցներ հայթայթեն սրով: Ուստի նրանց զինում էին մինչև ատամները և նետում անգին հայ ազգաբնակչության վրա, որպեսզի վերջնականապես քայքայեն ու կործանեն նրան»¹⁰, - գրում է Ն. Ադանցը:

Առաջնորդվելով պատմական, էթնիկական, տնտեսական, մշակութային և այլ գործոններով, քոչող ժողովրդի բնօրրան պետք է համարել այն տարածքը, որը ներկայումս ընդունված է անվանել Իրանական և Իրաքյան Քրդաստան: Հենց այդ շրջաններից է, որ XVI դարից սկսած տեղի է ունեցել քրդական ցեղերի ներհոսքը կամ «էթնիկական ներխուժումը» դեպի Արևմտյան Հայաստան, որտեղ մինչ այդ քրդական տարր զայտարարում չի ունեցել: Նշված տարածքում քրդերի առկայության մասին տեղեկություններ չկան ինչպես հայկական, այնպես էլ օտար աղբյուրներում:¹¹

Առաջին համաշխարհային պատերազմը Մերձավոր Արևելքի երկրների համար քաղաքական շրջանառության մեջ դրեց մի շարք նոր իրողություններ, որոնք իրենց մարմնավորումը ստացան 1916թ. Սալթուկիյի գաղտնի համաձայնագրում: Օսմանյան կայսրության տիրապետող կամյազ բաժանվեցին Եռյակ համաձայնագրի անդամ պետությունների միջև: Այդ կապակցությամբ անգլիացիներին «հաճելի էր փոխադրել քրդական հարցը հայկական սարահարթ և այստեղ փնտրել նրա լուծումը»:¹² Այդպիսի մի առաջարկով, օրինակ, 1917թ. դեկտեմբերի

18-ին համոյեա եկավ անգլիացի դիվանագետ Յ. Ջերրը (հետագայում լորդ Լոտիան): Իրավացիորեն նշելով, որ թուրքական կառավարումը Հայաստանում «վերին աստիճանի անհաջող է», որ «թուրքերի կատարած ապամոթքումներն ու դաժանութունները առաջ են բերում ամոքի խորը զգացում», որ «Հայաստանի ճակատագրի լուծումը ամբողջապես պետք է հանձնել եվրոպական պետություններին» և այն, քրիտանացի դիվանագետը համզում էր արտատեղ եզրահանգման, առաջարկելով քրդերին առանձնացնել հայկական վիլայեթներից մի առանձին վիլայեթի մեջ:¹³ Այլ կերպ ասած, անգլիացի դիվանագետը առաջ էր քաշում թուն Հայաստանի տարածքում քրդական պետություն ստեղծելու մի ծրագիր: Որքան էլ որ անհավատալի ու հակարկակ էր այդ առաջարկությունը, հետագայում այն աստիճանաբար մտցվեց շրջանառության մեջ և ինչպես կտեսնենք, մույնիսկ ընկավ Սեքի դաշնագրի հիմքում:

Ի՞նչն էր դրդում Յորին Օֆիսին Քրդստան ստեղծել Հայաստանի տարածքում: Լախ, Մայքս-Պիկոյի համաձայնագրով Միջագետքին (այդ թվում նաև նրա հյուսիսային մասը կազմող այսպես կոչված Իրաքյան Քրդստանը) անցնում էր Անգլիային, հետևաբար Լոնդոնը երբեք չէր համաձայնվի, որ ենթադրյալ Քրդստանը կյանքի կոչվի այդ տարածքում: Այդ առթիվ Լյույ Ջորջը նշում է, որ թուրքերը ավելի հետամուտ էին ձեռք գցելու Արևելյան Անատոլիան, քան վերատիլիանալու Միջագետքին կամ Պարսիստանին: Այս վերջին երկրամասերից քարքերին հեռացնելու համար Մեծ Բրիտանիայի վարչապետը պարտադիր էր շատ հեշտությամբ րեյելու Հայաստանը, որն ինքը հրապարակավ անվանել էր «ամենեղմների այրուժով թրջված երկիր»:¹⁴

Իսկ ամենակարևորը թերևս այն էր, որ հայկական մահաճգմերը կամ Արևմտյան Հայաստանը երբեք չէին մտնում քրիտանական հողային շահագրգռության շրջանակների մեջ: Անգլիայի հողային քաղձանքները գտնվում էին Անատոլիայից հարավ, Միջագետքում, Պարսից ծոցի ավազանում և այլն: «Բրիտանիան, - գրում է սիլիոնցահայ հետազոտող Ազատի Լասիբյանը, - տրամադիր չեղավ դրան վատնելու կամ մարդ զսնելու՝ հետավոր և անմատչելի երկրի մը վրա, որ զինք ոչ ուզճական և ոչ ալ տնտեսական տնտեսկետով կը շահագրգռեք: Ամայացած երկիր մըն էր ան, որ միայն թշվառությամբ էր հարուստ: Ուրեմն պատերազմի վերջավորության Հայկական հարցը թվեցավ ըլլալ ավելորդ պարտավորություն մը Բրիտանիո պետական մարդոց համար»:¹⁵

Սա անշուշտ չէր նշանակում, որ քրիտանական դիվանագիտությունը անտեսում կամ հրաժարվում էր «հայկական խաղաքարը» օգտագործելու հնարավորությունից: Լյույ Ջորջը, արտաքին գործերի նախարար Բալֆորը, նրա տեղակալ Ռոբերտ Սեալը և ուրիշներ հավաստիացնում էին հայերին, որ «Հայաստանի ազատագրումը դաշնակիցների պատերազմական մարտակնեից մեկն է»: Լյույ Ջորջը մույնիսկ

խնդրում էր Մանչեստրի հայերին հավատալ, որ «նրանք, ովքեր պատասխանատու են այս երկրի կառավարման գործին՝ անտարբեր չեն ձեր մարտիրոսացած ժողովրդի նկատմամբ և այդ առնչությամբ կատարելապես զիտակցում են իրենց պատասխանատվությունը»:¹⁶

Մակայն նույն Լոյդ Ջորջը խոստովանել է, որ բջմամական պետությունների մեջ բնակվող ժողովուրդներին ազատագրելու մասին հայտարարությունները նպատակ ունին քարոզչական ազդեցություն ունենալ: Նրանք կոչված էին նաև խարխղել ու քանդել բջմամի երկրների համերաշխությունը և նրանց մեջ առաջ քերել պատակտուն: Ավելին, Լոյդ Ջորջը ռազմական հարցերով Գերագույն խորհրդի նիստերից մեկի ժամանակ հայտարարել էր, որ «ոչ ոք իր ասած խոսքերի համար որևէ պատասխանատվություն չի կարող կրել»:¹⁷

Այսպիսով, իրենց բջմամիներին հարցրելու համար անզիտացիները միջոցների մեջ ոչ մի խտրություն չէին դնում: Դրա մեջ անշուշտ ոչ մի հակաբնական բան չկար: Հակաբնականը այն էր, որ հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը տնօրինող գործիչները չեն զիտակցել դա, կամ պատշաճ կերպով հաշիվ չեն նստել այդ իրողության նկատմամբ:

Պատերազմի ողջ տևողության ընթացքում քրիստոնական դիվանագիտությունը խոստովանեցավ օտարում էր նաև քույր ազգայնականներին և քրդական քիչ թե շատ աչքի դնկնող առաջնորդներին, որ աշխարհամարտի ավարտից հետո իրենց ժողովուրդը ոչ միայն կազատագրվի բողոքական լծից, այլև կատարյալ գոնացում կտրվի նրա քաղաքական իրավունքից, այսինքն կտոնդովի անկախ կան ինքնակառ Արդատան: Մյուս ժամանակ անզիտացիները հուշում էին քրդերին մախաձեռնություն հանդես բերել քույր-հայկական լաբված հարաբերությունները մեղմելու համար, քանի որ նրանց կարծիքով հայկական և քրդական հարցերը վերականգնված են: «Հայկական հարցը դա նաև քրդական հարց է», այսպիսին էր քրիստոնական տեսակետը:

Քրդական կողմից առաջինը այդ հարցադրմանը արձագանքեց Շերիֆ-փաշան, որն առաջարկեց Լոնդոնում ստեղծել մի կոմիտե, որի առաքելությունն էր լինելու հայ-քրդական «հաշտեցման» գործը: Այդ առթիվ քրիստոնական պատկան իշխանություններին նրա ներկայացրած հուշագրում զետեղված էր նաև հետպատերազմյան Քրդստանի կարգավիճակի վերաբերյալ մի մախազիծ: Նրանում մասնավորապես առաջարկվում էր ստեղծել անզլո-քրդական մի հանձնաժողով Բյուստանի տարածքը որոշելու համար:

Մակայն Լոնդոնը շարձագանքեց Շերիֆ-փաշայի առաջարկներին: Հարցը միայն այն չէր, որ քրդական առաջնորդը Լոնդոնում համարում չունեք, քանի որ քրիստոնական գաղտնի ծառայությունների կողմից բնութագրվում էր որպես տեղական քրդական արմատներից կտրված և ցեղային վերնախավի շրջանում հեղինակություն չվայելող մեկը:¹⁸ Մեր-

ճավոր Արևելքի հիսունալի գեղտակ, ընդունակ ու շքեհայաց Գերտորոյս Բեյր, օրինակ, տեղեկացրել էր Լոնդոնին, որ «Շերիֆ-փաշայի հայացքները կրօն են չափից ավելի ակադեմիական քնույթ»:²⁹ Անգլիացիները մահ յուրջ կասկածներ ունեին, որ Շերիֆ-փաշան խաղում է երկակի խաղ և սերտորեն կապված է թուրքերի հետ:

Շատերը վկայում են, առհասարակ անգլիացիները թերահավատ էին, որ յուրյ ազգայնականների ձեռքում առկա են իրական լծակներ Արևելյան Անատոլիայի քրդաբնակ շրջանների իրավիճակի վրա ազդելու համար: Ջզոյշ, կասկածամիտ ու հաշվենկատ քրիստոնացի դիվանագետները իրենց կատարարությանը խորհուրդ չէին տալիս հույներ կապել այդ մարդկանց հետ, որոնց քաղաքական վարքագիծը անկանխատեսելի էր, իսկ իրենք անկատավարելի: Նրանց կարծիքով մեծ մարդկանց հետ չափից ավելի սերտ քաղաքական կապերը կարող էին ունենալ անցանկալի հետևանքներ Մերձավոր Արևելքի առանց այն էլ ամենաանհանգիստ ու պայթուցավտանգ շրջաններից մեկում:

Մակայն այդ բոլորը, ի վերջո, ածանցյալ նշանակությամբ ունեցող խնդիրներ էին: Կարևորն այն էր, որ քրիստոնական դիվանագիտության յուրածրաբար չէր մոխատեսված քրդական անկախ կամ ինքնավար պետության ստեղծման կոնկրետ ծրագիր: Բրիտանական պաշտոնական տեսակետը «քրդական պրոբլեմի» վերաբերյալ, որը ժամանակ առ ժամանակ սպրտում էր մահ մամուլի էջերը, հանգում էր նրան, որ քրդական հարցը անլուծելի մի պրոբլեմ է, քանի որ քրդերի մոտ տիրապետում է ցեղային նաճակարգը, ցեղերը կատարելապես տարաբաժանված են, ունեն ներակ շահեր, նրանց մոտ քաջակայուն է ազգային զգացումը և միասնական հայրենիքի գաղափարը, որ առհասարակ նրանց չի համախմբում ու միավորում քաղաքական մի ընդհանուր գաղափար կամ ծրագիր, ցեղերի միջև առկա են սուր հակասություններ, իսկ նաճախ մահ խորք ատելություն ու քչնամամք և այլն:³⁰ Այդ բոլորից եզրակացվում էր, որ քրդերի քաղաքական համախմբման ու պետականություն կերտելու հարցը իրական հիմքեր չունի: Ուստի անգլիացի դիվանագետները, որպես կանոն, քրդերի քաղաքական ապագան զնահատում էին որպես խիստ անորոշ և մշուշապատ: Բայց դրանով իսկ չէին նրանք շորին Օֆիսի կողմից հանձնարարություն ունեին հանում քրիստոնական կենսական շահերի «խաղացնել» քրդերին և նրանց կերակրել հույսերով:

Քրդական հարցի վերաբերյալ նմանատիպ տեսակետներ ունեին մահ Անգլիայի դաշնակից ֆրանսիացիները, թեև նրանց «խաղացնելու» վարպետությունը ակնատու կերպով զիջում էր իրենց քրիստոնացի գործընկերների վարպետությանը: Պատերազմի հենց սկզբից Մարսելում Շերիֆ-փաշան բանակցություններ էր վարում ֆրանսիացիների հետ: Թե՛ման մույնն էր՝ քրդական պետություն ստեղծելու հարցը: Չրանսիա-

գինները ոչ միայն խուսափում էին տալ որևէ կոնկրետ պատասխան, այլև լուրջ շնորհակցումներ քաղաքական համագործակցության վերաբերյալ քրոջական առաջնորդի հարցադրումներն ու առաջարկները²¹ Միանգամայն ակներև էր, որ Ֆրանսիան ևս չուներ քրոջական պետություն ստեղծելու մտադրություններ: Այդ թեմայով Շերիֆ-փաշայի հետ բանակցությունները պարզապես կլուծ էին մախնական գոնդաթի քնույր, այսինքն Փարիզը ցանկանում էր տեղեկանալ քրոջերի կողմից փայլախաղի քաղաքական ծրագրերին:

1918թ. աշնանը թուրքական ռազմաշունչ միլիտարիզմը արդեն գտնվում էր հոգևարքի մեջ: Հոկտեմբերի 30-ին կնքվեց Մուղլեսի զինադադարը: Թուրքիան ընդունում էր իր պարտությունը: Երիտթուրքական վարչակարգը տապալվեց: Ձինադադարը, սակայն, չբացանցում ու լուսքյան էր մատնում Հայկական հարցը և ընդհանրապես չէր անդրադառնում հայ ժողովրդի հետագա ճակատագրի խնդիրներին: Ուրիշ ճակատներում ջախջախված ու պարտված Թուրքիան մնում էր հայկական վեց վիլայեթների փաստական տերը: Տեղի չունեցավ այնքան բաղձալի հայկական հողերի ազատագրում: Ձինադադարը չհանգեցրեց Արևմտյան Հայաստանում թուրքական զորքերի իրական զինաթափմանը: Թուրքերը հնարավորություն առաջան վերազինվելու և ի վերջո հենց հայկական մահաճգնիքում սկսեց զարգանալ թուրքական միլի-ազգայնական կամ քեմալական շարժումը:

Մուղլեսի զինադադարը հայ ժողովրդի համար աղետալի էր մասնապես պատճառով, որ պատասխան չունեի այն օրախնդիր ու կարևոր հարցին, թե ո՞վ պետք է հանձն առնի հայերի պաշտպանությունը, եթե առաջիկայում գոմարվելիք խաղաղության վեհաժողովի օրակարգում դրվեր Արևմտյան Հայաստանի անջատման հարցը:

Մարկ Սալցսը լոբի Ռեքեթտ Մեախլին ուղղված հետազոտմ աղյուսադատնալով այդ խնդիրներին գրում էր, որ զինադադարի պայմանները հայկական տեսանկյունից դավաճանության հավասարազոր մի բան էր:

Հայ հետազոտողներից շատերը այդ քույրը բացատրում են միայն պատերազմում հաղթանակ տալուց պետությունների անտարբերությամբ Հայ Դատի նկատմամբ: Մակայն դա միակողմանի մտածելու է: Չի կարելի շնորհակցել, որ զինադադարի մեջ Հայաստանի կացության աղյուսավետ ապահովումը որոշակի դժվարությունների էր հանդիպում աշխարհագրական ու ռազմական առումով: Եթե Դադեստինում և Միջագետքում անզլիացիները վճռական պարտության էին մատնել թուրքերին, ապա իրավիճակը բոլորովին այլ էր հայկական մահաճգնիքում, ուր դաշնակիցների զորքերը ըստ էության ուղք չէին դրել, իսկ առտական զորքերի զանգվածային դասալքությունը և ճակատի մերկացումը թուրքերին տվել էր իրենց առիթը:

Մտղլոսի զինադադարը կնքելու պահին Օսմանյան կայսրության բոլոր ազգային փոքրամասնություններից միայն հայերն էին համընդհանուր միջազգային իրավունքի սուրբելու: Դա բուրքերի հետ հավասարապես նյարդայնացնում էր նաև քրդերին, որովհետև նրանք ենթադրում էին, որ հայկական հարցի լուծումը օրերի խնդիր է, իսկ քրդերի ազգային խղճերը արհամարհվում և անտեսվում են: Իրենց քաղաքական շահերի համար քրդերի այդ անցանկալի տրամադրությունները փարատելու համար, անզլիացիները նոր ձևավորված Դամասկոսի Զեքիյ փաշայի կառավարության բերանով շտապեցին քրդերին հանգստացնել, նրանց խոստանալով ինքնավարություն՝ բուրքական ինքիշխանության ներքո:²² Մակայն դա անմիջապես առաջ բերեց բուրքական հասարակության քաղաքական այն շրջանակների բուռն դժգոհությունն ու հակազդեցությունը, որոնց ռզեչնչում էր ամսանձ կայսերապաշտությունը և էին բուրքական չովինիզմը: Դրանք մեծ մասամբ պանթոնըքիստ-իքքիհարականներն էին, որոնց ազդեցությունը դեռևս յափազանց մեծ էր ինչպես մայրաքաղաքում, այնպես էլ արևելյան մահանգներում: Նրանք կտրականապես մերժում էին քրդերի ազգային պահանջները և լի էին վճռականությամբ թույլ չտալու, որ հայերից դատարկված մահանգներում կազմվի քրդական մեծամասնություն, որը կարող էր լուրջ կոպան հանդիսանալ նրանց անկախության կամ ինքնավարության պահանջների համար: Թուրքական այդ շրջանակները, լինելով քուրդ ժողովրդի ինքնուրույն ոխերիմ թշնամիներ, միաժամանակ չէին խորշում նրանց խղճերը և մանավանդ կրոնական զգացումները դարձնել իրենց քաղաքական խաղերի առարկա: Նրանք ահարեկում էին քրդերին, որ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում Ամսուրի տեղությունները ծրագրել են ստեղծել «մի ծավալուն Հայաստան», որի իրականացումից հետո քրդերին ոչինչ չի մնա, եթե ոչ վերցնել գաղթականի ցուպը կամ դառնալ հայերի ստորուկ-ոսյան ու նրանց վրիժառության զոհը:

Այդ սաղյանքը անվրեպ ազդեցություն էր գործում քրդական առաջնորդների և քուրդ զանգվածի վրա, որոնք բնական մղումով դարձյալ շրջվում էին իրենց դավանակից բուրքերի կողմը, նրանցից սպասելով իրենց ազգային խղճերի իրականացում, մասնավորապես որ բուրքերի հակահայկական քաղաքականությունը ամբողջապես ներծծված էր իսլամական համերաշխության ու պանիլալալիզմի գաղափարներով: Այդ ներշնչումների ներքո բնականաբար քրդերի մոտ գնալով ուժգնանում էին հակահայկական տրամադրությունները:²³ Դրանք նախուրն մղում էին ստանում նաև Եվրոպայից եկող լուրերով, որ Հայկական հարցը, որը դարձել էր միջազգային քննարկումների նրատապ խնդիր, շուտով ստանալու է իր լուծումը:

Երնիկական մախապաշարմունքներով ու մահմեդական չովինիզմով համակված քրդական ցեղային ու հոգևոր վերնախավին, որի ձեռք-

յում էր գտնվում քրդերի ազգային շարժումը ղեկավարելու գործը, ծանր մտորումների մեջ էր գտնւմ մահ այն իրողությունը, որ հայոց ցեղասպանության ժամանակ քրդերը գործից էին դարձրել բուրք քաղաքացիների ձեռքին: Նշանք ենթադրում էին, որ ոչ միայն հայերը, այլև ամուսնային «քրիստոնյա պետությունները» վաղ քն ոչ այդ արյունոտ արարքների համար հաշիվ են պահանջելու ոչ միայն բուրքերից, այլև քրդերից: Այստեղից ենթադրվում էր, որ հայերի և քրդերի միջև այլևս բուրք կամուրջները այբով են և վտխադարձ հասկացողության գաղտ բուրք հնարավորությունները սպառվել:

Քննել ազգայնականները ի սկզբանե (ընդհուպ մինչև մեր օրերը), փառչիայել են «Մյասցյալ անկախ Բրդստանի» գաղտփառը,³⁴ որը ենթադրում էր Իրանական, Իրաքյան և այսպես կոչված «Թուրքական Բրդստանի» միավորում մեկ քրդական պետական կազմավորման մեջ: Մակայն առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության կրած պարտությունը և Անտանտի կողմից նրա մասնատման ծրագրերը քուրք ազգայնականներին բերել էին այն համոզման, որ «Մյասցյալ Բրդստանի» գաղտփառի իրագործումը տվյալ պահին անհնարին է, քանի որ ուղղակի բախվում է Մերձավոր և Միջին Արևելքում եղյակ համաձայնության պետությունների աշխարհաքաղաքական կենսական շահերի հետ: Քննել ազգայնականներին թվում էր, քե «բայ օղակը», որից կարելի էր կառչել, դա Արևելյան Անատոլիայում քրդական պետության ստեղծման հնարավորությունն էր, քանի որ այդ տարածքը, նրանց համոզմամբ, չէր մտնում քրիստոնական շահերի գոտու մեջ: Դա էական խնդիր էր այն առումով, որ քուրք ազգայնական գործիչները «Անկախ Բրդստանի» գաղտփառի իրագործումը կապում էին Անգլիայի հետ:

Այս բուրքի հետևանքով, քրդական գործիչների քաղաքական երազանքների օրյելո էր դառնում Արևմտյան Հայաստանը, որը հայերի ցեղասպանության հետևանքով դարձել էր մարդաբափ ու ամայի դարձած մի երկիր, մինչդեռ բուրքական հոծ բնակչություն ունեցող բուն Անատոլիայում, նրանց մտայնության համաձայն, անհնարին էր կեղտել քրդական պետություն: Քննել ազգայնականների կողմից Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ մտասևեռումը հիմնավորվում էր մահ նրանով, որ իբր Թուրքիայում բնակվող քրդերի քաղաքական հաստնացման մակարդակը ավելի բարձր էր, քան Իրանական կամ Իրաքյան Բրդստանում, հետևաբար պետականություն ստեղծելու օրյելոտիվ մախապայճանները ևս առկա են հենց այդ տարածքում:

Թերևս այդ բուրքը նկատի ունենալով, Փարիզի վեհաժողովի մախօրյակին, Հայկական հարցի նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն դրսևոքող ԱՄՆ-ի մախազահ Կուրդո Վիլսոնը, հանգել էր այն տեսակետին, որ Արևմտյան Հայաստանում ցեղասպանություն ապրած ժողովրդի վրա

դեռևս կախված է վերջնական ոչնչացման սպառնալիքը: Ուստի մա գտնում էր, որ եթե դաշնակցային գործառնաբեր չուղարկվեն Հայաստան, ապա «հայերը կբողնվեն քրդերի ողորմածութանը»:²⁵ Այդ պատճառով, նրբ Վուդրո Վիլսոնը 1918թ. դեկտեմբերի 13-ին ժամանեց Փարիզ, խաղաղության վեհաժողովին մասնակցելու համար, Լյուդ Ջորջը և Ա. Ռալֆ Ջոյրը նրան հարցրին. «ո՞վ է իր վրա վերցնելու այն քնուր, որ մի գույզ դիվիզիա կամ այլ անհրաժեշտ զորքեր ուղարկվեն հայերին կոտորածներից պաշտպանելու համար»: Վիլսոնը պատասխանեց, որ անհրաժեշտ է սպասել մինչև Ազգերի լիգայի ստեղծումը: «Այն ժամանակ, - ասաց մա, - Միացյալ Նահանգները, հավանաբար, կդրստորեն մեծ պատրաստակամությամբ մանդատի հիմքի վրա այդ երկրի գործերին միջամտելու համար»:²⁶

1919թ. հունվարի 18-ին Փարիզի խաղաղության վեհաժողովը սկսեց իր աշխատանքը: Ինչպես նայանի է, հայերը Փարիզ էին ուղարկել նրկու պատվիրակություն: Ավետիս Անարոնյանը ներկայացնում էր Հայաստանի Հանրապետությունը, իսկ Պողոս Նուրար փաշան («Ազգային պատվիրակություն») արևմտահայությանը: Թեև Հայաստանը վեհաժողովում չդիտվեց որպես համապատասխանակ (belligerent) կողմ և չընդունվեց իրրև խաղաղության վեհաժողովի մասնակից, սակայն Հայկական նարցը դարձավ ակտիվ քննարկումների առարկա, հանդիսանալով վեհաժողովի օրակարգային հարցերից մեկը:

Քրդական հարցի մասին վեհաժողովում առաջին անգամ խոսակցություն գնաց 1919թ. հունվարի վերջին: Նշված ամսի 29-ին վեհաժողովի այսպես կոչված «տասի խորհրդին» ներկայացվեց բրիտանական պատվիրակության անդամ, հարավաֆրիկյան ակամավոր ռազմական ու քաղաքական գործիչ, զեմերալ Յան Խ. Սմեթսի կողմից մշակված բանաձևը, որտեղ ասվում էր, որ իրենց ողջ պատմության ընթացքում թուրքերը չափազանց վատ են կատարել իրենց իշխանության ներքո գտնվող ժողովուրդներին: Իսկ ոչ վաղուցվա անցյալում նրանք առավոր կոտորածների են ենթարկել հայերին: Ուստի «ոչաշնակից ու չմիացված տերությունները համաձայնվեցին, որ Հայաստանը, Միդիան, Միջագետքը և Բեդաստանը, Պաղեստինը և Արաբիան պետք է կատարելապես անջատվեն թուրքական կայսրությունից»:²⁷ Ընդ որում Պաղեստինը և Հայաստանը Սմեթսը առանձնացնում էր որպես յուրահատուկ տեսակի տարածքներ, «քանի որ նրանց բնակչությունը խիստ տարասեռ ու քազմազան է և ընդունակ չէ համագործակցության: Ուստի, - նշում էր բանաձևի հեղինակը, - տվյալ դեպքում նրանց ինքնավար կառավարումը քառի անբողբալական իմաստով քաջատվում է և այն կարող է իրականացվել միայն որևէ արտաքին իշխանության կողմից»:²⁸

1919թ. փետրվարի 8-ին բանաձևը դրվեց քննարկման: Այդ միտում ներկա գտնված Դ. Միլլերը նշում է, որ քննարկման մասնակիցներ

րը, մասնավորապես Իտալիայի վարչապետ Վ. Օդանդոն, հայտնել են այն կարծիքը, որ Հայաստանի և Քրդստանի մասին հիշատակումը կարող է տեղիք տալ մեծ դժվարությունների:»²⁹ Ուշագրավ է նշել, որ մախնական մախագծում «Քրդստան» բառը չի եղել: Լեյոյ Ջոքթը այն հետո է մտցրել մախագծի մեջ, ցավ հայտնելով, որ ինքը բաց է բռնել Թուրքիայի մեջ մտնող մի երկիր: Մրաժամանակ նա նշել է Քրդստանի գտնվելու վայրը, այն է «Միջագետքի և Հայաստանի միջև»: Այդ քուրդից հետո քրիտանական վարչապետը առաջարկել է, որ երեւուստանում չկան, մախագծի մեջ կնոցվի նաև Քրդստանը:³⁰ Այդ ոգով 1919թ. հունվարի 30-ին Վիլսոնի առաջարկով ընդունվեց որոշում: «Այսպիսով, գրում է ամերիկյան պատմաբան Հ. Հովարդը, - 1919թ. հունվարի 30-ին եվրոպական պետությունների կողմից հայտարարվեց բողոքական կայսրության վերջը»:³¹

Փարիզի վեհաժողովի «տասի խորհրդի» 1919թ. փետրվարի 26-ի նիստում լսվեց Ավետիս Անարունյանի ելույթը: Նրա բերանով Հայաստանը Թուրքիային մերկայացնում էր իր տարածքային պահանջները: Ուշագրավ է, որ Հայաստանի Հանրապետության մերկայացուցիչը մերկայացրեց նաև այն տարածքները (Հարյարիի քրդական շրջանները, Դիարբեքիի վիլայեթի հարավային մասը և այլն), որոնց վրա Հայաստանը դեռ չէր, որ ստեղծվի Քրդստան:³²

Վեհաժողովում քրդական տեսակետը մերկայացրեց Շերիֆ-փաշան իր 1919թ. մարտի 22-ի հուշագրով: Այն պահանջում էր անկախ քրդական պետության ստեղծում Վուդրո Վիլսոնի հուշակամ «14 կետերի» սկզբունքներին համապատասխան: Հուշագրում առաջարկվում էր Քրդստանի սահմանները գծել «ազգության» սկզբունքով՝ մեղատելով նրա մեջ քուրդ այն տարածքները, որտեղ քրդերը կազմում էին մեծամասնություն: Միանգամայն ակնհերս է, որ շահարկվում էր այն հանգամանքը, որ 1915թ. ցեղասպանությունից հետո հայկական վեց վիլայեթներում հայ ազգաբնակչության քիվը կտրուկ նվազել էր և այդ տարածքներում քրդերը արդեն կազմում էին մեծամասնություն:³³

Ըստ էության Շերիֆ-փաշայի հուշագիրը դա «Մեծ Քրդստանի» մի մախագիծ էր: Այն այքի էր ընկնում բացահայտ հակահայկական ուղղվածությամբ:³⁴ Այդ հուշագիրը, սակայն, ոչ միայն չղեկեց ըննարկման, այլև առհասարակ լուրջ չընդունվեց վեհաժողովի մասնակիցների կողմից:

Փարիզում Շերիֆ-փաշան անստղ կերպով ցուցադրում էր քյալիի համակրանքը Մեծ Բրիտանիայի նկատմամբ, շեշտելով, որ քրդերը իրենց անկախության հույսերը կապում են այդ պետության հետ: 1919թ. հունվարին նա ուղղակի դիմեց Անգլիային, խնդրելով ստեղծել քրդական պետություն՝ քրիտանական հովանու ներքո:³⁵ Անշուշտ դա նրա անձնական դիրքորոշումը չէր: Առհասարակ քուրդ ազգայնականները ծրագր-

վող Քրդստանը տեսնում էին որպես քրիստոնեական պրոտեկտորատ: Նրանց կարծիքով միայն Անգլիան, որին քուրդ ազգայնականները համարում էին հայկական հարցի նախաձեռնողն ու ոգեշնչողը, ի վիճակի էր ճախարհել այդ նույն հարցի լուծումը:

Կասկածից վեր է, որ Փարիզում Եերիք-փաշան համոզվելու էր, թե որքան բոլլ են քրդերի քաղաքական դիրքերը վեհաժողովում: Կամա թե ակամա, նրա մոտ հաստատանալու էր այն զաղախիարը, որ անբրածելու է շխտմաների մեջ մտնել հայերի հետ, փորձելով քնդիտանուր ճակատ հարդարելու միջոցով ամրապնդել իրենց դիրքերը: Դրան նրան մղում էր նաև այն ինքնազանազան, որ փաշան ակնառու կերպով տեսնում էր, որ Փարիզում Հայաստանի և հայ ժողովրդի համոզեալ համակրանքը կրում էր հանրադրական բնույթ: Նա սկսում է ակտիվ շխտմաների մեջ մտնել հայ պատվիրակների, հատկապես Պողոս Նուրաթ փաշայի հետ:

Այդ շխտմաների հետևանքը համոզիասցավ այն, որ 1919թ. աշնանը մի կողմից Եերիք-փաշայի, մյուս կողմից՝ Պողոս Նուրաթ փաշայի և Համո Օհանյանյանի միջև ստորագրվեց մի համառոտ հայտարարություն, որը դիմումի ձևով 1919թ. նոյեմբերի 20-ին ներկայացվեց Փարիզի վեհաժողովին:³⁶ Թեև լորդ Քերզընը Ավստրիա Անարոնյանի հետ զրույցի ժամանակ իր գոնումակությունն էր հայտնում, որ հայերը «բոլոր են ստորագրել» քրդերի ներկայացուցիչ Եերիք-փաշայի հետ, սակայն անմիջապես ավելացրել է, որ ինքը «չի հավատում ու չի վստահում նրան» (Եերիք-փաշային Վ.Բ.):³⁷

Փարիզի վեհաժողովը որևէ դրական տեղաշարժ չարձանագրեց Հայկական հարցի լուծման գործում: Սակայն այդ հարցը շարունակում էր մնալ որպես միջազգային քննարկումների առարկա: 1920թ. մարտի սկզբին, օրինակ, Անտանտի Գերագույն խորհուրդը կայացրեց որոշում, որտեղ նախատեսվում էր ստեղծել անկախ Հայաստան: Այդ որոշման մեջ միաժամանակ նշվում էր, որ «եմարավոր է անկախ Զրդստանի ճանաչումը»,³⁸ թեև պետք է նշել, որ դաշնակիցները և առաջին հերթին անգլիացիները, «մեծ կասկածներ» ունեին Զրդստանի անկախության կամ ինքնավարության հնարավորության մասին: Բոլոր փաստերը վկայում են, որ Լոնդոնը ծրագրեր չուներ քրդական պետություն ստեղծելու վերաբերյալ, թեև քրիստոնեական դիվանագիտությունը մեծ վարպետությանը շրջանառության մեջ էր դնում «քրդական խաղաքարտը»:

Դեռ վերաբերյալում է ֆրանսիացիներին, ապա նրանք ևս քրդական հարցի վերաբերյալ ոչ միայն չունեին հատուկ մշակված ծրագրեր, այլև կոնկրետ նկատառումներ: Ավելին, 1919թ. դեկտեմբերին Ֆրանսիայի արտգործնախարարության քաղաքական և տնտեսական բաժնի վարիչ Ռևուսելոյի կողմից պատրաստված նոտայում, որը կազմվել էր Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրին ներկայացնելու համար, քրդերը անվանվում էին «ավազակներ» ախլանների կամ Ռիֆի մարդկակացիների տիպի

«ռազմաշունչ լեռնականներ»: Նուսայում աստօջարկվում էր Քյաատանի ճակատագրի հարցը հետաձգել մինչև Հայաստանի և Մոսկվի կարգա-վիճակի հարցի լուծումը:³⁹

Այդ բոլորի ֆոնի վրա հետաքրքիր է ծանոթանալ քրդական հարցի վերաբերյալ հայկական պաշտոնական տեսակետի հետ: 1920թ. մարտի 20-ին Լոնդոնում հայկական պատվիրակությունը Կ.Պոլսի Ջավան պատրիարքի, Ալեուխա Ահարոնյանի և Պաղոս Նուբարի փաշայի մասնակցությամբ համընկալում է ունենում «Հայաստանի սահմանները որոշող համձնախմբի» հետ: Հանդիպման ժամանակ համձնախմբի անդամ, անգլիացի դիվանագետ Ռոբերտ Վանսիտարսոնը հարց է տալիս, քե պագա հայկական պետության մեջ ինչպիսի վերաբերմունք է լինելու քրդերի նկատմամբ, «որոնց վիճակված կլինի ապրել» Հայաստանում որպես փառքամասնություն: Այդ հարցին Ավ. Ահարոնյանը, տալիս է հետևյալ պատասխանը. «Հայաստանում մերկա պահին շատ քիչ են հայերի դեմ անհալտ, ըմբոստ մնացած քաղաչալիքները, մասնավորապես որ նրանց թիվն էլ պատերազմի պատճառով զգալիորեն նվազել է: Հետագոր կասկած իսկ չունենք, որ այն օրը, երբ քաղաքները ազատ կմնան քաղաքական ապակամող ազդեցությունից, նրանք ևս մեզ հետ խաղաղ ապրելու ճամփան կհետևորեն: Անշուշտ փոքրամասնությունն էլ նրևի կամ կերթա դեպի Թուրքիա, կամ Քուրդիստան»:⁴⁰

1920թ. ապրիլի 18-ից-26-ը Սան-Ռեմոյում տեղի ունեցած միջազ-նակցային կոնֆերանսում, որտեղ մշակվեց Թուրքիայի հետ Անտանտի խաղաղության պայմանագրի կնքման հարցը, հայկական և քրդական պոսթներները կրկին հանդիսացան քննարկումների առարկա: Հայկա-կան հարցի առթիվ Լյուդ Ջորջը հայտարարեց. «Ես չեմ կարող ինձ վրա պատասխանատվություն վերցնել և համաձայնություն տալ Մեծ Հայաս-տանի ստեղծման համար, եթե ԱՄՆ-ը չընդունի մանդատը: Այն պահից, երբ Ամերիկան դեմ մնուեց Հայաստանի նկատմամբ մանդատն ընդունե-լու վերաբերյալ ամեն մի միտք, ես խիստ կասկածում եմ, որ հնարավոր է ստեղծել ու պահպանել ժովից ծով անկախ հայկական պետություն»:⁴¹

Իսկ ապրիլի 19-ի նիստում հատուկ քննարկման դրվեց Քրդաստա-նի հարցը, որի հանգամանակից վերլուծությամբ հանդես եկավ լորդ Քեթ-զոնը: Նա նշեց, որ դա դժվարին ու բարդ խնդիր է, քանի որ Օսմանյան կայսրության մի մասը կազմող Քրդաստանը քնակեցված է ռազմաշունչ ցեղերով, որոնք բշնամարար են տրամադրված իրենց հարևանների և քուրդական կառավարության նկատմամբ: Այդ պոստներն առնչվում է նաև եվրոպական տերությունների հետ, քանի որ Քրդաստանը Հայաստա-նի հարևանն է: Միաժամանակ նրա ճակատագիրը կապված է նաև տր-րական կամ քաղղիական քրիստոնյաների հետ:

Լորդ Քեթզոնը այնուհետև ասաֆարկեց քրդական հարցի լուծման մի քանի տարբերակներ. ա. նրա մի մասը դնել Անգլիայի և Ֆրանսիայի

հովանավորության տակ ք. Քրդստանը անցատել թուրքիայից և նրան հասկացնել ինքնավարություն. գ. քրդերին թողնել թուրքական կառավարման ներքո, որին նրանք «վարժվել» են: Հանգամանորեն կանց առնելով այդ տարբերակների վերլուծության վրա, Քերզոնը հենց ինքը սկսեց հիմնավորել, որ անկախ կամ ինքնավար Քրդստանի գոյությունը հնարավոր չէ մի քանի պատճառներով. քրդերի մտադրությունները անոյոչ են. հայտնի չէ, թե նրանք նկարողանան արդյոք հասնել այնպիսի «կայունության», որը նրանց հնարավորություն տար հիմնելու «ինքնավար պետություն». քրդերի շրջանում գոյություն չունեն հեղինակավոր գործիչներ, Հեթի-ֆաշան ևս չի կարող դիտվել որպես Քրդստանի ներկայացուցիչ, «յուրաքանչյուր քուրդ իրենց ներկայացնում է միայն իր կլանը. քրդերը չեն կարող գոյություն ունենալ առանց մեծ պետությունների աջակցության»⁴²:

Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում ընդունվեց անգլիացիների կողմից կազմած մի փաստաթուղթ, որտեղ Քրդստանի վերաբերյալ ասվում էր հետևյալը. Ստամբուլում պետք է աշխատի Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի ներկայացուցիչներից բաղկացած մի հանձնաժողով, որը պետք է թուրքական խաղաղության պայմանագրի ուժի մեջ մտնելուց վեց ամիս անց մշակի «տեղական ինքնավարությունների» մի սխեմա այն տարածքների համար, որոնք ընկած են Եփրատից արևելք, Հայաստանի հարավային սահմաններից հարավ, Սիրիայի և Միջագետքի հյուսիսային սահմաններից հյուսիս, որոնք քնակեցված են քրդերով: Այնուհետև ասվում էր, որ եթե թուրքական խաղաղության պայմանագրի ուժի մեջ մտնելուց հետո նշված տարածքի «քուրդ ժողովուրդը» դիմի Ազգերի լիգայի խորհրդին, մեծամասնության ամունից պահանջելով իրեն տրամադրել թուրքիայից անկախություն և եթե Խորհուրդը որոշի, որ այդ ժողովուրդը «ընդունակ է մեծան անկախության» և երաշխավորում է այն, ապա թուրքիան պարտավոր է իրագործել այդ երաշխավորությունը, զիջելով իյշյալ տարածքի նկատմամբ բոլոր իրավունքները:⁴³

Նման հարցադրումը վկայում է այն մասին, որ Եռյակ համաձայնության ծրագրերում քրդական պետության ստեղծման հարցը շարունակում էր գտնվել անորոշ դատադրությունների մակարդակում: Նախ այդ տեղությունները կասկած էին հայտնում, որ քրդերը ընդունակ են անկախ գոյության: Անգլիացիները, օրինակ, չէին հավատում «քրդական ազգային գաղափարի» անկայությանը, առանց որի, նրանց կարծիքով, հնարավոր չէ ստեղծել պետականություն: Նրանք գտնում էին, որ քրդերը միջնադարյան սովորույթներով ապրող մալդիկ են, նրանց մեծ մասը չի ձերբազատվել ցեղային մտածողությունից, որ նրանք չեն պատկերացնում այլ իշխանություն, բացի աղաների և շեյխերի իշխանությունից, ուստի նրանց նկատմամբ կիրառելի չէ «ժամանակակից դեմոկրատական չափանիշները»: Անգլիացիները քրդերին անվանում էին «ալքամա-

ցիներն առիական տեսակը», նկատի ունենալով նրանց վերտիչյալ հասկանիչները: Իսկ կրթված այն քղերը, որոնց մտտ առկա է Թուրքիայից «ամբատման» ձգտումներ, անգլիացիների կարծիքով գորկ էին նշանակալից ազդեցությունից:

1920թ. օգոստոսի 10-ին կնքվեց Սևրի դաշնագիրը, որն այսպես կոչված «Արասյան համակարգի պատկն էր: Ըստ էության այդ պայմանագիրը մահկան դատավճիռ էր Օսմանյան կայսրության համար, եթե այն ինարկե գործնականում իրագործվեր կյանքում: Պայմանագիրը Հայաստանը դե-յորն ճանաչեց որպես ազատ, անկախ և ինքնիշխան պետություն: ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնին բողոքից Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանների որոշումը էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի և Տրապիզոնի վիլայեթների շրջանակում: Մտտ երեք ամիս ինտ պրեզիդենտը որոշեց սահմանները (նրապարակվեց 1921թ. նոյեմբերի 22-ին և Հայաստանը քարտեզի վրա տուացավ մի տարածք, որը հավասար էր մտտ 127.000 քառ. կմ-ի):⁴⁴

Սակայն այդ տարածքները գտնվում էին բուրքերի հակողություն տակ և դաշնակիցները շատացին, թե ինչպես էին հայերը ստանալու թղթի վրա իրենց տրված հողերը (Ֆ. Նամսեն), մասնավանդ որ իրենց դեմ կանգնած էր ոչ թե քայքայված ու նոսրացած սալթանական բանակը, այլ ազգայնական նեղշնչամբներով ոգևորված քեմալականների նորատեղծ զինված ուժերը:

Կարևոր է նշել, որ Սևրի պայմանագրով հայկական վեց վիլայեթներից երեքը դուրս նետվեցին նրա տարածքից: Մերժված վիլայեթների մի մասը մնաց Թուրքիային, իսկ մյուս մասը՝ Եփրատից արևելք, անբակցվեց Քրդստանին: Այսպիսով քրդական հարցը ընդգրկվեց Սևրի պայմանագրի մեջ (Երրորդ բաժին, «Քրդստան», հոդվածներ 62-64): Դա նշանակում էր, որ առաջին անգամ միջազգային-իրավական պայմանագրային պրակտիկայում դրվում էր քրդական հարցը: Ընդ դրամ, այդ պայմանագիրը քստ էության վերաբերում էր միայն Թարքիայում ապրող քրդերին: Սակայն ամբողջ խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Քրդստանը այնտեղ չէին ստեղծում, որտեղ պետք էր ստեղծել: Օրինակ, Քրդստանին հասկացվող Գերսիմի և Խարբեղլի սանջակները էթնիկական և աշխարհագրական առումով կազմում էին Հայկական բարձրավանդակի անբաժանելի մասը: Դա «բացահայտ քայլ էր, ուղղված Հայաստանի կենսական շահերի դեմ, գրում է Ն. Արթնցը: Ինտարկի հայերը դաշնակիցներից պակաս շահագրգռված չեն անկախ Քրդստանի ստեղծմամբ, շարունակում է նա: Այդ ուղիով անգլիականից քստը ցեղապետերը կդադարեն, վերջապես բուրքական քաղաքագետների ձեռքին չար գործիք լինելուց... Օտար հողում նման արհեստական կառույցի գաղափարը ավելի շատ կվայելի ծեր մուլա Իդրիսին կամ բուրքական կառավարողներից նրան ընդօրինակողներին, ույքեր նրազում են հայկա-

կան չորսամենի քրդագման մասին: Բայց որ եվրոպական դիվանագետ-ները լինելուին և սրբազործեին հայկական կոտորածների ոգեշնչողների ստոր քաղաքակառնությունը, ապշեցուցիչ ու անսպասելի բան էր: Այդ ակտի քաղաքական աստառը, ըստ երևույթին, այլ է, և կարելի է հասկա-նալ, եթե հիշեք 1916թ. Նրամսիայի և Ռուսաստանի միջև կայացած գաղտնի համաձայնությունը Հայաստանի բաժանման մասին ճիշտ և ճիշտ հարբերդի գծով:»⁴⁵

Անշուշտ Սերի դաշնագիրը ճանաչում էր Թուրքիայի Արևելյան նահանգների Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ հայ ժողովրդի ունե-ցած իրավունքները, ընդ որում դա կատարվում էր մի այնպիսի ժամա-նակ, երբ դրանք ամբողջությամբ ամայացվել ու դատարկվել էր իր վա-ղիմի քնակիչներից: Սակայն ամբողջ խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Անտանտի գծով դաշակիցները «ավելի լավ քան չմտածեցին, քան Հա-րաստանը խցկելը մահմեդական պետությունների շրթայի մեջ, վաճել նրան իրենցից հարավում, կտրելով նրան Ռուսաստանից հյուսիսում Հայերը քանում էին ձեռք բերել ազատ անկախ հայրենիք, բայց ոչ լույ-սից կտրված քանոտ, որը պահպանում են բուրքերը, քաբարները, քրդերը և նրանց նմանները»,-նշում է Ն. Ադոնցը:⁴⁶

Սերի պայմանագրի հողվածները Քրդստանի մասին, սակայն չորսրեն լրդոտնվեցին տնրությունների կողմից:⁴⁷ Այդ պայմանագրի քրդական հողվածների մասին Լյուդ Ջորջը արտահայտվել է հետևյալ կերպ. «Քրդստանին տրամադրվում էր տեղական ինքնավարություն, մակ տարոց հետո Թուրքիայից անջատվելու իրավունքով»:⁴⁸ Սակայն ինչպե՞ս, ի՞նչ միջոցներով պետք է իրականացվեր այդ անջատումը, ոչինչ չէր ասվում:

Թուրք դեպքերում, քեև Սերի պայմանագիրը շուտով կորցրեց իր իրավաբանական ուժը, սակայն այն խորհրդանշում էր միջազգային ի-րավունքի կողմից քուրդ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը:

Ինչ վերաբերում է հայերին, ապա մախ այդ պայմանագրի ստո-րագրումով Հայաստանը մտնում էր միջազգային դաշնագիր ստորագ-րողների շարքը իրեն անկախ պետություն: Այնուհետև, տնրությունները ճանաչեցին հայ ժողովրդի պետականություն ունենալու անկասկածելի ի-րավունքը: Նույնիսկ այն քանից հետո, երբ պայմանագրի՝ Հայաստա-նին վերաբերող հողվածները կորցրին իրենց իրավաբանական ուժը, դրանք երբեք չկորցրին իրենց նշանակությունը և այսօր էլ շարունակում են մնալ որպես հայկական հարցի միջազգային ճանաչման խորհրդա-նիշ, իսկ Հայաստանը որպես միջազգային հարաբերությունների համա-կարգում ինքնուրույն սուբյեկտ: Այլ կերպ ասած, Սերի պայմանագրի քաղաքական ուժը մնում է ընթացքի մեջ: Այդ պայմանագրի գաղափարա-կան և քաղաքական գործոնները ուժի մեջ են մեև այն պատճառով, որ

այդ պայմանագիրը Թուրքիայից բացի ոչ մի պետություն չեղյալ չի նայ-տաքարել:

Սերի դաշնագիրը Հայաստանի համար միաժամանակ եղավ, «Լուվանմես Ժաջագնունտ արտանայտությունը, «եի տեսակ կապույտ բալուն», «անշոշափելի ու անհասանելի»:⁴⁶ Սերի պայմանագիրը բոքրոքեց թե՛ քեմալական Թուրքիային և թե՛ Խորհրդային Ռուսաստանին: Երկու պետություններն էլ Հայաստանը դիտեցին իրրև իրենց ամենափոխազավոր քշմանու՝ Սեմ Բրիտանիայի արքայակղ: Մեջիսի միտում Մուստաֆա Քեմալը սուլթան Վահիեդդինին, մեծ վեզիր Դամադ Ֆերիզ փաշային և մի շարք այլ աստիճանավորներին, որոնք մասնակից էին Սերի պայմանագրի ստորագրմանը, անվանեց դավաճան: Նրա առաջարկությամբ մեջիսում օրենք ընդունեց հետակա կարգով նրանց դատապարտելու պետական դավաճանության համար:⁴⁷

1921թ. գարնանը Սեմ Բրիտանիայի գաղութների գծով նախադար Ռիմստոն Չերչիլը հետևյալ կերպ էր գնահատում միջազգային իրադրությունը Անատոլիայում Ինենյու վայրի մոտ քեմալականների կողմից հունական բանակին հասցված ժանր հարվածից հետո. «Մեզ համար դրա հնարավոր հետևանքները ծայրահեղ կեքսպով անբարենպաստ են: Թուրքերը կհայտնվեն բուլղիկների գրկում. Միջազգետում կբռնկեն հուզումներ ճիշտ այն ճգնաժամային պահին, երբ մեք բանակը այդ շրջաններում կընատվում է աննայն հավանականությամբ մեզ չի հաջողվի պահել Մոսուլն ու Բաղդադը սուանց մեծ ու ժախտատար բանակի... Հայերը ստիպված են ենթարկվելու նոր փորձություններին»:⁴⁸

Նման իրադրության պայմաններում 1921թ. փետրվարի 21-ից մինչև մարտի 14-ը Լոնդոնում տեղի ունեցավ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի կառավարությունների ղեկավարների և արտաքին գործերի նախարարների խորհրդածողովը: Վերջինս «արդյունք էր այն ղեմադրության, գոր Թուրքիա ցույց տվավ Սերի դաշնագրի պայմաններում ենթարկվելու դին», - գրում է Ալեքսանդր Խատիսյանը:⁴⁹ Լոնդոնի խորհրդածողովի քննարկումների գլխավոր առարկան էր Սերի դաշնագրի պայմանների վերաքննությունը: Անկարան և Ստամբուլը փաստորեն խորհրդածողովին ներկայացան միացյալ պատվիրակությամբ, որը գլխավորում էր Թուրքիայի Ազգային Սեմ Ժողովի արտաքին գործերի նախարար, ծագումով չերքեզ Բեքիր Սամի-բեյը: Վերջինս պահանջեց վերականգնել 1914թ. Թուրքիայի սահմանները, վերադարձնել Իզմիրը և Կիլիկիան: Լոնդոնի խորհրդածողովում հայկական հարցի հետ միաժամանակ քննարկման առարկա դարձավ նաև քրդական հարցը: Բրիտանական պատվիրակության ղեկավար լորդ Քեթզոնը նայտաբարեց, որ բարքերը պետք է ինքնավարություն տրամադրեն քրդերին: Փետրվարի 24-ին Բեքիր Սամի-բեյը իր ծավալուն ելույթում հանգամանորեն շարադրեց բարքական միացյալ պատվիրակության դիրքորոշու-

մը հայկական և քրդական հարցերի կազակցությամբ: Նա հայտարարեց, որ «մենք գտնում ենք, որ հողային խնդիրների ուշադիր ուսումնասիրությունը, մասնավորապես Հայաստանի և Քրդստանի վերաբերմամբ, հնարավորություն է տալիս արդարացի լուծում գտնելու էական կետերի մեջ»: Այնուհետև նա ավելացրեց, որ Թուրքիան ճանաչում է Հայաստանի հետ իր ունեցած սահմանը, որը որոշվել է 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով: Ինչ վերաբերում է քրդական հարցին, ապա ըստ Բեքիր Սամի-բեյի, քրդերը ոչինչ չեն ցանկանում բացի նրանից, որ թուրքերի հետ սպրեմ ինչպես եղբայրներ:⁵³ Այլ կերպ ասած, թուրքական պատվիրակությունը համոզեց եկավ քրդերի ազգային ինքնորոշման դեմ, իսկ դա մշամակում էր, որ Անկարան փաստորեն պահանջում է շեղյալ հայտարարել քրդերին վերաբերող Սևրի պայմանագրի համադրատասխան հողվածքները: Մրաժանմանակ մեջտեղ բերելով թուրքական ավանդական «փառիտիկ քարծը» Բեքիր Սամի-բեյը հայտարարեց, որ «Թուրքիայի համար Հայաստանի և Քրդստանի ապագա ճակատագրերը մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում, քանի որ նրանք հայում են նրա արևելյան սահմաններին»: Մրաժանմանակ թուրքական պատվիրակության ղեկավարը հասկացրեց, որ քրդական հարցը իրենք դիտում են որպես Թուրքիայի ներքին հարց:⁵⁴

Սակայն յուր Բերզոնը համառ հետևողականությամբ պահանջեց Սևրի պայմանագրի հայկական և քրդական հողվածքները ենթարկել նոր քննարկման, ընդ որում շեշտելով, որ Անտանտի տերությունները դրանով զնտմ են Թուրքիայի նկատմամբ որոշակի զիջման, համաձայնվելով, որ Հայաստանի և Քրդստանի ապագայի հարցերը ենթարկվեն կրկնակի քննարկման: Հնարավորին չափ շքանցելով Հայկական հարցը, Բեքիր Սամի-բեյը կաշվից դուրս էր գալիս խորհրդատուների մասնակիցներին համոզելու համար, որ քրդերը հավուր պատշաճի ներկայացված են ԹԱՄԺ-ում, որ քրդերը միշտ հայտարարել են, որ իրենք միշտ Թուրքիայի հետ կազմել են ամբաժան մաս, որ երկու ռասաները միավորված են ընդհանուր զգացումներով, ընդհանուր մշակույթով և ընդհանուր կրոնով: Այնուհետև վերապահում անելով, Բեքիր Սամի-բեյը նշեց, որ միշտ է զլնմադադարից հետո ոչ մեծ թվով քրդեր ցանկություն են հայտնել անջատվել Թուրքիայից և նրանց ցանքերով Կ. Պոլսում ստեղծվել է մի «ոչ մեծ կոմիտե» օսմանյան երկու սեմատորների գլխավորությամբ, որոնցից մեկը եվրոպացիներին ոչ անհայտ Շերիֆ-փաշան է: Սակայն այդ կոմիտեն ինքնակալ մի մարմին էր և ոչ մեկին չէր ներկայացնում և առաջնորդվում էր ավելի շուտ անձնական, քան ազգային մտիկներով: Դրան թուրքական պատվիրակության ղեկավարը ավելացնում է, որ հիշյալ կոմիտեի անդամներին ներկայումս չեն ճանաչում նույնիսկ Կ. Պոլսի քրդերը, որոնք չեղյալ են հայտարարել կոմիտեի անդամ լինելու նրանց իրավունքները: Իր այդ հայտարարությունը ճշմարտության տեղ

դաշնակեցնելին մատուցելու համար, Բեքիր Սամի-բեյը չի խողշում նաև հայտարարել, որ Անկարայի կառավարությունը պատրաստ է Քրդստանում ընդունելու մի համաձայնագրով, որն իրավասու է կազմակերպելու հետաքննություն և նույնիսկ համարացվել: Վիլայեթների համար Թուրքական Ազգային Մեծ Ժողովի կողմից մշակված նոր «օրգանական ստատուտը», քղերին հասկացնում է տեղական ինքնավարություն, ստում է Բեքիր Սամին: Նման ինքնավարություն կատանան գերակշիռ քրդական տարբ տնեցող շրջանները: Սակայն Սերի պայմանագրի 62-րդ հոդվածում նշված Քրդստանի սահմանները, ավելացնում է նա, «չեն համապատասխանում ռեալ ազգագրական իրադրությանը»: Մամուրեթ-Է-Ազիզ և Դիարբեքիր վիլայեթների արևմտյան և հարավային մասերը, հատկապես Սիվերեք սանջակը մաքուր բուրջական են, նշեց նա: Դիարբեքիր վիլայեթում միայն Դեքսիմի գավառն է քրդական: Քրդերը առավել խիտ զանգվածներով բնակեցված են Բիքլիս, Վան և մասամբ Մուսուլ վիլայեթներում: Նրանք գերակշռում են նաև իրանական սահմանների երկայնքով և ապա դեպի հյուսիս ուղղությամբ: Մուսուլի վիլայեթում Էրբիլի, Ալքիմընյուխուի և Տուգ-Խուրմաթլիի շրջանները գերազանցապես բնակեցված են քրդերով:

Երբ լուրջ Քերզուրը պահանջեց կոնկրետ փաստեր բերել քրդերին ինքնավարություն տրամադրելու վերաբերյալ բուրջական կառավարության մտադրությունների մասին, ստույգ նշել այդ ինքնավար Քրդստանի սահմանները և այլն, Բեքիր Սամի-բեյը խոստովելով պատասխանից, սկսեց ճամադատակել այն մասին, որ Անկարայի կառավարությունը որոշել է վարել ապակենտրոնացման քաղաքականություն, որ քրդերի և բուրջերի միջև տարբերությունը մեծ չէ, քան անգլյացիների և շուրանդացիների միջև և այլն:²⁵

Թուրքական պատվիրակության նման գործելակերպը անկասկած վկայում է այն մասին, որ Լոնդոնում բուրջական փորձված դիվանագետները եկել էին այն համոզման, որ Եռյակ համաձայնության նրկրներն արդեն մախապատրաստված են բուրջերի նկատմամբ զեջումների զնաչու հայկական և քրդական հարցերի կապակցությամբ և վերանայման ենթարկելու Հայաստանի և Քրդստանի վերաբերյալ Սերի դաշնագրի համապատասխան կետերը: Չի բացառվում նաև, որ ցեմալական հետախուզությունն այդ առթիվ ուներ նաև հավաստի տեղեկություններ: Իսկ որ այդպիսի տրամադրություններ գոյություն ունեն Լոնդոնում և Փարիզում, վկայված են բազմաթիվ փաստերով:²⁶ Այսպես, օրինակ, 1921 թ. մարտի 9-ին Լոնդոնում Բեքիր Սամի-բեյը Ֆրանսիայի արտգործնախարար Բրիանի հետ ստորագրեց անջատ ռազմական, քաղաքական ու տնտեսական մի համաձայնագիր, ըստ որի Ֆրանսիան Կիլիկիայում և նրան հարող Ամատոլիայի հարավ-արևելյան շրջաններում իր ռազմական ներկայությունը դադարեցնելու դիմաց Կիլիկիայում, Դիար-

քերիում և Սեբաստիայում ձեռք էր բերում գերակշիռ տնտեսական դիրքեր: Հարավային և Հարավ-Արևելյան Անատոլիային վերաբերող մասնատիպ պայմանգիր մարտի 12-ին Լոնդոնում կնքվեց մահ Թուրքիայի և Իտալիայի միջև:²⁷ Այն ստորագրեցին Իտալիայի արտգործնախարար Կոմս Սֆարցան և Բեքիր Սամի-բեյը: Ճիշտ է, Լոնդոնում Բեքիր Սամի-բեյի կողմից կնքված այդ համաձայնագրերն ու պայմանագրերը չվավերացվեցին ԹԱՄԺ-ի կողմից, որպես Սերի ռզոլվ կնքված փաստաթղթեր և ինքը՝ Բեքիր Սամի-բեյը հետագուց իր պաշտոնից, սակայն այդ բոլորը այնուամենայնիվ վկայում էր այն մասին, որ Անտանտի մայրաքաղաքներում Թուրքիայի նկատմամբ հովերը սկսել էին փչել այլ ուղղությամբ: Դա հատկապես ցայտուն կերպով սկսեց նկատվել 1921թ. մարտի 16-ին Թուրքիայի և ՌՍՖՍՀ-ի միջև «քարենկամության ու նորայրության պայմանագրի» ստորագրումից հետո, ինչպես մահ նույն օրը կնքված Անգլիա-Խորհրդային Միություն համաձայնագրից հետո, որով Մոսկվան պարտավորվում էր դադարեցնել իր հակաանգլիական քարոզչությունը քրիստոնական գաղութներում, իսկ Լոնդոնը պարտավորվում էր չպաշտպանել նախկին ոռոսական կայսրության նրկրներին ստեղծված նորակազմ պետություններին: Դա մահացու հարված էր Հայաստանի համար, որովհետև Անգլիան դադարեցնելու էր իր օգնությունը հայերին:

Լոնդոն մեկնած հայկական պատվիրակությունը բազմամարդ էր: Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության նախագահն էր Ավետիս Անարոնյանը: Ազգային պատվիրակությունը գլխավորում էր Պոդոս Կորբար փաշան: Այս գույգ պատվիրակություններին անդամակցում էին զիննրալ Բագրատունին, դաշնակցություն կուսակցության գործիչներ Մ. Վարանյանը, Գ. Փատրմաճյանը (Արմեն-Գարս), Սեպուհը և Ս. Արաբառյանը: ՀՀ պատվիրակության խորհրդակալն էր Հովհաննես Խան Մասեհյանը: Հայկական նրկու պատվիրակությունները կատարելապես համերաշխորին պահանջում էին Սերի դաշնագրի Հայաստանին վերաբերող կետերի անփոփոխ պահպանում: Ա. Անարոնյանը հայտարարեց, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, որը մատնացույց արեց Բեքիր Սամի-բեյը, ստորագրվել է սպառնալիքի և ճնշման տակ և այն վավերացված չէ:

Ի վերջո Լոնդոնի խորհրդատուները ընդունված փաստաթղթում Հայաստանի մասին ընդունվեց առանձին հոդված, (9-րդ հոդվածը), որտեղ Սերի պայմանագրի Միացյալ և Անկախ Հայաստան ստեղծելու մասին 88-րդ հոդվածը փոխարինվում էր հայերի համար «Ազգային օջախ» ստեղծելու մի կետով: «Դ՛նչ էր օջախը, և ուրկն առաջ կկալ» այն, - գրում է Ալ. Նառտիսյանը:²⁸ Ճիշտ է, 1921թ. սեպտեմբերի 21-ին Ազգերի լիգան միաձայն որոշեց, որ ինքը գտնում է, որ այդ Օջախը պետք է միանգամայն անկախ լինի Թուրքիայից,²⁹ սակայն դա քննել չէր փոխում հարցի ելությունը: Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը Օջա-

խի գաղափարին վերաբերվեց թշնամաբար, գտնելով, որ ինքը, ինչպես և թուր հայերը, պարտավոր են շարունակել պաշտպանել Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարը: Մինչդեռ Ազգային պատվիրակությունը հաշտվում էր օջախի գաղափարի հետ և ընդունում էր այն:

Ինչ վերաբերում է քրդական հարցին, ապա 1921 թ. մարտի 11-ին դաշնակիցները հայտարարեցին, որ իրենք պատրաստ են ընդունելու Սևրի պայմանագրի փոփոխությունները այն «զոյություն ունեցող իրադրության փաստերին հարմարեցնելու իմաստով»:⁶¹ Դա նշանակում էր, որ Եռյակ համաձայնության քաղաքական ծրագրերից խստապես համվում էր անկախ կամ ինքնավար Բրդստան ստեղծելու հարցը:

Վերին աստիճանի ուշագրավ է Լյույ Ջոքի և Բեքիր Սամի-բեյի միջև տեղի ունեցած զրույցը, որը կայացավ Լոնդոնի խորհրդատուական աշխատանքների ավարտից անմիջապես հետո, մարտի 16-ին, քրդական համայնքների պալատի շենքում: Անգլիական վարչապետը, խոսելով այն զիջումների մասին, որ Լոնդոնը կարող է անել Թուրքիային, հիշատակեց Հայաստանի ու Բրդստանի ամունները: Իսկ Բեքիր Սամի-բեյի հայտարարեց, որ Միջագետքը «թանկ գին չէ համուն քրդական քարեկամության», դրան ավելացնելով, որ Անկարան մտադիր չէ Անգլիային անախորժություններ պատճառել Մոսկույում:⁶² Այնուհայտ է, որ քաղաքական այդ սակարկությունը գնում էր հայ և քուրդ ժողովուրդների հաշվին: Իսկ Ֆրանսիան ձգտում էր ամեն գնով հաշտություն կնքել Թուրքիայի հետ: 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Ֆրանսիայի կողմից լիազորված Ֆրանկլին-Քույունը Անկարայում քեմալական կառավարության հետ կնքեց անջատ ֆրանս-թուրքական խաղաղության պայմանագիր, որը հանդիսացավ Մերձավոր Արևելքում Սևրի համակարգի կործանման կարևոր էտապներից մեկը: Ֆրանսիան դրանով լիարժեք հրաժարվում էր Սևրի պայմանագրից և ճանաչում էր քեմալական կառավարությանը: Անկարա մեկնելուց առաջ Ֆրանկլին-Քույունի և Ալ. Խաախյանի միջև տեղի է ունենում հանդիպում, և Ֆրանսիացի դիվանագետը խոստանում է իր քանակցությունների ժամանակ այքի առջև ունենալ նաև հայերի շահերը, միաժամանակ խորհուրդ տալով, որ «հայերու շահերը պաշտպանելու համար պետք է հաշտվիլ բուրքերում հետ, անոնց վստահությունը ձեռք բերել»:⁶³

Ֆրանկլին-Քույունի պայմանագիրը ողբալի հետևանքների ունեցավ հայության համար: Վիլիկիան դատարկվեց հայերից և 150 հազար մարդ ստիպված նդավ ապաստան գտնել Միրիայում և Հոմաստանում:

1922 թ. մարտին Փաղիզում տեղի ունեցած մերձավորարևելյան հարցի վերաբերյալ խորհրդատուական ժամանակ Անտանտի տեղությունները նոր զիջումներ արեցին Թուրքիային, ի թիվս որոնց, Լոնդոնի խորհրդատուական հայերին խոստացված «Հայ Ազգային օջախը» «կը դառնար հայտնի չէ քե ո՞ր տեղավորված օջախ»:⁶⁴

Ֆրանկլին-Ռոյտնի պայմանագիրը անողորակի առնչությամբ ունեցավ նաև քրդական հարցի հետ այն առումով, որ Եռյակ համաձայնության անդամ երկրներից մեկը դուրս էր գալիս Սևրի համապարփից, դրանով իսկ Սևրի պայմանագիրը իր պարտնական քրդական հարցի վերաբերյալ հողվածներով դատապարտելով չզոյություն: Արտահայտելով ֆրանսիական կառավարող շրջանների այդ տրամադրությունները, Փարիզի քաղաքական շրջաններում մեծ հեղինակություն վայելող հրատարակատու Մորիս Պերնոն գրեց. «Այլևս մենք չպետք է փորձարկումների ենթարկենք ոչ ինքնավար Քրդաստանի և ոչ էլ անկախ Հայաստանի հարցերը»:⁶⁵

1922թ. հուլիների նկատմամբ քեմալականների տարած վճռական հաղթանակից հետո Եռյակ համաձայնության պետությունները սկսեցին նախապատրաստական աշխատանքներ տանել Թուրքիայի հետ պայմանագիր ստորագրելու համար: Այդ նպատակով Լոզանում գումարվեց խորհրդատուով (1922թ. նոյեմբեր-1923թ. հուլիս), որը կռված էր վճռել Թուրքիայի և դաշնակիցների միջև բոլոր վիճելի խնդիրները:

Մինչև խորհրդատուովի բացվելը, Ալ. Խատիսյանը Լոնդոնում հանդիպում է ունենում Ֆրիմ Օֆիսի Մերձավոր Արևելքի բաժնի ղեկավարներ Վանսիտարտի և Օսթորնի հետ, որոնք քառացիորեն ասում են հետևյալը. «Թուրքերու բռնած դիրքը լավ նախագուշակում չէ համագումարի հաջողության տեսակետով և որ դաշնակիցները այսօր զուրկ են իրական միջոցների բուրքերու վրա ազդեցություն գործադրելու համար: Հասկցուցին, թե ոչ որ պատերազմ կուզե: Թե բուրքերը լավ ըմբռնելով այս հանգամանքը՝ պիտի համառին մինչև ծայրը: Թե դաշնակիցներու մեջ ալ այս խնդրի նկատմամբ չկա միական ոգի և մինչև իսկ անոնցմն օմամբ կօզնեն բուրքերում դրամով և զենքով: Թե հայերու պահանջները կենսական խնդիրներ չեն Դաշնակիցներու համար, որոնք զբաղած են ավելի նեղուցներու հարցով և միայն Հայկական հարցի համար Դաշնակիցները հազիվ թե խզեն հարաբերությունները Թուրքիո հետ»:⁶⁶

Երբ այս դատը ճշմարտությունը լսելուց հետո Ալ. Խատիսյանը հիշեցնում է Օսթորնին, որ Անգլիան քազմիցս խոստումներ է տվել հայ ժողովրդին, հետևում է հետևյալ պատասխանը. «Ժ՞նչ ընենք, մենք խոստացել էինք հույներում Զմյուտիան և Թրակիան, սակայն չկրցանք իրագործել մեր խոստումը»:⁶⁷

Նմանատիպ պատասխաններ Ալ. Խատիսյանը ստացավ նաև Փարիզում: Առանց ուժի գործադրման բուրքերի նկատմամբ հնարավոր չէ հասնել որևէ արդյունքի, իսկ ուժ քանցեցուղ չկա. ժողովուրդները չեն ցանկանում ալևս պատերազմե,- ահա ֆրանսիացիների պատասխանը:

Հայկական գույգ պատվիրակությունների մասնակցությունը Լոզանի խորհրդատուովին մերժվեց դաշնակիցների կողմից այն պատճա-

աքաճությանք, որ Հայաստանն ընդունել է խորհրդային իրավակարգ, որի իշխանությունը ճանաչված չէ դաշնակիցների կողմից: Դա նշանակում էր, որ հայկական պատվիրակությունը զրկվում էր խորհրդածողովի նիստերին անմիջական մասնակցություն րեթելուց: Խորհրդածողովում լուրջ ձեռզուռնի դիմելով թուրքական պատվիրակության ղեկավար Իսմեր Ինենյուլին հայտարարեց. «Ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը նայում է մեզ, սպասելով, որ դուք բավարարություն կտաք հայերին»: Դասն հետևեց Ինենյուլի պատասխանը. «Քաղաքակիրթ աշխարհը ավելի շատ ձեզ է նայում, որովհետև դուք եք, որ անվերջ խոստումներ եք տվել հայերին, իսկ մենք որևէ խոստում չենք տվել»:⁶⁴

Թուրքական պատվիրակությունը փորձում էր մերժել Հայկական հարցի քննարկումը այն պատճառաբանությամբ, որ Մուսկվայի և Կարսի պայմանագրերով որոշված են Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանները, իսկ Թուրքիայում քնակվող հայերի հարցը իրենց ներքին խնդիրն է:

Խորհրդածողովի քաղաքական համձեռնողուն Թուրքիայի սահմանների խնդրի քննության առնչությամբ որոշեց քննարկման առարկա դարձել նաև Հայկական հարցը: Այդ կապակցությամբ հայկական զույգ պատվիրակությունների ներկայացուցիչները հրավիրվեցին մասնակցելու ենթաժողովի ղեկավարներին 26-ի նիստին:

Լոզանում անգլիացիները համառորեն պնդում էին, որ հայերի համար Ազգային օջախ ստեղծվի Կիլիկիայում, միևնույն ժրամսխացիները առաջարկում էին այն հիմնել Թուրքիայի արևելյան վիլայեթներում, Կովկասահայաստանի մոտ: Դրա պատճառը կայանում էր նրանում, որ Անգլիան ցանկանում էր Սիրիայի սահմանների հարևանությամբ իր համար ստեղծել մի հեմակետ: Հենց այդ նույն պատճառով ժրամսխացիները չէին ցանկանում, որ Հայկական օջախը ստեղծվի իրենց հովանավորության ներքո գտնվող երկրի սահմանների մոտ:

Հայկական պատվիրակությունը Ավետիս Անարանյանի միջոցով առաջադրեց Ազգային օջախի հետևյալ տարրերակը. այն պետք է ստեղծվի Արևմտյան Հայաստանի տարածքում՝ ելքով դեպի ծովը: Ընդ որում նշվում էր, որ հայկական պատվիրակությունները չեն առարկի, եթե Ազգային օջախը ստեղծվի Կիլիկիայում:⁶⁵

Ինչ վերաբերում է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին, ապա վերջինս Լոզանում իր պատվիրակության միջոցով պաշտպանեց Ազգային օջախի գաղափարը: Իր 1922թ. ղեկավարների 30-ի թվակիր հայտարարությամբ ամերիկյան պատվիրակությունը տեղեկացնում էր խորհրդածողովի մասնակից պետություններին, որ հայկական անկախ օջախի ստեղծման առաջարկը առաջ է րեթել Միացյալ Նահանգների քնակության մեծ մասի խորունկ հետաքրքրությունն ու համակրանքը:⁶⁶ «Արմենիա-Ամերիկա» միությունը խորհրդածողովին ներկայացրեց Ազգային օջախի մի մանրամասն ծրագիր, միաժամանակ նշելով այն կյանքի կո-

չելու համար անհրաժեշտ նյութական միջոցների առքյառը: Հիշյալ միությունը գտնում էր, որ Հայկական Օջախի հաստատման վայրը կարող է որոշել այդ նպատակով ստեղծվելիք իրագրել համեմատմամբ: Միաժամանակ միությունը գտնում էր, որ Հայկական Օջախի հաստատման լավագույն վայր կարելի է համարել Եփրատից արևմուտք ընկած Միրխայի հյուսիսային մասը: Այդտեղ հաստատված Օջախը պետք է ունենար ելք դեպի ծով: Նրա տարածքը կազմելու է 18 հազար քառակուսի մղոն: Ըստ ամերիկյան տեսակետի Օջախը պետք է լիներ անկախ՝ Ազգերի Դաշնակցության հովանավորության ներքո և արտաքին քաղաքականության բնագավառում պետք է վարեր չեզոքության գիծ: Նախագծի ինդիկակները այն տեսակետին էին, որ տարրեր վայրերում ցրված արևմտահայ փախստականների մեծագույն մասը ցանկություն կհայտնի վերադառնալ և բնակություն հաստատել Հայկական Օջախում:⁷¹

Սակայն ամերիկյան այս ծրագրին գործնական իրականացում տալու համար, բնականաբար, անհրաժեշտ էր «գործադրել ազդու միջոցներ», մի բան, որ Վաշինգտոնը չցանկացավ անել: Խորհրդատուները մտախնայող քննարկումներ կատարեցին (լոռլ Քերզոն, Հոբսոնս Ռոսմորտ և այլն) աշխատում էին համոզել թուրքական պատվիրակությանը, որ սիրիական սահմանների մոտ կամ որևէ այլ վայրում հայերի համար Ազգային Օջախի ստեղծումը նպատակ ունի նրանց հավաքել մի տեղ, որտեղ նրանք կարողանային պահպանել իրենց ազգությունը, լեզուն և իրենց մշակույթը: Ընդ որում անգլիացիները շեշտում էին, որ այդ տարածքը պետք է մնա թուրքական իշխանության ներքո և կառավարվի թուրք զինեղա-մահանգապետի կողմից:⁷²

Խորհրդային Ռուսաստանը ևս չցանկացավ մրագնել իր հարաբերությունները քննարկյալ թուրքիայի հետո համուն հայերի համար Ազգային Օջախ: Ի պատասխան այսպես կոչված Հայասերների միության հուշագրի, 1923թ. հունվարի 26-ին արտաքին գործերի ժողկոմ Գեորգի Չիչերինը իր պատասխան մամակում ընդհանրապես խուսափելով «հայերի համար Ազգային Օջախ» քառակապակցության օգտագործումից, գրում էր, որ Ռուսաստանի և Ուկրաինայի կառավարությունները առաջարկում են իրենց սահմանների մեջ տեղավորել հայ փախստականներին: Սա նշանակում էր, որ Չիչերինը Հայկական Օջախը տեղավորելու էր Ռուսաստան: Իսկ դա ոչ այլ ինչ էր, նրն ոչ սպանել թուրահայաստանի դատը:⁷³

Լոզանում թուրքական պատվիրակությունը Իսմեթ Ինենյոյի և Ռիզա Նուր բեյի գլխավորությամբ զարգացնում էին այն տեսակետը, որ Հայկական օջախի ստեղծումը իրր հավասարազոր է թուրքիայի մասնատմանը: Որ առանց այն էլ թուրքիան սեղմվել է իր էթնիկական սահմանների մեջ: Որ թուրքիան չի կարող իր տարածքում գտնել հողի մի կտոր նման ծրագրի իրականացման համար: Իսմեթ Ինենյուն նույնիսկ

անցնելով դիվանագիտական պատշաճության սահմանները, զինիկորն հայտարարեց, որ Եվրոպայում կան շքմաղ անկյուններ, եվրոպացիները, որոնց տիրապետության տակ գտնվող տարածքները անհամեմատ ավելի մեծ են, քան Յուրքիայինը, արդյոք չեն ցանկանում շնորհ անել հայերին և նրանց համար հատկացնել տարածքներ Ազգային Օջախ տեղ-ծնելու համար:⁷⁴ Ավելին, Ռիզա Նուր բեյը, ոտքի կանգնելով կտրականապես հայտարարում է, որ ինքը չի մասնակցի մի այնպիսի նիստի, որտեղ խոսք է գնում Հայկական հարցի մասին: Այս հայտարարությունից հետո նա իր խորհրդականներին հետ դուրս է գալիս ժողովարանից, իր հետևից ուժգին շրխկացնելով դուռը:

Այ. Խատիսյանը վկայում է, որ այս միջադեպից հետո «Հայկական Հարցի քննությունը դադրեցավ քաղաքական տեսակետով»: Այլ կերպ ասած, հարցը ծանվեց քաղաքական հարթությունից և տեղափոխվեց ֆիզանտրոպիստական հարթության և լորս Քերզոնի արտահայտությամբ լուր մահացավ:⁷⁵ Այսպիսով, Լոզանում Հայկական հարցը Ազգային Օջախի գաղափարից հասավ Յուրքիայի որևէ անկյունում հայերի կենտրոնացման մտքին: Սա էր վերջին պահանջը, որ ներկայացվեց քուրքերին: Դրանից հետո խորհրդատուովը առհասարակ իր օրակարգից հանեց Հայկական հարցը, դրանով իսկ տապալանաբար դնելով Սևրի պայմանագրի վրա: Լոզանի եզրագիծակիչ արձանագրության մեջ հայերի մասին այլևս փոքրիկ հիշատակություն անգամ չկար:⁷⁶ Հիշումովի, «Լոզանը դարձավ Հայկական Դատի ողբերգական փուլերին մեկը» (Այ.Խատիսյան):

Ինչ վերաբերում է քրդական հարցին, ապա այն Լոզանի խորհրդատուովում առհասարակ չլրվեց: Արդեն 1921 թվականից սկսած Անտանտի դաշնակիցները իրենց համար փակված էին համայնում քրդերի ազգային ինքնորոշման պահանջների վերաբերյալ հարցը: Այսուհետև «Քրդական հարցը վերադառնում էր իր նյակետային վիճակին»⁷⁷, այսինքն այն հանվում էր միջազգային-իրավական ատյաններից և վեր էր ածվում քրդաբնակ տարածքները միմյանց միջև բաժանած պետությունների ներքին խնդրի: Իսկ ավելի կոնկրետ, Լոզանի խորհրդատուովում քրդական հարցը քննարկվում էր որպես Մոսուլի բարդ ու զգայուն խնդրի բաղկացուցիչ մաս:

1923թ. հուլիսի 24-ին Լոզանում դաշնակից պետությունների և Յուրքիայի միջև կրված խաղաղության պայմանագրի տեքստում ոչ մի հիշատակում չէր պարունակվում ոչ միայն քրդերի անկախության կամ ինքնավարության, այլև առհասարակ Քրդտանի մասին: Այսպիսով զերեզման էր իջեցվում նաև Սևրի պայմանագրում պարունակված հողավածները քուրդ ժողովրդի ազգային երազանքների մասին:

Լոզանի պայմանագրի մեջ պարունակվում էր մի հատուկ բաժին, որը վերնագրված էր «III Բաժին. Փոքրամասնությունների պաշտպա-

նությունը» (հոդ. 38-45): 38-րդ հոդվածում ասվում էր. «Թուրքական կառավարությունը պարտավորվում է Թուրքիայի բոլոր բնակիչներին տրամադրել իրենց կյանքի ու ազատության համապարփակ ու կատարյալ պաշտպանություն, առանց ծագման, ազգության, լեզվի, ռասայի կամ կրոնի տարբերության»:⁷⁹

39-րդ հոդվածը պարտավորեցնում էր թուրքական կառավարությանը «ոչ մի սահմանափակում և արգելք չդնել, որպեսզի ցամաքացած թուրքական քաղաքացի օգտվի որևէ լեզվից»:

Սակայն այդ հոդվածները հայ ժողովրդի համար մեծած տառ էին, որովհետև ցեղասպանության կործանարար մղրիկը հայաթափ էր աչկողը Արևմտյան Հայաստանը, որտեղ այդևս հայեր չէին մնացել, որպեսզի օգտվեին Լոզանի խղճարկածողովի կողմից տրամադրված այդ ճակատն ու չնչին իրավունքներից:

Ինչ վերաբերում է քրդերին, ապա Լոզանի պայմանագրի նշված հոդվածներում փոքրամասնությունների իրավունքների իրավաբանական նրաչխիքների վերաբերյալ կետերում խոսքը ցնում էր քաջատապես ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների մասին:⁸⁰ Առհասարակ, Լոզանի պայմանագիրը չէր ճանաչում ոչ թուրք մահմեդականների, այդ թվում նաև քրդերի, «փոքրամասնություն» լինելու ստատուտը:

VAHAN BAIBOURTIAN

FROM THE HISTORY OF POLITICAL CONNECTION OF ARMENIAN AND KURDISH QUESTIONS IN TURKEY IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL DIPLOMACY

(Since World War I Until Lausanne Conference)

The liberation of small in number peoples based on the principle of self-determination was one of the slogans on the background of which was running World War I.

The plans of the Allied countries envisaged partition of the Ottoman Empire into five main ethnic areas: Turkish Anatolia, Armenia, Syria, Kurdistan and Arabia. Moreover, it was foreseen that independent Armenian and Kurdish states would be created on the territory of Western Armenia and Turkish Kurdistan.

As it is explored in the article, the Armenian Question became point at issue of the international diplomatic discussions consequent to the Berlin Congress of 1878. As far as the Kurdish Question is concerned, it was first reflected in political schemes of the Great Powers during the years World War I and at the post-war period international diplomatic forums, particularly at Paris Peace Conference of 1919, San Remo Conference of 1920, London Conference of 1921 and etc.

In the provisions of the Treaty of Sévres, signed on August 10th 1920, for the first time in the international legal practice specific decisions were taken in regard of the Armenian and Kurdish issues. Upon those provisions the issue of forming Armenian

and Kurdish independent states on the territory of the Ottoman Empire was put on the agenda.

However, the Treaty of Sévres was never implemented stipulated by the Kemalists-Turkish nationalist's movement in Turkey, Turkish-bolshevik rapprochement, as well as rapprochement between the Allies and the Kemalists. The Lausanne Conference, that took place in 1922-1923, was pursuing the aim of resolving all the disputable issues between Turkey and the Allies. Nevertheless the Armenian and Kurdish issues were not only neglected, but a tombstone was laid on the Treaty of Sévres and on the Armenian and the Kurdish Questions on the whole.

ԾԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, Москва, 1929, предисловие В. Гурко-Крюжина, стр. XXXII
2. Նախիպեան Ազալի, Բրիտանիա և Հայկական հարցը 1913-1923թ.թ., Քիլոթր, 1994, էջ 87:
3. Раздел Азиатской Турции. По секретным документам бывшего министерства иностранных дел. Под редакцией Е.А.Адамова, Москва, 1924, стр.158-159.
4. Ллойд Джордж Д., Правда о мирных договорах, т.2, Москва, 1957, стр. 5-6.
5. Նախիպեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 115:
6. Архив полковника Хауза. Подготовлен к печати профессором истории Итальяского университета Чарльзом Сеймуром, т. III, Москва, 1939, стр. 227, 233.
7. Բաչրուրյան Վ., Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում XIX դարում և XX դարի սկզբներին, Երևան, 1989, էջ 58:
8. Աղոնց Ն., Հայկական հարց, հատ. Ա., Երևան, 1996, էջ 66:
9. Նույն տեղում, էջ 67:
10. Նույն տեղում:
11. Նույն տեղում, էջ 132: Տե՛ս նաև Բաչրուրյան Վ., Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում, էջ 8-10:
12. Աղոնց Ն., նշվ.աշխ., էջ 104:
13. Ллойд Джордж Д., Военные мемуары, т.V, Москва, 1938, стр. 52.
14. Lord Beaverbrook, Men and Power 1917-1918, London, 1956, p.92, 344.
15. Նախիպեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 123,127:
16. Lloyd George D., The Truth about the Peace Treaties, London, 1938, p. 1118.
17. Նախիպեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 121:
18. Precis of Affairs in Southern Kurdistan during the Great War. Baghdad, 1919, p.7-9.
19. Bell G., Review of the Civil Administration of Mesopotamia, London, 1920, p.60.
20. Wilson Arnold T., Mesopotamia 1917-1920. A Clash of Loyalties. A personal and Historical Record, London, 1931, p.84-86
21. Schmidt D.A., Journey among Brave Men, Boston-Toronto, 1964, p.192-193: Yung E., La Revolte arabe, Vol. I, Paris, 1924-1925, a.109-110.

22. Лазарев М.С., Империализм и курдский вопрос (1917-1923.), Москва, 1989, стр.101.
23. *Precis of Affairs...*, p.10-11.
24. Sb'u Nader Entessar, *Kurdish Ethnonationalism*, London 1992.
25. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. Vol.XI. Woshington, 1945, p.576.*
26. Ллойд Джордж Д., Правда о мирных договорах, т.1, стр. 167.
27. Miller David Hunter., *The Drafting of the Covenant. New York-London, 1928, Vol.II, p. 109-110.*
28. Նույն տեղում: Տb'u Բաժն. Ллойд Джордж Д., Правда о мирных договорах, т.1, стр. 529-531.
29. Miller David Hunter., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 186.
30. Архив Внешней политики России, ф. НАИ, сер.А., д.153, л.20.
31. Howard H.N., *The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923*, New York, 1966, p.221.
32. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. Vol. IV, Washington, 1943, p. 153.*
33. Այդ մասին մանրամասն տե՛ս General Shérif Pasha, *Memorandum on the Claims of the Kurd people. Paris, 1919; Բայրության Վ., Հայ-քրդական հարաբերությունները Հայաստանի առաջին հանրապետության զտարյան տարիներին, «Արեւիկա և Միջին Արևելքի ներկրներ և ժողովուրդներ», հատ XX, Երևան, 2001, էջ 18-21.*
34. Лазарев М. С., .. նշվ. աշխ., էջ 137.
35. Bell G., *Review...*, p.65-66.
36. Տե՛ս Կ. Սասունի, նշվ. աշխ., էջ 235: Բայրության Վ., Հայ քրդական հարաբերությունները, Հայաստանի, էջ 21-23:
37. Սևարեյան Ա., Սարդարապատից մինչև Ար և Լոզան, Երևան, 2001, էջ 41-42:
38. АВПР, ф. НАИ, сер. А., д.190, л.121.
39. *Documents on the British Foreign Policy, ol. IV, * 634, p.p.969-970.*
40. Սևարեյան Ա., Սարդարապատից մինչև..., էջ 64-67:
41. Ллойд Джордж Д., Правда о мирных договорах, т.II, стр. 447.
42. *Documents on the British Foreign Policy, Vol. VIII, * 5, p. 43-44.*
43. Նույն տեղում, էջ 44-45.
44. *Sb'u Treaty of Peace with Turkey, signed at Sévres, August 10, 1920. The Frontier between Armenia and Turkey. As decided by President Woodrow Wilson, November 22, 1920, London, 1920.*
45. Աղոնց Ն., Հայկական հա յ թց, հատ. Ա., էջ 122-123: (Ն. Աղոնցը նկատի ունի 1916թ. ապրիլի 16-ին Պետրոգրադում կնքված անգլո-ֆրանս-ռուսական պայմանագիրը, որի համաձայն պատերազմի ավարտից հետո ռուսական կայսրությանն էին միանալու Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթները): Տե՛ս, "Раздел Азиатской Турции по секретным документам бывшего министерства иностранных дел". Под редакцией Е.А. Адамова, Москва, 1924, док. * ХСII.
46. Աղոնց Ն., Հայկական հարց, հատ. Ա., էջ 131:

47. A History of the Peace Conference of Paris, Vol.VI, p.31.
48. Ллойд Джордж Д., Правда о мирных договорах, т.II, стр. 450.
49. Քարազմանի Հ., Դաշնակցության անկման պայմանները, Վրննիս, 1923, էջ 51:
50. Миллер А.Ф., Турция, Актуальные проблемы новой и новейшей истории, Москва, 1983, стр. 125.
51. Черчилль В., Мировой кризис, М.-Л., 1932., стр. 271.
52. Ասատրյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու փարգայունը, Քիշոր, 1968, էջ 337.
53. Documents on the British Foreign Policy, Vol. XV, International Conferences and Conversations 1921, * 26, p.p.213-214.
54. Նույն տեղում, *24, էջ 194, 197-198:
55. Նույն տեղում, *26, էջ 213-214:
56. St'u orh'nal, DBFP, vol. XVII, London, 1970, *41.
57. St'u Մамсугдинов А.М., Национально-освободительная борьба в Турции, 1918-1923, Москва, 1966, стр. 238-239.
58. Ասատրյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 341:
59. Նույն տեղում:
60. Նույն տեղում, էջ 342.
61. Лазарев М. С., նշվ. աշխ., стр. 247.
62. DBFP, Vol. XV, , * 65, p.441
63. Ասատրյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 348:
64. Նույն տեղում, էջ 350:
65. Fernot Maurice, La Question Turque, Paris, 1923, x. 253.
66. Ասատրյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 356-357:
67. Նույն տեղում, էջ 357:
68. Նույն տեղում, էջ 378:
69. Նույն տեղում, էջ 391-392:
70. Նույն տեղում, էջ 394:
71. Նույն տեղում, էջ 395-398:
72. Армянский вопрос на Лозаннской конференции. Извлечение из протоколов, Тифлис, 1926, стр 27.
73. Ասատրյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 398-399:
74. Армянский вопрос на Лозаннской конференции, V, стр 19-20.
75. Նույն տեղում:
76. Ասատրյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 402:
77. Лазарев М. С., նշվ. աշխ., стр. 257.
78. Севрский мирный договор и акты подписанные в Лозанне, Москва, 1927, стр. 145.
79. Նույն տեղում, էջ 12:
80. Նույն տեղում, էջ 152-154:

ԱՐԱՄ ԳԱՍԳԱՐՅԱՆ

1908 թ. ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՕՍՍԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ՎԻՆԱՅԵԹՆԵՐՈՒՄ

1908 թ. հուլիսի 23-ի երիտբուրքական հեղափոխությունից ամմի-
ջապես հետո վերականգնվեց Օսմանյան Սահմանադրությունը¹ և Ե-
րիտբուրքերի առաջնային խնդիրներից մեկը դարձավ ընտրությունների
անցկացումը և խորհրդարանի ձևավորումը, որը պետք է դառնար իրենց
իշխանության օրինակամասցման և ամրապնդման հիմքը:

Օսմանյան կայսրությունում 1908 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիս-
ներին անցկացված խորհրդարանական ընտրություններն առավել ակն-
հայտ դարձրին կայսրությունում ձևավորված քաղաքական հոսանքների
միջև սրայքարը:

Այս սրայքարը հիմնականում ծափարվում էր Սահմանադրության
և հին վարչակարգի կողմնակիցների միջև, որոնցից յուրաքանչյուրը
տարբեր միջոցներով փորձում էր առավել շարժով պատգամավորական
տեղեր ապահովել խորհրդարանում:

Օսմանյան կայսրության Սահմանադրությունը մախատեսում էր
երկաստիճան ընտրություններ, այսինքն, քնակությունը մախ պետք է
ընտրել: ընտրողներին, իսկ վերջիններս, իրենց հերթին, պատգամավոր-
ներին²: Ընտրական օրենքում, որն ընդունվել էր դեռևս 1877 թ., առկա
էին մեծ թվով ընտրական սահմանափակումներ. մասնավորապես, ընտ-
րելու իրավունքից զրկվում էին կանայք, հող և անասուն չունեցող գյու-
ղացիները, քրեական հանցանքներ կատարած անձինք և այլ: Ընտրե-
լու իրավունք էր տրվում նրանց, ովքեր վճարում էին հողահարկ և շահու-
քահարկ:

Այս օրենքի մեջ երիտբուրքական իշխանությունների կողմից
մտցվեցին մի շարք փոփոխություններ, որոնք պետք է առավելություն
տային նրանց խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ: Այս-
պես, օրինակ, եթե 1877 թ. օրենքի համաձայն պատգամավորը կարող էր
ընտրվել միայն այն շրջանից, որտեղ նա քնակվել էր որոշակի ժամա-
նակ, ապա այժմ այդ սահմանափակումը վերացվում էր³ հնարավորու-
թյուն տալով իրֆիհադակամներին իրենց քնկնածուներին առաջադրել

ցանկացած շրջանից, որտեղ ավելի լայն հնարավորություններ կային կազմակերպելու նրանց ընտրությունը, և ապահովելու տարրեր շրջաններից իրենց կողմնակիցների ավելի մեծ թվի ներգրավումը խորհրդարան:

Հարկ է նշել, որ իրփինադակամներն ընտրական սխալների մեծ մասն՝ ունենալով քաղաքական լավ կազմակերպված և զործույնյա համակարգ: Ամբողջ երկրով մեկ առեղծված իրփինադակամ ակտիվներն ակտիվ քաղաքական էին ծավալում իրենց թեկնածուների օգտին, նույնիսկ հատուկ գործակալներ էին ուղարկում կայսրության տարրեր վիլայեթներ, որոնք տեղում ընդարձակ քարոզչական աշխատանքներ էին իրականացնում: Օրինակ, Բասրա ուղարկվեց ճանաչված փաստաբան Ազիզ Բեյը, Բեյրութ, Դամասկոս և Մոսուլ՝ մայր Վեհիբ Բեյը⁴:

Բացի այդ, երիտթուրքներն ունեին լավ մշակված նախընտրական ծրագիր, որտեղ, մասնավորաբար, նախատեսվում էին Սահմանադրության մեջ արժանական փոփոխություններ, ինչը զրավում էր կայսրության տարրեր ազգությունների, այդ թվում նաև արաբական ազգային գործիչների մեծ մասին:

Չափազանց կարևոր էր և այն հանգամանքը, որ Օսմանյան կայսրության ազգությունները և հատկապես արաբները, իրենց ազգային նպատակներին հասնելու համար դեռևս հույսեր էին կապում երիտթուրքերի հետ: Այն հանգամանքը, որ արաբական վիլայեթներում «Իրփինադ վե Թերաքի» կուսակցության վարկամիշը դեռևս բարձր էր, վերջիններիս համար ապահովեց արաբ գործիչների մեծ մասի աջակցությունը: Թերևս այդ էր պատճառներից մեկը, որ իրփինադակամներն արաբական վիլայեթներում արաբ ազգայնականների կողմից չհանդիպեցին լուրջ դիմադրության: Բացի այդ, այստեղ դեռևս չէին ձևավորվել այնպիսի ազգայնական խմբեր և կազմակերպություններ, որոնք կարողանային սեփական ուժերով ակտիվ մասնակցություն ունենալ ընտրություններին:

Այս և նման հանգամանքներն, անշուշտ, եսպես ազդեցին ընտրությունների ընթացքի վրա, որը շատ բարենպաստ էր երիտթուրքական «Իրփինադ վե Թերաքի» կուսակցության համար:

Սուլթանական իշխանությունն⁵ իր հերթին ցանում էր փոխել առեղծված իրադրությունը՝ փորձելով շրջանցել իրեն ոչ ձեռնառ ընտրական օրենքը: Այս նպատակով մեծ վեզիր Սաիդ Փաշան⁶, օրինակ, հատուկ շրջաբերական ուղարկեց կայսրության բոլոր վիլայեթները, որտեղ, մասնավորաբար, ասվում էր. «Հաշվի առնելով խորհրդարանի գումարման նպատակությունը՝ թույլ է տրվում պատգամավորների ընտրությունը ոչ թե ժողովրդի, այլ տեղի վարչակազմի անդամների կողմից⁷: Կասկածից դուրս է, որ եթե այս շրջաբերականը կենսագործվեր, ապա պատգամավորական տեղերի մեծ մասը կզբաղեցնեին սուլթանա-

կան վարչակազմի կողմնակիցները: Պատահական չէ, որ առաջարկվող ընտրակարգի դեմ ամփոփապես սուր քննադատմամբ ծանոթես եկան սահմանադրական ընտրությունների կողմնակիցները, որոնց ի վերջո աջակցեց նրա իրականացումը կասեցնել:

Ավելորդ չէ նշել նաև, որ երիտթուրքական իշխանություններին ընդդիմադիր էին ոչ միայն մախկին վարչակարգի ներկայացուցիչները, այլև քաղաքական ուժեր, որոնք ձևավորվել էին հեղափոխությունից հետո:

Ամփոփապես խորհրդարանական ընտրությունների նախօրյակին՝ 1908 թ. սեպտեմբերի 14-ին, Ստամբուլում ստեղծվեց «Բոքքիհաղ վե բերասի»-ին ընդդիմադիր «Օսմանյան լիբերալների» կուսակցությունը (Աիրաք) (Osmanli Ahrar Firkasi), որի գլխավոր քարտուղարը ազգությամբ արաբ Նուր ալ-Դին Ֆարուխն էր⁶: Կուսակցության մեջ ներգրավված էին կայսրություն տարբեր ազգությունների ներկայացուցիչներ, նատկապես լույսեր և հայեր: Անհամեմատ փոքր էր բուրքերի թիվը, որոնք հիմնականում «Բոքքիհաղ վե բերասի» նախկին անդամներն էին:⁷

«Աիրաքը» իբրև հայականներին մեղադրում էր չափազանց ազգայնական կողմնորոշման մեջ: Պատահական չէ, որ ի տարբերություն «Բոքքիհաղ վե բերասիի» ծրագրի, որտեղ ակնհայտ էր կայսրության ոչ բուրք ազգությունների նկատմամբ անհամոզորժողականությունը, «Աիրաքի» ծրագրում առաջ էր քաշվում դեռևս 1902 թ. թագածառանգ Սաբահ ալ-Դինին հռչակած ապակենտրոնացման և ազգերի միասնության գաղափարը⁸:

Այսուհանդերձ, «Աիրաքի» դիրքերը շատ բույլ էին: Պատճառներից մեկը, հավանաբար, այն էր, որ ստեղծվելով ընտրությունների նախօրյակին կուսակցությունը ուղղակի չհասցրեց իր մասնաճյուղերը հիմնել կայսրության վիլայեթներում և ինչպես հարկն է նախապատրաստվել ընտրություններին: Հետևանքը նդավ այն, որ լիբերալները կարողացան ընտրություններին մասնակցել միայն Ստամբուլում և խորհրդարան անցկացնել Անկարայի ընտրատարածքից ընտրված ընդամենը մեկ քեկնամուի՝ Մահիլի Սալիլ փաշային⁹:

Չնայած այս հանգամանքին՝ «Աիրաքը» կուսակցությունը հետագայում խորհրդարանում գտավ 50 պատգամավորների աջակցությունը, որոնք առաջադրվել էին իբրև հայականների կողմից և ներկայացնում էին արաբներով, արբանազիներով, հայերով, հույներով և կայսրության այլ ազգություններով քնակեցված շրջանները¹⁰: Վերջիններիս համար առավել զրավիչ էր «Աիրաքի» առաջարկած սահմանադրական փոփոխությունների ծրագիրը, որտեղ նախատեսվում էր ավելի ընդլայնել վիլայեթների իրավունքները և դրանց վարչակազմերում, համապատասխան այդտեղ քնակվող ազգությունների քանակի, կարգավորել պաշտոնների նշանակումը¹¹:

Չնայած քարենպաստ պայմաններին, իրօքիեղականները խորհրդարանում իրենց կողմնակիցների մեծամասնությամբ ապահովելու համար դիմում էին մեկ տարատեսակ ընտրախախտումների, ինչպես մեկ վարչական ճշումների:

Երիտթուրքերին առավելապես անհանգստացնում էր ընտրությունների ընթացքն արարական վիճալեթներում: Նրանց առաջնահերթ նպատակը խորհրդարան քուրք պատգամավորների մեծ բվի մեջգրավմամբ այնտեղ քուրքական տարրի գերակայության ապահովումն էր, ինչը մեծապես կնասպաստեր երկրի քուրքացման ծրագրի իրականացմանը: Մինչդեռ արար ազգաբնակչության բվին համապատասխան արար պատգամավորների ընտրվելը (որոնք կզբաղեցնեին խորհրդարանի պատգամավորական տեղերի զգալի մասը), փաստորեն, մեծապես կխոչընդոտեր երիտթուրքերի նպատակների իրականացմանը: Փորձելով սահմանափակել արարների մասնակցությունը ընտրություններին՝ երիտթուրքական իշխանությունները դիմեցին ամենատարբեր միջոցների: Վերջիններս, մասնավորապես, պահպանեցին Մահմանադրության մեջ ամրագրված այն դրույթը, որի համաձայն Օսմանյան կայսրության խորհրդարանի պատգամավոր կարող էին ընտրվել միայն նշանք, ովքեր տիրապետում էին քուրքերին լեզվին¹⁴, հանգամանք, ինչը մեծ չափով կդժվարացնեք արարական, ինչպես մեկ մյուս վիճալեթներից ընտրվողների նմարավորությունները: Կայսրության որոշ շրջաններում քուրքերենին տիրապետողների շրջանակը սահմանափակվում էր պետական հաստատություններում ծառայող պաշտոնյաներով և էին վարչակարգի այն ներկայացուցիչներով, որոնք հեռու էին արարական ազգայնական շարժումից և քնականաբար, առավել ընդունելի էին երիտթուրքերի կողմից¹⁵: Բացի այս սահմանափակումից, իշխանություններն ուղղակի աշխատանքից ազատեցին ներքին և արտաքին գործերի նախարարությունների արար պաշտոնյաներին: Արարական շրջաններում ծառայող մի խումբ արար սպաներ ուղարկվեցին քուրջաշատ նահանգներ կամ ընդգրկվեցին ավելի ցածր աստիճանի ծառայություններում¹⁶: Կայսրության հեռավոր շրջաններում ժողովրդական ընտրություններ ընդհանրապես տեղի չունեցան. օրինակ՝ Եմենում պատգամավորները ընտրվեցին Թաիհի և Մամայի շեյխերի և առևտրականների կողմից¹⁷: Երիտթուրքերի գործելաժող դրսևորման համար պատեհ նմարավորություն էր տալիս Մահմանադրության մեջ ամրագրված՝ ընտրատարածքների ձևավորման մասին անորոշ և հեհեղուկ օրենքը, որը, փաստորեն, մեկ պատգամավորի ընտրության իրավունք էր տրամադրում 50 հազար քնակչություն ունեցող շրջաններին՝ միաժամանակ նույնաման իրավունք վերադասելով մեկ 25 հազարից ոչ պակաս և 75 հազարից ոչ ավել ազգաբնակչություն ունեցող շրջաններին¹⁸:

Ճարպկորեն ոգտագործելով այդ հնարավորությունը՝ իրֆիհաղականները բարքերի քվական գերազանցություն ունեցող շրջանները միտումնավոր կերպով մասնատում էին մամր ընտրատարածքների՝ նրանցից յուրաքանչյուրին հնարավորություն տալով մեկական մերկայացուցիչ ունենալ խորհրդարանում և արտաքննապես առանց ընտրակարգը խախտելու՝ ապահովել խորհրդարանում բարքական տարրի գերակայությունը: Միևնույն ժամանակ հակառակ քաղաքականություն էր վարվում գերակշռաբար այլ ազգություններով ընկերակցված տարածքներում:

Օսմանյան հպատակների իրավունքների այսպիսի կոպիտ խախտումների դեմ քազմաքիվ դժգոհությունները, ինչպես և պետք էր սպասել, իշխանությունների կողմից մնում էին անպատասխան:

Երիտթուրքերի ազգայնամոլության այս և նման դրսևորումները երկկողմ անվստահության և անհանդուրժողականության մթնոլորտ էին ստեղծում ընտրությունների ողջ ընթացքում:

Չմայած, օգտագործելով իրենց իշխանությունը, երիտթուրքերին հաջողվեց ընտրատարածքների մեծ մասում անցկացնել իրենց թեկնածուներին, սակայն դա դեռևս չէր նշանակում, որ ընտրություններում երիտթուրքերը ձեռք թերեցին քաջարժակ առավելություն: Մասնավորաբար, արաբական մի շարք շրջաններում իրֆիհաղականները համոյիպեցին քավական լուրջ ընդդիմության պահպանողական ուժերի կողմից, որոնք հիմնականում համախմբված էին այս կամ այն հեղինակավոր եզգևորականի կամ շեյխի շուրջ:

Բափական ուժեր նակաիրֆիհաղական խմբավորում էր ձևավորվել, օրինակ, Բասրայում: Այստեղ իր թեկնածությունն էր առաջադրել հայտնի հողատեր թալիբ փաշան, որը չմայած «Իրֆիհաղ վե թերաքի» կուսակցության անդամ էր, սակայն իրականում սուլթան Աբդուլ Համիդի կողմնակիցն էր: Պատահական չէ, որ երիտթուրքերը սկսեցին ակտիվորեն պայքարել նրա թեկնածության դեմ՝ նույնիսկ երեք անգամ անվավեր ճանաչելով Բասրայում անցկացված ընտրությունները: Այսուհանդերձ, թալիբ փաշան, ինչպես նաև մեկ այլ խոշոր հողատեր՝ ճախեկին վալիակարգի կողմնակից Ահմադ փաշան, կարողացան ընտրվել խորհրդարան¹⁹:

Անիքաժեշտ է նշել նաև, որ իրֆիհաղականներին հաղթանակն առաքական մի շարք վիլայեթներում կրում էր զուտ ձևական բնույթ: Հաճախ առաջադրվելով «Իրֆիհաղ վե թերաքի» կուսակցության կողմից՝ թեկնածուները ընտրաքաղաքի ժամանակ հանգես էին գալիս իրֆիհաղական ծրագրերով ու զարգացմաներով, սակայն ընտրվելուց հետո, արդեն որպես պատգամավոր, գրեթե ոչնչով կապված չէին լինում իրֆիհաղականների հետ:

Ընտրությունները քավական սուր բնույթ կրեցին նաև Միդիայում, հատկապես Դամասկոսում: Այդտեղ իրենց թեկնածությունն էին առա-

ջատելով «Արարա-Օսմանյան եղբայրություն»²⁰ կուսակցության ղեկավար Շավիկ ալ-Մուայադ ալ-Ազմը և նրա գործընկեր Ռուշդի ալ-Շամասան: Փորձելով խուլքնդատել նրանց ընտրությունը՝ երկտարեների դրամամբ ուտիկանները ձերբակալեցին կուսակցության կողմանկիցներին մեկին: Դրան անմիջապես հետևեց քաղաքապետարանի առջև կազմակերպած համբուսակարգ, որի մասնակիցները հակաերկտարեքական կոչեր էին հնչեցնում, ինչն իշխանություններին ստիպեց երաժարել իրենց մտադրություններից: Ի վերջո՝ Շավիկ ալ-Մուայադ ալ-Ազմը և Ռուշդի ալ-Շամասան հասան՝ ինքնուրույն ընտրվելով խորհրդարան²¹:

1908 թ. նոյեմբերի վերջին ընտրություններն ավարտվեցին: Ի վերջո երկտարեներին հաջողվեց խորհրդարանում ապահովել թուրքական տարրի գերակայությունն այսպե՛ս պատգամավորների համոզմամբ: Սակայն դրա հետ մեկտեղ, որոշ թուրք համարվող պատգամավորներ աքղեմ իսկ իրենց ծագումով թուրք չէին, այլ քաղկեդոն մահմեդականներ, ինչպես, օրինակ, Մուհամեդ Ֆուադը, որը ծագումով քուրդացացի էր²²:

Խորհրդարանն իր աշխատանքներն սկսեց 1908 թ. դեկտեմբերի 17-ին: Պատգամավորների ժամանման կապակցությամբ կայսրության մայրաքաղաքում անցկացվեցին բազմաթիվ երթեր և տոնախմբություններ: Արարները, ինչպես նաև կայսրության մյուս ժողովուրդները մեծ խանդավառությամբ ընդունեցին խորհրդարանի բացումը՝ նրա գործունեության հետ կապելով իրենց նպատակների իրականացումը:

Խորհրդարանի 275 պատգամավորներից 65-ը ընտրվել էին արարական վիլայեթներից (նրանցից 15 – ը ազգությամբ թուրք էին): Պատգամավոր էին ընտրվել նաև 25 պրամացի, 23 հույն, 12 հայ, 4 քուրդարացի, 5 հրեա, 3 սերբ և 1 վալախ: Այսպիսով, թուրք պատգամավորների թիվը խորհրդարանում 152 էր, ինչն, անշուշտ, չէր համապատասխանում կայսրության ազգային կազմին²³:

Օսմանյան կայսրության Սահմանադրության համաձայն՝ բացի խորհրդարանի ստորին պալատից ստեղծվեց նաև վերին պալատ՝ սենատ, որի անդամները, սակայն, ոչ թե ընտրվում էին, այլ նշանակվում սուլթանի կողմից: Այս հանգամանքը, անշուշտ, լավագույն ձևով օգտագործվեց վերջինիս կողմից՝ սահմանափակելու այլ ազգությունների, այդ թվում նաև արարների մուտքը սենատ: Այս տեսակետից հատկանշական են Արդալ Համիդի խոսքերը սենատորների նշանակման կապակցությամբ. «Սենատը ազգի և սահմանադրության վերաբանիչ ուժն է, և նրա անդամների բացահայտ ճնշող մեծամասնությունն անպայման և անպայման պետք է լինեն թուրքեր և մահմեդականներ»²⁴: Արդալ Համիդի նման դիրքորոշումը նույնքան ձեռնադր էր նաև նրա հակաուսկոթյուններին՝ երկտարեներին՝ իրենց քաղաքականության իրականացման հա-

մար: Պատահական չէ, որ սուրբանի կողմից նշանակված քառասուն սե-
նատորները 37-ը թուրք էին և միայն երեքը արաբ²⁵:

Այսպիսով արարները, լինելով կայսրության ամենամեծաթիվ ազ-
գային տարրը²⁶, տարբեր ինքնագամայնների թերուժով չկարողացան
խորհրդարանում զբաղեցնել համապատասխան քանակի տեղեր: Սա-
կայն նույնիսկ այս պարագայում խորհրդարանի գրեթե կեսը կազմեցին
ոչ թուրք պատգամավորները, ինչը նրանց հնարավորություն էր տալիս
համախմբվել մի քննաձևուր դաշինքի մեջ և հետամուտ լինել իրենց ազ-
գային պահանջներին: Մինչդեռ իրականում այս հնարավորությունը
վերջիններիս կողմից չօգտագործվեց, քանի որ ազգային խմբավորում-
ներից յուրաքանչյուրի առաջնահերթ նպատակը գոտ տեղային խնդիր-
ների լուծումն էր, ինչը, բնականաբար, չնսրաստեց նրանց ուժերի միա-
վորմանը, միասնամասկ թուրքերին հնարավորություն տվեց խորհրդա-
րանում ունենալ գերակայող դիրք:

Խորհրդարանի պատգամավորները միավորվեցին երեք քաղա-
քական խմբավորումների մեջ. առաջինը «Իթթիհադ վե թերաքիմ» էր,
երկրորդը՝ «Աիրաբը», որի անդամները հավատում էին, որ կայսրության
դժվարությունների լուծումը գտնվում է Ֆեդերատիվ պետության ստեղծ-
ման մեջ՝ տեղային ինքնավար մասնագնեղով: Երրորդ խմբավորումը
«Մահմեդական ընկերությունն» էր, որը հետամուտ էր պահպանմանի
գաղափարներին և կրոնական օրենքներին տարածմանը²⁷:

Ավելորդ չէ նշել, որ համախմբման փորձեր եղան մեկ արաբ
պատգամավորների կողմից: Խորհրդարանի աշխատանքների հենց
սկզբում նրանք ստեղծեցին «արաբական դաշինքը»²⁸, սակայն այն գոտ
ձևական էր, քանի որ նրա անդամները կապված չէին ընդհանուր հա-
յազքներով: Հիմնականում հենց այդ պատճառով էլ նրանց չհաջողվեց
ստեղծել միասնական ծրագիր, որտեղ կարտագրվեին արաբ ժողովրդի
ձգտումները: Արաբ պատգամավորների բարձրացրած հարցերը մեծ
մասամբ սահմանափակվում էին տեղային խնդիրներով:

Համախմբմանը խոյրնդուտող պատճառներից էր մեկ արաբ
պատգամավորների քաղաքական հայացքների տարբերությունը:

Այսպիսով, արաբ պատգամավորները խորհրդարանի աշխա-
տանքի առաջին տարվա ընթացքում չկարողացան լուրջ ընդունություն
ստեղծել «Իթթիհադ վե թերաքիմ» և խորհրդարանում բարձրացնել ա-
րաբական ազգային խնդիրներ: Սակայն դա, ինքսկ, ամենևին էլ չէր
նշանակում, որ արաբ պատգամավորները կազմակերպեին իթթիհադա-
կանների բոլոր ծրագրերին և առաջարկություններին: Խորհրդարանա-
կան որոշ քննարկումների ժամանակ, ինչպես, օրինակ, երբ բարձրաց-
վեց արաբ պատգամավորներ Թալիք փաշայի, Ահմադ փաշայի, Շաֆիկ
ալ-Մուայադի և Յուսուֆ Շիտվանի ընտրությունների անօրինականու-
թյան հարցը²⁹, կամ երբ իթթիհադականների առաջարկով անվտանգու-

յուն հայտնեցին վեզիր Քեմալ փաշայի կառավարությանը, արարները գրավեցին հակաիթթիհադական դիրքորոշում, որը, սակայն, արտահայտվում էր ոչ քե բացահայտորեն, այլ, առավելապես, ձեռնարկի մեջ³⁰։ Մա բերևս արարների և բուրքերի միջև ապագա լուրջ հակասությունների առաջին արտահայտություններից էր, ինչը նամզեցրեց իթթիհադական կուսակցության հետ արար գործիչների կապերի բուլացմանը։

Ինչպես ակնհայտորեն ցույց տվեց դեպքերի զարգացման հետագա ընթացքը, երիտթուրքերի ծայրահեղ ազգայնամոլական քաղաքականությունը ի վերջո հիասթափեցրեց կայսրության ազգություններին, այդ բվում նաև արարներին և առավել չափով խորացրեց երիտթուրքերի հետ վեբջիններես հակասությունները։ Եվ պատահական չէ, որ խորհրդարանի հետագա տարիների գործունեության ընթացքում արար պատգամավորներն սկսեցին անդամակցել այնպիսի կուսակցությունների, սրոնք զանվում էին իթթիհադականներին ընդդիմության շարքերում, ինչպեսին էին 1910 թ. ստեղծված «Ահալի Ֆիթկասի» կուսակցությունը, ինչպես նաև ավելի ուշ՝ 1911 թ. վեբջեղին առաջացած «Հուրիյեթ վե իթթիհադի»³¹։

Խորհրդարանական ընտրությունները առաջին միջոցառումն էր, որի ընթացքում ի հայտ եկան երիտթուրքական կառավարության հուչակած սկզբունքների և իրական քաղաքականության հակասությունները, ինչը որոշակիորեն սթափեցրեց «հեղափոխական» ռզևորությամբ տոգորված արարներին։ Ի հայտ եկան նաև հակասությունները արարների և բուրքերի միջև, ինչը հետագայում պետք է դառնար արարական ինքնորոշման հիմք։

Արարական վիլայեթների բնակչությունը բերևս առաջին անգամ իր ուժերը վտրծեց քաղաքական պայքարում՝ մասնակցելով ընտրություններին և որոշ դեպքերում նույնիսկ ճնշում գործադրելով իշխանությունների վրա։

Խորհրդարանական ընտրություններն ունեցան ևս մեկ կարևոր հետևանք. սկսեց ձևավորվել արարական քաղաքական վերնախավը, որը ննարավորություն ունեցավ որոշակի մասնակցություն ունենալ Մտանքուլում ընթացող քաղաքական գործընթացներում և մեծապես ազդեց արարական ազգային շարժման հետագա ընթացքի վրա։

THE ELECTIONS OF 1908
IN OTTOMAN EMPIRE'S ARAB PROVINCES

On the 23rd of July 1908, immediately after the Young Turks revolution, Ottoman constitution has been restored and in October-November there were held parliamentary elections. Trying to insure in parliament the superiority of Turkish element during the elections the Young Turks turned to various violations which limited the Arabs inclusion in parliament as well as their activities concerning the realization of Arab national aims.

Nevertheless, the parliamentary election gave an opportunity to Arab politicians to take part in the political processes of the Empire, which was very important and influential for the further development of the Arab national movement.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Օսմանյան կայսրության առաջին առնժամադրությունը հռչակվել էր 1876 թ. դեկտեմբերի 23-ին, սակայն արդեն 1878 թ. սկզբին սուլթան Աբդուլ Համիդն այն չհղյալ հայտարարեց: Սահմանադրությունը վերականգնվեց միայն 1908 թ. հուլիսի 24-ին երիտթուրքերի կողմից:
2. حسن قبايلي الحركة العربية بعيون عثمانية (1918-1908)، دمشق، 2003، ص. 109.
3. И. Шпилькова, Младотурецкая революция 1908-1909 гг., М., 1977, с. 194
4. Л. Н. Котлов, Становление национально-освободительного движения в арабских странах Азии 1908-1914 гг., М., 1986, с. 173.
5. И. Шпилькова, նշվ. աշխ. էջ 195.
6. Երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո իրքիհապակամները չիղխեցին պետական կարգը՝ պահպանելով սուլթանական իշխանությունը և զահին բողոքելով Աբդուլ Համիդին:
7. Մեմեդ Սաիդ Փաշա. Աբդուլ Համիդի առաջին քարտուղար 1876 թ.: 1979 թ. դարձավ Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիր, հուլիսի 22-ին 1908 թ. յթեբթոզ անգամ զտաղեցրեց վեդիի պաշտոնը: F. Ahmad, The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914. Oxf. 1969, p. 178.
8. Joseph Hajjar. L' Europe et les destins du Proche-Orient: La nationalisme arabe syrien entre la Jeune Turquie et les puissances (1908-1914). Damas, 1996, p. 121.
9. Ա. Ն. Մանդելշտամ, Երիտասարդ թուրքերի պատմությունը, Էջմիածին, 1916, էջ 12.
10. J. Hajjar, նշվ. աշխ. էջ 121-122.
11. F. Ahmad, նշվ. աշխ. p. 28.
12. Э. Тума, Национально-освободительное движение и проблемы арабского единства., М., 1977, с. 97.

13. Մամրածան տես' T.Z. Tazaya. Turkiyede siyasi pariler. Istanbul 1952. ss. 247-250.
14. Г.З. Азиев, Турция в период правления мюхлатурок (1908-1918г.), М. 1972., стр. 128.
15. Л.Н.Котков, նշվ. աշխ., էջ. 174.
16. الدكتور توفيق بوز. العرب و الترتك في العهد العثماني 1908-1914. دمشق 1991, ص. 111.
17. А. Тыркова. Старая Турция и мюхлатурки. Год в Константинополе. Петроград, 1916, стр. 33.
18. Э. Тузова, նշվ. աշխ., էջ. 103.
20. 1908 թ. սեպտեմբերին Ստամբուլի արաբ հասարակական գործիչները կնքեցին «Ալթարա-օսմանյան նորարարություն» («Ալ-Իխտա ալ-Ալթարի ալ-Օսմանի») կոստակցությունը, որի կնքման մագաղակն էր քարկանաձև հարաբերություններ հաստատել բուրբերի և արաբների միջև և աջակցել երիտթուրքերին Սահմանադրության դրույթներ պահպանելու գործում: Youssef M. Chhaziri. Arab Nationalism. A History Nation and State in the Arab World. Oxf. 2000, p.80.
21. الدكتور توفيق بوز. նշվ. աշխ., էջ. 120.
22. J. Hajjar, նշվ. աշխ. էջ 126.
23. الدكتور توفيق بوز. նշվ. աշխ., էջ. 105-106: Առանձին հետազոտողներ իրենց ուսումնասիրություններում նշում են տարբեր քվեր: Ըստ Ջ. Ջեյմի՝ խորհրդարան էր ընտրվել 260 պատգամավոր, որոնցից 119 բուրբ էին, 72-ը՝ արաբ. Zein N. Zeine, Arab Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism. Beirut, 1958, p.65. Ն.Հովհաննիսյանի քերած տվյալների համաձայն՝ պատգամավորների ընդհանուր քիվը կազմում էր 245, որոնցից 150 բուրբեր, 60 արաբներ: Ն. Հովհաննիսյան. Արաբական երկրների պատմություն, հ. II, եր., 2004, էջ. 469.
24. Հր. Ռ. Սիմոնյան, Թուրք ազգային բարձրագույն քաղաքականությանը և քաղաքականությունը, եր., 1986, էջ 202.
25. Lugol Jean. Le panarabisme. Pesse, Present, Avenir. Le Caire 1946, p.173.
26. Ջ.Անտոնիուսի քերած տվյալներով՝ 1908 թ. Օսմանյան կայսրության (առանց եգիպտոսի) ազգայնակցության ընդհանուր քիվը կազմում էր 22 մլն., որոնցից 7.5 մլն. բուրբեր էին, 10.5 մլն. արաբներ, իսկ մնացած 4 միլիոնը՝ հույներ, արամացիներ, հայեր, ջրղոր և այլ. ազգեր: George Antonius. The Arab Awakening. The Story of the Arab National Movement. N.Y., 1947, p.104: Ըստ Դ.Ֆրոմկինի արաբները կազմում էին Օսմանյան կայսրության բնակչության 40 տոկոսը, մոտ 10 մլն. David Fromkin. A Peace to End All Peace. The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East. N.Y. 1989. p. 48.
27. Sydney Nettion Fisher, William Ochsenwald. The Middle East. A History. N.Y. 1990, p.328.
28. Л.Н.Котков, նշվ. աշխ., էջ. 178.

29. Նույն տեղ, նշվ. աշխ., էջ 182.
30. F. Ahmad. նշվ. աշխ., էջ 34-37.
31. Մանթամասն տես, F. Ahmad. նշվ. աշխ., էջ 69-91.

ՉՈՑ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԻՐԱՔ-ԻՐԱՆՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ-ՄԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

Տարածքային-սահմանային հակասությունները ժամանակակից Իրաքի և Իրանի միջև սկիզբ են առնում դեռ Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև դիմակայության շրջանից: Բազմաթիվ հակասությունների շարքում կենտրոնական տեղերից մեկը զբաղեցնում է երկու երկրների միջև քնական սահման համդիսացող Շատ ալ Արաք գետը¹: Շատ ալ Արաքը կարևոր ռազմավարական նշանակություն ունի երկու երկրների համար: Այդ գետը Իրաքի համար այն միակ ջրային ճանապարհն է որով ելք է ապահովվում դեպի Պարսից ծոց²: Շատ ալ Արաքը մաս կարևորագույն առևտրական և փոխադրամիջոցային նշանակություն ունեցող ջրային ճանապարհ է, այդ իսկ պատճառով գետի նկատմամբ հսկողություն սահմանելը համդիսացում էր սկզբում Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի, իսկ ապա ժամանակակից Իրաքի և Իրանի Իսլամական Հանրապետության համար հույժ կարևոր արտաքին քաղաքական խնդիր: Մույն հողվածի սեղմ շրջանակներում փորձել ենք լուսարանել Շատ ալ Արաք գետին առնչվող սահմանային խնդիրների հարցը: Շատ ալ Արաք գետի շուրջ հակասությունները սկիզբ են առնում 16-րդ դարում:

1639թ. Օսմանյան կայսրության և Իրանի միջև ստորագրվեց տարածքային-սահմանային հակասությունները կարգավորող Ջնևարի պայմանագիրը³: Այդ պայմանագիրը Շատ ալ Արաք գետի շուրջ առկա բուրգ-իրանական հակասությունների համապատասխան կարգավորման առաջին փորձն էր⁴: Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև սահմանային հիմնական հակասությունները վերաբերում էին այդ երկրների հարավային հատվածում քնական սահման համդիսացող Շատ ալ Արաք գետին և վերջինիս աջ ու ձախ ափերին հարող որոշ տարածքներին: Ի տարբերություն Օսմանյան կայսրության, Պարսկաստանը քանակցություններին պնդում էր, որպեսզի սահմանը երկու երկրների միջև անցներ Շատ ալ Արաքի գետահովտով, ինչը միանշանակ մերժվում էր Թուրքիայի կողմից, քանի որ գետի վարարման ժամանակ գետահովտը շատ հաճախ ենթարկվում էր փոփոխության՝ ընդարձակելով

պարսկական սահմանը⁷: Բանակցող կողմերը որոշեցին պահպանել գոյություն ունեցող սահմանների կարգավիճակը, քաջատրյամբ Օսմանյան կայսրությանը անցնող Շատ ալ Արաք գետին հարող վիճելի մի տարածք: Ռայցևայդախ ճոխարի պայմանագիրը չկարողացավ կարգավորել թուրք-իրանական սահմանային-տարածքային հակասությունները:

Ճոխարի պայմանագրի ամառյալուստիվություն արդյունքում 1823թ. ստորագրվեց Էրզրումի առաջին պայմանագիրը, որում ըմնարկվող մի շարք հարցերի՝ Նուզիստանի, իրանական Շաշտեր և իրաքյան Բաարա քաղաքի միջև սահմանային հակասությունների հետ մեկտեղ Շատ ալ Արաքի խնդիրը ևս մնաց չկարգավորված:

Հարկ է նշել, որ 19-րդ դարում թուրք-պարսկական հարաբերություններին ավելի ու ավելի էին միջամտում Ռուսաստանը և Մեծ Բրիտանիան, ինչը մեծապես դժվարացնում էր թուրք-իրանական սահմանային հակասությունների կարգավորման գործընթացը:

1847թ. մայիսի 31-ին երկարատև քանակություններից հետո ստորագրվում է Էրզրումի երկրորդ պայմանագիրը⁸: Իննը կետից բաղկացած այդ պայմանագրում հստակ նշվում էր, որ Շատ ալ Արաքն իր ողջ երկայնքով պատկանում է Օսմանյան կայսրությանը, իսկ Մոհամմարա՝ քաղաքը և նավահանգիստը, Խիզը կղզին և նավահանգիստ Արադանը, ինչպես նաև Շատ ալ Արաքի արևելյան, այսինքն ծախ ավին գտնվող հողերը պետք է ընդգրկվեն Պարսկաստանի ավերիմության մեջը: Պայմանագրին համաձայն պարսկական նավերը Շատ ալ Արաքով ազատ նավարկելու իրավունք էին ստանում⁹: Էրզրումի երկրորդ պայմանագրի 3-րդ կետին համաձայն պետք է ստեղծվեր թուրք-պարսկական համձայնագրով, որը 1849թ. պետք է սկսեր երկու երկրների սահմանի դիվիզիոնացիան: Որոշ ժամանակ անց համձայնագրովի մեջ մտան Ռուսաստանի և Անգլիայի մեկական ներկայացուցիչ¹⁰: Թվում էր թե թուրք-իրանական հակասությունները կարգավորված են, սակայն տարածայնությունները պահպանվել էին: Օրինակ՝ Գրիմի պատերազմի ընթացքում 1853-1856թթ. թուրք-պարսկական հակասությունները վերածնեցին զինված բախման. 1854թ. հուլիսի 16-17-ը իրանական զորքերը հարձակվեցին Ռայազեսի մոտ տեղակայված թուրքական զբամբավորումների վրա¹¹:

Այդուամենայնիվ 19-րդ դարի 2-րդ կեսի ողջ ընթացքում Իրանը ընդունում էր Էրզրումի 2-րդ պայմանագիրը, համարելով այն Օսմանյան կայսրության և Իրանի միջև սահմանային վեճի կարգավորման համապարփակ տարբերակ, քանի որ պայմանագիրն իրավաբանորեն ամրագրում էր փաստացի գոյություն ունեցող իրավիճակը: Մակայն իրականում Էրզրումի 2-րդ պայմանագիրը ևս չկարգավորեց երկու երկրների միջև գոյություն ունեցող հակասությունները: Էրզրումի քանակությունների մասնակից քրիտանացի Հենրի Լեյդը գրում էր, որ Պարսկաստանը

հավակնում էր Շատ ալ Արաքի ձախ ակի մոտ 60 մղոն երկաթուղայնք մի հատվածի: Համապատասխան քարտեզներ ուսումնասիրելուց հետո Լեյդը հայտնում էր, որ Օսմանյան Թուրքիայի պահանջները Շատ ալ Արաքի և Մոհամմարայի նկատմամբ անբողբոջիմ հիմնավորված էին: Լեյդը ընդգծում էր, որ Պարսկաստանը միայն անվանապես է սահմանել իր իրավասություններն այդ վիճելի տարածքների համդեպ¹¹:

1911թ. դեկտեմբերի 21-ին Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի միջև ստորագրվեց Թեհրանի հռչակագիրը, որը պետք է բանակցությունների հիմք դառնար երկու երկրների միջև սահմանի դեղիմիտացիայի հարցում¹²: Համաձայն հռչակագրի կազմվեց խառը հանձնաժողով /բուրջ-պարսկական/, որի նստավայրն ընտրվեց Ստամբուլը: Այդպիսով հիմք ընդունելով Էրզրումի երկրորդ պայմանագիրը բուրջ-պարսկական հանձնաժողովը սկսեց սահմանների դեղիմիտացիան: Միևնույն ժամանակ կողմերը պայմանավորվել էին, որ խնդիրներ առաջանալու դեպքում, հարցը կհանձնվի Հաագայի միջազգային դատարան¹³: Սակայն Թեհրանի հռչակագիրը ևս անզոր գտնվեց լուծում տալ բուրջ-պարսկական տարածքային սահմանային վեճին: Եվ Թուրքիան համաձայն Թեհրանի հռչակագրի 4-րդ կետի խնդիրը վերջին հանձնել միջազգային դատարան, ինչին դեմ արտահայտվեց Իրանը: Խուսափելով խնդիրը Հաագա տեղափոխելուց¹⁴ 1912թ. օգոստոսի 15-ին իրանական պատվիրակը հայտարարեց, որ իր կատարությունը ընդունում է Էրզրումի 2-րդ պայմանագիրը և դեմ չէ սահմանի դեղիմիտացիայի շարունակմանը¹⁵:

1913թ. ամռանը անդի ունեցան ռուս-թուրքական և անզոր-բուրջական բանակցություններ բուրջ-իրանական սահմանի վերաբերյալ, որի արդյունքում 1913թ. հուլիսի 29-ին Անգլիայի արտգործնախարար Գրեյը և Թուրքիայի հաստիկ ներկայացուցիչ Իբրահիմ Խակկի Փաշան Լոնդոնում ստորագրեցին համաձայնագիր, որով Անգլիան սոխպեց¹⁶ Թուրքիային ընդունել այն սահմանագիծը, որը ձեռնուտ էր Իրանին և հետևապես առաջին հերթին մաս Անգլիային¹⁷:

Արդեն 1913թ. նոյեմբերի 4-ին Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի միջև Անգլիայի և Ռուսաստանի միջնորդությամբ ստորագրվեց Կոստանդնուպոլսի հռչակագիրը, համաձայն որի Օսմանյան իշխանությունը տարածվում է որջ Շատ ալ Արաքի նկատմամբ իր կողմների հետ միասին, իսկ սահմանն անցնում էր գետի ձախ՝ արևելյան ափով: Իրանի եսկոռության տակ մնում էին Արաղանի պարսկական ափը՝ Մոխալլան և Մոհամմարա նավահանգստի մի մասը¹⁸:

Կոստանդնուպոլսի հռչակագրի համաձայն կազմավորվում էր բուրջ-իրանական նոր հանձնաժողով, որը հերթական անգամ պետք է զբաղվեր բուրջ-իրանական սահմանի դեղիմիտացիայով: 1914թ. հունվարից մինչև ամիսը հանձնաժողովը դեղիմիտացիայի ենթարկեց բուրջ-

պարսկական սահմանը Շատ ալ Արաբում զանվող Ֆառ նավահանգստից մինչև փետրվարի 17-ը լեռը, որի երկարությունը կազմում էր մոտ 1900 կմ, տեղադրվեց 227 սահմանադրում: Եւր զծված սահմանները ստորագրեցին Անգլիան և Ռուսաստանը¹⁹: Փաստորեն բուրբ-իրանական սահմանային վեճն ըստ էության կարելի էր համարել կարգավորված: Սակայն առաջին աշխարհամարտից հետո հակասությունները երկու պետությունների՝ այս անգամ արդեն Իրաքի²⁰ և Իրանի²¹ միջև դարձան օրհասական:

Իրաք-իրանյան սահմանային հակասությունների կարգավորման քանակցային փորձերը վերսկսվեցին 20-րդ դարի 30-ականներին:

1932թ. ապրիլի 22-ին Ցեխրանում մի կողմից Իրաքի քազալոր Ֆեյսալի և վարչապետ Նուրի Սալտի և մյուս կողմից Իրանի շահի միջև տեղի ունեցած քանակցություններից հետո արվեց պաշտոնական հայտարարություն, որ կողմերը մի շարք հարցերի շուրջ եկել են համաձայնության: Իրանական կողմը կարծիք հայտնեց, որ ցանկալի կլիներ, եթե սահմանը երկու երկրների միջով անցներ ոչ թե Շատ ալ Արաբի ծախս փով (արևելյան), այլ գետահովտով, ինչը սակայն մերժեց Իրաքի քազալորը: Իրանն առաջարկեց մաս, որպեսզի Իրաքն իրեն հանձնի Շատ ալ Արաբի երկայնքով 3 կմ երկարությամբ մի տարածք, որպես բարի կամքի դրսևորում՝ արտահավելով իրանական մավերի խաբախվելու հնարավորությունը: Ի պատասխան այդ հարցադրմանն Իրաքն առաջարկեց վերտիչյալ տարածքը վարձակալության հանձնել Իրանին, եթե վերջինս համաձայնի բավարարել Իրաքի պահանջները մի շարք այլ վիճելի հարցերում: Սակայն Իրանը մերժեց այդ տարբերակը²²:

Չնայած այն հանգամանքին, որ երկու երկրների միջև 1930-1931թթ. երկարացվեցին հյուպատոսական հարաբերությունները, այդուամենայնիվ իրաք-իրանյան հարաբերությունները մնում էին լարված:

1932թ. երկու երկրների միջև հարաբերությունները ծայրահեղ վատթարացան:

Իրավիճակն էլ ավելի բարդացավ, երբ 1934թ., իրանական ռազմածովային ուժերի մի քանի նավ մտավ Շատ ալ Արաք՝ հասնելով մինչև Խորեմշահը: Այդ քայլից հետո Իրանը հայտարարեց, որ չի ճանաչում Իրաքի սուվերենությունը Շատ ալ Արաբի նկատմամբ²³:

Չկայողանալով Շատ ալ Արաբի խնդիրը կարգավորել անմիջական քանակցությունների միջոցով, Իրաքը 1934թ. նոյեմբերի 29-ին դիմեց Ազգերի Լիգայի Խորհուրդ՝ խնդրելով քննարկել Իրաք-իրանյան սահմանավեճը: Իրաքը մեղադրում էր Իրանին Շատ ալ Արաբով նավագնացության խոչընդոտելու, տարածքային զավթման փորձ իրականացնելու և Գուրգան-Շամ գետի հունը փոփոխելու մեջ: Իրաքի կողմից Ազգերի Լիգային դիմելը Շատ ալ Արաբի խնդիրը տեղափոխում էր զարգացման նոր փուլ՝ նրան տալով քննարկման ավելի լայն շրջանակներ:

1935թ. հունվարի 8-ին պատասխան մամուլում Իրանը պնդում էր, որ Յախեհնում կնքված ոչ մի փաստաթուղթ իրավական ուժ չունի, քանի որ Օսմանյան կայսրությունը այլևս գոյություն չունի²⁴։

Ազգերի Լիգայի Խորհրդում Անգլիան առաջարկեց խնդիրը հանձնել Հասագայի միջազգային դատարան²⁵։ Մակայն Իրանը հրաժարվեց հարցը հանձնել միջազգային դատարան։ Խնդրի լուծմանը չնպաստեց նաև Ազգերի Լիգայի Խորհրդի կողմից Իտալիայի պատվիրակ Ալտիզի խնդրի ուսումնասիրման նպատակով միջնորդ նշանակվելը։ Համապատասխան ուսումնասիրություն անցկացնելուց հետո Ալտիզը ևս առաջարկեց վեճը հանձնել միջազգային դատարան, ինչին հերքական անգամ ղևմ արտահայտվեց Իրանը²⁶։ Միևնույն ժամանակ Ալտիզի միջնորդությամբ Իրանի և Իրանի միջև սկսեցին անմիջական բանակցություններ և 1935թ. սեպտեմբերի 28-ին երկու երկրների արտգործնախարարները դիմեցին Ազգերի Լիգայի Խորհրդի խնդիրը Հասագայի դատարանի քննարկմանը չներկայացնելու խնդրանքով²⁷։

1937թ. հուլիսի 4-ին Իրանի և Իրանի միջև ստորագրվեց սահմանային վեճերի կարգավորման մասին պայմանագիր²⁸, որով Շատ ալ Աբաբ գետի ցրերը համարվում էին ազատ նավարկելի և բաց միայն երկու երկրների ռազմամավերի համար։ 1937թ. պայմանագրի 4-րդ և 5-րդ հոդվածների համաձայն պետք է կազմակերպվեր գետի շահագործման համար անհրաժեշտ հարկանավաք, անվտանգության ապահովման համակարգ, ապահովվի սանիտարական պայմաններ և այլն²⁹։

Չորս օր անց հուլիսի 8-ին Իրանի, Իրանի, Թուրքիայի և Աֆղանստանի միջև կնքվեց Մաադաբադի պակտը, իսկ հուլիսի 24-ին ստորագրվեց հակաստորյունների խաղաղ լուծման մասին պայմանագիրը։ Պետք է նշել, որ Մաադաբադի պակտը ավելի շատ ռազմաքաղաքական միություն էր և ինչպես հաճախ այն անվանում էին մերձավորարևելյան Անտանտան։ Մաադաբադի պակտի համաձայն իրաք-իրանյան սահմանը փոփոխման էր ենթարկվում միայն իրամական Արադան նավահանգստի հատվածում, որտեղ այն մոտ 2 կմ երկարությամբ անցնում էր Կոսաջին անգամ/ գետահովտով։ Մաադաբադի պակտի հիմքում դրվում էր 1913թ. Կոստանդնուպոլսի վերոնշյալ հռչակագիրը³⁰։ Պակտով կարգավորվում էր նաև մավազմացության սկզբունքը, և ենթադրվում էր նոր վերահսկիչ հանձնաժողովի կազմավորում³¹։ Մակայն վրա հասած երկրորդ համաշխարհային պատերազմը ժամանակավորապես հետաձգեց երկու երկրների միջև գոյություն ունեցող հակասությունների քննարկումը։

1948թ. հունիսին Իրանը Իրանի կառավարությունից արահանցեց յուրաքանչյուր 6 ամիսը մեկ իրեն ներկայացնել Շատ ալ Աբաբի համար ծախսվող գումարի չափը և ստացվող եկամուտները³²։ 1949թ. ապրիլի 5-ին Իրանն Իրանին համաձայնագրի նախագիծ ուղարկեց, որտեղ վկա-

յակոչելով 1937թ. սահմանային պայմանագրի 4-րդ և 5-րդ հոդվածները՝ պահանջում էր անհապաղ իրականացնել դրանք: Համաձայն այդ կետերի իրաք-իրանյան խառը հանձնաժողովը պետք է յուրաքանչյուր երկու կողմերին էլ տեղեկացնել Իրաքի և Իրանի կողմից Շատ ալ Արաբի համար ծախսվող գումարի չափը: Բայց այս հարցում ևս կողմերը ընդհանուր հարաբարի չեկան:

1948թ., այնուհետև 1957թ. Կարաչիում Բաղդադի պակտի մասնակիցների հանդիպմանը ևս մեկ անգամ քննարկվեց Շատ ալ Արաբի հարցը, որտեղ որոշվեց դիմել Թեհրանում Եվրոպայի դեսպանությանը³³ որպես միջնորդի, սակայն 1958թ. հուլիսի 14-ին Իրաքում տեղի ունեցած հեղափոխության արյունքում Իրանում չվերական դեսպանությանը որպես միջնորդի դիմելու հարցը հետաձգվեց³⁴. Իրաքյան նոր կառավարությունը որոշեց հակակաթեթապալաչտական քաղաքական ուղեգիծ և դուրս եկավ Բաղդադի պակտից: Ստեղծված իրավիճակում Անգլիան և ԱՄՆ-ը սկսեցին սերտ կապեր վերահաստատել Իրանի հետ, իսկ Վաշինգտոնը նույնիսկ ռազմական օգնություն խոստացավ Թեհրանին Իրաքի դեմ ռազմական գործողություններ սկսելու դեպքում³⁵: Նման աջակցության առաջարկի ազդեցությունը նպաստեց Իրանին ավելի եռանդուն կերպով պահանջել Իրաքին զիջումների գնալ վերոհիշյալ հակաառաջարկների հարցում: Իրաքյան հեղափոխությունից հետո՝ օգտվելով Անգլիայի և ԱՄՆ-ի աջակցությունից Իրանը սկսեց պահանջել վերանայել Իրաքի հետ գոյություն ունեցող սահմանային պայմանագրերը, մասնավորապես կապված Շատ ալ Արաբի խնդրի հետ:

Հակառակ այն համզամանքին, որ Իրաքը ոչ միշտ էր կատարում Իրանի հետ ունեցած պայմանագրային կնտերը, այդուամենայնիվ Բաղդադը պնդում էր, որ 1937թ. պայմանագիրը կարգավորել է վիճելի բոլոր խնդիրները և որ այն վավերացնելով Իրանը ընդունել է նաև Էրզրումի 1847թ. 2-րդ պայմանագիրը, Կոստանդնուպոլսի 1913թ. հռչակագիրը, որոնք կնքվել են Օսմանյան կայսրության հետ, որի իրավահաջորդը հանդիսանում է Իրաքը³⁶.

1953թ. Իրանում Մոսադեկի կառավարության անկումից հետո Իրաքն էլ ավելի կոշտ դիրքորոշում զբաղեցրեց՝ պահանջելով Իրանից իրեն վճարել 1.926.138 իրաքյան դիմար, որպես հարկ Շատ ալ Արաբով իրանական նավերի նավարկության համար: Ի պատասխան իրանական կառավարությունը 1955թ-ից վերսկսեց պահանջել կյանքի կոչել 1937թ. պայմանագրի 5-րդ հոդվածը՝ (հանձնաժողովի կազմավորումը): Միայն 1956թ. մայիսին կողմերը համաձայնության եկան տեխնիկական հարցերով հանձնաժողովի կազմման հարցում: Երկու երկրների միջև լարվածության թթափմանը յնպաստեց նաև նրանց անդամակցությունը Բաղդադի պակտին:

1958թ. սեպտեմբերի 10-ին իրանական կառավարությունը հայտարարեց, որ Իրանի մավերը իրավունք ունեն ազատ օգտվել Շատ ալ Արաբից³⁷։

1959թ. մայիսի 7-ին Իրանի կառավարությունը Քադդադում իր դեպլոմատիայի միջոցով հայտնեց, որ Շատ ալ Արաբի վրա Խորհրդակառույցի մավահանգիստը³⁸ ենթարկվում է Խորենշահի մավահանգստին։ Ի պատասխան Իրաքը հայտարարեց, որ համաձայն 1937թ. պայմանագրի Շատ ալ Արաբում գտնվող մավահանգստներից միայն Արադանն է պատկանում Իրանին³⁹, և հետևաբար Խորհրդակառույցի մավահանգիստը պատկանում է Իրաքին։

Հակառակ ողջ լարվածությանը 60-ականներին երկու երկրների միջև ակնկալվող զինված բախումը տեղի չունեցավ։ Իրաք-իրանյան բանակցությունների նոր փուլ է սկսվում 1968թ. հուլիսի 17-ին, երբ Իրաքում հեղաշրջման արդյունքում իշխանության գլուխ է գալիս Սիմեղ Հասան ալ-Բակրը, որը դարձավ երկրի նախագահն ու վարչապետը⁴⁰։

1968թ. դեկտեմբերի 14-ին Թեհրան է ուղևորվում Իրաքի փոխվարչապետ և պաշտպանության նախարար, զեմերալ Հարթան Տիկրիտին, որը հայտարարեց, որ իր պետությունը պատրաստ է կարգավորել բոլոր հակասությունները և վերանայել 1937թ. պայմանագիրը⁴¹։ Սակայն վեց ամիս տևած պատվիրակությունների փոխադարձ այցելությունները ոչմի դրական արդյունքի չեկրեցին։ 1969թ. հունվարի 27-ին իրանական 20 հոգանոց պատվիրակությունը ժամանեց Իրաք երկու երկրների միջև գոյություն ունեցող հիմնական հակասությունները կարգավորելու նպատակով։ Սակայն բանակցությունները մտան փակուղի, քանի որ իրանական պատվիրակությունը պահանջեց չեղյալ հայտարարել 1937թ. պայմանագիրը⁴²։ 1969թ. փետրվարի 11-ին Քադդադում գտնվող Իրանի կառավարական պատվիրակության ղեկավար Խալատբադին հանձնեց Իրաքին 1937թ. սահմանային պայմանագրի չեղյալ հայտարարման մասին կառավարական նամակը։ Նույն քվականի ազդիլի 15-ին Իրաքի արտգործնախարարը Քադդադում Թեհրանի դեպլոմատիային տեղեկացրեց, որ Իրաքը Շատ ալ Արաբը ծամարում է իր տարածքի մի մասը և որ Իրանի մավերն այդ հատվածով անցնելիս պետք է իջեցնեն իրենց դրոշները և նրանցում չափոք է լինեն Իրանի ռազմածովային ուժերի ներկայացուցիչներ։ Ապրիլի 19-ին Թեհրանը նրապարակայնորեն չեղյալ հայտարարեց 1937թ. իրաք-իրանյան սահմանային պայմանագիրը։ Օգտվելով Իրաքում ստեղծված լարված իրավիճակից՝ կապված Իրաքի հյուսիսում քրդերի դեմ ընթացող ռազմական գործողությունների, իրանական կողմն Իսրայելի, ԱՄՆ-ի և Անգլիայի աջակցությամբ Իրաքում հակաիշխանական դավադրության փորձ էր կազմակերպել, որը սակայն բացահայտվեց 1970թ. հունիսին, և էլ ավելի սրեց երկուստեք հարաբերությունները⁴³։

Իրանի նման քայլը պայմանավորված էր նաև միջադարական հայաբնորոշումներում առկա որոշակի բարդություններով, մասնավորապես իրաք-սիրիական և իրաք-եգիպտական հարաբերությունների վառարարացմամբ:

1969թ. ապրիլի 19-ին Իրանի մեջլիսը միակողմանի ձևով չեղյալ հայտարարեց 1937թ. սահմանային պայմանագիրը: Իրանը հայտարարեց, որ Իրանն անօրինական ձևով շուրջ 30 տարի օգտագործում է Ծառալ Արարը և տեղեկանք չի ներկայացնում գետի օգտագործմանց ստացված եկամուտների մասին, այդ իսկ պատճառով Թեհրանը չեղյալ է հայտարարում պայմանագիրը, իսկ գետն էլ վերանվանում Արվանդ Ռուդ (Ծառալ Արարի հին պարսկերեն անվանումը)⁴⁴:

Ապրիլի 21-ին Իրաքը դատապարտեց Իրանի անհետատես քայլը և երաժարվեց ճանաչել Թեհրանի կողմից պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու փաստը⁴⁵: Արդյունքում Իրաքից արտաքսվեցին մի քանի հազար իրանցիներ, իսկ Իրաքը ապաստան տվեց գնեղալ Բախտիարին⁴⁶:

1969թ. ապրիլի 29-ին ՄԱԿ-ում Իրաքի մշտական ներկայացուցիչ Ադնան Ռաուֆը ՄԱԿ-ի ԱՆ-ի նախագահին նամակ ուղարկեց, որտեղ հայտնում էր Իրաքի բողոքը կապված Իրանի 1937թ. պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու հետ: Մայիսի 1-ին ԱՆ նախագահին ուղղված արտասահման նամակում Իրանի ներկայացուցիչ Մեհդի Վաքիլը փորձում էր արդարացնել Իրանի գործողությունները: ՄԱԿ-ի ԱՆ-ն անտարբեր մնաց երկու նամակների համեմատ համաձայնելով միայն միջնորդել Իրաքի և Իրանի միջև երկկողմ քանակցություններ սկսելու նարցում: Փաստորեն իրաք-իրանյան սահմանային վեճը ՄԱԿ տեղափոխեցը ևս ոչ մի հանգուցալուծման չընդերց:

1969-1970 թթ., այն քանից հետո, երբ Մեծ Բրիտանիան հայտարարեց, որ հեռանում է Պարսից ծոցի շրջանից, Իրանի շահ Մոհամմեդ Ռեզա Փաիլավին ակտիվացրեց Թեհրանի ծավալանալաշտական քաղաքականությունը տարածաշրջանում⁴⁷: Այդ ժամանակահատվածում իրաք-իրանյան հարաբերություններում լարվածության նոր փուլ է սկսվում, կապված Իրաքի Իրանից Պարսից ծոցի արտաքական երեք կղզիների ետ վերադարձնելու պահանջի հետ⁴⁸: 1970-ականների ստաջին կեսին երկու երկրների միջև դարարեցվել էին դիվանագիտական, տնտեսական, առևտրական և մշակութային բնագավառում հարաբերությունները: Միայն 1973թ. արաք-իսրայելական պատերազմը ստիպեց Իրանին մեղմացնել իր կոշտ հակաարաքական դիրքորոշումը: Եվ արդեն հոկտեմբերի 7-ին Իրաքի հեղափոխական կոմիտեի խորհրդը որոշեց վերականգնել դիվանագիտական հարաբերություններն Իրանի հետ:

1975թ. մարտի 6-ին Ալժիրում, ՕՊԵԿ-ի անդամ պետությունների հերթական նիստին Իրանի շահը և Իրաքի հեղափոխական խորհրդի նրամանատարության նախագահի տեղակալ Մադդամ Հուսեյն Ալժիրի

նախագահ Խուսրի Բունդելենի միջնորդությամբ ստորագրեցին համաձայնագիր⁴⁹, որի առաջին կետի համաձայն 1913թ. Կոստանդնուպոլսի արձանագրության և 1914թ. դեկտեմբերի վերաբերյալ համձայնագրության հոլանդացիի կիման վրա ղեկավարված իրաք-իրանական սահմանագիծը⁵⁰: Ըստ Ալժիրի համաձայնագրի Իրաքի և Իրանի միջև սահմանը պետք է անցնի ոչ թե արևելյան իրանական ափով, այլ գետահովտով, իսկ ավելի կոնկրետ գետի մեջտեղով:

Ալժիրի համաձայնագիրը փոխզիջումային տարբերակ էր: Իրանը պարտավորվում էր դադարեցնել, օգնություն ցույց տալ քույր ազատամյուններին, Իրաքը համաձայնվում էր ճանաչել Իրանի հավասար իրավունքները Ըստ ալ Արաբի նկատմամբ և գետի սահմանի դեկտեմբերյան գետահովտով⁵¹:

1975թ. հուլիսի 13-ին Բաղդադում Ալժիրի համաձայնագրի կիման վրա ստորագրվեց Իրան-իրաքյան պայմանագիրը պետական սահմանների և քարի դրացիական հարաբերությունների, ինչպես նաև իրաք-իրանյան սահմանի անվտանգության ապահովման վերաբերյալ: 1975թ. դեկտեմբերի 26-ին Իրաքը և Իրանը ստորագրեցին 4 լրացուցիչ համաձայնագրեր՝ Ըստ ալ Արաբով մավազմացության, սահմանային գետերի և արտավայրերի հավասար օգտագործման, ինչպես նաև սահմանային կոմիտեաների իրավունքների և լրագրությունների վերաբերյալ: 1975թ. պայմանագրի ստորագրման նախորդին իրաք-իրանյան սահմանային խառը հանձնաժողովը վերջնականապես անցկացրեց Ըստ ալ Արաբի որպես գետային սահմանի ղեկավարված և դեկտեմբերյան գետահովտով: Այդ սահմանագիծը պայմանագրով համախմբում էր անձեռնմխելի և վերջնական⁵²: Ալժիրի համաձայնագրի և Բաղդադի պայմանագրի համաձայն երկու երկրների միջև սահմանն անցնում էր Ըստ ալ Արաբի գետահովտով: Ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները թե՛ Իրաքը, և թե՛ Իրանը ձգձգում էին պայմանագրի կետերի կատարումը, ինչը շուտով մի շարք հանգամանքների հետ միասին հանգեցրեց Իրաք-իրանյան պատերազմին:

1979թ. Իրանում տեղի ունեցավ իսլամական հեղափոխություն և Իրանը հռչակվեց Իսլամական հանրապետություն: Իրադարձություններն Իրանում ոչ միայն ազդեցին տարածաշրջանում ընթացող գործընթացների վրա, այլև նոր հարցադրումներ առաջ քաշեցին միջազգային հարաբերություններում:

Իրաք-իրանյան հարաբերությունները ծայրահեղ լարված բնույթ էին ստանում, երբ 1979թ. հուլիսին Իրաքի նախագահի պաշտոնը ստանձնում է Մադդամ Հուսեյնը: Իրաքի կառավարության որոշ չրգամակներ 1975թ. պայմանագիրը համարում էին ազգային շահերը ոտնահարող: Փոխադարձ մեղադրանքների տարափիլից հետո՝ կապված 1975թ. պայմանագրի կետերը չկատարելու հետ, Մադդամ Հուսեյնը պահանջեց

Իրանից ետ վերադարձնել Մոզի երեք կողմերը: Իրաքի պահանջին Իրանը պատասխանեց, որ այդ կողմերի դիմաց ինքն արդեն վճարել է 14 մլն. դոլար: Իսկ 1979թ. հոկտեմբերի 7-ին Իրանը պահանջեց փակել Իրաքյան հյուպատոսությունը հորեն շահրում, միևնույն ժամանակ հավակնություն հայտնելով Բահրեյնի նկատմամբ: Իրանը Պարսից ծոցը սկսեց անվանել Իսլամական ծոց:

1980թ. ապրիլի սկզբին Սադդամ Հուսեյնը մամակ ուղարկեց Ֆիդել Կաստրոյին, որպես Չմիացած երկրների շարժման մախազահի և ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Կուրտ Վալդհայմին կապված Իրանի ագրեսիվ հայտարարությունների հետ: Իրաքյան մամակին հաջողեց իրանական, որտեղ թեև Իրանը հայտարարում էր, որ Բահրեյնը և Բաղդադը իրանական տարածքներ են և չուտով կանցնեն Իրանի ինքնիշխանության ներքո⁵²:

1980թ. սեպտեմբերին Իրաքի Ազգային խորհուրդը չեղյալ հայտարարեց իրան-իրաքյան 1975թ. մարտի 6-ի հռչակագիրը և 1975 հունիսի 13-ի պայմանագիրը՝ հայտարարելով Շատ ալ Արաբի նկատմամբ Իրաքյան առվերենության վերականգնումը⁵³, իսկ սեպտեմբերի 22-ին Իրաքյան զորքերը հարձակվեցին Իրանի վրա: Սկսվեց 8 ամյա իրաք-իրանյան պատերազմը, որը մեծ հաշվով կողմերից ոչ մեկին հաղթանակ չապանեց:

Իրաք-իրանյան պատերազմից հետո սկսված հաշտության բանակցությունները ոչ մի արդյունքի չհանգեցրեցին և իրաք-իրանյան պատերազմը սառեցվեց:

1990թ. օգոստոսի 14-ին Իրաքի մախազահ Սադդամ Հուսեյնի Իրանի մախազահին հղած մամակում, Բաղդադը առաջարկում է Շատ ալ Արաբի խնդրի կարգավորման հարցում հիմք ընդունել 1975թ. Ալժիրի հռչակագիրը, որին էլ դրական է արձագանքում թեև Իրանը⁵⁴: Այդպիսով հարյուրամյակներ տևած իրաք-իրանյան տարածքային-տահմանային հակասությունները և իրաք-իրանյան պատերազմի պատճառներից մեկը՝ Շատ ալ Արաբի խնդիրը, կարգավորվեց Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի միջև 19-րդ դարում գոյություն ունեցող սահմանների փաստացի կարգավիճակի հիման վրա:

GOR GEVORGYAN

ABOUT IRAQI-IRANIAN TERRITORIAL-BOUNDING CONTRADICTIONS

In the context of Iraqi-Iranian territorial and bounding contradictions the main problem is connected with the river of Shat al-Arab. In the different periods of history the contradiction between two sides were transformed into sanguinary conflicts. The longest one was Iraqi-Iranian war /1980-1988/. Only at the end of 1980s the problem

of Shat al-Arab was dissolved. The bound between two countries became the deepest line /talveg/ of Shat al-Arab.

ԾԱՆՈԽԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Շատ ալ Արաբ գետը առաջացել է առաջին հազարամյակի կեսին Տիգրիս և Եփրատ գետերի միախառնման արդյունքում: Շատ ալ Արաբի ընդհանուր երկարությունը մոտ 204 կմ է, իսկ լայնքը՝ մոտ 550 մ., որոշ հատվածներում գետի լայնքը գերազանցում է 1կմ.: Շատ ալ Արաբ գետի երկայնքի մոտ կեսը իրար-իրանյան հարավային սահմանագիծն է: Տես՝ Ալևես Ա., Իրան և Իրակ: история и современность, М., 2002 с. 605.
2. Алевес А., նշվ.աշխ., էջ 606.
3. www.meij.or.jp/text/border/iran-iraq/irimoq1639.html; Чириков Е.И., Путевой журнал русского комиссара-посредника по турецко-русскому разграничению 1849-1852гг., СПб, 1875, с. 649-651; Al-Dhabit Sh. S., International Relations and Boundary Treaties between Iraq and Iran, Baghdad, 1966, p. 29-37.
4. Բայրության Վ.Ա., Քուրդ-իրանական հարաբերությունները 19-րդ դարի առաջին երեսամյակին և Մեծ տեղությունները, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Իրան, հ. 11, Երևան 1982, էջ 120:
5. Нияматов Ш.А., Ирано-иракский конфликт: исторический очерк, М., 1989, с. 5.
6. The Treaty of Erzurum May 31,1847 տես՝ www.meij.or.jp/text/border/iran-iraq/erzurum1847.html; Khalid Al-Issi, The Shatt al-Arab Dispute, Groningen 1971, p. 24; Longrigg S.H., Four Centuries of Modern Iraq, Ок., 1925, p. 249.
7. Մեծամարտի (Խորհեշեներ) 1837թ. գրավվել էր Սուրբան Սահմոյ 2-ի երամանով Բաղդադի կառավարչի կողմից, սակայն 1841թ. այն կրկին անցավ Իրանին: Нияматов Ш.А., նշվ.աշխ., էջ 5:
8. Нияматов Ш.А., նշվ.աշխ., էջ 8:
9. Some Facts Concerning the Dispute between Iran and Iraq over the Shatt al-Arab, Ministry of Foreign Affairs, Tehran, May, 1966, p. 6.
10. Sytes P.M., A History of Persia, vol.11, L., 1930, p. 365.
11. Нияматов Ш.А., նշվ.աշխ., էջ 6:
12. The Tehran Protocol, December 21,1911, տես՝ www.meij.or.jp/text/border/iran-iraq/tehran1911.html;
13. Leyerd H.Early, Adventures in Persia, Susanianas and Babylonia, Vol.2, L., 1987, p.431-432.
14. Ամենայն հավանականությամբ Քեհրանը մտահոգված էր, որ Հապալառի քուրդ-իրանական սահմանավեճը կլուծվի հոգուտ Օսմանյան Թուրքիայի:
15. Wilson A., South-Western Persia: A Political Officeris Diary 1907-1914, Ок., 1914, p. 300.
16. Al-Iss; Khalid. The Shatt al-Arab Dispute. Groningen, 1971, p. 16-17.
17. 1912թ. Անգլիային հաջողվեց ստանալ Իրանի հարավում և Արաբյան կղզում գտնվող մավթահանքերի շահագործման կոնցեսիաները, ինչն էլ գտնվում էր նենց այդ օրոշի սահմանագծում: Մինչև 1921թ., Իրանում իշխանության

զավթումը Ռեզա շահի կողմից, Անգլիան Հարավային Իրանում լիիրավ տնօրեն էր:

18. Protocol relating to the Delimitation of the Turco-Prsian Boundary signed at Constantinople on 1913, տես՝ www.meji.or.jp/text/border/Iran-Iraq/iriniq1913.html;
19. Никязматов Ш.А., Գշվ.աշխ., էջ 8:
20. Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրությունը պարտվեց, իսկ Իրաքը դարձավ Անգլիայի ենթամանդատային տարածք: 1921թ. օգոստոսի 23-ին անգլիացիների աջակցությամբ Հիջազի աքրայզմ Ֆեյսալը հռչակվեց Իրաքի թագավոր:
21. 1935թ. իրանական կառավարությունը սրջում ընդունեց պարսկական պետությունը վերանվանել Իրան: Տես՝ Иванов М.С., Очерк истории Ирана, М., 1952, с. 323.
22. Lauterpracht E., River Boundaries: Legal Aspects of the Shaff al-Arab Frontier – The International and Comparative Law Quarterly. Vol. O. Pt2, April, 1960, p. 211.
23. Al-Iss; Khalid. The Shatt al-Arab Dispute. Groningen, 1971, p. 16-17.
24. Агаев С.А., Иран. Внешняя политика и проблема независимости 1926-1941гг., М., 1971, с. 289.
25. The League of Nations, February, 1935, p. 217-222.
26. Al-Marayati; A., The Diplomatic History of Modern Iraq. N.Y., 1961, p. 69-73: Անգլիան հույս ուներ որ Հաազայում խնդիրը կլուծվի հոգուս Իրաքի, իսկ ինքը՝ Լեմզոնը միջնորդելով հարցին «բարի ծառայություն» կնաառողի Բաղդադին:
27. Alwan M., The Iraqi-Iranian Frontier Dispute – Baghdad, 1960, p. 226-231.
28. 1937 Frontier Treaty between the Kingdom of Iraq and the Empire of Iran, տես՝ www.meji.or.jp/text/border/Iran-Iraq/iriniq1937.html;
29. Նույն տեղում:
30. Тарасов П.К., Сवादбадский пакт, международные отношения в новейшее время, Свердловск, 1968, с. 50.
31. O'Connell D.P., State Succession in Municipal Law and International Law, Cambridge, 1967.
32. Никязматов Ш.А., Գշվ.աշխ., էջ 30; Իրաքում նույնիսկ իրանական ֆիզների կինոփառատն կազմակերպվեց, իսկ իջաքյան մի խումբ երիտասարդ դիրասաններ առկողվեցին Իրան՝ մեծահամերգների:
33. Թեխնաաում Ըվեղիայի դեաւաաությունը հասանալանել էր ստանանել միջնորդի աաաւաաաաաությունը, բայց հայտնել էր, որ իր միջնորդությունը կարող էր իրականաաալել միայն 1958թ. նոյեմբերի 1-ից հետո:
34. Никязматов Ш.А., Գշվ.աշխ., էջ 49:
35. Жданов Н.В., Игнатенко А.А., Ислам на пороге 21 века, М., 1989, с. 282.
36. Алиев А., Գշվ.աշխ., էջ 580:
37. Al-Izzi Kh. The Shatt-al-Arab Dispute. A Legal Study, 3-rd ed. L.: Third world centre for research and publishing L., 1981, p. 89-90.

38. 1957թ. անգլո-իրանական նավթային կազմակերպությանը անջինական կասուցիչ էր հարձակարարական նավահանգիստը իրաքյան տարածքային շրջերում:
39. Ниязатов Ш.А., նշվ.աշխ., էջ 42:
40. Fizzli N., The Iran-Iraq Conflict, P., 1981, p.27.
41. Նույն տեղում:
42. Ниязатов Ш.А., նշվ.աշխ., էջ 30:
43. Նույն տեղում:
44. Маркарян Р.В., Зона Персидского залива. Проблемы, перспективы., М., 1986, с.61-62.
45. Fizzli N., նշվ.աշխ., էջ 27:
46. Գեներալ Բախտխարը իրանում դատապարտված էր մահապատժի՝ մեղադրվելով իսրայելական դավաճության մեջ:
47. Оганесян Н. О., Отношение Иракской Республики со странами Арабского Востока, Ер., 1985, с. 79.
48. Խոսքը վերաբերվում է Աբու Մուսա, Մեծ և Փոքր Թափեր կղզիներին, որոնց մկատմամբ Իրանի նավակնուրյունները սկիզբ են առնում դեռ 17-րդ դարից: 1971թ. նոյեմբերի 30-ին իրանական ռազմածովային ուժերը պաշտօնյունային այդ նրբ կղզիները՝ ցարճրացնելով իրանական գրոշը: Նախքան օթաղեցվելը Իրանի կողմից կղզիները պատկանում էին Արաբական Միացյալ Էմիրությունների մաս կազմած Շարջա և Ուառ-ալ-Նուայմա Էմիրություններին: Новейшая история Арабских стран Азии, М., 1989, с. 326; Գևորգյան Գ., Եղիպտոսը և իրաք-իրանյան պատերազմը 1980-1988թթ., Սերճավոր եվ Մյջին երկրներ եվ ժողովուրդներ, հ. 22, եր., 2003, էջ 63:
49. Տես՝ www.meij.or.jp/text/border/iran-iraq/irmino1975.html;
<http://internationalwaterlaw.org/>
50. Նույն տեղում:
51. Ниязатов Ш.А., նշվ.աշխ., էջ 49:
52. Նույն տեղում:
53. Տես՝ www.meij.or.jp/text/border/iran-iraq/irmino1975.html;
<http://internationalwaterlaw.org/>
54. Letter from the President of Iraq to the President of the Islamic Republic of Iran of August 14, 1990, տես՝ www.meij.or.jp/text/border/iran-iraq/irmino1990.htm

ԳՈՎԱՐ ԽՍԿԱՆԿԱՐՅԱՆ

ԻՐԱՆԻ ԳԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏԱՄԱՐ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին Իրանը հայտարարեց իր չեզոքության մասին¹, սակայն դա չկանգնեցրեց թուրքերին, որոնք արդեն պատերազմի սկզբին ներթափանցեցին Իրանի հյուսիսային շրջաններ՝ մասնավորապես Ատրպատական², որտեղ էլ թուրքական և ռուսական զորքերի միջև տեղի ունեցան պատերազմական գործողություններ³: Ներխուժելով Ատրպատական՝ թուրքերը հաշվեհարար տեսան տեղի քրիստոնյա բնակչության հետ: Թուրքական ուսումնական դատարանի վճռով գլխատվեցին մի քանի հայեր... առավել շատ մարդիկ սպանվեցին առանց դատի⁴:

Այս փաստերն էլ հենց հերքում են թուրքական պատմագրության այն կեղծ վարկածը, թե «հայերի տեղահանումները Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ պետական անհրաժեշտություն էին» և ոչինչ ծրագրավորված չի եղել⁵: Միևնույն ժամանակ «Իրանի չեզոքություն» աշխատության մեջ հանդիպում ենք ուշագրավ մի փաստի, որտեղ մատնանշվում է, որ «Թուրքական զորքերի ուսումնական գործողությունների ծրագիրը, ներխուժումը Կովկաս և Իրան, մշակվել էր էնվերսիալի և գերմանական գլխավոր շտաբի համատեղությամբ, դեռևս Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելը: Այդ ծրագիրը իր մեջ ներառում էր ամբողջ Այսրկովկասի, Հյուսիսային Իրանի, Այսրկասպյան շրջանների և Միջին Ասիայի գավառները, ինչպես նաև մախառեստն էր Իրանի, Աֆղանստանի և հյուսիս-արևմտյան Հնդկաստանի ներքաշումը պատերազմի մեջ: Չնայած պատերազմի մախապատրաստմանը, թուրքական կառավարությունը բազմիցս վստահեցրել է Իրանի կառավարությանը չեզոքության պահպանման մեջ»⁶:

Պարսիկ ուսումնասիրողները այն կարծիքին են, որ հայերի մասալական ուժնյացման ծրագիրը նրխաբուրքական ղեկավարների կողմից մշակված էր դեռևս մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը, ավելի ստույգ, Բալկանյան պատերազմից անմիջապես հետո⁷:

Մի շարք պարսիկ պատմաբաններ անդրադարձել են Հայոց մեծ եղեռնին: Այսպես, Իսմայիլ Ռայինը «Հայերի կոտորածները»⁸, Սեիդ Մա-

համեմել Ալի Ջամալզադեն «Իմ անձնական խորհրդածություններն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին»⁵, Ռեզա Ալի Դիվան բեկը «Հուշեր մանկական կյանքից» աշխատություններում, անկողմնակալ և անաչառ մտեցմամբ ներկայացնում են Հայոց ցեղասպանության իրողությունը:

Իսմայիլ Ռայինի «Հայերի կոտորածները» աշխատությունը գրվել է մի շարք արխիվային նյութերի, հուշերի հիման վրա: Այն տպագրվել է պարսկերենով 1972թ., և հաջորդ 4 տարիներին ընթացքում գիրքը վերահրատարակվել է 6 անգամ: Ըստ երևույթին, հեղինակը հարկադրված է եղել գրքի լույս ընծայման հետ կապված բազմաթիվ դժվարություններ հաղթահարել, ինչը քաջատղում ենք այն հանգամանքով, որ հեղինակը թե՛ մաշարանում և թե՛ գրքի տարրեր գլխիսնելում կրկնում է այն միտքը, որ մտադիր չի եղել վարկաբեկել թուրք ժողովրդին և Թուրքիայի ներկայիս վարչակարգը: Մակայն այս ամենով հանդերձ նա մատնանշում է, որ 1860թ-ից մինչև 1922թ. ընկած շրջանում թուրքական յաթաղանի գոհ է դարձել 2.377 հազար մարդ, որի ճնշող մեծամասնությունը՝ 2 մլն. հայեր էին: Մակայն ըստ բազմաթիվ աղբյուրների և վկայությունների՝ իրական թիվը ավելի մեծ է⁶:

Հայոց ցեղասպանությանն է անդադարձել նաև 20-րդ դարի ոճալիստական գրականության հիմադիրներից մեկը՝ Ալամաբեր արձակագիր-նովելիստ Մոհամմադ Ալի Ջամալզադեն: Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին նա գտնվում էր Բեռլինում և մի առիթով գործադման է մեկնում Բադդադ, ուր հասնելու համար պետք է անցնել Թուրքիայի վրայով ու ակամայից ակամատես է լինում թուրք ժանդարների կողմից հայերի նկատմամբ զազանաբար կատարված խոշտանգումների ու սպանությունների տեսարաններին, որոնց մասին նա հետագայում ԺՖԼից գրություններ է ուղարկում Թեհրանում լույս տեսող «Հուր» ամսագրին, որն էլ տպագրվում է 1971թ. 2-րդ համարում: Ջամալզադեն նշում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիան հավակնություններ ուներ նաև Իլլանի արևմտյան նահանգների՝ հատկապես Ատրպատականի նկատմամբ: Այնուհետև, մանրամասն նկարագրում է իր տեսած ռժրագործությունները՝ որևէ լուրջ քննադատության չենթարկելով սակայն թուրքական կառավարությանը: Միայն հորվածի վերջում, այն էլ ոմն չվեղ սպայի անունից, մատնանշում է, որ դա իսկական քնաջնջում էր: «Մի ծերունի մտեցավ չվեղ երկու սպաների և ֆրանսերեն լեզվով ասաց. «Տեր Աստված, ե՞րբ պիտի վերջանա այս արյունահեղ պատերազմը»: Մպաներից մեկը պատասխանեց. «Մա ոչ թե պատերազմ, այլ քնաջնջում և արմատախիղ ոչնչացում է»⁷:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը իր ծանր հետևանքներն է բերել նաև իրանահայության վրա: 1918թ. թուրքական զորքերը, մտնե-

յով Առքայատական, կոտորել են զգալի բժով հայերի, ավերել քաղաքիվ հայկական գույղեր: Արևմտյան Հայաստանից մագապուրծ եղած հայերի մի զգալի մասն էլ հանգրվան գտավ Իրանի տարածքում: Ըստով Իրանում ստեղծվեց «Պարսկական խորհուրդ», որը համարվում էր պարսկահայության բարձրագույն մարմինը: Հիրավի, այդ խորհուրդը փրկարար դեր կատարեց փտանգված վայրերի հայ ազգաբնակչության համար¹²: «Պարսկական խորհուրդը» իր դիմումներով հասավ այն բանին, որ Իրանի կառավարությունը պաշտպանություն խոստացավ ինչպես իր քաղաքացիներին, այնպես էլ երկրի սահմանն անցած և իր տարածքում ապաստան գտած արևմտահայությանը:

Իրանահայության թիվը եղեռնից հետո զգալիորեն մեծացավ ի հաշիվ արևմտահայության: Իրանը ոչ միայն պաշտպանեց, այլև օժանդակեց հայությանը՝ տարվ մրան անձի և գույքի ապահովության երաշխիքներ:

Մեջլիսում իրենց ներկայացուցիչը ունենալու իրավունքը հայերը ստացել էին դեռևս 1905-1911թ. Մահմադադական հեղափոխության ժամանակ, սակայն 1915թ. հետո գաղութի հայ բնակչության սովարացման հետևանքով, տրվեց մահ երկրորդ պատգամավորական տեղը: Ի դեպ, նշենք, որ մեջլիսում կրոնական փոքրամասնություններին՝ հայերին, ասորիներին, հրեաներին և զրադաշտականներին տրված է ընդամենը 5 տեղ, որից երկուսը, մինչև այսօր էլ, պատկանում է հայերին:

Հայ պատգամավորներից մեկը ներկայացնում է Իրանի էյուսի-սային շրջանների հայության իրավունքները, մյուսը՝ հարավային:

Տարիներ շարունակ հայ պատգամավորները ապրիլի 24-ի կապակցությամբ մեջլիսում պարբերաբար ունենում են ցեղասպանության վեճարկերից ելույթներ: Եվ ամեն տարի նրանց ելույթները ճայնապետվում են Թեհրանի F.M. ուղիովայանից:

Իրանի Իսլամական Հանրապետության տարածքում գոյություն ունեն Հայոց ցեղասպանությանը մվիրված մի շարք հուշարձաններ: Հիշարժան են հատկապես Արաղամի, Անվագի, Սպահանի, Թեհրանի և Ուրմիայի շրջաններում գտնվող հուշարձանները, որ ամեն տարի հազարավոր հայեր են այցելում՝ խոնարհվելու Հայոց մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին:

Անհրաժեշտ է նշել նաև այն փաստը, որ Իրանի կառավարությունը որպես կանոն չի խոչընդոտում ինչպես մեջլիսում ելույթ ունեցող հայ պատգամավորներին, այնպես էլ յուրաքանչյուր տարի խաղաղ երթ կազմակերպած հայերին: Իրանում տարագրվում են մեկ տասնյակի հասնող հայկական պարբերականներ, որոնց էջերը հատկապես ապրիլին ռողոված են լինում ցեղասպանության թեմաներով:

Համաձայն իրանական ու քուրդական մամուլի, մեջլիսում Հյուսիսային բեմի պատգամավոր Լևոն Գավիդյանը 2000թ. մշակել էր

օրինազիծ Հայոց ցեղասպանության հարցի կապակցությամբ և պատրաստվում էր այն մեջլիսի քննարկմանը ներկայացնել: Այդ առիթով ղեկավարներին 4-ին ԻԿՀ ԱԳՆ խոսնակ Համիդյեզա Ասեֆին լրագրողներին հայտնեց, որ «Մեջլիսն անկախ օրենսդիր մարմին է ու կարող է ընդունել ցանկացած որոշում և արտգոնեմնախարարությունը չի կարող որևէ քայլ ձեռնարկել»¹¹:

2004թ. ապրիլին ուշագրավ դեպք արձանագրվեց Իրանում: Համաձայն «Ալիքի» հրատարակումներին, Թեհրանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու բակում Մեծ եղեռնի նոր հուշարձանի բացումից հետո օմի խումբ խառնամարտիկներ փորձեցին եկեղեցու մուտակայքում գտնուող փողոցում խրատմանը առաջացնելով խանգարել համահատարը, սակայն հայ կարգապահ ուժերը եւ պահանջատեր երիտասարդները թյուրտեղեցին, որ որևէ խանգարում առաջանայ տեղի ունեցող ժողովրդական համահատարում:

Նշելի է, որ նույն տարիները քանի օր առաջ եւս փորձել էին յարձակելով Ս. Սարգիս եկեղեցու շրջափակի վրայ՝ հրդեհի մատնել Մեծ Եղեռնին նվիրած ցուցահանդէսը և շրջապատում տեղադրած ցուցամակները եւ քախտմանը առաջացնել շրջապատում գտնուող հայ երիտասարդների հետ: Լուրջ միջադեպեր տեղի չեն ունեցել իրանցի ոստիկանության ժամանակին միջամտելու և համագործակցելու շնորհիվ: Չնրբակալել են մահա 4 հայ երիտասարդներ: Հիւսիսային իրանահայտնության պատգամատուր դուրս. Լեռն Դաթնանի և Թեհրանի հայոց թեմի ազգային առաջնորդարանի գրասենեակները հետամուտ են ձեռքակալածներին խնդրին: Ըստ տեղեկությունների՝ ձեռքակալել են 9 խառնամարտիկներ¹²:

Ուշագրավ է այն վնասող, որ նույնիսկ «Ալիք» թերթի խմբագրությունը որևէ որակում չի տալիս այդ երիտասարդներին, նրանց կոչելով միայն «խառնամարտիկներ»՝ չխոսելով նրանց ազգային պատկանելության մասին:

Հարկ է մեզ բերել մեկ իրանական մամուլի անդրադարձը սույն հարցի կապակցությամբ: 2004թ. ապրիլի 25-ի «Համբարսեզ», «Շարդ», «Վրասն», «Վաղայէ էրբե՛նարիէ» եւ «Համշահրի» թերթերը, գլխավորապես առաջին էջերում, անդրադարձել էին Հայոց ցեղասպանության 89-րդ ամյակի առթիվ Ս. Սարգիս եկեղեցու բակում բեհրանահայտության համահավաքին:

Վերոհիշյալ օրաթերթերը մատնանշում են, որ «Թեհրանահայերը նախաձեռնել էին քայլաքայլ դեպի Թուրքիայի դեսպանատուն, որը, սակայն, չի թույլատրվել ներքին գործերի նախարարության կողմից: Վերջինս ցույցի արտոնություն էր տվել դեպի հյուսիսային պողոտաներ, որը, սակայն, մերժվել էր Թեհրանի հայոց թեմի կողմից»¹³: Ի դեպ, Թեհրանի հյուսիսային հատվածում գտնվում է ՄԱԿ-ի գրասենյակը:

2004թ. աշնանը ԻԻՀ նախագահ Մեյնեյ Մուհամմեդ Խաթամիի՝ Հայաստանի Հանրապետություն կատարած պաշտոնական այցի ընթացքում ԻԻՀ նախագահը սեպտեմբերի 9-ին այցելեց Միժեռնակաբերդ հարգանքի տուրք մատուցելու Եղեռնի գոհերի հիշատակին: Սակայն նա որևէ կերպ չօրակեց Թուրքիայի տարածքում 1915թ. տեղի ունեցած ոճրագործությունը ո՛չ բանավոր, ո՛չ էլ առավել ևս գրավոր կերպով: Յեղասպանության բանգարանի ամօրենք նրան Գվիդեք 1915 թ.-ի Մեծ եղեռնի գոհերի մասին մի աշխատություն, Հայաստանի քարտեզը, «Մասունցի Դավիթ» էպոսը և Արարատ լեռան լուսանկարների մի արժան: ԻԻՀ նախագահը հետաքրքրվեց, քե ինչ են խորհրդանշում Միժեռնակաբերդ համալիրի հուշակոթողները:

Մենք որդակի վերապահումով ենք մտնեում ԻԻՀ-ում ՀՀ-ան նախկին դեսպան Գ. Լարիբջանյանի «Հայտորին» տված այն կարծիքին, քե Խաթամիի այցը Միժեռնակաբերդ «ապացուցում է, որ ԻԻՀ-ում հատակ վերաբերումը կա այս խնդրի նկատմամբ»: Մենք առավել հակված ենք այն դիտարկմանը, որ Մուհամմեդ Խաթամիի այցը Մեծ եղեռնի հուշարձանին Հայաստանի Հանրապետության Արտաքին գերատեսչության արարողակարգի քաղկացուցիչ մասն էր: Չմայած չենք կարող մաս քացանել այն հանգամանքը, որ Իրանի պես հզոր երկրի նախագահը կարող էր պարզապես չայցելել Միժեռնակաբերդ, և ՀՀ-ն որևէ կերպ չէր կարող առարկել՝ ելնեմով երկու երկրների քարի դրացիական ծախսերություններից:

Ի դեպ, երբ փորձեցինք ուսումնասիրել ԻԻՀ նախագահի ինքնըմբային կայքը, ի զարմանս մեզ որևէ ակնարկ անգամ չգտանք Միժեռնակաբերդ կատարած նրա այցի մասին¹⁶: ԻԻՀ նախագահի ինտերնետային կայքում ներկայացվում էր Խաթամիի այցը Հայաստան, նրա հանդիպումները ՀՀ նախագահի, վարչապետի, Ազգային ժողովի նախագահի հետ, անգամ զետեղված էր ուսանողության հետ հանդիպման փաստը, քայց ոչ մի խոսք չկար Յեղասպանության հուշարձան այցելելու մասին: Կարելի է նշել, որ Խաթամիի այցը Միժեռնակաբերդ միայն ՀՀ ներքին սպառման համար էր նախատեսված:

Այսպիսով, Իրանի դիրքությունը Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ հետևյալն է.

1. Չարգելել հայ պատգամավորների ելույթները մեջլիսում:
2. Թույլատրել FM ռադիոկայանով նրանց ելույթների ձայնամուտը:
3. Չխաչընդատել հայերի խաղաղ երթերին, ներքին գործերի նախարարության կողմից նախապես նշված վայրերով:
4. Հայկական լրագրերում տպվող նյութերին:
5. Յեղասպանությանը Գվիդիված հուշարձանների կառուցմանը:

6. Միևնույն ժամանակ ոչ միայն պաշտոնապես չճանաչել, այլ նաև փոքրիկ խոսանակվել վերոհիշյալ հարցի քննարկումներին:

ԻԻՀ-ի նման մտածելու կարելի է քաջատրել, Թուրքիա-Իրանի լավ հարաբերությունների առկայությանը, Եվրոպայի հետ Իրանի առևտրի ծավալի զգալի մասի Թուրքիայի տարածքով անցնելու փաստով, (այժմ Իրանի և Եվրոմիություն միջև առևտրի տարեկան ծավալը հասնում է 20 մլրդ եվրոյի)¹⁷, ինչպես նաև Իրանի տարածքում քնակվող աղբյուրանցիների քվաքանակով: Իրանում նրանց թիվը հաշվվում է 20 մլն., իսկ համաձայն այլ տվյալների նրանց թիվը աճել է՝ հասնելով 30մլն.-ի, որը մեր կողմից միանշանակորեն չի ընդունվում, քանզի սկզբնաղբյուրը ևս հավաստիացնում է ինչորոշացիայի չճշտված լինելու փաստի մասին¹⁸: Բայց եթե մի փաս ընդունենք վերջին թվի հավաստի լինելու փաստը, միևնույն ժամանակ արձանագրենք, որ Իրանում քնակվում է մոտ 68 մլն մարդ, ապա Իրանի քնակության կեսը պետք է որ աղբյուրանցիներ լինեն, իսկ հաշվի չառնել այդ քվաքանակը ու նրանց պահանջները, առնվազն ամենթեթաթյուն կլինեն: Համաձայն վերոհիշյալ տեղեկատվության «Ազգերինքը կամ քրթախտ իրանցիները հիմնականում քնակվում են երկրի հյուսիսային մասանցներում, որտեղ մասանցներում նրանք կազմում են քնակության 80-90%-ը»¹⁹: Բնակամասք, ԻԻՀ մախազահը, պաշտոնական բոլոր դեմքերը, ինչպես նաև իրանական մամուլը պետք է վեր դասեն սեփական, ազգային շահերը մյուս բոլոր հարցերին: Միևնույն ժամանակ, Իրանի կառավարությունը ինչպես 20-րդ դարի սկզբին, այնպես էլ այսօր մեծ ջերմությամբ է ընդունում նախքին՝ շոտմահարելով նրանց իրավունքները և զգացմունքները:

Իրանահայությունը բավական ակտիվ մախապատրաստվել էր Մեծ եղեռնի 90-ամյակին: Իրականացրել են մի շարք միջոցառումներ: Մարտի 9-ին «ԻԻՀՄ» ռադիոյի պարսկական բաժնում լայն արձագանք գտավ Հայոց ցեղասպանության թեման: 2005թ. ապրիլի 14-ին «Ալիքի» ինթերնետային կայքում տպագրվեց ցեղասպանության 90-ամյակի շրջանակներում Իրանում իրականացվող միջոցառումների ծրագիրը: Առավել ուշագրավ են Իրանահայ գրողների միության կողմից իրականացվող աշխատանքը, այն է՝ տպագրել վերապաղծների վկայությունները՝ պարսկերենով, Հայ մշակութային «Արարատ» կազմակերպությունը մախատեսում է հոկտեմբերի 20-ին պարսիկ մտավորականների համար «Կոմիտաս» սրահում իրականացնել գիտական միջոցառում: Հայկական հարցերի ուսումնասիրման կենտրոնը ձեռնարկում է՝ 30 րոպեանոց վավերագրական ֆիլմի պատրաստում պարսկերեն լեզվով, կենտրոնը փորձելու է մեկ կամ երկու ձեռնարկ Իսլամական խոսքերդասանում Հայոց ցեղասպանության պաշտոնապես ճանաչման ու դատապարտման մախաբային իրականացնելու կապակցությամբ, մախաձեռնելու է սեմինար պարսկական շրջանակում, իրականացնելու է հրատարակա-

կան աշխատանքներ, 6 գրքերի հրատարակություն պարսկերեն լեզվով, պրակների և փաթեթների պատրաստում, իրականացնում է քառօգյական աշխատանքներ՝ ինտերնետային ցանցի միջոցով: Արդեն ստեղծել են մոտ 20 ինտերնետային էջ և՛ անգլերեն, և՛ պարսկերեն ըմբիդողի համար²⁰: Եվ այս ամենը իրանահայությունը կիրականացնի ողջ տաք-վա ընթացքում:

2005թ. ապրիլի 19-ին մեքլիսում հեղթական անգամ ելույթով հանդես եկավ իրանահայության մերկայացուցիչը: Հատկանշական է, որ այս տարվա ելույթը փոքր-ինչ առավել համարձակ էր և հարկ ենք համարում մեզ բերել այն ամբողջությամբ. «Օսմանեան իշխանութեան օրօք երիտօրորքերի կողմից իրականացած Հայոց Յեղասպանութիւնը այն ոճրագործութիւններից է, որը արժանի պատժի չարժանապատ պատճառով՝ կայող է կրկնել տարբեր ոճրագործների կողմից՝ աշխարհի որեւէ անկիւնում: Ուստի՝ ես եւ իրենց քէմերը իմ վստահած իրանահայերը Իսլ. խորհրդարանի յարգարժան պատգամադրմերից, մաե Իրանի Իսլ. Հանրապետութեան կառավարութեան պատասխանատուներից ուզում ենք, որ Հիմնական օրէնքի 154-րդ յօդուածի գործադրման ռդրութեամբ եւ նկատի առնելով Իսլ. Հանրապետութեան կառավարութեան կիրառած քաղաքականութիւնները, ըստ որոնց՝ իրաւազրկած ազգերին հովանաւորելը Իրանի Իսլ. Հանրապետութեան համակարգի անժխտելի սկզբունքներից է համալրում, մեզ նպաստեն, որ մարդկային այդ արհաւիրքը ճանաչեցնենք համայն աշխարհի ժողովրդին: Ինչպէս որ բազմաթիւ երկրների կառավարութիւններ ու խորհրդարաններ յիշեալ նման իրողութիւնը դատապարտելու գծով ծայնակցել են հայութեանը²¹:

Ուշադրության է արժանի մաւ. Իրանի մամուլի անդրադարձը վերոնկշյալ խնդրին, որը ի դեպ զետեղված է մաւ. «Ալիք»-ի ինտերնետային կայքում. «Մարտմասալայի» օրաթերթը ապրիլի 25-ի համայում գրեց «Հայերը ցուցադրեցին իրենց գայրույթը», «Շարդ» օրաթերթը կիրակի ապրիլի 24-ի համարում լայնորեն անդրադարձել է Հայոց ցեղասպանությանը և այն վերնագրել՝ «Մեկ դար ցեղասպանություն» խորագրով: «Էթեմար» օրաթերթը գրում է. «90 տարի առաջ Թուրքիայի պետությունը ծնունդնեց քնացմբել հայերին և մինչ այժմ չի ընդունել այդ իրողությունը: Այս առումով նրել բնիրանահայերը բողոքի նք կատարեցին և ապա ընթերցելով քամածկը՝ պահանջեցին բոլոր երկրներից ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը²²: «Ջամխորիլ էսլամի» օրաթերթը գրում է. «Հայերը պահանջում են աշխարհի բոլոր պետություններից, որ ճանաչեն Հայոց ցեղասպանությունը²³: Ամենից ծավալում անդրադարձել է «Իրան» օրաթերթը. ապրիլի 25-ի համարում նշվում է տեղի ունեցած քայլարշավի և ընթերցված քամածկի վերաբերյալ, միևնույն ժամանակ անդրադառնալով Հայաստանում ապրիլի 23-ի գիշեր կատարված նրթին, որի ընթացքում տասնյակ հազարավոր երիտասարդներ ջահելով շարժվել են

դեպի Միծեռնակաբերդ՝ ոչ միայն հարգանքի տալիս մատուցելու զոհվածներին, այլ որչափ աշխարհից պահանջելու, որպեսզի մասնաշեն 20-րդ դարի աստօջին ցեղասպանությունը:

Այնուհետև գետնոված է Վաղդան Օսկանյանի հարցազրույցը գերմանական «Իի Վելտ» պարբերականին, որի ընթացքում Հայաստանի արտգործնախարարը անդրադարձել է Հայաստանի քաղաքականությանը՝ Թուրքիայի նկատմամբ, Թուրքիայի Եվրամիությանն անդամակցելու, Տեղասպանության և հատուցման խնդիրներին²⁴: Թեմային են աղյուսդարձել նաև «Արբար», «Համշահրի», «Էդրալ» թերթերը:

Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ ԻԻՀ նորընտիր նախագահ Մ.Ահմադինեժադը իր նախընտրական քարոզարշավի ժամանակ խոստացել էր իրանահայությանն ընտրվելու դեպքում դատապարտել Հայոց ցեղասպանության փաստը: 2005թ. հոկտեմբերի 30-ին ԻԻՀ նախագահն ընդունեց մեջլիսի կրոնական փոքրամասնությունների հինգ պատգամավորներին և իրանահայ դեսպտատաների ներկայությամբ ևս մեկ անգամ վերահաստատեց նախընտրական իր խոստումը՝ նշելով, որ «Որևէ ժողովրդի նկատմամբ գործադրված նման արարքն արժանի է պախարակման և դատապարտման»²⁵:

Ահա այսպիսին է Իրանի դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ և հուսանք, որ օրերից մի օր մեր հարևան՝ տարածաշրջանում ռազմավարական կարևորություն ունեցող երկիրը՝ Իրանը, ևս կդատապարտի Թուրքիայի տարածքում իրականացված ոճրագործությունը, որը երբեք չի ջնջվի հայ ժողովրդի հիշողությունից:

GOHAR ISKANDARYAN

ARMENIAN GENOCIDE AND THE POSITION OF IRAN

In the article was presented the fact, that Turkish government realized genocide during the World War I, not only in his own territory, but also tried to carry out a crime in the territory of Persia. Breaking the neutrality of Persia, Turkish government intrude upon the territory of his neighbour country, where he punished Christians and also Armenians. While Persian government showed kind-hearted treatment and gave shelters those Armenians, who could take flight from Turks.

Some Persian historians (Isamayil Rain, Mohammad Ali Jemalzade, Reza Ali Divan Bec, etc.) told about Armenian Genocide and Turkish future plans in their works.

Nowadays Iran's government has rather interesting position on Armenian Genocide:

1. Not to permit the speeches of Armenian deputies in the Mejlis and the speeches resounded with FM radio;

2. Not to prevent Armenians peacefully demonstrations places mentioned beforehand from the Ministry of Internal Affairs of Iran;

3. The materials being published in Armenian newspapers;
4. The construction of monuments devoted to Genocide;
5. At the same time not only officially not to declare Genocide facts, but also avoid the discussions of above-mentioned question.

As regards Iranian-Armenians, they acted very actively worked and hoped that some day Iran would also declare the fact of Genocide.

ՃԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հարկ ենք համարում մեզ բերել չեզոքության պայմանագրից որոշ հատվածներ. «Ներկա պահին, երբ, ցավոք սրտի, պատերազմ է ընթանում եվրոպական տերությունների միջև, շահական կառավարությունը վճեց հայտարարել իր չեզոքության ճառին, կանխելու նպատակով այն շեղվեցրեց, որոնք կարող են հանգեցնել բախման Պարսկաստանի տարածքում: ... «Ավարտելով պարտքս եմ համարում Ձեր ուշադրությունը բերել այն հանգամանքի վրա, որ թուրքական դեսպանը կորակամապես հայտարարել է, թե Պարսկաստանի չեզոքության հայտարարման պարագայում, թուրքական կառավարությունը այդպիսի չեզոքությունը կհարզի անբողոքյանք»: Международные отношения в эпоху империализма (в дальнейшем МО). Документы из архивов царского и временного правительства 1878-1917гг., серия III, том VI, часть 1, Москва-Ленинград, 1935, с. 368, N 360. Ի դեպ, պարսիկները չեզոքության հայտարարյանը հետապնդում էին ևս մեկ նպատակ. նրանք ցանկանում էին միևնույն ժամանակ իրենց տարածքից դուրս բերել ռուսական զորքերը, ժառանգելով, որ հակառակ պարագայում Թուրքիան չի ճանաչի Պարսկաստանի չեզոքության փաստը և կդիմի ռազմական գործողությունների:
2. 1914թ. հոկտեմբերի 23/10-ին Սազոնովը հեռագրով (թվագրված N3432 համարով) Ադրոնցով-Պաշկովին ներկայացնում է. «Վերոմիայից մեջ ջոկատների հեռանալուց անմիջապես հետո, սկսվեցին թուրքական քրդերի ասպատակությունները...»: МО. Документы из архивов царского и временного правительства 1878-1917гг., сер. III, т. VI, ч. 1, с. 421, N 409. Հարկ է նշել, որ Թուրքիան միայն հոկտեմբերի 29-ին հայտարարեց պատերազմի մեջ մտնելու մասին: Իսկ 1914թ. դեկտեմբերի 16/3-ին թուրքերն առդեն անբարոյց էին գործում: «...Պարսկական կառավարությունն արդեն բոլոր է մեղկայացրել թուրքական դեսպանին Սուլթոբուլաղի գրադեցման կազմակերպյանք»: МО., сер. III, т. VI, ч. 2, с. 221, N 653. Իսկ 1914թ. դեկտեմբերի 30-ի (1915թ. հունվարի 12) դրությամբ թուրքերը առդեն զբաղվել էին Թավրիզը: МО. сер. III, т. VII, ч.1, с. 9, N 6.
3. 1914թ. նոյեմբերի 6-ին (հոկտեմբերի 24-ին) Սազոնովը հեռագրում է. «Հաշվի առնելով, որ մեր կողմից ամենաքիչ խտասփել ռազմական գործողություններից Առջապատակաճում ընդդեմ թուրքերի, մեր կամքին հակառակ ստիպված ենք բարեպատեհ իրավիճակ առեղծված համար դիմել այս կամ այն միջոցների...»: МО., сер. III, т. VI, ч. 2, с. 31, N 470. Այդ միջոցների թվին էր պատկանում նաև Ատրպատականում գործող զերմամակամ, ակտրիական և թուրքական հյուպատոսների և վտանգ մեղկայացնող նպատակների ճեղք-

բազալտը: Հետաքրքրական էին բուրգ դեպքանի պարզաբանումները Պարսկաստանի տարածքների բուսազավթման վերաբերյալ, որտեղ մա քա-
ցառաբարյուններ է տալիս իրենց գործողությունների կապակցությամբ.
«Յուրքական գործերը մեզ են Պարսկաստան ոչ թե նրա տարածքը զբա-
ղեցնելու, այլ այդ շրջանից ռուսներին վտարելու համար»: ՄՕ., սեր. III, Կ. VI,
Կ. 2, Ե. 311-312, N 723. Անշուշտ, այս բացատրությանը անվերապահորեն
հավատալն ամենիքս կիմեր:

4. Вопросы Истории, 1, 1948, Ե. 93.
5. Uras Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Mesleci, Ankara, 1950, Ե. 616-617.
6. 'Нейтралитет Ирана', Тегеран, 1918, док. N 1-4, Краткие сообщения
института востоковедения, XIX, Москва, 1956, Ե. 17.
7. Վ.Բալթրուդյան, Պարսիկ պատմաբանները Հայոց ցեղատղանկության մա-
սին, Միեր, Երևան, 2005, 2(53), էջ 29:
8. Իսմայիլ Ռայիմ «Հայերի կոտորածները», Երևան, 1999:
9. Հ.Հ.Մովսիսյան, «Պարսիկ անվանի գրողը հայկական ցեղասպանության
մասին», Պատմա-քառնասիրական համադես, Երևան, 1987, թիվ 2:
10. Իսմայիլ Ռայիմ, Հայերի կոտորածները, էջ 3, 58-59:
11. Հ.Հ.Մովսիսյան, «Պարսիկ անվանի գրողը հայկական ցեղասպանության
մասին», Պատմա-քառնասիրական համադես, էջ 233:
12. Վ.Բալթրուդյան, Իրանն այսօր, Երևան, 1999, էջ 291:
13. Հ.Հ Արտաքին գործերի նախարարություն, Պատմադիվանագիտական քա-
թին (արխիվ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Իրանի քաթին, գործ
67:
14. <http://www.alikonline.com/files/2004/apr/25/25A01.htm>
15. <http://www.alikonline.com/files/2004/apr/25/25A06.htm>
16. <http://www.president.ir>
17. <http://www.irnaatom.ru/news/xeoi/year05/august/trude.htm>
18. Հ.Հ Արտաքին գործերի նախարարություն, Պատմադիվանագիտական քա-
թին (արխիվ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Թուրքիայի քաթին,
ցուցակ 5, գործ N 243, # 05-31, 12.05.1999թ.:
19. Նույն տեղում:
20. Յեհրամի միտքիմների նախաձեռնած ծրագրերը 2005-ին՝ նիքրած Հայոց
Նեձ եղեռնի 90-ամակի ոգեկոյձման,
<http://www.alikonline.com/files/2005/apr/14/14D05.htm>
21. Հիսիսային իրանահայութեան պատգամատր Գեղրգ Վարդանեանն
Իսլ խորհրդարանին եւ կատավարութեանը ղեմեց ճամաչելու Հայոց Յեղա-
սպանութեան իրողութիմը,
<http://www.alikonline.com/files/2005/apr/19/19A01.htm>
22. <http://www.sharqnews.com>, <http://www.alikonline.com>
23. <http://www.jomhourieslami.com>, <http://www.alikonline.com>
24. <http://www.iran.com>, <http://www.alikonline.com>
25. <http://www.alikonline.com/files/2005/oct/31/31A02.htm>

ԱՐԱՎՆԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԱՄՆ ՄԵՐՉԱՎՈՐԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1980-1981 ԹԹ.

1980 թ. ԱՄՆ նախագահական ընտրապայքարում հաղթանակած Ռոնալդ Ռեյգանի խոստովանությամբ, իր կյանքի համոզմունքներից մեկը Իսրայել պետության գոյատևումն ապահովելու խնդիրն էր¹: Այդ մասին նա հայտնել էր դեռևս Կալիֆոռնիայի նահանգապետի պաշտոնավարության ընթացքում՝ Նիքսոնի վարչակարգի խրախուսմամբ քաղաքականությանն իր աջակցությունը հայտնելիս: 1980 թ. նախագահական ընտրարշավի ժամանակ Ռեյգանը կոչվին վերահաստատեց իր լոբայությունը Իսրայել պետության համդեպ², որը, նրա համոզմամբ, Մերձավոր Արևելքում կայուն ժողովրդավարություն ունեցող, ԱՄՆ-ի հետ միանման արժեքնակարգ ունեցող, և տարածաշրջանի հնարավոր ապակայունացման ու քառսի զսպման մարտակոչ կայուն ռազմական հնարավորություններ ունեցող երկիր էր³:

Ուստի պատահական չէր, որ ԱՄՆ նախագահի պաշտոնում Ռ. Ռեյգանի ընտրությունը թեթևություն պարզեց իսրայելցիներին, որոնք սկսել էին մտորել Իսրայելի շահերին նավատարմության և Սաուդյան Արաբիայում ու Պարսից ծոցում սեփական նյութական ու ռազմավարական շահերի միջև հարկադրաբար ընտրություն կատարող ամերիկյան վարչակարգի ապագա քաղաքականության շուրջ⁴: Ռեյգանի ընտրությունը մեծապես ողջունվեց Իսրայելում, փոխարենը՝ խիստ մտավախություն առաջացնելով արաբական աշխարհում: Արաբներին մտահոգեց ոչ միայն հետընտրական շրջանում նախագահի կողմից երկրի դեկլարար պաշտոններում իսրայելամետ քաղաքատեղեան պաշտոնյաների նշանակումները (մասնավորապես պետքարտուղարի պաշտոնում Ալեքսանդր Հնյզի նշանակումը), այլ մերձավորարևելյան գործերում վերջիններիս փաստացի անտեղյակությունը⁵:

Իր պաշտոնավարության առաջին 18 ամիսների ընթացքում նախագահ Ռեյգանը, պետքարտուղար Հնյզն ու Ազգային Անվտանգության Խորհրդի գլխավոր խորհրդատու Ռիչարդ Վ. Ալլենը, Միացյալ Նահանգների մերձավորարևելյան քաղաքականության շուրջ դատում էին ոչ թե տարածաշրջանային գործերում իրենց սեփական փորձի ու իմացուք-

յան, այլ ստեղ պատերազմի ռազմականով՝ Արևելք-Արևմուտք հակամարտության դիրքերից: Վարչակարգին ավելի շատ մտահոգում էր ոչ թե Լիբանանի «անցողիկ» համարվող ճգնաժամն ու արաբա-իսրայելական հակամարտությունը, այլև Մերձավոր Արևելքում ԽՍՀՄ-ի հնարավոր առաջխաղացման կասեցումը⁶, ԱՄՆ-ի համար ռազմավարական ու կենսական շահեր ունեցող Մոցի երկրների անվտանգության սպառնվումը և նրա մակթային պաշարների նկատմամբ Արևմուտքի ազատ մուտքի ապահովագրումը: Ավելին, նրանք տարածաշրջանը դիտում էին իրրև խորհրդային ծավալարաչառության դեմ Վաշինգտոնի պայքարի մարտադաշտ՝:

Ռեյզանի մախազանության տարիներին ԱՄՆ վարչակարգը գործնականում անդրդվելի մնաց Մոսկվայի զանկացած քաղաքական մախաձեռնության նկատմամբ: Ի տարբերություն իրենց մախսնորսական հետադարձությունից պաշտոնավարության միջին շրջանում առավել կենտրոնամետ, պրագմատիկ մտեցումների անցնող ԱՄՆ մախսագահների մեծ մասի, Ռեյզանը մեկընդմիջտ առողջող մնաց ավանդական արտաքին և ներքին ռոժերի նկատմամբ՝ չերաժարվելով մախսկիում իրեն բնորոշ ազրեսիվ գաղափարական դիրքորոշումներից: Եվ քանի որ մախսագահի համար ԽՍՀՄ-ը մնաց իրրև ԱՄՆ-ի համար առաջին քշմամի⁷ և «չարիքի կայսրություն», ուստի վարչակարգն իր ջանքերը կիզակետեց Խորհրդային Միության առնակատման դեմ⁸, և ԱՄՆ մերձավորարևելյան քաղաքականության առաջնահերթություն դարձրեց խորհրդային հնարավոր ազրեսիայի և վերջինիս արքամյակ համարվող երկրների (Միրնա և ՊԱԿ) միջոցով տարածաշրջանում համայնավարների վերահսկողության հաստատման կասեցումը: Վերոհիշյալ մարտահրավերների դիմակայման նպատակով Վաշինգտոնը հետամուտ եղավ Մոցի արքարական երկրներից (Իսրայել, Եգիպտոս, Հորդանան և Սաուդյան Արաբիա) կազմված «ռազմավարական կոնսենսուսի» պաշտպանական համակարգի ստեղծմանը՝ ԱՄՆ «Արագ Ծավալման Ռոժերի» կազմավորմամբ: Մոցի երկրներին զինելու միջոցով Միացյալ Նամագները մտադիր էր կասեցնել ինչպես խորհրդային գորքերի աֆղամական ներխուժումը, այնպես էլ իրամական հեղափոխության «արտահանումը»⁹:

Պաշտպանական համակարգի ստեղծման նպատակով 1981 թ. ապրիլին պետքարտոդար Ալեքսանդր Հեյզը մեկնեց Մերձավոր Արևելք՝ պահպանողական արքար վարչակարգերին հանդելու խորհրդային սպառնալիքի առկայության և «ռազմավարական կոնսենսուսին» միանալու անհրաժեշտության մեջ: Սակայն սաուդյի ու հորդանանցի առաջնորդները հայտնեցին, որ վերջիններին համար առավել մեծ մտահոգություն ու սպառնալիք է ներկայացնում ոչ թե Խորհրդային Միությունը¹⁰, այլև Իրանի իսլամական հեղափոխության «արտահանումը»¹¹, Իսրայելը, արաբա-իսրայելական չլուծված հակամարտությունն ու ՊԱԿ-ը:

Նրանք հայտնեցին մահ, որ ի վիճակի չեն ռազմա-քաղաքական համագործակցություն հաստատել Միացյալ Նահանգների հետ, քանի դեռ արաբա-իսրայելական հակամարտությունը ՄԱԿ-ի քանաձևերի հիման վրա համապարփակ լուծում չի առաջել: Արաբ առաջնորդները մախաբ-գառչացրին, որ արաբա-իսրայելական խնդրի լուծման շուրջ շարունակ ժախտումները կարող են բուլացնել թե՛ իրենց, և թե՛ Միացյալ Նահանգների դիրքերը՝ հօգուտ ԽՍՀՄ-ի, և ուշ թե շուտ կապառման մերձավորարևելյան նավթի նկատմամբ Արևմուտքի անկաշկանդ մուտքին¹³:

Հարկ ենք համարում նշել, որ մերձավորարևելյան քաղաքականության շուրջ վարչակարգի դիրքորոշումները, այնուամենայնիվ, տարածիտված էին: Եթե Ռեյգանն ու պետքարտուղար Հեյզմ Իսրայելի հետ առավել սերտ դաշինքի կողմնակից էին՝ Միքիայի պես արմատական արաբական վարչախմբերին խորհրդային «ժափառապաշտության գործակալներ» համարելով, ապա վարչակարգի այնպիսի պաշտոնյաներ, ինչպիսիք Պալատպանության քարտուղար Կասպար Վեյներգերն (և Պենտագոնը) ու Ազգային Անվտանգության զեռով խորհրդատու Վիլյամ Կլարկն էին, համոզված էին տարածաշրջանի արաբական վարչախմբերի հետ հաշտեցման անհրաժեշտության մեջ՝ հրաժարվելով ամերիկյան ավանդական իսրայելամետ քաղաքականությունից, և կոչ անելով արաբա-իսրայելական հակամարտության նկատմամբ առավել հավասարակշռված մոտեցում դրսևորել¹⁴: Նրանք կարծիքով, տնտեսապես ու աշխարհաքաղաքական առումով կարևորություն մերկայացնող արաբական աշխարհը ևս կհնասական նշանակություն ուներ Ամերիկայի ռազմավարական շահերի համար, միևնույն վերջինս անտեսում էր քարեկանական արաբական երկրների հետ կապերը՝ «իսրայելական քաղաքականությանը թշնամական» համարելու պատճառաբանությամբ: Ուստի, այս տեսակետի ջատագովների համաձայն, Իսրայելի դեմ առավել մեծ ճնշում պետք է գործադրվեր՝ արաբա-իսրայելական հիմնախնդրում զիջումներ կորզելու, իսկ արաբներին առավել առաջադեմ զենքեր պետք է վաճառվեր՝ ուժերի միջև հավասարակշռությունը պահպանելու նպատակով: Այսպիսով, Ռեյգանի պաշտոնավարության առաջին տարում վարչակարգը մերձավորարևելյան քաղաքականության շուրջ պատակտված էր մնում՝ չտրեզբելով հատակ ու հետևողական քաղաքականություն¹⁵:

Առաջինս վերջին նկատառումներից ելնելով, մախաբահ Ռեյգանը, հաշվի առնելով Օոցի տարածաշրջանում իրանա-իսրայելական պատերազմի ժափառման հավանականությունը, և կարևորելով Սաուդյան Արաբիայի դերը՝ որպես նավթարդյունահանող երկրի ու կոմունիզմի դեմ պայքարի հենարանի, ցանկանում էր ամրապնդել իր հարաբերությունները վերջինիս հետ: Նախագահը՝ ապավինելով Պենտագոնի այն հավաստիացումներին, թե Սաուդյան Արաբիային «AWACS» համակարգի հետախուզական ինքնաթիռների տրամադրումը (որը մախատեսվում էր

1986 թ. համար) չի խախտի Սերժապոյ Արևելքում հաստատված ուժերի հավասարակշռությունը, վերակնց «AWACS»-ի շուրջ դեռևս Կարտերի փարչակարգի օրոք ձեռնարկված բանակցությունները¹⁶ :

Սակայն ԱՄՆ-ի դաշնակից Իսրայելը այս հարցում դատում էր այլ կերպ՝ «AWACS»-ի վաճառքը դիտելով իբրև սեփական պաշտպանությանն ուղղված ճարտանրագվեց և Ռիչարդի կողմից Վաշինգտոնի նկատմամբ լծակներ ձեռք բերելու հնարավորություն, որն քստ էության նվազեցնում էր ԱՄՆ-Իսրայել ռազմավարական դաշինքի ճշմանակությունը: Ուստի 1981 թ. փետրվարին, Իսրայելի արտգործնախարար Յից-հակ Շամիրն իր վաշինգտոնյան այցի ժամանակ ԱՄՆ-ից ստանալուց Սաուդյան Արաբիայի համար նախատեսված «AWACS»-ի վաճառքը փոխհատուցել Իսրայելին 300 միլիոն դոլար արժողությամբ «F-15» տիպի տասնհինգ կործանիչների տրամադրմամբ¹⁷: 1981 թ. սեպտեմբերին, Իսրայելի մտավախությունները մեղմելու նպատակով, ԱՄՆ կառավարությունը վարչապետ Մենահեմ Բեզինի հետ ռազմավարական համագործակցության վերաբերյալ «Փոխըմբռնման հուշագիր» ստորագրեց¹⁸. Փոխգլխի մասն այս քայլը սակայն չկամիսնց Բեզինի՝ ամռան վերջին ԱՄՆ կառարած ուղևորության ընթացքում Կոնգրեսի համատեղ մատաչրբամներին հետևող հեռուստահարցազրույցի ժամանակ «AWACS»-ի վաճառքի դեմ ելույթով հանդես գալուց: Ռեյգանին (որն այդ քայլը դրակնց իբրև գործարքի մասին լռելու խոստման դրժում), ավելի շուտ վրդովեցրեց ոչ թե «AWACS»-ի վաճառքի հետ կապված Իսրայելի արտահայտած դժգոհությունը, որը լիովին հասկանալի էր, այլ իր դեմ վարչապետ Բեզինի կազմակերպած հրապարակային «օրրքինգը»:

Այնուհանդերձ, Եզխատուսի նախագահ Սադաթի սպանության արդյունքում տարածաչրբանի հնարավոր ապակայտ մացման և Սաուդյան Արաբիան «մեկ այլ Իրանի վերածվելու» հավանակամության մտափախություննից ելնելով, հակտեմբեր ամսին, նախագահ Ռեյգանը ստիպված եղավ իր բուրք իրավասություններն ու ողջ ժողովրդակամությունը գործի դնել՝ Սենատի կողմից (52՝ կողմ, 48՝ դեմ ձայնելով) Իսրայելին կործանիչներ վաճառելու հավանությունը ձեռք բերելու ուղղությամբ¹⁹:

Փաստորեն, «Փոխըմբռնման հուշագրով» ԱՄՆ-ն Իսրայելին ռազմական և քաղաքական անսահմանափակ աջակցություն էր ցուցաբերում²⁰, որը տարածաչրբանում հաստատված ուժերի հավասարակշռության քանակական լուրք փոփոխություն էր ենթադրում²¹: Բացի այդ, Իսրայել-ԱՄՆ հարաբերություններում նախանշվող որակական փոփոխությունը հաստատում էր վերջինիս հավատարմությունը Իսրայելի կողմից շարունակվող «ազրեսիվ ու ծավալապաշտային» քաղաքականությանը²²:

1981 թ. սկզբին, Ռեյգանի սպաշտնակարության սկզբից Ենթաարա-իսրայելական հակամարտությունում ճգնաժամային նոր իրավի-

ճակ ստեղծվեց, որը վարչակարգի ուշադրությունը հրավիրեց մասնավորապես լիբանանյան իրադարձությունների վրա՝ Ռեյզանի ութամյա մախսակառքյան ընթացքում չկորցնելով իր հրատապությունը, և մնալով ԱՄՆ-ին նետված մարտահրավերներից մեկը²³։

Խնդիրը նրանում էր, որ էիմնականում քավարարված լինելով «status quo» իրավիճակով, ամերիկյան վարչակարգը մերժավորարևելյան օրակարգում Լիբանանին երկրորդական տեղ էր հատկացնում։ Մայիտակ Տունը սատարում էր փաղանգավորներին և հույս ուներ, որ պաղեստինցիները կարող են իմտեզրվել Լիբանանի քաղաքական համակարգին։ Եվ քանի որ Վաշինգտոնի էիմնական նպատակը տարածաշրջանի կայունությանը սպառնացող քոլոր տեսակի զարգացումների և սուր ճգնաժամերի կանխարգելումն էր, ուստի վերջինիս կողմից լիբանանյան էիմնախնդրի անտեսման արդյունքում ճգնաժամը երկարաձգվում, իսկ քաղաքացիական պատերազմ հարուցող խնդիրները զմալով սրվում էին²⁴։

Լիբանանի դրությունն առավել ապակայունացավ «Քեմփ-Պեդի» համաձայնագրի ստորագրումից հետո, երբ ՊԱԿ-ն ակտիվացրեց իր գործողությունները՝ Լիբանանի հարավի մեծ մասն իր հսկողության տակ պահելով և պաղեստինյան փախստականների ճամբարներն Իսրայելի հյուսիսում կառուցվող բնակավայրերի դեմ պարտիզանական հարձակումների նպատակով որպես ռազմահանգրվան օգտագործելով։

Միևնույն ժամանակ, «Քեմփ-Պեդի» պայմանագիրն ու ամերիկա-իսրայելական «Փոխըմբռնման Հուշագիրը» տարածաշրջանում համայնավարների ազդեցության ամրապնդման պատեհ առիթ հանդիսացան։ Ուստի ԽՍՀՄ-ի առաջարկած ռազմական օգնությունը ողջումովեց Սիրիայի կողմից²⁵ վավերացվելով ռազմավարական²⁶ «Բարեկամության ու համագործակցության» պայմանագրում։

Այս ամենը չէր կարող չանհանգստացնել Իսրայելին ու Միացյալ Նահանգներին, առաջինին՝ Սիրիային իբրև պաղեստինցիներին իր դեմ կոստիտոլ սադրիչ գործոն, իսկ երկրորդին՝ Սիրիային իբրև արաբա-իսրայելական հակամարտության կարգավորման էիմնական խոչընդոտ համաքելու տեսանկյունից։ Թերևս 1981 թ. գարնանը, Լիբանանում սիրիական ուժերի ներկայությանն ու քաղաքական ազդեցությանը վերջ դնելու ԱՄՆ-ի ցանկությամբ էր պայմանավորված պետքարտուղար Հեյզլ-ճի՝ մերժավորարևելյան պաշտոնական առաջին այցի ընթացքում Լիբանանում Սիրիայի ապակայունացնող դերակատարության դատաբարտումը²⁷։ Բանն այն է, որ դեռևս 1975-ին Սիրիան, օգտվելով քաղաքացիական պատերազմի իրավիճակից, իր կողմից նշանակված խաղաղապահ ուժեր մտցրեց Լիբանան, որոնք կազմեցին միջարաբական խաղաղապահ ուժերի՝ «Արաբական Չսպիչ Ուժերի» («ԱՆՈՒ») միջուկը²⁸։ Սիրիայի կողմից խառը միջարաբական զսպիչ ուժերի՝ ժամանակավոր

կարգավորողի դերի ստանձնման շնորհիվ մարտիներիմ հաջողվեց «պե-
ֆակտո» իրենց ծեղրում պահել մախազահական պաշտոնը²⁸։

Վերանիշխյալ ռազմավարական համաձայնագրերի ստորագրումից
հետո միայնաց դեմ սատը պատերազմի կարգավիճակում գտնվող երկու
գերտերությունների մերձավորարևելյան դաշնակիցների միջև, հակա-
սուբյեկտիվորեն էլ ավելի սրվեցին՝ իրենց զագաթմակետիմ հասնելով 1981
թ. ապրիլին, երբ փաղանգավորներին ցուցաբերվող խրայելական ռազ-
մական աջակցությանը և պաղեստինցիների դեմ փաղանգավորական
միլիցիայի հարձակումների կասեցմանն ուղղված Միքիայի եակազդե-
ցությունն ի վերջո հանգեցրեց խրայելա-սիրիական ռազմական րախ-
ման²⁹։

Նույնըր նրանում էր, որ 1980 թ. վերջին՝ օգտվելով «Քենդի-Դևի-
դի» ստորագրումից հետո Միքիայի տարածաշրջանային դիրքերի բու-
լացումից ու Լիբանանում նրա ունեցած դժվարություններից, Լիբանանի
արևելքում գտնվող Բեքասա հարթավայրի կենտրոնական քրիստոնեա-
կան Ջահել քաղաքի վրա եակադություն հաստատած և իրենց դիրքերի
ընդլայնման ու ամրապնդման նպատակով սիրիացիների հետ մարտի
րոնկված աջ քրիստոնեական ուժերը (որոնց սիրիական ուժերը փորձում
էին դուրս մղել Ջահելից) դիմեցին Իսրայելի աջակցությանը³¹։ Վերջինս
էլ ապրիլի 28-ին երթուակածեց Ջահելում գտնվող սիրիական երկու
տրանսպորտային ուղղաթիռների³², որին էլ հետևեց Միքիայի կողմից
ԽՍՀՄ-ի հետ պաշտպանական նկատառումներով «Բարեկամության ու
համագործակցության» պայմանագրի շրջանակներում «SAM-6» տիպի
հակաօդային երթիռների տեղադրումը Բեքասայի հովտում։ Իսրայելը
ժմրակածման ապատույրից տակ պահանջեց անհասպող դուրս բերել
երթիռները³³։ Թվում էր, թե երկու երկրները կրկին հայտնվել են պատե-
րազմի նախաշեմին³⁴։ ԱՄՆ (որն ամենայն հավանականությամբ պաշտ-
պանելու էր Իսրայելին), քաջ գիտակցում էր, որ սիրիա-խրայելական
երթիռային ճգնաժամը կարող է իրենից վանել դաշնակից արաբական
պահպանողական վարչակարգերին (որոնք ամենայն հավանականությ-
յամբ սատարելու էին Միքիային), և որ ԽՍՀՄ-ի հետ Միքիայի «Բարե-
կամության և Համագործակցության» պայմանագրի կյանքի կոչումը կա-
րող էր ի վերջո ԽՍՀՄ-ԱՄՆ հակամարտության առիթ հանդիսանալ³⁵։

Հետևաբար, խուսափելով լայնամասշտաբ սիրիա-խրայելական
պատերազմի ծավալումից ու Մոսկվայի հետ հնարավոր առճակատու-
մից, Ռեյգանի վարչակարգը 1981 թ. մայիսին³⁶ երեք հիմնական մարտն-
չող կողմերի՝ Իսրայելի, Միքիայի և ՊԱԷ-ի միջև հրադադարի հաստատ-
ման նպատակով³⁷ միջնորդական առաքելությամբ Մերձավոր Արևելք
գործուղեց դեսպան Ֆիլիպ Հարիթին։ Վերջինիս հաջողվեց լիբանանա-
խրայելական սահմանի երկայնքով հրետամային զմրակծություննե-
րից փոքր անց հրադադար հաստատել Միքիայի ու Իսրայելի միջև³⁸։

Ինչ վերաբերվում է հրթիռային ճգնաժամի ընթացքում Սիրիային այգակցելու հարցում ԽՍՀՄ-ի դրսևորած զգուշավորությամբ, ապա այստեղ ակնհայտ էր վերջինիս համար իրենից որոշակի ռազմական առավելություն ունեցող ԱՄՆ-ի (ի դեմս նրա դաշնակից Իսրայելի) հետ իր դաշնակցի ուղղակի առնակատման ամնպատակահարմարությունը: Դեռ ավելին, հրթիռային ճգնաժամի ընթացքում ակնառու դարձավ Միացյալ Նահանգների հետ Սիրիայի կողմից երկխոսության (որը դադարել էր 1977 թ-ին) վերականգնման հարցում խիստ շահագրգռվածությունը, ուստի անիմաստ էր Սիրիային պաշտոպանել առնակատման միջոցով: Եւ այնք վերաբերվում էր նաև ՊԱԿ-ին, որի դեկավարությունը քաղաքական կերպով ձգտում էր ձեռք բերել ԱՄՆ-ի ճանաչումը՝ իբրև ՊԱԿ-ի գերագույն քաղաքական նպատակներից մեկը³⁹:

Այնուհանդերձ, Հարիթիի առաքելությունից մեկ ամիս անց, 1981 թ. հունիսի 6-ին, իսրայելական ռազմա-օդային ուժերը Իսրայելի իբրև ռազմատեմչ միջուկային տերության վերածվելու փորձերը «կասեցնելու» նպատակով, ինչպես նաև սեփական «ինքնապաշտպանական նկատառումներից» ելնելով, անցան հորդանանա-սաուդյան օդային տարածքները՝ ամբակուծելով Բաղդադի մոտ գտնվող Իրաքի միջուկային գործարանի ռեակտորը:

Իսրայելի կողմից հորդանանա-սաուդյան օդային տարածքների խախտումները հավանաբար «խոր քիկումքում գտնվող» սաուդցիներին ու հորդանանցիներին, ինչպես նաև արաբական ճյուղ երկրներին անարևելելու և վերջիններիս «նասանելությունը» ցույց տալու նպատակ էին հետապնդում: Չէր քացատվում նաև այդ ժամանակ Եգիպտոսի հակազդեցությունը լրջորեն ստուգելու փորձը, հատկապես նախքան Միմայից իսրայելական զորքերի դուրսերման ժամկետի ավարտը⁴⁰:

Այնուհանդերձ, Իսրայելի գործողությունը որոշակի լարվածություն առաջացրեց վերջինիս հետ վարչակարգի հարաբերություններում⁴¹, թեև Ռեյգանն իր հուշերում նշել է, որ «եսամամիտ էր Բեզինի գործողության շարժառիթների հետ և կասկած չունեի անգամ Իրաքի կողմից միջուկային զենքի պատրաստման ցանկության մեջ: Նախագահին սպառզապես դուր չէր եկել առանց Միացյալ Նահանգների կամ Ֆրանսիայի հետ խորհրդակցելու, Իսրայելի ինգնազործումնության հանգամանքը⁴²»: Այնուամենայնիվ, վարչակարգը ՄԱԿ-ի շրջանակներում դատապարտեց Իսրայելի գործողությունը և խորհրդանշական ժամկետով հետաձգեց Իսրայելին ռազմական «F-16» տիպի չորս ինքնաթիռների տրամադրումը⁴³:

Անշուշտ կարելի է համաձայնել, որ հորդանանյան ու սաուդյան օդային տարածքների խախտումն ու իրաքյան ռեակտորի հրթիռակոծությունները, որոնց հետևեցին Սաուդյան Արաբիայի նկատմամբ շարունակվող հետախուզական թոխյքները, արաբներին նսեմացնելու

նպատակ էին հետապնդում: Արաք արևմտամետ վարչակարգերին գայ-
րույթ պատճառեց հատկապես ոմբակոծության ժամանակ ամերիկյան
հրթիռների օգտագործման հանգամանքը: Քայք և այնպես, հունիսի 16-
ին կայացած համաժողովի ընթացքում Ռեյգանը, հարձակումների դա-
տապարտումից հետո, շարունակեց արդարացնել «Իսրայելի զգուշակո-
րությունը»: Իսրայի տածած թշնամանքի համղեայ, և հայտեց, որ «ոչ թե
Իսրայելն է իր հարևան երկրներին սպառնալիք ներկայացնում», այլ՝
«Իսրայելն է վերջիններիս սպառնալիքի տակ գտնվում»: Այս խնաստով,
ԱՄՆ-ի դաշնակցի գործադրություններն առավել քան երբևէ դժվարեցրին
վարչակարգի գործը՝ անգամ ամենապահպանողական արաք վարչա-
կարգերին համոզելու, որ ոչ թե Իսրայելը, այլ Ռոսսաստանն է նրանց մե-
ծագույն թշնամին⁴⁵:

Այնուհետև, 1981 թ. հունիսի 30-ի Իսրայելի խորհրդարանական
ընտրություններին հաղթանակած Լիկուդ կուսակցությունը, շնորհիվ
մասնավորապես արտաքին գործերի և պաշտպանության նախարարնե-
րի պաշտոններում համապատասխանաբար Արիել Շարոնի և Իգյաակ
Շամիրի նշանակումների, որոնք դարձան Իսրայելի ուսգնատեմչև նոր
քաղաքականության գաղափարախոսներն ու կենսագործողները, շարու-
նակեց իր կոչոտ քաղաքական գիծը՝ արագացնելով գրավյալ տարածք-
ներում իսրայելական քնակալայրերի կառուցման գործընթացը և մի
չաքք "proemptive attacks" («կանխարգելիչ գրոհներ») ձեռնարկելով Լի-
քանանի հարավի պաղեստինյան թիրախների նկատմամբ⁴⁶:

Եռյն ամսին Բեյրութում գտնվող ՊԱԿ-ի գրասենյակի վրա Իս-
րայելի օդուժի հրթիռակոծությունների արդյունքում առաջացած զանգ-
վածային ավերածությունների ու մարդկային կոլտատների (300 զոհեր և
800 վիրավորներ), Իսրայելի ու պաղեստինցիների միջև լիքանանա-իս-
րայելական սահմանի երկայնքով մարտերի բռնկման, ինչպես նաև դեկ-
տեմբերին Գոլանի բարձունքներում զգալի շոնակցումներով իսրայելա-
կան ուժերի ծավալման հանգամանքը վարչակարգին կանգնեցրեց ոչ
դյուրին իրողության առջև⁴⁷:

Խնդիրը նրանում էր, որ 1981 թ. դեկտեմբերի 14-ին, Իսրայելի
Կնեսետը, շրջանցելով ԱՄՆ-ի հետ վերջին շրջանում ստորագրված
«Փոխըմբռնման Հուշագիրը», Գոլանի բարձունքների նկատմամբ իր օ-
րինադրական դաշտն ու կառավարման իրավասություններն ընդլայնող
օրինագիծ ընդունեց, որը դատապարտվեց ԱՄՆ-ի կողմից՝ Մոցի անվ-
տանգության խնդիրներից իրենց ուշադրությունը շեղելու պատճառով:
Դեկտեմբերի 18-ին վարչակարգը սպառնաց անգամ ԱՄՆ-Իսրայել հա-
քարեղությունների հնարավոր վատթարացմամբ⁴⁸:

Այսպիսով, իսրայելական գործողությունների և նրան ցուցաբեր-
վող ամերիկյան աջակցության արդյունքում Սպիտակ Տան մուտ տարա-
ծաշրջանային լայնամասշտաբ հակամարտության առաջացման շուրջ

յութը մտավայտությամբ առաջացավ: Իսկ Հարիբիի առաքելության մասշտաբներն քննչայնվեցին, երբ կրկին անգամ ակնհայտ դարձավ, որ Լիբանանի ճգնաժամի ոչ մի ասպեկտ չի կարող դիտվել մերձավորարևելյան հակամարտության շրջանակներից դուրս, և Հարիբը փորձեց ՄԱԿ-ի և Սաուդյան Արաբիայի օգնությամբ հասնել հիմնախնդրի առավել համապարփակ լուծման⁵⁰: Հուլիսի 24-ին հրադադար հաստատվեց այս անգամ ՊԱԿ-ի ու Իսրայելի միջև, առաջինի հետ՝ անուղղակի, իսկ վերջինի հետ՝ ուղղակի քանակությունների միջոցով: Իսրայելը հրադադարն ընդունեց՝ ելնելով ամերիկա-իսրայելական հարաբերությունների հետագա վատթարացման մտավայտությունից, որն առավել սաստկացավ, երբ նրա զործողությունները քննադատության արժանացան ոչ միայն իսրայելական ոլորտի շրջանակների, այլև ԱՄՆ վարչակարգի, կոնգրեսականների ու ամերիկյան լրատվամիջոցների կողմից: Սակայն պաշտոնական Իսրայելին առավել մտահոգում էր այն համզամանքը, որ ՊԱԿ-ի մասնակցությունը հրադադարին կարող էր ԱՄՆ-ի մտն նրա հանդեպ սքստասիսանատո քանակցային կողմի տարափոխություն ստեղծել և մպաստել ԱՄՆ-ի և ՊԱԿ-ի միջև առավել սերտ կապերի հաստատմանը: Այս մտավայտությունը քերտ գործկ չէր հիմքից, քանի որ պաղեստինցի որտ առաջնորդների կարծիքով, ՊԱԿ-ի հետ նույնիսկ անուղակիորն քանակցելու միջոցով, Միացյալ Նահանգներն ու Իսրայելը՝ ի հեճուկս իսրայելցիների ու Հարիբիի այն առարկությունների, թե հրադադարն իրականում հաստատվել է «Իսրայելի և Լիբանանի միջև», անվազն «դն Ֆակտո» ճանաչում էին ՊԱԿ-ի՝ որպես հակամարտող կողմի կարգավիճակը⁵¹: Վաշինգտոնն իրականում փորձում էր «Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության Լիբանանյան Ժամանակավոր Ուժերի» («UNIFIL») դիրքերի ամրապնդման միջոցով ընդլայնել Լիբանանում վերջինիս զործունեության շրջանակն ու կանխել պաղեստինցիների սպառազինման հնարավորությունները⁵²:

1981 թ. ելկտրող կեսին, ամերիկյան պաշտոնական որտ շրջանակների հարտաբարություններից դատելով, մերձավորարևելյան հիմնախնդրի կարգավորման գործում իղեալական տարբերակ ընդունվեց քննի-ղևիտյան համաձայնագրի ու Ֆահիի ծրագրի դրոյքների համակցությունը⁵³: Բանն այն է, որ 1981 թ. օգոստոսին Սաուդյան Արաբիայի վարչապետ քազակիր արքայազն Ֆահիլը ներկայացրեց 8 կետերից քաղկացած նոր «Իտադադության ծրագիր»⁵⁴, որով կոչ էր արվում 1967 թ. գրավյալ տարածքներից, ներառյալ Արևելյան Երտսաղեմից, իսրայելական գորքերի դուրս քելում, իրենց սեփական պետության մեջ պաղեստինցիների իրավունքների ճանաչում, գրավյալ տարածքներում կառուցված քնակավայրերի ասպամոտած և կարճ ժամանահատկածով այստեղ ՄԱԿ-ի մանդատի հաստատում: Ծրագրով մակ ճանաչվում էր «տարածաշրջանի բոլոր պետությունների խաղաղ գոյակցության իրավուն-

քը», որը Սառույան Արաքիայի այքայազն Սառույը՝ նոյեմբերի 5-ին, իսկ նախագահ Ռեյզզանը՝ նոյեմբերի 10-ին որակեցին իբրև Իսրայելի «դե ֆակտո» ճանաչում: Վարչակարգը Գանդի ծրագիրն առնվազն մեկնակետ համարեց բանակցությունների համար, որն այնուհանդերձ հերքվեց Իսրայելի կողմից⁵⁴:

Թեև Հորդանանի բազմակողմ Հուսեյնը վճռակամորեն պաշտպանեց Սառույան Արաքիայի նախածոնությունը, այնուհանդերձ, վերջինս հարուցեց նախագահ Ռեյզզանի դժգոհությունը՝ պահանջելով խաղաղության կայանալիք համաժողովում ՊԱԿ-ի մասնակցությունը: Լիբիան բացահայտորեն մերժեց ծրագիրը, իսկ նախագահ Սառույը կրածալվից ծրագրի քննարկման նպատակով Ֆեյսի համաժողով մեկնել⁵⁵:

Ըստ էության, ծրագրի նկատմամբ արարական պետությունների տածած զգալի երկմտանքը պայմանավորված էր մասնավորապես Միացյալ Նահանգների կողմից Սառույան Արաքիային ցուցաբերվելիք աջակցության հանդեպ նրանց ունեցած բերահավատությանը: Վերջիններիս մտադիր էին ծրագրի շուրջ քննարկումները հետաձգել մինչև 1982 թ. ապրիլին Մինսկից նախատեսվող իսրայելական ուժերի դուրս բերման ավարտը: Ինչ վերաբերվում է ՊԱԿ-ին, ապա Արաֆաթի կարծիքով ծրագիրը «զավ սկիզբ» և «տարածաշրջանի համապարփակ ու հարստև խաղաղության հաստատման համար լավ հիմք» կարող էր հանդիսանալ, սակայն ՊԱԿ-ի մի շարք այլ առաջնորդներ մերժում էին այն՝ վերջինիս հետ չառնչվելու և խաղաղության բանակցություններում խրենց չընդգրկելու պատճառաբանությամբ: Ի վերջո, ծրագրի ընդունումը նոյեմբերի վերջին կայացած Ֆեյսի ադարական զագաթաժողովում ձայնողվեց⁵⁶:

Այսպիսով, վերոհիշյալ զարգացումները, որոնց ամենայն հավանակամությամբ միտված չէին արաբա-իսրայելական հակամարտության եամարաբախակ լուծմանը, կամ առնվազն դրանց համար հնարավոր ուղիների նախանշմանը, ըստ էության նպատեցին 1982 թ. հունիսին Իսրայելի կողմից լիբանանյան ազոեսիայի իրականացմանը:

Ինդիքը նրանում էր, որ նախագահ Ռեյզզանը և պետքարտուղար Հեյզը՝ համոզված լինելով, որ ՊԱԿ-ի և Իսրայելի միջև կրադադարը դատապարտված է ծախտման, ներխուժման միջոցով հնարավոր էին համարում միաժամանակ երկու հիմնախնդրի՝ Լիբանանի ժգնածամբ և արաբա-իսրայելական հակամարտության խաղաղ կարգավորումը: Վարչակարգը հիմնակամում կիսում էր Իսրայելի նկրտումները՝ պաղեստինցիներին ու սիրիական ուժերին Լիբանանից դուրս վտարելու և երկրում իր հետ հաշտություն կնքող իսրայելամետ ու արևմտամետ քրիստոնյա փաղանգավորների ղեկավարությամբ կառավարություն հաստատելու ուղղությամբ: Վարչակարգի համոզմամբ, հետպատերազմյան Լիբանանից իսրայելական, սիրիական և ՊԱԿ-ի ուժերի դուրս բերման հանգա-

մանքը կարող էր նպաստել մերձավորարևելյան խաղաղության մոր գործընթացի մեկնարկին, որը Սիրիային ու ԽՍՀՄ-ին շրջանցելով կրճատեց կեր Իսրայելին, Հորդանանին և անկախության շնավակնող պաղեստինցիներին: Անշուշտ խաղաղության բանակցություններում խորհրդային մասնակցության կասեցման միջոցով ԱՄՆ-ին էր վերապահվում միանձնյա հովանավորի և միջնորդի դերակատարությունը:

Հետևաբար, կասկածից վեր ենք համարում, որ ամերիկյան վարչակարգը ոչ միայն տեղյակ էր իսրայելական ծրագրվող ներխուժման մասին, այլև կողմ էր դրա «սահմանափակ» իրականացմանը՝ ուղղակի և քաղաքական օգնություն տրամադրելով Իսրայելին, իսկ վերջինիս առաջնորդները «համոզված էին...որ վերջնական կամաչ լույսը պետք է գա Վաշինգտոնից»:

AGHAVNI HARUTYUNIAN

USA 1980-81 MIDDLE EAST POLICY

United States policy in the Middle East in 1980-81 was marked by primary attention toward questions of Gulf security and major diplomatic efforts over Lebanon and the Arab-Israeli conflict. The Reagan Administration, during its first 18 months in office, stressed the creation of a "strategic consensus" among Arab states in the Gulf to be directed against potential Soviet aggression or Moscow-backed subversion in an area whose oil resources made it increasingly important for US strategic interests. Such a viewpoint was largely reasoned by the Iranian revolution and the Soviet invasion of Afghanistan. So the Reagan Administration tried to further strengthen its ties with several Arab regimes, most notably Saudi Arabia, motivated by their growing importance for US security interests and the goal of strategic consensus in the Gulf. Shortly after the Reagan Administration came to office, the series of new crises began turned the Administration's attention to the Lebanon crises and the Arab-Israeli conflict. In May, 1981 Reagan sent Ambassador Philip Habib to negotiate a resolution of the missile crisis between Israel and Syria, who succeeded in obtaining a cease-fire. The June 1981 Israeli destruction of the Iraqi nuclear reactor, and the July air raids against PLO offices in Beirut, coupled with the earlier events, actually produced broader regional conflict which eventually led to June 1982 Israel's invasion of Lebanon. So, there is no doubt that the USA was not only aware of the Israeli aggression, but largely encouraged Jerusalem in its operations both militarily and politically.

ԾԱՆՈԹՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ronald Reagan, *An American Life*, New York: Simon & Schuster, 1990, p 409.
2. Kiron K.Skinner, Annelise Anderson and Martin Anderson, *Reigan. A Life In Letters*, Foreword copyright 2003, by George P.Shultz, p. 443.
3. Նոյն տեղում, էջ 32:

4. Питер Кальскоресси, Мировая политика после 1945 года, Книга 1, Москва "Международные отношения", 2000, стр. 510.
5. Fred J. Khouri, *The Arab Israeli Dilemma, (The Reigan Administration, Israel, the Arabs, and Palestinians, January 1981-March 1985)*, By Syracuse University Press, New York, 1985, p. 422.
6. Նոյն տեղում, էջ 422:
7. William L. Cleveland, *A History of The Modern Middle East*, (Boulder:Wetview Press, 1994) p.121
8. Anatholy Dobrynin, *In Confidence Moscow's Ambassador to America's Six Cold War Presidents*, University of Washington Press, 1995, p. 499.
9. Shibley Telhami, *Political Islam: Challenges For U.S. Policy, Why do they hate US so much?*, Congressional Program, THE ASPEN INSTITUTE, Washington, DC. Second Conference, June 27-July 3, 2003. Vol. 18, No. 4. p 14.
10. Robert O Freedman, *The Middle East After The Israeli Invasion of Lebanon*, Syracuse University Press, 1986, p. 69-70. Այստեղ հիշարժանն այն է, որ թեև անվտանգության սպառնալիքների զինակայման նպատակով Մոսկվայի տարածաշրջանի երկրների պաշտպանական համակարգի զարգացման ու կատարելագործման ուղղությամբ մեծ առաջընթաց արձանագրվեց, այնուամենայնիվ, «ռազմավարական կոնսենսուսն» առավել օգտակար գտնվեց ռազմա-տեխնիկական, քան թե քաղաքական համագործակցության առումով:
11. Fred J. Khouri, նշվ. աշխ., էջ 422:
12. Barry Rubin, *The United States and the Middle East: 1981-1982*, *Middle East Contemporary Survey*, 1981-82, Vol. 6 (NY, 1983), p.1. Իրանում այսպողսի էտոմիլիտ վարչախմբի հաստատման և երկրի տարածքից իրաքյան զորքերի դուրս մղման, այնուհետև 1982 թ. սեպտեմբերին իրաքյան ներխուժումից հետո ձեռք բերված ռազմական հաջողությունների արդյունքում Իրանը Մոսկվայի համար լուրջ սպառնալիք սկսեց դիտվել, և տարածաշրջանի արտաքական պետությունների նախարդությունների կայունության նկատմամբ ներքին, հատկապես արմատականության սպառնալիք ստեղծեց:
13. Fred J. Khouri, նշվ. աշխ., էջ 423:
14. William L. Cleveland, նշվ. աշխ., էջ 123:
15. Fred J. Khouri, նշվ. աշխ., էջ 426:
16. William L. Cleveland, նշվ. աշխ., էջ 123:
17. Նոյն տեղում, էջ 123:
18. Barry Rubin, նշվ. աշխ., էջ 2:
19. William L. Cleveland, նշվ. աշխ., էջ 123:
20. Ն.Հակոբյանի, *Լիբանանի ճգնաժամը և Լիբանանի հայ համայնքի դիրքորոշումը*, Երևան, 1982 թ, էջ 75:
21. Ռ.Կարապետյան, *Սիրիա-ամերիկյան հարաբերությունները 1967-1996*, ՀՀ ԳԱԱ, Երևան, 2000, էջ 101:
22. Fred J. Khouri, նշվ. աշխ., էջ 427:
23. Polk William, *The Arab World Today*, Harvard University Press, 1991, p.452:
24. William L. Cleveland, նշվ. աշխ., էջ 121:

25. Ռ. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 101: Միջին և արևելյան տարածքում եր հատկապես վերոնշյալ համաձայնագրի ստորագրման հարցում և շարունակարար շեշտում էր ԽՍՀՄ-ի հետ մեծամասնությամբ բազմակարգական համաձայնագրի կնքման անհրաժեշտությունը: Միջագիծների կարծիքով, ԽՍՀՄ-ի հետ «Բարեկամության ու համագործակցության» պայմանագիրը շատ թույլ կողմեր ունի Համաձայնագրում բացակայում էր Լիբանանում սփրիացիների ներկայության վերաբերյալ կետը, որը չափազանց կարևոր նշանակություն ձեռք բերեց մասնավորապես 1982 թ. հունիսին բռնկված պատերազմի ընթացքում:
26. Polk William, նշվ. աշխ., էջ 349:
27. Itamar Rabinovich, *The War for Lebanon 1970-1985*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1985, p 90.
28. Ghassan Tuoni, *Lebanon's Wars and Middle East Peace*, *Mediterranean Quarterly, A Journal of Global Issues*, Vol., 1, No.3, Summer, 1990. p. 9. Խաղաղապահ ուժերը 1976-ի նոյեմբերին Ռիպաղում ու Ալեքսանդրիայում տեղի ունեցած արարական զագաթաժողովների միջևյան շփոթման արարական լիակատար օրինակաբանությունն առաջանալով: Եվ քանի որ Ալեքսանդրիայում հիմնադրված «ԱՂՈՒՅ»-ի պատակման հետևանքով արարական համերաշխությունը չեղարատեց, ռատի միջազգային համաժողովներին լիբանանյան հիմնահարցի ուղղությամբ վարվող բանակցային գործընթացներում առաջատար դիրք զբաղեցրեց Միջին:
29. Пётр Кальвокоресси, նշվ. աշխ., էջ 506:
30. Don Peretz, *The Middle East Today*, Fifth Edition, New York Westport, Connecticut London, p. 391.
31. Հարությունյան Լիլիթ, Միջին և Իսրայելի գործերը լիբանանյան ճգնաժամում (1975-1990 թթ.), Արևիկ հոլիվաժների ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, 2001, էջ 80:
32. P.Scale, *The struggle for the Middle East*, London, 1988. p. 284.
33. Fred J. Khouri, նշվ. աշխ., էջ 423:
34. Don Peretz, նշվ. աշխ., էջ 391:
35. Itamar Rabinovich, նշվ. աշխ., էջ 92:
36. William L.Cleveland, նշվ. աշխ., էջ 122:
37. Don Peretz, նշվ. աշխ., էջ 391:
38. Alexander M.Heig, Jr. *Caveat: Realism, Reagan, Foreign Policy*. New York, Macmillan, 1984, p.180.
39. Itamar Rabinovich նշվ. աշխ., էջ 148:
40. Пётр Кальвокоресси, նշվ. աշխ., էջ 511:
41. Ե.Մ.²Իրիմանով, «Մի դավադրության պատմություն», Երևան, «Հայաստան», 1987, էջ 306:
42. Amos Perlutter, *The Life and Times of Menahem Begin*, Doubleday & Company, New York, 1987. p. 7.
43. William L.Cleveland, նշվ. աշխ., էջ 121:
44. Пётр Кальвокоресси, նշվ. աշխ., էջ 511:
45. Fred J. Khouri, նշվ. աշխ., էջ 423:

46. Նույն տեղում, էջ 424: Պաղիատիցիները Լիբանան էին եկել երկու հուլիսին՝ 1948-49 թթ. արաբա-իսրայելական պատերազմի և 1970 թ. Հերզլյանսկի ջաղարացիական պատերազմի սրբյունքում:
47. William L. Cleveland, նշվ. աշխ., էջ 121-122:
48. Fred J. Khouri, նշվ. աշխ., էջ 427:
49. Itamar Rabinovich նշվ. աշխ., էջ 92:
50. Fred J. Khouri, նշվ. աշխ., էջ 424:
51. Tabitha Petran, *The Struggle Over Lebanon*, Monthly Review Press, New York, 1987, p. 262. ՄԱԿ-ը և Մատղան Արաբիան իրրև հսկայավորմեց պետք է երաշխավորեին իսրայելապաշտամարար Իսրայելի և ՊԱԿ-ի կողմեց հրադարարի պահպանման իրականացումը:
52. Е.Д.Пырлин, "100 лет противостояния. Генезис, эволюция современное состояние и перспективы решения палестинской проблемы", Москва, РОССПЭН, 2001, с.236.
53. Питер Кальвекоресси, նշվ. աշխ., էջ 511:
54. Fred J. Khouri, նշվ. աշխ., էջ 425:
55. Питер Кальвекоресси, նշվ. աշխ., էջ 511:
56. Fred J. Khouri, նշվ. աշխ., էջ 425:

ԼՍԻԹ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

1983Թ. ՄԱՅԻՄԻ 17-Ի ԼԻՔԱՆԱՆԱԻՍՐԱՅԵԼԱԿԱՆ ՀԱՄԱՉԱՅՆԱԳԻՐԸ ԼԻՔԱՆԱՆՅԱՆ ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՅՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՏՏՈՒՄ

1980-ականների սկզբին, շարունակվող «սառց» պատերազմի պայմաններում, գերտերությունների՝ ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի գլխավորած խմբավորումների և նրանց մերձավորարևելյան դաշնակիցների միջև դիմադրության ու հակամարտության խորացումն ամփոփականորեն անդրադարձավ ներլիբերալիստական իրականության վրա՝ սովեյի քարոզագրմեղով լիբերալիստական ճգնաժամի քաղաքական կարգավորման խնդիրը:

Պատահական չէր, որ 1982թ. ապրիլի վերջին, 1979թ. ստորագրված եգիպտախորայելական խաղաղության համաձայնագրով մախսատեպած Սինայ բերակղզուց իսրայելական զորքերի ամբողջությամբ դուրս բերումից շուրջ 6 շաբաթ անց՝ հունիսի 6-ին, Իսրայելը «խաղաղություն Գալիլեային» տազմական գործողության շրջանակներում, որ համախ մասնագիտական գրականության մեջ անվանվում է մակ արաբ-իսրայելական հիմնգեղորդ պատերազմ, մերխուժեց Լիբանան: Լիբանանի վրա հարձակման համար որպես հարմար առիթ օգտագործվեց 1982թ. հունիսի 3-ին Լոնդոնում Իսրայելի դեսպանի դեմ անհաջող մահափորձը¹:

Նշենք, որ Լիբանան ներխուժմամբ Իսրայելը հետապնդում էր հետևյալ նպատակները 1. ռազմական ճանապարհով ռչնչացնել 1970թ. Հորդանանում «սև սեպտեմբերի» արյունալի դեպքերից հետո Լիբանանի տարածքում հաստատված Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության (ՊԱԿ) ռազմական կառույցները, 2. հասնել Լիբանանի տարածքից սիրիական զորքերի դուրս բերմանը, որոնք 1976թ. -ից Միջաբարական զսպման ուժերի կազմում զսնվում էին Լիբանանում, ինչն անկասկած կհանգեցներ տարածաշրջանում Սիրիայի դիրքերի բուլացմանը, 3. նպաստել Լիբանանում 1982թ. օգոտոտսին կայանալից մախսատեպական ըմտրությունների արդյունքում այնպիսի վարչակարգի հաստատմանը, որ պատրաստ էլիներ Իսրայելի հետ կնքել խաղաղության մատին համաձայնագիր²: Ե՛վ ԱՄՆ-ը և՛ Իսրայելը Լիբանանը հարձա-

րում էին եզիպտոսից հետո արաբական աշխարհում երկրորդ երկիրը, որ ներքաղաքական փոփոխություններով սպարտադրված կարող էր համաձայնել Իսրայելի հետ ստորագրել խաղաղության մասին անջատողական համաձայնագիր, ինչն ընդհանուր առմամբ համապատասխանում էր նաև տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի շահերին և, ըստ էության, կարող էր դառնալ 1978թ. սկսված քեմփդեյվյան գործընթացի հաջող շարունակությունը:

1982թ. հունիսի 6-ի առավոտյան իսրայելական տարբեր տվյալներով 80-ից 100ից ցամաքային ուժերը, ռազմաօդային և ռազմածովային ուժերի հետ համատեղ՝ զինված նորագույն տեխնիկայով, անցան Լիբանանի սահմանը: Նույն օրը ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդն (ԱԽ) ընդունեց թիվ 508, իսկ մեկ օր անց՝ հունիսի 7-ին թիվ 509-ը քանակները, որոնք դատապարտում էին Իսրայելի գործողությունները և պահանջում իսրայելական զորքերի ամբողջապես դուրս քերում Լիբանանի միջազգայնորեն ճանաչված սահմաններից¹: Միայն հունիսի 11-ին, մերձավորարևելյան տարածաշրջանում ընթացող զարգացումների շուրջ ամերիկախորհրդային շփոմների ակտիվացման արդյունքում, ԱՄՆ-ի նախագահ Ռոնալդ Ռեյգանն իսրայելական կողմից պահանջեց դադարեցնել Լիբանանում ռազմական գործողությունները: 1982թ. հունիսի 11-ի լույս 12-ի գիշերն Իսրայելի առաջարկությամբ կնքվեց Սիրիայի և Իսրայելի միջև կրակի դադարեցման մասին համաձայնագիր²: Հաջորդ օրն ամերիկյան ներկայացուցիչ Ֆիլիպ Հարիթի միջնորդությամբ, որ տարածաշրջան էր գործողվել դեռևս 1981թ. զարմանք, համաձայնագիր կնքվեց նաև Իսրայելի և ՊԱԿ-ի միջև³: Իսրայելական վերահսկողության տակ հայտնվեց Լիբանանի տարածքի գրեթե կեսը՝ 4.5 հզ. կմ²: Սակայն իսրայելական կողմը խախտեց համաձայնագրի դրույթները և հունիսի կեսերին արդեն գրավեց Լեռնային Լիբանանի մի շարք ռազմավարական շրջաններ, որոնք մինչ այդ գտնվում էին սիրիական ուժերի վերահսկողության տակ⁴: Հունիսի 13-ին իսրայելական զորքերը Բեյրութի արևելյան մասում վերահսկողություն իրականացնող աջ ուժերի՝ զինված խմբավորումների աջակցությամբ շրջապատեցին նաև արևմտյան Բեյրութը⁵:

Արաբական շրջանակներում առկա հակասությունների հետևանքով արաբական երկրների ղեկավարներն այդպես էլ չկարողացան հստակ դիրքորոշում որդեգրել Լիբանան իսրայելական լայնածավալ ներխուժման հարցում: Միայն հունիսի 26-ին Թունիսում հնարավոր եղավ հրավիրել Արաբական պետությունների լիգայի (ԱՊԼ) շրջանակներում արաբական երկրների արտաքին գործերի նախարարների համաժողով՝ Լիբանանում տեղեփված իրավիճակը քննարկելու նպատակով: Այս համաժողովը չհաստատեց Սիրիայի և ՊԱԿ-ի՝ Լիբանանում իսրայելական ագրեսիայի դեմ արարների համատեղ ռազմական գործողու-

յուններ ծավալելու և ԱՄՆ-ի դեմ քաղաքական և տնտեսական պատժամիջոցներ կիրառելու վերաբերյալ առաջարկությունը⁹։

Հուլիսի 22-ից մինչև օգոստոսի 12-ն խորայնական զինված ուժերը որոշակի ընդմիջումներով արևմտյան Բեյրութը ենթարկեցին օդային, գամաքային և ծովային ոճրակոծության։ Իսրայելական զորքերի զործողությունները դժգոհություն առաջ բերեցին Վաշինգտոնում։ Ամերիկյան ճնշումների արդյունքում Իսրայելը դադարեցրեց արևմտյան Բեյրութի պաշարումը։ Հարաբերական հանգստություն արևմտյան Բեյրութում վերականգնվեց օգոստոսի 13-ին¹⁰։

Օգոստոսի 19-ին Իսրայելն ընդունեց Ֆիլիպ Հարիթի միջնորդությամբ արևմտյան Բեյրութից սիրիական զորամիավորումների և ՊԱԿ-ի զինված խմբավորումների դուրս բերման ծրագիրը։ Հայտնվելով քավական րադի իրավիճակում՝ ՊԱԿ-ը համաձայնեց ըմբարկել Բեյրութից իր զինված ջոկատների դուրս բերման իսրայելական պահանջը։ Բանակցությունները ՊԱԿ-ի և Իսրայելի միջև ընթանում էին ամերիկյան քանազանաց Ֆիլիպ Հարիթի և լիբանանյան կառավարության միջնորդությամբ։ Ֆիլիպ Հարիթն իր կառավարության անունից երաշխավորեց, որ Լ. իսրայելական զորքերը չէին մտնի արևմտյան Բեյրութ, 2. կապահովվեր Լիբանանի տարածքում գտնվող պաղեստինյան փախստականների ճամբարների անվտանգությունը¹¹։ Պաղեստինյան ղեկավարությունը ստիպված էր համաձայնել Բեյրութից իր զինված խմբավորումների դուրս բերման հետ։ Լիբանանում անվտանգության ապահովման, ինչպես նաև պաղեստինյան զինված խմբավորումների Բեյրութից դուրս բերումը վերահսկելու նպատակով, 1982թ. օգոստոսի 21-ին Բեյրութ մտցվեցին քազմազգ ուժեր՝ ամերիկյան, ֆրանսիական, իտալական և անգլիական զորամիավորումներ¹²։ Մինչև 1982թ. սեպտեմբերի 1-ը ՊԱԿ-ի 8.144 և սիրիական վերահսկողության տակ գտնվող Պաղեստինի ազատագրության քանակի 3.500 մարտիկներ, ինչպես նաև 2.700 սիրիացի զինվորներ Կեցին արևմտյան Բեյրութը¹³։

Մինչ այդ, 1982թ. օգոստոսի 23-ին, գումարվեց Լիբանանի խորհրդարանի արտահերթ միտո, որում երկրի նախագահ ընտրվեց միակ թեկնածու, լիբանանյան աջ ուժերի զինված խմբավորումների 34-ամյա հրամանատար Բաշիր Շմայելը։ Ուղիղ մեկ ամիս անց սահմանադրության համաձայն նոր նախագահը պետք է ստանձներ իր պաշտոնը, սակայն 1982թ. սեպտեմբերի 14-ին Բեյրութում, այն չենքում, որտեղ տեղակայված էր «Քաթաիր» կուսակցության գրասենյակը, տեղի ունեցած հզոր պայթյունի հետևանքով մահ գտվեց¹⁴։ Հաջորդ օրը՝ 1982թ. սեպտեմբերի 15-ին իսրայելական քանակն, այնուամենայնիվ, մտավ արևմտյան Բեյրութ։ Լիբանանյան կառավարությունն Իսրայելի զործողությունները սրակեց որպես նոր ագրեսիա։ Այն պահանջեց ՄԱԿ-ի ԱԽ հրավիրում և ԹԵԼ-Ավիվի զործողությունների համար մեղադրեց ամերիկյան կառավա-

յութանը, քանի որ ԱՄՆ-ը Հարիսի միջոցով երաշխավորել էր, որ քոչյ յի տա իսրայելական գործերի մուտքն արևմտյան Բեյրութ: Իսրայելն իր արևմտյան Բեյրութ մերթսածուճը հիմնավորեց հետևյալ փաստարկներով. 1. մերթսածամբ մա ձգտում էր կամխել մախազահի սպանութեան հետևանքով արևմտյան Բեյրութում հնարավոր քառասային իրավիճակի առաջացումը և 2. հակառակ դուրս բերման համաձայնագրի Իսրայելը պնդում էր, որ Բեյրութում շարունակում էին մնալ շուրջ 2.000 սպառնալիքայան զինված մարտիկներ¹⁵:

Այն ժամանակ, երբ ՄԱԿ-ի Ան-ն ընդունում էր որոշում, սրը դատաւարարում էր արևմտյան Բեյրութ իսրայելական մերթսածուճը, Իսրայելի փաստացի դաշնակիցները՝ աջ ուժերի զինված խմբավորումները, 1982թ. սեպտեմբերի 17-ի զեչերը սպառնալիքայան փախստականների Մաքրա և Շաթիլա ճամբարներում իրականացրեցին շուրջ 3.000 սպառնալիքայան փախտականների դաժան սպանութեանը¹⁶:

Սեպտեմբերի 21-ին Լիբանանի նոր մախազահ ընտրվեց Բաշիր ժմայելի ազագ եղբայրը՝ «Քաբախը» կուսակցութեան քաղաքական վարչութեան անդամ Ամին ժմայելը, որ երկու օր անց ստանձնեց մախազահի պաշտոնը: Սեպտեմբերի վերջին լիբանանյան կառավարութեան պահանջով և համաշխարհային հանրութեան ճնշմամբ Իսրայելը ստիպված էր իր գործերը դուրս բերել Լիբանանի ճայրաքաղաքից¹⁷:

Միայն 1982թ. հոկտեմբերի 4-ին լիբանանյան հակամարտող կողմերի միջև երկարատև բանակցութեաներից հետո Ամին ժմայելը երկրի վարչապետ նշանակեց Շաֆիկ Ուազանին, որը ձևավորեց նոր կառավարություն:

Հակառակ Բեյրութից սպառնալիքայան ռազմաքաղաքական կառույցների դուրս բերմանը, Թեչ-Ալիվին, այնուամենայնիվ, չէր շտապում իր գործերը դուրս բերել Լիբանանի տարածքից: Իսրայելական ղեկավարները չէին բաքցնում, որ նրանց հիմնական մալատակը ԱՄՆ-ի հովանու մեքրո Լիբանանի հետ անգատողական խաղաղութեան համաձայնագրի ստորագրումն էր:

Իսրայելական շարունակվող օկուպացիան մալատեց Լիբանանում Իսրայելի ռազմական մերկայութեան դեմ աքմատական տրամադրութեանների և զինված դիմադրութեան ուժեղացմանը: Այդ դիմադրութեանը զինավորեցին լիբանանյան ձախ ուժերը, որոնք 1982թ. սեպտեմբերին ձևավորեցին Լիբանանյան հայրենասիրական դիմադրութեան ձալկատը, որի գործունեութեանն իրենց ակտիվ մասնակցութեան էին բերում մաև շիական «Ամալ» շարժումն ու «Հիզբալլան» կուսակցութեանը¹⁸:

Իսրայելի ռազմական մերկայութեան դեմ դիմադրութեան առաջին լայնածալակ գործողութեանը 1982թ. նոյեմբերին Տիրում իսրայելական սպայակույտի շենքի պայքեցումն էր, որի արդյունքում սպանվեց 10 իսրայելցի, կային մաև տասնյակ վիրավորներ¹⁹:

Իսրայելն իր հերթին փորձում էր հնարավորինս օգտագործել ներ-
խուժումից հետո Լիբանանում ստեղծված իրավիճակը: Պատահական
չէ, որ Բեյրութի քրիստոնեական Դքայ արվարձանում լիբանանյան կա-
ռավարության թույլատվությամբ բացվեց Իսրայելական կապերի գրա-
սենյակը, որ իրականացնում էր կիսաաբաշտոնական դիվանագիտական
ներկայացուցչության գործառույթներ²⁰: Չսահմանափակվելով գաղտնի
դիվանագիտությամբ՝ իսրայելական մախարաբները, այդ թվում մաս
պաշտպանության մախարաբ Արիել Շարոնը, հաճախակի այցելում էին
այ տեղերի դեկավրներին:

Նորընտիր մախագահ Ամին ժմայելը քաղաքական ուղեգիծ
նշակեց հակամարտող կողմերի միջև խաղաղության հաստատման
ճանապարհով Լիբանանի ամբողջականության վերականգնումն ու նրկ-
րից բոլոր օտարերկրյա զորքերի դուրս բերումը²¹: Նախագահը չէր
թաքցնում, որ պատրաստվում էր իր քաղաքական ծրագիրը կյանքի կո-
չել հիմնականում ԱՄՆ-ի և արևմուտքի օժանդակությամբ: Հատուկ նշա-
նակություն էր հատկացվում մարտունակ քանակի ստեղծմանը, որի
պատրաստման և զինման հարցում Լիբանանի մախագահին իր աջակ-
ցությունը հայտնեց ԱՄՆ-ը²²:

Այսպիսով և՛ Իսրայելը և՛ ԱՄՆ-ը շատ մոտ էին Լիբանան իսրայել-
ական ներխուժմամբ իրենց աօջև դրված գլխավոր խնդրի իրագործմա-
նը: Լիբանանում արդեն իսկ ձևավորվել էր արևմտամետ վարչակարգ,
որ կտրականապես դեմ էր նրկրում պաղեստինյան և սիրիական ռազմա-
կան ներկայությանը և պատրաստակամություն էր հայտնել սերտացնել
իր շփումներն Իսրայելի հետ, ճնշել լիբանանյան ժախ ուժերին և այդ
ճանապարհով «զայտնություն» հաստատել նրկրում, ինչը ճանապարհ
պիտի հարթեր դեպի լիբանանախորայելական հաշտության պայմա-
նագրի կնքումը:

Լիբանանում ամերիկյան ազդեցության ուժեղացման պայմաննե-
րում 1982թ. վերջին լիբանանյան իշխանություններն, ԱՄՆ-ի միջնոր-
դությամբ, որի անմիջական խնդիրն էր դարձել լիբանանախորայելական
համաձայնագրի մախապատրաստումը, համաձայնեցին քանակցու-
թյուններ վարել Իսրայելի հետ: Բանակցությունները սկսվեցին 1982թ.
դեկտեմբերի 29-ին և ընթանում էին պարբերաբար Կիրիատ-Շոնում
(Իսրայել) և Խաղում (Բեյրութի արվարձան): Իսրայելական կողմն իր
զորքերի դուրս բերումը պայմանավորում էր լիբանանախորայելական
խաղաղության համաձայնագրի ստորագրմամբ, Լիբանանի հարավում
ապառազմականացված «անվտանգության գոտու» պահպանմամբ և լի-
բանանյան քանակի մախեին մայրը՝ Հադդադի դեկավրած Լիբանանի
հարավի քանակի²³ (ԼՀԲ) զորամիավորումների նրկրի քանակում ընդգր-
կելով²⁴:

Երկարատև բանակցությունների արդյունքում 1983թ. մայիսի 17-ին Լիբանանի և Իսրայելի պատվիրակությունները ստորագրեցին «Ճշգրտության մասին համաձայնագիրը»: Այդ փաստաթուղթը նախատեսում էր երկու երկրների միջև պատերազմական իրավիճակի դադարեցում և իսրայելական զորքերի աստիճանաբար դուրս բերում: Համաձայնագիրն արգելում էր Լիբանանին թույլ տալ իր տարածքով (նաև օդային) որևէ երկրի զորամիավորումների տեղաշարժ, որն Իսրայելի հետ չունի որևէ ղեկավարողական հարաբերություններ²⁷: Լիբանանն իր տարածքում չէր կարող ունենալ զենիթային զենք, որի գործողության հեռավորությունը գերազանցեր 5 կմ-ը: Այն նաև պահանջում էր Լիբանանից չեղյալ հայտարարել ցանկացած համաձայնագիր, պայմանագիր կամ արձանագրություն, որ հակասում էր լիբանանաիսրայելական համաձայնագրի դրույթներին՝ մերստյալ բոլոր այն պարտավորությունները, որ Լիբանանը, որպես արաբական պետություն, ստանձնել էր 1945թ. -ից դառնալով ԱՊԼ հիմնադիր անդամ²⁸: Այն սահմանափակեց լիբանանյան կառավարության ալ-Ջահրասնի և ալ-Աուալի զետերի միջև ընկած տարածքում զորքերի տեղակայումը և պահանջեց կառավարությունից ճանաչել Իսրայելի հովանավորյալ ԼՀԲ-ը, որպես միակ օրինական ուժ, որ կարող էր վերահսկել միջև ալ-Ջահրասնի գետն ընկած տարածքը, ինչպես նաև թույլ էր տալիս լիբանանաիսրայելական սահմանի երկայնքով իսրայելական վերահսկողական զորամիավորումների տեղակայում, որոնք լիազորված էին վերոնշյալ շրջանում ոչնչացնել ցանկացած զինված խմբավորում: Լիբանանի հարավին վերաբերող բոլոր որոշումներն Լիբանանն ու Իսրայելը պետք է ընդունեին համատեղ²⁹:

Լիբանանի խորհրդարանում համաձայնագիրը հավանության արժանացավ 64 կողմ և 2 դեմ ձայնով, սակայն նրա վավերացումը հետաձգվեց, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Իսրայելը Լիբանանից իր զորքերի դուրս բերումը պայմանավորում էր սլեյխագիներդի և սրաղեստինյան զինված խմբավորումների՝ երկրի տարածքից ամբողջությամբ դուրս բերմամբ: Նախագահ Ժմայելը խուսափեց իր ստորագրությունը դնել այդ համաձայնագրի տակ:

Հակառակ լիբանանյան աբերի, որոնք ոգևորությամբ ընդունեցին լիբանանաիսրայելական համաձայնագրի ստորագրումը, ծախս ուժերը, ինչպես նաև Միդիան, կորակամասպես մերժում էին ճանաչել այն, փաստարկելով, որ համաձայնագիրը ուսման հարում էր Լիբանանի անկախությունն ու ինքնիշխանությունը: Միդիայի նախագահ Հաֆեզ Ասադն այս կապակցությամբ նշեց, որ լիբանանաիսրայելական համաձայնագրի համաձայն իսրայելական զինվորները նայտնվում էին Գամաալեսից 24 կմ, իսկ սլեյխական զորքերը՝ Թել-Ավիվից 250 կմ հեռավորության վրա, ինչն Իսրայելի հետ պատերազմական վիճակում գտնվող Միդիային քելադրում էր բացասաբար վերաբերվել այդ համաձայնագրին³⁰:

1983թ. հունիսի 23-ին ձախ ուժերը հայտարարեցին Ազգային փրկության ճակատի (ԱՓՃ) ստեղծման մասին, որում միավորվեցին Առաջադիմական սոցիալիստական կուսակցությունը, Լիբանանի Կոմունիստական կուսակցությունը, Կոմունիստական գործունեության կուսակցությունը և այլն: Դավառին իրենց աջակցությունը հայտնեցին նաև նախկին վարչապետ Ռաշիդ Քարամնև և նախկին նախագահ Մուշեղյան Ֆրանսիին: ԱՓՃ-ի հետ սերտորեն համագործակցում էր նաև շիական «Ամալ» շարժումը: Դավառի խարտիան որպես նպատակ հռչակեց Լիբանանից խրայելական զորքերի և բազմազգ ուժերի դուրս բերումը, ինչպես նաև լիբանանախրայելական համաձայնագրի չեղյալ հայտարարումն ու լիբանանյան ազերի, մասնավորապես «Քաթաիր» կուսակցության քաղաքական մենիչխանության դեմ պայքարը, ինչի արդյունքում էլ հնարավոր էր դարձել այդ համաձայնագրի ստորագրումը²⁸:

«Խաղաղության մասին համաձայնագրի» ստորագրումն ուժեղացրեց մի կողմից լիբանանյան ազերի և Իսրայելի, իսկ մյուս կողմից ԱՓՃ-ի միջև հակամարտությունը, որին զգալի աջակցություն էին ցույց տալիս Սիրիան և Լիբանանի որոշ շրջաններում դեռևս իրենց ներկայությունը պահպանած պաղեստինյան զինված խմբավորումները:

Իսրայելի հետ համաձայնագրի կնքումը լիբանանյան վարչակազմը հիմնավորում էր այն փաստարկով, որ այն նախատեսում էր իսրայելական զորքերի աստիճանաբար դուրս բերում: Սակայն, ինչպես արդեն նշվեց, Իսրայելն իր զորքերի դուրս բերումը նախապես պայմանավորում էր սիրիական զորքերի դուրս բերմամբ: Սիրիան, իր հերթին, կտրականապես հրաժարվում էր իր զորքերը դուրս բերել Լիբանանի տարածքից՝ դրան հակադրելով իր այլընտրանքը. զորքերի դուրս բերում միայն ՄԱԿ-ի ՄԻԻ համապատասխան քանակների հիման վրա իսրայելական զորքերի դուրս բերումից հետո²⁹: Իսրայելը հրաժարվեց այդ առաջարկից: Հետևաբար լիբանանախրայելական համաձայնագրի ստորագրման լիբանանյան վարչակազմի ամենագլխավոր փաստարկը՝ իսրայելական զորքերի դուրս բերումը, կորցրեց իր նշանակությունը՝ պահպանելով Լիբանանի և Սիրիայի համար բոլոր բացասական դրոյթները:

Լիբանանախրայելական համաձայնագրի ստորագրումից հետո Լիբանանում դեպքերի զարգացումը կենտրոնացավ հիմնականում մինչև Աուալի գետն ընկած տարածքներից իսրայելական զորքերի մասնակի դուրս բերման վրա: Էական նշանակություն ունեցավ 1983թ. սեպտեմբերի 3-ին մեծամասամբ դրոյթներով բնակեցված Լեռնային Լիբանանի Շուֆ շրջանից իսրայելական զորքերի դուրս բերումը, որոնք այդ շրջանում ձախ ուժերի հետ բախումներում կրում էին զգալի կորուստներ: Շուֆից իսրայելական զորքերի դուրս բերումից հետո, նրանց դիրքերը զբաղեցրին աջ ուժերի զինված խմբավորումներն ու լիբանանյան բանակի ստորաբաժանումները, ինչն իր հերթին բախումներ առաջ բերեց վեր-

ջիններին և դուզներին զինված ջոկատների միջև: Ռազմական գործողությունների ընթացքում Շուշի մարզից լիբանանյան աջերի զինված ստորաբաժանումներին և անցավ ժախերի հակողության տակ³¹: Երկուդեղով, որ դեպքերի մասնագետները կարող էր մարտունի լիբանանախորհրդակալ խաղաղության համաձայնագրի չեղյալ հայտարարմանը, ԱՄՆ-ը, լիբանանյան բանակի ստորաբաժանումներին և աջ ուժերին զինված խմբավորումներին աջակցություն ցույց տալու նպատակով, որոշեց միջամտել ռազմական գործողություններին: Ամերիկյան հետևակը և 6-րդ մագնետրոնի մավերը լայնածավալ ռմբակոծության ենթարկեցին Լեռնային Լիբանանում ժախ ուժերի դիրքերը³²: Նպատակ հետապնդելով ստիպել սիրիական կառավարությանը հրաժարվել ժախ ուժերին ցույց տրվող աջակցությունից և իր գործերը դուրս բերել Լիբանանի տարածքից՝ Միջին գործադրվեց ԱՄՆ-ի նախագահի հատուկ ներկայացուցիչ Ռ. ՄակՖարլինը³³: Սակայն ոչ տարածաշրջանում ամերիկյան ուղղակի ռազմական ներկայությունը, ոչ էլ քաղաքական ճնշումները չստիպեցին Միջինային փոխել իր դիրքորոշումը:

Սեպտեմբերի 25-ին Միջինայի և Սաուդյան Արաբիայի միջնորդությամբ լիբանանյան հակամարտող ուժերը ստորագրեցին կրակի դադարեցման մասին հերթական համաձայնագիրը: Պայմանավորվածությամբ ձևով բերվեց հրավիրել ազգային երկխոսության համաժողով, որը քաջառելու էր ոչ հավասարակշռված ոգոշումների ընդունումը³⁴: Փաստորեն, սա նշանակում էր «Քաթաիր» կոստակցության քաղաքական մեկնախառնության, ինչպես նաև լիբանանյան հակամարտության կարգավորման գործընթացում աջ ուժերի և նրանց արևմտյան դաշնակիցների փորձերի ձախողում: Լիբանանյան գործերում մախաձեռնությունը կրկին անցավ լիբանանյան ժախերի և Միջինայի կողմը:

Լիբանանյան հակամարտության դեռևս չկարգավորված լինելը, 1982թ. իսրայելական ներխուժումը, հակամարտող կողմերի և նրանց դաշնակիցների գործողությունները, նպատակեցին Լիբանանում մասնավորապես շիական չքամակներում, ժայռահեղական տրամադրությունների սրմանը: Պատահական չէր, որ 1983թ. հունվեմբերի 10-ին շիա ժայռահեղականները Լիբանանում պայթյուն կազմակերպեցին ԱՄՆ դեսպանատան մոտ, իսկ հունվեմբերի 23-ին գրեթե միաժամանակ պայթյուններ տեղի ունեցան մյուս երկրում տեղակայված բազմազգ ուժերի ամերիկյան և ֆրանսիական զորքերի զորամոզմբում: Պայթյունի հետևանքով զոհվեց տարբեր տվյալներով 239-241 ամերիկացի և 50-57 ֆրանսիացի զինծառայող³⁵: Հոկտեմբերի վերջին Տիբում կրկին պայթեցվեց իսրայելական սարայակույտի շենքը, որի արդյունքում սարավեցին տասնյակ իսրայելցիներ³⁶: Վերոնշյալ զարգացումների արդյունքում Իսրայելում և Արևմուտքում ավելի հաճախակի դարձան Լիբանանից իսրայելական զորքերի և բաժնազգ ուժերի դուրս բերման օգտին հնչող կո-

չբլը, սակայն ԱՄՆ մախագահ Ռեյգանը հայտարարեց, որ ամերիկյան ծովային հետևակը դեռևս դուրս չէր քերվի Բեյրութից, քանի դեռ Լիբանանում չարտմակում էին մնալ օտարերկրյա զինված ուժեր³⁷։ Իրենց հերթին ֆրանսիական ռազմաօդային ուժերը նույնտեղի վերջին Ռաայրեթի շրջանում գրոհի ենթարկեցին շիա ծայրահեղականների դիրքերը, իսկ ղեկավարների 4-ին ամերիկյան 6-րդ մականոթմի օդային ուժերը շրջափոխեցին մահ Լեռնային Լիբանանում սիրիական զորքերի դիրքերը³⁸։

Լիբանանում զինված հակամատթության կարգավորմանն էր միտված ազգային երկխոսության համաժողովի անցկացումը, որի առաջին փուլը տեղի ունեցավ Ժնևում 1983թ. հոկտեմբերի 31-ից նոյեմբերի 4-ը։ Համաժողովին իրենց մասնակցությունը քերեցին Լիբանանի մախագահ Ամին ժմայելը, ԱՓՆ-ի ղեկավարներ՝ Վալիդ Ջուժրլաթը, Ռաշիդ Քարասեն, Սուլեյման Ֆրանժիեհ, «Ամալի» ղեկավար Նարիհ Բերրին, աջ ուժերի ղեկավարներ՝ Պիեր ժմայելը, Քամիլ Շամունը և այլն։ Համաժողովին մասնակցեցին մահ Սիրիայի Արաբական Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Արդ ալ-Հալիմ Խադդաժը և Սաուդյան Արաբիայի պետնախարար Մասուդը³⁹։ Դժվարին քանակություններից հետո համաժողովում ձևոք քերվեց կրակի դադարեցման վերաբերյալ համաձայնագիր, որի համար հիմք ծառայեց լիբանանահայրախելական համաձայնագրի այս կամ այն չափով համընդհանուր դատապարտումը։ Պարզ դարձավ, որ ներլիբանանյան քախտմների հուսալի դադարեցումը հնարավոր էր միայն լիբանանահայրախելական համաձայնագրի չեղյալ հայտարարման հիմքի վրա, որի հետ լիովին համաձայն էր Միրձան։ Համաժողովը որոշում ընդունեց չեղյալ հայտարարել լիբանանահայրախելական համաձայնագիրը և հանձնարարեց Ամին ժմայելին այցելել Վաշինգտոն՝ ամերիկյան վարչակազմի հետ քննարկելու Լիբանանից իսրայիլական զորքերի դուրս քերման հարցը։ ԱՄՆ-ն իր հերթին փորձեց ճնշումների միջոցով ստիպել Լիբանանի մախագահին՝ չեղաժարվել լիբանանահայրախելական համաձայնագրից⁴⁰։

Լիբանանում խորացող հակամարտության պայմաններում 1984թ. հունվարին ձախ ուժերի զինված խմբավորումները մոք դիրքեր գրավեցին Լեռնային Լիբանանում և Բեյրութի նարավային արվարձաններում։ Լիբանանյան քանակը, ԱՄՆ-ի ծովային հետևակի աջակցությանը փորձեց փետրվարի սկզբին վերականգնել իր դիրքերը մայրաքաղաքի հարավային արվարձաններում, որոնք ենթարկվեցին հրետանային հարձակման։ Արդյունքում կային քազմաթիվ զոհեր։ Ի պատասխան ձախ ուժերի և «Ամալի» ղեկավարները փետրվարի 4-ին կոլ արեցին լիբանանյան քանակի մահնեղական շարքային զինվորներին, որոնք հիմնակաում շխանել էին, լքել քանակի շարքերը և միանալ ձախ ուժերին։ Էդյին հետևեց քանակի պատակաումը քրխտոնեական և մահնեղական

մասերի: Փետրվարի 6-ին ձախ ուժերը և «Ամալ» իրենց կողմն անցած շարքային զինվորների օժանդակությամբ պարտության մատնեցին բանակային ստորաբաժանումներին և վերահսկողություն հաստատեցին արևմտյան Բեյրութում պահանջելով լիբանանախորհրդակցական համաձայնագրի չելյալ հայտարարում⁴¹: Լիբանանում դաշերի վերմշյալ զարգացումները ստիպեցին ԱՄՆ-ին փետրվարի 7-ին ամերիկյան ծովային հետևակները և բազմազգ ուժերի մեջ ներգրավված իր զորքերը 6-րդ մավառոնի մավելուվ շուտափույթ դուրս բերել Բեյրութից⁴²:

Լիբանանյան վարչակազմը նույնպես հարկադրված էր վերանայնից իր քաղաքական ուղեգիծը: Փետրվարի 28-ին Ամին Ժմայելն առաջին անգամ այցելեց Դամասկոս, ինչն ընկալվեց որպես լիբանանյան իշխանությունների բացառապես արևմտամետ, ինչպես նաև միայն Իսրայելի հետ համագործակցության քաղաքականությունից հրաժարում և լիբանանյան հակամարտության կարգավորման գործընթացում Սիրիայի հատուկ դերի ճանաչում: 1984թ. մարտի 5-ի Դամասկոսի հետ ստորագրված պայմանավորվածության համաձայն լիբանանյան կառավարությունը պաշտոնապես չեղյալ հայտարարեց Իսրայելի հետ «ժապաղության համաձայնագիրը»⁴³:

Մայիսի 17-ի համաձայնագրի չեղյալ հայտարարումը նոր քաղաքական իրավիճակ ստեղծեց Լիբանանում և մյա շուրջ: 1984թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Լիբանանից դուրս բերվեցին մաև բաժնազգ ուժերի կազմում ներգրավված ֆրանսիական, իտալական և անգլիական ստորաբաժանումները⁴⁴: Կրկին ստեղծվեց ներլիբանանյան հակամարտությունը քաղաքական ճանապարհով կարգավորելու ենթավիզություն: Մարտի 12-20-ը Լոզանում նրավիդվեց ազգային երկրության համաժողովի 2-րդ փուլը: Տարածայնություններն առկայության սլառճառով հակամարտող կողմերը չկարողացան համաձայնության գալ քաղաքական բարեփոխումների հարցում: Նրանք հաստատեցին կրակի դադարեցման համար անհրաժեշտ միջոցառումները և հավանություն տվեցին նոր սահմանադրության մշակման սկզբունքներին⁴⁵: Ապրիլին Դամասկոս Ամին Ժմայելի նոր այցելության շրջանակներում համաձայնեցվեց լիբանանյան քաղաքական կառուցվածքի բարեփոխումների համալիրը, որը պահպանելով կրոնադավանական համակարգը, մախստեհում էր բարեփոխումների աբղյուցում հավասարեցնել մահմեդականների և քրիստոնյաների իրավունքները⁴⁶:

Դամասկոսում ձեռք բերված պայմանավորվածությունների ելման վրա, 1984թ. մայիսին, ձևավորվեց ազգային միասնության կառավարություն՝ Ռաշիդ Քարամեի գլխավորությամբ: Նոր կառավարության կազմում ներգրավվեցին հակամարտող ճանբարների ղեկավարները՝ Առաջադիմական ազգայական կուսակցության ղեկավար Կալիդ Ջուժբլաքը և «Ամալ» շարժման ղեկավար Նարիհ Բերքին, ինչպես նաև ազ ու-

մելը ներկայացնող Պիեռ Ժմայելը և Ջամիլ Եամուրը: Կառավարության ծրագիրն արտացոլում էր ծախս ուժերի պահանջներն՝ իսրայելական զորքերի դուրս բերում, անկախ արտաքին քաղաքականության վարում, Միջինասի հետ համագործակցության սերտացում և հակամարտող կողմերի միջև համաձայնեցված քաղաքական բարեփոխումների իրականացում⁴⁷:

Նոր կառավարության ստաջին քայլերից էր Դքայում իսրայելական կապերի գրասենյակի փակումը: Լիբանանում ստեղծված նոր իրավիճակը հնարավորություն տվեց իշխանություններին, որ իրենց գործողությունները համաձայնեցնում էին Միջինասի հետ, ավելի ակտիվորեն պայքարել երկրից իսրայելական զորքերի դուրս բերման համար: Էական մարդկային կորուստները, ֆինանսական ծախսերը, հարավի բնակչության մասնավորապես շիաների զինված պայքարը, սոխյեցին իսրայելական նոր կառավարությանը՝ Եիմոն Պերեսի գլխավորությամբ, համաձայնել զորքերի դուրս բերման հետ՝ այն չաբայամավորելով Լիբանանից սիդիական զորքերի դուրս բերմամբ⁴⁸:

Լիբանանյան կառավարության և Իսրայելի միջև բանակցությունները սկսվեցին 1984թ. նոյեմբերին՝ Նակուր բնակավայրում լիբանանաիսրայելական սահմանի մոտ: Իսրայելական զորքերի դուրս բերման ստաջին փուլը նախատեսում էր զորքերի հեռացում Միտնի շրջակայքից մինչև Լիբանոնի գետը: Այդ շրջանում անվտանգության ապահովման համար պատասխանատվությունն իսրայելական կողմը դնում էր լիբանանյան բանակի վրա: Երկրորդ փուլը նախատեսում էր զորքերի դուրս բերում երկրի կենտրոնական և արևելյան շրջաններից և դուրս բերված զորքերի վերադասավորում լիբանանաիսրայելական սահմանի շրջանում: Երրորդ և վերջին փուլը նախատեսում էր զորքերի դուրս բերում դեպի Իսրայելի հյուսիսային սահման: Լիբանանի հարավում պահպանվելու էր 10 կմ լայնությամբ «անվտանգության գոտին», որը շարունակելու էր վերահսկել ԼՀԲ-ը⁴⁹:

1985թ. հունիսի 6-ին ավարտվեց Լիբանանի մեծ մասից իսրայելական զորքերի դուրս բերումը: Իսրայելցիները Կեցին Սայդան, Տիրո, Նարաբիան, Լեռնային Լիբանանի մեծ մասը և Բեքաայի հովիտը: Այդուհանդերձ, Թել-Ավիվն իր ներխայտությունը պահպանվեց լիբանանաիսրայելական սահմանի երկայնքով «անվտանգության գոտում»՝ ԼՀԲ-ի տրամադրության տակ բողոնելով 1000 իսրայելցի զինվոր⁵⁰: Իսրայելը պահպանեց նաև «սանիտարաանվտանգության գոտում» Լիբանանի տարածքում գրոհներ իրականացնելու իրավունքը:

Փաստենք, որ 1980-ականների սկզբին Լիբանանում ընթացող զարգացումները՝ 1982թ. իսրայելական ներխուժումը, բազմազգ ուժերի տեղակայումը, լիբանանաիսրայելական խաղաղության համաձայնագրի ստորագրումը ու դրանց արդյունքում լիբանանյան ճգնաժամի խորս-

ցումը, մածապես պայմանավորված էին մաս «սառց» պատերազմի շրջանակներում գերտերությունների ու նրանց մերձավորարևելյան դաշնակիցների միջև հակամարտության խորացմամբ: Մի շարք գործոններով պայմանավորված, Լիբանանն արաբական երկրների շարքում դարձավ այն թույլ օղակը, որտեղ բախվեցին գերտերությունների ու նրանց տաքսածաշրջանային դաշնակիցների շահերը: ԱՄՆ-ի հովանու ներքո քեմիդեիդյան գործընթացն իր շարունակությունն ունեցավ Լիբանանում: Արդյունքում, 1983թ. ստորագրվեց լիբանանախորայելական խաղաղության համաձայնագիրը, որը, թեև որոշակի առաջընթաց էր, սակայն, այն ոչ միայն չհանգեցրեց Լիբանանի և Իսրայելի միջև վերջնական խաղաղության հաստատմանն ու Լիբանանում իրավիճակի կայունացմանն, այլ մաս էլ ավելի խորացրեց ներլիբանանյան հակամարտությունը: Երկրում տաքսածաշրջանային և ոչ տաքսածաշրջանային զինված ուժերի առկայությունն առաջ բերեց արձատական տրամադրությունների և զինված դիմադրության ուժեղացում, որի արդյունքում էլ շեղյալ հայտարարվեց լիբանանախորայելական համաձայնագիրը, իսկ իսրայելական զինված ուժերը (քաղաքային «անվտանգության գոտուց») և քաղաքացի ուժերի ստորաբաժանումներն արդեն 1984-85թթ. հարկադրաբար դուրս բերվեցին Լիբանանի տարածքից:

LILIT HARUTYUNYAN

THE LEBANESE-ISRAELI PEACE TREATY OF MAY 17 1983 IN THE CONTEXT OF THE INTERNATIONALIZATION OF LEBANESE CONFLICT

The developments that passed in Lebanon in the beginning of 1980's - the Israeli intervention in 1982, the entrance of the Multinational Forces, the subscription of the Lebanese-Israeli Peace Treaty, as the result the deepening of the Lebanese crisis was greatly conditioned also with the deepening of contradictions between Great States and their Middle East allies in the context of Cold War.

Conditioned with some factors Lebanon among the Arab States became the feeble ring where there were collided the Great States' and their regional allies' interests. Camp David's process found its possible continuation in Lebanon. In 1983 under the patronage of USA it was signed the Lebanese-Israeli Peace Treaty which was precise progress for its time but it didn't assist to the establishment of final peace between Lebanon and Israel. The Treaty not only didn't stabilize the situation in Lebanon but also more deepened the interlebanese contradictions. The regional and not regional military forces' presence in Lebanon led to the activation of fundamental disposals and armed resistance as the result of which the Lebanese-Israeli Peace Treaty has been denounced and the Israeli forces (except the Security zone) as well as the Multinational forces already in 1984-1985 had to be put out of Lebanon.

1. Л. Вольнов, Ливан: эхо агрессии, Москва, 1984, с. 8.
2. The Times, Guide to the Middle East: The Arab World and Its Neighbours, ed. By Peter Sluglett and Marion Farouk-Sluglett, Times Books, London, 1991, pp. 149-152, Charles D. Smith, Palestine and the Arab-Israeli Conflict, San Diego State University, 1990, pp. 263-264.
3. Палестинская проблема, Док. ООН, международных организаций и конференций, Москва, 1984, с. 112.
4. Dilip Hiro, The Essential Middle East: A Comprehensive Guide, New York, 2003, p. 237.
5. Security in the Middle East: Regional Change and Great Power Strategies, ed. by Samuel F. Wells, Jr. and Mark A. Bruzonsky, London, 1991, p. 340.
6. Новейшая история Арабских стран Азии, Москва, 1988, с. 145-146.
7. Լիբանանյան ազ ուժերի կորիզը կազմում էին «Լիբանանյան փաղանգներ» («Հիզը ալ-բաբայիր ալ-լուբնանի») և «Ազգային լիբերալ» («Հիզը ալ-կաումի ալ-սիրար») կուսակցությունները:
8. Dilip Hiro, The Essential Middle East: A Comprehensive Guide, p. 238.
9. Գոտ Գևորգյան, 1982թ. խրախելյան պրեսիան Լիբանանում և Եգիպտոսի դիրքորոշումը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXIII, Երևան, 2004, էջ 60:
10. "Civil War in Lebanon", The Bureau of Public Affairs, U.S. Department of State, p. 325.
11. А. Агарышев, От Кэмп-Дэвида к трагедии Ливана, Москва, 1986, с. 133.
12. Elizabeth Picard, Lebanon. A Shattered Country: Myths and Realities of the War in Lebanon, New York, London, 1993, p. 127.
13. Dilip Hiro, The Essential Middle East: A Comprehensive Guide, p. 238.
14. Բաշիր ժմայեի սպանության վերաբերյալ կան երկու հակադիր կարծիքներ: Որոշ հետազոտողներ գտնում են, որ ժմայեի սպանության նսնում կանգնած էր Սիրիան: Մասնավորապես՝ փաստարկվում է, որ ժմայելը սերտ կապեր էր հաստատել և ակտիվորեն համագործակցում էր Իսրայելի հետ Լիբանանից պաղեստինյան զինված խմբավորումների և սիրիական զորամիավորումների դուրս բերման գործում: Բաշիր ժմայելը րազմիցս հայտաբարում էր, որ նախագահ քնտրվելու դեպքում պատրաստ էր խաղաղության համաձայնագիր կնքել Իսրայելի հետ՝ հաշվի առնելով վերջինիս պահանջները: Բնական է, որ այս ամենը չէր բխում Միջինայի շահերից, որի հետ ժմայելը խտասվում էր համագործակցության եզրեր գտնել: Մյուս տեսակետի համաձայն, Բաշիր ժմայեի սպանությունը կազմակերպել էր Իսրայելը: Սերտորեն համագործակցելով Իսրայելի հետ և խտասանալով, որ ամեն կերպ կնպաստի Լիբանանից պաղեստինյան զինված խմբավորումների և սիրիական զորամիավորումների դուրս բերմանը, Բաշիր ժմայելը նախագահ քնտրվելու նպատակով ստիպված էր հրաժարվել Իսրայելին տված իր որոշ խտատումներից և զիջումներից: Գնալ ու համագործակցել փրանանյան ժայս ուժերի հետ, որոնք սերտ կապեր էին պահպանում պաղեստինցի մարտիկների և Լիբանանում տեղակայված սիրիական զորամիավորումներ հետ: Նախա-

գահ ընտրվելու համար Բաշիր ժմայեին անհրաժեշտ էր նաև ճախ ուժեղի աջակցությունը: Նա չէր կարող քննել ճիշտ լիբանանյան աբեթի մախազա-հը: Այդ էր պատճառը, որ ժմայեղը հարկադրված էր հրաժարվել Խորայեին տված իր որոշ խոստումներից, որի համար էլ առիվված եղավ վճարել իր կյանքով: Սակայն, Բաշիր ժմայեի սպանության վերաբերյալ առկա տեսա-կետներից և ոչ մեկը մինչև օրս էլ դեռևս խոստատված չէ: Այս ճառին ման-րամասն տե՛ս Thomas L. Friedman, *From Beirut to Jerusalem*, Anchor Book, USA, 1995, pp. 157-158, Tracy Chamoun, *Au Nom du Père*, France, 1992, p. 76.

15. Ariel Sharon with David Chanoff, *Warrior: The Autobiography of Ariel Sharon*, New York, London, Toronto, Sydney, Tokyo, Singapore, 1990, p. 500-502.
16. Այս ճառին մանրամասն տե՛ս В. И. Киселев, *Палестинская проблема в международных отношениях: региональный аспект*, М., 1988, с. 184, Е. Дмитриев, *Палестинская трагедия*, М., 1985, с. 107, Shi'ism and Social Protest, ed. by Juan R. Cole and Nikki R. Keddie, London, 1986, p. 147.
17. 1982թ. Լիբանան խորայեական մերխումման արդյունքում զոհվեց տարբեր տվյալներով 15.700-ից 30.000 մարդ, այդ թվում նաև 1.110 պաղեստինցի մարտիկներ և 1.350 սիրիացի զինվորներ, Վերակազմվեց մոտ 30.000 մարդ: Խորայեական կողմում զոհերի թիվը տարբեր տվյալներով կազմում էր 350-ից 500 մարդ: Ռազմական կորուստները հետևյալն էին. Սիրիա՝ 92 կործա-նիչ, 42 տանկ, ՊԱԿ՝ 20 տանկ, Խորայել՝ 2 կործանիչ, 2 տանկ: Մանրամասն տե՛ս Dilip Hiro, *The Essential Middle East: A Comprehensive Guide*, p. 238. Խո-րայեական երկրորդ մերխումման հետևանքով Լիբանանին պատճառած տնտեսական վնասը մասնագետների կարծիքով հավասար էր զոհեր 2 մլրդ - դոլարի: Մանրամասն տե՛ս Новейшая история Арабских стран Азии, с. 148.
18. «Ամաթ շարժման և «ճիզարախ» կռաակցության մասին մանրամասն տե՛ս Augustus Richard Norton, *Shi'ism and Social Protest in Lebanon*, London, 1986, pp. 156-178, Helena Cobban, "The Growth of Shi'i Power in Lebanon and Its Implication for the Future", *Shi'ism and Social Protest*, ed. by Juan R. Cole and Nikki R. Keddie, London, 1986, pp. 137-155.
19. N. Kliot, *The Territorial Disintegration of a State: The Case of Lebanon*, Center for Middle Eastern and Islamic Studies, England, 1986, p. 30.
20. Новейшая история Арабских стран Азии, с. 149.
21. Elizabeth Picard, *Lebanon a Shattered Country: Myths and Realities of the Wars in Lebanon*, New York, London, 1993, pp. 126-127.
22. Helena Cobban, *The Making of the Modern Lebanon*, London, 1985, pp. 229-230.
23. Լիբանանի հարավի քանակի մասին մանրամասն տե՛ս "Civil War in Lebanon", *The Bureau of Public Affairs, U.S. Department of State*, p. 323, Walid Khalidi, *Conflict and Violence in Lebanon: Confrontation in the Middle East*, Cambridge, 1979, p. 128.
24. Elizabeth Picard, *Lebanon a Shattered Country: Myths and Realities of the Wars in Lebanon*, p. 127.
25. *The Text of Lebanese-Israeli (Putative) Peace Treaty* տե՛ս Dilip Hiro, *The Essential Middle East: A Comprehensive Guide*, p. 302-303.

26. The Text of Lebanese-Israeli Peace Treaty տե՛ս նաև <http://www.monde-diplomatique.fr/calier/proche-orient/region-liban>
27. Նույն տեղում:
28. Կ. Պրիմակով, Մի դավադրության պատմություն, Երևան, 1987, էջ 361:
29. G. Helmick, "Internal Lebanese Politics: The Lebanese Front and Forces", London, 1988, pp. 306-323, *Toward a Viable Lebanon*, ed. by Halim Barakat, Croom Helm & Washington Center for Contemporary Arab Studies, London, 1988, p. 317.
30. Livia Rokach, *Israel's Sacred Terrorism*, Association of Arab-American University Graduates, 1986, pp. 24-30.
31. Dilip Hirn, *The Essential Middle East: A Comprehensive Guide*, p. 299.
32. Նույն տեղում:
33. Մակխարիջնջ փոխարինել էր Ֆիլիպ Հարիթիմ, որի հետ սիրիացիները կրածարվել էին բանակցել դեռևս 1983թ. հունիսին:
34. *Shi'is and Social Protest*, ed. by Juan R. Cole and Nikki R. Keddie, p. 151.
35. Elizabeth Picard, *Lebanon a Shattered Country: Myths and Realities of the Wars in Lebanon*, p. 128.
36. Augustus R. Norton, *External Intervention and the Politics of Lebanon*, Washington, D. C.: Washington Institute for Values in Public Policy, pp. 12-13.
37. Новейшая история Арабских стран Азии, с. 152.
38. Նույն տեղում:
39. Helena Cobban, "The Growth of Shi'i Power in Lebanon and Its Implication for the Future", *Shi'ism and Social Protest*, p. 151.
40. Նույն տեղում:
41. Augustus R. Norton, *External Intervention and the Politics of Lebanon*, pp. 12-13.
42. Chaim Herzog, *The Arab-Israeli Wars: War and Peace in the Middle East*, New York, 1989, p. 351.
43. Tracy Chamoun, *Au Nom du Père*, Paris, p. 121.
44. Elizabeth Picard, *Lebanon a Shattered Country: Myths and Realities of the Wars in Lebanon*, p. 128.
45. Е. М. Примаков, *История одного зговора (Ближневосточная политика США в 70-е-начале 80-х годов)*, Москва, 1985, с. 305.
46. Новейшая история Арабских стран Азии, с. 153.
47. Helena Cobban, "The Growth of Shi'i Power in Lebanon and Its Implication for the Future", *Shi'ism and Social Protest*, p. 151-152.
48. С.М. Гасратян, Ю. В. Агавельян, "Отношения Израиля с Ливаном-религиозно-политические проблемы", *Востоковедный сборник, Выпуск 11, Институт изучения Израиля и Ближнего Востока*, Москва, 2001, с. 88.
49. Նույն տեղում:
50. 1985թ. հունիսի 6-ին քելով Լիբանանի մեծ մասը իսրայելցիներն իրենց հետ տարան 1000 իրանացի զեթիներ, որոնք հիմնականում շիա մարտիկներ էին: Ի պատասխան շիա ծառայողականները գրավեցին ամերիկյան մի ավիադեպարտամեն «Վեդնգ 727» ինքնաթիռը, որ Արևմտյան մեկնում էր Հոոմ և ստիպեցին օդաչուին վաղը կատարել Բեյրութ օդանավակայանում զեթիների ազատ արձակումը աշխատավորելով Դաբայելում բանտարկված շիաների

ազատ արձակմանը: Սակայն ամերիկյան և իսրայելական իշխանություննե-
րը փորակամապեւ հրաժարվեցին քանակցել անարհիկների ինք: Նման
պայմաններում վերջիններիս ինք քանակություններն իր վրա վերցրեց «Ա-
մալը շարժման ղեկավար Նարիմ Ներրին: Հունիսի վերջին համապատաս-
խան պայմանավորվածություննեց ձեռք բերվեցին գերիների և Իսրայելում
բանտարկված չիա մարտիկների ազատ արձակման արդարյանը: Այս մա-
սին մանդատյան տե՛ս Լեոն Կալեոկորեսսի, *Мировая политика после
1945 года*, Т. 1, Москва, 2000. с. 515.

ՆԻԿՈԼԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԵՐՐՈՐԴ ԿՈՂՄԻ ՆԵՐԳՐԱՎՎՈՒՄԸ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՆԻՄԱՆ ԵՎ ՀՐԱՀՐՄԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ. ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայերի 915թ. ցեղասպանությունը, հրեաների հոլոկոստը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, և նրանց հաջորդած ցեղասպանություններն ու ցեղասպանությունների փորձերը մի շարք երկր-ներում, վկայում են այն մասին, որ ցեղասպանությունը տեղի չի ունենում վակուումի մեջ՝ մեկուսացված ներքին և արտաքին իրողություններից: Նրանք իրագործվում են տարբեր կոմպոնենտներից կազմված քաղաքական մի համակարգում, որի մեջ իր բացառիկ դերն ունի երրորդ կողմի հարցը:

Յուրաքանչյուր ցեղասպանությունն առաջին հայացքից մախ և առաջ ընկալվում է որպես գոտ երկու կողմերի՝ դահճի և նրա գոնի միջև կատարվող պրոցես: Մակայն դա միայն առաջին հայացքից: Իրականում դրան միշտ ներկա է երրորդ կողմը: Երրորդ կողմի դերի բացահայտումն ունի կարևոր նշանակություն, քանի որ նա օգնում է ավելի ամբողջական պատկերացում կազմել մի այնպիս բարդ երևույթի, նրա դրդապատճառների և իրագործման մեխանիզմների մասին, որի ամունն է ցեղասպանություն:

Երրորդ կողմը ներկա է ցեղասպանության բոլոր երեք փուլերում՝ նախապատրաստական, բուն ցեղասպանության իրագործման և ետցեղասպանության: Եվ այդ բոլոր երեք փուլերում երրորդ կողմը կարող է կատարել երեք ֆունկցիա, առաջին՝ կանխարգելիչ, երկրորդ՝ հրահրիչ, և, երրորդ՝ գրավել չեզոք և կազմակալի դիտորդի դիրք: Այս վերջինը՝ կողմակալի դիտորդի դերը, կարելի է ասել, որ նույնպես վտանգավոր է, քանի որ նա իր անտարբերությամբ և չեզոք դիրքով, կամա թի ակամա, կարող է խրախուսել դահճին իրականացնելու իր ոճրագործական մտահղացումները:

Ասվածը հավասարապես վերաբերում է նաև հայերի 1915թ ցեղասպանությանը Օսմանյան կայսրությունում, որն այսօր ցեղասպանագիտության մեջ ընկալվում է սրպես ցեղասպան պետություն, իսկ հայերի ցեղասպանությունը՝ Արմենոցիդը, որպես ամենագեղեցիկորային գեղեցիկ:

Երբորդ կողմի հաջող դրսևորվում է երեք մակարյակներով՝ տեղական, միջպետական և միջազգային:

Առաջին՝ տեղական մակարդակ:

Հայոց ցեղասպանության դեպքում մեկ կողմը դասինն է՝ օսմանյան պետությունը, սուլթանական-երիտթուրքական իշխանությունը, իսկ մյուս կողմը՝ զոհը, հայությունը, իր բնօրյանում ապրող բնիկ հայ ժողովուրդը: Եվ վեր նվաճող բուրջերն իրագործեցին հայության ֆիզիկական վերացումը նրա բուն հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում, նրա բոլոր վեց վիլայաթներում՝ Էրզրումի, Քիլիսի, Նախիջևանի, Սվասի, Վանի և Դիյարբարի մահամզներում, և Օսմանյան կայսրության բոլոր հայաստանի վայրերում, ներառյալ մայրաքաղաք Ստամբուլը:

Այս պարագայում Օսմանյան կայսրությունում չկար որևէ երբորդ ուժ, որը կարող լիներ կանխել հայերի ցեղասպանությունը կամ թեկուզ մեծ մի փորձ կատարել: Դա բացատրվում է օսմանյան հասարակության առանձնահատկությամբ, այն պարագայով, որ այդ հասարակությունն այսօր որակվում է որպես ցեղասպան հասարակություն:

Դա ունի իր բացատրությունը: Օսմանյան կայսրությունը դիկտատորական, բռնատիրական, ռազմաֆեոդալական կայսրություն էր, խաբուխված կայսրության բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդները, առյուծի համարվող ասորիների, արաբների, բուլղարների, հայերի, լույսների, մակեդոնացիների, սերբերի և այլ ժողովուրդների հալածանքների, մարդկային իրավունքների ռոմանտիզմի և զանգվածային քարոզի ու կոտորածների քաղաքականության վրա: Այդ ժողովուրդների պարբերական ջարդերը դարձել էին սովորական երևույթ Օսմանյան կայսրության ներքաղաքական կյանքում, որոնք թուրքերին ոչ միայն անտարբեր էին դարձրել մեծ երևույթների նկատմամբ, այլև վարժեցրել էին դրանց: Օսմանյան հասարակության ներքում ձևավորվել էր մի խավ, որը մասնագիտացել էր ոչ թուրք ժողովուրդներին սպանելու, կոտորելու, նրանց ունեցվածքը քաղանելու և բռնազրկելու մեջ, դա դարձել էր մի յուրատեսակ սլոռֆեռիա, որը սովյալ խավին ապահովում էր նյութական բարեկեցություն և որոշակի դիրք հասարակությունում:

Բայց եթե Օսմանյան կայսրությունում չկար հայերի ցեղասպանությունը կանխող երբորդ ուժ, ապա կար երբորդ՝ հրահրիչ ֆունկցիա իրականացնող կողմ՝ ի դեմս քրդերի և չերքեզների: Մակայն նրանք միայն հրահրիչ կողմ չէին նամղիսանում, այլ հայոց ցեղասպանության ամենագործունեյա մասնակիցներ: Դրա նեոլանցով տեղիվել էր հայերի ցեղասպանությունն իրականացնող եռանկյունի՝ կազմված քրդերից, չերքեզներից և թուրքերից՝ այս վերջիններիս գլխավորությամբ:

Հայոց ցեղասպանությունը տարածքային առումով պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու փուլի: Առաջին փուլն իրականացվեց կայսրության փոքրասիական մասում՝ Արևմտյան Հայաստանում և Ա-

նատեղիայի տարածքներում: Երկրորդ փուլը բունի տեղահանման ձևով իրականացվեց բուն Փոքր Ասիայի աշխարհագրական սահմաններից դուրս, Օսմանյան կայսրության արարական տարածքներում: Հայերի ցեղասպանության երկտրորջրական ծրագրի համաձայն հայերին ֆիզիկապես վերացնելու ծրագիրն իրագործվում էր նաև հայերի արարական անապատներ բունի տեղահանման միջոցով: Երկտրորջրի ռճրագործ պարագլուխները հույս ունեին, որ անսրաչառական հայ կամայք, երեխաները, հիվանդները և ծեղունիները կույ կզման արարական շիկացած անապատներին և որպես քրիստոնյաներ կոչըլացվեն արար մուսուլմանների կողմից: Երանք հույս ունեին օգտագործել մուսուլմանական կրոնի համերաշխության գործունը: Բայց չարաչար սխալվեցին իրենց հաշիվներում: Արարական տարածքներում՝ Սիրիայում, Իրաքում, ապա նաև Լիբանանում, Պաղեստինում և Եգիպտոսում արար քնակալությունը, նրա կրոնական-հոգևոր և ազգային առաջնորդները ոչ միայն գործիք չդարձան երիտաբորքերի ձեռքում և չվերածվեցին հայերի ցեղասպանության հրահրիչ երրոյդ կողմ, այլև, քնդիակառակը, դարձան հայերի ցեղասպանությունը կանխող կողմ: Բարեբախտաբար մնացել են քազմաքիվ փաստեր, որոնք վկայում են արարների ազնիվ և հոմանիատական դիրքորոշման մասին՝ համդեպ հայ գաղթականները, որոնք անցնում էին Դեյր ազ-Ձորով, Հալեբով, Մեսքենեով, Մուսուլով, Բաքուբայով Նանր ալ-Ռոմայով, արարական քնակալայերով, գյուղերով ու քաղաքներով: Տեղական շատ կառավարիչներ հրաժարվում էին կատարել երիտաբորքական դահիճներ Թալեսաի և Էնվերի հրամանները իրենց տարածքներով անցնող հայերից ոչ որի, անզամ նորածին մանուկներին, յխմայել և մինչև վերջ կատարել Չամիայաի՝ այսինքն երիտաբորքական “Միություն և առաջադիմություն” կուսակցության կեմտրոնական կոմիտեի որոշումները հայերին վերացնելու մասին: Դրա համար, իրենց մայրկային վեհ կեցվածքի համար, քազմաքիվ արար տեղական կառավարիչներ ոչ միայն հեռացվել են իրենց գրաված պաշտոններից, այլև վարձահատույց եղել իրենց կյանքով՝ սպանվել թուրքական զինվորների կողմից:

Արարների՝ հայերի ցեղասպանությունը կանխող կողմ լինելն ավելի ցայտուն կերպով արտահայտվում է այդ ժամանակ մուսուլմանական աշխարհի քերևս ամենահեղինակալոր կրոնական ղեկավարի՝ Հիջազի կառավարիչ և Մեքքայի շերիֆ Հուսեյն իրն Ալի ալ-Հաշիմիի դիրքորոշումով: Նա հրապարակայնորեն իր ֆեռովայով և մուսուլմանական աշխարհի հոգևոր առաջնորդներին ուղղված երկու նամակներով անարգանքի սյունին գամեց Օսմանյան կայսրության ամբողջ ղեկավարությանը, գտնելով, որ նա իր ներքին քաղաքականությանը, առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում ոչ թուրք ժողովուրդների, այդ թվում արարների ու հայերի նկատմամբ կիրառած ռճրագործությունն-

քի պատճառով, խայտառակ է իրեն, և խզել կապերը իրամի, տարբերանի ու ուղղափառ սամնայի հետ:

Հուսեյն իրն Ալին երասանգեց իր որդուն՝ Ֆեսային և օսմանյան տիրապետության դեմ 1916թ. սկսված արաբական ապստամբության մյուս ղեկավարներին, ամենալայն աջակցությունը ցույց տալ հայերին և "պաշտպանել նրանց այնպես, ինչպես դուք պաշտպանում եք ձեր անձը, ձեր երեխաներին և ձեր ունեցվածքը, որովհետև նրանք մուսուլմաների զիններն են":

Ձիմին կամ "ահլ ալ-զիմա" հասկացողությունը, հասուկ տեղ է զբաղում իսլամի մեջ: Ձիմինները որպես "զոքի մարդիկ", "ահլ ալ-քի-թաթ", ունենին իրենց սարք զինքը և համարվում էին մուսուլմանների կողմից հովանավորվողներ, որոնց քույրատրվում է պահպանել և դախանել իրենց կրոնը, և երաշխավորվում նրանց կյանքը, ազատությունը և գույքի անձեռնամխելիությունը: Իսլամը որպես "զոքի մարդիկ" էր ճանաչում, հուդայականներին, զրադաշտականներին և քրիստոնյաներին, այդ թվում և հայերին: Այդ համգամանքը նկատի ունեւ Հուսեյն իրն Ալին, երբ նշում էր, որ հայերը մուսուլմանների զինին են, և դատապարտում օսմանյան կառավարությանը հայերին կոտորելու և դրանով իսլամի այդ եղմնարար սկզբունքներից մեկը օտճառաքելու համար:

Արաբներին, որպես եղբորդ կողմ, հաջողվեց կանխել իրենց տաքածքներում հայերի զգալի մասի ցեղասպանությունը: Ընդորիվ դրա, մահվան ճիգաններից փրկվեցին հարյուր հազարավոր հայ գաղթականներ, որոնք դրեցին ժամանակակից հայ սփյուռքի կիմքը: Երախտագետ հայ ժողովուրդը բարձր է գնահատում արաբ ժողովրդի ազնիվ և հոմանիստական այդ անմտանալի դիցույաչումը:

Երկրորդ՝ միջպետական մակարդակ:

Այս մոդելը մեծ հետանկար և ներուժ ունի ցեղասպանության ցախտապարաստական փուլում: Մակայն ժամանակի նկրտակական մեծ տեղությունները, այսպես կոչված "եվրոպական կոնցերտի" անդամները՝ Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան, Ռուսաստանը և Ավստրո-Հունգարիան, բարձրության վրա չգտնվեցին և չօգտագործեցին հայերի եմարավոր ցեղասպանությունը կանխելու իրենց պատմական ստաքելությունը: Նրանք 1894-1896թթ. և 1909թ. հայերի կոտորածների ժամանակ, որոնք հայերի ցեղասպանության մախերգանքն էին, սանճանափակվեցին միայն Բարձր Դուսանը մոտաներ հղելով, իսկ հայերին կարեկցանք արտահայտելով, չցանկանալով Օսմանյան կառավարությանը հարկադրել հայկական վիլայաքներում քարեփոխումներ իրականացնելու խտատումները: Արյունարբու սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը, իսկ այնուհետև երիտթուրքական ղեկավարները, շատ լավ կուսակցին, որ նկրտակական տեղությունները հայերին հրապարակայնորեն կարեկցանք արտահայտելուց այն կողմ չեն անցնի և չեն դիմի գործնական քայլերի, և վարպե-

տորեն օգտվեցին նրանց յուրատեսակ պատկերայունից իրենց հակահայկական ծրագրերն իրականացնելու համար:

Իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմն սկսվելուց հետո, երբ “Եվրոպական կոնցերտը” քայքայվեց և Եվրոպական պետությունները հայտնվեցին հակադիր և բշտամական ռազմաքաղաքական բլոկներում, ապա այդ պետությունների կամխարգելչ խոնկեցիան իջավ նվազագույնի: Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը, որոնք պատերազմում էին գերմանա-ավստրիա-թուրքական բլոկի դեմ, գործնականում այնչափ չէին կարող դառնալ ցեղասպանությունը կամխող կողմ: Թեև ցեղասպանությունն ինչ-որ ձևով կանխելու փորձ նրանք, այնուամենայնիվ, կատարեցին: Խոսքը 1915թ. մայիսի 13-ի անգլո-ֆրանսո-ռուսական համատեղ հայտարարության մասին է, որը նույն օրը միաժամանակ հրատարակվեց Լոնդոնում, Փարիզում և Պետերբուրգում, որտեղ ասվում էր, որ ամբողջ Հայաստանում տեղի են ունենում հայկական քաղաքային կոտորածներ և քղերի կողմից, ձեռքակալվում են հայ խաղաղ մարդիկ, ավերվում և դատարկվում են հայկական գյուղերը: “Հաշվի առնելով այս նոր ոճրագործությունները, որ կատարվում են Թուրքիայում ընդդեմ մարդկության և քաղաքակրթության, - ասվում էր այդ հայտարարության մեջ, - Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի դաշնակից կառավարությունները սրանով նրապարակայնորեն տեղյակ են պահում Բարձր Դռանը, որ այս բոլոր ոճրագործությունների պատասխանատվությունը նրանք դնում են Թուրքիայի կառավարության բոլոր անդամների վրա, ինչպես նաև նրա տեղական այն բոլոր ներկայացուցիչների վրա, որոնք մասնակցել են այդ կոտորածներին”: Այս վերին աստիճանի կարևոր փաստաթուղթը մի հուսահատ և ուշացած փորձ էր կանխելու հայերի ցեղասպանության հետագա շարունակումը, որը, ցավոք սրտի, հմարավոր չեղավ: Մակայն այդ եղյակ հայտարարությունն ունի պատմական կարևոր նշանակություն այն առումով, որ առաջին անգամ էթնիկական գտնմների և կոտորածների համար պատասխանատու էր համարվում ցեղասպանություն իրականացնող երկրի կառավարությունը՝ նրա բոլոր անդամներով համդեմ, մի կողմից, և հայերի կոտորածները եղյակվում էին որպես ոճիր թուրքական կառավարության կողմից ընդդեմ մարդկության և քաղաքակրթության:

Հայերի ցեղասպանության ժամանակ կար միայն մի պետություն, որը կարող էր կանխող կողմ դառնալ: Դա Օսմանյան կայսրության գլխավոր դաշնակից կալգերական Գերմանիան էր, որից լիակատար ռազմական, տնտեսական և քաղաքական կախման մեջ էր գտնվում Թուրքիան: Նման դերակատարում կարող էր ստանձնել նաև Ավստրո-Հունգարական միապետությունը՝ դաշնակցելով կալգերական Գերմանիայի հետ: Մակայն Գերմանիան ընտրեց այդ դերակատարում: Կալգերական Գերմանիան ոչ միայն չփորձեց կանխել հայերի ցեղասպանու-

յունը և դատնալ կամխաղ կողմ, այլ ելնելով իր իմպերիալիստական շահերից, ընդհանկատակը, վերածվեց հրահրիչ կողմի: Դրանով իսկ կայգեք Վիլհելմ II -ը, գերմանական կառավարությունը և զլխավոր շտաբը ստորագրեցին հայերի դեմ իրագործված իրենց հանցանքի տակ: Հայերի ցեղասպանության զործում Գերմանիան, ինչպես նաև Ավստրո-Հունգարիան, Թուրքիայի հետ միասին ունեն իրենց մեղքի քածինը: Ուստի կարծում ենք, որ միանգամայն տրամաբանական կլինի, եթե նրանք ոչ թե փորձեն Թուրքիայի հետ միասին հերքել հայերի ցեղասպանությունը, այլ ընդունեն այդ անհերքելի պատմական իրողությունը, և Թուրքիայի վարչապետ Էյուդանն ու Գերմանիայի կանցլեր Շրայդերը, որպես մախկին դաշնակից երկրների իրավահաջորդներ, ձեռք-ձեռքի տված զան սուրբ Էջմիածին, և ծուկն դնելով, ներողություն հայցեն հայ ժողովրդից:

Երբորդ՝ միջազգային մակարդակ:

Այս մոդելն շղթակիտրեն առնչվում է ցեղասպանության կամխաման միջազգային մեխանիզմների առկայության և նրանց ունակության հետ, և այդ իմաստով վերին աստիճանի կարևոր դերակատարում ունի: Նրա առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ նա հավասարապես կիրառելի է ցեղասպանության բոլոր երեք փուլերի ընթացքում: Ցավոք սրտի, հայերի ցեղասպանության դեպքում մեան միջազգային մեխանիզմ գայություն չունեք: Ուստի ալելի հնարավոր էր այդ մոդելը կիրառել ցեղասպանության երբորդ փուլում, որը մեմք անվանեցինք ետցեղասպանության փուլ: Սկզբում դա դրսևորվեց որպես առանձին պետությունների մախահանություն: 1917թ. դեկտեմբերի 29-ին Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունն ընդունեց Դեկրետ «Թուրքահայաստանի մասին», որտեղ ասված էր, որ «Ռուսաստանի... կառավարությունը պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից օկուպացված «Թուրքահայաստանի» հայերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդունալ մինչև լիակատար անկախություն»: Մակայն նրանում չէին մախատեծված այդ դեկրետի իրականացման իրական ուղիները և նա մնաց բոլրի վրա: Նույնպիսի մակատագիր ունեցավ նաև ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնի ներկայացրած մախագիծը և դրա հիման վրա 1920թ. օգոստոսի 10-ին Սևրում ստորագրված պայմանագիրը, որով մախատեծվում էր Արևմտյան Հայաստանի տարածքի մի մասը դեկ հայերի տրամադրության տակ, միավորել այն Հայաստանի անկախ Հանրապետության հետ, ապահովել հայ գաղթականների վերադարձը: Սերի պայմանագրով Թուրքիան ճանաչում էր Հայաստանի անկախությունը՝ Վուդրո Վիլսոնի կողմից առաջարկված և Սերի պայմանագրով հաստատված սահմաններով: Մակայն այս պայմանագիրը նույնպես չիրականացվեց: Իսկ Ազգերի լիգամ, որպես առաջին համապարփակ միջազգային կազմակերպություն, ինչպես քազմաքիվ այլ խնդիրների, այնպես էլ այս դեպքում,

չկատարեց իր առաքելությունը: Նա անգամ չփորձեց դնել հայոց ցեղասպանության դատապարտման և նրա կազմակերպիչներին պատասխանատվության ենթարկելու հարցը: Այսինքն նա հանդես չեկավ, թեև ոգտատ ֆակտում, որպես ցեղասպանությունը կանխող կողմ:

Հայոց ցեղասպանությունը չի դատապարտվել մինչև օրս, այդ բնում և ՄԱԿ-ի կողմից: Մենք կհետմ ենք այն մասնագետների տեսակետը, ովքեր գտնում են, որ ի տարբերություն երեակամ հոլոկոստի, «Հայոց ցեղասպանությունը չունեցավ իր Նյուրմբերգը»:

Հայերի ցեղասպանության 90-ամյա տարելիցի նշումն ինքնանպատակ չէ: Կարծում ենք, որ նրանից, ինչպես նաև նրան հաջորդած մյուս ցեղասպանություններից, պետք է ամերիաժշտ դասեր քաղել, մասնավոր մեր օրերում, երբ մի կողմից աճում է ցեղասպանությունների կամ դրանց փորձերի թիվը, իսկ մյուս կողմից գոյություն ունեն ավելի կատարյալ միջազգային մեխանիզմներ, որի էիմքը Միավորված ազգերի կազմակերպությունը և նրա հոչակամ հումանիտական սկզբունքներն են, ավելի մշակված տեսություն ցեղասպանության վերաբերյալ, որպեսին ցեղասպանագիտությունն է, և միանգամայն այլ մտածելակերպ, որի հիմքում ընկած են, գոնե ձևականորեն, եվրոպական արժեքները:

Ուստի առաջարկում ենք, առաջին, ՄԱԿ-ի հովանու ներքո ստեղծել ցեղասպանությունը կանխող միջազգային զինված ուժեր, որոնց պետք է օգտագործել միայն ու միայն ցեղասպանությունը և նման վտրծերը կանխելու նպատակով: Դրանք չպետք է չփորել ՄԱԿ-ի այլ, այսպես կոչված խաղաղարար ուժերի հետ: Երկրորդ, մշակել ցեղասպանություն կիրառող պետության նկատմամբ քաղաքական, տնտեսական և ռազմական ամենալուրջ և ամենակոչտ սանկցիաների ընդունումը, ընդհուպ մինչև այդ երկրի ժամանակավորապես օկուպացումը ՄԱԿ-ի հակացեղասպանական զինված ուժերի կողմից, և ՄԱԿ-ին այդ երկրի անդամակցության դադարեցումը: Երրորդ, պատասխանատվության ենթարկել ոչ միայն ցեղասպանություն իրականացնող պետության պատասխանատուներին, այլև ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի բոլոր հիմգ մշտական և ոչ մշտական անդամ պետությունների ղեկավարներին, ցեղասպանության կանխումը ձայտղելու համար: Չորրորդ, համալատասխան փոփոխություններ կատարել ՄԱԿ-ի կանոնադրության մեջ:

Մակայն բոլոր դեպքերում, այդպեսովտության տեսակետից, կարևոր է շեշտը դնել ցեղասպանությունները կանխելու վրա, որովհետև հետո միշտ էլ ուշ է լինում, որի զինը միլիոնավոր մարդկանց կրամք է:

Վրա՝ 1915թ. հայերի ցեղասպանությունը:

THIRD PARTY INVOLVEMENT IN PREVENTION AND PERPETRATION : THE ARMENIAN CASE

The genocide of Armenians in 1915, the Holocaust of Jews in World War II, genocides and attempts of genocides that followed them at different times in several countries, evidence that genocide does not happen in a vacuum, isolated from internal and external realities. It is committing within a complex political system in which exceptional is the role of a third party.

Any genocide is first of all perceived as a process, which involves just two sides- the executioner and the victim. This, however, is only at the first glance. In reality, a third party is always there. So it is important to identify the role of the said third party.

A third party is present at all three phases of genocide- preparation, execution or perpetration of genocide proper, and the post-genocidal phase. At all these phases, the third party may perform three functions, such as: preventing, perpetrating, and neutral, that of an outside observer.

All said is true for the Armenian Genocide of 1915 in Ottoman Empire, which having been defined by genocidology as a genocidal state, while the Armenian Genocide, or Armenocide-as the most genocidal genocide.

The issue of the third party is viewed at three levels: local, intergovernmental and international.

First- the local level.

In the case of the Armenian Genocide one party is the executor - the Ottoman state, the other party is its victims-Armenians. The Turkish new-comers-conquerors executed the physical extermination of Armenians in the later's own country- in Western Armenia.

In the Ottoman Empire there was no third party, able to prevent the Genocide of Armenians. This has its own explanation. The Ottoman Empire was a despotic state, anchored on the policy of violation of human rights and massacres of all non-Turkish peoples, looked upon as *rayyas*: Arabs, Armenians, Assyrians, Bulgarians, Greeks, Macedonians, Serbs and others, which recurrent carnages -a common occurrence in the Ottoman Empire's internal life-made the Turkish people not only indifferent, but accustomed to them.

Yet there was a third party in the Ottoman Empire to perform the perpetrating functions. It consists of Kurds and Circassians, who were just not perpetrators, but the most active partakers of the Armenian Genocide. Thus, to accomplish the Genocide of Armenians, a triangle was formed of Kurds, Circassians and Turks, headed by the latter.

The Young Turks leaders tried to use as a third party also the Arabs, when the Armenians were deported and the caravans of Armenian refugees appeared in the Arab countries. They believed that the Muslim Arabs will join them in their criminal actions against the Armenians to finalize the Armenian Genocide. Vice versa the Arabs acted as a third party, preventing the Genocide of Armenians in their countries: Syria, Iraq, Lebanon, Palestine, Jordan and Egypt. For that very reason, for their

dignified human stand, many of Arab local governors and employees were not only dismissed from their positions, but paid their lives: they were killed by Turk soldiers.

Second - the intergovernmental level.

This model had had huge prospects and potentials at the preparatory phase of the Genocide. The Great European Powers, so called "European Concert", comprising England, France, Russia, Germany and Austria-Hungary, failed to rise to the occasion and to fulfill their historical mission - to prevent the Armenian Genocide. During the World War I the "European Concert" was broke down and its members appeared in hostile military-political blocks. And in the time of the genocide there was only one state able to act as a preventing third side. It was Kaiser Germany, the key ally of the Ottoman Empire. But Germany did not make any attempts to prevent the Genocide of Armenians, to become a preventing side. Instead, proceeding of its own interests, it became a perpetrating side.

Third-the international level.

This model is directly related with the existence and potential of the international mechanisms for prevention of genocide and punishment of its organizers. Therefore its role is top importance. The specificity of it is in that it is evenly applicable for all three phases. Unfortunately, in case of the Armenian Genocide, such an international mechanism did not exist. Hence, it proves more feasible to apply the model to the third phase, which we have designated post-genocidal. At first it appeared as an initiative by individual states. We mean the Soviet Russia's decree on December 29, 1917, on "Turkish Armenia", then the draft presented by the USA president Woodrow Wilson and the Treaty of Sevres, 1920, on the base of that draft. But all those suggestions and drafts remained on paper.

As for the League of Nations, the first comprehensive international organization, created in 1920, it failed to fulfill its mission. It did not even attempt to raise the issue of condemnation of the Armenian Genocide. Hence, even post-factum it did not act as a preventive side of the Genocide.

We think that commemoration of 90th year of the Armenian Genocide is not an end in itself. We are convinced that lessons must be learned from this Genocide, and those, which followed. Proceeding of historical experience, taking into consideration new realities and permanently increasing numbers of genocides in different parts of the world, we are sure that it is necessary to undertake new and more effective actions to prevent the genocides.

Hence, we are suggesting:

Firstly, to establish under the auspices of the United Nations international anti-genocidal armed forces only and solely for prevention of genocide.

These forces should not be mistaken for the so-called peacekeeping forces of UN.

Secondly, a most serious and severe political, economic and military sanctions must be used against the country perpetrating genocide, up to temporary occupation of that country by the UN anti-genocidal military forces and termination of its membership in the UN.

Thirdly, to certain responsibility must be called not only the responsible authorities of the country perpetrating genocide, but the UN Secretary- General,

leaders of the five permanent Member States and other non-permanent Member States of the UN Security Council for failure in preventing genocide.

Fourthly, the appropriate amendments in the UN Charter be made.

Yet, in all cases, it is always more efficient to focus on the prevention of genocide, because afterwards it is always late and the cost of being late is lives of millions of innocent men.

The Armenian Genocide is the proof of it.

ԳԵՆՈՐԳ ՂԱՐԻՔՉԱՆՅԱՆ

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՆԵՐՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՍԸ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ 1980-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՄԻՆ

1982թ. Միրիայում փարչակարգի զոյությանը սպառնացող մտայնաճանաչողական հարցերի հակապետական ելույթները ճնշելուց հետո իրադրությունը երկրում թեև որոշակիորեն կայունացավ, սակայն մնում էր լարված հիմնականում սոցիալ-տնտեսական դժվարությունների և իշխանական վերնախավում ի հայտ եկած որոշ տարածայնությունների հետևանքով:

1980-ականների սկզբից Միրիայում փաստորեն տնտեսական ճգնաժամ էր, որը հատկապես սրվեց 1980-ական թթ. կեսին: 1970-ական թթ.-ին ուղղիչ շարժման հայեցակարգի ներքո տեղի ունեցած սոցիալ-տնտեսական քարեփոխումները կանգ առան, և սկսվեց լճացման ժամանակաշրջան /Քաթուսթ առ-ոտքուղ ալ-իկքիսառիյ/՝ Միրիայում ցածր էր պետական հատվածի ձեռնարկությունների արդյունավետությունը: 1980-ական թթ. սկզբներին զգալիորեն կրճատվեցին մահ հարկազան-ծումները չափերը մասնավոր հատվածի ձեռնարկություններից՝ 1982թ. որբերզական իրադարձություններից հետո դրանց մի մասի փակման հետևանքով¹: Երկրում արագորեն աճում էր առևտրային հաշվեկշռի դեֆիցիտը, որը 1982թ. 1.7 մլրդ. սիրիական լիբայի փոխարեն 1985թ. հասավ արդեն 2 մլրդ. լիբայի: Արագ տեմպերով ընկնում էր մահ դրամի հաշվարկային փոխարժեքը, իսկ 1986թ. սղանն արդեն կազմում էր 100 տոկոս: Աճում էր մահ պետության ներքին պարտքը, որը կազմում էր 60 մլրդ. լիբա²: Սպասվող արդյունավետությունը չունեցան մահ Միրիայում 1970-ական թթ. կեսերին ստեղծված և ներդրումներ ակնկալող մի քանի ազատ գոտիները, հիմնականում տարածաշրջանային լարված քաղաքական իրադրության պատճառով: Միրիայի տնտեսությունը հնգամյա պլանային էր, որը նմանակվել էր Խորհրդային Միությանից և որի հիմքը Միրիայում դրվել էր դեռևս 1960-ականներից, սակայն հնգամյա պլանները հիմնականում ձևական քնույթ էին կրում և ամբողջովին չէին իրագործվում: Դրանց մեջ ամենաարդյունավետը 1971-1975 թթ. պլանն էր, երբ 1970թ. նոյեմբերի 16-ին Հաֆեզ ալ-Ասադի կզրմավորած ուղղիչ շարժման հայեցակարգի ներքո երկրում իրականացվեցին արմատա-

կան քարեփոխումներ և Սիրիան դուրս եկավ խորը սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամից: Այն առանձնանում էր քարեփոխումների նպատակաուղղվածությամբ, մասնավորապես տնտեսության ազատականացմամբ և մասնավոր հատվածի զարգացմամբ: Հիմնորոշ սկսվեց ընդգրկում էր 1981-1985թթ., որը հիմնվում էր Բաասի (Արաբական վերածննդի սոցիալիստական կուսակցություն) 7-րդ համագումարի դաշունների վրա: Սակայն այդ հնգամյա պլանը կազմվել էր ապավելիք արտաքին օգնությունների ներգրավմամբ, որը բնականաբար չէր կարող ամբողջովին իրագործվել մի շարք պատճառներով: 1980-ական թթ. սկզբից Սիրիայի տնտեսությունը բախվեց մի քանի գլխավոր խնդիրների հետ: Սոցիալ-տնտեսական ղեկավարությունների հիմնական պատճառներից էին 1980-ական թթ. սկզբներից մավրի գնի կտրուկ նվազումը միջազգային շուկայում և բնականաբար մավրաարդյունահանող հարուստ արաբական երկրների կազմից Սիրիային հատկացվող օգնության զգալի նվազումը: Սիրիային հատկացվող ֆինանսական օգնությունը կրճատվեց մաս այն պատճառով, որ 1980թ. սկսված իրան-իրաքյան պատերազմի ընթացքում Իրաքի պահանջով և Իրանից բխող վտանգի ակնաչափայն ապամանկելու Օոգի երկրները հակադրական ֆինանսական միջոցներ էին տրամադրում Իրաքին¹: Սիրիան, իր հերթին, 1982թ. ապրիլին Իրանի հետ պայմանագիր կնքելով տարեկան 8.7 մլն. տ. մավր գնելու վերաբերյալ՝ փակեց Քիրքուք-Բանիաս մավրամուղը, որով հոսում էր իրաքյան մավրը: Հավանաբար դա տեղի ունեցավ Իրանի խնդրանքով², որից հետո Սիրիան իրանից սկսեց ստանալ տարեկան 1 մլն. տ. մավր օգնության կարգով, իսկ որոշ քանակություն՝ իջեցված գներով³:

Արտաքին օգնությունը կարևորագույն դեր էր խաղում տնտեսական զարգացման ծրագրերի ֆինանսավորման գործում: Եթե մայսպղ տասնամյակի վերջին Սիրիային հատկացվող ամբողջ անհատույց ֆինանսական օգնությունը կազմում էր 1.8 մլրդ դոլար, ապա 1985թ., գնալով նվազելով, այն արդեն կազմում էր 780 մլն. դոլար (ներառյալ իրանական անվճար մավրի առաքումները), իսկ 1986թ. հասավ 550-600 մլն. դոլարի⁴: Հարկ է նշել նաև, որ նշված ժամանակաընթացքում ընկան նաև քամբակի համաշխարհային գները, որը Սիրիայի ամբողջ արտահանման ծավալի մեջ մեծ տոկոս էր կազմում և արտահանման հիմնական հովածներից էր: Դրա հետ մեկտեղ զգալիորեն նվազեց նաև քամբակի արտադրանքը: Եթե 1976-77թթ. այն կազմում էր 155.000 տոննա, ապա 1980-81թթ. արդեն կազմում էր 117.800 տոննա⁵: Քամբակի գների անկումը տոնաբար էր գյուղացիներին փոխել իրենց զբաղվածության ուղղությունը և հողերն օգտագործել հացահատիկի և շաքարեղենի մշակման համար⁶: Սիրիայում կարևորագույն տնտեսական գործոն էր նաև աշտատեմանում, մասնավորապես մավրաարդյունահանող արաբական երկրներում աշխատող սիրիացիների ամենամյա դրամական փոխան-

գումները հայրենիք, որոնք նույնպես զգալիորեն նվազեցին 1980-ական թթ. կեսերին՝ կապված այդ երկրներում գործարար ակտիվության անկման և Հարավ-արևելյան Ասիայից եկած էժան աշխատուժի և սիրիացիների միջև առկա մրցակցության սրատևառով: Այդ փոխանցումները 1985-86թթ. 0.5 մլրդ. դոլարից իջան 0.3 մլրդ. դոլարի¹⁰: Արդյունքում 1980-ականների կեսերին Սիրիան չստացավ ընդհանուր առմամբ սպասվելիք մոտ 5 մլրդ. դոլարի չափով օգնություն, որի միջոցով ծածկում էր ոչ միայն բյուջեի դեֆիցիտը, այլև մարում էր արտաքին պարտքերը¹¹:

1980-ական թթ. սկզբներից պետությունը փորձում էր բարելավել տնտեսական իրավիճակը նավթաարդյունահանման մոր հանքավայրերի հայտնաբերման և արագ շահագործման միջոցով: Ասադը որոշ չափով վերանայեց իր գաղափարական ուղղվածությունը տնտեսության ոլորտում և շարունակեց ավելի սերտորեն համագործակցել մաս արևմտյան երկրների և ընկերությունների հետ՝ մասնավորապես խրախուսելով ամերիկյան նավթային ընկերությունների ներդրումները երկրում, չնայած այդ գործընթացը սկսվել էր դեռևս 1970-ական թթ. կեսերից՝ Սիրիայում ազատականացմանն ուղղված բարեփոխումների և օտարերկրյա ներդրումների խրախուսման գործընթացի ժամանակ: Այդ շրջադարձն անհանգստացրեց մի շարք արաբական ղեկավարների, որոնք հայտարարում էին, թե իբր Ասադը դավաճանում է արաբների շահերը և իսլամական գաղափարները¹²: 1983թ. ամերիկյան «Pecten Syria Petroleum» ընկերությունը հնարավորություն ստացավ նավթի հետազոտական աշխատանքներ կատարել Դեյր ազ-Ջորի շրջանում, որը նախկինում վարձակալել էր «Syrian-American Oil Company»-ին՝ «SAMOCO»-ն: 1979-ին Հոմս քաղաքից արևելք ընկած 14.8 հազ. կմ/ք. տարածքում հետազոտական աշխատանքներ կատարելու կոնցեսիա էր ստացել ամերիկյան «Marathon Oil» ընկերությունը¹³: Այսպիսով 1980-ական թթ. կեսերին Սիրիայում նավթի առումով ամենահեռանկարային շրջանները գտնվում էին ամերիկյան ընկերությունների տնօրինության տակ: Նշենք, որ գոյություն ունին մաս ալ ընկերություններ, որոնք երկրում որոշ ներդրումներ կատարելով և նավթ չհայտնաբերելով, դադարեցրեցին իրենց գործունեությունը, որոնցից էին «Chalenger Desert Oil»-ը, «SAMOCO»-ն և այլն: Այդուհանդերձ 1982թ. հորմ նավթը դարձավ Սիրիայի արտահանման ամենակարևոր հողվածը՝ կազմելով ամբողջ արտահանման եկամտների 51.3%-ը, իսկ 1983թ.՝ 74.7%-ը¹⁴: 1983թ., օրինակ, Սիրիայում արդյունահանվեց 8.4 մլն. տ. նավթ¹⁵: Նավթաարդյունահանման ոլորտում այս ժամանակաշրջանի կարևոր իրադարձություններից էր 1984թ. Դեյր ազ-Ջորի շրջանում «Pecten» ընկերության կողմից բարձր կարգի «տայն» նավթի հանքավայրի հայտնաբերումը՝ 30 մլն. տոննայից ավել զննահատված պաշարով: Նոր նավթահանքի շահագործման համար հիմնադրվեց խառն «ալ-Շուրաթ» ընկերությունը,

որտեղ բաժնետոմսերի 50%-ը պատկանում էր սիրիական ազգային ընկերությանը, 50%-ը՝ «Shell Oil» կոնսորցիումին¹²:

Միրիայում սոցիալ-տնտեսական և ներքաղաքական իրադրությունը լարված էր մաս այն պատճառով, որ մուսուլման-կրիստոնյաների ելույթները ճնշելուց հետո իշխանություններն արտոնեցին միասն այս կամ այն կերպ սատարող կամ հարող զգալի թվով կուրմակիցներին արտազատել երկրից, որոնց մեջ քիչ չէին մաս տալիս որպես նկատ բարձր որակավորում ունեցող մասնագետները, որոնց ատաքարկում էր նյութական և կազմակերպչական օգնություն արևմտյան երկրների, ինչպես նաև Շոցի միապետական վարչակարգի կողմից¹³: 1982թ. դեպքերից հետո բազմաժամգր սիրիացիներ լքեցին երկիրը¹⁴: Հարկ է նշել, որ սա անկախությունից ի վեր քաղաքական պատճառներով երկրորդ խոշոր արտահոսքն էր երկրից, ատաքինը հիմնականում տեղի էր ունեցել 1963-1966թթ.:

Մյուս խնդիրը գոյություն ունեցող մի շարք ներքին և արտաքին քաղաքական պատճառներով քանակի, անվտանգության ծառայությունների և սպառազինությունների վրա ուղղվող հակառակ մախսերն էին: Երբ 1970թ. սիրիական քանակի թվաքանակը կազմում էր 80 հազ., ապա 1984թ. սիրիական քանակը կազմում էր 362 հազ. այսինքն՝ երկրի ամբողջ բնակչության մոտ 3.5 տոկոսը¹⁵: 1985թ. այն հասավ արդեն 400-404 հազարի, իսկ ռատիկալության և ամբողջ հատուկ ծառայությունների աշխատակիցների քանակը հասավ 100 հազարի¹⁶: Այնուհայտ է, որ մոտ 11 մլն. բնակչություն ունեցող երկրի համար 400 հազարանոց զինված ուժեր պահելը չափազանց դժվար է և անխուսափելիորեն պետք է դժվարություններ ստեղծեր երկրի տնտեսության համար և քաղցեցներ բնակչության սոցիալական դրությունը: Միայն Լիբանանում սիրիական գործերի ներկայությունը և դրա հետ կապված ռազմական ծախսերը օրական կազմում էին 250 հազար ԱՄՆ դոլար¹⁷: 1982թ. արդեն ռազմական ծախսերը կազմում էին Միրիայի բյուջեի 29.1%-ը¹⁸: Այդուհանդերձ հարկ է նշել, որ հակառակ քանակի և հատուկ ծառայությունների մեծ քանակին և իշխանական վերնախավում գրեթե բոլոր պաշտոնյաների զինվորական լինելու փաստին, սիրիական վարչակարգը չէր որակվում որպես ռազմական դիկտատուրա, ինչպես նշում է Վոլկեր Պերտսը «սիրիական վարչակարգը չի կարող դիտարկվել որպես զուտ ռազմական դիկտատուրա, այլ այն օղիկտատուրա է, որտեղ զինվորականները համդես են գալիս ընդդեմը որպես ուժի կենտրոնների առավել հզոր և առավել քիչ մասնատված դիրում»¹⁹:

1983թ. հունիսին, ելույթ ունենալով մի խումբ կրոնական գործիչների առջև, մախազան Ասադն ասաց. «Մենք ցանկանում ենք ասել խաղաղության և հանգստության մեջ, ցանկանում ենք, որ պաշտպանության վրա ծախսվող հակառակական միջոցները գնան գործախանների և

դպրոցների կառուցման համար, սակայն քանի դեռ գոյություն ունի վտանգը, մենք պետք է մտածենք այն մասին՝ ինչ կարող է տեղի ունենալ վաղը: Այն պայմաններում, երբ թշնամին (Իսրայել-Գ.Ղ.) գտնվում է Դամասկոսից ընդամենը 23-24 կմ հեռավորության վրա, Միդիան չի կարող չեզոքալ իր պաշտպանունակության մասին²¹:

1981-1985թթ. ընթացքում միայն զենքի և ռազմական տեխնիկայի ներմուծման վրա Միդիան ծախսեց մոտ 9 մլրդ ԱՄՆ դոլար²⁴, ինչն իհարկե արտաքին օգնության կրճատման պայմաններում քաջասակամ ազդեցություն էր գործում երկրի սոցիալ-տնտեսական վիճակի վրա: Փորձելով շտկել իրադրությունը Միդիան դիմում էր արտաթուղթի միջազգային հիմնադրամներին և տարրեր ֆինանսական կառույցների՝ վարկեր ստանալու մպատակով, որոնք, սակայն, գտնվելով Կաշինգտոնի ազդեցության տակ, մերժում էին՝ քաղաքական պատրվակներով²⁵: Միդիային հաջողվեց սոցիալ-տնտեսական զարգացման ծրագրերի ֆինանսավորման համար արտոմշակ պայմաններով վարկեր ստանալ միայն որոշ առանձին կապիտալիստական երկրներից, մասնավորապես Գաբոնիայից, Ֆրանսիայից, Իտալիայից, ԳՅՀ-ից, Բալանիայից²⁶:

Ձինված ուժերի և անվտանգության ծառայությունների համակարգի թվաքանակի աճի նկատմամբ Ասադի այսպիսի մեծ ուշադրությունը կարելի է քաջատրել այն պատճառով, որ անհիմն չէր այն վարկածը, որ Իսրայելի հետ խաղաղության պայմանագիր չկնքելը Միդիայում քառասական վարչակարգի և Ասադի միանձնյա իշխանության ամրապնդման գլխավոր գրավականն էր, որը հնարավորություն էր ընձեռում պահպանել գրեթե մշտական ռազմական դրությունը երկրում՝ դրանից քիտղ բոլոր միջոցառումներով, ինչպես նաև ռազմական ներկայության ակառուցումը Լիբանանում, վերահսկողությունը որոշ պառիստիան խմբավորումների վրա և այլն: Իսրայելի հետ պատերազմական վիճակի մեջ գտնվելու փաստը հնարավորություն էր տալիս նաև օգնություն ստանալ Իրանից և արաբական մի շարք երկրներից, որոնք օրինակ պաշտպանում էին պայքարը նաև իսլամական ծայրահեղականների դեմ երկրի ներսում և Միդիայի ներկայությունը Լիբանանում:

Ներքաղաքական ոլորտում Միդիայում գլխավոր զարգացումներից մեկն այն էր, որ 1980-ական թթ. սկզբից մտադման-եղբայրների և միավորված իսլամական ընդդիմության՝ իսլամական ճակատի կողմից Միդիայի քաղաքական նստակարգի դեմ կազմակերպված ընդդիմության հետ մեկտեղ երբեմն նկատվում էին տարածայնություններ իշխանության քարճյազույն օղակներում: Միդիայում ի հայտ եկավ միջանձնային մրցակցություն և միանձնյա ընդդիմություն՝ ի դեմս նախագահ Հաֆեզ ալ-Ասադի կրտսեր եղբայր Ռիֆատաթ ալ-Ասադի, որը Բաասի

մարզային ղեկավարության անդամ էր և «տատայա սղ-դիֆա՛ւայի» (պաշտպանական ջոկատներ) էլիտար զորամիավորումների կրամանատարը ու զգալի դեր էր կատարել 1982թ. Հայկալում և Համալում մուսուլման-կերայրնեի հակապետական ելույթները ճնշելու գործում:

1980-ական թթ. սկզբին Ասաղի առողջական վիճակը բավականին վատթարացել էր, և նա տարակ մի քանի սրտի կաթված: Օգտվելով այդ վիճակեց Ասաղին մի քանի անգամ մարտահրավեր նետեց և իշխանութունը Սիրիայում փորձեց վերցնել նրա կրտսեր եղբայր Ռիֆասաթ ալ-Ասաղը, սակայն դա նրան չհաջողվեց, և նախագահը եղբորը զոկեց իր քոչըր իրավատրթումներից՝ ացտրեելով երկրից:

1983թ. իլլամական ընդդիմութթյան քաց հակակառավարական ելույթները գործնականում դադարեցին և այդ ժամանակվահից վարչակարգի ներքին հակառակորդներն ալղեմ չէին դրսևորում նախկին ակտիվութթյունը, թեև դրա հետ մեկտեղ որոշ շրջանակներում, մասնավորապես քանակի, ինչպես նաև մտավորականութթյան և ուսանողութթյան մի մասի մտտ պահպանվում էին վարչակարգի նկատմամբ առանձին ընդդիմադիր տրամադրութթյուններ²⁷: Ալղոմեաներձ նոր քառի ստացավ մրցակցութթյունը նախագահի և եղբոր միջև: 1983-84թթ: ուշ աշնանը և ձմեռանը Ասաղի հիվանդութթյան և պաշտոնում որոշ ժամանակով քացակայութթյան պատճառով երկրում կրկին լարվածութթյուն նկատվեց, Ասաղի իշխանութթյանը մարտահրավեր նետեց Ռիֆասաթ ալ-Ասաղը: Նախագահը հիվանդանոցում գտնվելու ընթացցում հանձնարարեց կազմավորել վեց հոգաց քաղկացած մի խորհուրդ, որը նրա փոխարեն պետք է գրադվեր պետութթյան ստջև կանգնած ընթացիկ խնդիրներով, մինչև ապաքինումը: Խորհրդի մեջ մտան վարչապետ ալ-Քասաղը, արտաքին գործերի նախարար Արղ ալ-Հալիմ Խաղդամը, Քասառի համագալային ղեկավարութթյան գլխավոր քարտուղարի տեղակալ Արղ ալ-Լահ ալ-Աեմարը, պաշտարանութթյան նախարար Մուստաֆա Տլասը, ՁՈՒ գլխավոր շտաբի պետ Հիքմար Շիեարին և Քասառի մարզային ղեկավարութթյան անղամ Ձոեհիթ Մաշարկան: Ռիֆասաթ ալ-Ասաղը, որը նույնպես մարզային ղեկավարութթյան անղամ էր, չմտավ խորհրդի մեջ և իր կողմնակից գլխավորականների հետ փորձեց դավաղրութթյուն կազմակերպել նախագահի դեմ²⁸, սակայն կրկին անհաջող: Այս դեպքերից հետո ներքաղարական իրաղրութթյունից էլմելով Սիրիայում իրականացվեց կազմակերպական կառուցվածքային փոփոխութթյուններ պետական քաթրազոյն մարմիններում: 1984թ. մարտի 4-ին ալ-Քասառի կառավարութթյունը հրաժարական տվեց և նույն ամսում էական փոփոխութթյուններով կազմակերպեց նոր կառավարութթյուն՝ կրկին Արղ առ-Ռասոֆ ալ-Քասառի գլխավորութթյամբ²⁹: Վարչապետը սերում էր Դամասկոսի ազղեցիկ սուննիական ընտանիքից, որի հայրը հատեռի կրոնական գործիչ էր և քազմաթիվ անգամ խորհրդատվութթյուններ էր անցկացրել նախագահ Ասաղի հետ Սիրիայի

ստննիական համայնքի խնդիրների շուրջ: Այժմանը մասնագիտությանը ճարտարապետ էր և եղել էր Դամասկոսի քաղաքապետ: Ասադի կարգադրությանը նա սկսեց պայքարել գոյություն ունեցող կոռուպցիայի երևույթների դեմ պետական վարչակազմում, ինչպես նաև քանակում: Վարչապետի նկատմամբ հիմնականում աղավի բարձրաստիճան գին-վորականության կողմից հատուկ դժգոհություն առաջացրեց այժմանի մտադրությունը՝ կրճատել քանակի ծախսերը և փոքրացնել երկրի քաղաքական կյանքում զինվորականների ազդեցության աստիճանը³⁰: 1984թ. մարտի 11-ին Միլիտարում ձևավորվեց փոխնախագահների ինստիտուտ, սահմանվեց երեք փոխնախագահի պաշտոն, որոնք զբաղեցրեցին նախկին արտգործնախարար և փոխվարչապետ Արդ ալ-Հալիմ իսադյանը՝ առաջին փոխնախագահ, Բասաշի մարզային ղեկավարության անվանի գործիչ Զուհեյր Մաչարկան, ինչպես նաև Ռիֆաաթ ալ-Ասադը՝ նախագահի եղբայրը: Վերջինս արդեն ազդեցություն և կողմնակիցներ ուներ զեկավար մարմիններում և Բասա կուսակցությունում ու զինված ուժերի որոշ ստորաբաժանումներում: Առաջին փոխնախագահ իսադյանը պատասխանատու էր քաղաքական և արտաքին հարցերի (մասնավորապես Լիբանան), Մաչարկան՝ ներքաղաքական և կուսակցական հարցերի, իսկ Ռիֆաաթ ալ-Ասադը՝ ռազմական և ազգային անվտանգության խնդիրների համար³¹: Այդուհանդերձ ռազմական ոլորտում իշխանական լծակներն ամբողջովին նրա ձեռքում չէին, քաղաքաստիճան գինվորականների նշանակման և ազատման հարցերը գտնվում էին Ասադին հավատարիմ պաշտպանության նախարար Մուստաֆա Տլասի և ՋՈՒ գլխավոր շտաբի պետ Հիքմաթ Եիհաբիի իրավասության ներքո³²: Ռիֆաաթը հանդես էր գալիս Ասադի ներքին և արտաքին քաղաքականության մի շարք ուղղությունների դեմ: Երկրի ներքում մասնավորապես նա պահանջում էր խոսքի ազատություն, ասելով. «Մենք խոսում ենք ազատության մասին, սակայն մենք ազատ ենք միայն ուտելու և ամուսնանալու հարցերում»³³: Այս կառուցվածքային փոփոխություններից զրեքն մեկ ամիս հետո Ասադի ատողական վիճակը կրկին վատթարացավ, իսկ Ռիֆաաթը փորձեց մտքից զավթել իշխանությունը՝ շրջապատելով Դամասկոսը տանկերով, սակայն կրկին անհաջող³⁴: Այս իրադարձություններից անմիջապես հետո Ռիֆաաթը, քանակի հատուկ գործախափորումների հրամանատար զեներալ Ալի Հայդարը և քանակի 3-րդ կորպուսի նրամանատար Շաֆիկ Ֆայյադը 1984թ. մայիսի 28-ին պաշտոնական պատվիրակության կազմում ուղևորվեցին Մոսկվա: Մեկ շաբաթվա ընթացքում պատվիրակության մյուս անդամները վերադարձան Միլիտ, իսկ վերտիչյալ երեքին բույլ չարվեց մուտք գործել երկիր: Ռիֆաաթը քստրվեց ԺՆԿ, իսկ Հայդարը և Ֆայյադը՝ Մոֆիա³⁵, հետագայում Փարիզ: Ռիֆաաթը հեռացվեց ղեկավար գործունեությունից, սակայն ձևական պահպանեց իր պաշտոնական դիրքը: Հայտնի է, որ աղա-

վիճերի քննադատական տարածաշրջանում զգալի ուժ և ազդեցություն ունեւորեց մասնաշաղկապի մյուս եղբայրը՝ Ջամիլը, որը մուսուլման գրկվեց իր բոլոր իրավասություններից և քաղաքական ազդեցությունից այն քանից հետո, երբ 1983-1984թթ. մախազախի և Ռիֆաասի միջև դիմակայության ընթացքում պաշտպանեց Ռիֆաասին⁵⁶: Միջոխյում քիչ չէին Ռիֆաասը և Ասադի կողմնակիցները, հատկապես զինվորականների շրջանում և իրենց դիրքերից ազատվեցին ու զինվորական կոչումներից զրկվեցին մեկ քարճրագույն սպայական կազմից նրա համախոհներն ու աջակիցները⁵⁷: 1984թ. հետո, օրինակ, սարայա ադ-դիֆա'ան գլխավորում էին Ասադի որդի Բասիլը և Ասադի կնոջ եղբայր Ադնան Մախլուֆը⁵⁸: Այդուհանդերձ Ռիֆաասը շարունակում էր իր ընդդիմադիր գործունեությունը մեկ արտքի մեջ: Երբ նա հայտարարեց, որ մտադիր է վարչակարգը քննադատող ամսագիր հրատարակել և ավելին, ռադիալիստական կայան բացել, Ասադը որոշեց, որ ժամանակն է նրան թույլատրել մուտք գործել Միդիա⁵⁹: Նա արտասահմանից Միդիա վերադարձավ 1984թ. նոյեմբերի 26-ին:

1980-ական թթ. առաջին կեսին մերջադարական կյանքում տեղի ունեցած փոփոխություններից էր մեկ այն, որ երկրում սուննիների վիճակը որոշակիորեն վատթարացավ, որը քաջատրվում էր հետևյալ պատճառով. եթե 1970-ական թթ. ռազմական և քաղաքական իշխանությունը հիմնականում գտնվում էր ալավիների ձեռքում, իսկ սուննիական էլիտան ամուր դիրքեր ուներ առևտրա-տնտեսական և մշակութային ոլորտներում և որոնց շահերից էր բխում ազատական տնտեսությունը, նրանց ընձեռելով մասնավոր հատվածում լայնածավալ գործունեություն ծավալելու և հարատևալու հնարավորություն քաղաքական իշխանությանը չհավակնելու պայմանով, ապա 1982թ. դեպքերից հետո սուննիական համայնքի տնտեսական դիրքերը որոշ չափով թուլացան և ընդհանրապես տնտեսության մասնավոր հատվածի զարգացումը զգալիորեն դանդաղեց: 1985թ. Բաասի մարզային 8-րդ համագումարի որոշումներում, ինչպես նախկինում, ընդգծվում էր ազգային տնտեսությունում պետական հատվածի դերի հետագա ընդլայնման և խորացման անհրաժեշտության մասին⁶⁰: Այդուհանդերձ 1970-ականների վերջի և 80-ականների սկզբի իրադարձություններից հետո, թեև հայտնի էր, որ մուսուլման-եղբայրների հետևում կանգնած էին մեկ Միդիայի սուննի համայնքի մեծահարուստ և ունևոր խավի ներկայացուցիչներ, երկրում տեղի չունեցավ մեծահարուստների ունեցվածքի բռնագրավում, համատարած ազգայնացում և սեփականության վերստաշխում, ինչպես կատարվեց 1960-ականներին կեսերին:

1980-ական թթ. սկզբներին փոխզիջումների նպատակով գնալով մվազում էր ալավիների ներկայացվածությունը Բաաս կուսակցության քարճրագույն օբյակներում, որն իհարկե ձևական քնույթ էր կրում: Սա

մշակված էին մարտավարություն էր Ասադի կողմից և մայատակ ունեւր մեղմեւ իշխանական մարմիններում երկրի կրոնա-համայնքային ներկայացվածութայան անհավասարակշռութայունը և խուսափել վարչակարգի նկատմամբ ընդդիմադիր տրամադրություններից և բողոքի ելույթներից Միլիայում մեծամասնություն կազմող սուննի ազգաբնակչության կողմից: Այդուհանդերձ փաստ է, որ վարչակարգի հենարանը ոչ թե Բաաս կուսակցությունն էր, որն ի հարկե կարևոր գործում էր վարչակարգի համար գաղափարական հենարան հանդիսանալու գործում, այլ քանակը և վերականգնված ընդհանրապես: 1985թ. արդեն Բաասի մարզային ղեկավարության 21 անդամից միայն չորսն էին ալավիներ՝ ներառյալ մախազանը և նրա եղբայր Ռիֆաաթը⁴¹:

1980-ականների կեսերին Միլիայի ներքաղաքական կյանքում տեղի ունեցած ընդհանուր առմամբ գլխավոր գարգացումն այն էր, որ քաասական գաղափարախոսությունն ու կուսակցության հիմնարար սկզբունքներն սկսեցին հետզհետե փոխարինվել մախազան Հաֆեզ ալ-Ասադի անձի պաշտամունքով, որը ձեռք բերեց առաջնային նշանակություն վարչակարգի պահպանման համար: Վարչակարգի կայունության հիմքում ընկած էր Ասադի անձը, թեև մուսուլման-եղբայրներին ճնշելուց հետո էլ ալվիյի ակտիվ սկզբն կուսակցության գաղափարախոսական աշխատանքը քնակչության շրջանում, որի հետևանքը կուսակցության անդամների քվարանակի աճն եր: Եթե 1975թ. Միլիայում Բաասի անդամ էր 22.549, 1980թ.՝ 45.010, ապա 1985թ. երկրում կուսակցության անդամների ընդհանուր թիվը կազմում էր արդեն 111.595 քաղաքացի⁴²:

1985թ. Ասադն արդեն իսպառ վերացրել էր վարչակարգին ուղղված սպառնալիքները և արդեն կարող էր իրեն բոլոր տալ ղեկնել լարված իրավիճակը մեղմուր որոշ քայլերի, մասնավորապես 1985թ. հունվարին մասնակի համաձայնեման ենթարկվեցին մուսուլման-եղբայրների ուսուցանմանը ու կողմնակիցներ և քազմաքիվ աքսորվածների թույլատրվեց վերադառնալ Միլիա⁴³: 1985թ. սկզբին Միլիայում տեղի ունեցավ Բաասի մարզային 8-րդ համագումարը: Աճրողը հունվար և փետրվար ամիսներին մայրաքաղաքում և այլ քաղաքներում տեղի էին ունեւում Հաֆեզ ալ-Ասադի քաղաքական ուղեգծի աջակցության հանրահավաքներ: 1985թ. փետրվարի 10-ին, ստանալով ըստ սրաշտոնական տվյալների ձայների 99,97%-ը, Հաֆեզ ալ-Ասադը երրորդ անգամ յոթնամյա ժամկետով ընտրվեց Միլիայի Արաբական Հանրապետության մախազան⁴⁴:

THE SOCIO-ECONOMIC AND DOMESTIC POLITICAL CRISIS IN SYRIA IN THE FIRST HALF OF 1980'S

Since the 1980's, socio-economic reforms in Syria carried out under the doctrine of the Corrective Movement of the 1970's, have stopped, and a period of economic stagnation has begun.

Since the early 1980's, the economy of Syria has faced several main challenges. Among the socio-economic difficulties were the sharp decrease in oil prices on the international market in the early 1980's and the resulting reduction of aid provided to Syria by the rich oil-producing Arab countries. Another problem was the drop in the mid 1980's of the cotton prices on the international market, which was a hard blow for Syria, where cotton has been an important export commodity. In the Mid 1980's remittances home from Syrians working abroad also reduced almost in half. In order to overcome the difficulties Syria continued the cooperation with Western and especially American oil companies.

In the early 1980's, the main development in Syria's domestic political life in general was a gradual change from the ideology and the founding principles of the Ba'ath party to the cult of personality of president Hafez al-Assad, which had gained a great significance for preserving the regime.

ՕՍՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. БПИ ТАСС, 17.03.1987, №53, с. 32.
2. Նոյն տեղում, էջ 31:
3. Hada Hawwa, *Linkages and Constraints of the Syrian Economy, State and Society in Syria and Lebanon*, edited by Youssef M. Choueiri, University of Exeter Press, 1993, p. 91.
4. 1980թ. սկզբում իրանա-իրաքյան պատերազմում Սիրիան պաշտպանում էր Իրանին՝ փոխարենը ստանալով բազմակողմանի զգուրթյուն: Սիրիայի և Իրաքի միջև հարաբերությունները բազմակիս բարձրած էին կապված կուսակցական-գաղափարական և այլ խնդիրների հետ:
5. *The Middle East and North Africa 1986, Thirty-Second Edition*, London, 1986, p. 725.
6. БПИ ТАСС, 17.03.1987, № 53, с. 31.
7. Kais Firro, *The Syrian Economy under the Assad Regime, Syria under Assad, Domestic Constraints and Regional Risks*, edited by Moshe Ma'oz and Avner Yaniv, London and Sidney, 1987, p. 49.
8. Նոյն տեղում:
9. БПИ ТАСС, 17.03.1987, № 53, с. 31.
10. Сирия, справочник, М., 1992, с. 308.
11. К. А. Калитонов, *Хafez Асад-из летчиков в президенты*, Ближний Восток в лицах, М., 1998, с. 73
12. Сирия, справочник, с. 261.

13. The Middle East and North Africa 1986, p. 725.
14. Kais Firro, Ելի. աշխ., էջ 52:
15. Сирия, справочник, с. 261.
16. Сакр Аюуби, Структура и основные направления внешних экономических связей Сирии (70-е-начало 90-х годов), страны Ближнего и Среднего Востока (актуальные проблемы современности и истории), М., 1998, с. 22-23, Handbook of International Trade and Development Statistics, New York and Geneva, 1987, t. 5,1.
17. К. А. Калитонов, Ելի. աշխ., էջ 72:
18. Zeev Ma'oz, The Evolution of Syrian Power, 1948-1984, Syria under Assad, Domestic Constraints and Regional Risks, edited by Moshe Ma'oz and Avner Yaniv, London and Sidney, 1987, p. 72.
19. Zeev Ma'oz, Ելի. աշխ. էջ 72, В. М. Ахмедов, Армия и политика в современной Сирии, Армия и власть на Ближнем Востоке, М., 2003, с. 160.
20. Сирия, справочник, с. 226.
21. Kais Firro, Ելի. աշխ., էջ 63:
22. Perthes Volker, The Political Economy under Assad, L.-N. Y., 1997, p. 151.
23. В. Ю. Беляков, Два фронта Сирии, Азия и Африка сегодня, No 10, октябрь, 1983, с. 8-11.
24. В. М. Ахмедов, Армия и политика в современной Сирии, Армия и власть на Ближнем Востоке, М., 2003, с. 160.
25. Սիւսիանի լիբանոսի 1979-ից Միջին և արևմտյան ԱՄՆ կազմի անարևելադարձի ազանցող երկրների ցուցակում:
26. Сирия, справочник, с. 308.
27. Առյն տեղում, էջ 160:
28. باترك سيل، صراع على الشرق الأوسط دمشق، ص. 889.
29. Առաջին անգամ նա ճշանակվել էր վարչապետ 1980թ.
30. В. М. Ахмедов, ԸՅՆ. ԴԵ., էջ 164:
31. The Middle East and North Africa 1986, p. 733.
32. Առյն տեղում, էջ 721:
33. باترك سيل، صراع على الشرق الأوسط دمشق، ص. 707.
34. К. А. Калитонов, Ելի. աշխ., էջ 75:
35. The Middle East and North Africa 1986, p. 721.
36. Middle East Contemporary Survey, Volume XXI, 1997. Bruce Maddy-Weitzman Edition. The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, p. 654.
37. Сирия, справочник, с. 160.
38. В. Н. Саутов, Алавиты у власти: тенденции внутренней эволюции и практика действия, Ближний Восток и Современность, сборник статей, выпуск двенадцатый, М., 2001, с. 141.
39. باترك سيل، صراع على الشرق الأوسط دمشق، ص. 710.

40. А. О. Филоник, Госсектор и Бюрократия в Сирии, Арабские Страны. Проблемы социально-экономического и общественно-политического развития. Сборник статей, выпуск второй, М., 1995, с. 138.
41. Perthes Volker, *سوق الشبّا*, to 151:
42. الحركة التصحيحية المجيدة في الذكرة الخامسة والعشرين، دمشق، ١٩٩٥، ص. ٨١.
43. *The Middle East and North Africa 1986*, p. 721.
44. باترك سيل، صراع على الشرق الأوسط دمشق، ص. ٧١٢.

ՔՆՆՆԱՄՈՒՆ ՄԱՒՅԱՆ

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ և ՍՈՉԻԻ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՄԵՆԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ (1918-1920 թթ.)

Վրաստանի անկախության հռչակումից հետո՝ 1918 թ. մայիս-հունիսին, վրացական բանակը հարթանակ տարավ Արխազիայում բուլշևիկների զինված ուժերի դեմ: Հետապնդելով «Կարմիրների» ջոկատներին վրացական զորքերը 1918 թ. հուլիսին մուտք գործեցին հարևան Մուլխի շրջան: Վրաստանի կառավարությունը այդ քայլը բացատրում էր ռազմական անկրածնշտությամբ: Այս շրջանում քնակվում էր 25000 նայ՝ «Կարմիրների» հետանալու օրը հայերը վերցրել էին ինչպես հասարակական կարգապահության հսկելու, այդպես էլ Մուլխի երկաթուղային կայարանի և փոստի պահպանության պարտականությունը¹: Հուլիսի 11-ին Վրաստանի կառավարությունը հղած հեռագրում հաղորդվում էր, որ վրացական զորքերի մուտքը նշված շրջան սրտանց ողջունվում էր քնակչության կողմից²: Ինչպես վկայում է Մուլխի Հայոց Ազգային խորհրդի 1918 թ. օգոստոսի 24-ի նամակը ուղղված Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչին, ենթարկելով շրջանը Վրաստանին, նոր իշխանությունը առաջ քաշեց հայերի հպատակությունը հարցը: Իշխանությունները առաջարկում էին հայերին դնդունել Վրաստանի քաղաքացիություն և տեղի հայերի մեծամասնությունը կողմնակից էր դրան, քանի կարի նշակվող հողերից զրկվելու վտանգ³: Այս հարցի նշանակությունը կարևորվում էր տեղի հայերի 90 տոկոս գյուղացի լինելու հանգամանքով⁴: Ընդունելով քաղաքացիություն, հայերը միաժամանակ համաձայն էին նաև զորակոչվել վրացական բանակ⁵: Մակայն վրացական զորքերի շրջան ժամանելու հաջորդ իսկ օրից անսպասելի սկսվեցին որևէ կերպ չբացատրված հալածանքներ Էնդի հայերի նկատմամբ: Ձիմիտրականների խմբերը ներխուժում էին հայկական քնակավայրերը հասիշտակում ձիերը, կողոպտում դրամ և այլ քանակարժեք ունեցվածք, միաժամանակ ենթարկելով ծեծի ոչ միայն տղամարդկանց, այլ նաև կանանց և երեխաներին՝ հիմնավորելով այս ամենը հայերի բուլշևիկներին աջակցելու հանգամանքով: 1918 թ. հուլիսի 22-ն Տուափսի կողմից Կարմիր բանակի անհաջող հակահարձակումից հետո, նրա մարտիկները մահանջելով զենք էին քողել հայաքնակ Նիժնեև Լոռ գյուղում: Հայտնաբերելով այն,

վրացական զինվորականները մեղադրել էին հայերին «կարմիրների» շարքերում վրացական բանակի դեմ մարտնչելու մեջ և ճնքակալել էին տեղի 14 գյուղացու, ցանկանալով նրանց հասնել ռազմական դատարանի: Մեծ դժվարությամբ Սոչիի Հայոց խորհրդին հաջողվեց առաջուցի մեղադրանքի անհերքությունը, բնական այս գործի առիթով մեծ ազնուկ բարձրացրած վրացական պաշտոնյաները երասարակայնորեն շարեցին որևէ հերքում: Ամերասայրի դեր էր ունեցել տվյալ միջադեպում տեղի կոմիսար (գյուղապետ) Լավրենտի Կվինկվիխյան, որը կեղծ տեղեկություն հաղորդելով ռազմական իշխանություններին հայերի կողմից նախապատրաստվող «ապստամբության» մասին, պատժամիջոցների կիրառման ժամանակ թոմություններից փրկելու համար հայերից կաշառք էր պահանջում: Նման միջոցների մա դիմում էր և հետագայում «եղվամավոյություն» ցուցաբերելու համար: Վրաստանի կենտրոնական իշխանությունները, նկատի ունենալով ռազմաթիվ բողոքները, որոշել էին փոխել շրջանի հայաբնակ վայրերում նախկինում նշանակված գյուղապետներին: Մակայն 1918 թ. վերջերին Հայաստանի և Վրաստանի միջև առաջացած հակամարտության ժամանակ վրացական կատակաբարությունը այս մտքից երասարակեց:

Հայոց խորհրդի բոլոր դիմումների նկատմամբ վրաց ռազմական իշխանությունը ցուցաբերում էր արհամարական վերաբերմունք և դրանով իսկ, խորհրդի կարծիքով, քաջալերվում էին նորանոր թոմություններ: Ընդհակառակն վրաց բարձրաստիճան քաղաքացիական իշխանությունները փորձում էին չափավորել զինվորականների վարքագիծը շրջանում, թե՛նով ամրապնդել էին վերջինների թշնամանքը Հայոց խորհրդի վերաբերյալ, որի հետևանքն էլ եղավ վրաց զինվորականների կողմից կազմակերպված աղբյուրները խորհրդի նկատմամբ: 1918 թ. օգոստոսին դեպի Տուսախս Սոչիի վրայով շարժվում էր Կուրանի կազակների ջոկատ, որը մինչ այդ մասնակցում էր թուրքական դեսանտի ցախաջալմանը և հեռացվել էր Աբխազիայից մեղադրվելով արիտագ խաղաղ բնակչության նկատմամբ թոմություններ կիրառելու մեջ: Ոգելից խմիչքներով առատ հյուրասիրությունից հետո վրաց պարետը համոզել էր հարքած կազակներին, թե Հայոց խորհուրդը կազմված է բուչկվեցիներից: Կատաղած կազակները, պարետի օգնականի ուղեկցությամբ, ներխուժել էին խորհրդի տարածք և ծեծի էին ենթարկել խորհրդի քարտուղարին ու այդ պահին մերկա եղած հայերին, խելով թանկարժեք իրեր: Այս միջադեպի պատճառները պարզելու նպատակով կազակների նրանմանաթազ զենեղալ Մաջուխևուն դիմել էր Սոչիի քաղաքագուխը: Պատասխանելով նրան, զենեղալը հայտնեց, որ իր ենթակաները բյուրիսացության էին մատնվել վրաց ռազմական իշխանության ներկայացուցիչների կողմից և ներողամտություն խնդրելով, շեշտում էր, թե կազակները հայերի նկատմամբ թշնամանք չունեն: Հայոց խորհրդի անդամները Ե-

կան այն եզրակացության, որ, կազմակերպելով սաղրամբը, վրաց զինվորականները նպատակ ունեն հայերի միջավայրում բշմամանք առաջացնել ռուսների նկատմամբ, ինչպես նաև ստեղծել պատրանք, թե վրացական կառավարությունից բացի հայերը այլ պաշտպան չունեն: Հայերի անաբեկման նպատակով բազմիցս հիշեցվում էր, որ վրացիներին աջակցում է «գերմանական բռնցքը», այսինքն՝ Արևելքում տեղակայված գերմանական զորամասը⁹: Ռազմաճակատին հարող գոտում քաղաքացիական իշխանությունները ամբողջ էին վերջ տալ անօրինական հափշտակումներին և խաղաղ բնակիչների տների վրա զինվորների զիչերային հարձակումներին: Հերթական բողոքից հետո, 1918 թ. հոկտեմբերին հայնական էր կատարվել նաև Հայոց խորհրդի նախագահ՝ Արամ Հակոբյանի տան վրա¹⁰: 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին Վրաստանի Ազգային խորհրդի անդամ Է. Գեզեճկորին Սոչիից հաղորդում էր վարչապետ Ն. Ժորդանիային, որ վրացական տիրապետության հանդեպ նրան բարյազակամ վերաքերժումըր վերացել է¹¹:

Հայ-վրացական զինված հակամարտությունը՝ 1918թ. դեկտեմբերին, քացասարար ազդեց Վրաստանում հայ բնակչության կացության վրա: 1919 թ. հունվարի 8-ին Վրաստանի Հայոց ազգային խորհուրդը նաճակով դիմել էր ՀՀ կառավարությանը, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Ռեպրեսիանների համար անազանց է հանդիսացել մերքին գործերի միմիատր Ն. Բանիշվիլու գաղտնի չրջաբերականը: Պատերազմի առաջին օրվանից, ՀՀ ներականերին ցուցակագրելու անվան տակ, միլիցիայի և հատուկ ջոկատների մերկայացուցիչները սկսում են զիչերային ստուգումները հայերի բնակարաններում, որը վերածվում է իսկական բալանի: Փակվում է հայկական բեքթերի մեծ մասը, իսկ մնացածները չեն կարողանում արձագանքել կատարվող հանցագործությունների ամենահասարակ փաստերին: Վրաստանի ազգայնական բեքթերը կոչ են անում ամենադաժան պայքար մղել ողջ հայ ժողովրդի դեմ, բռնագրավել նրանց ունեցվածքը և քչել Վրաստանից: Կատարվող բալանին և հակահայկական քաղաքականությանը «դասակարգային զիտակցություն» հաղորդելու նպատակով կամայանիան որակեցին վրաց դեմոկրատիայի ու հայ բողոծուագիայի միջև պայքար¹²... հայերի վիճակը դառնում է անասնելի: Փակվում են հայերի խանութները և կրպակները, քաղանք և ձերբակալությունները հասնում են աննախադեպ չափերի»¹³: 1919 թ. հունվարին Սոչիի Ռուսական ազգային խորհուրդը բողոքով դիմել էր Վրաստանի կառավարությանը ռուս ազգության մարդկանց հարածելու պատճառով¹⁴: Սոցիալիստ-հեղափոխականների Սոչիի կոմիտեն 1919 թ. հունվարի 20-ին պահանջում էր վրաց իշխանություններից կատարել չրջանում բռնությունների, բալանների և չարաչախումների բազմաթիվ փաստերի քննություն¹⁵:

Հայաստանի և Վրաստանի միջև պատերազմի օրերին Մոսկի Հայոց խորհուրդը հրավիրվել էր վրացական կառավարության ներկայացուցիչ Մ. Խոչարվաչի և շրջանում տեղակայված Մովսիսյա զոկաոյի հրամանատար զեմ. Ղուկիի հետ համոզմամբ: Հայոց խորհրդի անդամները զգուշացվել էին իրենց պատասխանատվության մասին՝ վրացական զորքերի դեմ տեղի հայերի կոլյոթի դեպքում, արևմտալվ, բն մրանք կոլյոթին այդ գործի կազմակերպողներ և կալատժին գնդակահայությանը¹⁸: Հայ լիազորներին ստիպել էին գրառյուն տալ, որ չեն լրի շրջանի տարածքը: Եման արգելքը տարածվել էր մաև ամբողջ հայ քնակչության տեղաշարժի վրա: Այսպիսով, հայերի կափատարմության ապահովման և շրջանում խաղաղության պահպանման պատասխանատվությունը դրվել էր Հայոց խորհրդի վրա: Հայերը, չնայած նրանց նկատմամբ թույլ տված բոլոր անօրինակամություններին, չէին փոխել լոյսի դիրքորոշումը վրացական իշխանության վերաբերյալ: Այս կարևոր վկայությունը Ա. Հակոբյանը տվել էր 1919 թ. փետրվարի 17-ին՝ շրջանում վրացական տիրապետության թոթափումից հետո¹⁹: Վրաց պաշտոնյաների բոլոր կամխարգելիչ միջոցառումները մա համարում էր ավելորդ ու անիմաստ, քանի որ Խորհուրդը արդեն դիմել էր քնակչությանը նանգատության հրավիրով, ինչպես մաև հեռագրել էր ՀՀ կառավարությանը եղբայրասպան պատերազմին վերջ տալու կոչով¹⁸:

Խորհրդի և հայերի հաշտ դիրքորոշման դիմաց վրաց իշխանությունները սակայն ուշիմ չարեցին, որ վերջ տան անօրինակամություններին: Հակատակը, ռազմական իշխանությունները կալանքի էին վերցնում բոլորքողներին, որպես սաղրիչներ և, տեսնելով դիմումների անալոյունավետությունը, հայ քնակչությունը դաղարել էր ապալինել Խորհրդին, որի վարկը ընկել էր: Խորհուրդը 1918 թ. դեկտեմբերին միջամտության կոչով դիմել էր Եկատերինոդարում (այժմ՝ Կրասնոդար) նոյաբաց անգլիական Միսիային, սակայն՝ անարդյունը¹⁹: Քաղաքացիական իշխանությունների անգործության և վրաց զինվորականների կամայակամության աստիճանի մասին վկայում է կառավարության ներկայացուցիչն կից հայերի գործերով խորհրդական պորուչիկ Նաբարովի հետ տեղի օմնեցած միջադեպը: 1918 թ. դեկտեմբերին 15 վրացի սպա նարձակվել էին նրա վրա և դաժան ծեծի էին ենթարկել միայն այն պատճառով, որ խորհրդականը բազմիցա զեկուցում էր իր պետին հայաքմակ Գե-Միժնո, Ույ-Դերե, Նիժմեն և Գոռնոն Լոռ գյուղերում զինվորականների կատարած բռնությունների մասին: 1919 թ. հունվարին արանվել էր Պիլենկովոյի ենթաշրջանի (վրաց.՝ Գանթիադի, արխ.՝ Յանդրիսիչ) Հայոց խորհրդի նախագահ Վրոյր Տեր-Ղուկասյանը: Նա հայտնի էր վրացական զինվորականներին և իշխանություններին դատապարտող բազում կոլյոթներով: Իսկ հանցագործները այդպես էլ մնացին անհայտ²⁰:

1919 թ. հունվարի 31-ին Գոռնոն Լոռ գյուղում տեղի ունեցավ բախում գյուղացիների և թալանով զբաղվող մի խումբ վրաց զինվորականների միջև, որի արդյունքում զինվորներից մեկը վիրավորվեց: Վրաց երամանատարությունը առանց միջադեպի պատճառը իմանալու հայերի դեմ ուղղեց պատժիչ ջոկատ, իրը ապստամբությունը ճնշելու նպատակով: Գյուղացիները թույլ չտվեցին զորամասին մուտք գործել գյուղ և դիմադրեցին: Նրանք պահանջում էին իշխանություններից քննություն վարել, քանի որ հանգզված էին, թե զինվորները ապատեղեկացրել էին իրենց երամանատարությանը բախման իրական պատճառների մասին: Սակայն դա տեղի չունեցավ և փետրվարի 1-ից գյուղում սկսվեց մարտ²¹: Չկարողանալով կտրել ապստամբների մարտական կամքը, զինվորականները ներխուժել էին հարևան Ույ-Դերն ավանը և դուրս էին բշել նրա հայ բնակիչներին դեպի Գոռնոն Լոռ գյուղի մատույցները: Օգտագործելով գյուղացիներին որպես կենդանի վահան, զինվորականները փորձում էին մոտենալ ապստամբ հայերի դիրքերին: Սակայն դիմադրողները այնպես էին կազմակերպել մարտը, որ խաղաղ բնակչությունը չէր տուժել և ցրվել էր հարակից անտառում: Զինվորականների ձեռքում մնացած Ույ-Դերնի երկու բնակիչ՝ Սեդրակ Թագմազյանը և Գարեգին Գրքաշյանը հայտարարվել էին պատանդ, սակայն շուտով դիրքերից հեռ դարձի ճանապարհին առանց որևէ պատճառի ավիճահարվել էին ուղեկալի կողմից²²: Կատաղած զինվորները սպանել էին նաև ճանապարհին նրանց հանդիպող Կուրանսկոյն գյուղի տարեց բնակիչ Համբարձում Դավլաշյանին²³:

Անհանգստացած դեպքերի զարգացումներով, Հայոց խորհրդի անդամները փետրվարի 2-ին կազմել էին շրջաբերական նամակ, եղելով այն շրջանում գործող հասարակաքաղաքական կազմակերպություններին, ինչպես նաև Թիֆլիսում ՀՀ Ներկայացուցչություն²⁴ և Վրաստանի Հայոց Ազգային խորհուրդ: Ա. Հակոբյանը գրում էր, որ Խորհուրդը բազմաթիվ անգամ դիմել է շրջանում Վրաստանի ներկայացուցչին, բողոքելով վրացական Մովսիսյան ջոկատի զինվորականների կատարած բռնությունների և թալանների վերաբերյալ, որոնք սակայն անարդյունք են մնացել: Մյուսմասնակ, չցանկանալով սրել հարաբերությունները վրաց իշխանությունների հետ, Խորհուրդը հայտնում էր, թե կատարվածը անպատասխանատու անձանց գործունեության հետևանք էր, որոնք գործում էին առանց իշխանությունների զիտության և կամքին հակառակ: Անդրադատմալով Գոռնոն Լոռ գյուղի բնակիչների նյութին, Խորհուրդը հայտնում էր նրանց անունից, որ գյուղացիները չունեն որևէ հակաություն վրացական իշխանությունների հետ և պաշտպանվում էին միայն կոռսակ զինվորների դեմ: Հայերի միակ պահանջն էր՝ նշանակել անկողմնակալ հանձնաժողով դեպքերի քննության նպատակով: Ստեղծված դրությունը Խորհուրդը բնութագրում էր որպես աղետ: Կատավա-

յության ներկայացուցչի հետ համատեղ իրականացված հորիզոնի միջոցառումները քախման դադարեցման ուղղությամբ անաբաբա մնացին և այդ պատճառով հորիզոնը խնդրում էր հասցնատեղերին միջամտել ու պահանջել «Կրաստանի իշխանություններից անհասպարհ վերջ տալ մարտական գործողություններին»՝ հետ քաշելով գործերը նայկական գյուղի մատույցներից²⁵։ Ելալթը հորիզոնը դիտում էր որպես ինքնապաշտպանական կոծի գյուղացիների կողմից²⁶։ Մտանալով այս տեղեկագրությունը, Կրաստանի Հայոց խորհուրդը փետրվարի 7-ի նիստում որոշում կայացրեց անմիջապես հեռագրել Սոչիի հորիզոնին պահանջելով՝ անհասպարհ միջոցներ գտնել և դադարեցնել նայերի ելալթը «քարեկամ վրացական գործերի դեմ»²⁷։ Միաժամանակ Կրաստանի Հայոց խորհուրդը առաջարկում էր Կասապարությանը, ցավալի դեպքերի քննման նպատակով, Սոչի հղել համձնաժողով, ընդգրկելով նրա կազմի մեջ նույն խորհրդի մեկ ներկայացուցիչ։

Փետրվարի 3-ին Սոչիի Հայոց խորհուրդն անմիջական միջանառության խնդրանքով դիմել էր Այսրկովկասում քրիստոնեական երանաճատարությանը, որը, դիմողների կարծիքով, խաղաղ միջոցներով պիտի հարթեր միջադեպը։ Խորհուրդը ժառանգություն էր հայտնում, որ մասնակի ելալթը Գոմոնե Լոռ գյուղում կվերածվի ընդհանուր քախման։ «Ինձուժի թովանդակությունը անգլխացիները հեռախոսակապով խկոյն ազդարարել էին Կրաստանի կատավարությանը»²⁸։ 1919 թ. փետրվարի 4-ին Սոչիի Հայոց խորհրդի պահանջին աստարեց սոցիալատ-հեղափոխականների շրջանային կոմիտեն, որը իր հայտարարությամբ պահանջում էր շտապ ծշանակել քննչական համձնաժողով և պատասխանատվության կանչել մեղավորներին։ Միաժամանակ Կոմիտեն շեշտում էր, որ բռնությունների և քալանների դեմ ելած գյուղացիներին «փշխանությունները ճնշում են դաժանությամբ հիշեցնող ցարական ժամանակների պատժիչ արշավանքները»²⁹։ Փետրվարի 5-ին Սոչիի Ուկրաինական Գրոմադայի (Միաթյան) մախսածեռնությամբ անցկացվեց շրջանի հասարակաքաղաքական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների հավաք, որը որոշեց. «1) Պահանջել իշխանություններից դադարեցնել ռազմական գործողությունները և բռնությունները խաղաղ բնակչության դեմ; 2) Տեղի իշխանությունների հետ միասին ընտրել համձնաժողով երեք անդամից բռնությունների բոլոր դեպքերը քննելու համար՝ կատարած ինչպես գործերի, այդպես էլ ստորին վարչակազմի կողմից; 3) Ըտապ հեռագրով առաջարկել անգլխական Միախային Թիֆլիսում հղել Սոչի պատվիրակություն; 4) Պատվիրակության ատջև հարց քարծրացնել հանրաքվի մասին, որպեսզի բնակչությունն առանց գործերի և վարչակազմի կողմից որևէ ճնշման կարողանա ազատ արտահայտվել տեղական իշխանության կազմակերպման, շրջանի քաղաքական ու տնտեսական ճակատագրի մասին; 5) ...; 6) Գուրս բերել գործերը»³⁰։ Փաստաթղ-

քի բովանդակությունը որոշվել էր ազդարարել մահ Կամավորական քանակի շտաբին: 32 ժայն տրվել էր որոշման օգտին, իսկ դեմ էին արտահայտվել տեղի սոցիալ-ժողովրդավարականների ղեկավարները (Իզմայլով, Յվանգեր): Շրջանային Վրացական Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչները (Խոփերիա, Չիփանծե) ձեռնպահ մնացին³¹:

Տեղի Վրացական խորհուրդը պատասխան էր հղել Հայոց խորհրդի փետրվարի 2-ի շրջաբերականին, քե. «Վրաց հասարակությունը արտահայտում է իր անստասմբը որոշ վրաց զինվորների կողմից կատարած էքսցեսների վերաբերյալ: Միաժամանակ, վրաց հասարակությունը պատվիրակների միջոցով քարեխոսել է քարծրագույն ռազմական և քաղաքական իշխանությունների մոտ հայ բնակչության և զորքերի միջև հակամարտությունը անհասկալի վերացնելու մասին: Վրաց հասարակությունը հույսով է, որ բարեկամությունը հայ և վրաց եղբայր ժողովուրդների միջև չի խախտվի և առաջացած թյուրիմացությունները ու առանձին մտք անձանց սաղրանքները հետագայում կկանխվեն ռզով քարեկամ երկու ժողովուրդների միացյալ ուժերով»³²: Հիշյալ նամակի կրկնօրինակը հղվել էր Մերձսևծովյան երկրամասում Վրաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Մուխրան Խոչուրավային:

Փետրվարի 6-ին Կառավարության քարտուղարությունում սղագրել էին Խոչուրավայի զեկուցումը: Նա հայտնում էր, որ դեպքերը քննելու նպատակով փետրվարի 3-ից իր գլխավորությամբ սկսեց գործել հատուկ հանձնաժողով³³: Նշված է երկու գոն հայերից և արձանագրվել էին վիշափորներ մահ վրաց զինվորականների շարքերում: Չմայած, որ սկզբնական տեղեկություններով Խոչուրավայի մոտ ստեղծվել էր իրական ապստամբության տարավորություն, նա հաղորդում էր հակամարտությունը ի վերջո խաղաղ միջոցներով վերացնելու մասին: Միաժամանակ նա վկայում էր. «Ես անձամբ տեսել եմ հետևանքները մի շարք անբույսատրեյի գործերի, հափշտակումների և կուպիտ վերաբերմունքի բնակչության նկատմամբ [վրաց] զինվորականների կողմից»³⁴: Խոչուրավայի զեկուցագրում չկա որևէ մեղադրանք տեղի հայերի վարքագծի վերաբերյալ և փաստաբուրդը քաջապահված ռզով է ներշնչված նրանց նկատմամբ: Վրաստանում ՀՀ-ի դեսպանորդ Լ. Գ. Եվանգուլովը զեկուցեց Երևան Սոյիի հայերի ապստամբության մասին, որն ուղղված էր անկարգություն անող վրացական զորքերի դեմ: «Վրաց իշխանությունների քշնամական վերաբերմունքը դեպի այդ շրջանի հայերը, ոչ ոքի մեջ կասկած չպիտի նայուցի»³⁵, - գրում էր դեսպանորդը:

1919 թ. հունվարին Վրաստանի կառավարության մոտ մտադրություն էր առաջացել Սոյիի շրջանի պետական արտոկանելիության հարցը լուծել Փարիզի խաղաղարար վեհաժողովում: Վրաստանի կառավարության ռոնձգությունները քախման բերեցին Ռուսաստանի կառավարման հզորացած «Սպիտակ շարժման» հետ: Նրա առաջնորդները, քացի հա-

կարուչիկյան պայքարի, մաս մարտնչում էին հանուն «միացյալ և անբաժանելի» Ռուսաստանի և որևէ կերպ չէին կարող համաձայնվել Սոչիի շրջանի կարգավիճակի շուրջ առաջացած հարցի միջազգայնացմանը: Բացի այդ, մրանք հասնողված էին, որ Վրաստանի իսմաթ Սոչիի շրջանը ուներ հսկայական նշանակություն որպես գոտի, որն առանձնացնում էր Արխազիան Ռուսաստանից: Վրաստանի կառավարությունը մտավախություն ուներ, որ աղյախի անմիջական իսրևանությունը կերթի Արխազիայի տարածությունները Վրաստանից, քանի որ այդ պահին առաջինի կարգավիճակը վերջնականապես չէր պարզվել³⁶:

Լոռ գետի նրկայնցով ձգվող առաջավոր դիրքերից Կամակոռական բանակի 3-րդ սպայական գնդի մարտիկները, որոնց մեջ կային մաս հայեր, դիտում էին գնդացիներով զինված վրացական հետևակի հարձակումը Գոռնոն Լոռ գյուղի վրա: 1919 թ. փետրվարի 5-ին Դեմիկի-նը հրամայեց գործերին անցնել Լոռ գետը և վերջ տալ արյունհեղաբյանը, քանի որ «սպիտակ» հրամանատարության պնդմամբ հայերը ապավինել էին նրա օգնությանը³⁷: Փետրվարի 6-ին Կամակոռականները շրջապատեցին Սոչիում վրացական զորքերը³⁸, որից հետո նվաճեցին Գազրայի տեղամասը³⁹: Այս տարածքում գործող վրացական զորամասի հրամանատարի հարդոցմամբ «սպիտակների» առաջխաղացման ժամանակ «այս բնակչությունը անցնում է կամավորականների կողմը և կռվում է մեր դեմ»⁴⁰: Առաջացավ Սոչիի ռազմաճակատը, որը Կամակոռական բանակի կողմից պաշտպանվում էր մաս 1500 հայերից կազմված զորամասով⁴¹:

Գազրայի տեղամասում Կամակոռականների տիրապետության օրերին տն Դ. Դեմիկյանը⁴², Հայ ժողովրդական կուսակցության անդամ, կնքել էր հակավրացական բնին պատկանող արիտազ գործիչների հետ գաղտնի դաշինք՝ Դեմիկյանի ասելով. «Հայ և արիտազ ազգությունների փոխհարաբերությունները կանոնավորելու համար»: Տվյալ վաստին ՀՀ ԱԳՆ-ում վերաբերվել էին քացասական և Դեմիկյանի գործունեությունը որակել էին «ինքնագլուխ»: Բացի այդ ԱԳՆ-ում կարծում էին, թե. «Շնորհիվ նրա ակտիվ գործունեության, որը միշտ սքարզ կերպով ուղղված է եղել վրացիների դեմ, հայ-վրացական հարաբերությունները այս շրջանում դարձել են ստակալի թշնամական և ստեղծվել է մի շատ պարարտ հող պրոպոնդացիայի համար»: Այսպիսով Դեմիկյանը համարվեց «վնասակար և ինքնակոչ անձնավորություն, որի վնասակար ազդեցությունը հայ գաղտնի վրա Սոչիում անհրաժեշտ է չեզոքացնել»⁴³: ՀՀ կառավարական շրջանակները ստիպված աչք վաակելով բռնությունների բազմաթիվ դեպքերի վրա, միաժամանակ խիստ քացասական էին վերաբերվում հայերի որևէ մասնակցությանը հակավրացական գործունեության: Վրաստանի հայության վիճակի բարեզավումը ՀՀ իշխանությունները տեսնում էին քանակցությունների և բարիդրացիա-

կան հարաբերությունների հաստատման ճանապարհով: 1919 թ. նոյեմբերի 15-ին Եվանգոլովը առաջարկում էր արտգործնախարարին բացել ՀՀ հյուպատոսարան նաև Սոչիում՝ հիմնավորելով դիմումը, թե ժամանակին ներկայացուցչություն ունենալու պարագայում համապատասխանորեն կապալարվածներն հայերի շահերը և կկանխվեր նրանց ապստամբությունը: Այժմ, Եվանգոլովի կարծիքով, ներկայացուցիչը պետք է նպաստեր հայերի չեզոքությանը և հայրենադարձությանը⁴⁴: Սակայն ՀՀ արտգործնախարարի հրահանգով Սոչիի շրջանը ընդգրկվեց Սուխումի հյուպատոսարանի գործունեության գոտում⁴⁵:

1919 թ. փետրվարի 20-ին Վրաստանի Պատկանեցուի անրիմոնից Լոյ Բամիշվիլին մեղադրել էր Սոչիի շրջանում գտնվող ՀԶԳ-ի անդամներին Դեմիկիևին աջակցելու մեջ⁴⁶: Ինչպես հատրդում էր Վրաստանում ՀՀ ղեկավանազիտական ներկայացուցիչը, վրաց իշխանությունների կարծիքով Կամավոթական բանակի հետ ընդհարման պատճառը տեղի հայերն էին⁴⁷: Կամավոթականների հարձակման անցնելու օրը վրացական իշխանությունները Սոչիում ցրել էին պարեկային խմբեր, հանձնաբարելով նրանց ձերբակալել Հայոց խորհրդի անդամներին, որպես այդ գործի անմիջական համցավորներ⁴⁸: Որ դա այդպես չէր, վկայում է 1919 թ. փետրվարի 19-ի Սոչիի Հայոց խորհրդի նամակը Վրաստանի Հայոց խորհրդի նախագահությանը: Երանում վատառն են ասված էր, որ. «Ազգային խորհուրդը մինչև վերջին պահը մնացել էր լռյալ Վրաստանի կառավարությանը» և ոչ մի կապ չի ունեցել Կամավոթական բանակի հետ⁴⁹: Փաստերը վկայում են, որ հայ բնակչության մասնակի ելույթը չէր կարող պատճառ դառնալ Սոչիի և Գագրայի զբաղմանը: Կամավոթականների և Վրաստանի թախման հիմքում ընկած էր տարածքային վեճը: 1918 թ. սեպտեմբերին Եկատերինոդարում տեղի ունեցան բանակցություններ Կամավոթական բանակի հրամանատարության, Կուրանի կառավարության անդամների և Վրաստանի կառավարության ներկայացուցիչների միջև: Առաջին երկուսը պահանջում էին իրենց վերահսկողությանը հանձնել Սոչին և Գագրան: Բանակցությունները ավարտվեցին անարդյունք⁵⁰: Կառավարության ներկայացուցիչ Գ. Անջախարիձեն զգուշացնում էր ռազմական մախարաքին, թե շրջանին տիրելու ցանկությունը կհանգեցնի լուրջ թախման և առաջարկում էր ուշադրությունը սեռել Վրաստանի պատմական սահմանի վրա⁵¹: Եւոյն ժամանակ Ե. Գեզեկորին հանդգնում էր վարչապետ Ժորդանիային՝ օգտվել հայմար պահից և պաշտոնապես միացնել Սոչիի շրջանը Վրաստանին, նշելով, որ հակառակ վարքագիծը ամենքելի է և նույնիսկ հանցավոր է Կառավարության համար: Միաժամանակ նա շեշտում էր, որ շրջանի միացումը փաստի առջև կցմի Կամավոթական բանակի հրամանատարությանը⁵²: Հետագայում, Բրիտանական հրամանատարությունը պաշտոնապես առաջարկել էր վրացական կողմին չեզոքացնել վիճելի Սոչիի

չբջանը, համձնելով տեղում ամբողջ իշխանությունը քնակչության կողմից ղեկավարված ինքնակառավարման մարմիններին: Չեզոքության պահպանման համար մախատեծվում էր տեղակայել շրջանում անզլիական գոյանա՞: Սակայն վրացական իշխանությունների և տեղի սոցիալիստական կազմակերպությունների ջանքերով 1918 թ. դեկտեմբերի 3-ին հրավիրված Սոչիի շրջանի գյուղացիության համագումարը կողմ բռնակցեց Վրաստանի կազմում լինելու ատագրելին, քեպես ժամանակավոր՝ մինչև «ատեղծվածային» Ռուսաստանի դեմոկրատական դաշնային հանրապետության ձևավորումը⁵⁴:

Ինչպես գրում էր «սախտակ» զենիսակ Ա. Լուկոմսկոյը. «Սոչիի շրջանում վրացական իշխանության բորսիտմից հետո բյուրիմացությունները շարունակվում էին հարևան Սուխումի շրջանում հայերի և արխազների նկատմամբ վրացական իշխանությունների վերաբերմունքի պատմառավ»⁵⁵: Երկու կողմերը, և՛ վրացական, և՛ Կամավորական, միջնորդության խնդրանքով դիմում էին Այսրկավկասում Բրիտանական քաճակի կրթամատարությանը: 1919 թ. մարտի 11-ին Դեմիկիևը նամակ էր իղել Եկատերինոդարում Բրիտանական ռազմական Միսիայի պետ զենիսակ Բրիգսին, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Ձեռն դիմել էին Սոչիի շրջանի հայկական ազգային միության պաշտոնական ներկայացուցիչները խնդրանքով՝ պաշտպանել Սուխումի շրջանի հայ քնակչությունը... վրացական զորքերի բռնություններից...»⁵⁶: Վրաց պատմաբանները համարում են Դեմիկիևի կողմից հայերի և արխազների շահերի պաշտպանության ատաքելությունը կեղծարար և սաղոմանք, որի նպատակն էր արդարացնել իր գավթողական քաղաքականությունը Վրաստանի նկատմամբ⁵⁷:

1919 թ. ապրիլին վրացական զորքերը անցան հակահարմակման և ետ խլեցին Գազրայի տեղամասը: Բրիտանական կրթամատարության մախամեությունը Գազրայի տեղամասում կողմերի միջև հաստատվել էր «չեզոք գոտի»⁵⁸: Հայարմակ Պիլենկովոյի ներաչրջանը հայտնվեց նրա տանմանագծին, կիսվելով՝ «չեզոք» և «վրացական» մասերի⁵⁹: Ինչպես տեղեկացնում էր ՀՀ հյուպատոսը Սուխումում, Գազրայի տեղամասի հայ քնակչությունը Կամավորականների և վրացական զորքերի բախամների ժամանակ նմթարկվել էր սնանկացման, քանի որ զինվորները սնվում էին հայերի հաշվին: Հյուպատոսի վկայությամբ տեղամասում հայերի վիճակը աննկարագրելի ծանր էր և դիտորդի վրա ճնշող տպավորություն էր թողնում⁶⁰: Վրաց զինվորականները կասկածում էին հայերին Կամավորականներին աջակցության գործում և վրեժ էին լուծում նրանց նկատմամբ⁶¹: Մեկ այլ զեկույցում արգործնախայարին հյուպատոսը գրում էր, որ վրացական քանակը հրով և սրով անցավ Գազրայի տեղամասով, օգտագործելով այն պատրվակը, թե հայերը հրավիրել էին Կամավորականներին Սոչիի շրջան: Հյուպատոսը ոչինչ

չէր ասում կոմկրետ ղեպքերի մասին, նշելով միայն, որ վրացական ռազմական իշխանությունների անօրինականությունների ծավալը այս տեղամասում ենթադրոք չէ նկարագրել⁶¹։ Իրական դրությունը նկարագրվում էր Գազրայի գավառի Պիլենկովոյի ենթաշրջանի 7 հայաբնակ գյուղերի քնակչության նամակում, որը 1920 թ. հունվարին նրանք հղել էին Արխագիայի Ժողովրդական Խորհուրդ⁶²։ «Մտիպված ենք հայտնել դժգոհություն մեր ներկա կյանքից, գրում էին հայ գյուղացիները, որի սկզբնաբառնառ են հանդիսացել մեծամասամբ ստորին ծառայողները՝ զինվորները, որոնք գտնվելով ռազմաճակատում մշտապես անհանգստացնում են մեզ՝ գյուղացիներին... աղև չի մնացել ոչ ընտանի թռչուն, ոչ փեթակ, ոչ էլ կեր. զինվորները մասամբ գողացել են, մասամբ էլ՝ ոչնչացրել։ Նրանք հափշտակել են մեր շորը, եզիպտացորենը, ծխախտար... այնպես որ ներկա ժամանակ մենք շատ վատ հագնված ենք և վատ սնվում ենք։ Մնացել է շատ քիչ կով և գոմշակով։ Մենք ամեն կերպ փորձում ենք կազդուրել սնանկացած տնտեսությունները... սակայն խանգարում են զինվորները։ Դրա վերաբերյալ մենք քազմիցս բողոքել ենք գումարտակների նրամասնատարներին, սակայն նրանք որևէ ուշադրություն չեն դարձնում և կարծես քաջալերում են ենթականերին (քացատությունները հազվագյուտ են լինում), հետևապես զինվորները շարունակում են իրենց կործանարար գործունեությունը՝ վերջնականորեն սնանկացնելով մեզ։ Վրաց զինվորականները գիշերներով հարձակվում են խաղաղ քնակիչների վրա, և սպառնալով գնդակահարել, դրամ են պահանջում։ Ստանալով մի քանի հազար ռուբլի, հեռանում են, հակառակ ղեպքում՝ սպառնում են... Եարքայիցների և սարաների վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ վերին աստիճանի արհամարհական է և սպառնացող։ Մենք... հայտնելով մեր ճգնաժամային դրության մասին, խնդրում ենք ցուցաբերել իրավիճակի բարեբախտ համար Ձեր շտապույթ և արդարացի աջակցությունը, կամ էլ վերաբնակեցրեք մեզ որևէ այլ տեղ, քանի որ մեր հուսահատ դրությունը հասել է իր գագաթնակետին։ Վճռակալորեն հայտարարում ենք, որ այդպես այլևս չի կարող շարունակվել»⁶³։ Եվ որպես այս վերիվարումների տրամաբանական եզրահանգում Սոչիի Հայոց խորհրդի «Հուշագրում» շեշտվում էր, որ Վրաստանի կառավարության ներկայացուցիչները չկարողացան անիշխանությամբ վերջ տալու առաքելություն ունենալ։ Խորհրդի տեսակետից, նրանք ինքներն էին շրջանում «անարխիա» տարածում, քանի որ չկատարեցին խոստումը՝ դատի հանձնել բռնություններ գեթոյներին։ Ելնելով եղածից Խորհուրդը կոչ էր անում բոլոր շահագրգիռ կողմերին այլևս չնեթարել Սոչիի շրջանը Վրաստանի իշխանությանը և միջոցներ գտնել Արխագիայի հայ քնակչության տարրական իրավունքների ապահովման համար⁶⁴։

**GEORGIAN GOVERNMENT AND HAMSHIN ARMENIAN COMMUNITY
OF THE SOCHI DISTRICT (1918-1920)**

After proclamation of independence of Georgia, Sochi district was ruled by force, which was under control of Georgian national government. Sochi's status was not finally juridically legalized. The question of border evoked military conflict between Georgia and Russian "White" movement from suffered Hamshin Armenian population of the Sochi district. The violence of georgian troops had such result as rebellion local Hamshin Armenians' in the February of 1919.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒՅՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հայաստանի Ազգային Արխիվ (ՀԱԱ), ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 60: Երջամի գյուղացիական բնակչության բնօրինակը բժից հայերը կազմում էին շուրջ 30 % (Денникон-Юденич-Врангель, Мемуары, Москва-Ленинград, 1931, с. 165):
2. ՀԱԱ, Վրաստանի Հայոց Ազգային խորհրդի ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 8 (ոսա.):
3. Վրաստանի կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (ՎԿՊՊԱ), Վրաստանի ժողովրդավարական հանրապետության կառավարության քարտուղարության ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 4, (ոսա.):
4. ՀԱԱ, Թիֆլիսում ՀՀ ներկայացուցչության ֆ. 276, ց. 1, գ. 62, ք. 1:
5. ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 8 (ոսա.):
6. ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 62, ք. 1:
7. ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 11-11 շքը. (ոսա.):
8. Նոյնը, ք. 12 շքը. (ոսա.): Վրաստանի կառավարությունը լիատարեց խոստումը՝ տրամադրել Մոսկի շրջանին ներքին ինքնակարտրուտն, և ձգձգում էր ինքնակառավարման ժառանգների ընտրությունները, (Денникон-Юденич-Врангель, Мемуары, с. 161-162):
9. ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 8-8 շքը. (ոսա.):
10. Նոյնը, ք. 11 շքը. (ոսա.):
11. ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 26, ք. 38-40, (ոսա.):
12. Տես՝ "Резолюция Тифлисского Совета рабочих депутатов, 11 января 1919г.", газета "Борьба", Тифлис, 1919, № 9. «Պատերազմի վերջը», քերթ «Էքսթրա» (Միասնություն), 29. 12. 1918, (վրաց.): Այսպես էին մտածում սոցիալ-ժողովրդավարականները, իսկ ազգային-ժողովրդավարականների մամուլը գրում էր. «Այժմ մենք մղում ենք հայերի դեմ իրական աստաշական պայքար: Այս պատերազմը պետք է որոշի ո՞վ կզերիչիսի կռվաւում: Մեր օգուտն է կենսաբանական և ճշակոյթային առավելությունը, ինչպես նաև պատմական ավանդույթները», (Ուստաշական պատերազմ, քերթ «Մաքաղթվելու», 22. 12. 1918 (վրաց.):
13. ՀԱԱ, Բարձր Հայոց Ազգային խորհրդի ֆ. 223, ց. 1, գ. 60, ք. 1-2: Փաստերի խկությունը հաստատվում է Վրաստանում Ռուսական ազգային խորհրդի նախագահ Զ. Լեբեդևի մամակում, (նույն տեղում, ք. 32): Այդ տեան դեպքերի

- ճառին իսմախտ հիշատակում են մաև վրաց ինդիանկները, (տես՝ А. Ментешашвили, Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Грузии, 1917-1921 гг. Тб., 1987, с. 131):
14. ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 116, ք. 15, (ոսա.): 1919 թ. հունվարի 26-ին վրաց զինվորականները ցրել էին Մոլոտի ոսա քնակաբլուզի ժողովը, որը հավարվել էր իր ազգային խորհրդի նոր կազմը ընտրելու համար (Хроника: Рагон русского собрания в Сочи, газета "Закавказское слово", Тифлис, 01. 02. 1919, №12):
 15. ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 7 (ոսա.): Բաթումի ժողովում Վրաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Դ. Թոփուրիձեն, ելմեով Անտանտի երկրների փազորների հետ զրույցներից, 1918 թ. դեկտեմբերի 19-ին զգուշացնում էր իր ասածական մախարարին, որ «Հանրապետության ներքում անհրաժեշտ է գերծ պահել քնակաբլուզից էրացեաներից և վրեժից [իայնքի նկատմամբ]: Այդ տեսակի երևույթները կլինեն կործանաբար և՛ մեր համրակի համար, և՛ ստավիլապես վնասակար, քան անհաջողությունը ասազնապաշտուն» (Я. Шафир, Очерки грузинской жонранды, Москва-Ленинград, 1925, с. 102):
 16. ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 9 (ոսա.):
 17. Թեև մեկ այլ փաստաթղթում Ա. Հակոբյանը տրոմծում էր, որ երկար ժամանակ խորհուրդը ժամր քեռ էր տանում տեղի հայերին գերծ պահելով վրացական իշխանության դեմ քաց ելույթից. (ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 9 շքք., ոսա.):
 18. ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 12-12 շքք. (ոսա.):
 19. Նույնը, ք. 9-9 շքք. (ոսա.):
 20. Նույնը, ք. 13-13 շքք. (ոսա.):
 21. ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 140, ք. 3,4 (ոսա.): Շույնը, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 2-3 (ոսա.):
 22. ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 14 (ոսա.):
 23. Նույնը, ք. 9 շքք. (ոսա.):
 24. ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 140, ք. 3,4 (ոսա.):
 25. ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 2-3 (ոսա.):
 26. Նույնը, ք. 9 շքք. (ոսա.):
 27. "Закавказское слово", 09. 02. 1919, №19.
 28. ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 38, ք. 17-21, (ոսա.):
 29. ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 7 (ոսա.):
 30. Նույնը, ք. 4-5 (ոսա.): Պարզ պատճառներով փաստաթուղթը չէր հրապարակվել Վրաստանի կառավարության կողմից, ի տարբերություն 1919 թ. հունվարի 5-ին ընդունած քանաձևի, որը դեռևս կողմ էր արտաձայնվում Վրաստանի կառավարանը, իսկ շքքանի ճակատագիրը նպատակահարմար էր գտնում լուծել միջազգային վնասաթողուն, (Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, изд. правительства Грузинской республики, с. 415-416, док. № 199):
 31. Արտգործնախարար Ե. Գեզեձկորիի պեղմամբ Մոլոտի շքքանում վրաց քնակաբլուզից կազմում էր 21-22 %, որոնք հիմնականում քնակվում էին

Պատասխանելի գյուղում, (Документы и материалы..., с. 403, 409-410): Այլ տեղեկություններով նա չէր գերազանցում 5 տակար, (Добровольческая армия и Грузия, "Кавказское слово", 14. 02. 1919, № 23):

32. ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 6-6 շքք. (ոսս.):
33. Անդամներ՝ Կուսարաշվիլի և Տեր-Գրիգորյան (ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 9 շքք., ոսս.): Նախնին սպա, սոցիալիստ-ինդիպենդենտական Ա. Տեր-Գրիգորյանը վաքում էր Կասապարտյան մերկայացուցչի գրասենյակի պետի պաշտոնը, իսկ մինչ այդ եղել էր Սոչիի քաղաքային դռնայի և բանվորական պատգամավորների Խորհրդի գործկոմի նախագահ, (Даникин-Юденич-Врангель, Мемуары, с. 164-165):
34. ՎԿԳՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 116, ք. 22-27, (ոսս.):
35. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 350, ք. 2 շքք., ք. 3:
36. Տես՝ Բ. Մախլան, Արիստոֆայի կարգավիճակի հարցը վրաց-աբխազական հարաբերություններում (1917 թվականից մինչև 1921 թվականի փետրվար), Երիտասարդ արևելագետների համրապետական XXV գիտական նստաշրջան, Ձեկուղումների թեզեր, Եր., 2004, էջ 33-35:
37. "Меморандум" Добровольческой армии английскому командованию по поводу взаимоотношений с Грузией, газета "Кавказское слово", Тифлис, 05. 04. 1919, № 63.
38. Վրացական հեռագրային գործակալությունը 1919 թ. փետրվարի 10-ին հաղորդում էր, որ «զեն. Դոմինը իր զորամասով չկարողացավ անցնել Կամավորականների և ձայերի օգակից», (թերթ «Մշակ», Թիֆլիս, 10. 02. 1919, № 32; թերթ «Մոլոդոկո» ձայն, Թիֆլիս, 11.02.1919, № 31):
39. XX դ. սկզբին Սոչիի և Սուխումի շրջանները դիտվում էին որպես մեկ աշխարհաշարադասական և տնտեսական տարածք: 1904 թ. Սուխումի շրջանից տարանջատվել էր Գագրայի տեղամասը և միացվել Սոչիի շրջանին: 1917 թ. ՕԶԱԿՈՄ-ի անդամ Ա. Չխենկելին հարց էր քարտեզագրել Ժամանակավոր կասապարտյան առջև այդ որոշումը վերանայելու նպատակով (ՎԿԳՊԱ, ֆ. 1818, ց. 2, գ. 135, ք. 30, 48, տես՝ А. Ментешавили, Октябрьская революция... с. 116): 1918 թ. ամռանը տարածաշրջանում վրացական զորքերի հրամանատար զեն. Մազմիսի կարգադրությամբ Գագրան վերադարձվել էր Սուխումի շրջանի վարչական տարածքը: Ն. ք. սեպտեմբերի 25-ին Ն. Բամիշվիլին, համամայն շինելով այդ որոշմանը, առաջարկում էր վարչապետին վերանայել զենկայի կարգադրությունը, (ՎԿԳՊԱ Վրաստանի ներքին գործերի նախարարության ֆ. 1863, ց. 1, գ. 628, ք. 17 շքք.): 1919 թ. փետրվարին Վրաստանի կասապարտյան տարածքային մերկայացուցիչ Մ. Խոլոյսվամ՝ ի նկատի ունենալով Գագրայի տեղամասի Պիլնկուլոյի ենթաշրջանի զանգվածային հայ բնակչության կարիքները, ճեղքումովս եղավ առաջարկել իր վերադասին կրկին վերամիավորելու այն Սոչիի շրջանին, (ՎԿԳՊԱ ֆ. 1861, ց. 2, գ.116, ք. 27, ոսս.): Վրաստանի և Կամավորական բանակի միջև տարանջատման գիծը, Մխաղիբ (այժմ՝ Խաշուխա) գետի վրայով, պահպանվեց որպես Վրաստանի ԽՍՀ և ՌՍԽՍՀ-ի սահման մինչև 1929 թ., որից հետո Խաշուխա և Փառու գետերի արանքում ընկած հայաբնակ տարածքը ընդգրկվեց Աբխազիայի կազմը՝

Գազրայի շրջանի մեջ, (Գ. Մ. Лежава, Изменение классово-национальной структуры населения Абхазии, Сухуми, 1989, с. 16, 34):

40. Сообщение военного министерства, "Закавказское слово", 12.02.1919, № 21. Սոչիի միջազգայն, «Մշակ», 13. 02. 1919, № 34: Վրաց զինվորականների գործերից տուժած հայ գյուղացիների աջակցությունը «սպիտակներին» չէր թխտում Ա. Հակոբյանը, (Սոչիի շրջանի Հայոց խորհրդի դիմում, քեթթ «Այխատավոր», Թիֆլիս, 25. 03. 1919, № 57):
41. Բ. Մախլյան, Համաշնամայների զբաժանող Կամավորական բանակի շարքերում (1919-1920թթ.), «Մերձավոր Արևելք. պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ», Եր., 2005, էջ 122-126:
42. ՀՀ ԱԳ նախարարին հոսած նամակում նա ներկայանում էր, որպես Սոչիի շրջանի՝ Պիլեկուլու և Գազրա ավանների ներկայացուցիչ, (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 14):
43. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 15:
44. Նույնը, գ. 35, ք. 3:
45. Նույնը, գ. 409, ք. 52 (ոտու.), ք. 53:
46. "Закавказское слово", 25. 02. 1919, № 30.
47. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 350, ք. 3: Հակահայկական քաղաքական արձագանքը պարզ երևում է 1922 թ. երատարակած գնդապետ Ն. Վ. Վերոնուլիչի հուշերում: Նա գրում էր, թե իր «Սոչիի շրջանի գյուղացիության միջավայրում չկար Կամավորական բանակի այլ կողմակից՝ բացառությամբ վրացիներին առողջ հայերի: Կամավորականների գործակալները, օգտագործելով հայերի և վրացիների միջև թշնամությունը, կապ էին հաստատել տեղի դայմապետականների կոմիտեի հետ, որոնց միջոցով նախապատրաստում էին հայերի նյութը ընդդեմ վրացական տիրապետության: Թեպետ կամավորականները հարձակվեցին ավելի վաղ, քան բռնկվեց ապստամբությունը, հայերի ջոկատները աջակցելով նրանց՝ հարկածեցին վրացական զորքերի թիկունքին», (Н. В. Воронович, "Зеленые" повстанцы на Черноморском побережье, Денкин-Юденич-Врангель, Мемуары, с. 162,164): Հայերի դերի մասին ոչինչ չի ասում Կամավորական բանակի գեն. Լուկոնսկոյը, նշելով, որ. «ինտրվաթի 4-ին վրացական զորքից կատարել էին անբարյացակամ (?) գործողություններ մեր դեմ և զենքից Դենիկինը հրամայեց անցնել հարձակման և գրավել Սոչին», (Денкин-Юденич-Врангель, Мемуары, с. 99): Պարզ է, որ շրջանի պատասխանատու վրաց պաշտոնյաները արդարանալու կարիք ունեին ամապասեղ պարտության համար, թեև ժամանակակիցներին հայտնի էր տեղում վրացական զորքերի պետ՝ գեն. Դենիկի կատարյալ ապաշնորհությունը սազմական ոլորտում, (Н. В. Воронович, "Зеленые" повстанцы..., с. 162): Սոչիի իրադարձությունների պատճառով Թիֆլիսում 1920 թ. հուլիսի 30-ից օգոստոսի 2-ը տեղի ունեցավ դատ: Սոչիի և Մուխոմի շրջաններում վրացական զորքերի հրամանատարությունը մեղադրվում էր ծառայողական անկողություն մեջ: Դատի ժամանակ խոսք եղավ նաև հայերի մասին: Դատախազի հարցին՝ մի՞թե եղել էին բռնություններ հայերի նկատմամբ, նախկին ռազմական նախարար Գեորգաձեն պատասխանեց. «Եթե եղել են, ապա առանձին դեպքեր»: Իսկ ներկուրդ հարցին, թե արդյո՞ք

Կամավորականների առաջխաղացումը պայմանավորված էր վրաց զինվորների անկարգություններով, վրացի պատմաբանը եղավ «Այդպես էին բացատրում անգլիացիները», (Газета "Слово", Тифлис, 03.08.1920. №173): Բրիտանական ռազմական Միսիայի պետ Բրիստը հրավիրել էր արտադրման արարք է. Գեզեկորիի ուղարկությունը Սոլիում վրացական զորքերի վատ պահվածքի վրա, (Բանակցությունների տրագոլություն, Թիֆլիս, 23 մայիսի 1919 թ., տես՝ А. Ментешашвили, Из истории взаимоотношений грузинского, абхазского и осетинского народов, 1918-1921 гг. Тб., 1990, с. 29):

48. ՀԱՍ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 14 (ոսու):

49. Նույնը, գ. 56, ք. 1-1 շրջ. (ոսու):

50. Մանրամասն տես՝ Документы и материалы..., с. 391-407, док. № 196, с. 407-414, док. № 197. Դիվանագետ Ջ. Գ. Ալաջուլյի համարում էր, որ քանակցությունների ժամանակ վրացական բանակացուցնողը՝ Գեզեկորին և Մազեկեղ, հավակնելով Սոլիի շրջանին, պաշտպանում էին անարդար սկզբունքներ, (З. Авако, Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг., Воспоминания и очерки, Париж, 1924, с. 198): Վրաց ներկայացուցիչների անզիջում դիրքորոշումը պայմանավորված էր Գեզեկորիայի աջակցությամբ, որի վկայություններից մեկն էր Կովկասում գերմանական տեղեկատվական բյուրոյի պետ պրոֆեսոր է. Շոպանյանի նայտարարությունը: «Դուստական Կամավորական քանակի ղեկավար գեմ. Ալեքսանի սպառնալիցները, ասում էր գերմանացի, «Վրաստանի համար անվտանգ են, քանի որ հարձակման ղեկը գերմանական զորքերը պայմանավորվածությունների համաձայն կկանգնեն Վրացական հանրապետության սահմանների պաշտպանությանը, իսկ ուկրաինական զորքերը կհարվածեն գեմ. Ալեքսանի քանակի թիկունքին», ("Кавказское слово", 05.10. 1918, № 213.):

51. ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 28-30 շրջ., (ոսու):

52. ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 26, ք. 38-40, (ոսու):

53. Денник-Юденин-Врангель, Мемуары, с. 163.

54. ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 91-93, (ոսու): Տեղեկացնելով համագումարի որոշումների մասին Գ. Անջախարիձեն չէր բացքնում, որ այն հրավիրվել էր իր կարգադրությամբ ("Кавказское слово", 06.12. 1918, № 264): Դեռևս 1918 թ. սեպտեմբերին Անջախարիձեն նայտնում էր իր կատաղաբությունը, որ մոխածևտնում է միջոցներ Սոլիի շրջանի քանակության կտրուկ Վրաստանի օգտին արտահայտվելու համար (ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 28-30 շրջ.): Նաև տես՝ "Резолюция граждан г. Сочи о присоединении к Грузии, 20 сентября 1918г.", (Документы и материалы..., с. 390, док. № 195): Այդ ամենը նախատմ էր 1919 թ. փետրվարի 8-ին Ն. Շողումիայի նշարում եկյում ֆատտեղին: «Սոլիի շրջանը մենք զբաղվել էինք ժամանակավոր, ասում էր վարչապետը, «Նենք հայտնում էինք, որ պատրաստ ենք ինձանաչ երե չեն տուժի տեղի բնակչության շահերը: Մենք առաջարկել էինք անգլիական հրամանատարությանը վերահսկողության վերցնել շրջանը և չտրամախոս դրական պատասխանի սկսեցինք մահանջել: Սակայն անգլիացիները առաջարկեցին մեզ մնալ միայն խաղաղարար

կոնֆեդանտում հարցի վճռելը: Այս գոտում գտնվելը ծանր բեռ էր մեզ համար և՛ տնտեսական, և՛ քաղաքական տեսակետներից: Մենք պատրաստ էինք հանձնել չքջանը Կուբանի կառավարությանը (թև 1918թ. Եկատերինոպոլի քանակաբաշխմանը միաց մերկայացուցիչները կտրուկ մերժեցին դրա հնարավորությունը - Բ.Ա.): Սակայն տեղի բանվորները, գյուղացիները ու սոցիալ-ժողովրդավարականները հայտնում էին, որ Դեմիկինը անընդունելի է իրենց համար և մնալու խնդրանքով մեզ դիմել էին քաղաքիկ պատվիրակությունների, (Н.Н. Жордания, За два года (1.03.1917-1.03.1919), Статьи и речи, Тифлис, 1919, с. 199): Այս «ամշահագրգիռ» ջրվածքը միտում էր Ե. Գեգեծկորին ասելով, թե. «Սոչիի չքջանի վերաբերյալ ես պարտավոր եմ հայտարարել, որ մենք չենք հրաժարվում մեր հավակնություններից» (Վրաստանի Հիմնադիր ժողով, 17 ապրիլի 1919 թ., "Кавказское слово", 25.04.1919, № 75):

55. Деникин-Юденич-Врангель, Мемуары, с. 100.
56. Там же. Վրաց պատմաբանները գրում են, թե «Պատահաբար չէ, որ Դեմիկինը ապավինել էր նվաճաց Սոչիի չքջանի հայկական ազգային խորհրդի «ծառայությանը», քանի որ ստանալ համանման կեղծաբարոյք Արխապիայի հայ քնակության «պաշտոնական մերկայացուցիչներից» նա որևէ կերպ չէր կարող», (Д. Гамахария, Б. Гогия, Абхазия - историческая область Грузии (исторические документы, материалы, комментарии с древнейших времен до 30-х годов XX века), Тб., 1997, с. 91):
57. Д. Гамахария, Б. Гогия, նշվ. աշխ., էջ 90-91:
58. В. Фавицкий, Зеленая армия в Черноморье, "Пролетарская революция", Исторический журнал Испарта, № 8-9, 1924, с. 52, схема № 2.
59. ՀԱՄ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 1 շքջ:
60. ՀԱՄ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 3, 4 (ռու.):
61. Նույնը, ք. 5 (ռու.):
62. Նույնը, ք. 11-12 (ռու.):
63. «Ինքնավար Արխապիայի» մերկայացուցչական մարմին (Տես՝ Բ. Մախլյան, Արխապիայի կարգավիճակի հարցը..., էջ 33-35):
64. Դ. Ա. Դանդարия, Очерки истории Абхазии, Тб., 1963, с. 231-232. Այս բողոքը միտում է այն տեսակետը, որ հայ-վրացական պատերազմից երկու-երեք ամիս անց վերականգնվեցին Վրաստանի հայության իրավունքները, և նրանց կյանքը մտավ նորմալ հունի մեջ», (Կ. Սարգսյան, Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., եր., 2002, էջ 92): Նույնիսկ 1919 թ. նոյեմբերին «Խաղաղության պայմանագրի» գործելուց հետո Վրաստանի Հայոց խորհրդի անդամները արձանագրում էին, որ «հայ քնակության նկատմամբ չորջ երկու տարի տարվող անվստահության և ճնշման քաղաքականության արդյունքում գրեթե ամեն հայ դիտվում է որպես պետության թշնամի... Անկախ Վրաստանի գոյության երկու տարում հակառակորդումը ոչ թե թուլացել է, այլև հակառակը՝ մերզրավել է վրացական հասարակության նորանոր չքջանակներ, վերածվելով ժառանգական երկույթից զանգվածայինի: Արմատները պետք է փնտրել կոնկրետ պատմական և քաղաքական պայմաններում որոնցում կայանում է Վրաստանի պետական անկախությունը... Վրացական ժողովրդի ազգային

գիտակցության անբազմազան նպատակով և ազգային պետության կառուցման վրա նրա մտքի սևեռման համար, վրացական ժողովրդի օգտագործում է ներքին բռնամու զաղախարդ՝ հանձինն ազգային փոքրամասնություններին, (Վրաստանի Հայոց Ազգային խորհրդի «Հռչակագիր», ՀԱՄ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 140, ք. 2, 6, ռու.):

65. ՀԱՄ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 10, (ռու.): Մանրամասն տես՝ Բ. Մախլյան, Ճարտարական իրադրությունը և հանձնառուների կազմությունն Արխիպիայում 1918-1920 թթ., «Պատմա-քանասիրական հանդես», 2005, № 1, էջ 125-140:

СУРЕН МАНУКЯН

ЗИГЗАГИ РАЗВИТИЯ ИСЛАМИСТСКОГО ДВИЖЕНИЯ В СИРИИ В 1982-2000 ГГ.

Сирийский исламизм в 1980-х гг. Агония движения

В 1976-82 гг. Сирия пережила период противостояния между исламистами и режимом Басса. Столкновения, охватившие почти все города Сирии и унесшие жизни тысяч жителей страны были настолько напряженными, что некоторые исследователи даже называют этот период истории Сирии гражданской войной. Решающее противостояние произошло в феврале 1982 г. в наиболее консервативном суннитском городе Хама, который к тому времени оставался единственным оплотом исламистов. Власть в Хама была захвачена сторонниками организации Братьев-мусульман и посланные на расчистку города от исламистов 12 тысячные подразделения сирийской армии подвергли артиллерийскому огню старые кварталы города - Баруди и Кайлани, где находились основные опорные точки исламистов. Старая часть города была полностью разрушена. Число погибших в результате массированного огня по разным оценкам составило от трех тыс. (по оценкам правительственных источников) до 10-30 тыс. по данным западных СМИ¹.

Восстание в Хама, ставшее апогеем противостояния, стало также и началом постепенного угасания исламского радикализма в стране. Власть нанесли оппозиции не только физический, но также и психологический удар. Это дает повод Х.Лобмейеру утверждать, что "сирийская оппозиция проиграла не сражение, а войну"². По мнению И.Рабиновича "События в Хама сопровождавшиеся обдуманной жестокостью со стороны правительственных войск, были сознательным действием, направленным на преподание урока любой оппозиционной группе в том случае, если она попытается противопоставить себя режиму"³.

Победа режима была не только физической, но также и идеологической. В этот период светский арабизм одержал победу над

исламизмом. Исламисты в значительной степени потеряли симпатии населения, которое просто устало от систематического, бессмысленного насилия. Разрыв между ними и обществом стал огромным, а вооруженная борьба окончательно стала непопулярной.

Исламисты в свою очередь пытались оправдать тактику насилия и призвать к консолидированному выступлению против режима. Для этого сразу после хамских событий Командование исламской революции в Сирии выпустило серию заявлений. Например, вышедший в Вене номер газеты "аль-Назир" писал: "Жители Хамы восстали с оружием в руках. Почему это случилось? Это был единственный способ защитить нацию".⁴ А 16 февраля был опубликован призыв руководителей исламистов Саида Хаввы и Мухаммеда аль-Байануни к населению страны начать забастовку в знак солидарности с восстанием. Однако призыв не получил отклика, и жители остальных городов сохранили нейтралитет. Несмотря на мелкие столкновения, произошедшие между полицией и населением в Латакии, Алеппо и Дамаске, широкомащштабного выступления в поддержку исламистов не произошло. Разгром исламистов остался практически незамеченным и в правительственных кругах арабских стран.⁵

Исламистское движение Сирии стремительно вступало в полосу явного упадка и отчуждения.

Ярким свидетельством этого кризиса стали многочисленные расколы внутри движения, которые были следствием различных, часто абсолютно непонятных и странных форматов оппозиционных объединений, в которых участвовали исламисты.

Первой попыткой консолидации и приложения усилий для хотя бы частичного восстановления организационной структуры и влияния оппозиционного движения в стране стало образование уже 11 марта 1982 г. нового антиасадовского блока, названного Национальным альянсом за освобождение Сирии (аль-тахалуф аль-ватани ли-тахрир сурия), который включал в себя организации, входившие в ИФС⁶ (в том числе Ассоциация Братьев-мусульман) и около двух десятков маленьких секулярных группировок -насеристов, социалистов и проиракских басистов. Ведущую роль в новом объединении играли Братья-мусульмане, партия Басв-региональное командование, группа Салах ад-дина аль-Битара и Арабский социалистический союз-фракция Мухаммеда Даррава. Коалиция была сформирована в Багдаде⁷, при активном участии Ирака, который стремился получить дивиденды от сохраняющегося обострения внутренних проблем Сирии, союзника Ирана, с которым Багдад находился в состоянии войны.⁸

Принятая новым объединением декларация призывала "использовать все возможные средства, в особенности вооруженную народную борьбу для свержения нынешнего диктаторского режима". Режиму вменялись в вину не только нападки на исламские ценности, но также и "разделение Ливана на несколько сектантских государств", давление на ООП и передача Голанских высот Израилю⁹.

Вхождение ИФС в подобную коалицию, показывает чрезвычайно бедственное положение в котором он находился. Это был своеобразный шаг отчаяния, совершенный для выживания Ассоциации Братьев-мусульман. С точки зрения идеологических концепций было совершенно необъяснимо, например, объединение исламистов с проиракскими баасистами, хотя один из лидеров исламистов Аднан Саад ад-Дин и заявил в интервью журналу "Аль-Ватан аль араби", что иракская партия Баас "опирается на набожных и верующих людей" и этим она "радикально отличается своим содержанием и ориентацией" от сирийской¹⁰. Однако эти заявления были лишь слабой и неудачной попыткой найти объяснения своим труднообъяснимым поступкам. Вместе с тем, явно смягчается тональность программных установок и проповедей лидеров организации. Целью исламистов сейчас уже объявляется "создание свободного, народного государства с равными для всех граждан правами и обязанностями"¹¹. После встречи Аднана Саад ад-Дина с представителями американской администрации в Аммане, стало ясно, что целью подобного "оппортунизма" является обеспечения финансовой поддержки движения. Примечательно, однако, что западные эксперты считали этот Альянс даже большей угрозой режиму Асада¹², чем "строгая исламская" фракция радикального исламиста Аднана Укле. Это еще раз подтверждает слабость исламского движения в Сирии в целом.

Создание этого нового альянса, однако, было малоэффективным и даже наоборот стало причиной очередного раскола в организации Братьев-мусульман. Объединение с группировками, исповедующими резко секулярные взгляды, было абсолютно неприемлемо для течения молодых, радикальных членов организации, возглавляемого Аднаном Укле. Кроме того взаимоотношения с США провозглашались ими уступкой империализму. Аднан Укле подвергал критике также союзнические отношения с Ираком, страной, которая с 1980 г. находилась в состоянии войны с единственным с мире исламским государством – Ираном¹³. На ряд критических заявлений, сделанных последним, Аднан Саад ад-Дин ответил комюнике, опубликованным в Париже 11 сентября 1982 г. согласно которому Аднан Укле был исключен из организации Братьев-мусульман Высшим командованием

исламской революции Сирии¹⁴, после чего вместе с единомышленниками попробовал продолжить борьбу собственными силами в одиночку. Политика союза с секулярными организациями была плохо воспринята и зарубежными исламистами. Это выразилось в уменьшении финансовой и материальной помощи поступающей из-за рубежа.

Можно констатировать, что до весны 1983 г. радикальные исламисты находились в глубокой простратции. Отсутствии активной деятельности с марта 1982 г. наводит на мысль, что, видимо этот период планировалось использовать для восстановления сил перед новым этапом противостояния. Исламисты все таки не теряли надежд на возможность продолжение борьбы в будущем. Об этом свидетельствуют несколько отдельных, безадресных терактов, совершенных группой Аднана Укле весной-летом 1983 г. С другой стороны можно рассматривать эти действия также как шаг отчаяния и растерянности, призванный каким-то образом не дать умереть этому явлению, поскольку никакой логической стратегии в действиях исламистов в этот период не просматривается. Это был скорее "инерционный" террор, немотивируемый ни политическими, ни идеологическими соображениями и приведший к окончательному истощению социальной поддержки.

Кроме того, это стало причиной новой волны репрессий, в результате чего осознав безнадежность попыток возобновления вооруженной борьбы¹⁵ Аднан Укле и его группа, воспользовались предложенной правительством амнистией 25 января 1985 г. и сдались властям¹⁶. Таким образом, наиболее экстремистское военное крыло исламистов перестало существовать, а остатки, которые не подчинились решению Аднана Укле, были уничтожены армейскими силами САР.

О слабости исламистского движения в тот период может свидетельствовать и тот факт, что оно даже не попыталось воспользоваться довольно сложным периодом в истории Сирии в 1983-84 гг. Произошло столкновение в высших эшелонах власти Сирии,¹⁷ страна испытывала некоторые трудности в межарабских отношениях, позиция ее ослабла также после израильской агрессии в 1982 г. В этих условиях исламисты могли воспользоваться ситуацией и предпринять некоторые шаги. Однако, основная часть организации Братьев-мусульман находилась за пределами страны и была в состоянии внутреннего кризиса, причиной которого были традиционные расхождения в вопросах формы и тактики дальнейших действий.

Когда в 1985 г. стало ясно, что переговоры с правительством о возвращении в Сирию терпят неудачу началось очередное

внутриорганизационное противостояние, которое разрешилось в 1986 г., еще одним расколом организации Братьев-мусульман. После спорных выборов нового Генерального наставника, организация вновь разделилась на две группы. Более радикальное крыло, руководимое Аднаном Саад-ад-Дином основалось в Ираке, а умеренное крыло, возглавляемое шейхом Абд аль-Фаттах Абу Гуддой избрало местом своей дислокации Свудовскую Аравию и завязало союзнические отношения с бывшим руководителем организации Иссамом Аттаром, обосновавшимся с 1973 г. в Германии¹⁸. Умеренные исламисты начали переговоры с режимом о примирении¹⁹, подчеркивая, что пока они не в состоянии свергнуть режим, они должны искать пути к переговорам с властями САР для вызволения членов организации из тюрем и ссылки. В результате проведенной работы и контактов со спецслужбами, в частности с главой службы безопасности САР Али Дубой, часть исламистов были выпущены из тюрем, а многие вернулись в страну²⁰, однако основная их часть осталась за пределами страны.

Раскол фактически стал причиной окончательного прекращения деятельности Братьев-мусульман. После того как Аднан Укле сдался властям, его место на радикальном крыле исламской оппозиции попыталась занять Организация исламского освобождения (аль-тахрир аль-ислам), которая провела в Дамаске и по всей стране серию взрывов в 1986 г.²¹. Так, в результате взрыва бомбы 17 апреля 1986 г. на борту военно-транспортного самолета Латакия-Тартус погибло около 150 человек, в основном алавитов. Однако это все было лишь спорадическими актами насилия, предпринимаемыми одним из остатков загнанного в угол движения, которые становились лишь поводом для новых репрессий против организации. Неудивительно, что в попытке покушения на президента в 1987 г. были обвинены именно исламисты. И многие подозреваемые в членстве исламистской организации были арестованы²².

С середины 80-х гг. религиозная оппозиция не играет более важной роли во внутренней политике страны. Власти однозначно контролируют ситуацию. Это было подтверждено уверенной победой Хафеза аль-Асада на национальном референдуме 10 февраля 1985 г., который переизбрал его президентом Сирии еще на семь лет. Это позволило институционализировать постепенное возвращение страны в стабильное состояние. Опираясь на сильный полицейский аппарат и армию власти страны легко пресекали все попытки дестабилизировать ситуацию в Сирии. Многие исламистские лидеры и рядовые активисты были отправлены в тюремные камеры или за пределы страны, подпольные сети были разгромлены, внешние источники

во многом прямым адресатам многих программ, осуществляемым структурами, контролируемым исламистами.

После ослабления и распада СССР происходит изменение внешнеполитической ситуации. Потеря сильного союзника и покровителя в лице Советского Союза поставила страну в тяжелое положение. Сирия пытается приспособиться к новым геополитическим реалиям и изыскать новые средства для выхода из сложившейся ситуации. Происходит и постепенное совпадение внешнеполитических дискурсов режима и исламского движения. И правительство, и исламисты занимают позицию жесткого сопротивления западному влиянию. В этих условиях, Дамаск пытается воспользоваться сложившимися отношениями и использовать исламистов в качестве ресурса, способного увеличить влияние страны в регионе, поскольку исламские движения занимали заметное место в интеллектуальной и народной средах арабских обществ в середине 80-х²⁵. 1990-ые характеризуются активной поддержкой Дамаска деятельности экстремистских организаций в Ливане и Палестине. Эта поддержка привела к формированию в целом лояльного к стране отношению со стороны радикальных исламских группировок, которое послужило своеобразной легитимизацией правящего в стране режима в глазах исламистов. Так, например, в июле 1998 г. иорданские исламисты призвали сирийских исламистов прекратить атаки на сирийский режим мотивируя, это тем, что "Сирия – единственная арабская страна, которая противостоит Израилю и поддерживает сопротивление сионистской оккупации. Следовательно следует запретить мусульманам или арабам нападать на нее или на ее правительство"²⁶. Произошло изменение основной тактики исламистских движений: в качестве первоочередной мишени стали рассматриваться не собственные режимы, а Израиль и Запад. Эти мотивы стали основными на "улице" арабских стран, которая начало воспринимать сирийское правительство (в отличие, например, от Иордании и Египта) как режим, активно сопротивляющийся американской гегемонии на Ближнем Востоке.

Перемены, произошедшие в геополитическом плане, привели также к некоторой коррекции экономического и внутривнутриполитического курсов. Было осуществлено несколько амнистий, коснувшихся в том числе и политических заключенных. В результате амнистий в декабре 1991, марте 1992 и во второй половине 1995 г. наряду с другими заключенными на свободу вышло около 3 тысяч членов и сторонников партии Братьев-Мусульман. В декабре 1995 г. в Сирию было разрешено вернуться одному из лидеров исламистов Абу Гудде²⁷.

финансирования поставлены под контроль, а мечети взяты под наблюдение. Время от времени о них "вспоминали" в связи с причастностью с тем или иным терактом, чем власти искусственно поддерживали "террористический" имидж исламистов, который отвращал от нее симпатии общества.

Исламское выступление имело серьезные последствия для развития всей Сирии. В стране были ужесточена деятельность правительства во всех сферах жизни общества. Так, частичная либерализация экономики, начавшаяся в 1970-х была свернута, поскольку отношения властей с буржуазией, в какой-то мере поддерживавшей исламистов сильно ухудшились. Контроль за обществом и число репрессий увеличилось. Чистки среди духовенства, в религиозных ассоциациях и профессиональных организациях, проведенные для уничтожения возможности возрождения исламской оппозиции серьезно затормозили возможности построения более открытого общества. Тот минимум свободы, который наблюдался в прессе и партийной жизни в начале 80-х гг. был окончательно свернут. Из внутренней жизни Басс были также исключены все остатки демократии – дебаты и выборы прекратились и не возобновлялись вплоть до конца 90-х. Следует, однако, отметить, что Сирия все-таки не скатилась к тоталитаризму иракской модели. Режим не взял на вооружение тактику систематического террора²³.

Сирийский исламизм в 1990-х годах. Попытки диалога с властью

С начала 1990-х гг. отношения между исламистами и властями САР начинают меняться.

Если военная сила исламистов в 1980-х гг. была сломлена, то в социальном аспекте деятельности сирийского общества (благотворительность, образование, социальная часть и т.п.) они сохраняли довольно сильные позиции²⁴. Более того, с середины 1990-х гг. исламистам, фактически, отдается приоритет в столь важной области как воспитание молодежи, создание морального климата в обществе и охрана исламских традиций. Это неудивительно, учитывая тенденцию постепенно растущей религиозности сирийского общества и огромное число мечетей по всей стране, которые оказывают часто решающее влияние на умы жителей страны. Кроме того, система социальной помощи и сеть благотворительных организаций позволяли исламистам сохранять большую поддержку среди населения страны, которое была

Все это свидетельствует о том, что власти САР чувствуют себя уже достаточно сильными для того, чтобы проявлять милосердие к радикальным элементам, арестованным в прежние годы, а также относиться с большей толерантностью к религиозным проявлениям.

Они всячески способствуют активной деятельности умеренных представителей духовенства. Мухаммад Санд Рамадан аль-Бути²⁸, например, получил возможность вести популярную религиозную программу на сирийском телевидении²⁹. Абу Гудда признав свою прежнюю деятельность ошибочной получил право восстановить свою религиозную деятельность в Алеппо³⁰. Взамен он предпринял активную работу для налаживания контактов с зарубежными исламскими центрами с целью нейтрализации их усилий, контроля за их деятельностью и предотвращения провокаций по отношению к сирийским властям³¹. Это направление было очень важным и сирийский режим в тот период в большей степени был обеспокоен не столько внутренней радикальной исламской оппозицией, которая, несмотря на ряд накладок, в целом уверенно контролировалась органами безопасности, сколько ее связями с зарубежными исламскими фундаменталистскими организациями и активно развивающемся процессом массовой исламизации сирийского общества³². Именно благодаря стараниям Абу Гудды многие из зарубежных центров "братьев" выступили в качестве посредников между официальным Дамаском и исламистами. Так, в начале 1997 г. иорданский филиал организации ("Фронт исламского действия", лидер Исхак Фархан) выступил с заявлением об осуждении взрывов в Дамаске, в котором также содержался призыв к членам организации начать диалог с сирийскими властями и вернуться в САР на предложенных сирийским руководством условиях признания собственных ошибок и отказа от политической деятельности в Сирии³³. Удалось также наладить контакты с представителями "братьев" в Саудовской Аравии и их лидером Хасаном Хувейди³⁴. В то же время режиму, при посредничестве министра культуры САР Надажи Аттар, удалось договориться с ее братом, бывшим руководителем Ассоциации Братьев-мусульман Иссаом Аттаром, возглавляющим зарубежный филиал "братьев" в ФРГ, об отказе от враждебных режиму политических акций внутри САР и за ее пределами. Определенные подвижки наметились и в переговорах с лидером созданного в феврале 1990 г. в Париже проиракского Национального фронта спасения Сирии Аднаном Саад ад-Динем³⁵. В конце 1997 г. сын Саддама Хусейна Удей выступил в качестве посредника между сирийскими исламистами, обосновавшимися в Ираке и властями Сирии предложившей

религиозной оппозиции за рубежом амнистией и возвращение на родину в Сирию на определенных условиях³⁶.

Внутри самой Сирии проводилась политика демонстрации "демократизации" режима, которая в том числе преследовала цель смягчения антагонизма между властями и исламистами и придания последней контролируемого характера. Президент Хафез аль-Асад попытался даже создать исламскую партию, преимущественно из числа суннитов, во главе с известными представителями религиозного истеблишмента САР Мухаммедом Шейхо и аль-Бути для интеграции ее в дальнейшем в Прогрессивный Национальный Фронт и направления исламских настроений в официальные юридические каналы³⁷. Выяснилось, что кооптировать умеренных исламистов в действующую политическую систему и заинтересовать их поддержанием стабильного и демократического порядка является лучшим решением, нежели репрессии³⁸. Независимые кандидаты, связанные с Братьями Мусульманами достаточно часто избирались в парламент³⁹, что было результатом некоторого "торга" с правительством, которое исходя из своих целей шло на эти послабления. Все эти действия приводили к уменьшению радикальности в среде исламской оппозиции. Например, в феврале 1997 года Совет Шуры сирийских Братьев-мусульман опубликовал манифест, который хотя и описывал события 1982 года в Хаме как "трагедию века", но избегал прямых нападок на сирийский режим. Манифест декларировал, что Братья-мусульмане собираются предпринять шаги к "восстановлению сирийского национального единства во имя интересов [сирийской] родины и [исламской] нации, перед лицом угроз и для противостояния сионистской атаке"⁴⁰.

Однако, все вышесказанное не должно создавать впечатление, что отношения между сирийским режимом и исламистами были безоблачными. Послабления в отношении к религиозной оппозиции привели также к ее определенной активизации в середине 1990-х гг. Было отмечено увеличение завуалированной критики деятельности властей в ходе регулярных проповедей в мечетях и определенного количественного роста экстремистских исламских организаций, ставящих перед собой задачу свержения режима вооруженным путем. Так, в начале 1996 г. сирийскими спецслужбами была вскрыта нелегально действующая в Сирии с конца 1995 г. организация с опорными пунктами в Дамаске и Алеппо, в состав которой входили представители сирийской технической интеллигенции, и деятельность которой финансировалась представителями торговой суннитской буржуазии Дамаска⁴¹. В начале 1997 г. в Дамаске прозвучали взрывы, в которых были обвинены исламисты. В конце 1999 г. возмущенные

переговорами с Израилем и возможным подписанием мирного договора⁴², исламисты провели несколько акций, в ответ на что, 30 декабря 1999 г. сирийские службы организовали облаву в Дамаске, Хомсе и близлежащих деревнях на исламистов, которые около четырех дней оказывали вооруженное сопротивление сирийским спецслужбам⁴³. Пресс-релиз Партии исламского освобождения объявил, что в эти дни было арестовано около 800 человек, в том числе в качестве заложников из числа родных подозреваемых⁴⁴. В заявлении сирийского отделения Братьев-мусульман, напечатанном в "аль-Кудс аль Араби" осуждались аресты, жертвами которых стали и члены левых оппозиционных партий и требовалось освободить всех политических заключенных⁴⁵.

Обострение отношений между исламистами и властями Сирии было связано и с личным фактором. После кончины в феврале 1997 г. Абу Гудды⁴⁶ сирийский режим утерял важный канал воздействия на "братьев". К руководству организации пришли более радикально настроенные элементы в лице Али Садреддина аль-Байануни, которые соглашались вернуться в Сирию только при условии, что им будет разрешено заниматься политической деятельностью.

Интересна личная беседа аль-Байануни с французским исследователем Жилем Кепелем в октябре 1998 г.⁴⁷, во время которой тот поделился своими демократическими убеждениями и выразил желание найти *modus vivendi* с сирийским режимом, в тех условиях, чтобы Братья могли мирно заниматься своей деятельностью в Сирии.

Провозглашаемые им взгляды являются свидетельством определенных изменений, произошедших в тактике исламистов. Причем эти изменения полностью соответствуют логике развития исламистского движения в целом. По примеру многих своих единомышленников в других странах сирийские исламисты пытаются переосмыслить некоторые положения исламистской идеологии и привести их в соответствие с современными идеями, в том числе и с нормами демократии. Демократическая риторика становится одним из важных инструментов в деятельности исламистов. Очень часто параллельно с борьбой за исламизацию общества выдвигается на первый план и идея борьбы за демократизацию общества. Возможно, подобная идеологическая трансформация связана с надеждами, которые исламисты связывают с возможностью завоевания власти демократическими методами. Фактически, можно говорить о некотором движении сирийских фундаменталистов в сторону умеренного исламизма, поскольку радикальные исламисты категорически отрицают идеи о совместимости исламских и западных ценностей⁴⁸.

Таким образом, после полнейшего распада и жесточайшего кризиса 80-х гг., в 90-е гг. исламисты заняли определенную нишу в общественно-политической жизни Сирии. Уже то, что после стольких репрессий и насилия они выжили говорит об их достаточно большом организационном потенциале и сильном влиянии на общество.

Следует отметить также способность лидеров организации и нового поколения его членов к некоторому пересмотру идеологических установок. Попытки "примирения" исламских концепций и "демократических" норм новое явление в сирийском исламизме.

Рост религиозности и постепенное восстановление организационных структур и нормальной жизнедеятельности позволит им более активно проявлять себя в правление Башара аль-Асада, который в отличие от своего отца уже не сможет считать этот вопрос закрытым и будет вынужден предпринимать шаги для разработки определенной стратегии общения с все более усиливающимся исламским движением в стране.

SUREN MANUKYAN

DECLINE AND RIZE OF ISLAMIC MOVEMENT IN SYRIA IN 1982-2000

After the Hama uprising in 1982 the Islamic opposition was in decline all 80-s. There is no organized Islamic movement inside the country. Thousands, if not tens of thousands, of its activists were killed, and many more were thrown into prison to serve long sentences. The leaders were scattered in exile.

It seems that the Ba'th regime's victory was complete. *

But one thing was very important. The military power of Islamists was broke but they had a strong position in social aspect of public life. System of social care institutions, charitable organization allowed islamists retain support in Syrian society.

Difficult international realities had, by the early 1990s, turned Asad and the Islamists into allies. Both Asad and the Islamists worry about Western hegemony over the entire Middle East.

The mainstream of Islamist movements concluded that their direct and violent struggle against the Arab regimes had failed and instead decided to reduce the domestic struggle.

For its part, Damascus started to see the Islamists as perhaps the only possible means by which to enhance its regional standing, gain influence in neighboring countries and bring domestic tranquility to Syria itself. Islamic movements had become the leading populist force in Arab societies during the 1980s, as well as the great beacons of anti-Westernism and anti-Zionism. This made them potential allies for Asad.

Syrian regime and its Islamic movement started a dialogue and the two sides took steps to signal a readiness to end their confrontation. The regime responded with

greater tolerance toward the demonstration of religious sentiment in Syria. It released most, although not all, of the Islamists imprisoned since the Muslim Brethren revolt of the early 1980s. It encouraged the activities of moderate clerics.

ОЦЕНКА РЕЗУЛЬТАТОВ

1. The Guardian Weekly, 19.12.1982, Observer, 09.05.1982, Newsweek, 13.05.1985, P. Хиннебуш склонен считать верным цифру 5 тыс (Hinnebusch Raymond A., *Authoritarian Power and State Formation in Ba'hist Syria: Army, Party, and Peasant*, 1990, p. 297). Один из лидеров исламистов Аднин Саад ад-Дин называет число 7 тысяч.
2. Lohmeyer Hans Gunter, *Al-dimqratiyya hiyya al-hall? The Syrian Opposition at the End of the Asad Era/ Contemporary Syria, Liberalization Between Cold War and Cold Peace*, London, 1994, p. 86
3. I.Rabinovich. *Stability and Change in Syria/The Politics and Change in the Middle East*. Wash., 1993, p.14-16.
4. Al-nazeer, Voice of Islamic revolution in Syria, (Vienna), no.44, p.2
5. Abd-Allah, Unar F., *The Islamic Struggle in Syria*, Berkeley, 1983, p.194.
6. Исламский фронт Сирии (аль-джабха аль-исламия фи сурия) – объединение оппозиционных исламских организаций и групп Сирии, созданное в конце 1980 г. Лидер Мухаммад аль-Байжуни.
7. Aoyama Hiroyuki – History doesn't repeat itself (Or does it?) *The political Changes in Syria after Hafiz al-Asad Death*, Jetro, 2001, p.25
8. Observer, 04.05.1982, Ma'oz Moshe, *Asad, the Sphinx of Damascus. A Political Biography*, New York, 1988, p.151, R.Hinnebusch, *Authoritarian Power*, p. 297, H.Lohmeyer... p.86-87
9. Al-nazeer, Voice of Islamic Revolution in Syria (Vienna), no.45, p.2
10. U.Abd-Allah, p.195
11. Терзи Ю.Л., *Исламский Фронт в Сирии: цели и задачи // Восток и современность*, № 5, М., 1982, с. 33
12. The Middle East, May 1982, p.10, по Т.Тихолова, *Исламский фактор в политике США // Современный ислам: проблемы политики и идеологии*, вып.2, М., 1983, с.146
13. Mayer T. *The Islamic Opposition in Syria, 1961-1982 // Orient*, vol.24, № 4, December, p 607-608
14. По U.Abd-Allah..., p.195.
15. The Middle East Journal, 1983, vol. 37 № 4, p.671
16. MERIP, № 134, p.4 по Коровиков А.В., *Исламский экстремизм в арабских странах*, М., 1990, с. 125.
17. После того как зимой 1983-84 гг. Хафез аль-Асад провел в большинстве из-за проблем с сердцем, его брат Рифат аль-Асад предпринял попытку захвата власти. (подробнее смотри в E.Zisser, *Asad's Legacy. Syria in Transition*, London, 2001, p.153).
18. R.Hinnebusch, *Authoritarian Power...*, p. 297
19. аль-Шабб (Каир), 5.01.1996

20. Syria Unmasked: The Suppression of Human Rights by the Asad Regime, New Haven, с. XIX, 90 по Поляков К., Хасанов А., Проблема стабильности Сирии в XXI в. //Ближний Восток и современность, (выпуск 9), М., 2000, с.212
21. The Middle East Journal. 1986 vol.40, № 4, p.716
22. N. Ayubi, Political Islam, Religion and Politics in the Arab World, 1991, New York, p.94
23. R.Hinnebusch Syria, Revolution from above, New York, 2001, p.102-103
24. R.Bronson p. 95. Hafiz al-Asad Discovers Islam by Eyal Zisser// www.meforum.org
25. Hafiz al-Asad Discovers Islam by Eyal Zisser// www.meforum.org
26. ash-Shara (Бейрут), 20.07.1998 по Hafiz al-Asad Discovers Islam by Eyal Zisser// www.meforum.org
27. аль-Ахрам (Каир), 15.12.1995, Amnesty International, Syria: Long-term Detention and Torture of Political Prisoners (London, 1992), p.1-4, аль-Хайят, 24.02.1994, 05.09.01; 20, 30.11; 11,14,16 21,24.12.1995, 2.06.1998, 10.05; 21, 22. 06; 13.07. 2000, аль- Шааб (Каир), 08.12.1995, 9.01.1996)
28. профессор теологии Дамасского университета и директор Исламского института
29. аль-Хайят (Лондон), 26.08.1994; аль-Алам (Лондон) август 1994
30. аль-Хайят, 15.12.1995 по Hafiz al-Asad Discovers Islam by Eyal Zisser// www.meforum.org
31. Ахмедов В.М, Режим и религиозная оппозиция в САР: новый тур отношений //Ближний Восток и современность (выпуск 6), М., 1998, с.15
32. Ахмедов В.М, Режим и религиозная оппозиция в САР: новый тур отношений //Ближний Восток и современность (выпуск 6), М., 1998, с.15
33. ash-Shara аль-асуат, 03.02.1997, Middle East Mirror, 06.04; 13.05.1997, ash-Shara (Бейрут), 20.07.1998 по Hafiz al-Asad Discovers Islam by Eyal Zisser// www.meforum.org
34. В 1989 г. отдельным группам удалось объединиться в единую организацию Братьев-мусульман под руководством Хасана Хувайди.
35. Ахмедов В.М, Режим и религиозная оппозиция в САР: новый тур отношений //Ближний Восток и современность (выпуск 6), М., 1998, с.16
36. Ражабадинов М.Э., Ирак и проблема международного терроризма// <http://www.imes.ru/rus/stat/2003/11-02-03.htm>
37. Проект не удался, поскольку против него высказались верховный муфтий САР Ахмад Кефтату, а также Шейхо и Бути, мотивируя это тем, что большинство членов ПНФ и так мусульмане и кроме того создание подобной партии может привести к стремлению представителей других религий создать собственные партии и к обострению конфессиональной розни. Скорее всего эти деятели опасались утратить свой авторитет в исламских кругах и быть обвиненными в неприкрытом коллаборационизме с властями.
38. Tak L., Dealing with Radical Islam: the Case of Jordan // Survival, 1995, Autumn, Vol. 7, No.3, p. 152, по Жиль Кепель, Джихад. Экспансия и закат исламизма, М., 2004, с.426

39. Nazih N. Ayubi, *Over-stating the Arab State, Politics and society in the Middle East*, London – New York, 1995, p.423
40. аль-Хайят 04.02.1997 по Hafiz al-Asad Discovers Islam by Eyal Zisser// www.meforum.org
41. Ахмедов В.М. Режим и религиозная оппозиция в САР: новый тур отношений //Ближний Восток и современность (выпуск 6), М., 1998, с.13
42. Syrian Muslim Brotherhood criticizes renewed peace talks// AP Worldstream, 23.12.1999
43. Syrian Islamists Come Out Fighting // Intelligence Newsletter, 6 Jan. 2000// Gary C. Gambill Syrian, Lebanese Security Forces Crush Sunni Islamist Opposition// Middle East Intelligence Bulletin, Vol. 2 No. 1, January 2000
44. Gary C. Gambill Syrian, Lebanese Security Forces Crush Sunni Islamist Opposition// Middle East Intelligence Bulletin, Vol. 2 No. 1, January 2000
45. аль-Кууд альАраби, 17.01.2000
46. В начале 1996 года он вернулся в Саудовскую Аравию по причине болезни и в феврале 1997 году он скончался. Президент Асад послал соблазнования семье абу Гудды, и даже предложил свой личный самолет для перевозки его тела назад для похорон в Сирии. Абу Гудда был похоронен в Медине, около могилы пророка Мухаммеда. (альХайят, 15.12.1995 по Hafiz al-Asad Discovers Islam by Eyal Zisser// www.meforum.org
47. беседа проходила в Иордании, где аль-Башаути распространял бюллетень "Ахбар на ара" (Новости и мнения), с выдержками из материалов арабской прессы, которым всякий раз предпосылалась небольшая редакционная статья (Жиль Кенель, Джюхад. Экспансия и зевает исламизма, М., 2004, с.427)
48. Подробнее об отношении различных течений в исламских странах к демократии см. Фадеева И. Демократия в мусульманском мире. Реальность и перспективы // Азия и Африка сегодня, № 8, 2001, с.2-9

ՇԱՔՐԻ ՄՀՈՅԼՆ

ԶՐԴԵՐԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՐԱԸՈՒՄ

Ժամանակակից Մերձավոր ու Միջինարևելյան քաղաքական գործընթացներում գնալով ավելի էական տեղ է զբաղում քրդական ազգային հիմնահարցը: Ու բնև ներկայումս մասնատված Զուրդիստանի յուրաքանչյուր հատվածում քրդերի ազգային իրավիճակի խնդիրը դասվում է տվյալ պետության քաղաքական իրավաստությունների շարքին, այնուհանդերձ ակնհայտ է (և բնական), որ այս մասնատված երկրի յուրաքանչյուր հատվածում տեղի ունեցող ազատագրական պայքարի ինչպես մակրոքաղաքականությունը, այնպես էլ տեղատվությունները դիտվում են որպես մեկ ժողովրդի շահերը շոշափող իրողություններ: Ասվածը հաստատվում է Հարավային (իրաքյան) Զուրդիստանում տեղի ունեցող կարևոր իրադարձություններով, որոնք հապես բարձրացրել են քրդական ազգային հարցի քաղաքական նշանակությունն ընդհանրապես:

Ազգային ինքնավարության գործընթացը Հարավային Զուրդիստանում մտել է զարգացման նոր փուլ: Նրա առդի վիճակի և զարգացման հեռանկարների քննարկումը կարևոր նշանակություն ունի տարածաշրջանի քաղաքական զարգացումների մեջ քրդական գործունի տեղի և դերի ըմբռնման համար:

Սկսեմք նրանից, որ վերջին մեկ ու կես տասնամյակում քրդական ազգային հիմնահարցի կարևորումը երբեմն համկրավի կապում են տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի ուսումնասիրական գործունեության ակտիվացման հետ: Ամտարակույս, վերջին պարագան իր անդրադարձումներն ունեցավ քրդական ինքնավարական շարժման և քրդական գործունի դերի աճի վրա: Մակայն քրդական ինքնավարական շարժումն ընդհանուր առմամբ զարգացում է սեփական հիմքի վրա, մույն նպատակների, շարժիչ ուժերի և քաղաքական ղեկավար կուսակցությունների առկայությամբ: Այս կապակցությամբ ուշազրույթ է այն վաստը, որ մույն ԱՄՆ-ը և նրանց արևմտաեվրոպական դաշնակիցները 60-70-ական թվականներին գրավում էին ոչ բարեկամական, երբեմն մաև թշնամական դիրքորոշում իր բնույթով և առաջադրած նպատակներով մույն այս քրդական ինքնավարական շարժման նկատմամբ: Հետևությունն ակն-

նայտ է. համաշխարհային մասշտաբով երկու տասնամյակների ընթացքում տեղի ունեցած քաղաքական փոփոխությունները և ուժերի վերահասակո՞ղումը թելադրում են համապատասխան նոր դիրքորոշումներ, ոչ ոնց մի մասը ունեցավ դրական անդրադարձումներ քրդական շարժման զարգացման վրա:

Այս երևույթի ուշագրավ կողմերից մեկն այն է, որ տեղի ունի քրդական գործու՞նի դերի ան և տարածաշրջանում առավելապես արևմտյան տերությունների կողմից նրա նշանակության իրատարաբան գնահատում:

Ինչպես նախկինում, քրդական ինքնավարական շարժումն Իրաքում ընթանում է քարո, երբեմն հակասական ներքին և արտաքին քաղաքական պայմանների առկայությամբ: Քաղաքական կողմնորոշումների փոփոխությունները, նոր դաշինքների ձևավորումը և նման մի շարք այլ իրողություններ հատկանշական են կոնֆլիկտային վիճակ ունեցող այլ տարածաշրջանների համար ևս:

Բնականաբար քրդական հիմնահարցի ճակատագիրը շատ բանով կապված էր կասավայող ռեժիմի դիրքի և վիճակի հետ: Մադդամ Հուսեյնի քառասական բռնապետական ռեժիմն իր ներքին և արտաքին քաղաքական անհետադադ, հաճախ մաև արկածախնդրական քաղվելով երկիրը հասցրեց քաղաքական ու տնտեսական կրախի: Ռեժիմի ուխտադրծությունը քրդերի ինքնավարության մասին 1970թ. մարտի 11-ի համաձայնագրի իրականացման հարցում արդեն 70-ական թվականների կեսերին ինքնավարական շարժման վերսկսման պատճառ դարձավ: Ոչ միայն ինքնավարության համար պայքարող քրդերի, այլև երկրի գրեթե բոլոր դեմոկրատական հոսանքների հետ առնակատումը, շիիների նկատմամբ գործադրած բռնությունները, ի վերջո Քուվեյթի գավառը իրաքյան կառավարող ռեժիմին ակնհայտորեն տարան դեպի փակուղի և կործանում: Միանգամայն քննական է, որ հակաքրդական անաշտ և ուժի քաղաքականություն իրագործող ռեժիմի քաղաքումը և միջազգային չեզոքացումը քրդական ինքնավարական շարժման համար բարենպաստ պայմաններ ստեղծեցին: Մադդամի ռեժիմի դեմ հանդես եկող կոալիցիան ուժերի և քուրղ ինքնավարականների շահերի համընկնումը դարձավ երկու կողմերի համագործակցության հիմք: Ինչպես հաճախ է պատահում քաղաքական պայքարի գործընթացների մեջ, ստեղծվեց մի դաշինք, որի մասնակիցներից յուրաքանչյուրը հետապնդում էր իր նպատակները և ամենևին պարտադիր չէր նրանց վերջնական արդյունքների հանդնկնումը:

1991թ. «փոքրիկ անապատում» ռազմական գործողություններից հետո սադդամյան ռեժիմն ըստ էության կորցրեց իրաքյան Քուրդիստանը վերահսկելու հնարավորությունը: Այս տարածաշրջանը իրավականորեն մնում է որպես իրաքյան պետության տարածաշրջանի մաս, սա-

կայն փաստորեն 1992 թվականից մինչև այժմ ունի անկախ իրավիճակ: Այդ ժամանակահատվածում ինքնավար քրդական տարածաշրջանը անցել է տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական լուրջ բարեփոխությունների թվով: Ազգային ազատագրական սրայքառում քրդերի մարտունակությունը և համատեղությունը լայնորեն ճանաչված իրողություն է: Սակայն պատմական փորձը ցույց է տալիս, որ մի բան է ազգային ազատագրության համար զինված պայքարը, այլ բան՝ խաղաղ զարգացման ռազմարևոյթ և բարդ հիմնահարցերով գործի կազմակերպումն ու ղեկավարումը: Այս իմաստով առեղծված նոր պայմաններում քրդական ղեմնկրատական ուժերին, առաջին հերթին ազգային առաջատար կուսակցություններին սպասում էր լուրջ և բարդ քննություն՝ որքանով նրանք ի վիճակի կլինեն կազմակերպելու և ղեկավարելու քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վերափոխությունների գործը գրեթե ավերված, այն էլ թշնամական շրջապատման մեջ գտնվող տարածաշրջանում: 1992թ. մայիսին ազատ ղեմնկրատական ընտրությունների հիմանք Հարավային Քուրդիստանում սկսեց գործել ազգային խորհրդարան, առեղծվեց կառավարություն. սկիզբ առավ բարեփոխությունների լայնածավալ ծրագրի իրագործում: Ազատ գործունեության հնարավորություն ստացան քաղաքական գրեթե բոլոր կուսակցությունները, իրավական և գործնական ազգային-ղեմնկրատական արտոնություններ տրվեցին ինքնավար գոտու բոլոր ազգային ու կրոնական փոքրամասնություններին: Նոր հիմքերի վրա դրվեց առողջապահության և ժողովրդական, կրթության կազմակերպման գործը: Զգալի չափով բարձրացել է ծննդաբերությունը, խիստ կրճատվեց մանկահասակ երեխաների մահացության տոկոսը: Այս ամենը տեղի ունեցավ առավելապես ժողովրդի կենսամակարդակի բարձրացման հիման վրա: Նշված ցուցանիշներով ներկայումս Քուրդիստանի ինքնավար շրջանը գերազանցում է ոչ միայն Իրաքի մյուս շրջանները, այլև հարևան երկրները: Մեծ վերելք է ապրում կրթական գործը: Ներկայումս Հարավային Քուրդիստանում գործում են չորս համալսարաններ (Էրբիլում, Մուլիմանիկայում, Դեռեկում և Քոյ-Մանջակում), մեծ թվով տարբեր մասնագիտությունների քոլեջներ և ուսումնական այլ հաստատություններ: Ինքնավար գոտում գործում է 6-ամյա պարտադիր դպրոցական ուսուցման օրենք: Ուսումնական բոլոր օղակներում ուսուցումը ձրի է, նույն կարգը գործում է նաև առողջապահության մարզում: Լայն ծավալ ունի շինարարական գործը. շարունակվում է մեծ թվով դպրոցական շենքերի, հիվանդանոցների, մշակութային կենտրոնների, ավերվածների փոխարեն նոր գյուղերի ցուցահանդեսային սրահների և քնակության կենցաղային ու մշակութային պահանջները բավարարող օջախների կառուցումը: Այս օրյակտների շինարարության մի մասը կատարվում է արտասահմանյան երկրների միջոցներով ու ջանքերով:

Չնայած իրենց բարդ ընթացքին բավականին նշանակալի են քրոյական ազգային պետականության մարմինների և համակարգի ստեղծման նվաճումները: Այդ ուղղությամբ թերևս ամենազիտավորը հանդիսանում էր միջքրոյական հակաառաջդիմումների կնճոխ հարցահարուցողը: 1994թ. մայիսին սկիզբ առած կոնֆլիկտը հասցրել էր քրոյական երկու առաջատար կուսակցությունների՝ Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցության (ԶԴԿ) և Քուրդիստանի նալեմասիքական միության (ԶՀՄ) միջև զինված պայքարի, որի աղետաբեր հետևանքների հետ մեծ հույսեր էին կապում Բաղդադը և Քուրդիստանը բաժանած հարևան պետությունները՝ որպես քրդերի ինքնավարության ճախողման լուրջ զոհ՝ ծննդ: Այդ փոսանգավոր արգելքի վերացումից հետո (1998թ.) ԶԴԿ-ի և ԶՀՄ-ի համատեղ ջանքերով լուծվեցին մի շարք հանգուցային, ինքնավարության համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող հարցեր: 2003թ. սաղդանյան ռեժիմի տապալումից հետո իրաքյան ժամանակավոր կառավարության և քրոյական կողմի միջև երկարատև ու բարդ քանակություններից հետո համաձայնեցվեց Իրաքի ժամանակավոր սահմանադրության նախագիծը, որտեղ ի հաստատումն քրդերի ինքնավարության ճանաչման Իրաքում պետք է հաստատվեր ֆեդերատիվ (դաշնակցային) պետական համակարգ: Վերացվեց Էրբիլ կենտրոնով քրոյական պաշտոնապես ճանաչված ազգային վարչակարգի հետ գոգահեռարար գործող Մուլեյմանիեյի ինքնավար իշխանությունը, որը հանդիսանում է միջքրոյական երկպառակության արյունք և գտնվում էր ԶՀՄ-ի նսկողության տակ: 2005թ. մայիսից գործում են քրոյական մեկ միասնական կառավարություն և ժամանակավոր խորհրդարան մինչև խորհրդարանական նոր ընտրությունների անցկացումը:

2005թ. հունվարին տեղի ունեցան Իրաքի այսպես կոչված անցման շրջանի պատրանմտական ընտրություններ: Դրանց հիմամբ ստեղծված խորհրդարանի և կառավարության կազմում քրդերը ներկայացված են համապատասխան ինքնավար գոտու ազգաբնակչության քվարանակի և զբաղեցնում են խորհրդարանի փոխնախագահի, միմիստրների խորհրդի առաջին փոխնախագահի, արտաքին գործերի և միմիստրական մի շարք այլ պաշտոններ:

2005թ. տեղի ունեցավ աննախադեպ քաղաքական երևույթ. Իրաքի պրեզիդենտ ընտրվեց քրոյական ինքնավարական շարժման ակամավոր ներկայացուցիչ Ջալալ Թալաբանին, որի թեկնածությունը առաջադրվեց և պաշտպանվեց քրոյական ազգային դեմոկրատական բոլոր ուժերի կողմից: 2005թ. հունիսին Հարավային Քուրդիստանի խորհրդարանը որպես ինքնավար գոտու պրեզիդենտ ընտրեց ԶԴԿ-ի նախագահ քրոյական շարժման ճանաչված ղեկավար Մասուդ Բարզանիին: Ուշագրքավ է, որ նա, ի տարբերություն նախկին ստատուսի, ընտրվեց ոչ թե որպես «ինքնավար քրոյական շրջանի ղեկավար», այլ «ինքնավար Քուր-

դիտարանի պրեզիդենտ», որն ինքնին նշանակում է քրդերի իրավական վիճակի ավելի բարձր մակարդակի մասին ֆեդերատիվ պետության կազմում:

Հարավային Քուրդիստանում տեղի ունեցող քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական քարեփոխությունների ամբողջական նկարագիրը և մանրամասնությունները հնարավոր չէ ներկայացնել մեկ հոդվածի շրջանակներում: Վերը շարադրվածի հիմամբ ինքնավարական գործընթացի արդի վուլի մասին փոքրիշատե պատկերացում կազմելու համար հարկ է անդրադառնալ էական նշանակություն ունեցող հետևյալ երկու խումբ հարցերի քննարկմանը.

ա) տարարնույթ ինչ գործոններ են խանգարում և առաջիկայում խոչնդոտելու են քրդերի ինքնավարության զարգացման գործընթացը;

բ) որոնք են ինքնավարական գործընթացի լավատես հետանկարի նախապայմանները:

Քրդական ինքնավարության գործընթացը խանգարող գործոններից մեկը Քուրդիստանի մասնատվածության վատն է: Տվյալ դեպքում խոսքը վերաբերվում է ոչ այնքան մասնատվածության գործոնի քավականին հայտնի քաղաքական անդրադարձումներին ընդհանուր առմամբ քրդական ազգային ազատագրական շարժման վրա: Բանը նրանում է, որ քեև Իրաքի, ինչպես նաև Քուրդիստանի մյուս հատվածների քրդերը առաջադրել են տվյալ պետության սահմաններում ազգային ինքնավարության ծրագիր, Քուրդիստանը բաժանած հարևան պետությունները նույնիսկ այդ ուղու վրա յուրաքանչյուր ձևերբերում կան առաջընթաց ընկալում են որպես քազմամիլիտն քուրդ ժողովրդի պետական անկախության նպատակին ուղղված քաղ: Ի պատասխան նրանք գործադրում են քուրդ միջոցները այդ գործընթացի ձախտման համար: Հարևան պետությունների հակաքրդական քազմարնույթ միջոցառումները քաջ հայտնի են և հազիվ քե մանրամասն մեկնաքանման կարիք ունեն: Նշենք միայն, որ քրդական ազգային շարժման ճնշման գործում շահագրգռված պետությունները մի կողմ դնելով իրենց միջպետական մի շաքք հակաությունները, այդ խնդրում հանդես են բերում միասնություն և քազանայտ ու գաղտնի ամեն կարգի միջոցներ են գործադրում հակաքրդական պլանների իրականացման համար: Այդ ուղղությամբ առավել ակտիվ և քանքների միավորողի դեր է կատարում Թուրքիան: Վերջինիս լրջորեն անհանգստացնում է ոչ այնքան քրդական փաստորեն գոյություն ունեցող ինքնավարությունն Իրաքում, որի դեկավարության հետ քուրք կառավարողները նույնիսկ քաղաքական հարաբերություններ ունեն, իսկ ինքնավար շրջանի հետ տնտեսական կապեր: Անկարային հանգիստ չեն տալիս Հարավային Քուրդիստանի ինքնավարության հետևանքները Թուրքիայի քրդերի համար: Քրդական շարժման դեմ քանքների միավորման համար քուրքական պաշտոնական շրջանները

փութաբանորեն աշխատում են փաստարկել այն գաղափարը, ըստ որի ինքնավարության լուծումգով մղվող քրոյական պայքարը ի վերջո հետապնդում է ամերիկա քրոյական պետության ստեղծման նպատակ, որը կարող է «անկանխատեսելի անկայուն վիճակ ստեղծել» ողջ տարածաշրջանում: Ուշագրավ է քննարկվող հարցի մեկ այլ կողմը: Մերձավորարևելյան քվաքանակով լարրորո ժողովրդի՝ քրոյերի անկախության հետանկարը զգուշավորությամբ է ընկալվում նաև մեծ տեղությունների կողմից: Նույնիսկ քրոյական ազգային շարժման նկատմամբ վերջին երկու տասնամյակներում քարյացակամ դիրքորոշում ունեցող տեղությունները ավելի շուտ հակված են ստատուս քվոյի պահպանմանը խիստ կարևոր այս տարածաշրջանում, ինչը օրյեկտիվորեն ջար է լցնում քրոյական ազգային շարժման հակառակող պետությունների քրաղացին:

Ինքնավարության գործընթացը, ինչպես նախկինում, զգալիորեն քարդանում է խնդրա առարկա հարցին Բաղդադի և քրոյերի տարրեր, հաճախ իրարամերժ մտտեցումների հետևանքով: Կենտրոնական իշխանությունների գրեթե բոլոր առաջարկությունները հանգում են այսպես կոչված ապակենտրոնացման (յամարքազիյա) սղամին, որն ըստ էության ողջ Իրաքին վերաբերող վարչա-տաքածքային բաժանումների տարրերակ է և չի կարող քավարարել քրոյերի ազգային ինքնավարության պահանջները:

Անկասկած, քրոյական ազգային շարժման գարգացման արգելքներից մեկը կրոնական գործոնն է: Համաշխարհային բոլոր կամոններից որպես առավել քաղաքականացվածը և իր հավատացյալների կենսագործունեության գրեթե բոլոր բնագավառների վրա ազդող իսլամը ավանդարար կաշկանդել է քրոյական ազգային շարժման գարգացումը: Հիշենք իսլամի գլխավոր հիմնադրույթներից մեկը՝ «Ումմայի» գաղափարը, ըստ որի ազգային-էթնիկական գործոնը ստորադասվում է կրոնականին: Այս սղարագան շատ դեպքերում նապես ազդել է իսլամական գանգվածի կեցվածքի վրա: Նշենք, որ Օսմանյան կառավարության ջանքերով քրոյերին կայսրության քրիստոնեաղավան մյուս ժողովուրդներին հակադրելու քաղաքականությունը իրացվում էր առավելապես կրոնական այս գործոնի հիմամբ: Որքան էլ ժամանակակից փուլում քրոյական ազգային գործոնի դերի ակտիվացումը և նրա զերակայությունը ակնառու է, այնուհանդերձ իսլամական գործոնի դերը ամօխտելի է: Իսլամիստները շահարկում են դյուրըմբռնելի և հասարակ գաղափարն այն մասին, որ «մահմեդական բոլոր ժողովուրդները եղբայրներ են», նրանց միավորում է «իսլամական ումման», գոյություն ունեցող բոլոր հիմնահարցերը կարելի է և պետք է լուծել նամասպատասխան շարիաթի կանոնների: «Ազգային հարցը,- գում է իսլամական գաղափարախոսներից մեկը,- իսլամի ժամանակակից տերմինարանության մեջ գոյութ-

յում չունի: Ըստ այդ ուսմունքի կրոնը և ազգությունը նույնական են: Իսլամի ուսմունքի համաձայն կա միջազգային իսլամական մեկ ամբողջություն, գոյություն ունի բոլոր ազգությունների եղբայրությունն ու միությունը իսլամի դրոշի ներքո»¹: Կրոնական (իսլամական) գործոնի նախապատվությունը ազգայինի (քրդականի) մկատմամբ հանդիսանում է Քուրդիստանում իսլամական արմատականների քաղաքական կեցվածքի հիմքը: Նրանք ամեն կերպ աշխատում են իսլամադավան քրդերին ոչ միայն ենթարկել պանիսլամիզմի գաղափարների ազդեցությանը, այլև նրանց հակադրել լայն թափ առած ինքնավարական շարժմանը: Հատկանշական է, որ միջազգային իսլամական կազմակերպությունները տարբեր ձևերով ու չափերով աջակցում են իսլամադավան բնակչությանը երկրագնդի բոլոր մասերում կենտրոնական կառավարությունների հետ նրանց ունեցած կոնֆլիկտներում անկախ այն բանից, թե ինչպիսին են այդ շարժումների շարժառիթները: Բացառություն են կազմում միայն քրդերը: Ավելին: Իսլամիստները իսկական պատերազմ են հայտարարել Հարավային Քուրդիստանում ինքնավարության գործընթացին և նրա առաջատար ուժերին՝ ԲԴԿ-ին և ԲՀՄ-ին: «Ձեռնուղ ալ իսլամ» («Իսլամի զինվորներ») կազմակերպության Քուրդիստանում տարածված հայտարարություններից մեկում նշվում է. «Ձեր նղբայր-մուսուլմանները արդեն երկար տարիներ է ինչ սրբազան պատերազմ են մղում մարզի (իմա՝ Քուրդիստանի, - Շ.Մ.) քարոյական և հոգևոր մաքրման համար»²: Ինքնավարության հռչակումը, դեմոկրատական քարեփոխությունները, կանանց իրավունքների վերաբերյալ օրենքները Հարավային Քուրդիստանում վճռականորեն մերժվում են իսլամիստների կողմից: Մարդիկ պետք է հասկանան, նշվում է վերը հիշատակված կոչի մեջ, որ «մարզը (Քուրդիստանը - Շ.Մ.) իսլամի պահպանման և անաղարտ պահելու կարիք ունի: Մենք պետք է սրբազան ամողոք պատերազմ սկսենք քաղաքական, սոցիալական և մշակութային կազմակերպությունների հիմնարկությունների կողմից արմատավորվող սրբապղծությունների դեմ, որոնք ձգտում են ճնշման ենթարկել Քուրդիստանի մուսուլմաններին և այդ ճանապարհով պիտի հրեամերդ և քրիստոնեաները վտրժում են խարխուլել իսլամի հիմքերը Քուրդիստանում»³: Վերջին տարիներին իսլամիստները Հարավային Քուրդիստանում (Երբիլում, Սուլեյմանիեյում և այլուր) տեղադրական մի շարք քայլեր ձեռնարկեցին, որոնց զոհ դարձան հարյուրավոր քրդեր, այդ թվում ինքնավար գոտու մի շարք հայտնի դեկավար գործիչներ: Ուշադրության է արժանի այն հետաքրքիր իրողությունը, որ անարևելյան այս կամպանիայի ծավալման մեջ շահագրգռված են ոչ միայն իսլամական կազմակերպությունները, այլև տարածաշրջանի աշխարհիկ պետական համակարգեր, որոնք շահագրգռված են ինքնավարական գործընթացի խաթարման մեջ:

Իրացում քրդերի ինքնավարության իրականացման դժվարությունները միանշանակ չեն: Նրանք տարարմույթ են և ոչ միշտ մկատելի: Գործընթացը բարդացնող նման կարգի երևույթների թվին է պատկանում ազգային ինքնավարության որպես իրավական-քաղաքական կարգավիճակի (ստատուսի) անմասնադեպ բնույթը: Մուսուլմանական Արևելքը նման կարգի նախադեպ չունի: Հարկ է է մկատի ունենալ, որ այդ ավանդույթի քաջակայությունը պատահական չէ և պայմանավորված է դրա հնարավորությունը բացառող կրոնական ու քաղաքական հանգամանքներով: Եվ եթե է մկատի ունենանք ընդհանրապես այս տարածաշրջանում ազգային-էթնիկական մի շարք այլ կնճոռոտ հիմնահարցերի առկայությունը, ապա պարզ կդառնա այն մտավախությունը, որը դրսևորվում է քրդական ինքնավարության իրացման ու օրինականացման խնդրում:

Ինքնավարության իրականացման դժվարությունների հետ առնչվող ևս մեկ հարց: Բանը նրանումն է, որ նշանաբանը, որի ներքո տասնամյակներ շարունակ ընթանում էր քրդական ինքնավարական շարժումը, մտորումների առիթ է տալիս: Հիշեցնենք, որ Իրացում հիշյալ պայքարի լոզունգն էր. «Դեմոկրատիա Իրացին, ինքնավարություն քրդերին» (Ճիշտ մույն բնույթի լոզունգով էին պայքարում մաս Իրանի քրդերը): Մի կողմից, այնքանով որքանով հայտնի պատճառներով քրդերը մերկայումս անկախության պահանջ չեն առաջադրում, քաղաքական այս կեցվածքը իր իրավաչառությամբ պատշաճ ճանաչում ունի ու վիճարկելի չէ: Մյուս կողմից, երկար տարիների պայքարի կենսավտրոնը գնալով ավելի ակնհայտ է դարձնում, որ «Դեմոկրատիա Իրացին, (Իրանին) ինքնավարություն քրդերին» լոզունգը թեև քաղաքական բովանդակությամբ ու ձևով ընդունելի է, բայց գոյություն ունեցող հանգամանքների պայմաններում դժվար իրականանալի: Հիշեցնենք, որ ազգային ինքնավարությունների տարրեր ձևերի, տարրերակնների օրինակներ են տալիս Արևմտյան դեմոկրատիայի երկրները: Քաղաքական այդ երևույթը այս երկրների ժողովրդավարական իրավակարգերի արտահայտություններից մեկն է, պետականատեր (սերժանտ) ժողովրդի կողմից ազգային-էթնիկական փոքրամասնության կամ ժողովրդի ազգային առանձնահատկությունների մկատմամբ համղործողակամության և իրավունքների հարգման դրսևորում: Այլ կերպ ասած ազգային ինքնավարությունը տվյալ պետության սահմաններում «վերևից» բույրատրված կամ արտոնված երևույթ է և որպես այդպիսին հնարավոր է ժողովրդավարական պետական համակարգի առկայության պայմաններում: Նման իրավիճակ գոյություն չունի Քուրդիստանը քաժանած պետություններում: Այս իմաստով տրամաբանական է ինքնավարության պահանջի փոխկապակցումը տվյալ երկրի ընդհանուր ժողովրդավարական համակարգի ստեղծման հետ, ինչը արտահայտված է վերը նշված լոզունգի մեջ: Սա-

կայն տեսականորեն տրամաբանական այս հիմնադրույթը գործնականում իրացման խիստ դժվար հատրտահարելի, եթե չասենք անհատացանդելի, արգելքներ ունի: Արդարև, ինքնավարական շարժումը հազիվ թե արդի պայմաններում ի վիճակի է դառնալու ողջ Իրաքի (կամ Իրանի) դեմոկրատացման վճռորոշ գործոն և դրանով իսկ ճանապարհի հարթել ինքնավարության համար: Այն էլ ասենք, որ իսլամական գործոնի և իսլամական արմատականության արդի վերելքի պայմաններում ինքնավարության ճանապարհի նշված արգելքը հազիվ թե հատրտահարելի է: Մրա հետ ուղղակի կասել մեզ է հարցադրման երկրորդ մասը, որքանով տրամաբանական և իրապաշտ է ինքնավարության պահանջի կատարումը կասել ողջ երկրի դեմոկրատացման դժվարին, այն էլ անորոշ ժամկետների հետ...

Դժվար չէ նկատել, որ իրաքյան Բուրդիստանի քաղաքական իրավիճակի (ստատուսի) որոշման խնդրում Բաղդադի նոր իշխանությունների և քուրդ ինքնավարականների տևական ու դժվար հատրտահարվող տարածայնությունների հիմքում ընկած է ոչ միշտ նկատելի այս գործոնը: (Հիշենք, օրինակ, չիլիների դեկավարության կողմից առաջարկված և քրդերի ու սուենիների կողմից մերժված Իրաքի իսլամական պետական համակարգի նախագծի տարբերակը): Ներքաղաքական այդ հակադրությունը ավելի ցցում է դառնում արդի պայմաններում, երբ Բուրդիստանի ինքնավար շրջանը ժողովրդավարության, պլուրալիզմի, կանանց իրավունքների և ազգային-կրոնական փոքրամասնությունների վիճակի քննադատում ունի զգալի ձեռքբերումներ, որոնք շատ դժայթքում ուղղակի առնակատման մեջ են քալի առած իսլամական արմատականության քաղաքական կենցածքին:

Հարավային Բուրդիստանի ինքնավարության հիմնահարցն իր առանձնահատկությունների հետ միասին, տալիս է մե՛ս այլ ազգային-էթնիկական կոնֆլիկտային հիմնահարցերի հետ ընդհանրական երևույթի օրինակ: Գնալով ակնհերև է դառնում, որ այլևս դժվար է մի շարք պետական համակարգերի կողմից վերահսկվող (և որպես կանոն՝ սահմանափակ) ինքնավարությունը երանցնել որպես ազգային հարցի լուծման տարրերակ: Կոնֆլիկտային այս վիճակի հիմքում ընկած է առայժմ գոյատևող քաղաք-քաղաքական արատավոր օկզրոնքը, ըստ որի ազգային-էթնիկական փոքրամասնությունների և կախյալ ժողովուրդների իրավունքները դասվում են կառավարող ազգի և նրա պետական համակարգի ներքին իրավասությունների շարքը: Բացի այն, որ այս իրողությունը հակասում է փոքր ու մեծ ժողովուրդների իրավունքների հարգման մասին միջազգային մակարդակով հռչակված սկզբունքներին, շատ կարևոր է ի նկատի ունենալ, որ մի բան է քննարկվող հիմնահարցի վիճակը Արևմտյան ժողովրդավարական երկրներում, զգալի չափով մե՛ս Ռուսաստանում, և քոլորովին այլ՝ մուսուլմանական Արևելքում: Այս գոր-

ծոնի տարբեր գոյամիջոցներով է պայմանավորված ինքնավարության իրավունքի կիրառման ճգնաժամային վիճակը Իրաքում, Կովկասում և այլուր: Առանց ջնջարկվող հարցի վերաբերյալ հակադիր ավելի լիարժեք տարբերակի առաջադրման հավակնության, մեր կարծիքով նպատակահարմար է բժում միջազգային կյանքում գլոբալիզացիայի միտումի զարգացման ներկա պայմաններում ազգային ինքնավարության տատուտի վերանայնական երաշխիքի համար ինչ-որ միջազգային մեխանիզմի ստեղծման անհրաժեշտություն:

Հայրավային Քուրդիստանի ինքնավարության վերը նշված դժվարությունները, անտարակույս, բարդացնում և դանդաղեցնում են այդ գործընթացը: Մակրայն գոյություն ունեն մի շարք այլ կարգի նախապայմաններ, որոնք բույլ են տալիս խոսելու ինքնավարության անդադնադի բնույթի և զարգացման դրական հեռանկարների մասին: Սկսենք նրանից, որ թեև ձևակերպորեն, րայց քրդերն Իրաքում արդեն ունենի ազգային ինքնավարության իրավունք, որը արժանազրված էր երկրի սահմանադրության մեջ: Այդ իրավունքը ձեռք էր բերվել 1961-1970թթ. քրդական ինքնավարական շարժման շնորհիվ: 1970թ. մարտի 11-ին Բաղդադի տեժինի և Մուստաֆա Բարզանու ղեկավարած պատվիրակությունների միջև ձեռք բերված համաձայնագրի պայմանները բավարարում էին քրդական շարժման գրեթե բոլոր պահանջները: Ինքնավարության մասին օրենքի մշակման և գործադրման համար նախատեսված էր 4-ամյա ժամկետ: Եվ անս 1974թ. կառավարության կողմից միակողմանի քննարկված մշակված այսպես կոչված ինքնավարության թիվ 33 օրենքը այնքան սահմանափակեց այդ իրավունքները, որ դա հասցրեց քրդական ինքնավարական շարժման վերականգնման: Ուշագրավ է, որ ինքնավարական շարժման նոր փուլը ըստ էության հետապնդում էր 1970թ. մարտի 11-ի համաձայնագրի ինչպես քաղաքական, այնպես էլ ինքնավար շրջանի սահմանների վերաբերյալ համաձայնեցված պայմանների կատարում, որոնք ուխտադրուրեն մերժվեցին քառասական տեժինի կողմից և իրենց արտացոլումը գտան վերը նշված օրենքի մեջ: Վերջինս ըստ էության քացորոշ հակասության մեջ էր ինքնավարական լուծուճի հետ, որովհետև ներկում հաստատվեց ԲԱՄՄ-ի բացարձակ դիկտատուրա, որի պայմաններում քրդերը ոչ միայն զրկվում էին ազգային դեմոկրատական ինքնավարական իրավունքներից, այլև կորցնում էին քրդական ավանդական տարածքները ինքնավար գոտու մեջ ներառելու հնարավորությունը: Խոսքը վերաբերվում էր Կիրկուկի մավթաբեր գոտուն, եզդի քրդերով բնակեցված և մի քանի այլ շրջաններին: Հարկ է հիշեցնել, որ 1961թ. ինքնավարական շարժման սկզբից Իրաքի կառավարությունը հետևողականորեն հատկապես Քուրդիստանի նավթաբեր շրջաններից տեղահան էր անում քուրդ ազգաբնակչությանը և այնտեղ բնակեցնում արաբներին: Հիմնահարցի կարգավորմանը նվիրված բոլոր հանդիպում-

ների ժամանակ քրդական կողմը որպես հիմնական պայման դնում էր նաև տեղահանված քրդերի վերադարձը իրենց նախկին բնակավայրերը: Այդ պահանջը արժանագրովեց 1970թ. մարտի 11-ի համաձայնագրի մեջ: Որպես նրա կատարման պայման որոշվեց հիմք ընդունել տարածքում անցկացվելիք նոր մարդահամարի, ինչպես նաև 1957թ. մարդահամարի տվյալները (երբ դեռ չէր սկսվել քրդերի տեղահանման կամպանիան): Այս հարցում կատավարության ուխտադրությունը ըստ էության հանդիսացավ քրդական նոր զինված ելույթի գլխավոր պատճառներից մեկը: Այդ ժամանակին է վերաբերվում գեներալ Մուստաֆա Բարզանու հայտարարությունը. «Կիրկուկը Քուրդիստանի սիրտն է»: Այդ կնճոտ հարցը առայսօր սպասում է իր լուծմանը...

90-ակա բվականներին ադրեն վերևում լուսարանված իրադարձությունների ընթացքում Հարավային Քուրդիստանում իսկական ինքնավարություն է ձեռք բերվել և սրայքարը Բևալեխել է զարգացման նոր փուլ: Շատ կարևոր է ընդգծել, որ նրա քնույթը փոխվել է և այն մղվում է ոչ թի ինքնավարության ձեռքբերման, այլ արդեն ձեռք բերված ինքնավարական դեմոկրատական իրավունքների պաշտպանության և Իրաքի ֆեդերալիզմ պետական համակարգում նրանց օրինականության ճանաչման համար: Քաղաքական այս անմախտադեպ իրավիճակը հանդիսանում է ինքնավարության քարեհաջող գործընթացի գրավականներից մեկը:

Քրդական ինքնավարական ինչպես և յուրաքանչյուր ազգային ազատագրական շարժման համար մեծ նշանակություն ունի նաև արտերկրյա կամ միջազգային դիրքորոշման ու օգնության պարագան: Այս տեսակետից քրդական ազգային ազատագրական շարժումը տասնամյակներ շարունակ գտնվում էր քաջառիկ անբարենպաստ պայմաններում: Ի տարբերություն գրեթե բոլոր ազգային ազատագրական շարժումների, քրդականը մի շարք պատճառներով զրկված էր որևէ պետության կամ պետությունների խմբի պետական մակարդակով օգնությունից: Եթե այն տեղի ուներ, ապա դուրս չէր գալիս ժամանակավոր քաղաքական ու ռազմական շահարկումների շրջանակներից: Վերջին մեկուկես տասնամյակի ընթացքում քրդական ինքնավարական շարժումը հիմնականում դուրս եկավ այդ յուրօրինակ «շրջափակումից»: Ներկայումս քրդական ազգային ինքնավարական շարժումը վայելում է գրեթե բոլոր մեծ տերությունների (քացառությամբ՝ քերևա Չինաստանի) համակրանքն ու քաղաք-քաղաքական աջակցությունը, կամ արժանանում դրական չեզոքության դիրքորոշման: Եվրոպական գրեթե բոլոր պետությունները քացորոշ պաշտպանում են քրդական ինքնավարական շարժումն ու առաջադրած նպատակները: Այդ հիմնահարցը մի շարք երկրների պառլամենտների (Շվեդիայի, Բելգիայի, Հունաստանի, Իտալիայի, Իսպանիայի և այլն) քննարկման է արժանացել՝ համապատասխան

դրական որոշումներով: Հատուկ ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ ԱՄՆ-ը, Կանադան և եվրոպական գրեթե քոչոր երկրները դրական կեցվածք ունեն Իրաքի պետության ֆեդերատիվ համակարգի հարցում, որը քրդական ինքնավարության անդառնալի բնույթի շատ կարևոր գործոն է:

Առանձնահատուկ նշանակություն ունի քրդերի ինքնավարության նկատմամբ մոտույժամակամ արևելքի կեցվածքը: Այն միանշանակ չէ. հիշարժան է այն փաստը որ քրդական ինքնավարական շարժման ողջ ժամանակաշրջանում ինչպես Իրաքում, այնպես էլ արաբական այլ երկրներում հակաքրդական կեցվածքի ուժեղից քացի գրեթե միշտ առկա են եղել հասարակական քաղաքական հոսանքներ, որոնք դրականորեն են վերաբերվում քրդերի ազգային իրավունքների ճանաչմանը: Այդ կեցվածքը որոշ տարբերակներով դրսևորվել է նաև այդ երկրների պետական քաղաքականության մեջ (Լիբիա, Եգիպտոս, Հոլանդան, Թունիս և այլն): Հիշատակության է արժանի 1998թ. մայիսին քրդերի և արաբների լայն կազմով սյատզամավորների մասնակցությամբ Կահիրեյում կայացած արաբա-քրդական հարաբերություններին նվիրված կոնֆերանսը, որի աշխատանքները և կայացած որոշումը տեղեկված էին արաբա-քրդական հարաբերությունների մեջ փոխըմբռնման ու քաթեկամության զարգացման գարգացման ու քրդական ինքնավարության հիմնադրոցի արդարացի կարգավորման ոգով: Կարևոր է ընդգծել, որ չնայած քրդական ազատագրական շարժման երկարատև դրամատիկ բնույթին և քրդերի դեմ սատյամյան ռեժիմի գործադրած դաժան միջոցներին, դրանք չհասցրին արաբ և քուրդ ժողովուրդների միջև թշնամանքի սերմանմանը, ինչը հատկանշական է մեամօրինակ ազգային կոնֆլիկտային տարածքների նամար: Ինքնավար շրջանում արաբական մտավորականության և հասարակական այլ խավերի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ տեղի են ունեցել բազմաթիվ տարբեր բնույթի միջոցառումներ, արաբ նկարիչների ցուցահանդեսներ, արվեստի գործիչների ելույթներ: Այդ կարգի միջոցառումների մեջ ամենանշանակալին թերևս արաբական պոեզիայի խաչորագույն ներկայացուցիչ՝ Մուհամեդ Մահդի ալ-Ջավահիրիի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված լայնածավալ հանդիսություններն էին, որոնք անցան արաբական մի շարք երկրների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Էրբիլում և Մուլեյմանիեյում կանգնեցված են պոետի Իստախայում պատրաստված քարձրարվեստ արձանները:

Հատուկ կարևորություն ունի քրդական ինքնավար ազգային պետական համակարգի փաստական միջազգային լայն ճանաչումը: Ինքնավար շրջանը իր ներկայացուցչություններն ունի նվտուպական գրեթե քոչոր երկրներում, ԱՄՆ-ում, Կանադայում, ճապոնիայում, Հարավային Կորեայում և այլուր: Հատկանշական է, որ չնայած Թուրքիայի, Իրանի

և Միդիայի քրդական ինքնավարական շարժման և ինքնավար շրջանի պետական համակարգի նկատմամբ հայտնի ոչ բարեկամական կեցվածքին, այդ երկրներում գործում են քրդական ինքնավարության ներկայացուցչություններ, որոնք կատարում են յուրօրինակ միջպետական կապերի ապահովման դեր: Հարավային Քուրդիստանի ինքնավար շրջանի՝ փաստականից իրավական ճանաչման գործընթացի կարևոր դրսևոյում է այն ուշազրավ փաստը, որ նրա ղեկավարներ՝ Մատոդ Բարզանին, Ջալալ Թալարանին, Նեմիթվան Բարզանին, քրդական պատգամներով պատվիրակությունները բազմաթիվ այցելություններ են կատարում աշխարհի ամենատարբեր երկրները և ընդունվում պետությունների և կառավարությունների ղեկավարների մակարդակով՝ ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Ռուսաստանում, Վապոնիայում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Գերմանիայում, արաբական երկրներում և այլուր: Քրդական ինքնավարության փաստական ճանաչման վկայություն է վերջո նշված բարձր մակարդակի համդիպումները քուրդ ղեկավարների և Քուրդիայի, Իրանի և Միդիայի պետության ու կառավարության ղեկավարների միջև: Ինքնավար շրջանը առևտրա-տնտեսական զգալի ծավալի կապեր ունի վերջո նշված շատ երկրների, այդ թվում և Չինաստանի հետ:

Համեմատության կարգով եիշեցնենք, որ մեան մակարդակի ու ծավալի արտաքին քաղաքական և տնտեսական կապեր չունի այսպես կոչված «չճանաչված» կոնֆլիկտային ազգային-էթնիկական գրեթե ոչ մի տարածք:

Որպես իսլամական արմատականների տնտրիստական գործունեության քիլախսներից մեկը Քուրդիստանի ինքնավար գոտին քնակամարար գտնվում է միջազգային հակատնտրիստական ուժերի համակարգում: Այս պարագան ինքնաքերարար նպատակում է ինքնավար շրջանի քաղաքական ու ազդիաչ-տնտեսական գործընթացների քնույթի և քաղաքական կողմնորոշման պատշաճ ըմբռնմանը: Չնայած Հարավային Քուրդիստանի շարժման ինքնավարական քնույթին, նրա ճակատագրի համար կարևոր նշանակություն ունի միջազգային պետական ու համարակական կեցվածքը: Այս առնչությամբ ուշազրավ է, որ «սառը պատերազմի» համար հատկանշական համաշխարհային առճակատման ժամանակաշրջանից հետո առաջին անգամ ճևակորման գործընթացում է գտնվում յուրօրինակ առճակատման նոր տարրերակ՝ մի կողմից քափ առնող (առավելապես իսլամի դրաշխ ներքո) գլոբալ տնտրիզմի, մյուս կողմից հակատնտրիստական ուժերի համակարգի միջև: Վերջինս իր կազմով ավելի լայնածավալ է և ներառում է ինչպես Արևմտյան երկրների ամբողջությամբ, այնպես էլ նախկին ՍՍՀՄ-ի տարածքի երկրներ և իսլամական աշխարհի շատ պետություններ: Ինքնավար շրջանի այս համակարգում գտնվելը անտարակույս, դրական դեր ունի

նրա արդի կարգավիճակի զարգացման և հետագա ճակատագրի համար:

Քրդերի ազգային ինքնավարության օրինակահանցումն ու պահպանումը ի լրացումն թվարկված գործունեների քելադրվում է նաև պատմության դրամատիկ դասերով, որոնցից գլխավորն այն է, որ ամենարիմ է քրդական հիմնահասարցի ուժի դիրքերից լուծումը: Եվ հակառակ հիմնահարցի լուծման հակառակորդների պնդումները, ոչ թե նրա լուծումը, այլ չկարգավորված վիճակն է հանդիսանում տարածաշրջանի անկայունության պատճառը:

Պատշաճը մատուցելով քրդական ինքնավարության նպատակներ պայմաններին ու զարգացման հնարավորություններին, այնուհանդերձ, հազիվ թե հարկ կա զերսզմանատելու նրանց նշանակությունը: Ազգային ինքնավարության հաստատմանն ու գոյատևմանը խանգարող գործունեները սպառնալից են և կարող են նրա խաթարման պատճառ դառնալ: Ի սկսածի ունենալով այդ պարագան ազգային ինքնավար շրջանը ստեղծել է և՛ թվաքանակով և՛ մարտունակության մակարդակով ինքնապաշտպանության ժամանակակից պահանջները բավարարող ուժեր, որոնց գոյության օրինակահանցման, գործելակերպի խնդիրները հանդիսանում են իրաքյան նոր իշխանությունների և քրդական կողմի քննարկման առարկան:

Քրդական ինքնավարության հիմնահարցն այժմ արդեն զուգում է մեծ տեղությունների Մեքենավոր և Միջինարևելյան քաղաքականության և միջազգային հակասահարկական կոալիցիայի հետաքրքրությունների շրջանակներում: Նրա ամնախադեպ բնույթը մուսուլմանական արևելքում և գործընթացի բարդությունները հավանաբար քելադրում են այդ ինքնավարության գոյատևումն ապահովող համապատասխան միջազգային նյաշխիքներ:

SHAKRO MHOYAN

PROBLEMS OF SELF-DETERMINATION OF KURDISH IN MODERN IRAQ

Complicated process of self-determination of Kurds in Iraq is one of the most important modern issues in the Middle East.

There are two sets of aspects that could determine the fate of Kurdish autonomy in Iraq. Negative set consists of partitioning of Kurdistan and active anti-Kurdish policy of neighboring countries, radical Islam with its clear stance against autonomy, different approach of Iraqi political forces towards Kurdish problems and others.

There are also important positive aspects helping to ensure non-reversibility of self-determination of Kurds. At this time Kurds are struggling not for the right of self-determination in Iraq but for legitimization of national and democratic rights they

enjoy. Democratic social, economic and political reforms carried out in autonomous region, recognition and support to these reforms by international community, the possibility to defend achieved status and other factors are the basis of positive foresight of political process in South (Iraqi) Kurdistan.

ԾԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Коровиков А., Исламский экстремизм в арабских странах, М., 1990, с. 3.
2. Спец. заявление ПСК 19.09.2001г. о деятельности "Джунд аль ислам", стр. 1.
3. Նույն անվամբ:

ՄԱՐԿԵԼ ՄՈՒՐԱԳՅՈՒՆ

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎՆԵՐՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆԸ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ԸՈՒՐՁ

Օսմանյան կայսրությունում կատարված հայոց կանխապես ծրագրված ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը ընդդիմանալիս պաշտոնական Աճկարան հաճախակի ծանուցում է, թե Թուրքիայի պետական արխիվները բաց են հիշյալ խնդիրն ուսումնասիրող մասնագետների համար: Թե այդ հայտարարությանը նախորդող ինչ պիտատանց է կատարվել արխիվային հավաքածուների մյուսերի մշակման ու ընտրության մարզում՝ մեզ հայտնի չէ, բայց որ 1915-1916թթ. ռճրագործության հղացման, միջոցների կիրարկման և մասնավանդ կազմակերպիչներին վերաբերող վավերական մյուսերի նշանակալի մասը 1919-1920 թվականներին արդեն գողացվել ու ոչնչացվել է՝ վկայված է պաշտոնապես գործող բուրջական Պատերազմական ատյանի 1919թ. ապրիլ-մայիս ամիսների նիստերի արձանագրություններով: Հայտնի են նաև գողացողներից մի քանիսի անունները՝ պետական ապանավության նախկին տնօրեն Ազիզ բեյ, Իթթիհատի և Թեշքիլատը մախտուսեի փաստաթղթերը Նուրը Օսմանիեի կենտրոնից Գերմանիա տարած լուկտ. Նազլը, Պատերազմական նախարարության շենքում գաղտնի քղերի բնագրերի հարկարածմում զրասենյակ ունեցող Թեշքիլատը մախտուսեի ղեկավարներից փոխգնդապետ Հյուսամուղլին բեյ և այլք: «Վաստանդ-նուպուսյ մեջ գործող քրջական Պատերազմական ատեանը հայերու տարագրութեան և քարոյնրու վերաբերեալ պետական կարևոր փաստաթուղթերու արցակ մը ձեռք բերած էր 1919-1920-ին, - գրում է Ատյանի նիստերի արձանագրություններն ուսումնասիրած Հայկազն Գ. Ղազարյանը, - հակառակ անոր, որ ղեկավար բուրջ ռճրագործները, իրենց փախտատեն առաջ, յաջողոր էին փախցնել, պահել կամ անհետացնել կարևոր մաս մը վաճարագրեր, արձանագրութիւններ, ծածկագիր հեռագիրներ, տոմարներ, հաշիւներ, փոխանակուած հաղորդագրութիւններ, շրջարեականներ՝ նախարարութեանց, վաղիներու, միութեսարքներու, Թեշքիլատը մախտուսեի պատասխանատու քարտուղարներու, զինուորականներու, ժանտարմըրիի հրամանատարներու թուղթեր: Այդ բոլորը

կը վերաբերէին հայերու վրայ գործուած ցեղասպանութեան արարքներուն»¹:

Այնուամենայնիվ՝ Պատերազմական ատյանի քննիչ հանձնախումբը «յաջողած էր, քացի մաս մը վաւերագրերէ, ձեռք անցընել մահ հարիւրաւոր երդուեալ վկայութիւններ, խոստովանութիւններ, պետական հեռագիրներ, որոնք դասատրած էին 296 թղթածրարներու (տուսիներու) մէջ»: Յաւոր, դատական գործավարութեան հիմք ծառայած այս թղթածրարներն էլ անխաղախ պետական պահպանութեան շահագրգռեցին: Քեմալական նոր իշխանութեանները փաստորեն կասեցրին դատարանական քննութեանները, առգրագեցին նշած նյութերը և տեղափոխեցին «մասնա Պրուսա, ապա՝ Անգարա, ուր քուրք փրոֆեսորները կուսումնասիրէին իրենց գործին գալիք փաստերը և զանազան հրատարակութիւններ կը կատարէին անոնցմէ»²:

«Գործին գալիք» ասելով պիտի նկատի ունենալ երկու պարագանախ որ՝ երկրորդերի դատապարտութեանը իբրև քաղաքական ուժի քննադականները քննդատու ու կիրառու էին, ուստի Միաստաֆա Քեմալը տարիներ անց կարող էր ասել, թէ նրանք (յիմա երկրորդերը) պետք է սբատախան տան քրիստոնյաների կոտորածների համար³, և ապա՝ ինքը Քեմալ փաշան փաստորեն շարունակեց նախորդ իշխանութեանների գործը՝ կոտորածի ենթարկելով «հարյուր հազարավոր հայեր և հույներ»⁴: Հետևաբար քննադականները քննալ խնդիր չունեին պահպանել քննիչ հանձնաժողովի կուտակած թղթածրարները կամ փորձելու գտնել ու նս քերել գողացված փաստաթղթերը: Միևնույն վերապաշտիների դատի պաշտպանութեանը «մուրքիան թուրքերինն է» կարգախոսի շրջանակների մեջ չէր տեղավորվում, ավելին՝ նոր իշխանութեանները առիթը ներկայացած պահին պատրաստ էին շարունակել այն, ինչի համար պատասխանատու էին ճանաչում երկրորդերին:

Պատմական վկայութեան բովանդակող աղբյուրների (պատմողական, վավերագրական, նյութական-նուշարձանային, գրական-քանակաւորական և այլն) դիտարկոյալ ունչացումը կամ քաղցնումը ծանր հատարակական հանցանք է, որին երբեմն չեն հանդգնում դիմել մուսիսկ ժամանակին ամենակարող համարված անձեր: Մթ Պատերազմական ատյանը արձանագրած շիններ, ապա պիտի դժվարանայինք նավատալ, թէ երկրորդերն ու նրանց սև գարծը հայոց մնացորդաց հանդեպ շարունակողները շխտեցին ծրագրված ցեղասպանութեան իրողութեանը ներկայացնող վկայութեանները՝ ևս ունչացնել կամ ի չիք դարձնել: Այլ պարագաներ մույնպես գալիս են ապացուցելու, որ քուրքական կատավարող շրջանակաները իրապես ընդունակ են եղել մտան կեղծարարական գործողութեան: Արդարև, արևմտահայոց շատ վանքերի ու եկեղեցիների ունեցած ձեռագրերից, այլազան բովանդակութեան փաստաթղթերից ու մույնիսկ տպագիր գրականութեանից, կազմակեր-

պսած սպանդից ու տարագրութեանից հետո, գրեթե ոչինչ չի պահպանվել: Եթե նույնիսկ ենթադրենք, թե դրանք անխնամ մնալու պատճառով ատիճամաբար են քայքայվել-ոչնչացել, ապա անկարելի պիտի լինի մնան վախճան վերապահել միջնադարյան ձեռագրերի երեք խոշոր հավաքածուների, որոնց հատորավոր մկարագրությունները ժամանակին հրատարակվել են: Խոսքը վերաբերում է Արմաշի դպրեվանքի (223 միավոր), Անկյուր Կարմիր վանքի (323) և Կեսաբիայի ս. Կարապետի վարժարանի (160) 716 հատոր բովանդակող հավաքածուներին, որոնցից ընդամենը մեկ-երկու միավոր է փրկվել: Եթե որևէ պետություն կամ հանրություն միայն հայերեն ու հայկական լինելու պատճառով կարող է հարյուրավոր միջնադարյան ձեռագրական հուշարժան ոչնչացնել, ապա այդևս ավելորդ է խոսել հայոց ցեղասպանություն հավաստող փաստաթղթերի կամ վկայությունների պահպանման մասին: Երկրորդ պայրագամ այլ պետությունների (Գերմանիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան, Իտալիա, Անգլիա, ԱՄՆ և այլն) դիվաններում պահպանված զեկուցագրերի ու վկայությունների եփրավի պատկանելի քանակությունն է, որոնց հատորավոր հրատարակությունները այսօր շատերին են հայտնի⁶:

Լլալին կարելի է պատկերացնել, թե կոտորածը զայտնեընն նահապատրաստելու, զավառի իշխանությունները հրանգազվողնու, գործողության արդյունքների վերաբերյալ կենտրոնին զեկուցելու համար դեռ մինչև Պատերազմական առյանի քննիչ հանձնաժողովի կողմից վավերագրեր ու վկայություններ հավաքելը ինչ քանակության զրագրություն պիտի զոյանար: Ուրեմն՝ բոլոր հիմքերը կան մտածելու, որ բուրքական արխիվների քացմանը նախորդել է նրանցում եղած նյութերի «պիտանին ու ոչ պիտանիին» ցոկելու և «մշակելու» տևական մի գործողություն:

Որքան էլ զատունի նախապատրաստվել և անողորությանը իրագործվեր ոճիրը, անշուշտ կլինեին փրկվածներ, որոնք չէին հապաղի կատարվածի մասին տեղյակ պահել ազգային Պատրիարքարանին՝ նրա միջնադարյանն ասպալինելու հույսով: Յավոք, այդ մղձավանջային տարիների Պատրիարքարանի դիվանական նյութերը տակավին հայտնի չեն հայոց ցեղասպանությունն ուսումնասիրող գիտնականներին:

Ձավեն պատրիարքի զրատումներից իրապես հայտնի է, որ զանգան ճանապարհներով այդպիսի զրություններ հասնում էին նրան⁷: Ավելին, 1919-ին Հայոց Քաղաքական ժողովի որոշմամբ ստեղծվեց հատուկ «Տեղեկատու դիւան», որ պիտի կենտրոնամային «Հայաստանի և հայկական դատի վերաբերելու էին թե նոր ամեն կարգի վիճակագրություններն, ... Հայ հալածանքներու, զարդերու, տեղահանութեան վերաբերելու բոլոր դրուագներն ու պատմութիւններ, կողոպտուած ազգային թէ անհատական շարժում թէ անշարժ զոքքերու մասին վիճակագրական պատկերներ մասնատրասպէս վերջին տեղահանութեան միջոցին

գործած յարագործութեանց մասնակցող գլխաւոր յանցապարտ բուլղերու մասին կարելիին յափ լիակատար տեղեկութիւններ, կենսագրական ծանօթութիւններ և անոնց յանցապարտութեան մասին քաղտած փաներարուղքեր և վկայութիւններ ու իջականացած երկտեղ հայտերեան և յիշատակուած որբերու մասին վիճակագրութիւններ...»⁸: Ել անա, Ա. Ալպոյաճյանի և Կ. Նուրյանի հավաքած ու խմամբով ճշակված դիվանի այդ նյութերը 1922թ. նոյեմբերին վերահաս վտանգից ազատելու համար ի պահպանութիւն ուղարկվում են Մանչեսթր Գրիգորիս եպս. Պալաքյանին, իսկ ապա թորգոմ Գուշակյան պատրիարքի քանքերով փոխադրվում Նրուսադին, «ուր կարահուլին խմամով»:

1938-ին Ջավին պատրիարքը հատկապես եղուաւդն է գնացել՝ «այքէ անցնելու համար Տեղեկատու դիւանի քղածրարները... Մեծապէս անակնկալի եկայ տեսնելով ինն կատարեալ հաւաքածոյ մը վախճարագիրներու և արծանագրութիւններու 1918-1922-ի բոլոր կարևոր դեպքերուն»¹⁰:

Անհավատալի է, քայց փաստ, որ հայոց պատմութեան մօր ու նորագոյն շրջանի համար բացառիկ կարևորութիւն ունեցող դիվանական այս ժողովածուն մինչև օրս անծանօթ է մնացել հայագետներին: Դիվանի բովանդակութիւնը պատկերացնելու համար ստորև Ջավին պատրիարքի հուշերից քաղելով բերում ենք Կ. Նուրյանի քննադատութիւնն անդրոջութեամբ.

«1. *Թուրքիոյ ընթացքը հանդէպ Հայոց՝ զինադադարէն սկսեալ* նաքկայացնել «տոխայողական ըլլալով գրասած է մեծագոյն տեղը Դիւանի գրադումներուն» «300 տեղեկագիրներով Բարձր Թմնաւորութիւնները, ինչպէս նաեւ Հանրապետութիւնը եւ Ազգ. պատմիրակութիւնը տեղեկացած են այն բոլոր յարձակումներուն, որոնք Թուրքերու կողմէ կը գործադրուին ընդդէմ Հայոց զինադադարէն սկսեալ, 292 ուրիշ տեղեկագիրներով, հայթայթուած են անիրաւի փաստացի վտերագիրներ, տեղահանութեան հեղինակներուն, զորս Թուրքերը կ'ուզեն արդարացնել...»

2. *Ճարտեր ու տեղահանութիւններ*. Դիւանը կը խաւարէ ... ջարդերու եւ տեղահանութեանց վրայ բոլոր այն տեղեկութիւնները, որոնք ստուգուած եւ հիմնուած են հաստատրիմ վկայութեանց վրայ: Արդէն երատարակուած է ... զիրք մը Կեսարիոյ եւ ուրիշ մը՝ Տիարապէրիի ջարդին վրայ. երբորդ եւ զեղեցիկ գործ մը Հայ կղերական նահատակներու վրայ ի մօտոյ մամուլին պիտի յանձնուի...

3. *Վիճակագրութիւններ*. ... Դիւանը ձեռնարկած է պատրաստութեանը հաւաքածոյի մը, որ պատկերացնէ Պատրիարքարանի թեմերուն պատերազմի վաղորդայնին ունեցած իրական վիճակը. այսինքն իրաքանկոյ առաջնորդութեան եկեղեցիներուն, վանքերու, դպրոցներուն, ազգային սեփականութեանց եւ քնակութեան թիւը:

4. Հայաստանի մասին տեղեկություններ. Դիանը կը հասցը... ազգային բրոքերականը շահագրգռող ամեն գործ: Անիկա բազմազամ ու ցրուած է երկրագործական տեղեկագիր Հայաստանի վրայ... Դիանը կուսումնասիրէ հայկական խողին հանքային հարստութեանց վրայ ուսումնասիրութեան մը հրատարակութեան խնդիրը: Արեւելքի քաղաքակրթութեան մէջ Հայոց կատարած դերին վրայ շարք մը շահեկան գրքոյկներ պատրաստութեան մէջ են: Առաջինը այս շարքին «Les Arméniens et l'imprimerie» արդէն երեցած է:

5. Կտերագիրներու հասարակութիւնը Դիանը կը հասցը եւ կը դասաւորէ... բոլոր շահեկան վատերագիրները Հայոց ընկերային եւ քաղաքական կեանքին: Այսպէս, Հայ ընկերակցութիւններու կամ պաշտօնական մարմիններու կողմէ հրատարակուած 600 է աւելի տեղեկագիրներ վիճակագրութիւններ եւ այլն, դասաւորուած են: ...Դիանը ունի մատենադարան մը Հայոց մասին խօսող գործերէ բաղկացած: Այս գիրքերուն վրայ աւելցած են երկու հարուստ մատենադարանները՝ Տիար Հրանտ Ասատուրի եւ Տիար Թէոդիկի, որոնց պահպանութիւնը Դիանին վստահեցած է: Երկու մատենադարանները կը ներկայացնեն հարաւաքաք 7800 հատոր»¹¹:

Ուշագրաւ մտաւոր միայն դիվանական մշտնջենի բովանդակութեանը չէ, այլ նաև այդ նույն փաստաթղթերը երկրից դուրս համկու միջոցով փրկելու անհրաժեշտութեանը: Պատերազմի ավարտից հետո, մասնավաճ երբ դատարանի վճռով մահկան դատապարտվեցին Թալեաթը, Ջեմալը, Էմվերը, Նազիմը, ինչպես նաև Բեհաէդդին Շաքիրը, Ջեմալ Ազիմին, Նայիլ քեչը, հայոց տեղահանութեանն ու կոտորածին մասնակցած շրջանային որոշ պատասխանատուներ և այլն (1919-1920 թվականներ), հայոց միջոցաւարում (Թուրքիայում, Հայաստանում և արտերկրում) տարավորություն էր տեղծվել, քե հասել է հատուցման ժամը, և բուրքական կատարածներ այլևս տեղի չեն ունենա: Այդ պատրաստը մասամբ էլ քեղադրված էր քեմալական շարժման հակասուլթանական կեցվածքով ու Անտանտայի պետությունների քաղաքական ակտիվութեանը: Մակայն շատ չանցած կացութեանը փոխվեց. քեմիչ հանձնախմբերը լուծարվեցին, 1920-ի ապրիլին սկսվեց Այնթապի հայության պաշարումը, իսկ սեպտեմբերի 21-ին՝ բուրք-հայկական պատերազմը: Մեկ տարի անց, արևելյան մահաճգնեղում խնդիրները լուծած համարելով (հատկապես 1921թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում ստորագրված սովետա-բուրքական բարեկամության պայմանագրից հետո), Մուստաֆա Բեմալի գոբաբանակը ձեռնամուխ եղավ երկրի արևմտյան շրջանների իշխանութեանը տիրանալուն: 1922թ. սեպտեմբերի 9-ին քեմալական հեծեղազորը մտավ մահադը իշխանությունների կազմակերպած զանգվածային կոտորածների ու տարագրությունների ծիրից դուրս մնացած Զմյուռնիա և առաջին հերթին շուրջկալի ենթարկեց հայկական քաղաքապետ: Թե ինչ

կատարվեց քաղաքի հայ և հույն բնակչության հետ՝ հանգամանորեն նկարագրված է ակամատեսների վկայությունների վրա հիմնված Ռենն Պյուռլի զրբում¹³, որից կատարած ընդարձակ քաղվածքներ է հրատարակել ակադ. Մ. Ներսիսյանը, դրանք օժտելով լրացուցիչ նյութերով ու մեկնաբանություններով¹⁴։ Հայ-հունական ողբերգության այդ դրվագի ուսումնասիրողների ուշադրությունից վրիպել է Ջոյուռնիայի կոտորածն ու կղզիի վերապրած Տրդատ եպս. Պայլանի վկայությունը, որ իբրև նամակ 1923թ. նոյեմբերի 29-ին Աթենքից ուղարկել է Վիեննա Վահան Իսպիեռյանին։ Առհասարակ 1915-1922 թվականների կոտորածներից ինչ-որ եղանակով փրկված ու վերապրող հայերի՝ այդ տարիների նամակները բացառիկ կարևոր վկայություններ են, քանի որ գրված են դեպքերից անմիջապես հետո և ամենևին ոչ հատուցում պահանջելու դրդումով, այլ պարզապես որչ ցնցած հարազատ գտնելու համար դիմում են զանազան մարդկանց կամ կազմակերպությունների ինքնուրույնը պարզելու համար իրենց զխիմ եկածը պատմելով¹⁴։

Նամակն ուղարկելուց մի քանի ամիս անց ամասնի ցնցում ապրած վաստակաշատ ծերունի Տրդատ եպիսկոպոսը վախճանվել է, և հայազետ Ներսես Ալկիմյանը իր վաղեմի քարեկամի հիշատակին նվիրված մանախոսականում անհրաժեշտ է նկատել հրատարակել այդ նամակը, որ ստորև բերում ենք ամբողջությամբ ու նույնությամբ։

«...Ես 1922 սեպտեմբեր ամսոյ սկիզբները Մաղնիսայէն Իզմիր իջած էի երբօրս մէկ տունը բնակելու համար, կարծելով թէ Մուսրաֆայ Քէմալը հոն գալու իսկ ըլլայ, Իզմիրի մէջ որեւէ ղեպք չը պատահիր ու համզիստ ժամանակ կ'անցընենք. քայց դժբախտաբար մեր մտածումը պարսպի ելաւ. Մուսրաֆայ Քէմալի եւ իւր անօրէն զօրքերու վայրագութեան միջոցաւ ամենամեծ եղածումի, կոտորուտի ներարկուեցայ, ինչպէս նաեւ բոլոր Հայերը. Իզմիրի մէջ տասնապանքը մեծ էր, ամբողջ Հայոց թաղը կրակի տուին Քէմալի զօրքերը, կարգը երբ մեր թաղին եկաւ, ինչպէս ուրիշ տուններու կ'ընէին, երեք յորս օթօճօպիլ բերին տունիս առջեւ, եւ իմ ամբողջ գոյքերս, զորս բերած էի Մաղնիսայէն, դրաններս, մամակաղտչմի մեծ նուաքածոյս, 30 տարիներէ ի վեր աշխատած ու ժողոված ազգագրակահն նուաքածոյներս ու ուսումնասիրութիւններս, պարսկական երկու թանկագին զորգներս, վեղարներս, փիլոսոփներս, փակեղներս, եպիսկոպոսական պնակէս, խաչ եւ ամբողջ հազարտոներս ու զգեստեղէններս, թղթայ եւ մագաղաթեայ էին ձևազիր եւ 600 հատ գրատարանիս տարազիր գիրքերս, երբօրս 40 պարկ չամիչը եւ տանը զայքերը եւն այդ օթօճօպիլներու մէջ լեցնելով առին տաղին, եւ անմիջապէս ալ տունին մէկ ծայրէն կրակ տուին, ինչպէս ըսի՝ կ'ընէին ուրիշ հայ տուններու ալ. որուն վրայ տոխարեցայ առանց տեսնուելու տունէն վախալի աղտոտ միակ վերարկուով մը. այսպէս վտղօզէ փտղոց քանի մը օրեր առիւն անդին միայն հաց ուտելով քափառելէ յետոյ, վերջապէս քայքա-

փի վրայ տուն մը մտանք հանգստամարտ համար. տասը տասնեկինգ օր վերջը շատ դժուարութեամբ յոմակամ շոգեմա մը մտանք եւ հասանք Աթենք, քէն օր մըն ալ զիս քամտարկեցին Իզմիր:

Այժմ երեք ամիսներէ ի վեր կը մնամ Աթենք թշուառ վիճակով. իմ այս վիճակս լսուելով Երասադեմէն, Կ.Պոլսէն, Բարիզէն, Եզիպտոսէն օգնութեան վազը ինչ նպաստներ որկուած են. որով այժմ քիչ շատ համզատութիւն մը առնեցայ. չը պիտի մոռնամ այդ քարկքները որ կ'ըլլան ինձ: Աթենքի Հայոց եկեղեցւոյն մէկ սենեակին մէջ այժմ օրերս կ'անցընեմ խեղճ քրոջս հետ, որ կ'երակոյրս կը պատրաստէ, որովհետեւ երայրս Իզմիրի մէջ կորսուեցաւ, իր մէկ փեսայով:

Տրդատ Խլիսկուպու Պալիան:

Յ. Գ. - Եթէ կարելի է այս մամակնս ամբողջ պարտմակութիւնը հարողդէ Վիեննայի Մխիթարեան վանեց միարբան Հայր Ներսէս Ակիմեանին:

Նոյն»¹²

Այլա պարզ է, քի երբ մերօրյա թուրքական իշխանութիւնները խտուծ են երկրի դիվանների դռները քաց լինելու մասին՝ նրանք քաց զիտեն, որ հայոց եղեմին վերաբերող վավերական նյութերը կամ զոգացվել են (երկտարրերի կողմից), կամ թոմագրավվել ու ի յից դարծել նոր իշխանութիւնների ձեռքով և կամ երկրից հանվել հայ գործիչների ջանքերով՝ երբէւ պատմական ճշմարտութիւնը փաստելու համար: Տարօրինակն ու անհասկանալին այն է, որ Երասադեմի հայոց պատրիարքարանին ի պահ տրված ազգային պատմութիւն սեփականութիւնը հանդիսացող այդ վավերական նյութերը շարտմակուծ են զրնդ գրուանիս մնալ... Ինչու՞ և ո՞ւմ կամոք:

SAMVEL MOURADYAN

ON THE QUESTION OF AVAILABILITY IN THE TURKISH ARCHIVE OF DOCUMENTS EVIDENCING THE GENOCIDE OF ARMENIANS

Scientific and official-political publications in Turkey often state that the country's archives are open to any researcher and that there are no records of a Genocide whatsoever.

A careful study of relevant sources and specialized literature demonstrates clearly that, starting from 1918, public establishments in Turkey carried out consistent work for ex-patriation and removal from archives with subsequent elimination of any documentation, court-deposited evidences, official orders and reports regarding the massacres and deportations of Armenians.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հայֆազմ Գ. Ղազարեանց Յնդստական Թուրքը, տարբան Համազգային, Պեյրուք, 1968, էջ 58:
2. Նույն տեղում, էջ 59:
3. Տես Մ. Գ. Ներսիսյանց Պատմության կեղծարարները, Երևան, 1998, էջ 104:
4. Անդ:
5. Այդ հավաքածուների մասին տես *Bernard Coulié, Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits arméniens*, Brepols-Turnhout, 1992, p. 23-24, 27, 50-51:
6. Նրանց ցանկը տես «Հայոց 1915-1916թթ. ցեղասպանությունը. մատենագիտություն», Երևան, 1915:
7. Տես *Ջալմ Աղբնայ*, Պատրիարքական յուզերս. վանքագիրներ և վկայություններ, Գահիրե, 1947, էջ 175-182:
8. Այս Տեղեկատու դեամին էր համեմարարված տարրեր դեպքանությունների հասցեագրված գրությունները պատրաստելու, «ինչպես նաև անոնց կողմ պահանջում գանազան տեղեկությունները հայրաքննելու և Համազգային խորհուրդի քարտուղարությունը կատարելու» պարտականությունը (*Ջալմ Աղբնայ*, նշվ. աշխ., էջ 302):
9. Նույն տեղում, էջ 303:
10. Անդ:
11. Նույն տեղում, էջ 304-305:
12. *René Puaux, La mort de Smyrne*, Deuxieme edition, Paris, 1922:
13. Մ. Ներսիսյանց, նշվ. աշխ., էջ 116-124
14. Այդ կարգի նամակ-դեմոնների սովար մի հատոր կազմել ու հրատարակել է Գ. Տոնազյանը «Նայն տասնամյակ» խորագրով (Փարիզ, տպ. Յ. Բ. Թիրապեան, 1922, ԺԵ, 500 էջ):
15. Հ. Ն. Արմենյանց Տրդատ Եղիշեկյանց Պալեան. Համաստ ալմարկ մը իր գրական գործունեության վրայ, «Հանդես Ամսօրեայ», 1923, քի 11-12, էջ 551-552: Նամակը վերջերս վերահրատարակվեց Գ. Տեր-Վարդանյանի աշխատասիրությանը յույս տեսած Կեսաբիայի և շրջակայից այժմ լքացած ճեղագրերի նկարագրության հավելվածում:

ԿԱՐԻՆԵ ՄԱՄԿԵԼՅԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԱՔՈՒՄ ԵՎ ՄԱԿ-Ի ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ (2004թ. ՀՈՒՆԻՍ – 2005թ. ՕԳՈՍՏՈՍ)

Սույն հոդվածի առանցքում ՄԱԿ-ի գործունեության լուսաբանումն է՝ Իրաքում ստեղծված սոցիալ-քաղաքական բարդ ու դժվարին իրադրության պայմաններում: Նշված ժամանակահատվածը՝ 2004թ. հունիս – 2005թ. օգոստոս, ներառում է երկրի համար շրջադարձային և կարևոր պատմական իրադարձություն. 2004թ. հունիսի 28-ին պաշտոնապես Իրաքում իշխանությունը փոխանցվեց երկրի նոր ղեկավարներին:

Քաղաքական զարգացումների հետագա ընթացքը հանգուցալուծվեց Իրաքի նոր Սահմանադրության մախազի փաթեթով: Իրաքի խորհրդարանականները երկար և բուռն քննարկումներից հետո 2005թ. օգոստոսի 28-ին, կիրակի օրը վերջապես հավանության արժանացրին նոր Սահմանադրության մախազի՞ը, որի համաքաղվեն մշամակվեց 2005թ. հոկտեմբերի 15-ին, շարաք օրը:

Հետաքրքրական է և արաբազխտության նորագույն շրջանի համար ոչ պակաս կարևորություն է ներկայացնում հետևյալ հարցադրումը՝ միջազգային այնպիսի հեղինակավոր կազմակերպություն, ինչպիսին Միավորված Ազգերի Կազմակերպությունն է /ՄԱԿ/, գործունեության ինչպիսի ուղի է որդիգրել և ինչպես է այն իրականացնում Իրաքում, մախսին վարչակարգի փուլումից հետո:

Դեռևս 2003թ. մարտի 6-ին «Ազգ» օրաթերթում Իրաքի շուրջ հրապարակումների շարքում էր նաև ՄԱԿ-ի գործունեության մասին բավական հետաքրքիր անդրադարձ, «ՄԱԿ-ը մշակում է Իրաքի հետպատերազմյան կառուցվածքի ծրագիր», վերնագրով:

Ըստ այդ հրապարակման «...ծրագրի 60 էջանոց պատճենը հայտնվել է Լոնդոնի «Թայմսի» տրամադրության տակ: Դրա մշակումն անցյալ ամսվանից հույժ գաղտնի պայմաններում իրականացնում են ՄԱԿ-ի 6 աշխատակիցներ՝ գլխավոր քարտուղարի տեղակալ Լուիզ Ֆրեչերի ղեկավարությամբ»¹:

Մինչ այդ ծրագրի յովանդակությանն անդրադառնալը, նշենք, որ արդեն իսկ դրա վերնագիրը վկայում էր Իրաքում սպասվող ԱՄՆ-ի կողմից ռազմական գործողությունների իրականացման անխուսափելիության մասին, ընդ որում «պատերազմ» դրակումով: Համաձայն այդ ծրագրի, Իրաքում Մադդամ Հուսեյնի վարչակարգի տապալումից 3 ամիս անց ՄԱԿ-ը մասնակից էր դառնալու երկրի ինքնակառավարման համակարգի ստեղծմանը: Հետաքրքիր է, որ անգամ տակտիկական նրբանկատություն է արտահայտված, այն է՝ «ՄԱԿ-ը մտադիր չէ լիովին իր հսկողության տակ առնել երկրի կառավարումը, իրաքյան մավթը, պաշտոնյաների հուսալիության ստուգումը կամ ԱՄՆ-ի օկուպացման սլայմաններում ընտրությունների անցկացումը: Փոխարենն Իրաքում կարող է ստեղծվել օգնության առաքելություն, որը կօժանդակի նոր կառավարության կազմավորմանը»²:

Եվ քանի որ նշված ծրագիրը հետաքրքիր է ոչ միայն քաղաքական տեսանկյունից, այլ նաև սոցիալ-տնտեսական հեռահար կառուցողական նպատակաուղղվածությամբ, ապա քերես Իրաքին մախսատեպիտ «օգնության առաքելությունը» արտահայտված է քոլոր հնարավոր դրսևորումներով: Այսպես՝ «ըստ ՄԱԿ-ի աղքատների, ծրագիրը կգործի մույնիսկ այն դեպքում, եթե ԱՄՆ-ը պատերազմ սկսի առանց անվտանգության խորհրդի/ՄԽ/ նոր քանաձևի ընդունման: Ծրագրի հեղինակները ՄԱԿ-ին համձմարարում են նշանակել համակարգող, որը կազմակերպության հատուկ ներկայացուցչից կդառնա հետպատերազմյան Իրաքում:

Այդ պաշտոնի ամենահարմար թեկնածուն հակամարտությունների հարթման գծով ՄԱԿ-ի հատուկ լիազոր Լախար Բրահիմին է, որն Ալժիրի մախլիմ արտգործնախարարն է: Աֆղանստանում ճա արդեն մասնակցել է նոր կառավարության կազմավորմանը: 68-ամյա Բրահիմիի դուստրը CNN-ի լրագրող է և ներկայումս աշխատում է Բաղդադում»³:

Հատկանշական է, որ անգամ անհանգստության և դժգոհության տրամադրություններ են արտահայտվել մամուլում: Այսպես՝ «ԹՊՅՏՆ»-ը նշում է, որ Իրաքը ՄԱԿ-ի օրինական անդամ է, ուստի մրա ապագա կառավարության հարցի քննարկումը սկսելով, ՄԱԿ-ի ղեկավարները խախտում են կազմակերպության կետերից մեկը, որն արգելում է միջամտել անդամ երկրների ներքին գործերին»⁴:

«Ազգ» օրաթերթը նշված հրապարակման մեջ անդրադարձ է կատարում նաև Իրաքի համար շատ կարևոր «Նավթ պարենի դիմաց» ծրագրին, վկայակոչելով «Ֆայնիշլ քայմա»-ի մեջբերումը, քե «ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան զրում են ՄԱԿ-ի քանաձևի մախազիժ, որը սանձափում է Իրաքի հետպատերազմյան կյանքին ՄԱԿ-ի «մասնակցության սկզբունքները»: Մասնավորապես մախատեպվում է փոփոխել «Նավթ

պարենի դիմաց» ծրագիրը, ինչը թույլ կտա Իրաքին մարդասիրական օգնություն ցույց տալ Սադդամ Հուսեյնի տապալումից հետո»⁵։

Վերը նշվածին ավելացնենք նաև, որ այդ օրերին Իրաքի շուրջն արդեն ամերիկյան բազմաազգայնացող զորք էր տեղակայված, և ԱՄՆ-ը բողոքովին պարտադիր չհամարեց ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդի /ՄՍ/ կողմից նոր բանաձևի ընդունումը։

Մասնավանդ որ ՄԱԿ-ի կողմից ընդունված մի որևէ բանաձև ԱՄՆ-ի համար «ցանկալի էր, բայց ոչ անհրաժեշտ»։

Ինչպես հայտարարել էր Սպիտակ տան մամուլ քարտուղար Արի Ֆլեյշները մամուլ ասուլիսում, ԱՄՆ-ի մախազահ Ջորջ Բուշը պարզ հասկացրել է, որ բանաձև լինի թե ոչ, ԱՄՆ-ը մտադիր է զինաթափել Սադդամ Հուսեյնին։

Այսօր, երբ Սադդամ Հուսեյնի վարչակարգը Իրաքում տապալված է, ՄԱԿ-ի գործունեությունը Իրաքում ստանում է աստվել պատասխանատու շեշտադրություն և տակտիկական տեսանկյունից նոր պայմաններում աշխատելու ունակության դրսևորում։

Կարևորը այն չէ, թե մախթոքը ծրագրված էր, թե ոչ հետագա գործունեությունը Իրաքում, ի դեմս նման կարևոր միջազգային կազմակերպության, ինչպիսին ՄԱԿ-ն է։ Եվ եթե զուգահեռներ ենք տարբերակում, հօգուտ ինչ-որ մախթակամ ծրագրի կամ սոցիալ-տնտեսական քննարկի հետևանք «պայմանավորվածությունների», ապա դեռանք նույնպես հաստատում են ՄԱԿ-ի կարևորությունը միջազգային հարաբերություններում։

Տեղին է նկատել, որ Իրաքը ՄԱԿ-ի կազմում է ընդգրկվել 1945թ. դեկտեմբերի 21-ին։ Տարբեր տարիների միջազգային կանոնադրությանը ներկայացնելով իր ակտիվ կենցաղը՝ 1981թ. ՄԱԿ-ի երեսունվեցերորդ հերթական նստաշրջանի նաև 1982թ. տասներկուերորդ հերթական սեսիայի, նույն թվականի յոթերորդ և իններորդ սեսիաների Գլխավոր ասամբլեայի մախազահն էր Իսմաթ Քիթթանին։ Ի դեպ տարբեր տարիների Իրաքի ներկայացուցիչը ՄԱԿ-ում գլխավորել է նաև ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի վեոխմախազահի արժող, ինչպես նաև ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդում Իրաքը ունեցել է ոչ մշտական անդամներ, մինչև 1991թ. իր անդամները ունենալով ՄԱԿ-ի Տնտեսական և Սոցիալական խորհրդում⁶։ Թեև Իրաքը ամերիկյան ռազմական գործողությունների արդյունքում իր տապալված վարչակարգով և փլուզված տնտեսությամբ կանգնած է բողոքովին այդ խնդիրների առջև, սակայն ՄԱԿ-ը իր նկուն ծրագրերով ներկայանում է նոր պայմաններում աշխատելու ունակությամբ։

2005թ. ապրիլին Իրաքի խորհրդարանը ընտրեց երկրի նոր մախազահ։ Հատկանշական է, որ Իրաքի ասաջին դեմք ընտրվեց ազգությամբ քուրդ քաղաքական գործիչ, Բուրջաստանի հայրենասիրական

միության նախագահ Ջալալ Թալաբանին: Այդ ընտրությունը կայացավ 2003թ. հունվարին տեղի ունեցած երկրի խորհրդարանական ընտրություններում ծայրերի մեծամասնությունը ստացած առաջատար խումբ կազմող շիաների և քրդերի միջև ընթացող բանակցությունների արդյունքում: Եւ 2003թ. հուլիսից մինչև 2004թ. հունիսը ամերիկյան օկուպացիոն արմինիստրացիայի ստեղծած Իրաքում ժամանակավոր ղեկավար խորհրդի նախագահության անդամ էր:

Իրաքում 2003թ. հունվարին կայացած խորհրդարանական ընտրություններում Քուրդստանի հայրենասիրական միությունը և նրանց նախկին ընդդիմախոսները՝ Քուրդստանի դեմոկրատական կոսակցությունը հանդես եկան միասնական բրկով, ազգային խորհրդածողովում ստանալով 75 ձայն:

Իրաքի նորընտիր նախագահ Ջալալ Թալաբանու տեղակալներ ընտրվեցին շիա Արդեշ Բահեյին, որը նախկինում, ժամանակավոր արմինիստրացիայի կազմում էր, գրադեցնելով ֆինանսների նախարարի պառոտ և աուննի՝ Գազի ալ-Յավարը, որը մինչ այդ Իրաքի «ժամանակավոր» նախագահն էր: Իրաքում նախագահական խորհրդի այս երեք անդամներն էլ կոչված էին ընտրել երկրի նախարարների խորհրդի ղեկավար, այսինքն վարչապետ և ձևավորելու նոր կառավարություն: Այդ քնննածությունը հաստատվեց 2005թ. ապրիլի 8-ին, շիա-մահմեդական Իրքահին ալ-Ջաֆարի օգտին⁷:

Ուշադրության արժանի է ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Քոֆի Անանի զննահատականը այս ընտրություններին:

«Իրաքում, վերջերս կայացած ընտրությունների հաջողությունը ստեղծում է բարենպաստ իրադրություն: Ժամանակավոր փուլի հաջող ավարտը շատ մեծ նշանակություն ունի:

Ես լի եմ վճռակամությամբ հասնել նրան, որ ՄԱԿ-ը ամեն հնարավորը կօգտագործի օգնելու համար Իրաքի ժողովրդին ավարտելու այդ գործընթացը»: «...այսօր համաշխարհային հանրությունը ընդունում է, որ քրդերի համար կարևոր է ընդհանուր խնդիրը՝ Իրաքի առաջընթացը ելման կետից՝ հաջողությամբ ավարտված ընտրություններից, խաղաղ, քարգավաճ և դեմոկրատական ապագային»: «Մինչև իսկ վերջերս ենչած անհամաձայնությունների արձագանքները կարող են շրջվել նոր հնարավորություններով: Հենց այն, որ ՄԱԿ-ը չէր տալիս իր համաձայնությունը Իրաքում սկզբնական էտապի որոշ գործողությունների համար, այժմ նրա համար ապահովում է անկասածելու փառախոթյուն և մերժեցում իրաքյան խմբերին, որոնք պետք է համաձայնվեն միանալ քաղաքական նոր գործընթացին, խաղաղության վերահաստատման նպատակով: Այսօր հենց այդ ժամանակն է օգտվելու համար նման առավելությունից»⁸:

ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարը առանձնակի կարևորում է իրաց-
 ցիների որպիսի ընդունելու քաջությունը, ժամանակի պահանջը սրափ
 զմահատելը: «Ոչ որ չի կարող անտարբեր մնալ իրացցիների ցուցաբ-
 րած խիզախության հանդեպ, որոնք եկան ընտրական տեղամասեր:
 ՄԱԿ-ը կարողանում է այն աջակցությամբ, որը կարողացավ ցուցաբ-
 րել ինքը զարգացնելու ընտրությունների քաղաքական բազան, ինչպես
 մասնաճյուղի կամ մասնաճյուղի մասին օրենք և ձևավորել ընտրական անկախ
 հանձնաժողով, որը իրականացրեց ընտրությունների անցկացման վե-
 յախակողությունը: ՄԱԿ-ի հանձնախումբը, որը կազմված էր ավելի քան
 50 աշխատակիցներից օգնեց հանձնաժողովի աշխատանքին Բաղդա-
 դում, Ամմանում և Նյու-Յորքում: ՄԱԿ-ը մախապատրաստեց հանձնա-
 ժողովի անդամներին և բժշկի մի քանի հարյուր այլ աշխատակիցների, ո-
 ռոնք զբաղված էին ընտրություններով, նրանք էլ իրենց հերթին ուսուցա-
 նում էին ևս հազար մարդ: և այդ գործընթացում նույնպես մեծը նրանց
 օգնություն և աջակցություն ցուցաբերեցին»:

Իրացի համար հետպատերազմյան այս շրջանում անլավ
 կարևոր է Սահմանադրության գործընթացը: Այն անցնում է լարված և ի-
 րարամեծ մտեղցումների պայմաններում: Դիտորդները նշում են, որ Ի-
 րացի սուննիներին մտահոգում են ոչ թե Սահմանադրության այս կամ
 այն հոդվածին, բովանդակությանն առընչվող խնդիրները, այլ իշխա-
 նությանից զրկվելու փաստը: Սուննիները չեն կարողանում հաշտվել
 շիաների և քրդերի ղեկավար դիրքերի հնարավորության հետ: Մինչև իսկ
 սուննիների ներկայացուցիչները քաղաքական հետանկադրեր են փոր-
 ձում ներկայացնել, այն է՝ «փորձելով Սահմանադրության մախազի
 հարցում արժանանալ ԱՄՆ-ի աջակցությամբ սուննիների ներկայացու-
 ցիչները հայտարարում են, որ եթե ընդունվի Սահմանադրության այս
 մախազի՞նը, ապա Իրացի շիարմակ հատվածը կհայտնվի Իրանի լիա-
 կատար ազդեցության տակ: Իսկ անա ԱՄՆ-ի մախազահ Ջորջ Բուշն
 արդեն իրացցիներին կոչ է արել հանրաքվեի ժամանակ կողմ արտա-
 հայտվել Սահմանադրության ընդունմանը»:

«Մենք տեսնում ենք, որ Սահմանադրության հարցում սուննիները
 պատակտվել են, Սուննիների մի մասը դեմ է արտահայտվել Սահմա-
 նադրության որոշ հոդվածներին: Դա նրանց իրավունքն է: Նրանք ա-
 զատ հանրության ազատ քաղաքացիներ են», - ասել է ԱՄՆ-ի մախա-
 զահը, որի կարծիքով առավել կարևորն այն է, որ երկրի բնակչության
 մեծամասնությունը ներքաշվի սահմանադրական գործընթացում և մաս-
 նակցի սահմանադրական քննարկումներին¹²:

Սուննիները մտավախություն ունեն, որ մավթի վաճառքից ստաց-
 վող շահույթը կարող է կենտրոնացվել շիաների և քրդերի ձեռքում և
 պնդում են, որ այդ շահույթը հավասարապես բաշխվի իրացցի սուննի-

ների, շիաների և քրդերի միջև: Միաժամանակ բողոքի այլը է բարձրացրել Իրաքի նախկին նախագահ Սադդամ Հուսեյնի ԲԱԱԱ կուսակցության գործունեության կասեցումը և հետագա արգելքը հիմնական օրենքով, սահմանադրորեն:

Յեւ Իրաքում բնակվող շիաները և քրդերը միասին կազմում են երկրի ազգաբնակչության 80%-ից ավելին, սակայն Սահմանադրության նախագիծը առաջին ընթերցմամբ մերժվեց և միայն երկար քննարկումներից հետո արժանացավ խորհրդարանի հավանությանը, նշենք նաև որ սուննիները այդպես էլ չեն քարկվեցին գործարվող ճնշումների ազդեցությանը և իրենց ստորագրությունը հրաժարվեցին դեմ Սահմանադրության նախագծի տակ: Պետք է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ Իրաքի ամենաքիչը երեք մահաձգներում ընտրողների երկու երրորդի դեմ արտահայտվելու դեպքում Սահմանադրությունը կարող է հայտնվել ձախողման լուրջ վտանգի տակ: Սահմանադր., որ սուննիները շարունակում են մասնակցել Իրաքի քաղաքական գործընթացներին:

Մինչ այդ, Իրաքում ուժեղացվում է ԱՄՆ-ի ռազմական ներկայությունը: Հոկտեմբերի 15-ին Իրաքում կայանալիք Սահմանադրության հանրաքվեն և դեկտեմբերին նախատեսված համընդհանուր ընտրությունները կազմուպատրաստ դիմավորելու նպատակով Պենտագոնը ուժեղացնում է Իրաքում ամերիկյան զորքերի դիրքերը:

ԱՄՆ-ի Պաշտպանության նախարար Դոնալդ Ռամսֆելդի կարգադրությամբ 2005թ. օգոստոսից Իրաք են ուղարկվում 82-րդ օդաչու-սանտային դիվիզիայի 1500 զինծառայողներ: Ռոյթեր գործակալությունը նշում է, որ նրանք կմիանան Իրաքում արդեն տեղաբաշխված ամերիկացի 138 հազար զինծառայողներին և այնտեղ կմնան մոտ 4 ամիս:

Գործակալության տվյալներով Իրաքում ամերիկյան զորքի թվա-կազմը կարող է հասնել 160 հազարի: Ուղարկվող մոր զորախմբերը կոչված են զսպելու Իրաքում ահազնացող բռնությունների այլքը, ինչպես նաև վնասազերծելու ահաբեկչական վտանգի հայտնի օբյեկտները: Այդ նոր զորախմբերի Իրաք մեկնումից առաջ ԱՄՆ նախագահ Ջորջ Բուշը Արդանոյի մահանգի Կամպա քաղաքում ազգային զվարդիայի զինծառայողների և նրանց ընտանիքների առջև ելույթ ունենալով հայտարարեց, թե ԱՄՆ-ն ավարտելու է Աֆղանստանում և Իրաքում սկսած իր գործը:

«Քնանի դեռ նախագահ եմ, մենք կմնանք Աֆղանստանում և Իրաքում, կպայքարենք ահաբեկչության դեմ և կհաղթենք», ընդգծեց Բուշը, որի խոսքերը մեջբերում է RFI ռադիոկայանը¹¹:

Փաստորեն հաստատվում է 2005թ. մայիսի 18-ին ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշի երկրորդ նախագահական ժամկետի գլխավոր խնդրի իր իսկ պատկերացմամբ մասին վարվելակերպը, ինչի մասին նա մամուլ-մասն տեղեկացրեց Վաշինգտոնում միջազգային համընդհանուր

ինտոլտուտում ունեցած ելույթի ժամանակ: Այստեղ հանդես գալով, նա նշել է, որ իր պաշտոնավարման անցյալ տարիների փոքր իրեն համոզել է, որ վարչակարգի տապալումը զինված ներխուժման միջոցով ավելի քիչ աղբյուրավետ է, եթե ոչ աղբյուրային դարձնենք և հաշվի առնենք այդ երկրի և հասարակության հետագա վերակառուցման անհրաժեշտությունը, համեմատած տնտեսյալ ճեղքվածքային ճեղքի հետ:

ԱՄՆ-ի նախագահի այս ելույթում շատ հետաքրքիր տվյալներ են ամփոփված: Պարզվում է, որ տնտեսյալ ճեղքվածքային հիմքում ժողովրդական ապստամբությունները ավելի էժան են նստում, այսպես Աֆղանստանում և Իրաքում 2001թ. սկսած Վաշինգտոնը ծախսել է մինչև 300 մլրդ ԱՄՆ դոլար, իսկ այդ նույն ժամանակահատվածում դեմոկրատիայի թավշյա աջակցության նպատակով՝ ընդամենը 4,6 մլրդ - դոլար: Եւ առանձնակի նշել է, որ նման հեղափոխությունները ձեռնարկ են նրանով, որ չեն պահանջում վերստին ստեղծել պատերազմի հետևանքով ավերված պետական ղեկավարման կառուցվածքները¹²:

Այս անդրադարձը հաստատում է նման կարգի այն լուրջ խնդիրները, որոնք ծառայել են ԱՄՆ-ի իշխանությունների առջև Իրաքում:

Իրաքում ԱՄՆ-ի վարած պատերազմի հետևանքով ավերված պետական ղեկավարման կառուցվածքների վերակառուցման դժվարությունների մասին է խոսում Իրաքում սահմանադրական գործընթացի պատկերը:

ԱՄՆ-ի պաշտպանության նախարար Դոնալդ Ռամսֆելդի վկայությամբ և կանխատեսումներով՝ Իրաքը չի խաղաղվի ևս 12 տարի: Երես կարծիքով՝ Իրաքում ընդդիմությունը կշարունակվի դեռևս 5-ից 12 տարի, սակայն ապագայում պատերազմը կվարեն այդքան ոչ թե ամերիկյան և արտասահմանյան ուրիշ երկրների զորքերը, այլ տեղական զինված ուժերը: Առայժմ պարտիզանների գործողությունները կարող են ակտիվանալ տարվա վերջին նախատեսված Սահմանադրության ընդունման և երկրի մշտական կառավարության ստեղծման նախաշնչին:

Բռնության հնարավոր ճողվիտունը կամխելու նպատակով, ԱՄՆ-ի զինված ուժերի նրամանատարությունը ծավալել է ակտիվ երկխոսություն ստանի մարտիկների հետ:

Այս խոստովանությունը հաստատել է նաև ամերիկյան զորքերի կենտրոնական հրամանատարության ղեկավար գեներալ Ջոն Էրզկյոլը:

Փաստորեն, ընդդիմության ուժերի հետ երկխոսությունը հանդիսանում է այն կամպանիայի մի մասը, որի նպատակն է սնախորե իրաքյան ապստամբների և արտասահմանցի վարձկանների միջև:

Միջազգային զանգվածային լրատվամիջոցներով նույնպես տեղեկություն է հաղորդվել այն մասին, որ ամերիկյան ռազմական ուժերը դեռևս 2005թ. հունիսին կրկնակի անգամ հանդիպել են Իրաքի ստանի ապստամբների ներկայացուցիչների հետ:

«Նոկս-Նյուս» հեռուստալիքի կազմակերպած իր հետ հարցազրույցում, Ռամաֆեդդը այս հարցի շուրջ հայտարարել է, որ իրականում «չվիտմեները քաղական շատ են եղել» և պարզաբանել է, որ իրենց խնդիրն է մերզրավել իրենց շուրջն այն մարդկանց, որոնք պատրաստ են աջակցել քաղաքական գործընթացին Իրաքում: Նույնը է, որ մամն գործողությունների մարտական է անցկացնել հատակ սահմանազատում ընդդիմության ուժերի օրհանգիստների, որոնք վարում են սովորական մարտական գործողություններ և այն մարտիկների միջև, որոնք պայքարում են կազմակերպում, մահապարտ տեղորհյալներ են¹⁷:

Իրաքում մահապարտ տեղորհյալների գործողությունների արդյունքում 2005թ. միայն մայիս-հունիս ամիսների ընթացքում զոհվել է 1,2 հազ. մարդ¹⁸:

Այս տվյալները պատահական չեն, քանի որ 2005թ. հունվարին անցկացված խորհրդարանական ընտրություններից հետո, օկուպացիոն ուժերի և ապստամբների միջև մարտերը Իրաքում նոր ուժով ծավալվեցին:

Վրայակոչելով ամերիկյան զինվորական հրամանատարության պաշտոնական ներկայացուցչին ԻՏԱՌ-SUUU-ը հաղորդում է, որ Իրաքում ամեն օր մոտ 70 ահաբեկչություն է իրականացվում: Դրանց մեծ կան քաղաքիվ իրաքցի խաղաղ քնակիչներ, կանայք և երեխաներ: Մեծ թիվ են կազմում նաև զոհված ամերիկացի զինծառայողները: Միայն մայիսին Իրաքում զոհվել են 77 ամերիկացի զինծառայողներ:

Հակաիրաքյան պատերազմի սկզբից ի վեր սպանված ամերիկացիների թիվը հասել է 1658-ի: Վերավորների թիվը գերազանցել է 12630-ը: 2005թ. մայիսի տվյալներով Իրաքում տեղաբաշխված ամերիկացի զինծառայողների թիվը կազմում է 139 հազ.: Այդ նույն ամսվա ընթացքում Իրաքում զոհվել են նաև 600-ից ավելի իրաքցիներ, ինչպես նոր քանակի զինծառայողներ և ռադիկալներ, այնպես էլ խաղաղ քնակիչներ¹⁹:

Բնական է, որ Իրաքի սումնի մահմեդականները ձգտում են ավելի լայն մասնակցություն ունենալ երկրի Սահմանադրության խմբագրական աշխատանքներին, ինչը այդպես էլ նրանց չքավարարեց:

2005թ. մայիս-հունիս ամիսներին հաղորդվում էին Իրաքի հյուսիս-արևմուտքում շարունակվող մարտերի մասին: Ամերիկյան հրամանատարությունը հայտարարել է, որ Միդիայի սահմանի մոտ իրաքցի ապստամբների զին ծավալված գործողությունների ընթացքում հունիսի 8-ին, յոթըշաբթի օրը սպանվել են 4 ամերիկացիներ, ձերբակալվել են 70 կասկածյալներ: Իսկ Ֆրանսուադեի տվյալներով, այդ նույն շրջանում առևանգվել են 22 իրաքցի զինծառայողներ: Նրանց գերի են տարվել Ռավա քաղաքի մոտակայքում գտնվող իրաքյան քանակի ռազմականացնից ոչ հեռու, անհայտ զինյալներին հարձակման հետևանքով: Նշված է,

որ բոլոր այդ պատահողները շիա մահմեդականներ են¹⁶: Ինչը վկայում է, որ դա կարող է լինել առանձինների ձեռքի գործը:

Իրաքի նոր Մահմադադարության հաստատման մախաշեմին, ԱՄՆ-ի նախագահ Բուշը խոստովանել է, որ Ամերիկյան առաջիկա ժամանակներում կարող է բախվել Իրաքի ընդդիմադիրների առավել դատան հակազդեցությամբ: «Մեր երկիրը Իրաքում իրականացնում է քարոզ առաքելություն, և մենք կարող ենք սպասել ավելի կատաղի ընդդիմադրության առաջիկա շաբաթների և ամիսների ընթացքում», ասել է նա ամերիկյան ռադիայով իր երկրի ժողովրդին հասցեագրված ուղերձում:

Եվ, կարծես, ի հաստատումն Բուշի այս կանխատեսումների, Իրաքի հյուսիսում Մուսուլ քաղաքի սուտիկանական շտաբում տեղի ունեցած հեթոթական սպառյունը երկար սպասել չուվեց: Արդյունքում երեք մարդ զոհվեց, 14 մարդ առացավ տարբեր աստիճանի մալմանական վնասվածքներ, հաղորդում է Ռեյքեր գործակալությունը¹⁷:

Նման մահաբեր գործողությունները Իրաքում այս ժամանակահատվածի համար դարձել են հատկանշական երևույթ: Այսպես հուլիսի 11-ին Իրաքում, Բաղդադից հյուսիս-արևելք գտնվող Հալիս քաղաքի մուսքի բլուկատսի վրա իրականացրած տեռորիստական գործողության արդյունքում, զոհվեցին 8 իրաքցի զինծառայողներ: Նման կարգի դիմադրության հարձակումները այդ շաբաթվա նոսրագույն օրերին, խեցին ավելի քան 50 մարդու կյանք¹⁸:

Միաժամանակ Մահմադարական գործընթացներում ընդդիմադիրների սպառյուն հանգեցրեց Իրաքում գործող դիվանագիտական ծառայողների խոցելիությանը: 2005թ. հուլիսի 5-ին Իրաքում Բահրեյնի դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարը առացավ վնասվածքներ, անհայտ մարդկանց զինված հարձակման հետևանքով: Գնալը կատարվեց էլ-Մամսուր հեղինակավոր շրջանում, ուր տեղակայված են դիվանագիտական առաքելություններ և արտասահմանյան ընկերությունների օֆիսներ: Նույն օրը երաձգության հարվածների ենթարկվեց Պակիստանի դեսպանատան ներկայացուցիչը¹⁹:

Իրաքում 2005թ. հուլիսի սկզբին եզրադուսի դեսպան Ինաք Շերիֆը առևանգվեց գողեսյանների կողմից: Նրան մեղադրեցին ամերիկացիների հետ գործակցելու մեջ և մահապատժի ենթարկեցին: Հուլիսի 21-ին Բաղդադում առևանգվեցին ալժիրցի 2 դիվանագետներ:

Սկզբաբանների կարծիքով, իրաքցի գողեսյանները դիվանագետներին բիրախ են դարձնում միջազգային ընկերակցության կողմից Իրաքի նոր կառավարության ճանաչմանը խանգարելու նպատակով: Ընդ որում շատ հարձակումներ իրականացվում են քաղաքացիական փայրերում՝ այսպես, ականատեսների վկայությամբ, ալժիրցի դիվանագետների առևանգումը իրականացվել է Բաղդադի արևմտյան մասում գտնվող

ոնստորանմերից մեկի մուտքի մտ: Առևանգիչները ոնստորանին մուտեցել են երկու ավտոմեքենաներով²⁰:

Պակաս ակնհայտ և կարևոր չեն երկրի քաղաքական գարգացումների տեսանկյունից, նաև ներքին անհամաձայնությունները, որոնք շատ դժգոհում ստանում են զինված նակամարտությունների արտահայտում: Հայասնի է, որ Իրաքի դեկավարությունը պաշտարանում է շիաների «Բաղրի կազմակերպությանը», իսկ վերջինս էլ մեղադրվում է քազմաթիվ սուննիների սպանության մեջ: Թեև 2005թ. մայիսի վերջից հունիսի սկիզբը առևանգվել են 22 իրաքցի զինվորներ, Իրաքի մախազահ Ջալալ Թալաբանին և վարչապետ Իբրահիմ ալ-Ջաֆարին համոզես են եկել շիաների «Բաղրի կազմակերպության» պաշտարանությամբ:

CNN նեոուտարնկերությունը մեջբերում է Թալաբանիի այն խոսքերը, թե շիա գրեհայինները և քրդերի զինված կազմավորումները Իրաքի ազատագրման հեղուսներ են և երկրի հավատարիմ զավակներ²¹:

Փաստորեն Իրաքի ներկայիս դեկավարությունը ներկայացնում է այն ուժերին, որոնք իր էիմնական հենարանն են և որոնք կրանք են կոչել հենց այդ իշխանությամբ: Մամազանդ որ «Բաղրի կազմակերպությունը» որպես քաղաքական շարժում ընդամենը երկու տարվա կենսագրություն ունի: Մակայն չմոռանանք, որ անցյալում այն կոչվում էր «Բաղրի քրիզադներ», լինելով Իրաքի խղամական հեղափոխության գեթազույն խորհրդի զինված թեղ՝ որպես շիա իրաքցիների ամենաազդեցիկ կազմակերպություն:

Նախագահ Թալաբանին մերժել է «Բաղրի կազմակերպությանը» հասցենազրված մեղադրանքները, դրանք համարելով անհիմն ամբաստանություն: Մյաժամամակ Իրաքի նոր մախազահը՝ շիաներին և քրդերին շնորհակալություն է հայտնել նախկին նախագահ Սադդամ Հուսեյնին ցույց տված դիմադրության համար, ինչը նպաստեց այդ վարչակարգի տապալման նպատակի իրագործմանը: Նշվում է, որ այդ կազմակերպությունն ուզում է էական դեր խաղալ Իրաքի անվտանգության ապահովման գործողություններում, իսկ սուննիները ձգտում են ավելի լայն մասնակցություն ունենալ երկրի Մահմաճաղության խմբագրման աշխատանքներում²²:

Այդ խմբումները Իրաքի նոր Մահմաճաղության ընդունման նախաչենին կազմում են իրադարձությունների մի ամբողջ շրթա, զնալով դժվարացնելով նաև երկրի իրավապահների աշխատանքը: Մամուլում համախակի են դառնում տեղեկությունները գրեհայինների հարձակումների մասին զինծառայողներով տեղակայված վայրերում, որոնք տեղեկված են ծանր հետևանքներով:

2005թ. աուլիսի 19-ին Իրաքի տարրեր շրթաններում իրականացված մի քանի հարձակումների աղոյունքում զոհվել է ավելի քան 15 մարդ՝ էիմնականում ոստիկաններ և զինծառայողներ: Մյաժամամակ,

տեղեկություն է տալագրված մաս այն մասին, որ Իրաքում ԱՄՆ-ի Ռազմական ուժերի հրամանատարությունը հրաման է տվել ձեռքարկել Բուրյատանի քանվորական կուսակցության առաջնորդներին²⁷:

Այդ մասն քննարկողը շարունակվեց մաս հաջորդ օրերին: 2005թ. հուլիսի 20-ին Քաղաքում զինակոչային տեղամասի մուտակայքում իրականացված ուժեղ պայթյունի հետևանքով զոհվել է ամենաքիչը 10 մարդ և 20-ը ստացել են վնասվածքներ:

Սուննիները, որոնք մասնակցում էին Իրաքի նոր Սահմանադրության նախապատրաստման հարցերով ստեղծված Հատուկ Հանձնաժողովի միատերին, ստիպված էին հեռանալ այդ հանձնաժողովից, քանի որ հենց այդ օրերին՝ 2005թ. հուլիսի 19-ին, երեքշաբթի օրը իրենց երկու գործընկերները սպանվեցին անույտ մարդասպանների արձակած հրազենային կրակոցներին²⁸:

Ընդհանրապես, այս ժամանակահատվածը մի յուրօրինակ քննություն է ոչ միայն Իրաքի համար, քե ինչպես է փյուզված երկիրը վերաբերվում իր սեփական խնդիրներին, մաս կուսիցիոն ուժերի համար, որոնք հայտնվել են ամենախաղաղ իրադրության մեջ, ինչպես մաս միջազգային կազմակերպությունների համար, ստացին հերքին ԱՄՆ-ի, ուրը անդամ պետությունների հետ գործ ունի:

Տեսադաշտում պարզ պատկեր է, քե ինչպես Իրաքի Սահմանադրությունն ընդունելու վաստղ որոշակի կատարիքատորի դեր է կատարում կուսիցիոն գլխավոր ուժերի համար:

Պատասխան չէ, որ Իրաքի նախագահ Ջալալ Թալաբանին մեղադրում է վարչապետ Իբրահիմ ալ-Ջաֆարին իշխանությունը ոգորպացնելու մեջ: Քուրդաստանի լրատվական գործակալության տարածած հայտարարության մեջ, որի հեղինակն է նախագահ Թալաբանին, վարչապետ ալ-Ջաֆարիի հասցեին ասվում է, որ մա որպես երկրի կատարության ղեկավար խախտում է շիաների և քրդերի միջև իշխանության տարանջատման մասին իր վազդրությունները: Թալաբանին լինելով ազգությամբ քուրդ, մղադրում է վարչապետին՝ մի շարք ազդեցիկ նախարարական պաշտոնները իր յուրային շիաների միջև քաշխելու շարժառիթով²⁹:

Այդ նույն ժամանակահատվածում գնալով ավելի հաճախակի են դառնում սեփական ուժերը վերագնահատող խոստովանությունները կուսիցիոն ուժերի կողմից:

Ինչպես հարորդում է «Նյու Յորք Թայմսը» Պենտագոնի ղեկավարությունը մտադիր է 2006թ. գարնանը Իրաքում տեղակայված իր զինմատայողների քիվը նվազեցնել 20-30 հազարով: 2005թ. օգոստոսի տվյալներով՝ ըստ այդ հրապարակման, Իրաքում ԱՄՆ-ի քանակի զինվորների քիվը 138 հազար է: Իսկ 2005թ. ղեկտեմբերին երկրում նախատեսված Ազգային ասամբլեայի ընդությունների անցկացման առիթով

այլ թիվը ժամանակավոր կազմելանա և ամերիկյան ավելի քան 160 հազար զինվորներ կտեղակայվեն Իրաքում²⁶:

Մեծ Բրիտանիան նույնպես մտադիր է իր գործերի գերակշռող մասը դուրս բերել Իրաքից: Համաձայն «Սանդեյ մեյլ» քրիտանական թերթի լրագրողների հայրաքայքած գաղտնի փաստաթղթի, որը կրում է «Իրաքում իրադարձությունների զարգացման տարբերակներ» վերնագիրը, Մեծ Բրիտանիայի պաշտպանության մախարար Ջոն Ռիդը վարչապետ Ցոնի Բլեիրին հորդորում է Իրաքից վերադարձնել 8500 քրիտանացի զինվորների առաջիկա երեք ամիսների ընթացքում, իսկ մնացյալ 3000 զինձառայողներին դուրս բերել հաջորդ 6 ամսվա ընթացքում:

Այդ գաղտնի փաստաթղթում նշվում է նաև, որ քրիտանական զորքն Իրաքից հանելու որոշումը խաչ կքաշի ամբողջ կոալիցիայի վրա, քանզի Մեծ Բրիտանիայից հետո Իրաքը կարող են թողնել ԱՄՆ-ի Գլխավոր դաշնակից նաև այլ երկրներ:

Հիշյալ փաստաթուղթը առաջին իրական ապացույցն է, որ քրիտանացիները որոշել են Իրաքում լքել ամերիկացիներին:

«Մտադիր ենք 2005թ. հոկտեմբերին իրաքցիներին հանձնել ալ-Մուտանայի և Մախամի մահանգների վերահսկողությունը: Բրիտանացիների վերահսկողությանը ենթակա մյուս երկու մահանգներն իրաքցիներին կհանձնվեն 2006թ. ապրիլին», - նշված է փաստաթղթում²⁷:

Այս նշված պետությունների օրինակին հետևելու միտում ունի նաև Իտալիան, դատելով Շուտլանդիայում 2005թ. հուլիսի 8-ին ավարտված «Մեծ ութնյակի» զագաթածողովում Իտալիայի վարչապետ Սիլվիո Բեռլուսկոնիի այն հայտարարությունից, համաձայն որի՝ նախ տարվա սեպտեմբերից իր երկիրը սկսելու է Իրաքից 300 իտալացի զինձառայողների դուրս բերումը, վերջնական որոշումն այդ մասին վերապահելով «ամփոսանգության պայմաններից» կախվածության գործոնին²⁸:

Հենց այդ նույն օրերին տեղեկատվություն տարածվեց այն ժապին, որ տասնմեկ քրիտանական զինձառայողներ պետք է կանգնեն դատարանի առջև իրենց կատարած հանցագործությունների մեղադրանքով, որոնք իրականացրել են Իրաքում 2003թ. զինձառայության ընթացքում: Այդ հանցագործությունների թվում է նաև երկու ամնող մարդկանց առանություն, քաղաքացիական անձանց կազմից²⁹:

2005թ. հոկտեմբերին Իրաքի Սահմանադրության ընդունման հանդարվից քիչ անց մախատեոված Իրաքի նախկին նախագահ Սադդամ Հուսեյնի դատավարությունը նույնպես որոշակի հանգուցալուծումների առիթ տվեց: Նրա փաստաբան Իսամ Գազզաուին հայտարարել է, որ իրենք մասնակցում են ոչ լիարժեք դատական պրոցեսի: Սադդամ Հուսեյնին մեղադրում են մի շարք հանցագործությունների մեջ:

«Իզվեստիա» թերթի քրթակցի այն հարցին, թե «Ինչու» է դատավարությունը սկսվում հենց այդ ժամանակ: Չէ՞ որ ամերիկյան ադմի-

նիստըացիայի ներկայացուցիչները դեռ քիչ առաջ հավաստիացնում էին, որ Սադդամի դատավարությունը չպետք է իր ժամանակացույցով հանդնկնի Իրաքի Սահմանադրության հանրաքվեի հետ, որը պետք է ավարտվի օգոստոսի կեսերին: Ամերիկացիները մտավախություն ունենին, որ Սադդամի դատավարությունը կառաջացնի միջկրոնական բախումներ: Սուացվում է, որ դրանից այլևս չե՞ն երկյուղում»:

Սադդամ Հուսեյնի փաստաբան Իսամ Գազզալին այդ հարցին պատասխանել է՝ «Այդ ամենը մեծ հանելուկ է, չեմ կասկածում, այդ քվում մահ ենեց իրենց՝ դատավորների համար: Գլխավոր խնդիրը Սադդամ Հուսեյնի գործով Հատուկ տրիբունալի լրիվ կախվածությունն է ամերիկացիներից, այնպես որ ոչ միայն վերջնական որոշումները, այլ ամզամ այդ տրիբունալի գործողությունների Ծրագիրը մնում են անկանխատեսելի»³⁰:

Այդ հարցազրույցը «ԲՊԿԵՍԻՄ» բերքում տարագրվել է 2005թ. հուլիսի 20-ին, դրանից հետո որոշ փոփոխություններ եղան կապված Իրաքի Սահմանադրության մախագծի քննարկումների ժամկետի հետ, քանի որ առաջին քննարկմամբ այն մերժվեց: Մակայն նշված հարցազրույցը և դրա պատասխանը որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում: Մասնավանդ որ իրականում դեռ մինչև 2005թ. օգոստոսի վերջը Իրաքի Սահմանադրության կազմողները վիճում էին պետության կառավարման, իսլամի դերի, կանանց իրավունքների և մավթի վաճառքից ստացվող շահույթի բաշխման հարցերի շուրջ: Օգոստոսի 15-ին մախատեոված մախագծի հաստատումը օգոստոսի 28-ին, այդպես էլ բավարար չափով չգոհացրեց երկրի բոլոր շահագրգիռ ուժերին հավասարաչափ կերպով:

«Նոր Հիմնական օրենքում կարտացոլվեն և՛ շիաների, և՛ սուննիների և՛ քրդերի կարծիքները: Իրաքում վերջապես դեմոկրատիա կլինի, - հայտարարել է Հատուկ հանձնաժողովում շիաների մախագահ Ալի ալ-Ղաբբանը: Նա ավելացրել է, որ մախկինում ամեն ինչ այլ ձևով էր ընթանում: Սադդամ Հուսեյնը ամձամբ է գրել Սահմանադրությունը, և ինքը ներկայացնում էր օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունը մեկ դեմքով»³¹:

Իրաքի նոր Սահմանադրությունը քվով յոթերորդն է լինելու Իրաքի վերջին 84 տարիների պատմության մեջ: Այդ Սահմանադրության մախագծի հաստատմանը կուղված Սահմանադրական Հատուկ հանձնաժողովի կազմը 71 հոգուց էր բաղկացած՝ 15 սուննիներ, 15 քրդեր, 28 շիաներ և մնացած 13-ը՝ առանձին կուսակցությունների, շարժումների էքնիկ խմբերի ներկայացուցիչներ են: Կամանց ընդհանուր թիվը Հատուկ հանձնաժողովում 9-ն է: Պարզվում է, որ կամայք Իրաքում ակտիվ վերաբերմունց են ցուցաբերում Սահմանադրության հարցերում:

«Երանց մեզ մոտ ամենաակտիվն են: Յանկանո՞ւմ են ստանալ այնպիսի իրավունքներ, ինչպիսիք ունեն Արևմուտքում գեղեցիկ սեռի ներկայացուցիչները», իրաքցի կանայք մտավախություն ունեն, որ մեր Սահմանադրությունը քաղաքացիներին կհենվի իսլամի նորմերի վրա: «Այդ դեպքում կանայք տղամարդկանց համեմատությամբ ավելի քիչ իրավունքներ կունենան, օրինակ՝ ժառանգության փոխանցման կամ ապահարգանի դեպքում», - ասել է Իսլամական իրավունքի քննադատական ուսումնասիրության կենտրոնի փորձագետ, «Շենքեյիզը և իսլամը» գրքի հեղինակ Մաի Յամանին»²² «Բզվեստիա» քեթրի թղթակցին:

Մինչ Ջորջ Բուշի ադմինիստրացիան ստիպված էր սկսել մեր հետաքննություն կասկած Իրաքում ամերիկյան զինվորականների շարաշահումների հետ, այս անգամ խոսքը Իրաքի նախկին նախագահ Սադդամ Հուսեյնի լուսանկարների շարքի մասին է, որոնք պատկերում էին նրան ԱՄՆ-ի նկատմամբ տակ գտնվող Բադդադի մոտ տեղակայված քամառում²³:

Երանագահ Բուշը փորձել է դեպքի առիթով զարմացած հասարակությանը հանգստացնել, ասելով՝ «Ես չեմ կարծում, որ այդ լուսանկարների հրապարակումը իրաքյան խոտվարարներին կտխիլի իրազդրել մեր հանցագործությունները»: Ըստ Պենտագոնի ներկայացուցիչների, այդ լուսանկարները ունեն մեկ տարվա փառնություն՝ կատարված են մոտավորապես 2004թ. հունվարից հունիս ընկած ժամանակահատվածում: Սադդամ Հուսեյնը այդ ժամանակահատվածում գտնվում էր ԱՄՆ-ի զինվորականության ձեռքում /նրան ձևակամորեն էին հանձնել իրաքցիների հսկողությանը՝ 2004թ. հուլիսին/: Դա նշանակում է՝ նրա վրա տարածվում էր ԺՄՆյան կոնվենցիայի համապատասխան հողվածը ռազմագերիների իրավունքների մասին, համաձայն որի արգելվում է հրապարակել գերիների անձնական կյանքի մասին որևէ նյութ:

Դեպքի առիթով Բուշի առաջին հայտարարությունից երկու ժամ անց, Սպլիտակ տան մասնով քարտուղարի տեղակալ Ջրենթ Դաֆին ընդունեց, որ այդ լուսանկարների հրապարակումը ամերիկյան զինվորական կանոնադրության և ԺՄՆյան կոնվենցիայի կոպիտ խախտում է: «Ես կարծում եմ, որ մեզ կարող են սպասվել լուրջ հետևանքներ», - ասաց նա, շարունակելով, որ ամերիկյան նախագահը կատարվածը ծանր է ընկալել և պահանջում է անցկացնել ամենամանրամասն հետաքննություն²⁴:

Այդ լուսանկարները միաժամանակ հայաճակի էին քրիստոնական «Մամ» և ամերիկյան «Երև Յորք փոստ» քեթրերի էջերում, որոնք պատկանում են նույն սեփականատիրոջը՝ մեդիա-մագնատ Ռուպերտ Մերդոկին:

ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշը հարմար առիթ էր փնտրում ամերիկացիներին հիշեցնելու համար, որ իրենց երկիրը գտնվում է պատե-

բազմակամ վիճակում: «Մենք գտնվում ենք պատերազմական վիճակում և սա համդիսառում է դրա վշտայի հետևանքը», - ասաց նա Իրաքում 2005թ. օգոստոսին զոհված 14 ծովային հետևակայիններից հրաժեշտի արարողության առիթով իր կույրում, Դալլասի մերձակայքում:

Ամֆիթիաս զբաղեցրեցինսնսն պայթիչ էր Եփրատի հովտում ռազմական գործողություն իրականացնելիս, ճանապարհին տեղադրված ռումբից: Դա ամերիկյան զինուժի ամենամեծ կորուստների շարքում է. սկսած 2003թ. մարտից Իրաքում զոհված զինծառայողների թիվը հասնում էր 1820-ի³⁵: Իրաքում զոհված ծովային հետևակայինների թիվը այդ վերջին մեկ շաբաթում կազմում էր 21 մարդ: Իսկ զոհվածների մայրերը հանդգնած էին, որ իրենց որդիները իգուր են զոհվում և պատասխան էին պահանջում «Իրաքը Ամերիկայի համար վտանգ չէր ներկայացնում, և մեր որդիները ամհասկանալի է, թե հասնում ինչի են մտնում», - ասում էր որդեկորույս Սիմոնի Շահանը Ջորջ Բուշի նախագահական տեխասյան ռանչոյի մոտ Կրեթորդում կայացած իմպրովիզացված ցույցի ժամանակ, որի մասնակիցները ամերիկյան զոհված զինծառայողների մայրերն էին³⁶: Այդ արարողությունը համընկեց ամերիկյան «Նյու Ուիկ» հանդեսի մի հրատարակմանը, նասարակական հարցման տվյալների մասին, համաձայն որի ամերիկացիների մեծամասնությունը՝ 61%-ը չի սատարում Բուշի ռազմավարությանը Իրաքում: Սա Իրաքում ԱՄՆ-ի վարած պատերազմի սկզբից մինչ այժմ ամենացայտուն ցուցանիշն էր³⁷:

Լուսարամման ենթական մշված ժամանակահատվածը Իրաքում քաղաքական քաղղ հագեցվածությամբ բեղադրում էր համապատասխան գործունեություն՝ ռեբմն և աղեկվատ դիրքորոշում ԱՄԿ-ի համապատասխան կառույցների կողմից: ԱՄԿ-ի Անվտանգության խորհրդի նախագահի կողմից հաստատված փաստաթղթերի Իրաքին վերաբերվող մասի հիմնական ասելիքը հետևյալն է՝ ուժեղացնել աջակցությունը Իրաքին: Դրանցից մեկը ընդունված է 2004թ. մարտի 24-ի միտի 4930 զբանցումով և կրում է՝ «Ուժեղ աջակցություն Միացյալ Ազգերի հանձնախմբի կողմից Իրաքին ցույց տրվող օգնությունը անհապաղ իրականացնելու մասին որոշմանը» վերնագիրը³⁸, որը նաև դիմումի տեսք ունի:

Հաջորդը՝ ԱՄԿ-ի Ան նախագահի կողմից հաստատված փաստաթուղթը ընդունված է 2004թ. ապրիլի 27-ին կայացած 4953 միտի արձանագրությամբ և կրում է՝ «Ուժեղ աջակցություն Իրաքի հատուկ խորհրդականի ցանքերին» վերնագիրը³⁹:

Ուշադրության արժանի այս կարևոր փաստաթղթերը իրենց բովանդակությամբ լինելով միջանցիկ չէին տառիմանափակվում ընդունման ժամկետով և շարունակական քնույթ ունեցան: 2004թ. օգոստոսի 12-ի,

նիստի 5020 գրանցման համաձայն նշվում են նաև մախկին քանաձևերը՝ 1500 /2003/, 14 օգոստոսի 2003 և 1546 /2004/, 8 հունիսի 2004: Այս հիմքի վրա ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը որոշում է կայացրել երկարաձգելու Իրաքին ցույց տրվող իր կազմակերպության օժանդակության առաքելությունը, նկատի ունենալով, որ ՄԱԿ-ը կարող է ղեկավար դեր խաղալ Իրաքի ժողովրդին և կառավարությանը ցույց տրվող օգնությանը ծնավորելու համար այնպիսի ինստիտուտներ, որոնք կներկայացնեն օրինակելի կառավարություն: Այդ քանաձևի համաձայն Իրաքին ցույց տրվող օգնության առաքելության մանդատը երկարաձգվեց ևս 12 ամսով, հաշված իր ընդունման ժամկետից մինչև 2005թ. օգոստոս⁶⁰: Նշվածը՝ վերջնաժամկետ չէ: Եարունակվեց նաև Իրաքի համար կարևոր «Նավթ սրբերնի դիմաց» ծրագիրը, որը ամենից վիճահարույցն է ՄԱԿ-ի համար իր հետևանքներով, որոնց մասին զանգվածային լրատվամիջոցների քազմիցս անդրադառնում են⁶¹: Այսուհանդերձ՝ նշված ժամանակահատվածի առանցքում մնում է Իրաքի նոր Սահմանադրության ընդունումը, դրան մախտորոշող գործընթացներով: ՄԱԿ-ը այդ ընթացքում ցուցաբերել է հստակ դիրքորոշում: «Նոր Սահմանադրությունը, ինքնակելի իրաքյան Սահմանադրություն, և իրաքցիները իրենք կորաշեն դրա ձևը: Խոսք անգամ չիմել չի կարող իրաքցիների համար անընդունելի օտար գաղափարների և մոդելների մասին: Սակայն, եթե նրանք խորհուրդ հարցնեն /իսկ նա մտածում են, նրանք դրան կղիմեն/, մենք քավարար գիտելիցներ և փորձ ունենք, որոնցով կարող ենք կիսվել: Հոկտեմբերին, Սահմանադրության մախազծի համաձայնեցումից հետո, տեղի կունենա հանրաքվե, որը բոլոր իրաքցիներին հմարավորություն կտա ալտահայտելու իրենց կարծիքը այդ առիթով: Մենք հույս ունենք, որ կարող ենք ընտրական համձնաժողովի հետ համագործակցել հանրաքվեի կազմակերպման ընթացքում և դրան հաջորդող խորհրդարանական ընտրություններում այնպես, ինչպես մենք համագործակցեցինք նրա հետ վերջերս կայացած ընտրությունների մախապատրաստման ընթացքում և միմչև այժմ համատեղ աշխատում ենք արդյունքների մշակման և ստուգման վրա», - նշել է ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղար Զոֆի Անանը:

Գեոևս 2005թ. մարտի սկզբին նա նրապարակել է հետևյալ տվյալները՝ ՄԱԿ-ի հաստատությունները, հիմնադրամները և ծրագրերը, ընդհանուր թվով՝ 23, համատեղ աշխատում են երկրի վերակառուցմանն ուղղված միջազգային օգնությունը համակարգելու գծով: ՄԱԿ-ը հավանություն է տվել և ֆինանսավորել է ընդհանուր թվով 46 մախազծի՝ 494 միլիոն ԱՄՆ-ի դոլար արժողությամբ: Նա նշել է նաև, որ կարևորը ոչ թե ՄԱԿ-ի աշխատակիցների թիվն է, այլ որ Իրաքում իրենց աշխատանքի մեծ մասը՝ համձնախմբի ուսուցանում, կոմսուլտացիոն աշխատանք, համակարգում, ֆինանսական միջոցների հոսքերի սպասարկում և աղև,

կարելի է իրագործել մաս երկրից դուրս, այսինքն պայման չեն իրացում գտնվելը⁴⁷։

Սույն հոդվածում օգտագործված նյութերի լուսաբանումը հաստատում է մաս, որ իրաքյան մավթի դեքը գնալով ձեռք է բերում կարևոր նշանակություն ոչ միայն որպես տնտեսական գործոն, այլ մաս ԱՄՆ-Ի-րաք հակամարտության քաղաքական զարգացումներում ոչ պակաս բնութագրական շարժառիթ և կռիվն է։ «Չիկագո Ման Թայմս» քերքը տեղեկացնում է, որ Կալիֆոռնիայում ռազմածովային քազայում սնայտեմբերի 1-ի իր ելույթում Բուշը հայտարարել է, որ ամերիկյան զորքերը պետք է իրացում մնան երկրի մավթային հարստությունները անարևելիներից պաշտպանելու համար։ Բուշի խոսքերով, եթե ալ-Չարբաուին և Բեն Լադենը տիրանան իրաքին, ապա այնտեղ անարևելիների պատասխան մոր հիմնակետ կառուցեն, իսկ մավթը կօգտագործեն իրենց չարագոյթ ծրագրերի ֆինանսավորման մպատակով⁴⁸։

KARINE SAMVELYAN

THE POLITICAL SITUATION IN IRAQ (JUNE 2004 – AUGUST 2005) AND THE POSITION OF THE UNITED NATIONS

The article deals with the analyses of the political sphere in Iraq in period of June 2004 – August 2005. This period was very intensive in Iraq: the reconstruction of national and local institutions; the preparations for direct elections; the process of active debates about the problems of the new Constitution etc.

The United Nations role in Iraq in this period – important factor.

The actions of the Security Council of the United Nations in Iraq included the democratic methods for just solve the very difficult political problems for this phase. The decision about the extension of UN Assistance Mission for Iraq is very important step. The Security Council having considered the report of the Secretary-General of 5 August 2004 (S/2004/625) decides to extend the Mandate of the United Nations Assistance Mission for Iraq (UNAMI) for a period of twelve months from the date of this resolution. United Nations should play a leading role in assisting the Iraqi people and government in the formation of institutions for representative government.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տես՝ ՄԱԿ-ը մշակում է իրաքի հետագատերազմյան կառուցվածքի ծրագիր, «Ազգ», 6, III, 2003, էջ 5։
2. Նույն տեղում։
3. Նույն տեղում։
4. Նույն տեղում։
5. Նույն տեղում։

6. Sbu՝ Организация Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. A/59/100, Distr. General 15 June 2004, Russian Original: English. с. 300, 243, 244, 245, 274, 275, 280, 292.
7. Sbu՝ "Известия", 8 IV, 2005, с. 6.
8. Кофи Анан, Начать с чистого листа, "Известия", 2 III, 2005, с. 4.
9. Նույն տեղում:
10. Սուենիմեթը կրկին դեմ են, «Հայկական ժամանակ», 30 VIII, 2005, էջ 7:
11. «Ազգ», 26, VIII, 2005, էջ 5:
12. "Независимая газета", 20 V – 21 V, № 98, 99, с. 6.
13. Նույն տեղում, 28, VI, 2005, № 129, էջ 8:
14. Նույն տեղում:
15. «Ազգ», 2 VI, 2005, էջ 5:
16. «Ազգ», 10 VI, 2005, էջ 5:
17. "Известия", 28 VI, 2005, с. 4.
18. "Независимая газета", 12 VII, 2005, с. 8.
19. Նույն տեղում, 6 VII, 2005, էջ 6:
20. «Ազգ», 23, VII, 2005, էջ 5:
21. Նույն տեղում, 10 VI, 2005, էջ 5:
22. Նույն տեղում:
23. "Независимая газета", 20 VII, 2005, № 148, с. 6.
24. Նույն տեղում, 21 VII, 2005, № 149, с. 6.
25. Նույն տեղում, 12 VII, 2005, № 140, с. 8.
26. "Известия", 8 VIII, 2005, с. 4.
27. «Ազգ», 12, VII, 2005, էջ 5:
28. Նույն տեղում:
29. "Независимая газета", 21, VII, 2005, № 149, с. 6.
30. "Известия", 20 VII, 2005, с. 1, 3.
31. Նույն տեղում, 11 VIII, 2005, с. 4.
32. Նույն տեղում:
33. Նույն տեղում, 23 V, 2005, էջ 4:
34. Sbu՝ նույն տեղում:
35. Նույն տեղում, 5 VIII, 2005, էջ 6:
36. Նույն տեղում, 8 VIII, 2005, էջ 4:
37. Նույն տեղում:
38. S /PRST/ 2004/6, Strong support for decision to dispatch UN assistance team to Iraq, United Nations, Press Release, Security Council, SC/8293, 17 January 2005, Resolutions and Statements of the Security Council, 2004, p. 119.
39. Նույն տեղում, S /PRST/ 2004/11, Strong support for efforts of Special Adviser on Iraq, p. 124.
40. Նույն տեղում, S /RES/ 1557, Extension of UN Assistance Mission for Iraq, p. 73-74.
41. Sbu՝ "Известия", 24 III, 2005, с. 3; 1 IV, 2005, стр. 3; 18 V, 2005, с.2.
42. Նույն տեղում, 2, III, 2005, էջ 4:
43. «Ազգ», 2 IX, 2005, էջ 5:

ՌՈՒԹԵՆ ՄԱՆՐԱՍՏՅԱՆ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ, ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՈՒ ԾՐԱԳԻՐ

Յեղասպանության երևույթի տեսական հետազոտությունների կարևորագույնն է, թեքուս, սակավ տատմանախիլված ուղղություններից է պետության (*state power*) դերի իրականացման հետ կապված խնդիրների ընդհանրության պարզաբանումը: Մասնավորապես, առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ցեղասպանության քաղաքականության գործադրման վերաբերյալ պաշտոնական որոշում ընդունելու և համապատասխան գործողությունների ծրագրի մախապատրաստման գործընթացը արտացոլող փաստաթղթերի մամլակրկիտ տատմանախիլումը, քանի որ այս դեպքում հնարավոր է դառնում վավերագրերի միջոցով փաստել դիտավորության հանգամանքի (*interest*) առկայությունը: Այն ցեղասպանության հիմնական բնորոշիչն է: ՄԱԿ-ի մախիլին Գլխավոր քարտուղարներից Բուրբոս Բուրբոս-Լալին բնութագրում է այն որպես ցեղասպանության մասին ՄԱԿ-ի 1948թ. Կոնվենցիայի "հիմնարար տարր"¹: Երբ չի հաջողվում այն քացահայտել և արացուցել, ապա հմա-րավորություն է ստեղծվում ընդհանրապես խտտափել ցեղասպանության համար պատասխանատվությունից, ինչպես կոնկրետ օրինակները վերլուծության հիման վրա նզրակացնում է ցեղասպանագիտական հետազոտությունների առաջնեկ Լեո Քուփլըրը²: Այսպես, օրինակ, քրազիլական կատալալությունը ժամանակին խտտափեց տեղաբնիկ առանձին ցեղերի դեմ ցեղասպանության մեջ մեղադրվելուց, քանի որ նրան հաջողվեց ցույց տալ, որ բնակչության այդ խմբերի անհայտացումը արդյունք էր սովի, որը չէր ծրագրվել կատալալության կողմից³:

Դիտավորության հանգամանքը առաջինը մտցրել է զխտական և իրավագիտական շրջանառության մեջ ցեղասպանության հայեցակարգի ստեղծող Բաֆանը Լեմկինը: Հիմք ընդունելով ցեղասպանություն իրականացնողի դիտավորության (*interest*) հանգամանքը, նա բնութագրել է ցեղասպանությունը որպես որոշակի ազգային, կրոնական կամ տասայական խմբի դեմ "հալածանքի կամ ոչնչացման նպատակով իրականացվող տարաբնույթ գործողությունների ընդհանրություն"⁴: Հետագայում այն տեղ գտավ 1948թ. ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից ըն-

դրանված "Յեղասպանության հանցագործության կանխարգելման եւ որս համար պատժի մասին" Կոնվենցիայի տեքստում⁵:

Սույն հողվածում պետության դերի ու դիտավորության հանգամանքի հետ կապված տեսական խնդիրները պարզաբանելու համար մենք անդրադառնում ենք Օսմանյան կայսրության իրականությանը: Այս ընտրությունը պայմանավորված է նրանով, որ 19-րդ դարի վերջին - 20-րդ դարի սկզբին օսմանյան թուրքիան իրականացրեց նոր ժամանակների առաջին լայնածավալ ցեղասպանությունը՝ շուրջ երկու տասնամյակների ընթացքում մեթոդաբար քնաջնջելով Արեւմտյան Հայաստանի եւ կայսրության այլ տարածաշրջանների հայ ազգաբնակչությանը: Այդ ճորագործությունը ծրագրվեց եւ իրագործվեց բուլղարական պետության կողմից՝ ի դեմս նրա կենտրոնական ու տեղական տարբեր մակարդակի մարմինների ու գերատեսչությունների, ինչպես նաեւ հատուկ այդ նպատակով ստեղծված կառույցների: Ներգրավվեցին և օգտագործվեցին նաեւ մանիպուլյական ազգաբնակչության առանձին խմբեր: Այդ գործունեությունը ղեկավարում էր պետական կառավարման քարձրագույն օղակի ընդերքում գործող միասնական կենտրոնը՝ սկզբում սուլթան Աբդուլ Համիդը եւ նրա պալատի հատուկ գաղտնի գրասենյակը, հետագայում՝ երիտթուրքական կուսակցության ղեկավար կորիզը:

Այդ քաղաքականության քաղադրիչների եւ տարրերի մի մասը մշակվել ու կիրառվել էր Օսմանյան կայսրության պատմության մեխանող շրջաններում՝ ինչպես հայերի, այնպես էլ այլ հարատակ քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ: Մեր նախորդ հրատարակումներում քննության են առնված ցեղասպանության ծագումնաբանության մի շարք հարցեր⁶: Սակայն դեռևս ուսումնասիրված չէ ցեղասպանության բուն ծրագրի առաջացման գործընթացը կայսրությունում: Սույն հողվածը անդրադարձ է այդ խնդրին: Մենք քննության ենք առնում ցեղասպանական բնույթի երկու ծրագիր, որոնք ստեղծվել են Օսմանյան կայսրությունում շուրջ չորս տասնամյակ տարբերությամբ: Դրանցից առաջինը ստեղծվել է 1876թ. իսկ երկրորդը՝ 1915թ.

1876թ. ծրագիրը

Անդրադառնալով 1876թ. ծրագրին: Այն ուղղված է եղել բուլղարների դեմ և ըստ էության հակազոնցություն էր բուլղարների Ապրիլյան ապստամբությանը: Այդ ծրագիրը գիտական շրջանառության մեջ է դրվել մեր կողմից անցյալ տարի և արդյունք է պրպտումների Ռուսաստանի Արտաքին Քաղաքականության Արխիվում⁷:

Այն, որ նման ծրագիր պիտի գոյություն ունենար, մեզ հուշել են համեմատաբար վերջերս հրատարակված անգլիական դիվանագիտական փաստաթղթերը, որոնք մինչև այդ համարվել են կոնֆիդենցիալ և տեղ չեն գտել հայտնի "Կապույտ զրքերում": Այսպես օրինակ, Արխիա-

նապղծի բրիտանական փոխ-նյութատեսի ստացած տեղեկության համաձայն, կառավարության կողմից հանձնարարականներ են ուղարկվել տեղական իշխանություններին, որոնցով ցուցած է տրվել նրանց “ուշացնել բուլղարներին” և սպանել վեց տարեկանից ցածր բոլոր արտ մահակներին: Այդ միջոցառումներով, նպատակ է դրվում “քնազնջել ցեղը (race) և տեղիել մնացածին արտագաղթել”⁸: Այդ կարևոր տեղեկության աղբյուրն է եղել օսմանյան բյուրոկրատիայի ազգությանը արքանացի մի ներկայացուցիչ: Այն թվագրված է մայիսի 19-ով: Ուշագրավ է, որ դրանից մի քանի օր առաջ բուլղարացի քաղաքական գործիչ ու կուսակալա-կախոս Թոդոր Բուրմովը, լավ տեղեկացված լինելով բուլղարական ապ-րիյան ապստամբության ճնշման նպատակով բուրքական իշխանու-թյուններն ձեռնարկած գործադրությունների մանրամասների մասին, հաս-ցել էր եզրակացության, թե “դժբախտ ազգաբնակչության կոտորածը տեղի է ունենում սուբանական կառավարության նախապես մտածված ծրագրով”⁹: Եւ այդ ժամանակ գտնվում էր Կ. Պոլսում ու կատարում էր ռուսական դեսպանատան քարգմանչի պարտականությունները: Պարզ է, որ իր այդ դիտարկումը նա կիսել է նաև դեսպան կոնս Ն. Էզմետսկի հետ, սակայն արխիվային փաստաթուղթ այդ մասին չի պահպանվել:

Մեր կողմից հայտնաբերված արխիվային փաստաթուղթը ոչ միայն հաստատում է օսմանյան պաշտոնյաի հայտնած տեղեկությունը և բուլղարացի գործի իրադրության վերլուծության այդպիսի, այլ նաև նշում է ցեղասպանական քնույթի մի շարք կետեր: Այն իրենից ներկա-յացնում է օսմանյան կառավարության միտքի այդպիսի գնդակված որոշման շարադրանք: Ստորև ներկայացնում ենք այդ հարուրյազգութ-յունը.

“Թուրքական կառավարությունը որոշում է ընդունել ապստամ-բության ճնշման պատրվակով ոչնչացնել լիովին բուլղարական այն... քնակավայրերը, որոնց քնակիչները առավել առաջընթաց են ապրել, իսկ մնացյալ գյուղերը ու քաղաքները ավերել բաշխրոգունների ասպա-տակությունների միջոցով, քաղաքային քնակչության լավագույն ներկա-յացուցիչներին ոչնչացնել այս կամ այն ձևով, քնազնջել ողջ մտավորա-կանությանը և կենդանի չթողնել Ռուսաստանում կրթություն ստացած ոչ մի ռուսոցի, փակել ուսումնարանները և այնպես ճնշել ժողովրդին, որ նա հնարավորություն չունենա երբևիցե վերականգնվի ու վերադառնա ներկայիս վիճակին, երբ նա վտանգ է ներկայացնում բուրքերի տիրա-պետության համար, և վերջապես, բուրքացնել նրա մի մասին, որ էլ ավ-վելի բուլղացնել նրան.”¹⁰

Դժվար չէ եզրակացնել, որ վերը նշված կետերի ընդհանրությունը իրենից ներկայացնում է, ըստ էության, ոչ միայն ապստամբության

ճշման ծրագիր, այլև բուրգարների հիմնովին քննաքննման ծրագիր: Այստեղ նշված են և գլխավոր նպատակը, և այն իրականացնելու միտված որոշակի գործողություններ: Այդ գործողությունները հետևյալն էին.

1. ոչնչացնել անհնազանդություն ցուցաբերող բուրգարական քնակավայրերի քնակիչներին և հավասարեցնել նրանց հողին,
2. մնացյալ բուրգարական քնակավայրերը ենթարկել քաշիքոզուկների ասպատակություններին,
3. "այս կամ այլ միջոցով" ոչնչացնել բուրգարների քաղաքական, տնտեսական ու ինտելլեկտուալ ընտրանում,
4. այս քաղաքականության հիմնական քիրախը դարձնել մտավորականությանը, մասնավորապես, Ռուսաստանում կրթություն ստացած ուսուցիչներին,
5. փակել բուրգարական ուսումնարանները
6. հնաքավորինս ուժեղացնել բուրգարների բուրքացման գործընթացը:

Ժամանակակից ընկալումներից ելնելով, այս գործողությունների րնդիանությունը բացահայտում է դիտավորությունը քննաքննել որոշակի էքսիկական խումբ և կարող է բնութագրել որպես ցեղասպանություն:

Փաստաթղթում մատնանշվում են նաև այդ ծրագրի հեղինակները՝ Օսմանյան կայսրության այդ շրջանի ակնհայտոր պետական գործիչներ Ահմեդ Միդհատ փաշան ու Հյուսեյն Ավնի փաշան: Միդհատ փաշան այդ կատավարությունում զբաղեցնում էր առանց պորտֆելի մախարաբի պաշտոն, իսկ Ավնի փաշան՝ ռազմական նախարարի: Նրանց առաջարկած ծրագիրը ընդունվել է միայն երկարատև վիճարանությունից հետո: Մասնավորապես, դեմ է եղել արտաքին գործերի նախարար Բաշիդ փաշան:

Հարկ է ընդգծել, որ այդ ժամանակ կատավարության ղեկավարն էր սաղազամ Մյուրեթջիմ Բյուշդյու փաշան, որը ժամանակին եղել է Սիրիայում քրիստոնյաների կոտորածների գլխավոր կազմակերպիչներից¹¹: Նա, Միդհատը, Ավնին, ինչպես նաև նախկին շեյխու ու իսլամ Հասան Հայրուլլահ էֆենդին սկսած 1875թ. կազմել էին դավադիրների խումբ, որի նպատակն էր ոչ միայն զավթել իշխանությունը, այլ նաև ճնշումներ գործադրել քրիստոնյաների դեմ¹². Դավադիրները կապ էին հաստատել մահմեդական ուսումնական հաստատությունների ուսանողների հետ և օգտագործելով նրանց կատաղի հակաքրիստոնեական տրամադրությունները հրահրում էին վերջիններին հակակատավարական ցույցերի¹³: Այդ ցույցերի արդյունքում սուրբանը ստիպված էր կազմել նոր կատավարություն: Այդ դավադիր խմբի բոլոր անդամները ընդգրկվեցին նոր կատավարության կազմի մեջ¹⁴: Այդպիսով, նրանց հնաքավորություն ստացան հաղորդել իրենց ծրագրերին պաշտոնական բնույթ:

Հետագայում համցավոր խմբի կազմը քննարկվել էր: Այդ ամիսներին Կ. Պոլսում գտնվող երիտասարդ ռուս բուրժուական Վասիլի Սմիռնովը¹⁵, հենվելով «ստամբուլյան հարաբերություններին լավ ծանոթ մարդկանցից» ստացված տեղեկությունների վրա, տալիս է երեք բուրժուական կոորդինատներ և ամուսնեցող, որոնք կազմում էին, ըստ իր բնութագրման, «բուրժուական սարսափների դժոխքային նոյակը»¹⁶: նրանք էին, քացի Միդիատ փաշայից, այդ տարիների խոշոր պետական գործիչ ու ճանաչված քառասունամյա Ահմեդ Վեֆիք փաշան և «նոր օսմանցիների» շարժման առաջնորդներից Ալի Սուսավին¹⁶: Նրանք, ըստ Սմիռնովի, նպատակադրվել էին «սխտեմատիկորեն ոչնչացնել իրենց համար առեղի բուրժուաներին և ... համատրեմ հետևում են իրենց ծրագրին...»¹⁷:

Շարունակելով հետաքրքրվել այդ խնդրով ռուսական դիվանագետները կարողացան քացահայտել այդ ցեղասպանական ծրագրի մի շարք այլ մանրամասներ: Համաձայն Ռուսի քաղաքի ռուսական գլխավոր հյուպատոս Վ. Ֆ. Կոթևիկովի ստացած տեղեկությունների, կայսրության մայրաքաղաքում Միդիատ փաշայի ղեկավարությամբ գործում է գաղտնի կոմիտե «Մյուսլյուրգ» («Ավել») անվանումով: Ըստ այդ տեղեկության, «Մյուսլյուրգի» փորձիչ միայն բուրժուաները չեն, նրա նպատակն է ոչնչացնել երկրի ողջ քրիստոնյա ազգաբնակչությանը¹⁸:

«Մյուսլյուրգի» գոյության մասին ռուսական դիվանագիտությանը հայտնի էր դարձել միայն 1876 թ. նոյեմբերին: Սակայն, ըստ երևույթին, այն առեղծվել էր ավելի վաղ, դեռևս այդ նույն տարվա մայիսին, երբ կատավարությունը Միդիատի և Հյուսեյն Ավնիի ճնշման ներքո ընդունել էր վերոհիշյալ որոշումը բուրժուաներին ոչնչացնելու մասին: Հետագայում, Հյուսեյն Ավնիի սպանությունից հետո (նույն քվեականի հունիսի 15-ին) այն համալրվել էր նոր անդամներով (նայտնի են Վեֆիք փաշայի և Ալի Սուսավիի անունները), սակայն, ինչպես վկայում է նախորդագրությունը «Մյուսլյուրգի» մասին, Միդիատը պահպանել էր իր ղեկավար դերը:

Ցեղասպանության ծրագրի ստեղծման ամսաթիվը կարելի է որոշել քավական մեծ ճշտությամբ: Նոր կատավարությունը կազմվել է մայիսի 12-ին, մեղ կողմից նշված փաստաթուղթը քվագրված է մայիսի 29-ով, անգլիական փաստաթուղթը՝ մայիսի 19-ով: Այսպիսով, ստավել հավանական է, որ կատավարության համապատասխան միտող տեղի է ունեցել մայիսի երկրորդ կեսին, երբ բուրժուական ապստամբությունը վերջնականապես դեռ ճնշված չէր: Հետաքրքիր է նշել, որ այդ նույն օրերին կատավարությունը զավթած դավադիրները նյութում էին նաև այդ դավեր՝ այս անգամ սուլթան Աբդուլ Ազիզի դեմ¹⁹: Ըստ երևույթին, շատ կարճ ժամանակ է պահանջվել և ցեղասպանության ծրագիրը և հակասուլթանական դավադրությունը նախապատրաստելու համար: Ավնիայում է, որ Միդիատը և Ավնին մշակել էին բուրժուաների ցեղասպանության ծրագրի

հիմնական դրույթները նախքան իշխանության գալը: Այդ երկու գործիչը նաև հիմնական շարժիչ ուժն էին հակասությանական դավադրության²⁰:

Օսմանյան կայսրությունում հետագայում տեղի ունեցած բուռն ի-
սաղաքաբնականությունները՝ երկու սուլթանների գահընկեցություն, սահմանադ-
րության հռչակում, ինչպես նաև եվրոպական հասարակության կտրուկ
հակազդեցությունը՝ բուլղարական սարսափներին²¹, խոչնդոտեցին վերը
նշված ծրագրի իրականացմանը:

Հանցավոր քաղաքի անդամներից միայն Վեֆիքը խուսափեց
բռնի մահից: Մյուսառը տարիներ անց սպանվեց իր ռիսերին բշտամի
սուլթան Աբդուլ Համիդի հրամանով, Ավնին, ինչպես արդեն նշել էինք,
այդ տխրահույս կատափառության միտոց մեկ ամիս շանցած սպան-
վեց մահավործի հետևանքով, իսկ Սուալին սպանվեց երկու տարի
անց՝ Աբդուլ Համիդի դեմ ապստամբության ընթացքում:

1915թ. ծրագիր

Անցնենք երկրորդ փաստաթղթին: Նրա թիրախը հայ ժողովուրդն
էր: Այդ փաստաթուղթը իրենից ներկայացնում է Առաջին աշխարհա-
մարտի տարիների Օսմանյան կայսրության մի խումբ ղեկավար գործիչ-
ների՝ Քալեպի ղեկավարությամբ, գաղտնի հանդիպման ժամանակ ըն-
դունված որոշումների գրառում և հայտնի է որպես «10 պատվիրաններ»:

Հանրությանը ծրագրի գոյության մասին հայտնի է դարձել 1919թ.
Կ.-Պոլսի հայկական «Վերջին լուր» լրագրի հրատարակումից, որը հրա-
տարակել է նաև ծրագրի հայերեն թարգմանությունը: Հետագայում այն
արտատպել է իր մեմագրություններից մեկում հայտնի պատմաբան
Լեոն²² և ավելի ուշ՝ ֆրանսահայ պատմաբան Արթուր Բեյլերյանը իր
ֆրանսիական արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուի ներածությու-
նում հրատարակել է նրա ֆրանսերեն թարգմանությունը²³: Ամերիկահայ
ցեղասպանագետ Վահագն Դադրյանը անցյալ դարի վերջերին ման-
րակրկիտ հետազոտեց անգլիական արխիվները և բացահայտեց մի
շարք կարևոր փաստեր, կասկած փաստաթղթի ստեղծման ու հայտնա-
բերման հանգամանքների հետ²⁴: Մասնավորապես, պարզվեց, որ
խորհրդակցությանը ներկա են եղել ներքին գործերի նախարար և երիտ-
թուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ Քալեպը,
կենտրոնական կոմիտեի անդամներ և «նստուկ կազմակերպության»
ղեկավարներ Բեհաեդդին Շաքիրը ու Նազմը, ներքին գործերի նասա-
րակական ամվտանգության վարչության պետ Իսմաիլ Ջանփուշադը ու
օսմանյան բանակի գլխավոր շտաբի քաղաքական վարչության պետ
գնդապետ Մեյֆին: Խորհրդակցությանը որպես քաղաքադար ներկա է ե-
ղել ներքին գործերի նախարարության հետախուզական վարչության
պետ գնդապետ Էսադը, որը և գրի է առել փաստաթուղթը: Ստորև ներ-

կայացնում ենք Ղաղղյամի կողմից հրատարակված անգլերեն տեքստի քարգմանությունը:

1. «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի կանոնակարգի 3-րդ ու 4-րդ կետերը օգտագործելով փակել բոլոր հայկական միությունները և ձեռքակալել բոլոր նրանց, ովքեր նրբկիցն գործել են կառավարության դեմ, և ուղարկել նրանց այնպիսի մահաճգմեր, ինչպիսիք են Բաղդադը կամ Մոսուլը, և ոչնչացնել նրանց ճամապարհին կամ տեղում:

2. Բռնագրավել զենքերը:

3. Համապատասխան ու հատուկ միջոցներով գրգռել մահմեդականների կարծիքը հայերի դեմ. այնպիսի վայրերում, ինչպիսիք են Վանը, Էրզրումը, Ադանան, որտեղ հայերը փաստորեն այդքն արժանացել են մահմեդականների ատելությանը, հրահրել կազմակերպված կոտորածներ՝ ինչպես ուսանող արեցին Բաքվում:

4. Էրզրումի, Վանի, Մամուրեթ ու Ազիզի ու Բիքրիսի մահաճգմերում թողնել գործադրումը ժողովուրդին, ի հակառակ դրան այնպիսի տեղերում, ինչպիսիք են Ադանան, Սըվասը, Բուրսան, Իզմիտը ու Ջնյունիսան ակտիվորեն օգնել մահմեդականներին կանոնավոր զինված ուժերով (այսինքն՝ ժանդարմերիայով):

5. Իրականացնել միջոցառումներ՝ մինչև 50 տարեկան բոլոր տղամարդկանց, հոգևորականներին և ուսուցիչներին ոչնչացնելու նպատակով, թողնելով աղջիկներին և երեխաներին՝ մահմեդականացնելու նպատակով:

6. Տեղահանել բոլոր նրանց ընտանիքներին, ում կեազողվի փրկվել, և իրականացնել միջոցառումներ՝ նրանց բոլոր կապերը իրենց ծննդավայրերի հետ կտրելու նպատակով:

7. Բանի որ հայ պաշտոնյաները կարող են լինել լրտեսներ, նրանց լիովին հեռացնել բոլոր պետական գեթատեսչություններից կամ պաշտոններից:

8. Օգտագործելով համապատասխան միջոցներ՝ սպանել քանակում գտնվող բոլոր հայերին, թողնելով դրա իրականացումը զինված ուժերին:

9. Բոլոր գործողությունները ամենուրեք սկսել միաժամանակ՝ այդպիսով ժամանակ չթողնելով մախապատրաստելու պաշտպանական միջոցառումներ:

10. Ուշադրության դարձնել այս հրահանգների հույժ գաղտնի քնույթի վրա, դրանք չպիտի հայտնի լինեն 2-3 հոգուց ավելի մարդկանց²⁴:

Փաստաթղթի վրա ամիս-ամսաթիվ նշված չէ: Անգլիացի սպան, որին Լաադը հանձնել է այդ փաստաթուղթը, թվագրել է այն մոտավորա-

պես 1914թ. դեկտեմբերի – 1915թ. հունվար ամիսներով²²։ Ներկայումս հայտնի փաստերի լույսի ներքո այդ թվագրումը կարելի է համարել ընդունելի, քանի որ փետրվարին արդեն նշաններ կային, որ այդ ծրագրի կետերը սկսել են իրագործվել։ Այսպես, օրինակ, լավատնոցյակ գերմանացի փոխ-գնդապետ Շտանգեն²³ հայտնում էր, որ փետրվարի 10-ին “քաղաքական պատճառներով” սպանվել են Օսմանյան քանկի հայազգի փոխ-տնօրենը և համարյա այդ նույն օրերին” էրզինցուանի հայոց եպիսկոպոսը²⁴։ Դրանից մի քանի օր հետո սկսվեց հայազգի պաշտոնյաների փոխումը պետական ծառայությունից, օսմանյան քանկի հայ շարքայինների զինաթափումը և աշխատի ձեռքակալումը²⁵։ Բայց այդ գործողությունները հիշատակված էին “10 պատվիրամներում”։ Որոշ մասնագետների պնդմամբ, երիտթուրքերի կենտկոմը վերջնական որոշումը հայերի գանգավածային կոտորածը սկսելու մասին ընդունել է 1915թ. նույն ամսի կեսերին²⁶։ Արամ Անտոնյանի կողմից հրատարակված երիտթուրքական կուսակցության կենտկոմի նամակը, ուղղված Ադանայի վիլայեթում կենտկոմի պատասխանատու ներկայացուցիչ Ջեմալին, գրված է փետրվարի 18-ն և ամնուղակի կերպով հաստատում է այդ վարկածը, քանի որ այստեղ նշվում է, թե արդեն որոշում է ընդունվել րոյոր հայերին անխնա ոչնչացնել և համապատասխան հրամանները այդ մասին կատարության կողմից շուտով կուղարկվեն նահանգների կուսակալներին ու քանակի հրամանատարներին²⁷։ Այսպիսով, կարելի է գրառվածները, որ “10 պատվիրամները” արտագրում են հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ վերջնական որոշում ընդունելու նպատակով մախսապատրաստական աշխատանքի այն փուլը, երբ արդեն տեղծվել էր կոնկրետ խնդիրների լուծմանը ուղղված գործողությունների ու միջոցառումների միասնական ու համակարգված ծրագիր։

Ծրագրի հեղինակներից Թալեաթի, Բեհաեդդին Շաքիրի ու Նազրի մեղքը հայոց ցեղասպանության կազմակերպման ու իրականացման մեջ վաղուց հայտնի ու փաստված է և լրացուցիչ անդրադարձի անհրաժեշտություն չկա։ Ջանվուլադի հայաջինջ գործունեությունը նույնպես լավ հայտնի է։ Մասնավորապես, նա զլխավոր պատասխանատու է Կոնստանդնուպոլսի հայ մտավորականության և այլ խավերի ներկայացուցիչների ձեռքակալությունների և արքայի համար։ Նույնիսկ իր կուսակիցների շրջանում նա այքի էր ընկնում անմարդկային դաժանությամբ ու արյունարբու հակումներով և այդ պատճառով նրան անվանում էին “մարդասպան զինվոր”²⁸։ Անզխացի սպա Էնդրյու Ռյանը, որը հարցաքննել է ձեռքակալված երիտթուրք պարագլուխներին, խոստովանում էր, որ ինքը նրա նկատմամբ ավելի քիչ համակրանք է զգում, քան թե ուրիշների նկատմամբ²⁹։ Իսկ ահա Մուսթաֆա Բեմալը ոչ միայն համակրում էր այդ “մարդասպան զինվորին”, այլ նաև բարձր էր գնահատում նրան, որպես “պետական գործի”...³⁰

Այդ հանցավոր խմբի հիմնդիրը անդամը՝ գլխավոր շտաբի գեղասպետ Սեյֆին նույնպես եղել է նույն ցեղասպանության գլխավոր պատասխանատուներից: Նրա դերը միմյալ օրս լիովին բացահայտված չէ: Հայտնի փաստերը վկայում են, որ մա, մասնավորապես, ղեկավարել է «Հատուկ կազմակերպության» շրջանակներում գործող մարդասպանների ջոկատները՝ այսպես կոչված *Ֆիդայիները*: Այդ փաստը նուստատվել է գերմանացի գեղասպետ ֆոն Լոստվի կողմից²⁴: Սակայն շնորհիվ գաղտնի գործելու մեծ փորձի այդ մարդասպանին հաջողվեց խուսափել նուպատեղազմյան օսմանյան ռազմական դատարանի աղջև կանգնելուց: Պատեղազմի ավարտից հետո մա ակտիվ, ակայն և համախանտեսանելի գործունեություն ծավալեց քեմալական շարժման տարրեր ճակատներում: Այսպես, մա ղեկավարներից էր Արևմտյան ճակատում գործող գաղտնի «Համգա» խմբի, որի նպատակն էր ապահովել հաջողականությունը երկուտուրքերի և քեմալականների միջև²⁵, իսկ հնտազայում՝ հրամանատարն էր Տրապիզոնում տեղակայված քեմալական քանակի առարարամուներից մեկի²⁶:

Հանցավոր խմբի անդամներից Սեյֆին միակն էր, որը մահացավ իր մահով: Թուրքիան և Բևեստրլին Շաքիին գեղակահարեցին հայ վրիժառուները, Նազրնր ու Ջանվուաղը մեղադրվեցին Մուսթաֆա Քեմալի դեմ մահափորձ մախապատրաստման համար և ի թիվս մի շարք այլ մախքին իրքիհատականների 1926թ. կախաղան քարձրագվեցին:

Համեմատական վերլուծություն

Ժամանակակից ցեղասպանագիտության մեջ լայն տարածում է ստացել տարրեր ցեղատղանությունների համեմատական ուսումնասիրումը: Համապատասխանաբար, ուշադրություն է դարձվել համեմատական հետազոտությունների մեթոդաբանական կողմի վրա: Մասնավորապես, առաջարկվել է «ցեղասպանությունների տարրեր ղեպքերի համեմատության և ուսումնասիրման մատրիցա»²⁷: Սակայն բացակայում են պետության բարձրագույն մարմինների կողմից մախապատրաստված ցեղատղանական ծրագրերի, կամ այլ համաման փաստաթղթերի համեմատական ուսումնասիրությունները: Նշանակում է, չկա նաև համապատասխան մեթոդաբանություն: Այդ պատճառով, մենք ստիպված ենք առաջարկել մեր մեթոդը, որը կարելի է անվանել *համեմատական-կատարելամեթոդ*: Այն իր մեջ ներառում է համեմատական, ինչպես նաև կոնկրետ տեղատերի հետազոտությունների տարրեր և հմարավորություն է տալիս լավագույնս քննության առնել ամերիկացի հասարակագետ Սքիվըն Քացի կողմից նշված ցեղասպանության վերլուծության երեք հիմնական հարցերը. բնորոշում, փաստացի նյութ և մեկնաբանություն²⁸:

Համեմատելով «10 պատվիրանները» 1876 թ. փաստաթղթի հետ կարելի էզրակացնել, որ բուրքական վերնախավը անցած չորս տասնամյակների ընթացքում զգալիորեն հետացել էր ցեղասպանություն հաստատարատելու ու համասպատասխան գործողությունների ծրագիր ստեղծելու գործում: Մասնավորապես, մի ողջ ազգի քնաջնջման գործընթացը այս փաստաթղթում ծրագրավորված է իրականացնել պետական տարբեր մարմինների համակարգված և մեկ կենտրոնից ղեկավարվող տարաբնույթ գործողությունների միջոցով: Դրանց թվին են պատկանում, օրինակ, և բռնի տեղահանությունը, ընդ որում, այդ պիտի օգտագործվի որպես քող՝ ֆիզիկական քնաջնջման համար, և հայ ազգաբնակչության նախապես բնութված որոշակի խմբերի զանգվածային ոչնչացումը ու բռնի մահմեղակահանցումը և այլն: Նշված է, թե պետական որ կառույցն է իրականացնելու բնակչության որ խմբի ոչնչացումը: Հաշվի է առնված նաև ժամանակի գործոնը՝ նշված է գործողությունների մյաժամանակյա իրականացման անհրաժեշտությունը: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում քողարկիչ միջոցառումների իրականացման և հույժ գաղտնիության պահպանման անհրաժեշտության վրա: Կարևոր համզամանք է այն, որ նշված ցեղասպանական գործողությունները նախատեսված է իրականացնել ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում, այլ ողջ կայսրության տարածքում:

1876թ. ծրագրում քուրք այդ բաղադրիչները բացակայում են: Այն պարզապես պարտուակում է ժամանակակից հասկացողությամբ ցեղասպանական գործողությունների որոշակի մի ընդհանրություն, որը նախատեսված էր իրականացնել միայն Բուլղարիայի տարածքի վրա: Չեն նշված նրանց իրականացման ու ղեկավարման միջոցները, անտեսված են ժամանակի գործոնը և համակարգման անհրաժեշտությունը: Ի տարբերություն «10 պատվիրանների», ուշադրություն չի դարձված գաղտնիության հանգամանքի վրա: Դեռ ավելին, ռուսական դիվանագիտական աղբյուրները հայտնում են, թե նրա գլխավոր հեղինակ Միդիատ փաշան չի քաբցնում այդ ծրագրի գոյության փաստը և «քացահայտորեն խտտում է նրա մասին»³⁹:

Ծրագրերի միջև կարևոր տարբերությունից է նաև այն, որ 1876թ. ծրագիրը ընդունվել է կառավարության նիստի ընթացքում՝ քննարկումներից ու վիճարանություններից հետո: Այն ունեցել է իր ընդդիմախոսին՝ ի դեմս կայսրության արտաքին գործերի նախարարի: 1915թ. ծրագիրը այդպես է գաղտնի խորհրդակցության, որի ընթացքի մասին ոչ մի մանրամասն հայտնի չէ: Այդ փաստաթուղթը պահվել է գաղտնի և սկսել է իրագործվել հույժպես գաղտնիության պայմաններում, ինչպես և պահանջում էր նրա վերջին «պատվիրանը»: Մակայն կայսրությունով մեկ տեղի ունեցող անասելի կոտորածը այլևս անհնարին էր պահել գաղտնի: Մա-

յիսի 12-ին (հ.տ.) Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունները Հայտարարագրով դիմում են օսմանյան կառավարությանը՝ նրա անդամների վրա դնելով անձնական պատասխանություն Քուրքիայի կողմից «մարդկության ու քաղաքակրթության» դեմ իրականացվող հանցագործությունների համար⁴⁰։ Քուրքիայի պարագլխիները և միաժամանակ ցեղասպանության ծրագրի հեղինակները հանցագործությունները բողոքկելու և պատասխանատվությունից խուսափելու միջոց էին ընտրել հայերի սպանող՝ որպես պատերազմական գոտիներից տեղահանություն ներկայացնելու հնարքը։ Հայտարարագրի հրապարակման հաջորդ օրվանից բուրքական իշխանությունները, Թալեաթի մախամեռությունը, սկսում են ձեռնարկել քայլեր, որոնց մարտակն էր post factum «օրինական» տեսք հաղորդել բռնի տեղահանությանը։ Նա ներքին գործերի մախարաբության անունից գաղտնի զեկուցագրով դիմում է կառավարությանը՝ պահանջելով տեղահանել պատերազմական շրջանների հայ ազգաբնակչությանը⁴¹։ Այս փոստարուղի, չնայած այն հանգամանքին, որ պարունակում է կեղծիքների ու ստերի մի ամբողջ շարան, միաժամանակ հնարավորություն է տալիս վերահաստատելու բուրքական իշխանությունների ցեղասպանության դիտարկությունը։ Հ.Գ.Ղազարյանի բարձրագույնությամբ այն ձևակերպված է այսպես. «Պետության կենսական ջանքերու կարգին կարևոր գործ մըն է այս մտատանջությունը⁴², զայն հիմնական կերպով լուծելու, վեթեացնելու և ամբողջապես ջնջելու համար⁴³։ Այս մասին միջոցներ պատրաստելու և պատրաստ գտնվելու մասին խորհած և մկատողության ատած ենք⁴⁴։ Վերջին մախարաբությունը կարելի է մեկմարանել որպես անդրադարձ մեզ լավ ծանոթ «10 պատվիրաններին»։

Իշխանությունները այնքան էին շտապում, որ խախտեցին օրենքների ընդունման կարգը, ինչը վկայում է նրանց շրջանում տիրող խուճապի մասին։ Առանց կառավարության միտա հրավիրելու, Թալեաթի զեկուցագիրը քննարկելու և կառավարության համապատասխան ռազմում ընդունելու, այդին հաջորդ օրը հասցնել ընդունվում է և անմիջապես հրապարակվում է «Պատերազմի ժամանակ կառավարության գործունեության դեմ դուրս եկողների համար ռազմական տեսանկյունից սանվելիք միջոցների մասին ժամանակավոր օրենք» վերստությունը և սուլթանի և ռազմական մախարադ էնվերի ստորագրությամբ օրենքը⁴⁵։ Պատմագիտական գրականության մեջ այն հայտնի է որպես «Տեղահանության մասին օրենք», չնայած այն հանգամանքին, որ օրենքի տեքստում օգտագործված է ոչ թե «տեղահանություն» (*tehcir*) քաղ, այլ «արտաքսում ու քնակեցում» (*sevک ve iskak*) արտահայտությունը⁴⁶։ Այդ օրենքի հրապարակված տեքստը պարունակում է չորս կետ, որոնցից կարևորը առաջին երկուսն են։ Նրանցով զինվորական ստորաբաժանումների ղեկավարները պարտադրվում են պատերազմական գոտում կարգ ու

կանոնը խախտողներին ու կատավարության որոշումներին չենթարկվողներին ոչնչացնել, իսկ լրտեսության մեջ կասկածվող գյուղերի ու գյուղաքաղաքների բնակիչներին՝ “արտաքսել ու բնակեցնել” այլ բնակավայրերում⁴⁷։ Ուշագրավ է, որ հայ բառը այստեղ ընդհանրապես չի գործածված։

Օրենքի բովանդակությանը ծանոթանալիս ակնհայտ է դառնում երկու կարևոր հանգամանք.

առաջինը, այն գրված է միայն մեկ նպատակով՝ փորձել Անտանտի տերություններին համոզել, որ երկրում տեղի են ունենում զուտ պատերազմական պայմանների պահանջներից բխող միջոցառումներ, այլ ոչ թե հայերի համատարած և ամասելի դաժան կոտորած.

երկրորդը, այդ միջոցառումների իրականացման համար պատասխանատու են զինվորական ղեկավարները, սկսած բանակի հրամանատարներից և վերջացրած դիվիզիայի հրամանատարներով, այլ ոչ թե կատավարության անդամները, որոնց պատերազմից հետո խոստացել էին պատժել Անտանտի երկրները։

Այսպիսով, հայոց ցեղասպանության հիմնական կազմակերպիչները, լավ գիտակցելով իրենց մեղքը, սկսած կոտորածների արդեն առաջին փուլից, փորձ էին անում խուսափել պատասխանատվությունից։ Պատահական չէ, որ նույնիսկ այս օրենքը պարունակում էր գաղտնի կետեր, որոնք վերաբերում էին կոտորված ու բռնագաղթվածների տնեցվածքի բռնագրավմանը⁴⁸։ Այս դեպքում ևս բարձրագույն իշխանության ներկայացուցիչ բուրք ջարդարարները ցուցաբերում էին “զգուշավորություն”...

Ըստ օրենքի 3-րդ կետի, այն ուժի մեջ մտավ միայն պաշտոնաբերք “Tekvim-i Vekâyi” (“Իրադարձությունների օրացույց”) կողմից նրատարակվելուց հետո, այսինքն, մայիսի 19-ին։

Մինչդեռ, Թալեաթի զեկուցագիրը մայիսի 16-ին ներկայացվեց *սալթուզամ* (վարչապետ) Սալիդ Հալիմին, որը չսպասելով կատավարության նիստին, տվեց նրան իր հավանությունը, այդպիսով միամաղով հայոց ցեղասպանության համար պատասխանատուների թվին։ Եւ փաստաբերքի վրա դրեց իր անվան առաջին տառերը ու արեց հետևյալ մակագրությունը. “ի կատար աշել համաձայն առաջարկվածի”⁴⁹։ Կատավարության նիստը, որտեղ քննարկվեց Թալեաթի զեկուցագիրը, տեղի ունեցավ մեկ օր հետո՝ մայիսի 17-ին։ Այդ նիստի համառոտ արձանագրությունը պահպանվել է և հետագայում կրոսպարակվել է ի թիվս օսմանյան արխիվներում պահվող այլ նյութերի⁵⁰։ Փաստաբուրքը վերնագրված է “Եւսպարաների խորհրդի քննարկումների վերաբերյալ արձանագրություն” և քաղկացած է երկու մասից. “Համառոտ նկարագրություն”⁵¹ ու “Որոշում”։ Ընդգծենք, որ այս վերջինում նույնպես առկա է արտահայտություն, որը քացահայտում է այս անգամ արդեն ողջ օսմանյան

կատակարարության ցեղասպանական նպատակադրվածությունը՝ նշված է հայկական շարժման «յուզին ոչնչացման ու վերացման անհրաժեշտությունը» («imhã ve izãlesi kat'ıyyen muktezã»)՝⁵²։

Հայոց ցեղասպանության մասին որպիսի ընդունելու վերջին փուլը արտացոլող ներկայումս հայտնի փաստաթղթերի ծագումնաբանական-բովանդակային վերլուծության արդյունքում պարզ է դառնում, որ ի տարբերություն 1876թ., երիտթուրք ռոյազորների գործադրություններում հենց սկզբից մեծ տեղ է հատկացվել իրականության կեղծմանը ու քղաքականին։

Որպէս դեպքերում ակնհայտ է երկու ծրագրերի նմանությունը։ Այսպես, օրինակ, հատուկ ընդգծված է ազգիալական-մասնագիտական որոշակի խմբի՝ և բուլղարացի, և հայ ուսուցիչների խաբար քնաջնջման անհրաժեշտությունը։ Կամ էլ, բռնի մահմեդականացումը երկու փաստաթղթերում դիտարկվում է որպես ազգի քնաջնջման լրացուցիչ միջոց։

Ընդհանուր առմամբ, 1876թ. ծրագիրը արտահայտում է միջամեյալ փուլ՝ միջնադարում Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյաների նկատմամբ որպես պատժամիջոց լայնորեն կիրառված զանգվածային կոտորածների քաղաքականության և լայնածավալ ցեղասպանության քաղաքականության միջև։ Այդ պատճառով, այն որպես կոնկրետ ցեղասպան գործադրություններ նախանշող փաստաթուղթ «անկատար» է Ի տարբերություն նրան, «10 պատվիրանները» աչքի են ընկնում և նպատակների հետակ նախանշումը, և նրանց իրականացմանը ուղղված ու զարդանախանային պայմաններում նախապատրաստվող միջոցառումների լավ մտածված մի ողջ համակարգով։ Ըստ էության, «10 պատվիրաններ» պարտնակող ծրագիրը այդ տեսակետից արտահայտում է այն փաստի, որ բուրքական վերնախավը տասնամյակների ընթացքում «հմտացավ» այլազգիների ու այլադավանների զանգվածային սպանող կազմակերպելու ռճրագրոծ գործում։ Այդ առումով, այն կարող է համեմատվել միայն մացիստական Գերմանիայի կողմից իրենների ցեղասպանությունը ծրագրավորող փաստաթղթերի հետ։ Ամեն դեպքում, այն ամցյալ դարի ամենադաժան փաստաթղթերից է, քաջարժակ չարի խտացրած արտահայտումներից։

Մեր կողմից քննության առնված երկու ցեղասպանական բնույթի փաստաթղթերի միջև կա մաս մեկ սկզբանքային տարբերություն։ Առաջինը, 1876 թվականինը, ըստ էության, նպատակ ունի արմատական միջոցներով *հանազդեղ* աղյեմ ընթացող բուլղարական զինված ապստամբությանը։ Իսկ երկրորդը, 1915 թվականինը, արդյունք էր տարիների նախապատրաստական աշխատանքի, որը, փաստորեն, սկիզբ էր առել դեռևս 1910թ.⁵³ և նրա ստեղծման պահին Օսմանյան կայսրությունում հայերի զինված ապստամբություն գոյություն չուներ։ Բացի դրանից, բուրքական իշխանությունները 1890-ականներից սկսած արդեն ձեռք

էին քերել հայ ժողովրդի զանգվածային կուռտրած ամենադաժան միջոցներով իրականացնելու “փորձառություն” և 1915թ., ամտաբախույս, հաշվի առան այն: Բուլղարների դեպքում, այդ փորձը սահմանափակ էր:

1876 թվականի ծրագիրը այդպես էլ ելմանկանում չիրականացվեց: Բուլղարները, չնայած այն հանգամանքին, որ Ալբրիչյան ապստամբությունը դաժանորեն ճնշվեց, ոչ միայն պահպանեցին իրենց գոյությունը իրենց հայրենիքի տարածքի վրա, այլ նաև շուտով հնարավորություն ստացան նախադրյալներ ստեղծելու ինքնիշխան պետություն ստեղծելու համար: “10 պատվիրանները” իրականացվեցին “մեծ հաջողությամբ”, քանի որ դրա արդյունքում հայ ժողովուրդը խստագույն ընդհանրապես կորսեց իր պատմական հայրենիքի տարածքում:

Վերջապահ փոխարեն

Մեր կողմից քննության առնված երկու ցեղասպանական ծրագրերի անկայությունը, որոնք ուղղված էին երկու տարբեր ժողովուրդների դեմ և որոնք միմյանցից բաժանված են համարյա չորս տասնամյակ ժամանակահատվածով, վկայում է, որ Օսմանյան կայսրության կատալալոզ շրջանակները՝ սկսած 19-րդ դարի վերջին քառորդից մինչև նրա փլուզումը, ցեղասպանության քաղաքականությունը դիտարկում էին որպես բազմազգ ու բազմադավան կայսրության՝ միատարր պետության վերածելու ու տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու արժատական միջոց: Ըստ էության, ցեղասպանության սերտագործության նախապատրաստումը և իրականացումը դարձել էին պետական գործառույթների բաղադրամաս: Նման դեպքերում, համաձայն որոշ հետազոտողների, կարելի է խոսել մուլմիսկ “համատություն” մասին, որը ցուցաբերում է տարիների ընթացքում տվյալ պետության կատալալոզությունը, հետապնդելով ցեղասպանական մպատակներ, մուլմիսկ երկ նրանք որոշ դեպքում չեն ստանում համապատասխան ձևակերպում⁵⁴:

Այս եզրակացությունը ուժեղացնում է այն հետազոտողների դիրքերը, որոնք առաջարկում են բնութագրել Օսմանյան կայսրությունը իր գոյության վերջին կեսդարյա ժամանակահատվածում որպես “ցեղասպան” կամ “ոճրագործ” պետություն: Այս մտեցումը կիսում են այնպիսի ճանաչված ցեղասպանագետներ, ինչպիսիք են Լեո Քուրդը⁵⁵, Իրվինգ Լուիս Հոբսոլիցը⁵⁶, Իվ Թերնոնը⁵⁷ և այլք: Մենք մուլմիսկ կողմնակից ենք այդ մտեցման⁵⁸:

Միաժամանակ, Օսմանյան կայսրության օրինակով պետականորեն նախապատրաստված ցեղասպանությունների ծրագրերի համեմատական-կատարելագործմանն ուսումնասիրումը և ժամանակի ընթացքում նրանց հիմնադրույթների կերպարանափոխման օրինակալությունների քաջահայտումը հնարավորություն են տալիս գիտական լուրջ ելմքի

վրա դնել ընդհանրապես “ցեղասպան” պետության ծագումնաբանության հասկացակարգային մի շարք կարևոր խնդիրների հետազոտումը:

RUBEN SAFRASTYAN

OTTOMAN EMPIRE. TWO PROGRAMMS OF GENOCIDE

In the late 19th and early 20th century, Ottoman Turkey carried out the first large-scale genocide of new times, annihilating the Armenian population in Western Armenia and other territories of the Empire for some twenty years. This crime was programmed and implemented by the Turkish state, in particular by its central and territorial bodies and departments of different levels, as well as by structures established especially for this purpose. The whole process of genocide was headed by a united center functioning inside the top government circle.

Part of the components and elements of this policy was elaborated and applied to the Armenians and other subdued peoples in the previous periods of the history of the Ottoman Empire. Ottoman Turkey had waged a policy of massacres against these peoples for centuries considering it the most important and basic method to keep them subdued. The succession of massacres and the genocide in the Ottoman Empire arouses no doubts. However, by present specialists have not applied to the specific historical stages, ways and forms of development of the policy of massacres into genocide. In particular, the process of origination of the genocide program in the Empire has not been studied so far.

The given report applies to this problem. We examine two programs of genocide nature that were created in the Ottoman Empire. The gap between them was some forty years.

The first program was elaborated in 1876, the second one in 1915. Comparing the these documents, one can draw a conclusion that during the last forty years the Turkish elite had become rather experienced in preparation of genocide and creation of a program of relevant acts. In particular, the document of 1915 programmed the process of extermination of a nation through systematized various acts of different state bodies regulated by a single center.

The two programs were aimed against two different peoples and the period between them was 40 years. The existence of these two state programs of genocide testifies that starting from the last 25 years of the 19th century up to its collapse, the ruling circles of the Ottoman Empire had considered the policy of genocide as a method of transforming the multi-nation and multi-religion empire into a homogeneous state maintaining the territorial integrity. In essence, preparation and implementation of the crime of genocide became a component of state functions.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. *Introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary General of the United Nations.* – In: *The United Nations: Blue Books Series, Volume VII: The United Nations and Human Rights, 1945-1995.* With an introduction by Boutros Boutros-Ghali,

- Secretary General of the United Nations. New York: Department of Public Information, United Nations, 1995, p. 21.
2. *Leo Kuper, Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century.* New Haven and London, 1981, p. 33-35.
 3. *Shu. Frédéric Guillaume Dufour, Toward a Socio-historical Theory of Persecution and an Analytical Concept of Genocide.* - YCISS Occasional Paper, Nr. 67, October 2001, p.13.
 4. *Raphael Lemkin on Genocide.* - In: *Genocide and Human Rights: A Global Anthology.* Ed. by J. N. Porter. Lanham-New-York-London, 1982, p. 330.
 5. Անգլիերեն սաշտոնական տեքստը տես. *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide A/RES/260 A (III), 9 December 1948.* - In: *The United Nations: Blue Books Series, Volume VII: The United Nations and Human Rights, 1945-1995.* With an introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary General of the United Nations. New York: Department of Public Information, United Nations, 1995, p. 151-153.
 6. *Ոտքին Սաֆրաստյան, Ենդասարմորյան ակունքների միջնադարյան Օսմանյան կայսրությունում. 1. - Պատմա - քանասիրական հանդես, 1998, թիվ 1-2 (147-148), էջ 105-112: Լույսի, Նախապետականություն (Proto-Genocide). տեսության և պատմության խնդիրներ (Օսմանյան կայսրության օրինակով). - Թուրքագիտական եվ օսմանագիտական հետազոտություններ, III: երևան, 2005, էջ. 26 – 47:*
 7. *Ոտքին Սաֆրաստյան, Թուրքական իշխանությունների հակազդեցությունը 1876 թ. րուզարական ապստամբությանը, նոր մտեցում. - Արևելագիտական ժողովածու, հատոր V: երևան, 2004, էջ. 310-318:*
 8. *J. H. Dupuis to H. Elliot, May 19, 1876.* - In: *The Near and Middle East, 1856-1914 Part 1: British Documents on Foreign Affairs. Series B: Near and Middle East, Volume 2 : The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876.* Editor : *D. Gillard.* Bethesda. 1985, p. 234.
 9. Տե՛ս նրա մամուլը պատմարան պրոֆեսոր Նիլ Պուպովին, որը միաժամանակ Մոսկվայի սլավոնական կոմիտեի քարոզչաբար էր. *Письмо болгарского журналиста Т. Бурмова Н. А. Попову, 1876г. мая 15. - Освобождение Болгарии от турецкого ига: документы в трех томах. Том первый: Освободительная борьба южных славян и Россия, 1875-1877.* Под ред. С. А. Никитина, В. Д. Канобеева, Ал. К. Бурмова, Н. Т. Тодорова. Москва, 1961, с.222.
 10. *Вице-консул в Филипполе - Послу в Константинополь, 17 /29 мая 1876г.,* копия, прил.к предмд. - Архив Внешней Политики России (АВПР), ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, лл. 159об – 160. Գեորգի անձնական արխիվում պահպանվել է այդ փաստաթղթի մեկ այլ օրինակ, որը մամանակին երատարակվել է Բուլղարիայում: Այն եականորին չի տարրելվում Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվում պահվող օրինակից: *Shu. Доклад Герова.* Константинополь, май 1876г. - *Документы за българската история.* Т. 2 : Архив на Найден Геров. Ч. 2, София, 1932, с. 168-169.
 11. *Shu այդ մասին С. Н. Константинопольские письма (1861-1864).* - *Русский вестник, 1867, т. 69, май, с. 58.*

12. Տես այդ մասին *Vassif Effendi Clisim*, Son Altesse Midhat-pacha, grand vizir, Paris, 1909, p. 37 – 39.
13. *Исмаилов – Гирсу*, 13/25 мая 1876г. – АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, лл. 43 – 47.
14. *J. H. Darymend, Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. Cilt: 4. İstanbul, 1955, s. 255.
15. Վերադարձալով հայրենիք, Վ. Ամիրանովը ծագելից քնննալից գիտական կազմակերպական գործունեություն և դասելից ուսանական բորադիտորյան ծանալիած դեմերի շարքին: Նրա գիտական գործունեության ու պատմագիտական հայադրմերի մասին տես. *А. С. Творитинова, В. Д. Смирнов - историк Турции (К 125-летию со дня рождения)*. - Советская тюркология, 1971, 4, с. 103-114.
16. *В. Смирнов, Официальная Турция в лицах. Stambul und das moderne Turkenthum. Politische, sociale und biographische Bilder, von einem Osmanen*, Leipzig, 1877. - Вестник Европы, 1878, юн. 1, с. 311.
17. Նույն տեղում:
18. *В. Ф. Кожеевников - Н. П. Исмаилову*, 12 ноября 1876 г., Приложение. - Освобождение Болгарии от турецкого ига: документы в трех томах. Том первый: Освободительная борьба южных славян и Россия, 1875-1877. Под ред. С. А. Никитина, В. Д. Ковалева, Ал. К. Бурцова, Н. Т. Тодорова. Москва, 1961, с.501.
19. Տես այդ մասին *R. H. Davison, Reform in the Ottoman Empire: 1856-1876*. Princeton, 1963, p. 330 – 331.
20. *All Haydar Midhat Bey, The Life of Midhat Pasha*. London, 1903, p.82.
21. Տես սուղին անգամ 1934թ. Փարիզում երատարակված աշխատության վերաերատարակումը. Լեօ, Թիտրեսիայ յիտալիտիտիան զաղափարարամերիները, հատոր Բ. Երևան, 1994, էջ 151 –152 :
22. Վերերս Հայաստանում երատարակվեց այդ արմերալոր թողվածուի հայերին բարգմանությունը, որտեղ մերկայացված է ծրարի հայերին բարգմանությունը : Տես. Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը Հրանսիական արխիվներում: Հատոր Է: Աշխատասիրտորյանը *Արտար Պեղերյանի*: Ատարարանը՝ *Շան-Քասիհա Ղարոզյելի*: Հրանսերինից բարգմանեց *Վարտեան Պարոյանը*: Երևան, 2005, էջ. 27 – 28 :
23. *Volahn N. Dadrian, The Secret Young-Turk Itihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians*. – Holocaust and Genocide Studies, 1993, Volume 7, Number 2, p. 173 – 201.
24. *Ibid.*, p. 174 – 175.
25. *Ibid.*, p. 174.
26. Նա եղել է “Հատուկ կազմակերպության” ղեկավարներից: Տես. *Volahn N. Dadrian, Documentation of the Armenian Genocide in German and Austrian Sources*. New Brunswick, 1994, p. 110. Այստեղ Շուանգիի զինվերական կղումը սխալամար նշված է գնդապետ:
27. *Der deutsche Obersteutenant Stange an die deutsche Militärmission in Konstantinopel*, Eserum, den 23. August 1915, Geheim. - DE/PA-AA/BoKon/170, www.armenocide.net -1915-08-23-DE-013. Geheim!

28. Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*. London, 1983, p. 200.
29. *Ibid.*
30. Տես նաևակի տեքստում *Արամ Անտոնյան*, Մեծ սննդը: Պատրցն, 1921, էջ. 130:
31. Տես այդ մասին *Orman Selim Kocahanoğlu*, İttihat-Terraki'nin sorgulanması ve yargılanması: Meclis-i Mebusan tahkikati, Teşkilat-ı Mahsusa, Ermeni Tehcirinin içyüzü. Divan-ı Harb-i Örfi muhakemesi. İstanbul, 1998, s. 629.
32. British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals. By *Vartkes Yeghisiyan*. La Verne, 1991, p. 52.
33. *Orman Selim Kocahanoğlu*, İttihat-Terraki'nin sorgulanması ve yargılanması: Meclis-i Mebusan tahkikati, Teşkilat-ı Mahsusa, Ermeni Tehcirinin içyüzü, Divan-ı Harb-i Örfi muhakemesi. İstanbul, 1998, s. 630 – 631.
34. Տես այդ մասին *Vahakn N. Dadrian*, The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus. Oxford, 1995, p. 220.
35. *Erdal Şimşek – İlhan Başar*, Türkiye'de istihbaratçılık ve MİT. İstanbul, 2004, s. 186 – 187.
36. *Erik Jan Zürcher*, The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905 – 1926. Leiden, 1984, p. 128.
37. *Walner K. Ezell*, Investigating Genocide: A Catalog of Known and Suspected Cases, and Some Categories for Comparing Them. - Remembering for the Future: Working Papers and Addenda. Volume III: The Impact of the Holocaust and Genocide on Jews and Christians. Editorial Advisory Board: *Yehuda Bauer, Alice Eckardt, Franklin H. Little*, and others. Oxford – New York – Beijing – Frankfurt – Sao Paulo – Sydney – Tokyo – Toronto, 1989, p. 2880 – 2892.
38. Տես. *Steven T. Katz*, Quantity and Interpretation: Issues in the Comparative Historical Analysis of the Holocaust. - Remembering for the Future: Working Papers and Addenda. Volume III: The Impact of the Holocaust and Genocide on Jews and Christians. Editorial Advisory Board: *Yehuda Bauer, Alice Eckardt, Franklin H. Little*, and others. Oxford – New York – Beijing – Frankfurt – Sao Paulo – Sydney – Tokyo – Toronto, 1989, p. 2510.
39. *Воце-консул в Филиппале - Послу в Константинополе*, 17 /29 мая 1876г., копия, прил.к предид. – Архив Внешней Политики России (АВПР), ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, л. 160об.
40. Տես Հայտարարագրի տեքստում. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под редакцией М. Г. Нерсисян. Ереван, 1982, с. 602.
41. Այդ գաղտնի զեկուցագրի տեքստը՝ հայերեն թարգմանությամբ, առաջին անգամ հրատարակել է ցեղասպանության վերապրող և խորունկ հետազոտող Հայկազն Ղազարյանը: Տես Հայկազն Գ. Ղազարյան, Ցեղասպան բուրջը. Պեկրոս, 1968, էջ. 324 – 328:
42. Ինչպես երևում է փաստաթղթի համատեքստից, Թալեաթի “նոտասանությունը” դա հայ ժողովրդի ձգտումն էր իրականացնել թարեմաբուրգումներ Արևմտյան Հայաստանում:
43. Թարգմանության հեղինակը, հաշվի առնելով սույն պարբերության

կարևորությունը, քերամ է բուրբերնն արտահայտությունը՝ հայերնն տառերով: *Մուսլիմն իզալախի:*

44. Հայկազմ Գ. *Ղազարյան, Յեղասպան բուրբը...*, էջ. 325:
45. Şişmanın unbu Vakt-i seferde icraat-i Hükûmete kargı gelenler için cihet-i askeriyece itihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat. - Takvim-i Vekâyi', 18 Receb 1333 / 19 Mayıs 1331, 7. sene, nr. 2189.
46. Ibid.
47. Ibid.
48. Այդպես է պնդում Հ. Ղազարյանը, որի ձեռքի տակ գտնվել է օրենքի քիվ տնքստի իր իսկ կողմից ընթերցման կատմանը, որը, զավոր, մա չի երատարակիչ Տես. *Հայկազմ Գ. Ղազարյան, Յեղասպան բուրբը...*, էջ. 328:
49. Ştu. *Vahakn N. Dadrian, Warrant for Genocide: Key Elements of Turko - Armenian Conflict*. New Brunswick, 1999, p. 124.
50. Şişmanın unbu. Meclis-i Vükelâ Müzâkeretima Mahsûs Zabıtname: Hülasâ-i me'âli. 17 Mayıs 1331. - BOA. Meclis-i Vükelâ Mazbûtası, 19S/163. - <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kilitap/pdf/2/17.pdf>
51. Պիտի հասկանալ, ըստ երևույթին, "խնդրի քննարկման համառոտ մկարագրություն":
52. Meclis-i Vükelâ Müzâkeretima Mahsûs Zabıtname: Hülasâ-i me'âli. 17 Mayıs 1331...
53. Տես այլ ճառիկն *Ռայթնն Մաքրատյան*, Ինչպես էր մախապատրաստվում ցեղասպանությունը, երիտարբերը 1910 թ. - Իրան-Նամա. Արևիկա-զիտական հանդես, 1997, 4-5-7, էջ. 7:
54. *Frank Chalk. Definitions of Genocide and Their Implications for Prediction and Prevention*. - In: *Remembering for the Future: Working Papers and Agendas. Volume III: The Impact of the Holocaust and Genocide on Jews and Christians*. Oxford-New York-Beijing-Frankfurt-San Paulo-Sydney-Tokyo-Toronto, 1989, p. 2382.
55. *Leo Kuper, Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*. New Haven and London, 1981.
56. *Irving Louis Horowitz, Taking Lives: Genocide and State Power*. New Brunswick-London, 1997.
57. *Yves Ternon, L'État criminel: Les génocides du XXe siècle*, Paris, 1995.
58. *Ռայթնն Մաքրատյան, Յեղասպանության ակունքները միջնադարյան Օսմանյան կայսրությունում*. 1. - Պատմա - քաճափրական հանդես, 1998, քիվ 1-2 (147-148), էջ 105-112:

ԱՐԱՅՍ ՓՆՇԱՅՆ

ՍԱՌԻ-ՅՆՆ ԱՐԱԲԻԱՅՈՒՄ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ- ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈՒՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

Սատույան Արաբիայի Թագավորությունն (ՄԱԹ) այն քաղաքիկ իսլամական պետություններից է, որտեղ կրոնական և քաղաքական կառույցներն ու իմաստիտուտները սերտաճած են, իսկ հասարակական գիտակցության հիմքում ընկած է իսլամը: Սատույան Արաբիայում, որը թե՛ արաբական և թե՛ իսլամական ինքնության կրող է, իսլամը թերևս ավելի մեծ դերակատարություն ունի քաղաքական և սոցիալական կյանքում, քան որևէ այլ արաբական երկրում: Պետական համակարգի հիմքում ընկած է թեոկրատ պետության (աստվածապետության) մոդելը: Սատույան Արաբիան այն միակ երկիրն է ողջ մահմեդական աշխարհում, որտեղ Ղուրանը և մարգարի ստմնան ծառայում են որպես սահմանադրություն, իսկ հասարակության բարոյական, սոցիալական և իրավական կողմերը կարգավորում է շարիաթը: Պետական գաղափարախառնության հիմքում ընկած է վահաբականությունը, որի մասին խոսվում է միայն պատմական և դավանաբանական համատեքստում:

Իշխանական համակարգի կենտրոնական դեմքը թագավորն է՝ Ալ Սատու ընտանիքից: Եւ ժամանակվորում է թե՛ հոգևոր, թե՛ աշխարհիկ իշխանությունը, որ մեքատում է դատական, զործադիր և օրենսդիր ոլորտները: Թագավորական ընտանիքը երկիրը կառավարում է վահաբական ուլամայի իշխող թևի՝ Ալ աշ-Շեյխի հետ դաշն կնքած:

ՄԱԹ-ն այն եզակի պետություններից է, որտեղ իսլամական իրավունքը ծառայում է որպես գլխավոր օրենսդրական աղբյուր: Իսլամական իրավական ուղղություններից ՄԱԹ-ում հիմնականում տարածված է հանքալիակականությունը, որն իսլամի ամենաարմատական կրոնական-իրավական դպրոցն է, քանի որ մեքոն է *Խրթիմադդ*¹ և ծայրահեղ անհանդուրժող է ամեն տեսակ նորաբարության հարցում: Այս ծանգամանքը շատ դեպքերում իբրևն է հասարակության կրոնական գիտակցության մեջ ծայրահեղականության դրսևորմանը: Ասվածի ապացույցն է այն փաստը, որ 2001թ. սեպտեմբերի 11-ի ահաբեկական զործողություններից 19 ամճնասպաններից 15-ը սատուցիներ էին:

2003 և 2004 թվականները Մատույան Արաբիայում նշանակալիցին բարենորոգչական շարժումներով, որոնք ուղեկցվեցին սոցիալ-քաղաքական բարեփոխումների մի շարք պահանջներով, նասարակական ելույթներով, ինչն ամփոփագուրյան մարմիններին կողմից շատ դեպքերում ուղեկցվեց բոմոքյուններով: Նշենք, որ բարեփոխումների ծրագրերը բազավորական ընտանիքին ներկայացվել էին դեռևս 1990-1991թթ. Մոցի պատերազմի շրջանում կրոնական արմատական ընդդիմադիրների կողմից, որոնք Ֆահել բազավորից պահանջում էին երկու սրբավայրերի երկրից՝ իսլամի հայրենիքից, դուրս բերել ամերիկյան և դաշնակից՝ ոչ իսլամական զորքերը, վերանայել երկրի արտաքին և ներքին քաղաքականությունը²: Արդյունքում, 1992թ. Ֆահել բազավորը ներկայացրեց սահմանափակ բարեփոխումների մի ծրագիր: Երկրի պատմության մեջ առաջին անգամ երասարակվեց հիմնական օրենքի նշանակություն ունեցող մի փաստաթուղթ՝ «Երկրի կառավարման համակարգը» («Ան-ճի-զամ առ-սիյասի լի-լուճա»)՝ և տեղեկվեց խորհրդակցական մայմնի նշանակություն ունեցող և բազավորի կողմից նշանակալի Մաջլիս աշխուրան (Ըուրայի Խորհուրդը)³:

2003-2004թթ. ՄԱԹ-ում իսլամական բարենորոգչական շարժման առաջատարները, ինչպես ամվանում է նրանց սատորցի այլախոհ գործիչ, նախկին բարջանուարկյալ Արդ ալ-Ազիզ ալ-Կասսիմը, իսլամական ազատականները կամ ազատական իսլամականներն են: Վերջիններս քնորդվում են մաս դրպես՝ *փաստադիտմներ* (չախավորներ), *բանվիրիտմներ* (լուսավորչականներ), *ակլամիտմներ* (ուսցիոնալիստներ) կամ *իսլամիտմներ* (բարենորոգչներ)⁴: Իսլամական բարենորոգչները, որոնց ելակետը սալաֆիական կամ վաղ իսլամն է, չեն խուսափում քննադատել ավանդական իսլամական գաղափարախոսություններն ու դրանց տեսարաններին: Նրանց կարծիքով՝ *Խրիստոսի* գործադրումն ամիրաժեշտ է, որ ցույց է տալիս, թե իսլամն ամնամատերելի չէ արդիականության, առավել ևս՝ ժողովրդավարական արժեքների հետ: Նրանց կարծիքով՝ քաղաքական և կրոնական բարեփոխումները համատերելի են: Ազատականների մոտ Արևմուտքի նկատմամբ առկա մոտեցումները, ի տարբերություն իսլամական ծայրահեղականների, սլայմանավորված են ոչ թե գաղափարախոսական, այլ քաղաքական նիմքերով: Իրենց հարցադրումները տեղադրելով կրոնական-քաղաքական նոր ռակտրաի մեջ՝ նրանք բազմաթիվ շխա բարենորոգչներին հետ կարողացան տեղեկել իսլամական սկզբունքների վրա խարսխված և նակախահարական քաղաքական սլատեփորմ⁵:

Իարենորոգչների մեջ առանձին խումբ են կազմում աշխարհիկ ազատականները, որոնք չունեն ազդեցիկ դիրքեր և սահմանափակվում են համախոհների նեղ շրջանակով: Նրանք առաջ են քաշում կրոնի և սկետության տարանջատման, խոսքի ազատության, կրոնական հան-

դուրժողականության, ընտրական իրավունքի ներդրմանն առնչվող հարցեր⁷ :

Բարենտրոզումների հարցը հասարակական մեծ ենչելություն ստացավ այն բանից հետո, երբ 2003թ. հունվարին քարեփոխումներ անցկացնելու խնդրագրով թագաժառանգ Արդալլահիմ⁸ դիմեցին 104 սատոյցի քարենտրոզիներ, որոնք կոչ էին անում երկրում մտցնել ընտրական իրավունք, ստեղծել սահմանադրություն, ընտրովի խորհրդարան, անկախ դատական համակարգ, պայքարել կոռուպցիայի դեմ, վերանայել կանանց իրավունքների, խոսքի ազատության, ինչպես նաև՝ կրոնական, տեղային և սոցիալական խտրականությունների և դրանց առնչվող այլ հարցեր⁹ : Նրանց կարծիքով՝ շատափույթ քարենտրոզումների ճանապարհով միայն կարելի էր երկրում խոսափել բռնության, անկայունության և ազգային տարանջատվածության սպառնալիքից: Բացի այդ, նրանք առաջարկում էին քաղաքական որոշումների ընդունմանը մասնակից դարձնել հասարակության բոլոր շերտերին: Հունվարի 23-ին քարենտրոզիչներն մի խմբի հետ հանդիպեց թագաժառանգ Արդալլահը, որը հավաստիացրեց, թե քարենտրոզումների իրականացումը երկրում անխուսափելի է:

2003թ. մայիսի 12-ին Ռիադում ալ-Կաիդայի կազմակերպած ահաբեկչությունից հետո, որին զոհ գնացին բազմաթիվ սատոյցիներ, ամերիկացիներ և օտար քաղաքացիներ, ծավալվեցին հրապարակային քննարկումներ մարտնչող իսլամի և վահաբականության առնչության հարցի շուրջ, ինչը նոր մարտահրավեր էր թագավորական ընտանիքին, որը կանգնած էր քարեփոխումների անհրաժեշտության փաստի առաջ: Ահաբեկչության դատապարտմամբ իմանալով Նեքրին գործերի նախարար Էմիր Նայիֆը, որի կարծիքով՝ ահաբեկչությանը իսլամի անունով աղոթարցնալը իր կրոնի և ծայրենիքի դավաճանն է: Նայիֆի տեսակետը պաշտպանեցին քաղաքատիրոջ կրոնավորներ, այդ թվում Գլխավոր ուլամայի խորհրդի մախազահ ալ-Շեյխը և ուրիշներ, որոնց գնահատմամբ՝ ահաբեկչությանը դիմող մահմեդականները հավատարացնել են¹⁰ :

2003թ. մայիսի 17-ին, ելույթ ունենալով Շուբայի խորհրդում, Ֆահեթ թագավորը հայտարարեց, որ Սատոյան Արաբիան ընթանում է քարենտրոզումների ճանապարհով: Նա նշեց, որ իրենք պատրաստվում են մեծացնել ժողովրդի մասնակցությունը կատարյալապես գործելու՝ ավելի մեծ հեռանկարներ բացելով կանանց համար, որոնք պետք է մասնակից դառնան ապագայի կերտմանը¹¹ :

2003թ. օգոստոսի սկզբին թագավորական հրամանով ստեղծվեց Արդ ալ-Ազիզ թագավորի Ազգային երկխոսության կենտրոնը, որի նպատակն էր սատոյական հասարակությանն առնչվող խնդիրների շուրջ բանավեճեր կազմակերպել: Թագաժառանգ Արդալլահի կարծիքով՝ կենտ-

լումի քացումը պատմական ձեռքբերում էր, որն ազակցելու էր նրկրում ծայրահեղականության և մոլեռանդության դեմ պայքարին¹²:

Հոկտեմբերի 14-ին մարտը իրավունքներին նվիրված համաժողովի օրը սատղղիները ձեռնարկեցին մախաղեսը շունչով բողոքի մի ցույց, որը ճնշվեց անվտանգության ուժերի կողմից: Հաղյուրավոր ցուցադրանք ձեռքակալվեցին¹³:

Երկրում առեղծված ճնշող տարվորությունը բալացնելու մարտակալ 2003թ. հոկտեմբերի 13-ին Ետրայի Խորհուրդը հայտարարեց առաջիկա 12 ամիսների ընթացքում 178 տեղական ինքնակառավարման խորհուրդներում ղեկավարություններ անցկացնելու մասին¹⁴: 2004թ. նոյեմբերին երապայակվեց ղեկավարման օրենքը, հստակ կերպով սահմանվեցին ղեկավարակալի պայմանները¹⁵:

Իրականական բարեմտրոգչական շարժման կարևոր ձեռքբերումներից մեկն այն էր, որ հասարակությունը ինչ-որ չափով հնարավորություն ստացավ խոսել մախլիկում արգելված և սատղական հասարակության տեսանկյունից երատակալ թվացող հիմնախարցերի մասին: Ավածի ապացույցն է այն փաստը, որ 2003թ. դեկտեմբերին Մեքքայում անցկացված Ազգային երկխոսության կենտրոնի առաջին համախաղման ընթացքում վտրծ արվեց քննարկել սատղական հասարակության մեթ առկա արմատականության և ծայրահեղականության տարրեր կողմերը, պատճառներն ու հետևանքները, դրանց հետագա կանխմանն ուղղված քայլերը: Անխրաժշտ համարվեց սատղական կրթական, սոցիալական և կրոնական համակարգերի արդիականացումը¹⁶:

Հարկ է նշել, որ լիբերալ գաղափարների տարածման հարցում ոչ պակաս կարևոր և դրական նշանակություն ունեցավ սատղական մամուլը, որ հնարավորինս արձագանքեց ժամանակի երամայակամով թելադրված խնդիրներին: Մինչդեռ մախլիկում մամուլը զգալուն քեմաների անդրադառնում էր միայն Սատղյան Արաքիայի լրատվական սեռտական գործակալությունից կամ էլ կառավարական պաշտոնատարների համապատասխան անդրադարձներից հետո: Բազմաթիվ օտար լրագրողներ քաղտվություն ստացան ազատ կերպով տեղաշարժվել երկրներում: Կատակալությունը սկսեց ավելի քսց աշխատել մամուլի առաջ¹⁷: Ճիշտ է, մամուլը որոշ չափով ազատակամացավ, սակայն այսօր էլ շարունակվում է մամուլի, հեռուստատեսության և օաղիայի աշխատանքների գրաքննությունը, արգելվում է քազավորական ընտանիքին ուղղված քննադատությունը¹⁸:

2003-2004 թվականների բարեմտրոգչական գործընթացներին գուգահեռ Սատղյան Արաքիայում մեծ քափ առացան ֆեմինիատական շարժումները: Մարդու իրավունքների պաշտպան արևմտյան կազմակերպությունների տեսանկյունից՝ Սատղյան Արաքիայում օրակարգային է կանանց իրավունքների հարցը¹⁹: Կանայք կազմում են ՍԱՆԻ-ի

քնակություն 50 տոկոսից ավելին, ինչն ավելի հրատապ է դարձնում նրանց մասնակցությունը սոցիալական կյանքում: Մինչդեռ ՍԱԹ-ում աշխատում է կանանց 4.8 տոկոսը²¹: 2004թ. սեպտեմբերին կառավարությունը նայտարարեց 11 մլրդ դոլար արժուրությանը նոր ծրագրի մասին, որ հնարավորություն կտա նոր աշխատատեղեր քաղել նաև կանանց համար²²: Ռիզակությունում պարբերաբար տեղի են ունենում կանանց քննաներին նվիրված բանավեճեր:

2004թ. զարմանից բարենորոգչական շարժումը, ընդհանուր առմամբ, կորցրեց իր նախկին բավելը, քանի որ շարժման քաղմաթիվ ակտիվիստներ սկսեցին հեռավարվել: Բարեփոխումների ընդդիմախոս էմիր Նալիֆի²³ կարգադրությանը 2004թ. մարտին ձեռքակալվեց այլախոհների 12-13 հոգանոց մի խումբ, որ կոչ էր անում քաղաքական միասնությունից անցնել սահմանադրական միասնության, անցկացնել Եուրասի հնդկերդի ընտրություններ, առեղծվե անկախ գործող մարդու իրավունքի մոնիտորինգի խումբ և այլն²⁴: Այլախոհների ձեռքակալությունը բողոքի նոր ալիք և բարեփոխումներ անցկացնելու հարցում անվստահություն առաջացրեց վարչակարգի նկատմամբ: Չերքակալվածների մեծ մասն ազատ արձակվեցին՝ հրապարակային կերպով բարեփոխումներին չանդրադառնալու պայմանով: Սակայն շարժման երեք առաջնորդներ՝ իսայտնի լրագրող և քանաստեղծ Ալի ալ-Ղուսայնին, համալսարանական դասախոսներ Աբդալլահ ալ-Համիդը և Մաթրուք ալ-Ֆալիդը, ենթարկվեցին 9, 7 և 6 տարի ազատազրկման²⁵: (2005թ. օգոստոսին իր գահակալությունից շատ լանցած Աբդալլահ քազակորը ներքո շնորհեց վերջիններին²⁶):

Իսլամական բարենորոգչական շարժումն ամեն կերպ զսպելու ուղղումն ամրագրվեց 2004թ. աշմանը հրապարակված օրենքով, որն արգելում է պետական ծառայողներին ստորագրել որևէ բողոքարկման տակ կամ հրապարակայնորեն քննադատել իշխող ընտանիքին²⁷: Իշխանությունների մեծան քայքայել կապված էին մի կողմից 2004-ից նավթային գների բարձրացման, մյուս կողմից՝ (ալ-Կաիդա) և քիմիական խմբերի դեմ հաջողված պայքարի հետ²⁸: Ներկայումս սաուդական վարչակարգը անարեկության դեմ պայքարի շրջանակներում հետևողականորեն պայքարում է ոչ միայն քիմիականների, այլև նաև՝ կրոնական մոլեռանդ գաղափարների դեմ: 2004-ի կեսերին 1 400 կղերական պաշտոնյաներ (իմամներ, խատիբներ, մուլաներ) հետացվել են իրենց պարտականություններից և պետք է նորից վերապատրաստվեն: Կրոնական հանդուրժողականությունն արձատավորելու համար իրականացվում են տարբեր միջոցառումներ²⁹:

Ընդդիմադիր շարժումները դիմագրավելու հարցում քազակորական ընտանիքի համար շարունակում են լուրջ հեմարան մնալ իսլամական պահպանողական շրջանակները՝ համաձայն վահաբական ուլամայի,

որը դեմ է ազատական քառնիխումներին՝ դրանք դիտարկելով սահմանափակ վահարականության և սեփական դիրքերի համար, ինչպես նաև միջին դասից՝ սերած պահարանողականների մի շերտի, որ ներգրավված է հիմնականում վարչախարական համակարգում: Ի դեպ, կան առանձին պահանջներ, որ երկուստեք ասոջ են քաշում թե՛ պահարանողականները, թե՛ քառնիխումները²¹:

Հենվելով պահարանողական շրջանակների վրա՝ վարչակարգը 2005թ. փետրվարին ամցկացրեց երեք փուլից կազմված տեղական ինքնակառավարման խորհուրդների ընտրություններ²²: Ընտրություններից ասոջ ձևավորվեցին դաշինքներ և խմբակցություններ, որոնք հասարակական շարժման շրջանակներում ընտրասրայքար ծավալեցին²³: Ընտրություններին հաղթանակ տարան հիմնականում պահարանողական և վահարական ուղածայի կողմից հովանավորվող միջին դասի, հիմնականում արևմտյան կրթություն ստացած, ներկայացուցիչներ, որ աջակցում են թագավորական ընտանիքին, դեմ են աստվածապետության շրջանակներում ազատական քառնիխումներին, միևնույն ժամանակ ձգտում են երկիրը ճեռու պահել իսլամիստական շարժումներից և, ի վերջո, մասնակից դասնալ գործադիրի աշխատանքներին:

Տեղական ընտրությունները խացել էին մի շարք ատմանելով: Ընտրասրայքարին որևէ քաղաքական ուժ կամ կուսակցություն չէր մասնակցում, կանանց արգելված էր ասոջարկել և քվեարկել²⁴, խորհուրդների տեղերի կեսը նշանակվեց թագավորի կողմից: Յաճու էր մասնակցության ցուցանիշը (400 000 ընտրող 3 միլիոնից)²⁵, որ մասնանշում է, թև ընտրությունները ոգևորություն չէին ասոջացրել նասարակության լայն շրջանակներում: Բացի այդ, տեղական խորհուրդները սրշում ընդունելու տեսանկյունից շատ սահմանափակ են: Սա է պատճառը, որ քառնիխումները համոզված են, որ տեղական ընտրությունները չեն կարող վճարուշ նշանակություն ունենալ քառնիխումների գործընթացի մեջ: Սատղցի հայտնի աղախոս գործիչ Մուսին ալ-Աուաջին նշում է, որ իրենք քառնիխումների ավելի լաթջ ակնկալիքներ ունեն՝ ընտրումի խորհրդարան, թափանցիկ ֆինանսական և դատական համակարգ²⁶:

Փաստորեն, Սատղյան Արաքիսյում չկա արևմտյան ժողովրդավարության, քաղաքացիական ինստիտուտների կամ աշխարհիկ հասարակության որևէ փորձ, իսկ ազատական (ատավել և՛՝ աշխարհիկ) գաղափարները հասարակության մեջ աղքատ էլ գանգվածային քնույր չեն կրում: Առանձին քառնիխումները նույնիսկ համոզված են, որ խորհրդարանական ընտրությունների դեպքում, ճնարավոր է, հաղթանակ տանեն ոչ թև իսլամական լիբերալները, այլ ցեղային առագնորդները կամ իսլամիստները²⁷: Այս պարագայում, իսլամական ազատականների համար դժվար կլինի պայքարել կրոնական արմատականության, ժայռահեղականության, ինչպես նաև վահարականության դեմ, որ խոր արմատներ

ունի հասարակական գիտակցության մեջ: Սառուղական (ալ-Հայաթ) քերքի խմբագիր Մայասաթ Շամմարիի կարծիքով՝ սառուղական հասարակությունը պատրաստ չէ լայնածավալ քարեկործանների, ուստի փոփոխությունները չեն կարող ներդրվել միանգամից, ինչպես ցանկանում են քարեկործանները: Մինչդեռ ալ-Սուաջին մերժում է այն զաղափարը, թե հասարակությունը պատրաստ չէ ժողովրդավարության: Եւս համոզված է, որ հասարակությանը կարելի է վարժեցնել ընտրությունների: «Մենք զգում ենք ժողովրդավարության կարիքը, անկախ այն բանից՝ մենք պատրաստ ենք դրան, թե՛ ոչ»³⁷: Իսկ Արդալլահ ալ-Համիդի համոզմամբ՝ կարևոր է սառուղիներին տվորեցնել մասնակցություն ունենալ քաղաքական գործընթացներին, այլ կերպ ասած՝ նրանց քաղաքացի դարձնել, քանի որ այդ գիտակցությունը նրանց մեջ դեռևս ամրագրված չէ³⁸:

Սառուղյան Արաբիայի ժողովրդավարացման հարցում կարևոր գործոն է սառուղական հասարակությունը, որ պահպանողական, ավանդույթային և ցեղային է³⁹: Ի վերջո, ժողովրդավարության ինչ մոդել է գործելու Սառուղյան Արաբիայում արևմտյան թե՛ իսլամական: Մահմեդական տեսաբաններից շատերի կարծիքով՝ իսլամը և արևմտյան ժողովրդավարությունն անհամատեղելի են: Իսլամական աշխարհի համար ժողովրդավարություն նշանակում է շարիաթական նորմերի լիակատար ներդրում, ինչը կապահովի իսլամական սկզբունքների վրա խարսխված հասարակության ներդաշնակ զարգացումը: Սակայն փաստ է, որ ժողովրդավարական արժեքների օգտին հանդես եկող իսլամական քարեկործաններն ըստ էության առաջ են քաշում արևմտյան ժողովրդավարական արժեքներ, ինչպիսիք են՝ ազատ, խորհրդարանական ընտրությունները:

Իսլամական ազատականներին անհանգստացնում է այն փաստը, որ քարեկործանների հարցում կարող է բացասական նշանակություն ունենալ նաև ԱՄՆ-ի գործունը⁴⁰: Փաստ է, որ Վաշինգտոնը արևմտյան արժեքների և ժողովրդավարության ներդրման ու միասեռ հասարակությունների առեղծման՝ գլոբալ քաղաքականության շրջանակներում Ռիադից պահանջում է քարեկործաններ անցկացնել երկրում, ինչպես նաև պայքարել իսլամական անարեկչության դեմ: Հնարավոր է, որ ԱՄՆ-ի նկատմամբ իսլամական հասարակությունների ավանդական անտագոնիզմի, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի կողմից սամազգերծված իրաքյան պատերազմի արդյունքում՝ սառուղիները քարեկործանները դիտարկեն իրեն ԱՄՆ-ի կողմից ներդրված և չաջակցեն դրանց: Այս իրողությունը կարող է հետաձգել կամ ընդհանրապես անհաջողության մատնել քարեկործանների գործընթացը: Արդ ալ-Ազիզ ալ-Կաաֆիի կարծիքով՝ «Ժանկացած արտաքին ազդեցություններ, և հատկապես Միացյալ Նահանգներից, ավելի կրարդացնի իրական առաջընթաց ու-

նենալու հնարավորությունը»⁴¹։ Այս առումով ոչազգայն է Ֆրանսիայի նախկին արտգործնախարար Յուբեր Վեյրինի հետևյալ կարծիքը. «...այսօր պարզ է, որ երբ Սաուդյան Արաբիայում անցնեն ազատ ընտրություններ, այնտեղ կհաստատվի եսկաստանյան վարչակարգը»⁴²։

Կարելի է ասել, որ իսլամական բարեփոխողական շարժումը տեսանելի հաջողությունների հասավ Սաուդյան Արաբիայի պետականացման հետևանքով, չնայած խոսքի ազատության, մարդու իրավունքների, կրոնադավանական փոքրամասնությունների նկատմամբ շարունակվող ասեմանափակումների։ Սաուդական ընտրանիսն հազիվ թե ընդունաջ գնաք սահմանափակ բարեփոխողական նախաձեռնությունների (խոսքի ասեմանափակ ազատություն, քաղաքական բանավեժի ծավալում, տեղական ինքնակառավարման ընտրություններ, քաղաքացիական իրավունքների մի մասի ազատ արձակում և այլն), երբ չլինեն ներքին ճնշումներն իշխող ընտանիքի վրա։ Սաուդական հասարակական-քաղաքական համակարգի արդիականացման տեսանկյունից իշխող ճեղքերումները մի քայլ են՝ այս ոլորտում ավելի լուրջ բարեփոխումների ճանապարհին։

Հարկ է նշել, որ ազատական շարժման հետագա հաջողությունը կախված է բարեփոխողների հարցում քաղաքական ընտանիքի դիրքորոշումից։ Բարեփոխողները որոշակի ակնկալիքներ ունեն Արդալահի քաղաքից, որն էսպես ազակցել է բարեփոխողական շարժմանը։ Արդալահի Արդալահի քաղաքում այսուհետև նույնպես ընդատաջ կգնան ներքին մարտահրավերներին, դժվար է ասել, սակայն փաստ է, որ այսօր քաղաքական ընտանիքում շատերն են խոսում բարեփոխումների օգտին⁴³։ Չի բացառվում, որ առաջիկայում սկսվեն սահմանադրության, օրենսդիր մարմնի ստեղծման և ընտրական իրավունքի ներդրմանն առնչվող նորոգելի քննարկումներ։ Իշխող վարչակարգի տեսանկյունից՝ անաքսկալության և կրոնական մոլեռանդության դեմ պայքարի հաջողությունը, ինչպես նաև սեփական իշխանության պահպանումը (թեև ոչ ինչ-որ չափով ձևափոխված տարբերակով) շատ դժգոհություն կախված է հասարակական-քաղաքական կյանքում իսլամական ազատականացման առավել մեթոդավորումից։

ARAKS PASHAYAN

ABOUT THE PROBLEM OF SOCIO-POLITICAL REFORMS IN SAUDI ARABIA

The social and political reformist movement in Saudi Arabia reached its peak in 2003-2004. The process was expressed with petitions and public claims such as suffrage, transparent financial and judicial system, defense of human rights, creation of constitution, etc. In result of internal challenges and pressures on Royal

family, the reformist movement (led by Islamic liberals) achieved some successes like limited liberty of speech and political discourse, municipal elections, release of several political prisoners, etc. These reforms are a new step towards modernization of public and political life in such conservative country as Saudi Arabia. The Royal Family has to realize that cooperation with Islamic liberalism would help to combat Jihadists and preserve own positions.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. *Լյորինադը Եկատի Լ* անուն կրոնական-իրավական որոշումների ընդունումը ռազիոնալիզացիայի մեթոդով՝ *ճիշտից (դաստոյարյուն ըստ անալոգիայի), Լյուս չո* (նավարական կարծիք) կամ *ժալլո* (ազատ, անհատական կարծիք) միջոցով:
2. *У юи մասին տես՝* Кепель Ж., Джикад, М., 2004, стр. 213-216.
3. Основные системы власти Королевства Саудовская Аравия (1992г.), глава VI, Государственная власть, статья XXXIV, в кн.: Александров И. А., *Монархии Персидского залива. Этап Модернизации*, М., 2000, стр. 464-479.
4. Кепель Ж., Джикад, стр. 214.
5. Stephane Lacroix, *Between Islamists and Liberals: Saudi Arabia's New "Islam-Liberal" Reformists*, Middle East Journal, vol. 58, No.3, Summer, 2004, p.346.
6. Նույն տեղում:
7. 2003թ. սեպտեմբերի 24-ին 306 սուննի և շիա ալջառեհիկ ուղղվածությամբ մի խումբ մեղկաչաքրեց «Հանուն ազգի պաշտպանության» վերոստորյամբ խնդրագիր, որտեղ արծարծված էին վերը նշված հարցերը: Այս մասին տես՝ Toby Jonts, *Violence and the Illusion of Reform in Saudi Arabia*, <http://www.merip.org/mero/mero111303.html>
8. Աղջալառի քիմ Արդ ալ-Ազիզը ընդհուպ մինչև 2005թ. օգոստոսը Ֆահդ թագավորի հիվանդության պատճառով 1995-ից դե ֆակտո ղեկավարում էր երկիրը:
9. John R. Bradley, *Reform Debate Rages in Saudi Arabia*, Tuesday 4th March 2003, <http://www.scivcsandothers.org/article7051.html>
10. Աշ-շարիկ ալ-աուսատ, 14. 05.2003, <http://asharqalawsat.com>
11. Աշ-շարիկ ալ-աուսատ, 18. 05.2003, <http://asharqalawsat.com>
12. Saudi Arabia To Establish A National Dialogue Center, <http://www.islamonline.net/English/News/2003-08/04/article08.shtml>
13. Saudi Arabia, World Report, 2005, <http://hrw.org/english/docs/2005/01/13/saudia9810.htm>
14. Առաջին անգամ տեղական ինքնակառավարման ընտրությունների մասին որոշում ընդունվել է 1977թ., Նալիդ քիմ Արդ ալ-Ազիզ թագավորի կողմից, որի չկիրարկման պատճառն այն էր, որ մավթային հսկայական եկամտունների շնորհիվ իշխանությանը հաջողվում էր քարկկեցիկ պայմաններ ստեղծել ստորակարգ ժողովրդի համար՝ ամեն գնով խտասպիելով հասարակական-քաղաքական բարեփոխումներից: Г.Г.Косач, *Реформы в Саудовской Аравии: муниципальные выборы* http://www.imes.ru/rus/frame_stat.html

15. Իրենց թեկնածությունը կարող էին առաջադրել 25 տարին լրացած Սաուդյան Արաբիայի քաղաքացիներ կամ արաբական ծագումով ու առաջուց ավել սաուդական քաղաքացիություն ունեցողներ, որոնք չպետք է նախկինում դատված լինեին կամ էլ վտարված պետական ծառայությունից: Ընտրելու իրավունք ունենին 21 տարին լրացած ոչ զինվորական քաղաքացիներ, որոնք պետք է քվեարկեին իրենց մշտական բնակավայրում: Լաիքյան քննարկական օրենքի իրապարակումը իրախտավել էր հինգ ասուրցի կանանց թեկնածության առաջադրումը, տակայն արդեն 2004թ. հեկտեմբերին ներքին գործերի մախարաթ Լայիխը հայտարարեց, որ հավելի թե կանանց թույլատրվի իրենց թեկնածությունն առաջադրել, առավել ևս ընտրել:
16. Հասարակության մեջ արատավոր երևույթների հարցահարձակ համար անհրաժեշտ համարվեց նաև երիտասարդական կենտրոնների ստեղծումը և երիտասարդների հետ կապված հատուկ ծրագրերի ստեղծումը, ինչը նրանց մեջ պետք է զարգացնի նորամտության ուղին: Ելվեց, որ անհրաժեշտ է օգնել ցանկացած մարդու, ով ուզում է հարթահարել իր մեջ բռնությունն ու ինտեգրվել հասարակությանը: Կարևորվեց նաև կանաչեղջյուր սկզբունքներով ստեղծված կազմակերպությունների և առևտրական միությունների դեղջ քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտների զարգացման, ինչպես նաև կառավարության վարչական, իրավական և զորմադիր ճյուղերի տարանջատման հարցը: Այս մասին տես՝ Saudi Reform, Middle East Document, Middle East Economic Survey, Vol. XLVII, No. 02, January 12, 2004.
17. 2003թ. գարնանից Մազհին աշ-շուրան լրագրողներին թույլատրեց մասնակցել իր աշխատանքներին, իսկ հեռուստաընկերությունները թույլատրեցին ստացան մասնակիորեն մեկնարանել խոցերդի աշխատանքները: Լայտադնալը չունի այն փաստ, որ Արաբիան գործերի նախարարությունը սկսել է մամուլի ասուլիսներ կազմակերպել:
18. Ըստ դիսքուրսում լրագրողները կենտրոնացնել են պատժամիջոցների կրոնական բառիկանական կատարյալին՝ Արաբիայի Արաբիայի պահպանության և անբարոյակամության դեմ պայքարի կոմիտեին քննադատելու կամ վաճառական դոգմաները կասկածի տակ առնելու համար: Այս մասին տես՝ Saudi Arabia, 2004-2005 Country Reports on Human Rights Practice <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/anti-semitism/hrsaudioarabia03.html>
19. Սաուդոսիները չունեն ընտրելու, վարելու իրավունք, նրանց չի թույլատրվում ռասմել ցանկացած առարկա, նրանք չեն կարող ճանապարհորդել առանց ամուսնա, մերձավոր հարազատի կամ տղամարդ եղբայրների թույլտվության, տղամարդու հետ աշխատել նույն սենյակում: Կանանց նկատմամբ խառակամության կա ամուսնալուծության և երեխաների խնամակալության հարցում: Երանք պարտավոր են հետևել հազուադեպ մեջ խալամական ավանդույթին, այլապես կենտրոնացնել շարիաթական պատիժները:
20. Ներկայումս 20, 000 ֆիրմաներ զբաղված են ասուրցի կանանց ամուսնու: Ջիդդայի Առևտրի պալատի 50000 անդամներին 2000-ը կին է: Այս մասին տես՝ Samar Fatany, The Status of Women in Saudi Arabia, <http://www.arabview.com/articles.asp?article=477>

21. Khalid Hasan, Liberal Reform activism ends in Saudi Arabia, Daily Times, 2004, October 23.
22. Եմիր Լայիվը, որը Ֆահդ թագավորի հարազատ եղբայրն է, դեմ է անցան «բարեփոխում» նորի չրքանառությանը, ինչը մատնադրում է թե համակարգում ինչ-որ սխալ բան կա: Այդ համատեղատում մրա հախցնորամ եզրը «զարգացումն» է: Այս մասին տես՝ www.project-syndicate.org
23. Khalid Bhatti, Limid Reforms Will Not Solve Deep Political Crisis, <http://www.socialistworld.net/eng/2005/05/16saudi.html>
24. 2004թ. օգոստոսի 9-ին սկսված նրանց դատավարության առաջին մասը, ՍԱԹ-ի պատմության մեջ առաջին անգամ, անցկացվեց բաց, սակայն դատավարության շարունակությունն ընթացավ դոմփակ:
25. Աբդալահ թագավորը մերում շնորհեց նաև երեք այլախոհների փաստաբանին Արդ առ-Ռահման ալ-Լահիմին, որը քանտարկվել էր այն բանից հետո, երբ դատավարության ժամանակ քննադատել էր թագավորության դատական գործառույթը, ինչպես նաև իսլամիստ Սալիդ թին Տեկրիին, որը հիմն գ տարի ազատագրվեման էր նմարկվել թագավորությունում անաբեկյական գործունեություն ծավալելու համար:
26. Պետական ծառայողներ են քարեփոխումների րագմաթիվ կողմնակիցներ, որ աշխատում են պետական կրթական, գիտական և մշակութային հաստատություններում, ինչպես նաև րագրողներ, որ աշխատում են պետական թերթերի, ամսագրերի խմբագրություններում և րատվական գործակալություններում:
27. Գոյություն ունեցող տերիեկությունների համաձայն՝ Սաուդյան Աբաբիայում գործում է ալ-Կաիդայի հետ կապ ունեցող իսլամական ծայրահեղ-ակամների ցանց:
28. Հիշյալ թեմայի վերաբերյալ ինտերնետային կայքերում երիտասարդների հետ րմարկումներ են անցկացվում: Բզջային հեռախոսներ ունեցողները հաճախ են անաբեկությունը դատապարտող հաղոթագրություններ ստանում: Ալ-Կաիդայի գործունեությունը հրապարակային ճևով դատապարտել են թեև Լադին ընտանիքի անդամները, որոնք շատ մոտ են կանգնած իշխող ընտրանում: Այս մասին տես՝ Chicago Tribune, February 12, 2005, www.danieldrezner.com/archives/001887.html
29. Սաուդյան Արաբիայի հասարակության արեջնականացման տեսանկյունից խիստ կարևոր է միջին դասը: Մոտ մեկ միլիոն մարդ հաշվվող միջին դասը ճևավորվել է 1960-ականներին, որի ներկայացուցիչները հիմնականում գործարարներ, համալսարան ավարտած մասնագետներ, համալսարանական դասախոսներ, ինչպես նաև յինեղմեկներ են:
30. Քե՛ քարեփոխյնները և թե՛ պահպանողականներն առաջ են քաշում անկախ դատական համակարգի, րափանցիկ րյուզեի ստեղծման և կառավարության հաշվետվության հարցը: Տես՝ Mohamad Bazzi, Quietly, Reform Fades Out After a Period During Which Change Seemed Possible, 2004, October 26, published by the Long Island, NY Newsday <http://www.commondreams.org/cgi-bin/print.cgi?file=headlines/04/1026-01.htm>

31. Ընդդրությունները տեղի ունեցան Ռիադում և նրա շրջակայքում փետրվարի 10-ին, երկրի արևելյան և արևմտյան մարտի 3-ին և հյուսիսային մահազներգոս արքիի 21-ին:
32. Նախադեպը չունեցող ընդդրությունները բազավորությունում ընթացան մեկ «ոչ մարտ» տեխնոլոգիաներով: Ընդդրական ընթացքում աստղական մամուլում հայտնվեցին հաղորդումներ այն մասին, որ որոշ թեկնածուներ «համեստ» գումարներ են բաժանում ռասնոզնեքին՝ նրանց կողմից արակցություն ստանալու ակնկալներով:
33. Նախքան ընտրական օրերի հրապարակույթը խրախուսվել էր հինգ ասուղի կամանը թեկնածության աստղադրույթը, ասվելիքն արդեն 2004թ. հոկտեմբերին Լեքքին գրքերի մախարար Նախիջի հայտարարել, որ հազիվ թե կամանը թույլատրվի իրենց թեկնածությունն աստղադրել:
34. Caubly Nugent, Reforming Saudi Arabia, 2005, March, 4, <http://www.workersliberty.org/node/view/3811>
35. Mohamad Bazzi, After a Period During Which Change Seemed Possible, 2004, October 26, by the Long Island, NY Newday <http://www.commondreams.org/cgi-bin/print.cgi?file=/headlines/04/1026-01.htm>
36. Mohamad Bazzi, Quietly, Reform Fades out After a Period During Which Change Seemed Possible, 2004, October 26, published by the Long Island, NY Newday <http://www.commondreams.org/cgi-bin/print.cgi?file=/headlines/04/1026-01.htm>
37. Նույն տեղում:
38. Н.С.Глебов, Оптимизм арабских и западных аналитиков современной ситуации в Саудовской Аравии, <http://www.imes.ru>
39. Այս տեսանկյունից ուշագրավ է Սաուդյան Արաբիայում ցեղային դիմուկրատիայի գործառույթը, որը, հիմնվելով սոլանդույթի վրա, փորձում է ուղիղ կապ ստեղծել կառավարողի և նրա սուլթանների մյև՝ ասպերդրեզով իշխանական խորհրդակցության սկզբներով: ՄԱԹ-ում շարքից մեկ կամ մի քանի անգամ ավագ ենթմերը (ներառյալ բազմաշահակ) յարան են տրամադրում ասուղի թաղարացիներին ընթացաչ գնալով նրանց քողարներին ու աստղադրելներին:
40. John R. Bradley, Reform Debate Rages in Saudi Arabia, Tuesday 4th March 2003 <http://www.sehresandofheg.org/article7051.html>
41. Mohamad Bazzi, Quietly, Reform Fades Out After a Period During Which Change Seemed Possible, 2004, October 26, by the Long Island, NY Newday <http://www.commondreams.org/cgi-bin/print.cgi?file=/headlines/04/1026-01.htm>
42. "Международного сообщества" увы не существует, Свободная мысль-XXI, No. 7, 2005.
43. Այս առումով ուշագրավ է 2005թ. ենթը Թալալի հայտարարությունն այն մասին, որ արար ասպերդրեզից պետք է բարեփոխումներ իրականացնեն մախրան հաաարակական ճնշումների հմբարկվելը: Նա նշել է, որ բարեփոխումների կարիք ունի ասաջին ներքին Սաուդյան Արաբիան: Ենթը Թալալը, որ Արդալլահ բազավորի խորը եղջայրն է, մախկինում գրադրելի է ֆինանսների մախարաթի պաշտոնը: Այս մասին տես՝ Prince Talal Calls For Reforms in Saudi Arabia, <http://www.middle-east-online.com/englisg/?d=14392>

ՋՈՒ ԱՎՄԱՐԱՆՅԱՆ

ԱՐԲԱՀԱՄԻ ՏՈՀՄԸ ԵՎ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ՄԻՋԱԳԵՏՔԸ

Աշխարհի շատ ժողովուրդների պես հրեաների ծագման վերաբերյալ պահպանվել են տեղեկություններ Սուրբ Գրքում: Հարկ է նշել, որ ներկայումս մասնագետների կողմից օգտագործվող Աստվածաշունչը մեզ է հասել ոչ իր մախնական տեսքով, այլ որոշակիորեն ժամանակի ընթացքում դրա մեկնաբանների խմբագրումների արդյունք է: Դրանով էլ պայմանավորված են Սուրբ Գրքում հրեա ժողովրդի պատմության «նահապետական վտույն» վերաբերյալ առկա երբեմն հակասական տեղեկությունները:

«Վաղոց ի վեր նկատվել էր, որ Աստվածաշունչի սկզբում պահպանվել են հրեաների՝ Իսրայել գալու վերաբերյալ երեք ավանդույթներ (Sharpe, 1890: 1):

1) Հրեաների մախնահայր Աբրահամի տոհմը Եփրատի հոսանքների շքանում գտնվող քաղղեացիների երկրից սկզբում եկել էր Սիրիա, այնուհետև՝ Քանաան, քնակություն հաստատելով Հեբրոնի մոտ՝ ընդունելով այստեղ ապրող խեթերի գերիշխանությունը (Մննդոց 12; 13): Քանաանից հետո հիշատակվում է Աբրահամի կարճատև քնակությունը Եգիպտոսում, սակայն, ենարավոր է, դա ուշ ժամանակների խմբագրում լինի:

2) Հրեաները մախապես քնակվել են Սիրիայում, այնուհետև գաղթել են և, հասնելով Հորդանան գետի ափերը, քաժանվել երկու խմբի: Առաջին խումբը Հակոբի գլխավորությամբ քնակություն է հաստատել Քանաանի հյուսիսում՝ Շեխեմի (= ժամամ. Լաբլուս) մոտ (Մննդոց 33.18), իսկ երկրորդը՝ Իսաակի գլխավորությամբ գնացել է հարավ՝ Հեբրոնից այն կողմ և քնակություն հաստատել Էղոնում՝ Սեփրի մոտ (Մննդոց 36.8-9; Հնտ 24.4):

3) Հետագայում, հրախառն քնակվող հրեաները շարժվել են հարավ, ուսել Ստոյին Եգիպտոս (= Ենդոսի Գ-կետա - Հ.Ա.): Այստեղ նրանք իսնդիպել են իրենց՝ ցալաքսակիքք և հզոր քնակության և ընդունել նրանց գերիշխանությունը: Հետո հրեաների սերունդները Եգիպտոսից ենտայել են, Հորդանան գետի արևելյան ափին մեզանք են ա-

մտրիչներին, որից հետո գնացել են Քանաանի հյուսիս: Այստեղ նրանք
օգնել են իրենց ազգակիցներին՝ տեղացիների դեմ կռվմանում և դարձել
Քանաանի տերերը:

Ինչպես տեսնում ենք, երեք տարրերակներն էլ միմյանց հետ
չփնտռելու ենք՝ 1) հրեաները եկվոր են (Արքահամը՝ քաղցկեսիցների
երկրից, Հակոբը՝ Սիրիայից), 2) Քանաանից հետո շարժումը դեպի Ե-
գիպտոս և վերադարձը Քանաան (Արքահամը՝ կարճատև, Հակոբի տոհ-
մը՝ մի քանի սկսանդ տևողությամբ): Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ
բոլոր դեպքերում հրեաներն իրենց համարում էին ոչ տեղաբնիկ Քա-
նաանում: Այսպես, Աստվածաշնչում ամենուրեք հիշատակվում են մե-
ծաքանակ ժողովուրդներ և ցեղեր, որոնք ապրում էին Քանաանում
նախքան մահապետների գաղթը այս երկիր: Դրանք էին՝ քանաանցիներ-
ը, խեթերը, ամորիները, փնիզացիները, խնացիները, յերուսացիները
և այլք (Նաուավորաց 3.1-6): Ոչ պակաս կարևոր է նաև այն տեղեկու-
թյունը, ըստ որի հրեաների և տեղացիների միջև, քացի առանձին դեպքե-
րից, գոյություն ունեին ելմանակամուր Քարիտյուցիական հարաբերու-
թյուններ: շատ են խառը ամուսնությունների մասին հիշատակություննե-
րը: Այսինքն, հրեական ցեղերը, Քանաան գաղով, բնակություն են հաս-
տատել տեղական ցեղերի հարևանությամբ, չփվելով վերջիններին հետ:

Քանաանում հրեաների հայտնվելու նշանակի վերաբերյալ մախ-
կեմում գերիշխում էր նվաճման մասին տեսակետը, որը հենվում էր «մա-
հապետական վտյժին» նվիրված հատվածներում նրանց և տեղացիների
միջև վկայված քախումների հիշատակությունների վրա: Սակայն հետա-
գայում մասնագետները որոշեցին ավելի խրատեսական դիրքորոշում,
որը այսօր գրեթե համաառարած ընդունելություն է գտել:

Այսպես, Ա.Ալտի և Մ.Նոտի կարծիքով (Alt, 1925; Noth, 1969 և
այլն), հրեաները Քանաան են եկել ոչ որպես նվաճողներ, այլ խաղաղ
ճամապարհով: Երանք անասնապահությամբ զբաղվող ցեղեր էին, ո-
րոնք բնակեցրել էին Քանաանի սակավաքանակ շրջանները: Այս ներքա-
փանցումը ուղեկցվել էր տեղական նշանակության քախումներով, որը և
կինք է ավել հրեաների «Երթի» մասին պատմությանը:

Վերոհիշյալ սխեմայից զգալիորեն շեղվել են Գ.Մենդենհալլ և
այլք (Mendenhall, 1962; նաև Gottwald, 1979): Երանք գտնում էին, որ
հրեաները չէին եկել որսից, այլ իրականում միշտ ապրել են Քանաա-
նում: Այստեղի գյուղացիական բնակչությունը ապստամբել է իր տերերի
դեմ և հեռացել երկրի ծայրամասային շրջաններ: Հետո նրանք հարա-
բերվել են անհնազանդ, ավազակային կենցաղ վայրղ հեթու-ների հետ,
որի արյունքում էլ դրվել է վաղ խաղայնական հասարակության հիմքը:

Հրեաների նախահայր Արքահամ նահապետի նախնական բնա-
կության վայրի և ժամանակի վերաբերյալ Աստվածաշնչում հիշատակ-
վող տեղեկությունների մեկնաբանության խնդիրը մասնագետների

չրգամուն վաղոց ի վեր բերև առավել վիճահարույցներից է: Այս խնդիրները մեծաքանակ մասնագետների հետազոտության առարկա են դարձել և դեռ այսօր էլ շարունակում են մնալ ուշադրության կենտրոնում (Ainsworth, 1838: 152f.; Albright, 1921: 49ff.; 1922: 110ff.; 1924: 125ff.; 1926a: 231ff.; 1932; 1942: 33ff.; Böhl, 1924: 148ff.; Woolley, 1936; O'Callaghan, 1948: 119ff.; Blomson, 1978; Moorey, 1982; Isserlin, 1983: 85ff.; Gerber, 2001: 145ff. և այլն): Ուսումնասիրողները դեռևս ընդհանուր հայտարարի չեն եկել ոչ մեկի, ոչ էլ մյուսի հարցում:

Ավանդական տեռակետի համաձայն, որ քիտոն է Աստվածաշնչի տեղեկություններից (Մեմորոց 11.31), Աքրահամը ծագում էր հարավային Միջագետքից՝ քաղղեական Ուր քաղաքից: Այնուհետև մա իր ընտանիքի հետ միասին գնացել է Հյուսիսային Միջագետքի Նաաան քաղաք, որտեղից էլ Քանաան:

Աստվածաշնչի երկու հատվածներում Նաաանը հիշատակվում է որպես Աքրահամի՝ դեպի Քանաան ուղևորության մեկնակետ (Մեմորոց 11.32 և 12.5): Այստեղ էր ապրում Աքրահամի ազգական Լաբանը: Իսկ այլ հատվածներում Լաբանը տեղադրվում է Պատղյան-Աքամում (Մեմորոց 25.20; 28.1-7; 31.18), ինչպես նաև՝ Նախոր (Նախոր) քաղաքում (Մեմորոց 24.100), որը գտնվում էր Նաաանի մոտ ընկած Բալիխ գետի հովտում: Աքրահամի տոհմի խառամյան արևրսներն այնքան ակնառու են, որ հիմք են տալիս կասկածի տակ առնելու Հարավային Միջագետքի Ուր քաղաքի՝ գերիշխող վարկածը:

Դեռևս XIX դարի առաջին կեսին որոշ մասնագետներ (Ainsworth, 1838: 152f.; Ritter, 1844: 294ff. և այլն), հենվելով աստվածաշնչային, վաղ քրիստոնեական, եբրայական և մուսուլմանական ավանդությունների վրա, եկան այն եզրակացության, որ Աքրահամի տոհմի նախնական բնակության վայրը հյուսիսային Միջագետքն էր և որ Աստվածաշնչում որպես նրա հայրենի քաղաք հիշատակվող Ուրը հյուսիսային Միջագետքի Ուրֆա քաղաքն էր:

Սակայն 1854թ. Հարավային Միջագետքում հնագետները հայտնաբերեցին շումերական Ուր քաղաքը, որը հետագայում հայտնի հնագետ Լ.Վուլլին առաջարկեց համարել Աքրահամ նահապետի հայրենիք (Woolley, 1936): Լ.Վուլլի ազդեցության տակ մասնագետների մեծ մասը շարունակում է հետևել այս տեղայնացմանը (օրինակ, Larsen, 1975; Soggin, 1997: 189; Millard, 2001): Այնինչ Աքրահամի գործունեությանն առնչվող աստվածաշնչյան տեղեկությունները հակասում էին դրան:

XX դարում առաջիններից մեկը Ս.Գորդոնն էր, որը հիմնավոր կասկածներ հայտնեց հարավային Ուրի հարցում և ձևակերպեց նոր տեսակետ (Gordon, 1958: 28ff.): Նրա կարծիքով, «քաղղեական» մակդիրը վերաբերում էր ոչ թե հարավային Ուրին, այլ Քանոպիոնի կողմից հիշատակվող՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավում գտնվող՝ հայերի

հարևան *խաղաղամեղին* (*Քսենոփոն, Անաքսախս IV.3.4*): եվ, քանի որ Աստվածաշնչի մեկնաբանները կարող էին ծանոթ չլինել այս հյուսիսային խաղաղամեղին, նրանք Արրահամի հայրենիքը փոխադրել էին հարավ: Մանկյան հեղինակը, այնուամենայնիվ, վկայակոչելով Արրահամի, Հովսեփի և այլ մահապետների գործունեության վերաբերյալ այն տեղեկությունները, որոնք նշում են աստուրը, եզրակացնում էր, որ Արրահամը պետք է ծագեր Կիլիկիայի Ուրա աստուրական քաղաքից, որը լավ հայտնի է մ.թ.ա.XV-XIIIդդ. խեթական սեպագիր տեքստերից:

Այս տեսակետը այժմ արդեն աստիճանաբար մտքը է գործում մասնագիտական հրատարակություններ, ինքսկե, ոչ ամբողջաբայանք, այլ միայն Ուրիթայի մասով (օրինակ, Gerber, 2001: 145ff.):

Մտորև կփորձենք ներկայացնել Նաևապետի մահամական քննակավայրի խնդրին առնչվող մյուսերը, որոնք վերցված են հիմարևելյան սեպագիր արդյունքներից, որոնց հիման վրա կկատարվեն համապատասխան եզրակացություններ: Հարկ է նշել, որ Ուր անունով այդ արդյունքները հիշատակում են մեծաքանակ քնակավայրեր, որոնց մեծ մասը գտնվել է Սիբիայի և Միջագետքի հյուսիսային մասերում:

1) Մ.թ.ա.XXIII-XXIIդդ. Հյուսիսային Սիբիայի էրլա քաղաք-պետության տեքստերում հիշատակվում է *Ura, Ura'ua, Uram, Uri'um, Uru* քաղաքը, որը գտնվում էր էրլայի մերձավայրայանք (*Bonechi, 1993: 310ff.*):

2) Նույն տարածաշրջանի Ալալաի սեպագիր տեքստերում (*Wiseman, 1953: No.105,162*), որ քվագրվում է մոտավորապես մ.թ.ա.1600թ., հիշատակվում են *Ure, Urri, Ura* անունով քնակավայրեր:

3) Հյուսիսային Միջագետքի Նոզի խորհրդաքնակ քաղաքի արխիվներից հայտնի են «*ենն*» և «*իորք*» *Ure* քաղաքները (*Flincke, 1993: 332*):

4) խեթական սեպագիր տեքստերին լավ հայտնի էր *Ura* կարևոր աստուրական քաղաքը, որ գտնվում էր կիլիկյան ծովափին (*del Monte und J.Tischler, 1978: 457f.*):

5) Մեկ այլ *Ura* հիշատակվում է Սիբիայի հյուսիս-արևելյան ծովափից ոչ հեռու գտնվող Ուզարիտ (Ժաման. Ռասա Եանրա հնավայրը) պետության շրջանում (*Wiseman, 1953: Nr.142,154*):

6) խեթական տեքստերին հայտնի էին, քացի կիլիկյան *Ura-յից*, ևս երկուսը մեկը՝ Հայասայում՝ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում (*del Monte und J.Tischler, 1978: 457f.*; *Ջոայան, 2004: 100-101*), մյուսը եմբարդարար կենտրոնական Փոքր Ասիայում խեթական մայրաքաղաք *Խարբուսասից* ոչ հեռու (*Kammenhuber, 1970: 556f.*):

7) Մեկ այլ *Ura* հիշատակվում է Ասորեստանի արքա *Յիզբարալասար III-ի* տեքստերից մեկում (*Kessler, 1980: 179; Tadmor, 1994: 76,126,184*):

8) Մ.թ.ա. XIX դ. միջագետքյան սեպագիր տեքստերից մեկում հիշատակվում է Տիգրիսից արևմուտք՝ Խարուրի ափին գտնվող Սր քաղաքը (Groneberg, 1980: 247):

Ինչպես տեսնում ենք, սեպագրական աղբյուրները տեղեկություններ են պահպանել մեծ թվով տեղանունների վերաբերյալ, որոնք գրեթե նույնատիպ են, չնայած տեղադրվում են Առաջավոր Ասիայի տարբեր շրջաններում: Վերը հիշատակված քնակավայրերից 1,2,4,5-ը իրականում կարող էին նշել միևնույնը, չնայած քաջատված չէ, որ դրանց տարբեր էին:

Արրահամի տոհմի մախնական քնակության վայրի տեղայնացման հարցում հնարավոր է այլ լուծում: Ստորև ներկայացնենք մեր նկատառումները հարավային Ուրի թեկնածության դեմ և մեկ այլ Ուրի օգտին:

Ուտ ավանդույթի, Խառանից 14 կմ հեռու գտնվող Ուր-Ֆա քաղաքը (ամտիկ արք. Նոյսիա, հայկ. Ուտիա, Ժաման. Սամլուր-Ֆա) կառուցվել էր հին Ուրի ավերակների վրա: Ավանդույթը քաղաքի հիմնադիր է համարում առասպելական արքա Նիխրոդին: Իսլամական լեգենդը այս վայրը կապում է Արրահամ մահապետի հետ. Ուր-Ֆայի միջնաբերդից ցած գտնվող քարանձավը համարվում է Արրահամի ծննդավայր: Այստեղ են գտնվում «Արրահամի ջրավազանը», «Հակոբի աղբյուրը»: Այս վերջինը, ըստ Աստվածաշնչի, այն վայրն էր, որտեղ Հակոբը համոզվել էր Ռ-արեղին, որտեղ Ռ-երեքան (Իսահակի կինը) քար էր գցել Արրահամի ծառայի վրա:

Հարավային կամ հյուսիսային Ուրի ընտրության հարցում կարևոր նշանակություն ունի Միջագետքի լուսնի աստված Մինի խնդիրը: Հայտնի է, որ հարավային Ուրը Մին աստծո պաշտամունքի կենտրոնն էր: Ուտ Աստվածաշնչի (Հեստ 24.2), Արրահամի հայր Տերախի (հայալեզու հրատարակություններում Թարա) կերպարը կապված է լուսնի պաշտամունքի հետ: Հնարավոր է, նույնը կարելի է պնդել Լարամի, Միլկախի և Մառայի մասին:

Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ նույնպիսի կարևորագույն պաշտամունքային կենտրոն էր Խառանը սկսած մ.թ.ա. II հազ. սկզբներից (O'Callaghan, 1948: 28f.; Millard, 2001): Խառանի լուսնի աստվածը իր ֆունկցիան պահպանում էր նույնիսկ մ.թ.ա. I հազ. կեսերին: Մասնավորապես, այն բազմիցս հիշատակվում է Փոքր Ասիայի և Հյուսիսային Միդիայի մ.թ.ա. X-VIII դդ. հիեբրոզի-ֆային լուսնական արձանագրություններում՝ որպես Armas (սա Մին աստծո խեթերեն ձևն է) (Meriggi, 1962: 32):

Անհրաժեշտ է նշել, որ Խառանի շրջակայքի օգտին է վկայում մի կարևոր փաստ: Բանն այն է, որ այստեղ հիշատակվում են նրեք քնակավայրեր, որոնց անվանումները ամմիջականորեն առնչվում են Արրահա-

մի տոնին: Դրանք են՝ Սեբուզ (Աբրահամի մախաբապը), Նախոր (Աբրահամի պապը) և Տերախ (Աբրահամի հայրը):

Սրանցից Նախորի անունը ծագել է անպարզական աղբյուրներից: Բազմիցս հիշատակվող Nahur քաղաքի անվան հետ: Նախորը վկայված է հին քարեդրոյան, կապադովկեական, միջին ապրեստանյան և ուշ ապրեստանյան տեքստերում (Bülg, 1945-51: 34; Groneberg, 1980: 173; Nashef, 1982: 201 և այլն): Համաձայն ընդունված կարծիքի (Nashef, 1991: 86), Նախորը գտնվել է Հյուսիսային Միջագետքի ժամանակակից Tell 'Amada քնակավայրի մոտ՝ բարդ-աիրիական ասեմանի վրա, այսինքն, հասանելից ոչ հեռու: Նախորը առաջարկվել է նույնացնել Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում գտնվող Նիխրիյա, Նիխրիյա քաղաքի հետ, որը լավ վկայված է միջագետքյան և խեթական սեպագիր տեքստերում որպես Իսուվա (= Խայկ-Մոխր) պետության կարևոր բնակավայրերից մեկը (Moisheson, 2001: 44):

Աբրահամի հոր՝ Տերախի անունը համադրվել է Հյուսիսային Միջագետքի Terqa քաղաքի հետ (Moisheson, 2001: 43ff.): Ի.Արյշեստանի կարծիքով, այս քաղաքանունը ծագում էր Աբրադի պետությունը մ.թ.ա. XXIII դ. նվաճած հնդեվրոպացի կուտիների վերջին արքա Տիրիկեանի անունից: Այս և միջագետքյան տեքստերում հիշատակվող Turakki, Tukrish ցեղանվան և տեղանվան հիմքում, ըստ նրա, ընկած է հնդեվր. «տայ, կառք» բառը:

Աբրահամ մահապետի՝ Միջագետքի հասան քաղաքից Քոնստանդնուպոլիս ժամանակի հարցում նույնպես առկա են մեծ տարածայնություններ: Ուսումնասիրողները այդ իրադարձությունը հիմնականում առաջարկել են քվազել մ.թ.ա. II հազ. տարրեր հատվածներում: Առկա տեսակետներում, որպես ելակետ և հիմնական փաստարկ, կանգնել է գալիս մահապետական փուլը ներկայացնող Մեմֆոս գրքում հիշատակվող ամձանց և ճրանց հետ առնչվող երկրների ու բնակավայրերի անունների համադրումը այլ աղբյուրներից հայտնի պատմական գործիչների հետ:

Այսպես, Վ.Օլբրայթը Մեմֆոս գրքի 14.1-ում հիշատակվող «Էլամի արքա Խեղուրլանդին» համադրում էր հին միջագետքյան աղբյուրներում վկայված Էլամի արքա Կուտե-Նախստանտ 1-ի (մ.թ.ա. 1625-1610թթ. [հին քվազություն]) հետ (Albright, 1942: 33ff.): Դրա հիման վրա Մեմֆոս գրքի 12-50 հատվածը, այն է՝ Աբրահամի՝ Քոնստանդնուպոլիս պահից մինչև Հովսեփի մահը առաջարկում էր տեղադրել մ.թ.ա. 1700-1550թթ. միջև: Ավելի վաղ նույն ներկանակը Մեմֆոս գրքի 14.1-ում «Մեմֆոսի արքա Ամրափիլին» նույնացնում էր Բաբելոնի իսլամի արքա Համմուրապիի հետ (Albright, 1924: 125ff.): Իր մեկ այլ աշխատության մեջ Վ.Օլբրայթը Աբրահամի գործունեությանն առնչվող Մողոմի և Գոմորի ավերման դիպվածը առաջարկում էր տեղադրել վաղ բրոն-

գեղարի երկրորդ կեսում մ.թ.ա.III հազարամյակի երկրորդ կես (Albright, 1932: 140ff.):

Յ.Բշոյը Արրահամին համարում էր խեթական արքա Թուդխալի-յաս I-ի ժամանակակիցը (մ.թ.ա.XVIIդ. հիմ թվագրությամբ)(Böhl, 1924: 148ff.): Հետագայում մա առաջարկեց նոր համադրություններ. օրինակ, գտնում էր, որ Անրահեղը Համմուրային չէր: Արրահամը պետք է ապրած լիներ մ.թ.ա.XVIIդ., իսկ երեսների ելքը Եգիպտոսից անհրաժեշտ է թվագրել մ.թ.ա.XIIIդ. (Böhl, 1930: 31ff.): Այս թվագրությունները հիմնականում ընդունվեցին Վ.Օլբրայթի կողմից (Albright, 1931-32: 197f.):

Ռ.Օ'Քալլագանը առաջարկում էր ավելի ընդհանրական թվագրություն մ.թ.ա.II հազ. առաջին կեսում (O'Callaghan, 1948: 29):

Ի.Մոյշեսանը հակված էր ավելի վաղ թվագրման՝ Ուրի III դինաստիայի վերջին շրջանում՝ մ.թ.ա.XXIդ. երկրորդ կես (Moisheson, 2001: 158): Նրա կարծիքով, Հակոբի վերադարձը Քանաան արտագրված է եգիպտական աղբյուրներում որպես հիքսոսների աշխատանքի Եգիպտոս:

Այսբանով տահմանափակելով մահապետական փուլի թվագրման շուրջ առկա կարծիքների տեսությունը, անհրաժեշտ է նշել, որ դրանց հիմքում ընկած է Եղից գրքի 12.40-ի տեղեկությունը այն մասին, որ «Իսրայելի որդիները» Եգիպտոսում մնացել են 430 տարի: Եվ ցանի որ ելքը Եգիպտոսից սովորաբար թվագրվում է մ.թ.ա.XIIIդ., ապա ենթադրվում է, որ երեսների մախնիները պետք է հայտնվեին Եգիպտոսում ոչ ուշ քան XVIIդ. և որ Քանաան մուտք գործելու ժամանակը հազիվ թե շատ ավելի վաղ փուլում տեղի ունենար:

Վերոհիշյալ տեսակետները, որքան էլ որ քանավե՛ծային են, այնուամենայնիվ առայժմ գերիշխում են և կարելի է ընդունելի համարել այն, որ իսկապես Արրահամի տեղաշարժը Քանաան պետք է տեղ գտներ մ.թ.ա.XVIII-XVIIդ. ընդգրկող ժամանակաշրջանում:

Մեր կարծիքով, մահապետական փուլի թվագրման և ընդհանրապես երեսների կազմավորման վաղ շրջանի գնահատմանը մեծապես կարող է նպաստել Արրահամի և նրա անմիջական հագորդների (Իսահակ, Հակոբ և այլն) գործունեության տիպաբանական քննությանը: Վերջինիս քննությունը հնարավոր է նրանց կենսագործունեության բոլոր դիպվածների վերհամման, աշխատանքային գործունեության առանձնահատկությունների, այդպես էլ հետ շփումների և այլ չափանիշների միջոցով: Ստորև կենրկայացնենք այդ վերլուծության արդյունքները, որը բոլոր կտա պարզելու Արրահամի առնչակցությունը դեպի Քանաան մ.թ.ա.II հազ. ընթացքում տեղի ունեցած էթնիկական տեղաշարժերին և հարակից հարցեր:

Արրահամ.

Շփումներ – 1) Եգիպտոսի փարավոն (Յնմոց 12.16-20)

2) Սողոմի, Գոմորի, Ադմայի, Չեբոլանի, Բելայի և Սալեմի արքաներ (Մենդոց 14.1-21)

3) Գեդարի արքա Աբիմելեխ (Մենդոց 20.1-18; 21.22-34)

Գուլթ - 1) Փարավանից ստացավ անասուններ և ծառաներ (Մենդոց 12.16)

2) Շատ իսրայել էր՝ ունեց ամառաններ, ունի և արծաթ (Մենդոց 13.2)

3) Իբ տասնը ծառայող 318 զինյալներ ունեց (Մենդոց 14.14)

4) Նա Հեբրոնի բնակիչներից գնում է դաշտ և քաղաքնուր՝ վճարելով 400 սիկլ արծաթ (Մենդոց 23.14-20)

Ռազմական գործ - Արչավանք Սեմնասարի, Էլլասարի, Էլլամի և

Գոլիմի արքաների դեմ (Մենդոց 14.15-16)

Կարգավիճակը - Իշխան, որը Հեբրոնի խեթերի իսմայելացիներին էր (Մենդոց 23.3-6)

Լալմիակ երե իսրայելացիները այն իսմայելացիները, որ Արքանի գործունեությունը և կեդարը Աստվածաշնչի կազմողների կողմից պետք է հարմարեցվեր իրենց ստեղծած առանցքազարդակարգին, այնուամենայնիվ վերահիշյալ բնութագրիչները կարող են ընդհանրական պատկերացում տալ Նախապետի միջոցով ներկայացվող իրավիճակի մասին:

Իստանից հետո Արքանը Քանաանում շարունակ տեղաշարժվում էր, հետո նա հայտնվում է Եգիպտոսում, այնուհետև՝ կրկին Քանաան, որտեղ չի հիմնավորվում ինչ-որ մի վայրում: Որքան էլ որ մի շարք դեպքերում նշվում է նրա՝ վրասում բնակվելու, ամասնապետությանը զբաղվելու մասին, դա անիրաժիշտ է ընդունել որպես արդեն մ.թ.ա. I հազ. սկզբների Քանաանի կրեմներին հոգեհարազատ կենցաղին հարմարեցման միտում: Որ Արքանը և նրա ուղեկիցները ամենևին քոչվոր կամ կիսաքոչվոր ամասնապետներ չլին, պարզ է մյուսնց գործունեությունը բնութագրող դրվագներից:

Արքանը լիարժեք մասնակցում էր Քանաանի քաղաքական կյանքին, համագործակցում էր այստեղի մասն քաղաքական կազմավորումների (Սողոմ, Գոմոր և այլն) հետ, մասնակցում պատերազմներին, ի վերջո, տեղի արքայիկներից մեկն էր: Վերջապես, Արքանը ունեւոր մարդ էր, որն ի վիճակի էր պահելու 300-ից ավելի զինյալներ, գնելու անշարժ գույք: Ի դեպ, Արքանի գորաջակատի թիվը լիովին համահունչ է փոքր քաղաքական կազմավորման գործի մասին առկա պատկերացումներին:

Արքանում մտնապետի հյուսիսմիջրագետքյան ելակետի խնդիրը ամենևին չի սահմանափակվում վերոհիշյալ նկատառումներով: Այն ընդամենը մի մասն է մի կողմից հնագույն Քանաանի, մյուս կողմից հյուսիսային Միջրագետքի և Հայկական լեռնաշխարհի միջև առկա մ.թ.ա. III-II հազարամյակների ընթացքում հնագիտորեն և սնվագրական աղբյուրներով վկայված փոխադրությունները լուսսրահող ընդարձակ նյու-

քերի, որոնց քննարկումը ներկայացվել է մեր մեկ այլ աշխատության մեջ (Աննարանյան, 2005):

ՕԳՏԱԳՈՐԾ-ՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Աննարանյան Հ., 2005 – Հայկական իննաշխարհը և Քանաանը. վաղ շրիումներ, եր.

Քոչյան Ա.Վ., 2004 – Հայկական իննաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների), եր.

Ֆունկոն - Անարասիս (թարգմ. Խ.Կրկյաշարյանի), եր., 1970.

Ainsworth W., 1838 – *Researches in Assyria, Babylonia, and Chaldaea*, London.

Albright W.F., 1921 – A Revision of Early Hebrew Chronology, "Journal of the Palestine Oriental Society" 1, p.49-70.

Albright W.F., 1922 – Palestine in the Earliest Historical Period, "Journal of the Palestine Oriental Society" 2, p.110-138.

Albright W.F., 1924 – Shinar-Sangar and its Monarch Amraphel, "American Journal of Semitic Languages and Literatures" 40, p.125-133.

Albright W.F., 1926 – The Historical Background of Genesis XIV, "Journal of Society of Oriental Research" 10, p.231-2

Albright W.F., 1931-32 – Rev. of Böhl F., 1930 – Das Zeitalter Abrahams, Leipzig in "Archiv für Orientforschung" 7, p.197-198.

Albright W.F., 1932 – *The Archaeology of Palestine*, New York.

Albright W.F., 1935 – The Horites in Palestine. – In: "From the Pyramids to Paul", New York, p.9-26.

Albright W.F., 1942 – A A Third Revision of the Early Chronology of Western Asia, "Bulletin of the American Schools of Oriental Research" 88, p.28-36.

Alt A., 1929 – *Der Gott der Väter*, Stuttgart.

Bimson J.J., 1978 – *Redating the Exodus and the Conquest*, Sheffield.

Bilgiç E., 1945/51 – Die Ortsnamen der "kappadokischen" Urkunden im Rahmen der alten Sprachen Anatoliens, "Archiv für Orientforschung" 15, S.1-37.

Böhl F., 1924 – 'Ud'alia I, Zeitgenosse Abrahams, um 1650B.C., "Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft" 42, S.148-153.

Bonchi M., 1993 – *I nomi geografici dei testi di Ebla*, Wiesbaden (= RGTC 12.1).

Fincke J., 1993 – *Die Orts- und Gewässernamen der Nuzi-Texte*, Wiesbaden.

Gerber Ch., 2001 – Abraham in Urfa – Abraham aus Urfa? Anmerkungen zu den Abraham-Legenden aus Urfa und weitere Gedanken zur religionsgeschichtlichen Bedeutung der Region Urfa. – In: "Lux Orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa (Hrsg. R.M.Boehmer und R.Maran), Rahden/Westf.

Gordon C.H., 1958 – Abraham and the Merchants of Ura, "Journal of Near Eastern Studies" 17, p.28-31.

Gottwald N.K., 1979 – *The Tribes of Yahweh. A Sociology of the Religion of Liberated Israel, 1250-1050 BCE*, London.

Groneberg B., 1980 – *Die Orts- und Gewässernamen der altbabylonischen Zeit*, Wiesbaden (= RGTC 3).

- Isserlin B.S.J., 1983 – The Israelite Conquest of Canaan: a Comparative Review of the Arguments Applicable. "Palestine Exploration Quarterly" 115, p.85-94.
- Kammenhuber A., 1970 – Keilschrifttexte aus Bogazköy (KBo XVI), "Orientalia" 39, fasc.4, S.547-567.
- Kessler K.-H., 1980 – Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens. Wiesbaden.
- Larsen T. M., 1975 – The Old Assyrian City-State and Its Colonies. Copenhagen.
- Mendenhall G.E., 1962 – The Hebrew Conquest of Palestine. "The Biblical Archaeologist. American Schools of Oriental Research" 25, p.66-68.
- Meriggi P., 1962 – Hieroglyphisch-hethitisches Glossar. Zweite, völlig umgearbeitete Auflage. Heidelberg.
- Millard R. A., 2001 – Biblical Archeology Review. May-June.
- Moisheson B., 2001 – Armenoids in Prehistory. Lanham/Maryland.
- Moorey P.R.S., 1982 – Ur "of the Chaldees", Ithaca/New York.
- Nashef Kh., 1982 – Die Orts- und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelassyrischen Zeit. Wiesbaden (= RGTC 5).
- Nashef Kh., 1991 – Die Orts- und Gewässernamen der altassyrischen Zeit. Wiesbaden (= RGTC 4).
- Noth M., 1969 – The History of Israel. London (II ed.).
- O'Callaghan R.T., 1948 – Aram Naharaim. A Contribution to the History of Upper Mesopotamia in the Second Millennium B.C., Roma.
- Monte J.F. del and Tischler J., 1978 – Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte. Wiesbaden, 1978.
- Ritter C., 1844 – Die Erdkunde im Verhältniss zur Natur und zur Geschichte des Menschen, "Theil" 11, S. 294-306.
- Sharpe S., 1890 – The History of the Hebrew Nation and its Literature. Edinburgh.
- Soggin B.J.A., 1997 – Das Buch Genesis. Kommentar. Heidelberg.
- Tadmor H., 1994 – The Inscriptions of Tiglath-pileser III, King of Assyria. Jerusalem.
- Wiseman D.J., 1953 – The Alalakh Tablets. London.
- Woolley L., 1936 – Abraham. London.

JOHN AHMARANYAN

THE HOUSE OF ABRAAM AND NORTHERN MESOPOTAMIA

The paper deals with the problem of the primary homeland of the patriarch Abraham. Based on the analyses of the first book of the Bible ("Genesis"), the author comes to the conclusion that the homeland of Abraham must be sought not in the southern Mesopotamia (Sumerian-Chaldaeum Ur), as it is accepted by most scholars, but in the northern Mesopotamia, in the area of the modern city of Urfa and in its neighborhood.

ԵՐՎԱՆԻ ԳՐԵԿՅԱՆ

ԴՐՎԱԳՆԵՐ ՈՒՐԱՐՏԱ-ՄՈՒՇԱԾԻՐՅԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Ներածություն

Մուծածիքի պատմությունը և Մուծածիքին առնչվող բազում հարցեր լուսարանվել են Ռուսարտուի, մասամբ, Աստրեատանի և Մարաստանի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում: Քննարկվող առանցքային հարցերից մեկը վերաբերում էր Մուծածիքի էթնիկ բովանդակությանը՝ նրկիրը դիտելով որպես խուռիական (խուռի-ուրարտական) աշխարհի մաս և ուրարտացիների բնօրրան¹, կամ արիական բնակչությանը (մաս՝ մասամբ արիական կամ արիական արմատներով), արիական իշխող վերնախավով պետական կազմավորում, ըստ այլոց՝ մասնաճյուղ էթնիկ խմբերի շփման գոտի²:

Այստեղից թխում էր մասնաճյուղի հարցը՝ վերաբերելով այս կամ այն էթնիկ խմբին պատկանող իր բնակչությանը ներկայացող Մուծածիքին ցայսօր շարունակ վերագրվող դերակատարությանը ուրարտական պետության մեկնությունն զգրծում՝ քաղաքականից մինչև հոգևոր³:

Այս շրջանակում կարող են առաջադրվել բազում հարցեր, ներառյալ՝ «ուրարտական» և «մուծածիքյան» նզրնի հարաբերությանը վերաբերող. արդյո՞ք դրանք պետք է դիտել մեկը մյուսի ստակ շարունակություն, թե՞ մասնաճյուղից զուգահեռ, որպես միևնույն արմատից ծագող, սակայն միմյանցից ինչ-որ չափով հեռացած, արդեն ինքնուրույն դրսևորումներ, իսկ գտնել արմատապես տարբեր երևույթներ, որոնցից ընդհանուրը կամ դրանք միավորողը, ինչ-ինչ պատճառներով, լինի դա քաղաքական գործընթաց կամ աշխարհընկալման ընդհանուր մի հենք, Խաղդի աստծո պաշտամունքն էր. Մուծածիքը դիտվել է և շարունակում է դիտվել որպես Խաղդի աստծո պաշտամունքի կենտրոն՝ մոտեցումների այս կամ այն տարբերությամբ:

Արդյո՞ք սակայն Մուծածիքն էր ուրարտական տեղության հոգևոր կենտրոնը (կամ Ռուսարտուն՝ Մուծածիքի շարունակությունը)՝ գտնվելով, այնուամենայնիվ, նրա սահմաններից դուրս, հանդիսանալով մասնաճյուղական առանձին միավոր, թե՞ միայն Մուծածիքը տեղության կյանքում դեր ուներ այնքանով, որքանով որ այստեղից էր սերված համար-

վում Ռիայնիի իշխող վերնախավը: Արդյո՞ք իտալից տեղական, գուտ մտածածիդյան աստվածաբայում էր, քե՞ կարող էր քերված լինել մեկ այլ վայրից՝ լինի դա իտալայների երկկող, կամ իտալիի քաղաքը, որի ոչ միայն տեղությունը, այլև դեքը քիսայնական պետության քաղաքական և եզակի կառույցների մատերման խնդրում դեռևս մնում է չպարզաբանված⁴: Միգուցե իտալից քերվել էր Մոծածիքը հենց իտալիի քաղաքի՞ց՝ արդյունքում ունենալով տեղի հնդիրանական աստվածների զույգի՝ «մոծածիդյան» Միտրա-Վարունայի հետ սինկրետիզմ մի աստվածաբայում⁵, որն արդեն կարող էր և քիչ հիշեցնել «իտալյան (կամ իտալական) իտալիի»⁶:

Այլ խոսքով, որքանով էր օրգանական կապը Ուրարտուի և Մոծածիքի, որ մայն է՝ այս երկրներում իշխող վերնախավների միջև, որպես պետություն կազմող կառույցը կողմերի, և որքանով կարելի է քիսայնական պետության, հետևաբար և ուրարտական տեքության հիմքում տեսնել Մոծածիքը՝ իր քնակչությանը կամ քնկող իշխող վերնախավով: Ի վերջո, ինչպիսին էին մաս ուրարտա-մոծածիդյան հարաբերությունները սեպագիր աղբյուրներով վերականգնվող դարաչրթանի այս կամ այն փուլում, արդյո՞ք միայն քարեկամական, քե պարզապես իրավիճակային, որտեղ Ուրարտուի և Մոծածիքի ենթադրվող մերձավայրայնում անգամ որևէ դեր չունի:

Վերը առաջադրված մասնավոր հարցերից մեկի՝ Ուրարտուի և Մոծածիքի քաղաքական հարաբերություններին է վերաբերում սույն հոդվածը. արդեն «մորախայտ» կազմելուց հետո, սակայն ցավոք հայ գիտությանը դեռ անհասանելի մնացած մեծաթիվ սեպագիր աղբյուրները՝ գերազանցապես ասորեստանյան, խնդրի առնչությամբ մատուցում են էական մանրամասնություններ պարտնակող կարևոր տեղեկություններ, ինչը մղում է մեկ անգամ ևս անդրադառնալու Մոծածիքի՝ բվում է վարդից ի վեր հայտնի, սակայն իրականում դեռ անհայտ պատմությանը:

Պատմական ակնարկ

Մոծածիքի (ուրարտ. Արդիհի) առաջին հիշատակությունը վերաբերում է ասորեստանյան արքա Աշշուր-Մաժիբ-պալա II-ի իշխանության շրջանին, ինարկե, եթե միջինասորեստանյան աղբյուրներում հիշվող Մոծյուտ երկրամվան տակ չտեսնենք մույն Մոծածիքը⁷: Ինչ վերաբերում է բուն հիշատակությանը, ապա ասորեստանյան արքան Բա. 879թ. մայրաքաղաք Կալխուի իր նոր ապարանցի օժման արալադուրյանն ու դրան հետևած տոնակատարությանը մասնակից էր դարձրել Ասորեստանի հովանավորության կամ որոշակի ազդեցության տակ գտնվող փյունիկյան, վերինեփրատյան պետությունների և այլ, գերազանցապես մերձուրմյան երկրների ներկայացուցիչ-դեսպանների, այդ բվում մաս Մոծածիքից⁸:

Աշխուր-ճածիք-ասպալ II-ի հաջորդ Սալմանասար III-ի, ապա Շանշի-Ադադ V և Ադադ-Նիդարի III արքաների օրոք Մուծածիլը դուրս էր մնացել քաղաքական էլիմնական գործընթացներից, դրանց մասնակից դառնալով մերթ ընդ մերթ, հատկապես Ք.ա. 832թ. նկատվող ասորեստանյան արշավանքների ինտենսիվացմանը զուգանել, ընդ որում՝ որպես հակաստրեստանյան ուժ և քիայնական նորաստեղծ պետության դաշնակից¹⁰։ Երկիրը Ք.ա. 781-774թթ. տեղ գտած ասորիա-ուրարտա-մանադական պատերազմներից հետո, դատելով տարածաշրջանում հաստատված ընդհանուր քաղաքական իրավիճակից, արդեն ամբողջովին գտնվում էր ուրարտական ազդեցության ոլորտում¹¹։

Գրեթե քառորդ դար շարունակվող այս դրությանը վերջ տվեց ասորեստանյան նոր զահակալ թիզլաբպալասար III-ը (Ք.ա. 745/4-727թթ.)՝ հատկապես Ք.ա. 735թ. Ուրարտու իրագործած հաղթական արշավանքով։ Դրանով տեղությանը հասցվեց ծանր հարված։ Այս շրջանում էր որ, ամենայն հավանականությամբ, վերջ գտավ և ուրարտական արքա Սարգուրի II-ի զահակալությունը։

Տեղության նոր առաջնորդ Ռուսա I-ը (Ք.ա. մոտ 730-710-ական թթ.) զահ բարձրացավ մի շրջանում, երբ երկիրն ապրում էր ծանր ճգնաժամ¹²։ Ներքին երկարատևությունները թուլացրել էին պետությունը, աշխուժացել էին կենտրոնախույս ուժերը՝ երկրներ, որոնցում ուրարտական իշխանությունները դարձել էր ձևական։ Նոր վերելք էր ապրում Էրիտանին։ Տեղության ակնհայտ թուլության վկայություններից էին Էրիտանցիների ավարատուական արշավները դեպի երկրի խորքերը, ինչը պետությունն է գորտ չէր կամխել¹³։

Հարավում՝ մերձուրմյան ավազանի ուրարտական տիրույթներում, երկրի քաղաքական իշխանությունը պահպանվում էր սուկ ոսգմական եզրը ներկայության շնորհիվ։ Տեղության բուն սահմաններից դուրս գտնվող երկրները (Շուբրիա, Կումմե, Խուրուշկիա, Մամայի թագավորություն, Թկկայցիների երկիր ևն) մեծավ մասամբ ընկել էին Ասորեստանի ազդեցության տակ։ Ռուսայի համար հատկապես անհամարժեքի իրավիճակ էր ստեղծվել տեղության հետ ավանդաբար կապված Մուծածիլի իշխանությունում։ Վերջինիս արքան, որը կրում էր Ուրգանա զահանունը, Ասորեստանի դրածոն էր և հարկատու նրան¹⁴։ Ռուսան ստիպված էր շատ խնդիրներ լուծել նորից։

«Մուծածիլյան իշխանափոխություն»

Քննարկվող դարաշրջանին են պատկանում Մուծածիլը կամ երկրի քրմապետ-արքային հիշատակող ասորեստանյան արխիվի քսան տեքստեր՝ գերազանցապես արքունիք առաքված զեկուցագրեր¹⁵, որոնցից տասներկուսը, հնարավոր է նաև, ևս մեկ տեքստ¹⁶, վերաբերում են բուն ուրարտա-մուծածիլյան հարաբերություններին։

Այս խմբի ատաօջին զեկույցը՝ ասորեստանցի Աշշուր-ռեծմուփայի հեղինակությամբ, բավական հետաքրքիր է որսարտական արքան պատրաստվում էր մուծածիլյան արչավանքին, որն արտաքրատ իրագործվելու էր իջրև արքայի ուղևորություն դեպի Մուծածիլի Խաղի աստծու տաճար։ Ռազմական մախապատրաստություններն ընթանում էին Մուծածիլին սահմանակից որսարտական Ռեսի (Ռուայախ, Վախի) մարզում, ուր սկսել էին կենտրոնանալ գույքերը։ Ընդ դրան, խոսքը վերաբերում է բավական նշանակալի խմբավորմանը՝ տեղությանը ենթակա երկրների զորամիավորումներով կամայրված հինգ մարզային զնդերի¹⁷։ Ըուտով, մայրաքաղաքից Ռեսի մեկնեց մաև արքան։

Որսարտի ասեմանաները շրջաններում ծավալված այս աշխուժությունն առաջացրեց ասորեստանցիների մտահոգությունը։ Հայտնի են մի քանի մամուլներ, որոնցում ասորեստանյան արքան պահանջում էր մամուլմասներ արքազե Ռուսայի մուսղոթությունների մասին¹⁸։

Իրադարձությունները ծավալվեցին արքայի Ռեսի ժամանակում պես։ Նրա հրամանով քանակի առաջապահ զորախումբը՝ երկու մարզային զնդեր՝ Ռեսիի մարզպես Սեբինուի և «տեկայցիների դիմացի մարզպես» Սունայի հրամանատարությամբ, սկսեց արչավանքը՝ Նաբատակակետը Մուծածիլին էր¹⁹։

Սեբինուն և Սունան առանց դժվարությունների մտան Մուծածիլ, երկրի առաջնորդ Ուրզանան իսկույնից առանց պայքարի²⁰։ Զաղաքում գտնվող նրա աժիլը, որոնց մեծամասնությունը, բժուժ է, կազմել են խոբուշկացի վարձկանները, ինչպես երևում է, չիործեցին դիմադրել²¹։ Այս ժամանակահատվածին է պատկանում գիտական գրականության մեջ քաջ նայտնի ABL 409 մամուլը՝ Ուրզանայից ուղղված ասորեստանյան «արքունի սենեկապետին» (nēgir ekalli)։ Նամակի բովանդակությունը հայտնի է որսարտական մարզպետները Մուծածիլի Խաղի աստծու տաճարում կատարել են պաշտոն։ Սպասվել է մաև արքայի ժամանումը, որն այդ նպատակով Ռեսիից շարժվել էր Մուծածիլ՝ մնացյալ մարզպետների և զորքերի հիմնական զանգվածով²²։

Տեղեկանալով այս մասին, ասորեստանյան արքան «արքունի սենեկապետին» շուրթերով Ուրզանայից պահանջեց խափանել Ռուսայի մուտքը Մուծածիլ, ինչին Ուրզանան պատասխանեց շատ հոտուկ։ Մուծածիլը չունեք մտան հնարավորություն։ Ի պատասխան գրված նրա խոսքում ասվում է.

«Այն մասին, ինչ դու գրել էիր ինձ՝ «բող ոչ ոք պաշտոն չկատարի առանց արքայի քույրսվության», երբ Աշշուրի արքան նկատ այստեղ, կարողացա՞ ես նրան նա պահել։ Նա արեց այն, ինչ արեց։ Ուրեմն ես ինչպե՞ս կարող եմ նա պահեմ այս մեկին»²³։

Ի՞նչ պատասխանը աստիճանացիներին հաղորդելու համար Ուրզանան որպես քանազանաց ուղարկեց իր եղբորը՝ թերևս կարող էր հարկ լինել տալու լրացուցիչ պարզաբանումներ՝ իր պատասխաններում ու ուրարտական գործերի մուտքը Մուծածիք արդարացնելու համար: Աստիճանայան զեկուցագրերից մեկը հայտնում է.

«[Սեթինուն (?) Մուծածիքում է, [մնացյալ] մարզպետները [.....]: Ինչ վերաբերում է ուրարտացուն, Ուրզանայի եղբայրը եկել է Հալմու-Քեյի մոտ, [ասելով]՝ «Մա վերադարձել է [...]»²⁶»:

Ինչպես երևում է, աստիճանայան արքունիքը կրկնեց իր պահանջը՝ Ուրզանային ստիպելով դիմել կռուներտ քայլերի: Ենթարկվելով աստիճանացիներին՝ Ուրզանայի գլխավորությամբ մուծածիքյան ուժերը հարձակվեցին քաղաքում գտնվող ուրարտական զորքերի վրա: Անակնկալի եկած ուրարտական մարզպետներին չհաջողվեց դիմադրություն կազմակերպել, տեղի ունեցած մարտերում ողջ զորախումբը ջախջախվեց, սպանվեց մահ Ուեսիի մարզպետ Սեթինուն²⁶:

Մուծածիքի ուղղությամբ առաջացող Ռուսան քաղաքին մոտեցավ այն ժամանակ, երբ ուրարտական առաջապահն արդեն ջախջախվել էր: Արքային ոչինչ չէր մնում անել քան պաշարել Մուծածիքը: Մրնչդեռ Ուրզանան փորձեց զարգացնել հաջողությունը՝ այս անգամ գրոհելով ուրարտական արքայի բանակատեղին²⁷: Այս դրվագը կարծես արտացոլվել է մահ աստիճանայան մեկ այլ զեկուցագրում, որի խիստ վնասված բովանդակությունը ռազմական գործողությունների ներատեքստում հիշատակում է Ուրզանային և Ռուսային²⁸:

Մուծածիքյան գործերի գրոհները հաջողությամբ կատարվեցին, ուրարտական զերազանցող ուժերն անցան հակահարձակման, որը եզրափակվեց քաղաքի նվաճումով: Ուրզանային սակայն Մուծածիքում չգտան: Աստիճանայան արխիվում պահպանվել է «արքունի սենեկապետին» ուղղված լեռնային Ջազրոսի ցեղապետներից Սամիյեի հայտնած տեղեկությունը, լրատ որի «Ուրզանան [լքել է] քաղաքը»²⁹: Իբրք, Մուծածիքի արքան զգալի խուճը մերձավորներով կարողացել էր խուսափել գերի ընկնելուց՝ փորձելով ամենակարճ ճանապարհով՝ Անդաբուրուի լեռնանցքով փախչել Աստիճան³⁰:

Մինչ ուրարտական զորքերը մարզպետ Կակկադանուի գլխավորությամբ հետապնդում էին Ուրզանային, Ռուսան Մուծածիքում իշխանության բերեց տեղի արքայատան մեկ այլ ներկայացուցչի՝ նրան հաստատելով, սկզբնապես, մարզպետ³¹: Մյուս կողմից, Ուրզանային չհաջողվեց անցնել Աստիճան: Անդաբուրուի մերձավորությամբ տեղի ունեցած մարտերում մուծածիքյան ուժերը ջախջախվեցին, ինքը՝ քրմապետ-արքան, գերվեց Կակկադանուի կողմից: Աստիճանայան արքունիք առաքված Աշշուր-ոնծուվայի մեկ այլ զեկուցագրում ասվում է.

«..... Ղու (Կակկադանուն – հեռ.) գերել է] Ուրգանային՝ Մու-
ծածի[ր] (երկրի) [արքային], հավաքել] նրա ժողովրդին [և տարել
նրանց] Կահին»³²։

Այս իրադարձության պատկերավոր նկարագրությունն է պահ-
պանվել նաև Մուծածիքի մերձավորությամբ Ռուսա Լ-ի բարձրացրած
երկկետ վիճազրեքից մեկում՝ Մովանայի կորոզում։ Նրանում ասվում է.

«Իջա դնայի Մուծածիք, [իսկ արյան [փակեց] դուր աստված-
ների տան և փախավ (դնայի) Ատրեստան։ Խալդին՝ Տեքք, վերաբացեց
այդ դուրը, բնդին Ուրգանայի ես [...]: [Իր գորքերը³³] Ուրգանան
պատրաստեց] իմ դեմ ճակատամարտի։ Խալդի աստծո հրամանով ես՝
Ռուսաս, գնացի դնայի Անդարուրու լեռը [և հաղթեցի (նրան)։ [Բռնեցի]
Ուրգանային իմ ձեռքով [և գահընկեց արեցի նրան]»³⁴։

Մուծածիքյան արքան, որ տարվել էր Ռուսի, իր այլ կողմնակից-
ների հետ, հմարավոր է, ենթարկվեց մահապատժի³⁵։ Այս առումով քա-
ցառիկ կարևորություն ունի ուրարտական արքայի թողած երկկետ վի-
ճազրեքից երկրորդը՝ Թոփուզավայի կորոզը։ Աբդինիս խիստ տուժած,
այդ իսկ պատճառով տարարնույթ կերպով իմաստավորված, մեզ հե-
տաքրքրող հասվածում վերականգնվում է (17') [4]al-di-ni-ni ba-ú-ú-ú-
ni-ni 'ú-la-a-di-'e' (18') [x x x x (x)] za-ú-ú-gu-ú-bi *Ur-za-na-ni (19')
[LUGÁ]L.³⁶ [A]r-di-ni-i pa-ru-ú-bi միտքը³⁷։

Այստեղ հստակ ընթերցվող չափսի՝ *Urzanani արտահայտությու-
նը վկայում է Ուրգանայի վախճանի մասին. նշված արտահայտության
համար, առանց երկմտանքի, կարելի է առաջարկել նման քարգմա-
նություն³⁸։ Առավել ևս, արտահայտությունը առանձնանում է մախրողող
մտքից, ուր սեռի՝ «գնացի/տղվեցի-դնայի» քային միանշանակ հաջոր-
դելու էր տեղանուն, դաստիվով Մովանայի կորոզից՝ նույն Անդարուրում,
հետևաբար և քիչ է հավանական հատվածում «գորք(եր)» (*A.SI^{MES})
տեսնելու Մեքից վան Լուսի կարծիքը՝ այս կերպ փորձելով լուծել Ուր-
գանային ոչնչացնելու՝ նրան քիչ հավանական թվագող միտքը³⁹։ Ի դեպ,
հաջորդող տողի համար Միրյա Մավինիի կողմից մեծ վերապահությամբ
առաջարկված LUGÁL՝ «արքա» գաղափարագրի փոխարեն հմարավոր
է քվում վերականգնել ^{LC}UKU՝ «ժողովուրդ/հարդ(իկ)» գաղափարագիրը՝
ունենալով «ժողովրդին Արդինի քաղաքի (գերի) տարաս» միտքը։ Այն
միանգամայն համահունչ կլինի Ուրգանային և մուծածիքցիներից գերե-
լու մասին ասորեստանյան աղբյուրի վերջ հիշված տեղեկությանը։

Մյուս կողմից, Մովանայի կորոզի այս տեղեկությանը հաջորդում
է Ուրգանային գահ բարձրացնելու մասին դրվագը։ Հավելյալ մանրա-
մասնություններով նույնն է վկայում նաև Թոփուզավայի արձանագրու-
թյունը⁴⁰։

Փաստորեն, զործ ունենք ակնհայտ հակասությունների հետ, երբ
մի դեպքում Ուրգանան համարվում է գահազրկված և անգամ սպան-

ված, իսկ մյուս կողմից նշվում է Ռուբանայի «նոր գահակալության» մասին: Դժան պայմաններում որքանով է հնարավոր գահին տեսնել նույն Ռուբանային, երբ, բժում է, վերջինս այլևս զոյություն չունի:

Մյուս Ռուբանա

Թափուզավայի արձանագրության համաձայն, Ռուբանան Ռուսայի կողմից սկզբնապես հաստատվում է տեղի մարզպետ, այնուհետ նաև երկրի արքա: Փաստորեն, աղբյուրի տվյալները չեն վկայում տեքստում հիշատակվող սույն Ռուբանայի ունեցած իրական իշխանության մասին: Այնուհաստից, սկզբնապես նա չէր երկրի առաջնորդը (ինարկե, երե հավաստի են առաջարկված ընթերցումները)³⁹: Այս դեպքում, Մուծածիքի աստորամետ արքայի ասպարեզից հետագույն կատար էր քացել մուծածիքյան գահ տանող նրա ճանապարհը: Ամենայն հավանականությամբ, մուծածիքցի նորանշանակ մարզպետն օձվեց երկրի արքա՝ րնդունելով նույն Ռուբանա գահանունը⁴⁰: Այս պարագայում, ընթերցվող ամուսնը կարելի է դիտել իբրև մուծածիքյան *մեծ հոփք*⁴¹ գերագույն հոգևոր կոչում կամ որպես դիմատիական անուն/գահանուն՝ հետագայում վերահիմաստավորվելով, հնարավոր է, հայ իրականության մեջ⁴²:

Սետ երկու շարքս մնալով Մուծածիքում՝ Ռուսան կազմակերպեց ամենօրյա տոնախմբություններ՝ քաղաքացիներին քաժանելով իր կատարած զոհարելությունները, Մուծածիքի խաղյան տաճարին ընծայելով բանկարծեք մետաղներ և իլեր, ուրարտական աղբյուրի վկայությամբ՝ «ավելին, քան մախտոյ բոլոր արքաները»⁴³:

Այսպիսով, հնարավոր է բժում ենթադրել, որ հետագայում ևս շարունակարար հիշվող Ռուբանա անունը կարող էր և պատկանել այլ անձի (*մյուս Ռուբանա*), կարծես՝ արքայական միևնույն ընտանիքից, երե նկատի ունենալով ուրարտական աղբյուրների վկայությունները նրան *«ժայռական գահին»* բազմեցնելու մասին⁴⁴:

Պատմական ետմատորք

Մուծածիքում տեղ գտած իշխանավիժությունը ասորեստանցիները հետևեցին դիտորդի դերում: Ասորեստանյան արքունիքի թույլ փորձը՝ տեղի ուժերով խոչընդոտելու Ռուսային, ավարտվեց անհաջողությամբ: Ասորեստանը կորցրեց ոչ միայն Մուծածիքի նկատմամբ ունեցած իր գերիշխանությունը, այլև դեռևս Թիզբարպալասար III-ի կողմից նվաճված երեմնի ուրարտական տարածքները հատկապես Աղձնեքում⁴⁵:

Մուծածիքի նկատմամբ լիակատար վերանկալություն հաստատած Ռուսան, այնուամենայնիվ, չփորձեց երկիրը միացնել ուրարտական տեղությանը, թերևս չկաննալով խախտել Մուծածիքի՝ որպես «միջազգայնորեն ճանաչված սրբազան քաղաք»-ի հնուց ի վեր ձևավորված

իրավունքները⁴⁶: Մյուս կողմից, ուրարտական տերությունը սկսեց անսովոր մեծ չափերով միջամտել տարածաշրջանային գործերին: Հետագա աղբյուրները գծազրամ են գործողությունների արդեն փորձված ձևազիր. Ռուսայի քաղաքականությունը՝ այս կամ այն երկրում իշխանության բերելու ցանկալի անձանց, մեծ կամ փոքր մասշտաբներով կրկնում էին մուծածիրյան իրադարձությունները: Այսպես, ուազմական միջամտությունների շնորհիվ Ջիկիրտու երկրում իշխանության բերվեց Միտատտին, Անդիայում՝ Տելուսիման, Ուիլդիշում՝ Բագդատտին, արդեն վերջիններիս ձեռքով և Ռուսայի անմիջական աջակցությամբ Մամայում սպանվեց երկրի աստիճանետ արքա Աման և գահ բարձրացվեց Ուլլուսումուն, Խարխի երկրում իրականացված իշխանափոխության արդյունքում տեղի բազուխու և անյափահաս⁴⁷ թագաժառանգի փոխարեն գահին բազմեցվեց ուրարտուհի:

Թվագրումը

Ոչ ուրարտական և ոչ էլ ասորեստանյան վերը հիշված աղբյուրները չունեն հստակ թվագրություն⁴⁸: Վերջնական չեն մահ Ուրարտուի արքա Ռուսա I-ի գահակալության թվականները: Մակայն, թագմաթիվ նկատառումներ այնուամենայնիվ բույր են տալիս առաջարկելու մուծածիրյան դեպքերի մոտավոր թվագրություն:

Նախ և առաջ, Ռուսայի մուծածիրյան արշավանքը չէր կարող տեղի ունենալ արքայի գահակալության առաջին տարիներին, երբ երկիրն ապրում էր ոչ փայլուն օրեր: Թիզլաթպալասար III-ի⁴⁹ կատավարման վերջին շրջանին պատկանող տեքստում հիշատակված «ջախջախված Ուրարտուն», ակնհայտորեն, այն ուժը չէր, ինչը որ պատկերում են ասորեստանյան վերը հիշված աղբյուրները⁵⁰: Թիզլաթպալասարին⁵¹ ուղղված մեկ այլ տեքստում ասորեստանյան պաշտոնյան անգամ հորդորում էր արքային մեկ անգամ ևս արշավել Ուրարտու, գրավել Տուշպան⁵²: Հետևաբար, այս արքայի կատավարման վերջին կամ նրա հաջորդի՝ Մայմանասար V-ի գահակալության առաջին տարիները (Ջ.ա. 730-725թթ.)⁵³ կարելի է ընդունել որպես մուծածիրյան անցքերի հնարավոր վերին թվական:

Մյուս կողմից հայտնի է, որ Ջ.ա. 719թ. սկսած և ընդուպ մինչև Ջ.ա. 714թ.՝ ասորեստանյան արքա Սարգոն II-ի իրագործած «VIII տարվա արշավանք»-ը Ուրարտու, Ասորեստանը տևական բախումներ էր ունենում Ուրարտուի հետ՝ սկզբնապես երրորդ երկրների տարածքներում (Ուկլու, Խորուշկիս և հատկապես Մամայի թագավորություն), ապա և երկու տերությունների ողջ տահմանագծի երկարությամբ: Ընդ որում, ուրարտական կողմի ծավալած գործողությունները ասորեստանյան աղբյուրները՝ հատկապես արքունի տարեգրությունները, ներկայացնում են թավական հանգամանորեն, երբևէ, սակայն չհիշատակելով

Մուծածիցը ընդհուպ մինչև Ք.ա. 715թ. վերջերին տեղի ունեցած կլանրական արշավանքն Ռուարտու և Ռուսայի դեմ արքայազն Մելարտուայի քարձրագրած խռովությունը: Ենթադրելի է, որ շուրջ տասներեք տեքստերի հարողդած մուծածիցյան անցքերն ինչ-որ կերպ կարտահայտվեին ասորեստանյան արքունի տարեգրություններում: Հետևաբար, Ք.ա. 719թ.-ը կարելի է ընդունել որպես մուծածիցյան անցքերի հավանական ստորին թվական:

Այս առումով կարելի է նշել նաև այլ փաստեր, այդ թվում՝ Կակկադամուի հիշատակությունը ասորեստանյան տեքստերում: Երկու զեկուցագրեր նրան հիշում են որպես մարզպետի⁵⁰: Մինչդեռ, ասորեստանյան ավելի ուշ շրջանի աղբյուրներում Կակկադամուն արդեն զբաղեցնում էր քարձր դիրք՝ վարելով ուրարտական բանակի գլխավոր զորահրամանատարի պաշտոնը (L.U. nirtinu)⁵¹:

Մուծածիցյան անցքերի թվագրության առումով կարևորություն ունեն նաև այն գործոնները, որոնք, հնարավոր է, պայմանավորում էին Ասորեստանի վարած պատերազմային քաղաքականությունը այս շրջանում: Այն, միզուցն, պայմանավորված էր Պաղեստինում նրա մղած ծանր պատերազմով, դրանով իսկ անկախող լինելով խաչմերուտեղ Ռուսայի գործողությունները Մուծածիցում: Ասորեստանցիներին այս շրջանում մտահոգում էին երատասպ այլ խնդիրներ, հատկապես Իսրայելի քաղաքական մայրաքաղաք Սամարիայի անհաջող ընթացք ստացած պաշարումը Սալմանասար V-ի կողմից, սկսած Ք.ա. 724թ.-ից:

Սարգոն II-ը (Ք.ա. 722-705թթ.) իր կառավարման սկզբում հիմնական ջանքերն ուղղել էր Սամարիայի նվաճմանը (Ք.ա. 721թ.), որը չէր կարողացել իրագործել իր նախորդը՝ քաղաքը երեք տարի պաշարած Սալմանասար V-ը⁵²: Հաջորդ՝ 720թ., Ասորեստանը պատերազմում էր էլամա-քարելոնյան դաշինքի դեմ՝ տալով իր պատմության խաղրուզողին ճակատամարտերից մեկը Դեբում⁵³: Ք.ա. 719թ. սկսած, ինչպես վերը նշվեց, Ասորեստանը վերստին րևելից «ուրարտական խնդրին»: Երե իրոք Ասորեստանի պատերազմությունը պայմանավորված էր այս հանգամանքով, ապա այն կարող է հուշել նաև Մուծածիցում ծավալված գործողությունների մտավոր թվականը Սալմանասար V-ի իշխանության վերջին և Սարգոն II-ի կառավարման առաջին տարիներով՝ Ք.ա. 724-721/0⁵⁴ թթ. սահմաններում⁵⁵:

Մուծածիցը Ք.ա. 714թ. հետո

Ուրգանա ամունը, որպես Մուծածիցի առաջնորդի, հանդիպում է հետագա աղբյուրներում ևս՝ մեկ էական տարբերությամբ: Անձնանվան բոլոր հիշատակումներն արդեն պատկերում են ուրարտական քաղաք-ձակ ազդեցության տակ գտնվող անձի, որը այդպիսին մնաց իր գահակալության ողջ շրջանում: Նա Ռուսայի կողքին էր տեղության բոլոր

ղծվարին օրերին (աստուրա-որբարտական հակամարտություն, կիմեդական արշավանք և այլն), ի վերջո, դրա համար հատուցելով գահով, քնտանիքի և երկրի կորստյամբ (Մարզոն II-ի «VIII տարվա արշավանք»-ը Ուրարտու Ք.ա. 714թ.). Ասորեստան «զերի տարվեց» Ուրարտուի գլխավոր՝ Խաղդի աստվածը, մուծածիդյան տարածքները ներառվեցին ասորեստանյան տեղության կազմում⁵⁵:

Քաղական սուղ են Մուծածիդի հետագա ճակատագրի մասին մեր տեղեկությունները: Ասորեստանյան խոնիմների ցանկում Աշտուր-բանիի խոնիմատի դիմաց (Ք.ա. 713թ.), ըստ Հայիմ Տրադարի վերականգնության, նշվում է *«Տրադարի աստծո վերադարձը Մուծածիդ»* արտահայտությունը, ինչը կարող է վկայել, որ Մուծածիդը դեռևս շարունակում էր պահպանել իր՝ կրոնական կենտրոնի դերը⁵⁶:

Այս առումով չափազանց կարևորվում է ասորեստանյան արխիվի նամակներից մեկը՝ անհայտ հասցեատիրոջ ուղղված ցուցումներով: Ինչպես պակասավոր տեքստում ընթերցվում է.

*«... բայց դու [պետք] է ասես՝ թող [արքան՝ իմ տերը], [իմ աստվածներին] ևս վերադարձնի ինձ [...], այնտեղս (և) [ես] շուտով [ես կա իմ քեզ քո աստվածներին]»*⁵⁷:

Կարելի է կարծել, քե խոսքն ուղղված էր ասորեստանյան արքայի կամ որևէ պաշտոնյայի կողմից *մյուս* Ուրգանային, զուցե, խստամալով նրան վերադարձնել մուծածիդյան աստվածներին Մարզոնիի նպատակվելու⁵⁷ դիմաց: Հնուարքիթ է մաև այն ցուցումը, որ, սրակասավոր հատվածում, հիշվում է Մուծածիդ քաղաքը՝ հրահանգելով «մնալ այնտեղ»⁵⁸:

Մասնագիտական գրականության մեջ արտահայտվել է կարծիք ուրարտական արքաների կողմից Մուծածիդի վերանվաճման մասին ինչ-որ մի ժամանակաշրջանում՝ Մարզոնի իրագործած «VIII տարվա արշավանքից» անմիջապես հետո⁵⁹ կամ ավելի ուշ⁶⁰: Նման եզրակացության օգտին կարող է վկայել ասորեստանյան խոնիմների ցուցակը: Ադրյուրի վերջին հրատարակիչ Աբրահամ Միլարդը Ք.ա. 713թ. համար վերականգնում է Մուծածիդ ձեռնարկված ասորեստանյան արշավանքի կադավարային բանաձևը⁶¹:

Մյուս կողմից սակայն, առկա են որոշակի հիմքեր՝ ենթադրելու, որ Մուծածիդը, այնուամենայնիվ, մնացել է Ասորեստանի կազմում:

Այս առումով մեծ կարևորություն ունեն ասորեստանյան երկու տեքստեր: Դրանցից մեկում հիշվում է Մուծածիդի մարզպետ Աբալուկունում⁶²: Ըստ որոշ հետազոտողների, այստեղ խոսքը կարող էր և վերաբերել ասորեստանյան մարզպետի, այսինքն՝ Ք.ա. 714թ. հաջորդող ժամանակաշրջանին⁶³: Երկրորդ տեքստում հիշվում են մուծածիդյան զորքերը, որոնց տնօրինումը, կարծես, իրականացնում էին ասորեստանցիները⁶⁴: Սա ևս կարող է վկայել, որ Մուծածիդը մնացել էր ասորեստանյան իշխանության տակ, իսկ մուծածիդցիները կատարում էին սարգոնյան

աղբյուրների համաձայն նրանց վրա դրված հարկային և զինվորական պարտականքներ⁶⁵։

Հայտնի չէ, թե որքան կարող էր տևել մեծան իրավիճակը։ Այս առումով յայտք է չրջանցել մի կարևոր իրողություն։ Մարզանյան դարաշրջանում նկատվում է պաշտամունքային հին, դեռևս Ասորեստանի նախասանդրական դարաշրջանից հայտնի կենտրոնների դերը տանանափակելու, եթե ոչ՝ այդ կենտրոնները ունչացնելու միտում։ Ասվածի վառ օրինակն է Կոմմեն։ Ամպղուսի աստծու պաշտամունքի հնագույն, երբեմնի հզոր այս քաղաքը սարգոնյան դարաշրջանից սկսած աստիճանաբար կորցնում է իր՝ պաշտամունքային-կրոնական կենտրոնի նշանակությունը։ Մասնավորապես, հայտնի է Ռուսա I-ի որդի, ութարտական արքա Արգիշտի II-ին ուղղված կոմմենցի աստվանդանների խոսքը։ Վերջիններս դժգոհում էին, որ իրենք այլևս որևէ իշխանություն չունեն, եմբարկվում են ասորեստանյան կառավարչին և որ իրենց են մնացել միայն իրենց տները⁶⁶։

Պաշտամունքային հին կենտրոնների ֆալսեպալմանը զուգընթաց, որպես հետևողական քաղաքակառուցություն, Ասորեստանում առաջ էր մղվում գերագույն՝ Աշշուր աստծու պաշտամունքը՝ այն մտեցնելով գրեթե միապալատության⁶⁷։ Ասորեստանցիները փաստորեն կրկնում էին քիսյանացիներին՝ հատկապես Ջ.ա. 7-րդ դարից սկսած ամենուրեք փորձելով ներդնել Աշշուր աստծու պաշտամունքը, անգամ կրոնական այնպիսի հզոր կենտրոնում, ինչպիսին էր Բաբելոնը⁶⁸։ Որոշ հետազոտողներ սա վերծում են բացատրել հրեական միաստվածային գաղափարախոսության ազդեցությամբ Ասորեստանում⁶⁹, թեև ընդհանրապես՝ միաստվածային գաղափարախոսության համար այստեղ առկա էր դեռևս վաղդասակարգային հասարակության կազմավորման շրջանից եկող, տարածաշրջանին և հատկապես Հայկական լեռնաշխարհին ոչ օտար, պարարտ հող⁷⁰։ Կարելի է վստահությամբ պնդել նաև, որ մեծան գաղափարախոսություն՝ «միաստվածություն քաղմաստվածության մեջ», նկատվում է նաև Ուրարտուում ի դեմս Խալդի աստծու պաշտամունքի⁷¹։ Վերջինս պետք է որ շատ ընդհանուր եզրեր գտնեք «ասորեստանցի միապաշտների»՝ Աշշուրի հետևորդների մոտ, ծագելով, չի բացառվում, աշխարհընկալման միևնույն արմատից։

Այս պայմաններում, որքանով է հավանական Մուծածիքի գոյության հնարավորությունը Ասորեստանում իր նախկին կարգավիճակով։ Այս երկրում ևս տարածված Խալդի աստծու պաշտամունքի հարատևությունը Աշշուրին զուգահեռ հազիվ թե իրատեսական թվա։ Եթե այն շարունակվել է, ապա, դատելով Ասորեստանում այս շրջանում ընթացող երևույթներից, միմիայն միանույնվելով Աշշուր աստծու պաշտամունքի հետ։ Հետևաբար, թերևս անհիմն չինչևն Մուծածիքի ցվելու և ամայանալու մասին մասնագիտական զրականության մեջ ասված տեսա-

կանոնը Սարգոն II-ի «VIII տարվա արշավանք»-ից անմիջապես հետո, գուցե, որոշակի ժամանակ անց⁷²: Արդեն Արգիշթի II-ի հաջորդ Ռուսա II-ի իշխանության շրջանում Ուրարտուն ռմեր խալդի աստծո պաշտամունքի նոր կենտրոն՝ Ռուսասխինիի Քիրանիկային՝ տեղաբայան նոր մայրաքաղաքը⁷³:

YERVAND GREKYAN

EPISODES FROM THE HISTORY OF RELATIONS
OF URARTIAN STATE AND MUŞAŞIR

In the scientific literature it was long since discussed the significant rôle of the land/holy city of Muşaşir/Ardini in the formation of the Urartian State. The offered paper is the first part of the author's supervisions on the matter – the political relations of these state formations during the whole length of the history. Especially, the author focuses on the well-documented events – the military confrontation between the Urartian Empire and the land of Muşaşir.

Based on the analysis of twelve Assyrian and some Urartian cuneiform inscriptions the author gives comments on the reasons, main enlargements and the results of confrontation, the followed political situation, dating of the sources, consequently - of the events. The possible date of the confrontation is assumed between 724⁷⁴-721/0⁷⁵ B.C. One can find similarities among the future actions of the Urartian Empire towards the buffer states of the region (the establishment of pro-Urartian rulers in the lands of Zikirtu, Andia, Ušidiš, the Mannaeian Kingdom itself, probably Hahhi etc.).

It is suggested to consider the name of the king of Muşaşir - *Urzana* as title/throne name of "great shepherds" of the holy city and the land of Muşaşir. It seems possible to recognize at least two different leaders under the name of *Urzana* of the land of Muşaşir.

The author also discusses the possible fate of Muşaşir after the "VIII years' campaign" of the Assyrian king Sargon II. On the light of the changes in the policy of Sargonid Assyria towards the foreign religious centres of the period (Kumme etc.), it seems reasonable the offered opinion about final decline of the land/holy city of Muşaşir.

ՅԵՐՎԱՆԳՐԻՆՅՅՈՒՆՆԵՐ

1. Г.А. Меликишвили, К вопросу о древнейшем очаге урартских племен, ВДИ, 1947, № 4, с. 21сл.; Թլլլլլ՝ Мусасир и вопрос о древнейшем очаге урартских племен, ВДИ, 1948, № 2, с. 37сл.; Թլլլլլ՝ Древневосточные материалы по истории народов Закавказья: I. Наир-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 37сл.; И.М. Дьяконова, История Мидии от древнейших времен до конца IVв., М.-Л., 1956, с. 37сл.; Б.Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту), Москва, 1959, с. 37сл.; Н.В. Арутюнян, Бийинли (Урарту),

- Ереван, 1970, с. 37 сл. ուսումնասիրություններում և այլուր: Մոմժաժիքի անվտոն փաստությունը տե՛ս R.M. Boehmer – M. Salvini, *Muşajir*, in E.O. Edzard (Hrsg.), *RLA*, vol. VIII, 1993-1997: 444-450 (M. Salvini – A. Historisch, R.M. Boehmer – B. Archäologisch).
2. Э. Грантовский, Ранняя история иранских племен в Передней Азии, Москва, 1970, с. 298 сл.; С. Амаякян, Варуна-Ахурамазда и Уарубанине-Багмашту, Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей, Ереван, 1990, с. 48-49. Ch. Burney, *The God Haldi and the Urartian State*, in M.J. Mellink, E. Porada, T. Özgüç (eds.), "Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbours, Studies in Honor of Nimet Özgüç", Ankara, 1993: 108-109; Ա. Պետրոսյան, Ուրարտական զխավոր աստվածների եռյակը և պետության իշխող վերնախավի ծագման խնդիրը (Կ.Ֆ. Լեման-Հասպատի ծննդյան 140-ամյակի առիթով), ՊԲՀ, թիվ 2, 2002, էջ 243-270; А. Петросян, Армянский Мхер, западный Митра и урартский Халди, «Հայկական «Սասնա ծռեր» էպոսը և հանաչխարհային էպիկական ժառանգությունը», Երևան, 2004, էջ 50-51, 53 և այլուր:
3. Տե՛ս վերը նշված աշխատություններում:
4. *Աղաթիի (Աղաթյան) քարագրք* (Պ՛հալճինի(ո) URU) հիշվում է Մեների դրամ արձանագրության մեջ՝ քիայնական դաշնությանը մաս կազմող քաղաքական-կրոնական միավորների շարքում: Shu H. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001, № 38, текст I, стк. 15, текст II, стк. 25 (այսուհետև՝ КУКН): Զգալիքով արդեն հետազայում, տարբեր արձանների կողմից հիմնադրված մույնանուն քաղաքների հետ (Պ՛հալճի/Պ՛հալճինի URU, Պ՛հալճի URU^{KL} Չուզուտ ևն): Հղումների համար տե՛ս КУКН, с. 507.
5. С. Амаякян, 1990: 48-49; Ա. Հմայակյան, Վանի քաղաքության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 110-111, ծնր. 87; Ա. Պետրոսյան, 2002, էջ 245, 258; А. Петросян, 2004: 49-51; ինչպես նաև Փ. Тер-Мартirosов, Образование царства Армении, ՊԲՀ, թիվ 1, 2004: 2004: 265.
6. Վիճազրության կամ պատկերագրության մեջ նկատվող նման միտումների մասին տես, օրինակ, И.М. Лосева, Некоторые урартские ювелирные изделия с изображением ритуальных сцен, в сб. "Древний Мир", М., 1962, 309 сл. ինչպես նաև K.F. Kravitz, A Last-Minute Revision to Sargon's Letter to the God, JNES, vol. 62, No. 2, 2003: 88-89.
7. Մեր օրերում Ուրարտուի և Մոմժաժիքի վերաբերող աղբյուրների վերազմանառնման, խնդիրների մոտոլի լուստարանման և նոր հարգադրումների փորձ են ձեռնարկել Գ. Լաֆրանչի և Ա. Պարպոլան, Ա. Իվանչիկը, Ա. Զավադզկին, Մ. Սալվինին, Ա. Պետրոսյանը, Ա. Հմայակյանը և այլք: Տե՛ս G.B. Lanfranchi – S. Parpola, G.B. Lanfranchi – S. Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces, State Archives of Assyria*, vol. V, 1990: xvliif., xx (այսուհետև՝ SAA V); A. Ivantchik, *Les Cimmériens au Proche-Orient, Orbis Biblious et Orientalis*, Bd. 125, Fribourg-Suisse – Göttingen, 1993: 45ff.; S. Zawadzki, *Review of A.I. Ivantchik, Les Cimmériens au Proche-Orient (Fribourg-Suisse – Göttingen, 1993)*,

- "Orientalia", vol. 65, 1996: 47. M. Salvini, *Muzasir* (A. Historisch), 1993-1997: 445; K.F. Kravitz, 2003: 81-95. ④. Тер-Мартirosов, О царь Армении Барзанесе, *ՊԲՀ*, թիվ 1, 2000: 185-198; А. Петросян, 2004: 53. Ս. Գևեքյան – Ս. Հնայակյան, *Լտիբրերդյան կոյսրգեզանև կնիքների շորք*, *Տարեգրք*, Երևան, 2004: 39 և այլուր:
8. Kh. Nashef, *Die Orts- und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelassyrischen Zeit*, RGTC 5, Wiesbaden, 1982: 198 (նշվ. գրականությամբ): Զշիրնի Եզիստոսի հետ (Մուծյո):
 9. A.K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (1114-859 BC)*, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods*, vol. II, Toronto, 1991, No. A.O.101.30: 147.
 10. D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, vol. I-II, Chicago, 1926-1927 (այսուհետև՝ ARAB), vol. I, § 588; A.K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (858-745 BC)*, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods*, vol. III, Toronto, 1996, No. A.O.102.14: 174b-180; A.O.102.16: 320^b-328^c.
 11. Ասորեստանյան արքյուրներում Մուծաժիրն այս շրջանում չի հիշատակվում: Ուրարտական արքյուրներում այն հանդես է գալիս մեկ անգամ՝ Արգիշթի I-ի և Խրիստրյան տարեգրությունում: Այստեղ, սակայն, առկա են տարակարծություններ հատվածի ընթերցման և մեկնարակության հետ կապված: Տե՛ս Յ. Կարազեղեզյան, Հայկական լեռնաշխարհի սեպագիր արխիվներում, Հատոր I, Գիրք I. Սեպագիր տեղանուններ, Երևան, 1998, էջ 300-301 (նշվ. գրականությամբ): Հմմտ. Н. Арутюнян, *КУКН*, № 173, V, стр. 42 и прим. 44.
 12. С.Ф. Лехман-Насрк, 1931: *Armenien einst und jetzt*, II/2, 1931: 461, 685, 855; Г. Мелнишвили, 1954: 276-278; Б. Пиотровский, 1959: 83, 87-88; Ս. Հնայակյան, Հռոմի բերդաքաղաքը և Ուրարտոի պատմության հետ առնչվող որոշ հարցեր, *Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը*, IV, Գյումրի, 2000, էջ 8 և այլուր:
 13. H.W.F. Saggs, *The Nimrud Letters 1952*, *Cuneiform Texts from Nimrud*, vol. V, London, 2001 (այսուհետև՝ CTN V), ND 2453; ND 2798.
 14. K. Deller, *Ausgewählte neuassyrische Briefe betreffend Urartu zur Zeit Sargons II.*, in P.E. Pecorella – M. Salvini (eds.), *Tra lo Zagros e l'Urmia*, *Incunabula Graeca LXXVIII*, Roma, 1984, Nr. 6.8; 5.2; G.B. Lanfranchi – S. Parpola, *SAA V*, No. 136, 146:
 15. S. Parpola, *The Correspondence of Sargon II. Part I: Letters from Assyria and the West*, *SAA I*, 1987, No. 7, 30-31; G.B. Lanfranchi – S. Parpola, *SAA V*, No. 11, 84, 88-90, 96, 112, 130, 136, 139, 144-148, 187, 191.
 16. G.B. Lanfranchi – S. Parpola, *SAA V*, No. 12. Կան մտն մի ամբողջ շարք նամակներ, որոնք կարող էին միանգամայն վերաբերել մուծաժիրյան իրադարձություններին: Ցավոք, զրանց վնասվածությունը թույլ չի տալիս ըստ հարկի օգտագործել նրանցում պահպանված տվյալները:
 17. L. Waterman, *Royal Correspondence of the Assyrian Empire*, vol. 1-4, Ann Arbor, 1930-1936 (այսուհետև՝ RCAE), No. 444; G.B. Lanfranchi – S. Parpola, *SAA V*, No. 87.

18. *Sba* և *hđm*. G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 85⁽⁷⁾, 114⁽⁷⁾, 128⁽⁷⁾.
19. L. Waterman, RCAE, No. 380; K. Deller, 1984: Nr. 3.4; G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 88.
20. G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 88, lns. 7-8.
21. L. Waterman, RCAE, No. 1083; K. Deller, 1984: Nr. 3.6; G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 11, տես նաև Nr. 6.9 – No. 148.
22. *խտրուշկացիները այս իրադարձությունների կազակցությամբ հիշատակվում են* G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 11 տեքստում:
23. L. Waterman, RCAE, No. 380, 409; K. Deller, 1984: Nr. 3.4; 5.1; G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 88, 147.
24. K. Deller, 1984: Nr. 5.1; G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 147, rev., lns. 3-12.
25. *Sb' u* և *hđm*. G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 148, lns. 5-12. Շուճուհնը այս շրջանում վարում էր ասորեստանյան «արքունի 2-րդ սենեկապետ»-ի պաշտոնը:
26. L. Waterman, RCAE, No. 1079: *Իհարկն, նրն միայն [i-na KUR]-ir հասնվածում հնարավոր լինի տեսնել Մուծածիրը ([i-na KUR.mu-ša-gi]-ir՝ զնպծ /Մուծածիր): Հմնտ., ասկայն, K. Deller, 1984: Nr. 1.4; S. Parpola, SAA, I. Helsinki, 1990, No. 30; A. Ivančič, 1993: 161ff. (No. 1), որ ինդիանակները Ռեսիի ճարչվստի սարսուրյունը կազում են կիմերական արչավանքի ենտ՝ տալով վնասված հատվածի համապատասխան վերականգնություն՝ [i-na KUR.PA]B'-ir՝ ջնջրծմ/ կիմերծմորի (KUR.PAB = Gimir): Հնասագտողներն էլ ատագնորդվում են ըստ այլմ (տես, օրինակ, А. Иванчик, Киммерийцы и Урарту накануне восьмого похода Саргона II, ВДИ, № 3, 1990: 4-5 և այլն): Արձանագրության ատվել վաղ հրատարակություններում հիշյալ հատվածը չի վերականգնվել (տես Հարպիր – Ուտտերմանի (R.F. Harper, ABL, No. 1079 = L. Waterman, RCAE, No. 1079) և Դյակոնովի (М.М. Дьяконов, АВНИУ, 50, № 5) հրատարակությունները:*
27. *Sb' u* և *hđm*. L. Waterman, RCAE, No. 1043; G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 12, lns. 3-5.
28. G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 187.
29. Ըստ G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 130-ի (rev., ln. 7). Ցավոք, տեքստի վնասվածությունը բայլ չի տալիս հստակ մեկնել մամակի որդ բովանդակությունը:
30. Անդարտրուն սրբազտական արչյուններում հիշատակվում է միայն այս անցքերի կապակցությամբ, որպես «լեռ»: Այս տարածքը իայունի է նաև Սարգոն II-ի՝ Աշշուր աստծուն ուղղված զենույցից, որպես Մուծածիրին ասեմամակից շրջան, Ասորեստան տամող լեռանցք (Անդարտրսա): *Sba* W. Mayer, Sargons Feldzug gegen Urutu-714 v.Chr.: Text und Übersetzung, MDOG, Bd. 115, 1983: 65-132 (տող 425):
31. G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 89, 187, 191. Հնարավոր է, այս մասին է խոսքը ասորեստանյան SAA V, No. 187 մամակում, որի հարթը հատվածը վերաբերում է ինչ-որ մեկին (մարզպետ՝, արքա՝) *ճաստատակում* (տող 7): *Թոփուզավալի արձանագրության մեջ ևս ակն է համամամ տեղեկություն:* *Sba* H. Арутюнян; КУКН, № 387, Урартский текст, стр. 7-8:

- Ассирійський текст, стк. 7-8. Սակայն հարկ է նշել, որ հատվածի՝ նախկինում անթարգմանիվ մասն մեկնաբանությունը կարծես պատշաճ արակցարյուն չի գտնում արձանագրության վերջնորոշումներում: Հմմտ., մասնաէջրագրես, M. Salvini, I documenti, in P.E. Pecorella – M. Salvini (eds.), *Tra lo Zagros e l'Urmia*, Roma, 1984: 87ff. idem. *Geschichte und Kultur der Urmeliter*, Darmstadt, 1995: 83. Տես նաև ծմբ. 39:
32. L. Waterman, RCAE, No. 1196; K. Deller, 1984: Nr. 3.7; G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 89.
33. B. André-Salvini – M. Salvini, The Bilingual Stele of Rusa I from Movana (West-Azerbaijan, Iran), SMEA, 44/1, 2002: 21-23 (Assyrian Version, lns. 40'-48').
34. Ասորեստանյան զեկուցագրերից մեկը բերես այս ամենությունը հայտնում է *«ՏՆՅՅԻ ԿՈՒՆԻՆ, ԿՍԿԻՔԵՐՈՒՆԵՆ ՆՐԱ ԿՅՐԵ ՄԱՍԿՎ ԿՆԻՍԻ, ԿՅՐՈՒՄ ԲԱՐԶԱՐ ՄԱՍԿՎ ՆՐԱՆԻՅ ԿՆՏՈՒ: ԸՆ ԳՆԱ ԴՈՒ ԴՈՒ, ՔԻ ԻՃԻ ԿՐԱՆՈՒՆԵՐ ԱՅՅ ՄԱՐԻՔԱՆԵՐ ԿՆՏ. ԿՅՐԵՅՉ ՆՐԱՆԵՐ ԿՐԱՆՎԻԿԻ ԿՆ, ՔԻ ԿՅՐՈՒՐԱՎԵՐ: Տես G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 112.*
35. Թարգմանության համար տես M. Salvini, 1984: 91, 93: Հմմտ. H. Арутюнян, КУКН, № 387, Урартский текст, стк. 17-19.
36. Բաղադրի՝ *պարանջիտընյաջի Ուրգանա(յին):* Արձանագրության հրատարակիչներից Միքոյ Մալվեմին, աչտեղ տանելով հակասություն, ատերժորդում է վիճազրի ասորեստանյան տարբերակի տվյալներով (M. Salvini, 1984: 91): Այս ամենությունը Մ. վան Լոոնի արտահայտում կարծիքի համար տես տեքստը:
37. M. van Loon, Review of P.E. Pecorella – M. Salvini (eds.), *Tra lo Zagros e l'Urmia* (Roma, 1984), *Bibliotheca Orientalis*, XLIV, No. 1/2, January-Miart, 1987: 261.
38. H. Арутюнян, КУКН, № 387, Урартский текст, стк. 20-21; Ассирійский текст, стк. 19; Տես և հմմտ. M. Salvini, 1984: 84ff. (*Ass.Vers., lns. 21'*; *Urat.Vers., lns. 20'-21'*); B. André-Salvini – M. Salvini, SMEA, 44/1, 2002: 22-23 (*Ass.Vers., lns. 48'*).
39. Ըստ H. Арутюнян, КУКН, № 387-ի (նշված գրականությանը): Հմմտ., ասկայն, M. Salvini, 1984: 87ff.; idem., 1995: 83. Ծավրթ. Թոփուգաֆայի արձանագրության քննարկվող հատվածը Մովանայի կերտի պահպանված հատվածներում չի գտնում իր համապատասխանությունը: Տես նաև ծմբ. 31:
40. Ուրգանա անունը մասնագետները ընկերում են իրեն իրանական *V(a)rzaռա բառից (Э. Грантовский, *Ранняя история иранских племен в Передней Азии*, Москва, 1970: 298сл.; R. Zadok, *The Ethno-Linguistic Character of Northwestern Iran and Kurdistan in the Neo-Assyrian Period*, Jerusalem, 2002: 44f.): Հմմտ., միամասնակ խոսք. ^aBarzani դիզանունը, ինչպես նաև համանման ^{URU}bar-za-ni-a, ^{ORU}ba-ar-za-un-nu տեղանունները Մեծ Զագրի ավազանում: Տես՝ u M.C. Astour, *Semites and Hurrians in Northern Transjordan*, in D.I. Owen, M.A. Moerison (Eds.), *SCCNH*, vol. 2 (*General Studies and Excavations at Nuzi*, 9/1), Winona Lake, 1987: 3-68 (sp. p. 54):
41. Այսպես է բերարվում Մովանիի առաջնորդ ասորեստանյան սեպագրի տեքստերից մեկում: Տես G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 96.

42. Հմտ. հայ քրճագիտ Հրժամի անունը (Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարամոյ (աշխատասիրութեանը Ալեքսան Յակոբեանի), Ամբիօնա-Լիբանան, (Մատենապիտը Հայոց, Ե Հատոր, Է ԴԱԴ), 2005, էջ 1009 և այլուր: Համադրութիւնը Գ. Ղաֆանցյան, Ուրարտոյի պատմութիւնը, Յերիվան, 1940, էջ 215):
43. B. André-Salvini – M. Salvini, SMEA, 44/1, 2002: 21-23 (Assyrian Version, lns. 39'-40').
44. Տե՛ս վերը, ծմբ. 38:
45. Թիգլարպալասար III-ին հաջորդած արքաներից Սարգոն II-ի արդյունքներում ինչպէս է ասորեստանցիների կողմից նվաճված Ալեք երկրի ուրարտական մարզվտոց: Ժամանակաշրջանի ուրարտական տեղանունների շարքում նշվում են այնպիսիք (Թասի/ա, Էզզնա ևն), որոնք նվաճվել էին Թիգլարպալասարի՝ Ջ.ա. 735թ. իրագործած ուրարտական արշավանքի ժամանակ: Հիշված տեղանունների տեղադրության շուրջ տես և իմտ. K. Kessler, *Subria, Urartu and Aššur. Topographical Questions around the Tigris Sources*, in M. Liverani (ed.), *Neo-Assyrian Geography*, Quaderni di Geografia Storica 5, Roma, 1995: 59ff.
46. Չնակերպումն ըստ M. Salvini, *Musaşir*, 1993-1997: 445.
47. Ասորեստանյան վերոնշյալ մասնակների հավանական թվագրումները տես նաև И.М. Дьяконов, *Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту* (ВДИ, № 2-4), 1951 (այստեղնակ՝ АВНИУ), с. 337сл. (թիվ 2-7 տեքստերին տրված ներածականները): Հմտ., սակայն, G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, xvii, B. André-Salvini – M. Salvini, SMEA, 44/1, 2002: 29.
48. Sbu H.W.F. Saggs, 2001, ND 2798 տեքստը (տող 10-11): Հմտ., սակայն, K. Deller, 1984, Nr. 4.4.
49. H.W.F. Saggs, 2001, ND 2673, Obv., lns. 4-11.
50. G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 87, ln. 4ff., No. 89, lns. 5-6.
51. Տե՛ս, օրինակ, L. Waterman, RCAE, No. 197, 492; K. Deller, 1984: Nr. 1.2, 2.3; S. Parpola, 1987: No. 31; G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No 86 տեքստերը:
52. Սարգոնի գահակալության մասնաձեւաները տես G.W. Vera Chamaza, *Sargon II's Ascent to the Throne: The Political Situation*, SAAB, vol. VI, Issue 1, 1992: 21-33.
53. В. Якобсон, *Новоассирийская держава*, в кн. *История Древнего Мира*, том II, Москва, 1989: 36. Բուն ճակատամարտի մասին տես A.K. Grayson, *Problematical Battles in Mesopotamian History*, in "Studies in Honor of Benno Landsberger on his Seventy-Fifth Birthday, April 21, 1965", *Assyriological Studies* 16, Chicago, 1965: 340f.
54. Մի խումբ հետազոտողներ առաջարկում են ասորեստանյան վերը ներկայացված արդյունքների ողջ մյուսը տեղավորել Ջ.ա. 714թ. սահմաններում, մասամբ անգամ այս թվականից հետո: Տես G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, xviii; B. André-Salvini – M. Salvini, SMEA, 44/1, 2002: 29 և այլուր:
55. D.D. Luckenbill, ARAB II, § 22; И.М. Дьяконов, АВНИУ, № 46 (129).

56. H. Tadmor, *The Campaigns of Sargon II of Assur: A Chronological-Historical Study*, JCS, 1958: 86-87, 95. Սակայն, մեծ թվով հետազոտողներ, այդ թվում նաև ասորիստանյան էպոնիմների ցանկի քննական վերահրատարակությունը կատարած Աբրահամ Աֆարըրը, կազմածանրով են վերաբերում Հալիմ Թադարի՝ վերջ շարադրված վերակազմությանը: Sbu A. Millard, *The Eponyms of the Assyrian Empire. 910-612 BC.*, *State Archives of Assyria Studies*, vol. II, Helsinki, 1994: 47/60 (այսուհետև՝ SAAS II): Sbu նաև ծնր. 61:
57. S. Parpola, 1987: No. 7, ln. 3'-4'.
58. S. Parpola, 1987: No. 7, ln. 7'.
59. G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, xvii, xx:
60. И.М. Дьяконов, *АВШКУ*, № 60 և ծնր. 8; В. Яковсон, 1989: 36; Այս վերջին ճիշտը կիսում են նաև հայ հետազոտողներ: Sbu Ս. Դևեջյան – Ս. Հնայակյան, 2004: 39.
61. Հատվածում քննարկվում է [a7-n]a "mu-ya-sir, այն է՝ «դուխ/չնդղիմ Մոնածիր(ի)» արտահայտությունը: Sbu՝ u և հնծտ. A.R. Millard, SAAS II: 47/60:
62. L. Waterman, RCAE, No. 381; K. Deller, 1984: Nr. 6.2; G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 84.
63. А. Иванюк, 1990: 15-16 և այլուր: Հնծտ., սակայն, Г. Меликшвили, 1954: 295-296, րոմ. 5, որ և տես թշուր-Դամմենի վզառատուրը տեքստի քննարկման հետ կապված:
64. G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 139.
65. W. Mayer, 1983: 65-132 (տող 410).
66. G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 95.
67. B.N. Porter, *The Anxiety of Multiplicity: Concepts of Divinity as One and Many in Ancient Assyria*, in B.N. Porter (ed.), *One God or Many? Concepts of Divinity in the Ancient World*, Bethesda, 2000: 211-271; S. Parpola, *Monotheism in Ancient Assyria*, in B.N. Porter (ed.), *One God or Many?*, Bethesda, 2000, 165-210.
68. P.-A. Beaulieu, *The Cult of ANŠAR/Aššur in Babylonia*, "State Archives of Assyria Bulletin", vol. XI, 1997: 72f.
69. B.A. Levine, *Assyrian Ideology and Israelite Monotheism*, "Iraq", vol. LXVII, pt. 1, 2005: 411-427.
70. Հ. Հնայակյան, Ե. Գրեկյան, Միաստվածության գաղափարի ակունքները Հայաստանում, Դար 21, Երևան (համեմակված է հրատարակության):
71. Ս. Հնայակյան, 1990, էջ 34:
72. Sbu՝ u A. Ivantchik, 1993: 45f.; S. Zawadzki, 1996: 47.
73. Թոփրաք-քալի ուրարտական հնավայրից հայտնաբերված տեքստերից մեկում նշվում է Նալդի աստծուն Ուսասիսիմիլի Քիրանիկայի տեղափոխելու մասին: Sbu՝ u И.М. Дьяконов, *Урартские письма и документы*, М.-Л., 1963, с. 39, 81 (текст № 12). Н. Арутюнян, *КУКН*, № 412.

ՎԱՆԵՐԻ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՈՒՐԱՐՏՈՒ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ, ՀՈՐՈՎՅՈՒՄԸ ԵՎ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

Մ.թ.ա. 13-րդ դարից սկսած աստորակամ սեպագիր աղբյուրների վկայում են Ասորեստանին հյուսիսից սահմանակից Ուրուատրի կամ Ուրատրու անունով մի երկրի մասին: Այն գտնվել է արևմտյան և արևելյան Տիգրիսի միաստանման ավազանում: Նրան սահմանակից են եղել արևելքից Կումանի, հյուսիսից Խարխի և արևմուտքից Կադմուխի խորիակամ գավառները:

Մ.թ.ա. 890թ. նետո Ուրուատրին սեպագիր արձանագրություններում այլևս չի հիշատակվում: Ըստ այդ վավերագրերի նրա տարածքը զբաղեցնում են հիշյալ վարչաքաղաքական միավորները:

Մ.թ.ա. 859թ. սկսած աստորակամ գրավոր աղբյուրներում հանդիպում են վկայություններ Ուրարտու անունով մի պետական կազմավորման մասին՝ Վանա լճի արևելյան ավազանում:

Ինչպես մեր մեկ այլ աշխատության մեջ ենք ցույց տվել, նկատի ունենալով արձանագրությունների նշված փաստերը և այն, որ Ուրուատրին կամ Ուրատրուն Ուրարտու անվան մախածենքն են, պետք է եզրակացնել Ուրուատրի երկրի ցեղերը, զարթելով Վանա լճի ավազան, ստեղծել են Ուրարտու պետությունը: Այդ արտագաղթը տեղի է ունեցել Ուրուատրիի վրա Ասորեստանի հաճախակի հարձակումների նետահանքով:

Այդ ժամանակ, ինչպես վկայում են վաղ միջնադարի հայ պատմիչները, որք լեռնաշխարհն ընդգրկվում էր Հայկական թագավորության սահմանների մեջ: Արամը, մ.թ.ա. 890թ. դառնալով պետության տիրակալ, Միդիայից նվաճեց նրա հյուսիս-արևմտյան շրջանները, կտրելով Ասորեստանի դեմ՝ զբաղվեց նաև վերին Տիգրիսի ավազանի խորիակամ երկրները և ապա՝ Կասպաղովկիան՝ Փոքր Ասիայում: Այդ ժամանակի աստորակամ սեպագիր աղբյուրները որք լեռնաշխարհը հիշատակում են «Նաիրի երկիր» անունով, որով հաստատվում է Մովսես Խորենացու հաղորդումն այն մասին, թե Արամի օրոք Հայկական լեռնաշխարհը գտնվում էր Հայկական պետության կազմի մեջ²:

Ավելին, հայ պատմիչի վկայությամբ Արամի՝ դեպի Ասորեստան կատարած աղչավանքի ժամանակ աստուրական թագավորների հարկ ու տուրքի պատճառով Կորդոքն ամապատ էր դարձել¹։

Այդ երկիրը, որն ըստ պատմահոր՝ կռվում էր մահ Արարադ, զրահեցնում էր նույն Ուրաստրիի կամ Ուրարտուի տարածքները։ Այս բոլորը հաստատվում են աստուրական սեպագիր աղբյուրներով, որոնցում մ.թ.ա. 890թ. սկսած Ուրաստուն այլևս չի հիշատակվում։

Հայր է աստգանում։ Հայոց Արամ արքան ունե՞ր 90.000-ոց բանակ, ինչպես Մովսես Խորենացին է վկայում, որն այդ ժամանակի համար քաղաքան պատկառելի ուժ էր։ Այդ ինչպե՞ս եղավ, որ Հայկական թագավորության ոչ մեծ հատվածում բնակչություն հաստատած գաղթականները՝ տրաքտացիները, կարողացան այնքան եզրանալ, որ պետություն ստեղծեցին ոչ միայն իրենց զրադեցրած տարածքում, այլև աստիճանաբար տիրացան Արածանիի և Բորոխի ավազանների հայկական գավառներին ու նահանգներին։ Իսկ մ.թ.ա. 782թ. Ուրարտուի թագավոր Արզիշտի I-ը այդին իր տիրապետության տակ ամազ արևելյան Հայաստանը՝ Արմավիր մայրաքաղաքով և վերացրեց հայոց պետականությունը։

Ուրարտուի ստեղծման և հզորացման պատճառները քաջահայտելու համար անհրաժեշտ է պարզել, թե լեռնաշխարհում ուրարտական բնակչությունն ինչքան է եղել, և որքան զորք է կարողացել դուրս բերել, քանակն ինչ սկզբունքներով էր կառուցված։

Ուրարտացիների քանակի վերաբերյալ հետաքրքիր տվյալներ ենք գտնում Ուրարտուի թագավոր Սարդուրի II-ի (մ.թ.ա. 764-735թթ.) տարեգրության հետևյալ հատվածում՝ փորագրված Կամի ժայռերից մեկի վրա։

(1) «Խալդյան հզորությանը Սարդուրին՝ Արզիշտիի որդին, ասում է. (2) երբ (աստված) Խալդին ինձ նվիրեց թագավորություն (և) (ես) բարձրացա հայրական թագավորական տեղը, (3) ահա ինչպեսի ավելորդ¹ ընծա այս թագավորության համար (ես) ոչնչացրի. 92 մարտակառք, (4) 3.604 ձի, 352.011 զինվոր՝ և հեծյալ, (5) և հետևակ։ Այն ընծան բանակի համար¹ (ես) ոչնչացրեցի։ (6) Ինչ ավելորդ¹ էր, (ես) դեմ մետեցի՝ 121 մարդ, 10.408 ձի, (7) 132 ջորի, 12.321 կով, 9.036 եզ, (8) ընդամենը՝ 21.357 (զուխ) խոշոր եղջերավոր անասուն, 35.467 (զուխ) մանր եղջերավոր անասուն, (9) 2.117 մարտական զենք, 1.332 աղեղ, 47.970 մետ, (10) 1.022.133 կորի գարի, 111 ազարգի զինի, 86 ազարգի 7 տեսի տակալ յուղ, (11) 7.079 մին պղինձ, 336 ստրուկ, ուրուրդանի մարդու համար¹ ևս ոչնչացրեցի»⁴։

Ինչպես գտնում էր Ի. Դյակոնովը, Սարդուրի II-ը, ըստ այս տեքստի, հարկեր է վերցրել, ինչը պայմանավորված էր թագավորական տնտեսության հզորացումով⁵։ Դրան կարելի է ավելացնել այն, որ նրա օրոք Ուրարտուն մզանել էր համայնա ողջ լեռնաշխարհը և հարակից ո-

ըռչ տարածքներ ու բավական մեծ քանակությամբ հարկեր էր ստանում այդ երկրներին: Դրա համար էլ տեքստերում նշված հարկերը, որոնք իրենց չափերով աննշան էին (դա նկատել է նաև Ի. Դյակոնովը), թագավորն ավելորդ է համարել և չեղյալ հայտարարել:

Ի.Մ. Դյակոնովը, հետևելով Ի.Ի. Մնշչանինովին, գրում է, որ տեքստի վերջում նշված սրածուռ տեղանունը կապ ունի Ուրարտու անվան հետ և նշանակում է «ուրարտացի»⁶: Եվ, իրոք, այդ քառի -ու մասնիկը նույնամուտ է ուրարտերենի ածականակերտ -ու ածանցի, կամ ավելի շուտ, կարծում ենք, սեռականի նույնատունչ ցուցիչի հետ, քանի որ այդ հոլովի իմաստը տեքստում անկա է: Այդ պարագայում սրածա քառը Urartu անունից այնքան էլ չի հեռանում: Տեքստի վերջում նշված է, որ այդ հարկերը թագավորը վերացրել է ուրարտացի՝ ուրարտացի մարդու համար: Ուրեմն այդ տնտեսական ռեֆորմը վերաբերել է միայն ազգությամբ ուրարտ բնակչությանը: Տրամաբանական էլ չէր լինի, որ Ուրարտուի թագավորը նվաճված երկրների հարկերը չեղյալ դարձներ:

Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ այդ հարկերը Մարդուրի Ա-ի ժամանակ արդեն վերացրել էին: Ուստի կարելի է մտածել, թե դրանք սահմանվել են դեռևս մ.թ.ա. 859թ., երբ արքա Արամն ուրարտացին այդ թագավորությունն անեղծեց:

Ի.Մ. Դյակոնովը խիստ կասկածելի է համարում տեքստում նշված Ուրարտուի թագավորական քանակի զինվորների թվաքանակը՝ 352.011 ռազմիկ, որն, իրոք, խիստ մեծացրած է՝

Տեքստում գրված է, որ այդ ընձամ (խոսքը վերաբերում է 92 մարտակառքերին և 3.604 ձիերին) նրա քանակի համար է չեղյալ հայտարարել: Ձինվորների թվաքանակին վերաբերող հատվածը կարծում ենք, պետք է ընկնի որպես միջանկյալ մախադարություն, ավելացնել գեղյված նրա ստորոգյալը և թարգմանել մուտավորապես հետևյալ ձևով. «352.011 զինվոր (կա)՝ և հեծյալ, և հետևակ»: Այսինքն՝ պարզապես նշված է զինվորների քանակը և ոչ՝ դրանց վերացնելու մասին:

Տեքստի շարունակության մեջ գրված է, որ Մարդուրին վերացրեց նաև հետևյալ հարկերը՝ 121 մարդ, 10.404 ձի: Քանի որ տեքստի սկզբում 3.604 ձիերի հարկը քանակին է վերաբերում, ուրեմն խոսքը գնում է հեծկան մեծյգների մասին: Բնականաբար, տվյալ 10.404 ձիերը լծու են եղել:

Այնուհետև թագավորը չեղյալ է հայտարարել հետևյալ հարկերը՝ 132 քորի, 12.321 կով, 9.066 եզ, 35.467 գլուխ մամր եղջերավոր անասուն, 2.114 մարտական զենք (ըստ երևույթին՝ տեղ և սուր), 1.332 աղեղ, 47.970 նետ, 1.022.133 կարի գարի:

Ինչպես պարզել է Ն.Վ. Հարությունյանը, չափի միավոր կարի-ն - շումերերեն BANES-ն է: Ըստ Ռ. Լարայի այն GUR-ի 3/30-ն է: Իսկ վերջինս 250 լիար է⁹: Ուրեմն կարի-ն 25լ է: Հետևաբար գարու հարկի չափը

մուտ 25.000 տոմսա է: Մրանցից բացի ուրարտական քնակությունը տարեկան պետք է տար 27.750լ. զինի, 17.805լ. ինչ-որ տեսակի յուղ և 10.615լզ. պղինձ:

Ինչպես նշում են մասնագետները, բժարկված խարկերի քանակը շատ քիչ է: Ըստ մեր հաշվարկների, այն կարելի է ստանալ մոտ 100.000 քնակությունից: Գա հաստատվում է նաև այն տվյալով, որ Ուրարտոսիին, որը նախկինում քնակեցված է եղել ուրարտացիներով, Սալմանասար I-ի վավերագրերից մեկի հաղորդման համաձայն ունեցել է 8 զավատ և 51 քնակավայր¹⁰:

Այնուամենայնիվ, Ուրարտում պետք է ունենար մեծաքիվ քանակ, որի օգնությամբ նրա տիրակալները կարողացել են նվաճել ողջ Հայկական լեռնաշխարհը և հարակից այլ երկրներ ու դիմակայել Ասորեստանի նման հզոր բազալտություն ձեռնարկած արշավանքներին:

Գա պարզելու համար դիմենք այլ փաստերի: Որպեսզանքի Ֆարխու տերմինը, որը վերաբերում է զինվորների ինչ-որ տեսակի, Գ.Ա. Դափանցյանը կապում է հայ. սխառը՝ «վճառ» արմատի հետ և ենթադրում, թե դա նշանակում է «վարձկան»¹¹:

Ուրարտական բազալտները, ինչպես հաճախ նշված են նրանց սեպագիր արձանագրություններում, տարվա արշավանքներն օկսելուց առաջ են հավաքագրել զինվորներ: Ուրեմն նրանք ողջ տարին կայուն քանակ չեն պահել՝ բացի բերքերի կայագրությունից: Այդ ռազմիկներին նրանք մի քանի ամիս կերակրել ու զինել են, որոնց հիմնական վարձատրությունը եղել է ռազմավարի տեսքով: Օրինակ՝ Մաբուրի II-ը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան շրջանները կատարած իր մի արշավանքի կապակցությամբ գրել է տվել, որ իր ավարից բացի զինվորներին բաժանել է զերիվարված տղամարդկանց և կանանց¹²:

Կամ նույն արքան, Իջանի հարավ-արևմտյան մասերում նվաճելով Բարիլունի և Բաբուատա երկրները, ձեռք է բերել մեծ ավար: Իսկ ինչքան անասուն զինվորներն էին բռնագրավել, նրանք առանձին էին շլում ու տանում¹³:

Ֆարխու քառի մեջ կարելի է տեսնել ուրարտ. արմատը, որն առկա է նույն լեզվի Ֆարի-ի («աշխարհ», «երկիր») մեջ -իս ամացի հետ: Վերջինս հոգնակի թվում դառնում է *šaršae* «երկրներ»:

Քննարկվող տերմինի -խու բաղադրիչը, կարծում ենք, Խուրի երկրի մեկ այլ՝ *Hanigalbat* անվան առաջին բացառիկն է: Ֆ. Կոմենիուսը գտնում է, որ նշված տեղանվան -gal- վանկը չունեքերեմի GAL «մեծ» բառն է, որը փոխարինում է ասորերեն *rabn* «մեծ» արմատին¹⁴: Ավելացնենք նաև, որ *rabn* բառը աստոր. լեզվում համոզիպում է նաև *rabnē* հավաքական ձևով՝ նույն նշանակությամբ: Վերջինիս երկրորդ բացառիչը առկա է *Hanigalbat* տեղանվան մեջ:

Այն Կանի անվան վրա ավելացրել են ասորեստանցիները: Ուրեմն, պետք է եզրակացնել, իտրի երկրի քնիկների մյուս ինքնանվանումը Կանի-ն է և ոչ՝ Կանիզախ-ը:

Ուրարտուի արքա Արգիշտի I-ը, ինչպես նշված է նրա տարեգրության մի բաժնում նախան՝ խորի զինվորներ է հավաքում ու զնում արշավանքի դեպի Ուրմիա լճից անմիջապես հարավ գտնվող Մանա և ապա Բուշտու երկրները ու նվաճում դրանք¹⁵:

Այդ երկրների իզոթության մասին են վկայում նույն թագավորի տարեգրության զանազան տարիների վերաբերող հաղորդումները: Մ.թ.ա. 779թ. Արգիշտի I-ը ձեռնարկում է արշավանք դեպի այժմյան Չոլդ լճի ավազանի Խյանի (Իզանի) երկրի դեմ, ապա՝ Ուրմիա լճից հարավ գտնվող Մանա ու նրա հարևան Բուշտու երկրների դեմ: Այդ ուսգմական գործողությունների ընթացքում նշված երկրներից զերեվարում է 18.243 մարդ, 790 ձի, 100 ուղտ, 22.529 գլուխ խոշոր, 36.830 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն:

Մեկ այլ արշավանքի ժամանակ Արգիշտին, նվաճելով Մանա և հարակից այլ երկրներ, զերի է վերցնում 1.397 մարդ, 8.021 խոշոր և 32.538 մանր եղջերավոր անասուն¹⁷:

Այս տվյալները ցույց են տալիս, որ Մանան, ինչպես նաև Բուշտուն բավական հզոր վարչաքաղաքական միավորներ են եղել: Դրա մասին են վկայում այդ ժամանակի ուրարտական սեպագիր այլ աղբյուրներ¹⁸:

Ուստի, կարծում ենք, այդ երկրների նվաճման ժամանակ Արգիշտի I-ի հավաքած խորի զինվորների քանակը պետք է լիներ 50 հազարից ոչ պակաս:

Հյուսիսային Միջագետքի և վերին Տիգրիսի ավազանի խորհրդակամ երկրները, ինչպես գրում են Ասորեստանի թագավորները, հաճախակի ենթարկվում էին այդ տիրակալների ասպատակություններին: Ուստի խորիները, հավանաբար, մեծ հույսեր են կապել ցեղակից ուրարտացիների՝ Վանա լճի արևելյան ավազանում ստեղծած պետության հետ Ասորեստանի արքաներից պաշտպանվելու և իրենց քնիկ տարածքները ազատագրելու մպատակով: Բացի այդ, հարստահարված խորիները հեշտությամբ կզինվորագրվեին ուրարտական թագավորներին, որով տարեկան մոտ չորս ամիս ապահովվում էին սննդամթերքով, համդեքմանքով ու ապառազիմությամբ, իսկ արշավանքների ժամանակ հարստանում էին ավարով՝ գերիներով, անասուններով:

Այս բոլորից ելնելով, կարծում ենք, որ ուրարտական բանակի ճնշող մասը լրացնում էին խորիները: Դա էլ այն մեծ գործուն էր, որով ստեղծվեց ու հզորացավ Ուրարտու պետությունը: Ուրարտական թագավորներ Իշաշուինին (մ.թ.ա. 823-810թթ.) և Մեհուան (մ.թ.ա. 810-786թթ.) հայկական գավառներն ու մասնագները նվաճելիս, ինչպես երևում է

նրանց արչավանքներին վերաբերող սեպագիր արձանագրություններից, դրանց միասնական դիմադրությանը չեն համոզիպել: Նրանք ուրախ-տակամ զորքի դեմ առանձին են կռվել և բնականաբար սրբաբլել: Ուրեմն Հայաստանն այդ ժամանակ միասնական հզոր զորք չի ունեցել:

Կարելի է ենթադրել, որ հայկական բանակը այդ սկզբունքներով էր կառուցված: Ինչպես ցույց են տալիս հայոց պատմության ուշ ժամանակներին վերաբերող փաստերը, բանակի մեծ մասը տարալուծված է եղել իշխանական տների մեջ: Ամեն մի գավառի կամ նահանգի իշխան իր կարողության սահմաններում սրահում էր որոշ քանակությամբ զինուժ, որը հարկ եղած դեպքում պետք է միամար արքունի բանակին: Սակայն իշխանները ոչ միշտ էին միարան և կենտրոնամետ: Իսկ ուրարտական բանակը կենտրոնացած էր թագավորի ձեռքում, որն էլ քարձրացնում էր զորքի մարտունակությունը:

Իսկ ինչ տևելի ունեցավ մ.թ.ա. 7-րդ դարում, որը խիստ բուլացրեց Վանի թագավորությանը և հանգեցրեց կործանման:

Նախ նշենք, որ, ինչպես գտնում են մասնագետները, Ուրարտուն սկեսեց անկում ապրել Ասորեստանի տիրակալ Սարգոն II-ի մ.թ.ա. 714թ. նրա դեմ ձեռնարկած արչավանքից հետո: Վերջինս դաժան պարտության մատնեց Վանի թագավորության զորքին Ռուսա I-ի ժամանակ՝ ավերելով այդ պետության շատ բերդեր ու շտեմարաններ: Սակայն դրանից հետո էլ Ուրարտուն, թուլանալով, շարունակում էր գոյատևել համարյա մույս սահմաններում մինչև մ.թ.ա. 680թ.¹⁹:

Այդ թվականին, ինչպես փաստում են վաղ միջնադարի հայ պատմիչները, հայոց առաջնորդ Սկայորդին, որի նստավայրն էր Սասունը (աստոր. Շուպրիա, ուրարտ. Արնե), ոտքի հանելով լեռնաշխարհի գավառներն ու նահանգները, երկրի մեծ մասը ազատագրում է օտարների գերիշխանությունից: Այդ ժամանակից, ինչպես պնդում են ուրարտագետները, Ուրարտուն մնում է ամփոփված Վանի նահանգի, Արարատյան դաշտի և դրանց միջև ընկած գավառների սահմաններում²⁰:

Մովսես Խորենացու հաղորդումների համաձայն Սկայորդին ապաստան է տալիս մ.թ.ա. 681թ. դեկտեմբերին Ասորեստանի տիրակալ Սենքերիթին սպանող նրա որդիներ Մանասարին և Բադդասարին²¹:

Վերջիններիս կրտսեր եղբայր Ասարիսարդունը, դառնալով թագավոր, ինչպես վկայում են նրան վերաբերող աստորական վավերագրերը, ճնշում է իր երկրում ծագած ապստամբությունը: Նա ծաղրում է նաև այդ ժամանակ Ասորեստանի վրա Իրանի սարսափի և Փոքր Ասիայի կողմերից հարձակվող ռազմատեղի կիներներին ու սկյութներին, որից հետո արչավանք է ձեռնարկում դեպի Շուպրիա (ուշ՝ Սասուն) և նվաճում այն: Նա պահանջում է այդ երկրի արքա Նիք-Թեշուրից վերադարձնել իր հոր արյունը թավողներին՝ մարդասպաններին: Ակնհայտ է, որ Սկայորդին Նիք-Թեշուրն է:

Երա որդիներ Շերի-Յեչուրը և Լիզի-Յեչուրը ներկայանում են Ասարխատրոնիմ՝ խնդրելով մրանից ներյում շնորհել իրենց հորը՝ ճարդասպաններին ապաստան տալու համար²²:

Այս երեք անձնանունների մեջ առկա է խորիմների ամպլուսայի և սյուտի Յեչուր աստծու անունը: Իսկ ուզ-, šerbi-, ligi- քաղաղրիչները խորիներն քառեր են, որոնց իմաստները մեզ հայտնի չեն: Սակայն նկատի ունենալով ասսորական քաղաքների այն անունները, որոնց մեջ առկա են իրենց աստվածների հորջորջումները (օրինակ՝ Թուրուտի-Նի-նուրուա «հզոր-(աստված) Նիմուրուա»), պետք է կարծել, թե նշված քաղաղրիչները ունենին «Յեչուրի սիրելի, հովանավորյալ, զորություն» կամ նման իմաստներ:

Նշված այդ երեք անձնանունները նկատի ունենալով՝ որոշ մասնագետներ եզրակացնում են, որ այդ ժամանակ Շուպրիայում իշխել է խորիական դինաստիա: Սակայն դա հանդիչ չէ, քանի որ այդ դեպքում ուրարտական քաղաքները կրայրենկամանային այդ երկրի հետ և հաճախակի չէին ասպատակի, կողոպտի այն, գերեզարի մրա քնակալությանը, ինչպես դա տեղի է ունեցել:

Կարծում ենք, այդ տխուրոսները Սկայորդին և իր որդիները ստացել են, քանի որ կարողացել են ստեղծել մեծ քարեկամություն վերին Տիգրիսի ավազանի խորիական երկրների հետ:

Հայոց առաջնորդ Սկայորդին, դաշնակցելով դրանց հետ, կարողացավ դադարեցնել խորի ռազմիկների հոսքը Ուրարտու, որի պատճառով էլ վերջինս խիստ թուլացավ: Դրա շնորհիվ Սկայորդին կարողացավ, ոտքի հանելով լեռնաշխարհի հայությանը, ազատագրել երկրի մեծ մասը՝ Վանի քաղաքությունից:

Ամփոփելով վերը շարադրված փաստերը՝ մենք գաղիս ենք այն հետևություն, որ Ուրարտուի մ.թ.ա. 859թ. պատմական ասպարեզ մտնելը և մ.թ.ա. 810 թվականից սկսած եզրամալը մեծ մասամբ պայմանավորված է եղել խորի ռազմիկների ներհոսքով Վանի մահանգ, որոնք, կարելի է ասել, էժան ռազմական ուժ են դարձել Բիայնիլի պետության համար: Իսկ մ.թ.ա. 680թ. սկսած այդ քաղաքությունից ամկումը և ապա մ.թ.ա. 591թ. կործանվելը, կարծում ենք, մույնպես կապ ունի խորի երկրների թարմ ուժերի դեպի Ուրարտու հոսքը դադարեցնելու հետ:

VALERY KHACHATRYAN

THE FORMATION, GROWTH AND DOWNFALL OF THE URARTIAN STATE

The Heartland of the Urartian State – Van Lake basin probably had a population of about a hundred thousand people. From the formation of the Urartian State a mass

of Hurrian population under the pressure of the Assyrian Empire migrated and found safe haven within the borders of the Urartian State. Many of them were called up for military service and took place in the campaigns of the Urartian Kings, thus, having sufficient contribution in the success of the Kingdom. From the beginning of the first quarter of the seventh century the migration of the Hurrian potential military force to Urartu for some reasons came to an end. This factor had a fatal role among the reasons of the downfall of the Kingdom.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Վ.Ն. Խաչատրյան, Հայաստանի ճ.թ.ա. 15-7-րդ դդ, Երևան, 1998, էջ 118-121:
2. Մոխիս Խորենացի, Հայոց պատմություն, I, Ժդ:
3. Նոյյն տեղը:
4. Н.В. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей (= КУКН), Ереван, 2001, 241G.
5. И.М. Дьяконов, Некоторые данные о социальном устройстве Урарту, "Сборник памяти акад. А.И. Тюменева", М.-Л., 1963, с. 55-65.
6. Նոյյն տեղը:
7. Նոյյն տեղը:
8. Н.В. Арутюнян, КУКН, с. 413, 451.
9. R. Labat, Manuel d'épigraphie akkadienne, Paris, 1952, p. 157.
10. И.М. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (=АВИИУ), "Вестник древней истории", Москва, 1951, № 2. Н.В. Арутюнян, "Бнайник", Ереван, 1970, с. 12.
11. Չ.Ա. Դափնյանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1944, էջ 12:
12. Н.В. Арутюнян, КУКН, 241F, 28.
13. Н.В. Арутюнян, КУКН, 241A, 12.
14. G.F. Del Monte, J. Tischler, Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978, S. 79-80.
15. Н.В. Арутюнян, КУКН, 173, III, 49.
16. Н.В. Арутюнян, КУКН, 173, IV, 1-60.
17. Н.В. Арутюнян, КУКН, 173, V, 29-31.
18. Н.В. Арутюнян, Бнайник, 279-310.
19. Н.В. Арутюнян, Ուրարտու.
20. Վ.Ն. Խաչատրյան, Հայաստանի ճ.թ.ա. XV-VII դդ., էջ 133-137.
21. Մոխիս Խորենացի, Հայոց պատմություն, I, Իգ:
22. И.М. Дьяконов, АВИИУ, № 65.

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԿՈՍՏԻՅԱՆ

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյանների իշխանական տոհմի, նրա Ղարաբաղյան ճյուղի ու առանձին ներկայացուցիչների պատմությանը վերաբերող առատ տեղեկություններ են պահպանվել զանազան սկզբնաղբյուրներում։ Վիճազրահան արժանագրություններում, փաստավավերագրական այլ նյութերում (պարսկալեզու հրավարտակներ, կալվածագրեր, ինչպես նաև ռուսական տիրապետության շրջանի դատական գործեր) ու ժողովրդական բանահյուսության մեջ, որոնք դարձել են տարբեր ժամանակների պատմաբանների ուսումնասիրության առարկան։ Դեռևս XIX դարի հայ ուսումնասիրողները գրել են այդ իշխանական տան պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններ¹։

Մ. Մաչուռցի անվան Մատենադարանի «Մելիք-Շահնազարյանների» ֆոնդում են պահվում Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյաններին վերաբերող բազմաթիվ փաստաթղթեր՝ կցված Միր-Դավիթ խան Մելիք-Շահնազարյանի և այդ տոհմի XIX դարի այլ ներկայացուցիչների խնդիրների կապակցությամբ հայտնված դատական գործերին²։ Այդ փաստաթղթերը պարունակում են հիշյալ տոհմի պատմությանը վերաբերող արժեքավոր տվյալներ, որոնցից ժամանակին օգտվել է Մ. Սմբատյանցը ու թարգմանաբար ներկայացրել իր «Նկարագիր ծովազարդ գատառին Գեղարքունու» երկում։ Մելիք-Շահնազարյանների ֆոնդում պահվող գործ № 1-ը հարուցվել էր Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանի կայսրության կազմի մեջ մտնելու սկզբնական շրջանում Միր-Դավիթ Մելիք-Շահնազարյանի կալվածատիրական իրավունքների վերականգնման հարցի կապակցությամբ։ Գործ № 1-ին կցված են 29 պարսկալեզու փաստաթղթեր՝ իրենց ռուսերեն թարգմանություններով։ Այդ փաստաթղթերի մեծ մասը քննադրելի պատճեններն են կազմված XIX դարի 20-ականներին և հաստատված միևնույն (3 արաբատա և 1 հայտատա) նոտաբանական կնիքներով, սակայն կան նաև 8 քննադրեր։

Այդ գործում ընդգրկված փաստաթղթերում նշվում է, որ Միր-Դավիթ-խանը Շափուրի որդի Մելիք Շահնազարի ժառանգներից է³։ Այս Մելիք Շահնազարին է վերաբերում գործում ընդգրկված ժամանակագ-

րական կարգով վերջին փաստաթուղթը⁴։ Այն իրենից ներկայացնում է Երևանի շարիաթի 1121 հ. ք. մուհարրամ ամսի (1708թ. հոկտեմբերի 16 - նոյեմբերի 14) արձանագրությունը, ըստ որի, հակառակ Սեիդի Ղուլի Բեկ Ջաբրայիլյուի հավակնություններին, 18 հեղինակավոր անձանց վկայությունների ու փաստաթղթերի էինման վրա հաստատվում է Ղա-րաճուղղարա գյուղի⁵ պատկանելությունը Մելիք Բեկի ու Մելիք Ծահնա-զարի տոհմին և որ այն ժառանգաբար փոխանցվել է Մելիք Ծափուրի որդի Մելիք Ծահնազարին և նրա ազգական Միրզաբանին, որը Սպահա-նում է գտնվում՝ հանդիսանալով շահի պալատականը։

Իր տոհմաբանության վերաբերյալ Մլր Դավիթ Մելիք-Ծահնա-զարյանը նշում է, որ Ծափուրի որդի Մելիք Ծահնազարի ժառանգներից (կամ որդիներից) Միրզաբան Բեկի թոռն էր և Ծառուրի որդին⁶։ Դավիթ Մելիք-Ծահնազարյանի վերաբերյալ որոշ կենսագրական տվյալներ է հաղորդում Գ. Ենժմազանյանը, որն անձամբ ծանոթ էր նրան⁷։ Նրա մամուկության ու պատանեկության շրջանի մասին տվյալները փոքր-ինչ անորոշ են։ Ըստ Ենժմազանյանի՝ Դավիթ Մելիք-Ծահնազարյանի հայ-րը սպանվել էր Գեղարքունիքի Մազուս գյուղում, և նրա մայրը եղի վի-ճակում գերվել ու տարվել էր Իրան, որտեղ Նոր Ջուղայի մեծահարուստ հայերը իմամաբով, որ նա Գեղամա մելիքական տան հարսն է, գնում են նրան։ Սպահանում ծնվում է Դավիթը, որը լավ կրթություն է ստանում և այնուհետև ինչ-ինչ պատճառներով հայտնվում է Ծրանսիայում։ Այս-տեղ նա ծանոթանում է Հակոբ Ծահան-Ջրպետյանի հետ, որի կողմից էլ նա որպես հայերեն, պարսկերեն ու ֆրանսերեն լեզուներին տիրապե-տող անձնավորություն ներկայացվում է Նապոլեոնին՝ նրա ու Զաքիայի շահի միջև մամուկազրական կապ հաստատելու համար։ Ըստ Ենժմա-զանյանի, Դավթի միջոցով մամուկներ են փոխանակվել Նապոլեոնի ու Զաքիայի շահի միջև⁸։ Այս առիթով մի քանի անգամ Դավիթ Մելիք-Ծահնազարյանը Ծրանսիայից գնում է Իրան ու ետ վերադառնում։ 1811թ. Իրանից Փարիզ գնալու ճանապարհին Դավիթը հանդիպում է Ներսես Աշտարակեցուն։ 1816թ. Փարիզից Ներսես արքեպիսկոպոսին Ծահան-Ջրպետյանի կողմից հղված մի մամուկում նշվում է, որ պարս-կական դեսպան Դավիթ խան Մելիք-Ծահնազարյանի միջոցով ստացել է նրա մամուկը։ Ծրանսիայում գտնվելու տարիներին նա գրում է մի ակ-նարկ Իրանի տվյալ ժամանակաշրջանի դրության մասին⁹։

Այնուհետև Դավիթ Մելիք-Ծահնազարյանը վերադառնում է Պարսկաստան, որտեղ պետական ծառայության է անցնում տոհմաբով գլխավոր բարձմանչի պաշտոն և խանի տխողոս¹⁰։

1824թ. քաղաքառանգ Արաս Միրզայի և նրկու տարի անց նաև Զաքիայի շահի հրամանագրերով Գեղարքունիքի գյուղերի նկատմամբ կազմաժառոտրական իրավունքը հանձնվում է Դավիթ Մելիք-Ծահնա-զարյանին¹¹։ Հետագրքի է, որ այս հրամանագրերը տրված են հենց այն

ժամանակաչրջանում, իր Գեղարքունիքի ու Սադարաքի կապակցությամբ տարածքային վեճեր էին ընթանում Իրանի և Ղարաբաղում ու Վրաստանում հաստատված ռուսական իշխանությունների միջև¹²։ Գեղարքունիքը գտնվում էր ռուսական գերիշխանության տակ և այս կերպ հավանաբար Իրանի բազաժառանգը ցանկանում էր իր դիրքերը հաստատել վիճելի տարածքում, քանի որ Դավիթ Խանը նրա արքունի պաշտոնյաներից ու հավատարիմ անձանցից էր։ Բնականաբար, նման պայմաններում Դավիթ Մելիք-Շահնազարյանի հավակնությունները չպետք է խրախուսվեին ռուսական կառավարության կողմից։ Այս պատճառով Դավիթ Մելիք-Շահնազարյանի կողմից այս խնդրի շուրջ Անդրկովկասի ռուսական կառավարչապետ Երմոլովին ուղղված նամակը, ամենտևանք է մնում¹³։ Դավիթ խանը նշում է, որ իր կալվածքների կապակցությամբ նա Երմոլովին էր դիմել Ներսես արքեպիսկոպոսի միջնորդությամբ, որի հետ նա որոշ հարաբերություններ է ունեցել մաև Էջմիածնի պարտքերի հարցով։ Պահպանվել են 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի շրջանի մի շարք փաստաթղթեր, որոնք վկայում են Եփրեմ կաթողիկոսի օրոք Էջմիածնի պարտքերի զեղյժան նպատակով, հայ բարձրաստիճան հոգևորականների ու պարսից իշխանությունների միջև վարվող բանակցություններում Դավիթ Մելիք-Շահնազարյանի որպես միջնորդ հանդես գալու մասին¹⁴։ Կա անգամ շար'ի¹⁵ դատարանի նիստի մի արձանագրություն այն մասին, որ Դավիթ Խան Մելիք-Շահնազարյանը Էջմիածնի Եփրեմ կաթողիկոսի ամունից ու Ներսես արքեպիսկոպոսի հանձնարարակամով պաշտպանում է վանքի շահները նրա պարտատերերից մեկի՝ ոմե Հաջի Բաղերի դեմ, քանի որ վերջինս իր պարտքի դիմաց ավելի զուսար էր գանձել¹⁶։

Նախքան ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի ավարտը (1828թ.) Դավիթ խանը աշխատել է մաև Բաղդադում գտնվող Ֆրանսիական հյուպատոսարանում¹⁷, որպես իրանական խնդիրներով զբաղվող հանձնակատար, իսկ 1828թ. գաղթում է Արևելյան Հայաստան։

Գործ 1-ին կցված քննզերից առաջինը¹⁸ Միր Դավիթ Մելիք-Շահնազարյան Շափորյանի կողմից 1828թ. մարտի 6-ին Թավրիզում զգված խնդրագիրն է գեներալ-ֆելդմարշալ կոմս Ի. Ֆ. Պասկևիչին, որով խնդրում է բույլ տալ անցնել Ռուսաստանի տարածքները և, ընդունելով ռուսական հպատակություն, ստանալ Գեղարքունիքում գտնվող իր տեղանական կալվածքները, որոնք ձգվում են արևելքում Թուխլիջե գյուղից¹⁹ մինչև Մազաթ²⁰, և այնտեղից մինչև Ղոթ²¹, Լեբադյալ Մեծ Ենգիջա²², Ամրաթ²³, Միրաբաթ²⁴, Մազաթ²⁵, Գյուրջի Վերան²⁶, Ալբուն Թախթ²⁷, Փոքր Ենգիջա²⁸, Փոքր Արաթ²⁹, Ղարամուղդարա գյուղերը, որոնք Զաթեայի շահի ու նրա բազաժառանգ Արաս Միրզայի հրամանագրերով իրեն էին հանձնվել։

Այնուհետև հաջորդում են Մելիք-Շահնազարյանների տոհմին վերաբերող շահակյան հրամանագրերի ու կալվածագրերի պատճենները, որոնցից մի քանիսը, ինչպես վերը նշեցինք, քարգմանվել ու հրատարակվել են Մ. Սմբատյանցի գրքում:

Դավիթ խան Մելիք-Շահնազարյանի կալվածատիրական իրավունքների պաշտպանության օգտին է հանդես գալիս Երևանի կառավարիչ Մուհամմադ Հուսեյն խան սարդարը, որը իր պաշտպանու քաղաքականությամբ փորձում էր պաշտպանվել ուսական վտանգից: Պահպանված վավերագրերից մեկի համաձայն Երևանի Մուհամմադ Հուսեյն խանը Դավիթ խան Մելիք-Շահնազարյանին ուղղված իր մամակում նշում է, որ նրա խնդրագիրը և քաղաքականությանը հրամանագրի պատճեն ստացվել են և Ռուսաստանի Գլխավոր հրամանատարը ևս բույլատրել է որպեսզի վերջինս զարմանը զմա իր ժառանգական տիրույթների տերը դառնա, ուստի նա ևս հավանություն է տալիս նրա գալտությանը³⁰: Այս ուղղությամբ նա անգամ որոշ քայլեր է ձեռնարկում. նրա կողմից 1241 հ. թ. ութի՝ առաջին ամսին (1825թ. հոկտեմբերի 14 – նոյեմբերի 13) Մելիք Բարսեղի ամունով հրապարակվում է մի հրամանագիր, որով նրան հանձնարարվում է զմալ կառավարել Գյոթլայի մահալը³¹ և Դավիթ Խանի կալվածքներից զանձել մալիքանեն³²: Նույն թեմից գրք 1-ում կա նաև Երևանի Մուհամմադ Հուսեյն խան Սարդարի գրությունը Դավիթ խան Մելիք-Շահնազարյանին, որում սարդարը վերջինիս տեղեկացնում է, որ շուրջ 300-400 քնակիչ է գաղթեցրել Թուրքիայի տարածքներից նրա կալվածքներում բնակեցնելու և դրանք շենացնելու մայառակով³³: Այս ամենը ընդհատվում է 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի սրտնառով: Այնուհետև Երևանի խանությունը միացվում է Ռուսական կայսրությանը, որից հետո, չնայած իր կողմից Ռուսաստանի հպատակությունն ընդունելուն, երկարատև համառ պայքարին ու դատական քաշքշուկներին, Դավիթ Մելիք-Շահնազարյանին չի հաջողվում տեր դառնալ իր պատենական կալվածքներին:

Գ. Շերմազանյանը հետևյալն է հաղորդում նրա հետագա ճակատագրի մասին. «1830-1831թթ. երբ ևս Երևան էլ, յաճախ կը տեսնուի Դավիթ խանի հետ: Համարես թէ ամենայն օր նա կը յաճախէր իր վեճի յամար դատարանները, մամաւանդ դատարանների և մահանգապետի մօտ»³⁴. Որևէ եկամտի աղբյուր ու աշխատանք չունենալով Դավիթ Մելիք-Շահնազարյանը հետզհետե վաճառում է իր մտ եղած բոլոր քիչ քիչ շատ արժեքավոր իրերը (նաև շահի պարգևած «սաչուծի և արևի» շքանշանը), ընկնում պարտքերի տակ: Ի վերջո Երևանի մահանգապետ Բ. Բնիքոսովը, որը «քերևա համազում էր, որ Ռուսաց այնտեղի կառավարչինը դատարկ քրթակցութիւններով է զբաղեցնում Դավիթի միտքը, խոքուրդ է տալիս որ մէկ աղերսագիր գրէ Կայսեր ամունով և նրա մէջն ասէ, թէ իմ հայրենական կարուածներն ընծայեցի Ռուսաց կայսերու-

թեան, հետևաբար այնքան, որ Տէրութիւնը նրան գոնէ մէկ գումար նշանակէ, որով նա կարողանայ ապրիլ»³⁵։ Ինչպես հայտնի է դառնում վերը նշված գործ 1-ին կցված ռուսական պաշտոնյաների զեկուցագրերի բովանդակությունից, Դավիթ խանը իրոք խնդրագիր է հղում Ռուսաց կայսերը և նրա գանձարանին նվիրում իր կալվածքները։ Դրա դիմաց կայսրը նրան տարեկան թոշակ է նշանակում 1000 ոսկե դրամ (вербовен), որը սակայն շտուգած, Դավիթ խանը մահանում է 1831 թ. փետրվարին³⁶։ Դավիթ խան Մելիք-Շահնազարյանի մահից հետո տարեկան 60 ոսկե դրամ (вербовен) է նշանակվում նրա ազգականներ Խաչատուր, Մելիք Բարսեղ և Մտեփան Շահնազարովներին։

Մատենադարանի վերոհիշյալ ֆոնդի գործ 1-ի վերջին վավերագրերը³⁷, ինչպես նաև գործ 2-ի և 3-ի փաստաթղթերը վերաբերում են Դավիթ խանի հետագոր ռուսոս ազգականների ազգակցական կապը նրա հետ և պատկանելությունը Մելիք-Շահնազարյանների տոհմին հաստատելուն, ինչպես նաև նրանց Ռուսաստանի կայսրության պետական գանձարանից ստացվող թոշակի հետ կապված զանազան խնդիրներին։

Սույն հոդվածի շրջանակներում ստորև ներկայացված են Մելիք-Շահնազարյանների ֆոնդի գործ 1-ին կցված պարսկերեն վավերագրերի ճշտված ցուցակը և բնագրային փաստաթղթերից երկուսի թարգմանական տարբերակները։

Ներկայացվող վավերագրերի տվյալների և այլ աղբյուրների հաղորդումների համեմատությունը թույլ են տալիս հետևյալ ճշգրտումները կատարել Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյանների տոհմի պատմության մեջ։

Դեռևս 1538թ. շահ Թահմասպ Ա-ի հրամանագրով հաստատվում է Գեղարքունիքի Ալթուն Թախթ, Փոքր Ենգիջա, Մեծ Ենգիջա, Փոքր Արսք, Միդարազ, Գյուրջի Վերան և Ամրտաղ գյուղերի մուլքերի³⁸ պատկանելությունը Մելիք Բեկին։ Ինչպես հաստատում է XVII դարի հիշատակարաններից մեկը, Մելիք Բեկ էր Գեղարքունիքի Մելիք Շահնազար Ա-ի հոր անունը³⁹։ Այնպես որ վստահաբար կարելի է պնդել, որ շահ Թահմասպ Ա-ի հիշյալ հրամանագիրը Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյանների պատմությանը վերաբերող մեզ հայտնի ամենահին փաստաթուղթն է։

XVII դարի սկզբին այդ տոհմի նշանավոր ներկայացուցիչն էր Մելիք Շահնազար Ա-ն, որը Շահ Աբաս Ա-ին մատուցած հավատարիմ ծառայությունների դիմաց վերահաստատվում է Գեղարքունիքի մելիքի պաշտոնում։ Պարսից շահի ռազմական ձեռնարկումներին մասնակցում են նաև Մելիք Շահնազարի որդիները, որոնցից Յավրին հաջորդում է հորը (վերջինս մահանում է 1606թ.⁴⁰) Գեղարքունիքի մելիքի պաշտոնում, իսկ նրա մահից հետո 1610թ. մելիք է դառնում Մելիք Շահնազարի մյուս որդին՝ Քյամալը։

Մելիք Բյամայի մահից հետո⁴¹, Սեֆյան շահ Արա Ա-ի 1621թ. հրամանագրով⁴² հաստատվում են Գեղարքունիքի Մելիք Բյամայի որդի և Մելիք Շահնազարի թու Աստվածարովի⁴³ (կամ կրճատ ձևը՝ Ածապովին) մելիքական իրավունքները: Աստվածարովի, որպես Մելիք Շահնազարի թոռան մասին նշվում է 1606թ. մի հիշատակարանում⁴⁴: Այս Աստվածարովը (կամ Ածապով) որպես Գեղարքունիքի մելիք հիշատակվում է մահ 1652թ. Երևանի թեկադրեկի կողմից հրապարակված փաստաթղթում⁴⁵: Աստվածարովին Գեղարքունիքի մելիքի պաշտոնում փոխարինում է մրա որդի Մելիք Բեկը: Ըստ սուրև ներկայացվող շահ Մուլթան Հուսեյնի հրովարտակի թովանդակության Աստվածարովի որդի Մելիք Բեկը 1656-7թթ. հաստատվում է Գեղարքունիքի մելիքի պաշտոնում: Մելիք Բեկը որպես Գեղարքունիքի մելիք 1657թ. հիշատակվում է մահ հայոց ձեռագրերի հիշատակարաններից մեկում⁴⁶: Ամենայն հավանականությամբ այս Մելիք Բեկին են վերաբերում Մաքենյաց վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան պատի վերին մասում գտնվող⁴⁷, մահ հետևյալ վիմագիր արձանագրությունները.

ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱՄ ՊԱՐՈՆ ՄԵԼԻՔ ՄԵԼԻՔ ՊԵԿԻՆ, ՈՐԴԻ ՊԱՐՈՆ ԱՇՍՊՈՎԻՆ, ԹՈՌ ՊԱՐՈՆ ԶԱՄԱ ՊԵԿԻՆ, ՊԱՐՈՆ ՄԵԼԻՔ ՊԵԿ

ԹՎԻՆ: ՌՃԻԷ (1678) ԿԱՄԱԽ ԱՅ ՄԵՔ: Ե (5) ԵՂՄԱՐՔՍ ԵՄՊԱՐՈՆ ՄԵԼԻՔ ՇԱՀՆԱԶԱՐՍ, ՄԱՅՈՒ ՊԵԿՍ, ՏԱԹԼՈՒ ՊԵԿՍ, ՄԻՐՁԱՅ ՊԵԿՍ, ՄԵԼՔՈՒՄ ՊԵԿՍ, ՊԵԿՍ, ՄԱՅՐ ՄԵՐ ԽԱՆՈՒՄԱՂԵՍ՝ ԿԱՆԳՆԵՏԱՔ ԶԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱՄ ՀՕՐՆ ՄԵՐՈՅ ՄԵԼԻՔ ՊԵԿԻՆ⁴⁸:

Այս արձանագրության ծանոթագրության մեջ նշվում է, որ «Մյուս կողմից՝ թիկունքի արձանագրության սկզբի թվականը՝ ՌՃԻԷ: ողղել են: ՌԻԷ: (1578), որը ճիշտ է: Ավելորդ հարյուրավորը պետք է համարել վտրագրողի սխալմունք»⁴⁹:

Մեր կարծիքով այս նկատառումը ճիշտ չէ, այլ ճիշտ է վիմագրի վերջ նշված 1678 թվականը, և խոսքը Աստվածարովին 1656թ. հաջորդած մրա որդի Մելիք Բեկի մասին է, որը ևս Մելիք Շահնազար անունով որդի է ունեցել: Իսկ Մելիք Շահնազար Ա-ի մոր անունը, հակառակ վերոհիշյալ արձանագրության, մեկ այլ տեղ նշվում է Ֆախրական⁵⁰ կամ Ֆախրագահան⁵¹:

Մեզ հայտնի պարսկերեն վավերագրերում որևէ տվյալ չկա 1656-1708թթ. Գեղարքունիքի մելիքների մասին: Մյայն 1708-9թթ. երկու պարսկալեզու վավերագրերով հաստատվում է Գեղարքունիքի վերջ նշված գյուղերի պատկանելությունը «Մելիք Շափուրի որդի Մելիք Բեկի որդի Մելիք Շահնազարին»⁵²:

Շահ Մուլթան Հուսեյնի 1709թ. մայիսի 11-ից – հունիսի 10-ն ընկած ժամանակահատվածում հրապարակված հրամանագիրը հաստա-

տում է Մելիք Աստվածաբանի որդի Մելիք Բեկի բուն Մելիք Բեկի մելիքական իրավունքները Գեղարքունիքի մահալում⁵⁵։

Մատենադարանի Մելիք-Շահնագարյանների ֆոնդում պահվող հրովարտականքից մեկը տրված է վերոհիշյալ Մելիք Միամսարի (կամ Մեխասարի) անունով։ Այդ հրովարտակի ճախ եզրը, մերտալսյալ մաս քվակալանը, վնասված է։ Մակայն հասկացվում է հետևյալը, որ Նաղիր շահն այդ հրովարտակը Գեղարքունիքի մելիքին է եղել բուրքերի դեմ դեպի Արարատյան դաշտը ձեռնարկյալ արշավանքի ընթացքում, որը տեղի է ունեցել 1735թ.։ Այդ հրովարտակով շահը պահանջում էր Գեղամա մելիքի հավատարմությունը և բուրքական կայազորների դիրքերի հետախուզման հարցում նրա լրտեսների գործնական օժանդակությունը՝ խստատանջով դրա դիմաց ակամեջ չլնել «մելիքի դեմ չարախոսողներին» ու կարգավորել նրա խնդիրները⁵⁴։

1726թ. մի ուսերեմ փաստաթղթում Գեղարքունիքի ու Ղարաբաղի մելիքների շարքում հիշատակվում է Մելիք Շահնագարի որդի Մելիք Սարգիսցանի ու Մեխասարի անունները, որը հիմնավորում է պարսկալեզու հրովարտակի վկայությունը այն մասին, որ XVIII դարի 20-ական 30-ական քվակալաններին Գեղարքունիքի մելիք էր Մելիք-Շահնագարյանների ժառանգ Մելիք Միամսարը (կամ Մեխասար)⁵⁵։ Այդ փաստաթուղթը Ջրաբերդի ու Գեղարքունիքի ավագների դիմումն է եղված Ռուսաստանի կայսերը, որով խնդրում են նրա հովանավորությունը և հայտնում նրա ներկայացուցիչ Խվան Կարապետին իրենց հնազանդության մասին։

Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում⁵⁶ տվյալներ կան Մելիք-Շահնագարյանների տոհմի XVIII դարի կեսերի (Նաղիրի ժամանակաշրջանի) այլ ներկայացուցիչների մասին։ Մասնավորապես, նշվում է, որ այդ տոհմից էր սերել Երևանի նահանգի մելիք քալամբար՝ Մելիքցանը (հայր Մամուլարի)։ Արախան Կրետացին ևս իր «Պատմության» մեջ անդրադառնալով Նաղիր շահի օրոք տեղի ունեցող դեպքերին՝ քաղմիջս նշում է Երևանի նահանգի քալամբար Մելիքցանի անունը⁵⁷։ Վերջինս քեև Նաղիր շահին մեծ օժանդակություն է ցուցաբերում Ահմեդ փաշայի զորքերի դեմ իր արշավանքի ընթացքում, սակայն հետագայում սպանվում է Նաղիրի հրամանով⁵⁸։ Այնուամենայնիվ Նաղիր շահը զղջալով նրա սպանության համար՝ որպես փոխհատուցում, նրա որդի Մամուլարին է հանձնում հոր պաշտոնը և նշանակում 250 բունամ տարեկան ոտճիկ, «Ետ մմա իշխամութիւն ունել ընդ ինքեան գրահիճ, զբանդ և զշրթայս և անուանեց զնա միրիմիլան կամ պէշդերպէշի՝ ի վերայ Արարատեան երկրի և մասին ու Միոնեաց։ Եւ այնուհետև այնքան սիրեաց զնա, որ ՚ի գնալն իր ի Հնդկիս տալաւ և զՄանիչաք»⁵⁹։

Սակայն շուտով այս Մամուլարը իր նկատմամբ Նաղիր շահի անվստահությունը զգալով՝ փախուստի է դիմում դեպի Կարին, «այս քնկալեալ եղել ի բոշխտ տնդոյն որ էր Հեքիմ օղլու քաշի փաշայեմն»։ Նա-

դիրը նրան հրովարտակով ետ է կանչում՝ ներսն խոստանալով, քայք պարսից տեղի իշխանությունների կողմից մա դավաճանաբար սպանվում է⁶¹:

Այս փաստաթղթերը վկայում են Գեղարքունիքի մելիքական տան իշխանության շարունակականության մասին, որը չնայած ժամանակների վայրիվերումներին ու իշխանական փոփոխություններին, նրա ներկայացուցիչների քաղաքական ճկունության շնորհիվ գոյատևում է XVI-ից մինչև XVIII դարերը:

Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի
Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդի պարսկերեն վավերագրերը⁶²

1. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, քրք. 241, գործ 1, վավ. 18, էջեր 31-45, քնագիր, մեծ. 35 x 21 սմ: Միր Դավիթ Մելիք-Շահնազարյան-Շափարյանի կողմից 1828թ. մարտի 6-ին Թավրիզում գրված խնդրագիրն է գեներալ-ֆելդմարշալ կոմս Ի. Ֆ. Պասկևիչին, որով խնդրում է քույր տալ անցնել Ռուսաստանի տարածքները և ընդունելով ռուսական հպատակություն՝ ստանալ Գեղարքունիքում գտնվող իր տեղական կազմածքները, որոնք ձգվում են արևելքում Թուխիջե գյուղից մինչև Մազրա, և այնտեղից մինչև Դոք, ներառյալ Մեծ Ենգիջա, Ամրասաղ, Միրաբաղ, Մագար, Գյուրջի Վերան, Ալթուն Թախթ, Փոքր Ենգիջա, Արաք, Դանդուկեղդարա (պետք է լինի Դարանկուղդարա) գյուղերը, որոնք Չաթխալի շահի ու նրա քազաժառանգ Աբաս Միրզայի հրամանագրերով իրեն էին հանձնվել, և այդ առիվով Կովկասի նախկին նահանգապետ Ա. Նյմոլովի հետ բանակցություններ են վարվել, սակայն ուս-իքանական սահմանների անկալությունը պատճառով իրեն չեն հանձնվել:
2. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, քրք. 241, գործ 1, վավ. 21, պատճեն, որի համապատասխանությունը քննարկին հաստատված է 3 արաբատառ և 1 հայատառ կնիքներով, մեծ. 21 x 29.5 սմ: Մեֆյան շահ Թահմասալ Ա-ի 944 հ. ք. ուսմազան ամսի (1538թ. փետրվարի 1-մարտի 3) հրամանագիրն է, որը հաստատում է Գեղարքունիքի Ալթուն Թախթ, Փոքր Ենգիջա, Մեծ Ենգիջա, Փոքր Արաք, Միրաբաղ, Գյուրջի Վերան և Ամրասաղ գյուղերի մուքային պատկանելությունը Մելիք Բեկին⁶³:
3. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, քրք. 241, գործ 1, վավ. 23, պատճեն, որի համապատասխանությունը քննարկին հաստատված է 3 արաբատառ և 1 հայատառ կնիքներով, մեծ. 21 x 30 սմ: Մեֆյան շահ Աբաս Ա-ի 1012 հ. ք. քունաղի առաջին ամսի (1604թ. սեպտեմբերի 25 - հոկտեմբերի 25) հրովարտակն է, որով շահը պահանջում է Մելիք Շահնազարից նվիրվածություն ցուցաբերել իրեն ծառայելու հար-

ցում, քանի որ նա գրաված լինելով Ատրպատականը և նրա կենտրոն թավրիզը, մտադիր էր արչավանքով նվաճել Երևանն ու Նախիջևանը, որից հետո խոստանում էր հավատարմության դիմաց նրան արքայական առատածեղմությանը վարձատրել⁶⁴։

4. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 25, պատճեն, որի համապատասխանությունը քննազին հաստատված է 3 արարատառ և 1 հայատառ կնիքներով, մեծ. 29.5 x 41 սմ: Մեֆյան շահ Արաս Ա-ի 1019 հ. ք. ռամզան ամսի (1610թ. նոյեմբերի 17 - դեկտեմբերի 17-ը) հրովարտակն է, որով Գեղարքունիքի մելիքությունը Մելիք Յավրիի մահից հետո շնորհվում է Մելիք Բյամալին⁶⁵։
5. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 27, պատճեն, որի համապատասխանությունը քննազին հաստատված է 3 արարատառ և 1 հայատառ կնիքներով, մեծ. 43 x 30 սմ: Մեֆյան շահ Արաս Ա-ի 1013 հ. ք. զի հեջջե ամսի (1605թ. ապրիլի 20 - մայիսի 19) հրովարտակն է, որով Բյամալիների դեմ մղած պատերազմում զործած քաջագործությունների դիմաց Մելիք Բյամալին է շնորհվում Նախիջևանի քումանի մեջ մտնող Զատոզիքի մահամզի Կարասաղալ գյուղից մալոջանաթ⁶⁶ ու քաֆավուք-ե ջիզյա⁶⁷ հարկերի գանձման իրավունքը և ազատում այդ գյուղը իխրաջաթ⁶⁸ ու ավաքիզաթ⁶⁹ հարկերից⁷⁰։
6. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 29, պատճեն, որի համապատասխանությունը քննազին հաստատված է 3 արարատառ և 1 հայատառ կնիքներով, մեծ. 21 x 29 սմ: Մեֆյան շահ Արաս Ա-ի 1014 հ. ք. քումալի առաջին ամսի (1605թ. սեպտեմբերի 14 - հոկտեմբերի 14-ը) հրամամագիրն է, որով կարգադրվում է շահական քոլոր պաշտոնյաներին (մեծ ամիրներ, ղորչիներ, յասաս-հ շարիֆի դավաններ և այլն) Գեղարքունիքից բերված գերիներին հանձնել Յավրի Բեկին, որովհետև այնտեղի քոլոր գերիներին ներում է շնորհվում և հրամանի կատարման պատասխանատվությունը դրվում է Մեղի Կուլի Բեկ Կորչիի վրա⁷¹։
7. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 31, պատճեն, որի համապատասխանությունը քննազին հաստատված է 3 արարատառ կնիքներով, մեծ. 30 x 43 սմ: Մեֆյան շահ Մեֆի Ա-ի 1046 հ. ք. սաֆար ամսի (1636թ. հուլիսի 5 - օգոստոսի 3) հրովարտակն է, որով Մելիք Աստվածարվը (Շափուրը) վերահաստատվում է Գեղարքունիքի մելիքի պաշտոնում⁷²։
8. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 33, պատճեն, որի համապատասխանությունը քննազին հաստատված է 2 արարատառ կնիքներով, մեծ. 29.5 x 43 սմ: Երևանի շար'ի դատաքանի 1120 հ. ք. շա'բան ամսի (1708թ. հոկտեմբերի 16 - նոյեմբերի 14) արձանագրությունը, ըստ որի 18 հեղինակավոր անձանց վկայություն-

ների ու փաստաբերքերի հիման վրա հաստատվում է Ղանդուլեղդարա (պետք է լինի Ղարանդուղդարա) գյուղի և Գեղարքունիքի Դրախտիկ (Թուխլիցա) գյուղից մինչև Մազրա, և այնտեղից մինչև Աղիյաճան (Ղոք) ընկած (Ալբուն Թախթ, Փոքր Ենգիցա, Մեծ Ենգիցա, Փոքր Արաք, Միրարաղ, Գյուրջի Վերան և Ամբասաղ) գյուղերի պատկանելությունը Մելիք Բեկի ու Մելիք Շահնազարի տոհմին և ժառանգարար փոխանցվել է Մելիք Շափուրի որդի Մելիք Բեկի որդի Մելիք Շահնազարին և նրա հորեղբորդու Միրզաջանին, որը Սալահանում է գտնվում՝ համդիտամալով շահի պալատակամը: Ուստի այն պետք է նու վերջվի նրան ապօրինաբար տեղ դարձած Մեհդի Խանից և 5 տարվա ապօրինի տնօրինման նկատմաների փոխհատուցմամբ⁷²:

9. Մելիք-Շահնազարյանների ֆոնդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 35, պատճեն, որի համապատասխանությունը քննարկին հաստատված 3 արաբատառ կնիքներով, մեծ. 21 x 59 սմ: Մելիք Շահնազարի խնդրագրի հիման վրա կրապարակված Մեֆյան շահ Սուլթան Հուսեյնի 1121 հ. թ. մուհարրամ ամսին (1709թ. մարտի 13 - փետրվարի 12) հրամանագիրն է ուղղված Չուխուր Սաադի ու Ղարաբաղի թեկադրեկերին և Երևանի շար'ի դատարանին, որ պահանջում է պարզել, թե աղյուք իրո՞ք Ղարանդուղդարա գյուղը պատկանել է Մելիք Շահնազարին և այդ խնդրին արդար լուծում տալ⁷³:
10. Մելիք-Շահնազարյանների ֆոնդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 37, պատճեն, առանց որևէ կնիքի, մեծ. 30.5 x 43 սմ: Շար'ի դատարանի 1240 հ. թ. ուսմազան ամսի (1825թ. ապրիլի 19 - մայիսի 19) արձանագրությամբ հաստատվում է Գեղարքունիքի Ալբուն Թախթ, Փոքր Ենգիցա, Մեծ Ենգիցա, Փոքր Արաք, Միրարաղ, Գյուրջի Վերան և Ամբասաղ գյուղերի պատկանելությունը Միրզաջանի թոռ և Մատուրի որդի Դավիթ խանի տոհմին և Արաս Միրզայի հրամանագրով նրան հանձնված լինելը⁷⁴:
11. Մելիք-Շահնազարյանների ֆոնդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 39, պատճեն, հաստատված հայատառ կնիքով, մեծ. 20.5 x 30.5 սմ: Երևանի Հուսեյն խան Սարդարի գրությունն է Դավիթ Մելիք-Շահնազարյանին, որով սարդարը վերջինիս տեղեկացնում է, որ ստանալով նրա խնդրագիրը, դիմել է գեներալ Երմուլովին որպեսզի վերջինս թուլատրի նրա ազգականների 7- 8 ընտանիքներին գնալ, հաստատվել Գեղարքունիքի իրենց նախնիներին պատկանող քնակավայրերում և խոստանում է 300-400 քնակիչ Թուրքիայի տարածքներից զարդեցնել նրա կալվածքներում քնակեցնելու և դրանք շինացնելու նպատակով⁷⁵:
12. Մելիք-Շահնազարյանների ֆոնդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 41, պատճեն, առանց որևէ կնիքի, մեծ. 20 x 30սմ: Ֆաթիհալի շահ Ղաջարի քաղաժառանգ Արաս Միրզայի 1240 հ. թ. ցումադի ամսին ամսի

(1824թ. դեկտեմբերի 22 – 1825թ. փետրվարի 21) հրամանագիրն է՝ ուղղված Գեղարքունիքի գեղջավազներին ու մեծատուններին, որով նրանց կարգադրում է հնազանդվել ու ծառայել Դավիթ իրան Մելիք-Շահնազարյանին, որի ժառանգական իրավունքները վերականգնվել են ու նրան է հանձնվել Գեղարքունիքի մելիքությունը⁷⁷:

13. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 43, պատճեն, հաստատված հայատառ կնիքով, մեծ. 41 x 30 սմ: Չափերի շահ Դաջարի քազաժառանգ Արաս Միրզայի 1239 հ. ք. ջումադի առաջին ամսի (1824թ. հունվարի 3 - փետրվարի 2) հրամանագիրն է, որով կնեղով այն հանգամանքից, որ Գեղարքունիքի մահալի կառավարումը շահական հրամանագրերով հանձնված է եղել Շափուրի որդի Մելիք Շահնազարին, իսկ Դավիթ խանը նրա ժառանգն է, նրան են հանձնվում նրա պատկերական կալվածքները, որոնք են Մեծ Ենգիջա, Ամիրսաղ, Միրաբաղ, Գյուրջիվերան, Ալթունբահառ, Փոքր Արաք, Փոքր Ենգիջա, Դանդուլեղդարա (պետք է լինի Դարանդուղդարա) գյուղերը: Այդ գյուղերի տայաբներից յուրաքանչյուրը պետական հարկը, որ պետք է վճարվի շահի սարքարին, նշանակվում է քաջաղլու (նույնպես կան ոսկեղջամ), որից ազատվում են այդ վայրերը մեր գաղթածները⁷⁸:
14. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 44, պատճեն, հաստատված հայատառ կնիքով, մեծ. 33 x 42.5 սմ: Չափերի շահ Դաջարի 1241 հ. ք. ռաբաբ ամսի (1826թ. փետրվարի 9 – մարտի 11) հրամանագիրն է, որով հիմնվելով այդ առթիվ քազաժառանգ Արաս Միրզայի կարգադրությունների վրա վերականգնվում են Դավիթ իրանի ժառանգական իրավունքները Չառուզիքի գավառի Դարասաղալ գյուղի և Գեղարքունիքի Թուխիջա (Դրախտիկ) գյուղից մինչև Դոք (Աղիյաման) գյուղն ընկած կալվածքների նկատմամբ⁷⁹:
15. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 47, պատճեն, առանց որևէ կնիքի 21.5 x 33 սմ: Չուխուր Սասաղի քեկլարրեկ⁸⁰ Մուհամմադ Դուլի խանին ուղղված երևանի շաբ'ի դատարանի հանձնակատարի 1062 հ. ք. ռաբաբ ամսի (1652թ. հունիսի 8 – եուլիսի 8) զեկուցագիրը, որը 10 հեղինակավոր անձանց վկայության հիման վրա հաստատում է Դարանյուղ-դարա գյուղի պատկանելությունը Մելիք Քյամալի որդի Մելիք Ասարովին (Աստվածարով)⁸¹: Գործին կցված փավերագիր 125-ի սխտենեն է:
16. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 51, պատճեն, հաստատված արաբատառ կնիքով, մեծ. 30.5 x 42 սմ: Թավրիզի քեկլարրեկ Չափերի խանի 1239 հ. ք. ջումադի առաջին ամսի (1824թ. հունվարի 3 - փետրվարի 2) հրամանագիրն է, որով, հիմնվելով շահական հրովարտակների ու շաբ'ի արձանագրությունների վրա, հաստատվում են Գեղարքունիքի Մեծ Ենգիջա, Ամիրսաղ, Մյ-

խարտ, Գտրքիվերան, Ալբերթալտ, Փոքր Ալաք, Փոքր Ենգիզա, Ղարամուրդարա գյուղերի պատկանելությունը Աստվածաբույի որդի Մելիք Շահնազարի ժառանգ Դավիթ խանին⁶²։

17. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, քրթ. 241, գործ 1, վավ. 51, պատճեն, մեծ. 29.5 x 42 սմ: Սեֆյան շահ Մուլլան Հուսեյնի 1120 հ. թ. ռաքի՝ առաջին ամսի (1708թ. մայիսի 21 – հունիսի 20) հրամանագիրը, որով Գեղարքունիքի մելիք Մելիք Զյամալի ժառանգներից Մելիք Բեկի քոտ Մելիք Բեկը հաստատվում է Գեղարքունիքի մելիքի պաշտոնում: Գործին կցված վավերագիր 127-ի պատճենն է:
18. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, քրթ. 241, գործ 1, վավ. 56, պատճեն, մեծ. 16.5 x 21.5 սմ, զիր՝ շիքասքե - նասրաալիդ: Հայկական Մարզի դատական ատյանին ուղղված Միրզա Իսմայիլի 1244 հ. թ. ջումադի երկրորդ ամսի (1828թ. դեկտեմբերի 9 – 1829թ. հունվարի 7) գեներալգեդրն այն մասին, որ Երևանի Հուսեյն խան Մարդարը 1241 հ. թ. ռաքի՝ առաջին ամսին (1825թ. հոկտեմբերի 14 – նոյեմբերի 13) Դավիթ Խան Մելիք-Շահնազարյանի խնդրանքով Գեղարքունիքի մահալի մուլքերի տնօրինումը հանձնել էր նրա ազգական Բարսեղին, որպեսզի նա հավաքի այնտեղի մալիքանն⁶³ հարկը և տրամադրել էր 25 գուրան:
19. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, քրթ. 241, գործ 1, վավ. 58, քնագիր, մեծ. 21 x 32.5 սմ, զիր՝ շիքասքե - նասրաալիդ: Երևանի խան Մուհամմադ Հուսեյն Խան սալայարի 1241 հ. թ. ռաքի՝ առաջին ամսի (1825թ. հոկտեմբերի 14 – նոյեմբերի 13) հրամանագիրն է՝ ուղղված Մելիք Բարսեղին, որով նրա հանձնարարվում է գնալ, կառավարել Գեղարքունիքի մահալը և Դավիթ Խանի կալվածքներից զանձել մալիքանեն:
20. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, քրթ. 241, գործ 1, վավ. 59, քնագիր, շիքասքե - նասրաալիդ: 6 անձանց արարատառ կնիքներով հաստատված երդմնագիր ճշմարտությունն ասելու վերաբերյալ:
21. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, քրթ. 241, գործ 1, վավ. 60, քնագիր, շիքասքե: 7 անձանց արարատառ կնիքներով ու մատնադրոշմներով հաստատված երդմնագիր ճշմարտությունն ասելու վերաբերյալ:
22. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, քրթ. 241, գործ 1, վավ. 61, պատճեն, էջեր 91/133-93/138, քնագիր, շիքասքե - նասրաալիդ: 10-ից ավելի հեղինակավոր անձից վկայություն են տալիս Դավիթ խան Մելիք-Շահնազարյանի կողմից Մելիք Բարսեղի՝ նրա կալվածքների ժամանակավոր կառավարիչ նշանակված լինելու և այդ պաշտոնում նրա ձեռնարկած գործողությունների մասին:
23. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, քրթ. 241, գործ 1, վավ. 101, էջ 178/225, քնագիր, շիքասքե - նասրաալիդ: Վկայագիր հաստատված 10 հոգու կողմից 1248 հ. թ. ջումադի առաջին ամսին (1832թ. սեպտեմ-

րերի 26 – հոկտեմբերի 26), ըստ որի Մելիք Լալամ Մելիք Շահնազարունը, որ հայտնի է Հաջի Յուսեֆ անունով, և փոքր հասակում որսնս գերի Իրան է տարված եղել, իսկ այժմ Թիֆլիսում է բնակվում, Մելիք-Շահնազարյանների տոհմից է և հանգուցյալ Դավիթ խանի ազգականը:

24. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 123, բնագիր, մեծ. 17 x 31 սմ, գիր՝ շիքասքե - մասթաալիդ: Մեֆյան շահ Աբաս Ա-ի 1013 հ. թ. բուժադի երկրորդ ամսի (1604թ. հոկտեմբերի 25 – նոյեմբերի 23) հրովարտակն է, որ հաստատում է Երևանի մահանգի հռոցաբլու մահալի Վարսիլ գյուղում գտնվող 2 քառյվ ջրաղացի պատկանելությունը Բարս քյաղխուդայի ժառանգներին⁵⁴ ու քրիստոնյա Ասատուրին, ռաստի արգելում է ամեն տեսակի ոսնձգությունները այդ կավածքի նկատմամբ՝ հանձնարարելով Ամիր Գունն խանին այդ հարցում նրան օրինական օգնություն ցուցաբերել:
25. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 124, բնագիր, կիսաքայքայված որի թվականը չի նշմարվում, մեծ. 20 x 32սմ, գիր՝ շիքասքե - մասթաալիդ: Նադիր շահի հրամանագիրն է հասցնագրված Գյոքչայի մելիք Մելիք Միանաարին, որով շահը պահանջում է Գեղամա մելիքի հավատարմությունը և թուրքական կայսզորների դիրքերի հետախուզման հարցում նրա լուսեսների գործնական օժանդակությունը՝ խոստանալով դրա դիմաց ականջ լցնել «մելիքի դեմ յարախոտողներին» ու կարգավորել նրա խնդիրները:
26. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 125, բնագիր, մեծ. 20 x 29.5 սմ, գիր՝ շիքասքե - մասթաալիդ: Չուխտը Մաադի բեկլարբեկ Մուհամմադ Դևլի խանին ուղղված Երևանի շաքի դատարանի հանձնակատարի 1062 հ. թ. ռաֆաթ ամսի (1652թ. հունիսի 8 – հուլիսի 8) զեկուցագիրը, որը 10 հեղինակավոր ամձանց վկայության հիման վրա հաստատում է Դաբլանլուդ-դաթա գյուղի պատկանելությունը Մելիք Բյամալի որդի Մելիք Ասաբովին (Աստվածաբով):
27. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 126, բնագիր, մեծ. 23 x 57 սմ, գիր՝ մասթաալիդ: Մեֆյան շահ Աբաս Ա-ի 1030 հ. թ. բուժադի առաջին ամսի (1621թ. մարտի 24 – հունիսի 23) հրովարտակն է, որը Մելիք Բյամալից հետո Գեղարքունիքի մելիքի պաշտոնում հաստատում է նրա ժառանգ Մելիք Աստվածաբովին:
28. Մելիք-Շահնազարյանների ֆունդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 127, բնագիր, մեծ. 29 x 66սմ, գիր՝ մասթաալիդ: Մեֆյան շահ Մուլլան Հուսեյնի կողմից 1121 հ.թ. ռաթի՛ առաջին ամսին (1709թ. մայիսի 11 – հունիսի 10) հրապարակված հրովարտակը, որով Գյոքչա մահալի մելիքությունը հանձնվում է Մելիք Բյամալի ժառանգներից Մելիք Բեկի բոն Մելիք Բեկին:

29. Մելիք-Շահնազարյանների ֆոնդ, քոթ. 241, գործ 1, վավ. 136, պատճեն: Մատուրի որդի Հարություն և Ալլահեդդի որդիներ Միանսարի ու Եղիայի 1823թ. նշանագիրը, ըստ որի նրանք Դավիթ խան Մելիք-Շահնազարյանի ազգականներն են և հետևաբար նրա ժառանգները:

Թարգմանություն

Մատենադարան, Մելիք Շահնազարյանների ֆոնդ, քոթ. 241, գործ 1, վավ. 126, քնագիր, մեծ. 23.5 x 57.5, գիր՝ շիրազի-նասրասչղ

Շահ Աբաս Ա-ի կնիքը. «Սյրբոբյան շահի ծառա Աբաս 999, բող Ալլահն օրհմի Նարիին, Վասիին, Բաբուլին, Սաջջադի նրկու բոռներին, Բադերի, Սադդիին, Քազեմին, Ռեզային, Թադիին, Նադիին, Ասրարիին և Մեհդիին»⁸⁵

Արքայական հրաման եղավ հետևյալի մասին.

Որովհետև արեզակնային բարձրությունն ունեցող աշխարհասատ հրամանագրով Գյոքչայի օլթայի⁸⁶ մելիքությունը շնորհվել էր Գյոքչայի մելիք Մելիք Զյամալին: Այս կապակցությամբ հիշյալ Մելիք Զյամալի որդի Ուշարովը (Ատովածարով) բազավորանիստ դրախտային Ֆախրաբադում, ներկայանալով աշխարհի ապավենի պալատը, տեղեկացրեց, որ իր հայր Մելիք Զյամալը, մահացել է, ու բոլոր ունիւնները⁸⁷ նրա լավ վարվելակերպից գոն ու շնորհակալ են: Հետևաբար կարգադրեցինք, որպեսզի իշխանության հանգրվան, Չուխտք Մաադի քեկլարքեկ ու վսեմաշուք կատավարիչ Ամիր Գոմա խան Մաքու Ասլանը պարզի իրողությունը և, եթե հայտնակները [խկնապես] Ուշարովի վերաբերմունքից գոն են ու նրան հնազանդ, ապա բող վերջինս իր հոր նման ստանձնի այդ գործն ու նրա պարտականությունները՝ աղոյալություն հաստատի ու ուսյաքների հետ աղոյալացի վարվի, այնպես, որ ապօրինի յուրացումներ ու բռնություններ տեղի չունենան: Եվ բող նշված օլթայի քյադիստոյաները, ուսյաքներն ու մյուս քնակիչները վերջինիս իր հոր նման իրենց մելիք ու ավագ ճանաչեն, նրա օրինական խոսքին ու կամքին չհակառակվեն, առանց նրա իմացության առևտուր չանեն, նրան վերապահեն այդ պաշտոնի պարտականությունները: Եվ բող հիշյալ մելիքը մեծ ջանքեր գործ դնի այդ օլթայի բարեշնորհությունը, նրա խեղճերի ու ուսյաքների անդորրը ապահովելու համար որպեսզի մեր արքայական մեծությունը բարի օրինանքի արժանանա: Թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն, նրան չհակառակվեն և ամեն տարի նոր հրամանագիր չպահանջեն:

Գրվեց 1030թ. ջումադի առաջին ամսին:

126 241 1-1 126 2

Մատենադարան, Մելիք Շահնազարյանների ֆոնդ, քոչ. 241, գործ 1,
վավերագիր 127, քննագիր մեծ. 29 x 66սմ, գիր՝ մասթաալիլ

Իշխանությունն Ալլահինն է:

[Շահ Մուրթան Հուսեյնի կնիքը]. «Սրբության շահի ծառա Մուրթան Հուսեյնն է 1112; համուն Ալլահի, բող Ալլահն օրհնի Նաքի Մուհամմադ Մուսթաֆային, Մուքրազա Ալիին, Ֆարիմային, երկու բռունքրին՝ Հասամին ու Հուսեյնին, Ալիին, Մուհամմադին, Ջահֆարին, Մուսային, Ալիին, Մուհամմադին, Ալիին և Սահեք ազ-Ջաման Հասամին»⁶²

Արքայական երովարտակ երասպարակվեց հետևյալի մասին.

Որովհետև օրերս Մելիք Բեկը տեղեկացրեց, որ նա Գյոքչա Դենգիզի նախկին մելիք Քյամալի ժառանգներից Մելիք Բեկի բուն է, և քանի որ դրախտարմակ միապետների հրամանագրերով նշված մահալի մեկնությունը տրված է եղել իր պապերին իրենց ժառանգությունների դեմաց: Բոլոր ուսյաքները գոն են նրա լավ վերաբերմունքից: Ուստի խնդրեց, որ այդ գործը իրեն համձմվի: Ազերբայջանի ավարեբեյի սարքարությունից հաստատեցին, որ Ուլխարի տարվա սկզբից, որ համապատասխանում է 1067⁶³ թվականին Գյոքչա մահալի մեկնությունը տրված է եղել Ուշարովի որդի Մելիք Բեկին: Դրանից հետո որևէ հակատղ փաստաբանություն չի հասել իշխալ սարքարին⁶⁴: Ուստի կարգադրեցինք, որպեսզի Չուխուր Մաադի օլթայի բարձրաստիճան քնկարքերը վերահաստիքին նշված իրողությունը և եթե նշված չորս դանգերի⁶⁵ ուսյաքները գոն են նրա մեկնությունից, Մլան տարվա 4-րդ ամսի սկզբից բող առանձնի այն՝ արդարություն ու ամոռոր հաստատելով իր ուսյաքների չրջանում և այնպես անելով, որ որևէ անօրինակամություն ու յոնություն տեղի չունենա: Նշված օլթայի քյադխուդաները, ուսյաքներն ու մյուս քնակիչները բող նրան ինչպես նախկին մելիքին, իրենց մելիք ու ավագ ճանաչեն, նրա օրինական խոսքին ու կամքին չհակասակվեն, առանց նրա գիտության առջուվաճառքի գործարքներ չկնքեն՝ նրան վերապահելով իր պաշտոնի իրավունքները: Նշված մելիքի պարտականությունն է մեծ ջանքեր քափել այդ մահալի քարգավաճման, շինացման, [այնտեղի] ուսյաքների ու խեղճների հանգստության ապահովման համար, որպեսզի օրինանքի արժանանա: Եվ բող այս իրենց պարտականությունը համարեն:

Գրվեց 1121թ. ռաբի՛ առաջին ամսին:

[Հակատակ կորմում]

Վեզիրության, փառքի ու բախտի հանգրվան, փաստանդ ու վսեմաշուք, խալիֆայական տեքության հզոր հենասյուն, հաշտտեղ հզոր-

րութուն ունեցող պետության ամուրի ինձը, միապետական ահեղ քագավորության նենաբան, իմաստուն ու քարձրաստիճան էլեքնադ-ուղ-ղով-խի⁹⁶ գրութայան իժման վրա: 1) Արքայական կնիքի դրոշմը, [կնիք]. «Արքայական կնիքի դրոշմը»; 2) Ապավիճուն եմ Ալլահին... [կնիք]. «Չկա աստված բացի Ալլահից, նրանն է իշխանությունն ու արդար օրենքը»; 3) քարձրագոյն կնիքի դրոշմը, [կնիք]; 4) զննվից; զրվից, [կնիք]; 4) զրանցվից աարխաթի դաձրթարուն⁹⁷, [կնիք]. «Ապավիճուն եմ Ալլահին...»; 5) աքրի անցկացվից, [կնիք]. «Մուհամմադ թաղի»; 6) ճիշտ է, [կնիք]; 7) զրանցվից դաձրթարաթի կողմից, [կնիք]. «Մուհամմադի տոհմի ծառա Հաշնն»; 8) զրանցվից ռուզնանչեուն⁹⁸.

الملك د

[مهر شاه سلطان حسين] حسینی قد بنده شاه ولایت حسین ۱۱۱۲، جانب هر که باعلی نه نکوست- هر که گوباش من ندانم دوست- هر که چون خاک نیست بر در او اگر فرشته است خاک بر سر او

فرمان همايون شد آنکه چون درينوقت ملک بيگ بعضی رسانيد که نواده ملک بيگ من اولاد ملک کمال ملک سابق گوکچه دنگيز است و حسب الاحکام سلاطين جنت مکين ملکي معلمزبور بلزا حقوق خدمات بأبا و اجداد او مرجوع بوده و همگی رعایا از ضمن سلوک مشارالیه راضی اند و استدعا نمود که خدمت مزبور بمشارالیه مرجوع شود و از سرکار اولرجه آذربايجان تصدیق نمودت که ملکي محال گوکچه از ابتدا تخافوی ثيل مطابق سنة ۱۰۶۷ بملک بيگ ولد اوشابو مرجوع شده و سند نقیضی بعد از آن بسرکار مزبور نرسیده بتايرين مقرر فرموديم که عالیجاه بيگلربیگی الکاء، چطور سعد بحقیقت رسیده هر گاه چهار دانگ رعایا از ملکي مشارالیه راضی باشند از ابتدا چهارماهه سبچقان ثيل بامر مزبور و لوازم آن قیام و اقدام نموده کمال سویت و راستی و راستقلبی در میانه رعایا مرعی داشته چنان نماید که حیف و میل و متمشربکی در میانه ایشان واقع نشود کدخدایان و رعایا و سکنه الکاء مذکور مشارالیه را بدستور ملک سابق ملک وریش سفید خود دانسته از سخن و صلاح حسابی او بیرون نروند و بیوقوف و شعور او داد و ستد ننمایند و لوازم امر مزبور را مخصوص او شناسند. وظیفه ملک مزبور آنکه در آبادانی و معموری محالمر بور و ترفیه حال عجزه و رعایا سعی موقور بشهور آورده دعای خیر حاصل نماید و در عهده شناسند.

تحریر فی شهر ربیع الاولی سنة ۱۱۲۱.

[ظهر]

از قرار نوشته وزارت و شوکت و اقبال پناه عظمت و حشمت و اجلال دستگاه

شہادت و ایالت ہذا رکن اعظم خلافت ہندیان ہائے اقصیٰ سریر سلطنت نشان
عالیجہ اعتضاد السلطنت الہیہ السلطانیہ آصفیہ اعتماد الدولہ العلیہ
العالیہ الخاقانیہ

- ۱) ثبت مہر ہمایون شد. [مہر]: ثبت مہر ہمایون.
- ۲) توکلت علیہ [مہر]: لا الہ الا اللہ الملک الحق العبین.
- ۳) ثبت مہر اشرفہ شد. [مہر].
- ۴) ملاحظہ شد.
- ۵) در روزنامہ عمل شد.
- ۶) عمل شد. صح.
- ۷) تقید دفتر دار شد. [مہر]: ہندۂ آل محمد ہاشم
- ۸) صح. [مہر].
- ۹) بنظر رسید. [مہر]: محمد ثقی.
- ۱۰) نوشتہ شد [مہر].
- ۱۱) ثبت دفتر سرخط شد. [مہر]: افوض امری الی اللہ عید...

KRISTINE KOSTIKYAN

ON THE HISTORY OF MELIK-SHAHNAZARYANS, THE MELIKS OF GEGHARKUNI

The article deals with the facts referring to the history of Melik-Shahnazaryans, the meliks of Gegharkuni region of Armenia, on the basis of data found in Persian documents attached to the personal file compiled in connection with the prosecution of Davit Khan Melik-Shahnazaryan at the beginning of 19th century. Author represents new details in the biography of Davit Khan Melik-Shahnazaryan, the 19th century representative of the old noble family. Davit Khan being an outstanding figure in the court of the Crown prince Abbas Mirza, and playing part in the diplomatic relations between Persian government and Napoleon, the Emperor of France, also in the relations of the Persian rulers with Armenian high Clergymen, had gotten decrees confirming his hereditary rights on the estates of his ancestors in Gegharkuni. He made great efforts to have these estates in the period from 1828 to 1831, when it was already under the rule of Russian Emperor, and he passed through long and unsuccessful legal proceedings during which the file mentioned above was compiled.

Author makes some corrections and supplements in succession of the meliks of Gegharkuni and historical facts referring to them in 17th-18th centuries through the study of the Persian documents attached to the file, in comparison with the data survived in other sources (inscriptions, Armenian manuscripts and documents). The article represents also the brief descriptions and contents of the Persian documents of the file 1, kept in the Archive of Melik-Shahnazaryans in Yerevan Materadaran, and the Persian texts and Armenian translations of two of these documents: the decree of Shah Abbas I issued in 1621 to confirm the meliki rights of Melik Astvatsabov Melik-

Shahnazaryan of Gegharkuni; the decree of Shah Sultan Husayn dated 1709 and confirming the rights of Melik Beg, another descendant of the same family.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կ. Տեր-Մկրտչյան, Գեօփանց և Մելիք-Շահնազարյանց, «Նխորքի հայ մեղքաբեան մասին», պրակ Բ, Ս. Էջմիածին, 1914 և Մ. Սմբատեանց, Նվարագիր ժողովարար գաւառին Գեղարքունու, Վաղարշապատ, 1895, որտեղ քննարկուած տեղ է հատկազօծուած նրանց վերաբերող վիճաբարական, բանախոսական և այլ տեղեկութեաննրի շարադրմանց, ինչպես նաև թարգմանարար ներկայացված են այդ տոննի մերկայացուցիչներին պարսից շահնրի կողմից տրված մի շարք հրովարտակներ; Գ. Շերմազանյան, Նխորք ազգային պատմութեան համար. Երեւելի հայկազունց ի Պարսկաստան, Ռուստով, 1890:
2. Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ ՄՄ), Մեջք Շահնազարյանների ֆոնդ, թղթ. 241, գործ 1-4:
3. ՄՄ, Կարողիկոսական դիվան, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 43, 49:
4. ՄՄ, Կարողիկոսական դիվան, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 33:
5. Պատեններում այս գտողը հիմնականում նշվում է Դանդուղեղաբա ճեղ, որը սխալ է: Վերին և Ներքին Դարանդուղաբա բնակավայրերը նշվում են Շապենի կողմից Երևանի մարզի Գյոքչա մահալում (И. Шопен, Исторический памятник Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи, СПб. 1852, с. 496):
6. ՄՄ, Մելիք-Շահնազարյանների ֆոնդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 37:
7. Գ. Շերմազանյան, Նխորք ազգային պատմութեան համար. Երեւելի հայկազունց ի Պարսկաստան, Ռուստով, 1890, էջ 124-125:
8. Գ. Շերմազանյան, նշվ. աշխ., էջ 119-120:
9. Myr Davoud Zadour de Melik Schahnazar, Notices sur L'Etat Actuel Dela Perse, Paris 1818.
10. Գ. Շերմազանյան, նշվ. աշխ., էջ 122:
11. ՄՄ, Մելիք-Շահնազարյանների ֆոնդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 43, 44; Կարողիկոսական դիվան, թղթ. 1ե, վավ. 701:
12. Кавказский сборник, т. 21, Тифлис 1900, с. 1-2, 12, 14-42.
13. Գ. Շերմազանյան, նշվ. աշխ., էջ 122-123:
14. ՄՄ, Կարողիկոսական դիվան, թղթ. 1ե, վավ. 730, 731, 742:
15. Շար՝ - شرع - Մուսուլմանական գլխավոր, կրոնական, հոգևոր օրենսդրական-դատական խորհուրդ, որն ք մասնակցում էին տվյալ վայրի բարձրաստիճանի հոգևորականները (Վ. Գ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ 1, էջ 117):
16. ՄՄ, Կարողիկոսական դիվան, թղթ. 1ե, վավ. 745:
17. ՄՄ, Մելիք-Շահնազարյանների ֆոնդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 18:
18. Նույն տեղում:
19. Նախկին Դրախտիկ գյուղն է, որը Ի. Շապենց XIX դարում նշում է Երևանի մարզի Գյոքչա մահալի բնակավայրերի թվում (И. Шопен, Исторический - памятник Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи, СПб. 1852, с. 506):

20. Մեծ և Փոքր Մազազ գյուղերը XIX դարում հիշատակվում են երևանի մարզի Գյոզլա մահալի բնակավայրերի թվում (Մ. Սևոսե, ց. Եր., Ե. 500):
21. Կոթը Գեղարքունիքի ներկայիս Նեքքին Գետաչեն գյուղի հին անվանումն է: Այդ գյուղը կոչվել է նաև Աղջեաման:
22. Մեծ երեզնա գյուղն ըստ Մ. Ամրատյանցի հետազայում կոչվել է Էրբեզի (երբեայ), ապա՝ Վերին Առիեաման (Մ. Ամրատյանց, նշվ. աշխ., էջ 808), իսկ այժմ այն կոչվում է Վերին Գետաչեն:
23. Մ. Ամրատյանցը որպես Ամարասը գյուղի հետազայում անվանումներ նշում է Ամբարը և Աղաղաղալում (Մ. Ամրատյանց, նշվ. աշխ., էջ 808): վերջինս "Աճալ-արալ" մեծ է հիշատակում է Ի. Շուգինը երևանի մարզի բնակավայրերի թվում (Մ. Սևոսե, ց. Եր., Ե. 485):
24. Գեղարքունիքի ներկայիս Մարտունի շրջանի Թազալուղ բնակավայրի հին անվանումն է, որի անվանումների թվում Մ. Ամրատյանցը նշում է Բալխատափը, ապա Նորալուղը (Մ. Ամրատյանց, նշվ. աշխ., էջ 808):
25. Որպես Մազար գյուղի հետազայում անվանում Մ. Ամրատյանցը նշում է Մակ քարը (Մ. Ամրատյանց, նշվ. աշխ., էջ 808):
26. Գյուրջի վերան գյուղն ըստ Մ. Ամրատյանցի հետազայում կոչվել է Վրացաչեն, ապա՝ Ալիդրաղ (Մ. Ամրատյանց, նշվ. աշխ., էջ 808): այդ գյուղի ներկայիս անունն է Արտղածոր:
27. Ի. Շուգինը հիշատակում է Վերին և Նեքքին Ալեյոն-թալսը գյուղերը երևանի մարզի Գյոզլա մահալում (Մ. Սևոսե, ց. Եր., Ե. 488): Մ. Ամրատյանցը նշում է, որ այդ գյուղը, որի անունը հետազայում չէ փոփոխվել, իր ժամանակներում ավերակ էր (Մ. Ամրատյանց, նշվ. աշխ., էջ 808):
28. Շատ Մ. Ամրատյանցի Փոքր Ենգիզա գյուղի հետազայում անվանումն էր Զրափոր, այնուհետև՝ Վերին Ղարափոր (Մ. Ամրատյանց, նշվ. աշխ., էջ 808):
29. Փոքր Աղաթ գյուղը հետազայում կոչվել է Կարմիր քար, այնուհետև՝ Զղախալ (Մ. Ամրատյանց, նշվ. աշխ., էջ 808):
30. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թրթ. 16, վավ. 727:
31. Գեղարքունիքի շրջանը: Մահալ - محل - Շրջան, գավառ, XVII-XIX դարերում Անդրեյովկաի վարչական բաժանման միավորներից է:
32. ՄՄ, Մելիք-Շահնազարյանների Ֆոնդ, թրթ. 241, գրք 1, վավ. 58:
33. ՄՄ, Մելիք-Շահնազարյանների Ֆոնդ, թրթ. 241, գրք 1, վավ. 39:
34. Գ. Շեքմազանյան, նշվ. աշխ., էջ 125:
35. Նույն տեղում, էջ 126:
36. ՄՄ, Մելիք-Շահնազարյանների Ֆոնդ, թրթ. 241, գրք 1, վավ. 91, 92, 93:
37. ՄՄ, Մելիք-Շահնազարյանների Ֆոնդ, թրթ. 241, գրք 1, վավ. 101, 136:
38. Մուղ - كاهن - սեփականություն, տիրույթ, ժառանգարար առաջամ կամ դրամով գնած ու սեփականություն դարձրած հող կամ այլ անշարժ կալված (-Հ. Դ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, սրահ 1, երևան, 1956, էջ 115):
39. Հայերեն ծնունդների ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա (1601-1620թթ.), երևան, 1974, էջ 219:
40. Նույն տեղում:

41. Մեյք Բյանալը ծահացել է 1621թ. (Դիվան հայ վիճագրության, պրակ IV, Երևան 1973, էջ 342):
42. ՄՄ, Մեյք-Շահնազարյանների ֆոնդ, թղթ. 241, գրք 1, վավ. 126:
43. Պարսկերեն վավերագրերում նրա անունը հիշատակվում է Ուչաթով կամ Ուսաթով ձևերով:
44. Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, Երևան, 1974, էջ 219:
45. ՄՄ, Մեյք-Շահնազարյանների ֆոնդ, թղթ. 241, գրք 1, վավ. 125:
46. Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 775:
47. Դիվան հայ վիճագրության, պրակ IV, էջ 291:
48. Նույն տեղում, էջ 339:
49. Նույն տեղում:
50. Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, էջ 219:
51. Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 809:
52. ՄՄ, Մեյք-Շահնազարյանների ֆոնդ, թղթ. 241, գրք 1, վավ. 33, 35:
53. ՄՄ, Մեյք-Շահնազարյանների ֆոնդ, թղթ. 241, գրք 1, վավ. 127:
54. ՄՄ, Մեյք-Շահնազարյանների ֆոնդ, թղթ. 241, գրք 1, վավ. 124:
55. Армянско-персидские отношения в период трети XVIII века, т. 2, в. II, Ереван, 1967, с. 283.
56. Հովհ. Մեյք-Մելիքյանց Զմյուռնիացի, Համառոտություն պատմության Հայկազանց, ՄՄ, ձեռագիր 2888, էջ 341թ:
57. Զարամբար – زارامبار – Այսպես էին կոչվում քաղաքագլուխները, որոնք զբաղվում էին քնակչության քաղաքացիական հարցերով և հետևում էին քաղաքի հասարակական գործերին: Սրանք սովորաբար ընտրվում էին քաղաքի մեծահարուստ վաճառականների կամ խոցանների շարքերից (Հ. Դ. Փավագյան, նշվ. աշխ., պրակ I, էջ 122):
58. Արքանաճ Կրեոսացի, Պատմություն, Երևան, 1973, էջ 49, 80, 128:
59. Հովհ. Մեյք-Մելիքյանց Զմյուռնիացի, նշվ. աշխ., էջ 342ա:
60. Նույն տեղում:
61. Նույն տեղում, էջ 669:
62. Պարսկերեն վավերագրերին կցված են նրանց բռնաբերում և բարգձմանությունները, որոնցում սխալներ են հանդիպում:
63. Այս հրովարտակի հայերեն քաղաքամական տարրերակը տե՛ս Մ. Սմբատյանցի աշխատությունում, որտեղ սակայն թվականը նշված է 966 հ. թ., (Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 784):
64. Տե՛ս նաև Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 785 – 6:
65. Նույն տեղում, էջ 788-790:
66. Մալոջահաթ - مالوجاهات - Տերմինը կազմված է «մալ» (սպրանք, հարստություն) և «ջահաթ» (կողմեր, վայրեր, վարելահողեր) բառերից: «Մալո-ը սեփականության հարկն էր, իսկ «ջահաթ»-ը գյուղի վարելահողերից զանձվող հողային հարկը: Այս երկու հարկերը միշտ միատեղ էին հաշվվում և ընդհանուր գումարով գանձվում գյուղական համայնքից: Մալոջահաթը քնակչությունից զանձվող ռեմտա-հարկի մեծ մասն էր կազմում և մի անգամ որոշված լինելով անխախտ չափերով գանձվում էր ուսյաթներից: Դրա համար էլ, շատ հա-

- ճախ այս անվան տակ հասկանում էին տվյալ օրիկտից զանձվող ման այլ հարկերը, այս դեպքում «մաղոջիաթ» տերմինը դիտվում էր որպես հավաքական հարկային տերմին (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ I, էջ 112-113):
67. Թաֆալուք-ե քիզյա - ثافات جزية - Բաուացի՝ օջիզյալի տաղքերություն: Հայերից զանձվող գլխահարկի կամ օջիզյալի վրա ժամանակի ընթացքում քարոզված գումարներն էին, ըստը հարկային մատյաններում գրանցվում և հաշվվում էին առանձին՝ դիտելով որպես առանձին պարտավորություն (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ I, էջ 109):
68. Իխրաթաթ - اخراجات - Բաուացի նշանակում է «ծախսեր»: Այդպես էին կոչվում այն արտակարգ ծախսերը, որ տալիս էին առիթներով ռայաթները պարտավոր էին հատուցել պետությանը կամ նրա պաշտոնյաներին (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ I, էջ 110):
69. Ավարիզաթ - موازعات - Այս տերմինի տակ հասկացվում էր ռայաթների պարտազիր աշխատանքը զանազան արտակարգ պատահարների ժամանակ: Այս պարտազիրությունը շատ հաճախ փոխարինվում էր դրամական տուրքով (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ I, էջ 105):
70. Մ. Ամրատյանը այս վավերագրի քարզմանակամ տարբերակում նշում է էփրայի 1012 թ., որը չի համապատասխանում պատճենում նշված քվակամին (Մ. Ամրատյան, նշվ. աշխ., էջ 786 - 7):
71. Մ. Ամրատյանը այս վավերագրի քարզմանակամ տարբերակում նշում է էփրայի 1016 թ., որը նույնպես չի համապատասխանում պատճենում նշված քվակամին (Մ. Ամրատյան, նշվ. աշխ., էջ 787 - 8):
72. Հայերեն քարզմանակամ տալիսերակը տե՛ս Մ. Ամրատյան, նշվ. աշխ., էջ 790 - 791: Այստեղ նույնպես հրովարտակի քվակամը սխալ է նշված (1066 հ. թ.): Այն, որ ճիշտ է 1046 հ. թ. հաստատում է մաս այն հանգամանքը, որ շահ Մաֆի Ա-ն, որի անունից արված է հրովարտակը, իշխել է 1038/1629 - 1052/1642թթ., իսկ 1066 հ. թ. Իրանի շահն էր Աբաս Բ-ն:
73. Այս վավերագրի հայերենի քարզմանակամ տալիսերակը տե՛ս Մ. Ամրատյան, նշվ. աշխ., էջ 792 - 794:
74. Քարզմանակամ տարբերակը տե՛ս Մ. Ամրատյան, նշվ. աշխ., էջ 795 - 796:
75. Վավերագրի հայերեն տարբերակը տե՛ս Մ. Ամրատյան, նշվ. աշխ., էջ 804 - 805:
76. Վավերագրի հայերեն տարբերակը տե՛ս Մ. Ամրատյան, նշվ. աշխ., էջ 802 - 803:
77. Մ. Ամրատյանի հայերեն քարզմանության մեջ քվակամը սխալ է (1260 հ. թ., պետք է լինի 1240 հ. թ.) տե՛ս Մ. Ամրատյան, նշվ. աշխ., էջ 800 - 801:
78. Վավերագրի հայերեն տարբերակը տե՛ս Մ. Ամրատյան, նշվ. աշխ., էջ 798 - 800:
79. Վավերագրի հայերեն տարբերակը տե՛ս Մ. Ամրատյան, նշվ. աշխ., էջ 806 - 808:
80. Բեկլաթթեկ - بیکارتیه - Մեֆյան Իրանի սահմանամերձ նահանգներում կամ կոսակալություններում իշխող խաներն ու ամիրաները կոչվում էին քվակամ-քվակեր: Իրանում XVI - XVII դարերում կային 13 քվակամություններ, որոնցից հյուսիս-արևմտյան սահմանումն էին գտնվում Ատրպատականի,

Ղաթաբաղի (Գանձակի), Շիրվանի և Չուխտուր Սաադի կամ երևանի քելյար-քելյուրյունները:

81. Հայերեն բարգձանությունը տե՛ս Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 791 – 2:
82. Հայերեն բարգձանությունը տե՛ս Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 796 – 7:
83. Մալիբան - مالىبان - Կարվածաախիրոջ կամ մալիբին վճարվող հողային ռենտա: Հանձանիչներ «բանդայե», «մուլք» (Հ. Գ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ I, էջ 112):
84. Բյաղխտոյա - بياغختوئا - Այսպես էին կոչվում գյուղական ավազները: Մակայն չգնտը է հասկանալ միայն գյուղի «գեղջրավազի», «տանտառերի» կամ «տեսի» իմաստով. մի գյուղում կարող էին լինել մի քանի քյաղխտոյաներ, դրանք փաստորեն գյուղի ավազների կամ «արդասիվալներին» (պարսկ. – «ոչխանիք») խորհրդի անդամներն էին, որոնք այդ ամուսնը առաջել էին երբևէ գյուղի տանտոնը եղած ժամանակ: Այդ պաշտոնից ազատվելուց հետո էլ մրանք չարունակվում էին կոչվել քյաղխտոյաներ ու մասնակցում էին ավազների խորհրդին (Հ. Գ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ I, էջ 122):
85. Նշված են մահմեդական սրբերի հոմանիշները. Նարի («մարգարե») – Մուհամմադ, Վասի («հոգաբարձու») – Ալի, Բաթուլ («զույս») – Մուհամմադի դուստր Ֆարիմա, Միքթայն («երկու բռն») – Մուհամմադի թոռներ ու Ալիի որդիներ Հասանը և Հուսեյնը, Սաբադ («աղբթող») – Ալի իբն Հուսեյն, Բաղեթ («մամայուր») – Մուհամմադ իբն Ալի, Սաթեղ («հավատարիմ») – Ջա'ֆար իբն Մուհամմադ, Քազեմ («քարկույրյունը զսպող») – Մուսա իբն Ջա'ֆար, Ռեզա («սամաձայնություն, թուլլություն») – Ալի իբն Մուսա, Թադի («աստվածավախ») – Մուհամմադ իբն Ալի, Նադի («մաքուր, հրաշալի») – Ալի իբն Մուհամմադ, Ապրաթի («մարտական, ռազմական») – Հասան իբն Ալի, Մահդի («աստծով առաջնորդվող»): շխամերը հավատում են, որ վերջին խնամք անհետացել է երկրի երեսից, քայք անտեսանելի կերպով կատարվում է մարդկությանը ճակատագիրը և ապառտեմ են մրա գալուն) – Մուհամմադ իբն Հասան:
86. Օցյա - اوزيا - Հողային այնպեսի տիրույթներ, որոնք որպես ավատ տրվում էին քոչվոր ցեղերի պարագլուխներին և քարձրաստիճան զինվորականությանը՝ ամիրներին: Օցյա ստացող ամիրները պարտավոր էին պահանջված դեպքում որոշյալ քանակությամբ զորք տրամադրել կենտրոնական իշխանությանը: Օցյայի ամիրները իրավունք ունեին առանձին դրոշակ տնենալ և հանդիսավոր երթերի ու զորաշարժերի ժամանակ հատուկ քնթուկներով թմրկահարել (Հ. Գ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ I, էջ 123):
87. Ռայաթ, ճիշտը՝ ուս'այաթ - رايه - Սկզբնաղբյուրներում զորք է անվում նպատակ և հարկատու ժողովուրդի, հատկապես նառակաց, հողագործ գյուղացիության իմաստով: Իսկ խայնարած քոչվորությունը կոչվում էր «իլյար - ايليار» և ավելի արտոնյալ վիճակում էր գտնվում (Հ. Գ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ I, էջ 118 – 119):
88. Ղուլամ - رولام - Այսպես կամ պարզապես «ղուլ» էին կոչվում այն ինձյալները, որոնք մեծ մասամբ կամ իրենց էին նոր մահմեդականություն ընդունել և կամ հանդիսանում էին մեկ կամ երկու սերունդ առաջ մահմեդականություն ընդունած քրիստոնյաների զավակներ: Սրանք փաստորեն կազմում էին

- չափի անճնական քիկնապահների գլխարկում՝ «դուրս» - زير، որոնք քիվը տարբեր արդյունքների վկայությամբ տատանվել է 10-30 հազարի միջև: Ըստի օրինակով, ռուզմանների հատուկ քոկատներ ունեն մաս վիզայիներում և սահմանամերձ կուսակալություններում իշխող քեկյարքեկերը (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., սրտակ II, երևան, 1959, էջ 222):
89. Վեզիր - وزیر - Անճյանների օրոք այդպես էին կոչվում այն քարճրատեղեման ֆինանսական պաշտոնյաները, որոնք մուսուլմանների ձեռք միասին նսկում էին պետության, արքունիքի և քանակի ֆինանսներից և զննվորակառությանը տրվող ոռնիկների քաշխման գործին: Նրանք անմիջապես պատասխանատու էին էքսմադ-ուլ-դոլիի առաջ և փաստորեն համաձայնում էին վեզիրին գործակալները ֆինանսական գործերի կատարարություններում՝ ասքարություններում (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., սրտակ II, էջ 232):
90. Խասս-ե շաքիֆի - خاسه شريفه - Այսպես էին կոչվում արքունի կազմակերպող, արհեստանոցներն ու գործատները, և առհասարակ, շափն ու քաջավորական ընտանիքին պատկանող մյուս բոլոր հաստատություններից միասին վերցրած: Դրանք բոլորն ունեն հատուկ գործերի կատարարություն, որ կոչվում էր «Սարքար-ե խասս-ե շաքիֆե» (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., սրտակ I, էջ 110):
91. Մաջլեսնիս - مجلسنويس - քարճրատեղեման ամիցների խորհրդի հանճնակատարն էր որը երբ զվեսվեր պարտականություն ուներ. մախ՝ պաշտական պատճառության շարազուտեջ, համարվում էր շափի անճնական քարտուղարը, շափի գլխավոր նշագահանը:
92. Նշված են մանիդական սրբերի անունները իրենց հոռանիշներով և առանց հոռանիշների:
93. 1656/1657:
94. Սարքար - سرکار - Գործերի լիազոր-կատակաբիշ, տնօրեն: Գործ է անվում հատկապես տնտեսական գործերը տնօրինող հաստատության կամ վարչության ինաստուվ, ուստի որոշ դեպքերում թարգմանված է «տարցարություն» (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., սրտակ II, էջ 230):
95. Դանգ - دانگ - Կարվածատիական՝ մուլքային գյուղերից առացվող ամբողջ նկանուտը կամ ռնտան, որ սովորաբար կոչվում էր «մուլք», դիտվում էր որպես մի անբաղադրյալ և, ծանրության մասը միավոր «միսդար-ի» մեան քաժանվում էր 6 դանգի: Գյուղերի մուլքերը առուժախի էին ներարկվում ինչպես ամբողջությամբ, որ կոչվում էր «շեշդանգ» - شش دانگ (վեց դանգ), այնպես մաս մի քանի, երբեմն էլ մեկ, կես կամ քառորդ դանգով, որ անվանվում էր «թասուզ» (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., սրտակ II, էջ 213):
96. Էքսմադ-ուլ-դոլի - امتداد دوله - Այսպես էր կոչվում պետության առաջին վեզիրը, որ կոչվում էր մաս «Մեծ վեզիր» («Վեզիր-ե Ազամ- اعظم وزیر»): Նա վերահսկում էր երկրի բոլոր վարչական և ֆինանսական գործերին, փաստորեն կատարելով միմիստր - նախագահի և արտաքին գործերի միմիստրի խոնկցիաները (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., սրտակ II, էջ 216):

97. Սարխար - سرخ - Ֆեոդաներին, հոգևորականությանը, բարձրաստիճան պաշտոնյաներին և հատկապես զինվորականությանը տրվող ռոճիկների և այլ կարգի պարգևատրությունների իրացմանը հսկող և ծաշվառման ենթարկող հատուկ գրասենյակ, որի պետը կոչվում էր «բարձրագույն դիվանի սարխարնևխ» («սարխարնվիս-ի դիվան-ի ալա - سرخترين ديوان اعلى»): Սա բարձրագույն դիվանի 18 խոշոր ֆինանսական պաշտոնյաներից մեկն էր, որ «բաշչյարնվիս»-ի հետ միասին հսկում էր զինվորականությանը տրվող ռոճիկներին: Ուճիկների հատուցման, պաշտոնների և այլ պարգևատրությունների վերաբերյալ տրվող բոլոր հրովարտականները առանց սարխարնևխի ստորագրության և կնիքի համարվում էին անփափր: Ներկայացվող բոլոր հրովարտականները մա գրանցում էր հատուկ մատյանում, որ կոչվում էր «սարխարի դաֆթար», ապա հրովարտակի մյուս էջի վրա մակագրում էր «արձանագրվեց սարխարի դաֆթարում» (ثبت دفتر سرخ شد) և կնքում (Հ. Ռ. Փափազյան, նշվ. աշխ., աջակ. I, էջ 230):
98. Ռուզմանչե - روزنامه - մատյան, ուր գրանցվում էին բարձրաստիճան հոգևորականների (կաթողիկոսներ, վանքերի առաջնորդներ) ու այլ պաշտոնյաների (մելիքներ) իրավունքները հաստատող շահական հրամանագրերը:

АРТУР МАТЕВОСЯН

ХРИСТИАНСКОЕ СОВЕРШЕНСТВО В СВЯТООТЕЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ

Духовный и нравственный идеал христианства, на первый взгляд, содержит в себе внутреннее противоречие. С одной стороны, церковное учение настаивает на тварности человеческой природы, и в силу этого на её принципиальной онтологической ущербности. Хотя человек и является совершенным творением Божиим, образом и подобием Творца, однако Он несёт на себе несмываемую печать того небытия, из которого он был создан. Даже в раю, до своего грехопадения, человек был бесконечно менее совершенным существом, нежели Творец по той простой причине, что он был тварью. И тем не менее, нравственной квинтэссенцией Нагорной проповеди и категорическим императивом всей христианской этики является призыв: "Будьте совершенны, как совершен Отец Ваш небесный". (Мф.5,48) С ветхозаветной точки зрения подобное требование абсурдно, ибо человек, эта брэнная тварь, по определению не может стать столь же совершенным, сколь его Творец. Однако с евангельской точки зрения это вполне возможно в силу неслитного и нераздельного соединения божественной и человеческой природ в Личности Иисуса Христа, посредством Церкви благодатно даруемого каждому верующему. В церковных таинствах христианину даётся как бы зачаток духовного совершенства именуемого также обожением, полное раскрытие которого зависит уже от его собственных аскетических усилий, направленных на обретение личной святости. По словам ап. Павла: "Доколе все придём в единство веры и познания Сына Божия, в мужа совершенного, в меру полного возраста Христова". (Еф.4,13) Следовательно, человек становится "мужем совершенным" т.е. достигшим обожения благодаря обретению единства веры и познания Сына Божия, иначе говоря-такого познания, которое основано на вере в откровение Иисуса Христа. А поскольку "...вера без дел мертва". (Иак.2,20), то стремящийся к совершенству христианин должен строго соблюдать все евангельские заповеди, ибо "Не всякий, говорящий Мне "Господи, Господи!" войдет в Царст-

во Небесное, но исполняющий волю Отца Моего Небесного". (Мф.7,21) С чего же начинается путь, ведущий в это Царство? Откровение гласит, что первым шагом на пути, ведущим к блаженству и духовному совершенству, является покаяние. "...покайтесь, ибо приблизилось Царство Небесное". (Мф.4,17) Христианство есть новая, духовная жизнь во Христе, которая начинается тогда, когда человек решительно отвергает свою прежнюю, греховную и эгоистическую жизнь, и обращает свое сердце к Богу. Благодаря покаянию становится реальностью очищение от угнездившегося в сердце греха. Для стремящегося к обретению духовного совершенства подвижника этот первый шаг является непреложной необходимостью, ибо "Лукаво сердце человеческое более всего и крайне испорчено; кто узнает его?" (Иер.17,9) Лишь покаяние в силах очистить "я"-духовное средоточие нашей личности, на языке Библии именуемое сердцем. Суть покаяния в самоотвержении, в отречении от себя, в забвении своей самости. Следует отказаться от всего, что в человеческой личности несовместимо с волей Божьей, и проистекает из эгоистического произвола и себялюбивого самоутверждения.

Смысл покаяния в том, что вследствие его Бог занимает Своё законное место в центре сознания, которое до того было узурпировано самостью. Целью покаяния является то состояние, о котором писал ап. Павел: "И уже не я живу, но живет во мне Христос". (Гал. 2,20) Основное, что должен делать подвижник для обретения покаяния—это всячески смирять себя, поскольку "...Бог гордым противится, а смиренным даёт благодать". (1 Пет.5,5) Он должен осознать всю глубину своего духовного падения, свою познавательную немощь и нравственное убожество. Всем своим существом он осознаёт свое полное ничтожество перед лицом Всевышнего, который требует от подвижника одного—чтобы тот ощутил себя ничем, и тогда, по беспредельной милости Своей, он сделает его всем. Духовное восхождение должно начинаться именно с покаяния, а не с аскетических подвигов, имеющих целью очищение низшей, аффективной стороны человеческой психики. Было бы глубоким заблуждением рассматривать умерщвление плоти ради победы над страстями в качестве первого шага на пути, ведущем к обретению духовной мудрости, поскольку победа над страстями, достигнутая с помощью внешних усилий, без очищения внутреннего ядра нашей личности, никогда не бывает полной и окончательной. Никакие, даже самые суровые аскетические подвиги; никакой, даже самый искренний плач во время таинства Исповеди от сознания своей греховности не в силах избавить подвижника от постоянной подверженности страстям, если прежде он посредством покаяния раз навсегда не вырвал из своего сердца их первопричину—свою порожденную первородным

грехом эгоистическую волю.² Если же подавник начинает свое духовное восхождение с покаяния, то он не только очищает от греха свое духовное сердце-эту сердцевину человеческой личности, но и создает, тем самым, необходимые предпосылки для полного и устойчивого очищения эмоциональной и интеллектуальной сферы своей психики. Таким образом, покаяние является неременным условием для занятий аскетической практикой, без которого она не увенчается успехом. По словам преп. Максима Исповедника: "Плод покаяния есть бесстрашие души; бесстрашие же есть изглаждение греха".³ Естественным следствием покаяния становится перемещение сознания подавника с периферической области психики в её центр, в святоотеческой Традиции именуемое сведением ума в сердце. Сознание со всеми его силами как бы собирается в сердце, и отныне пребывает в нем. По словам св. Феофана Затворника: "Около сознания в сердце должно собираться всеми силами-и умом, и волею, и чувством. Собрание ума в сердце есть внимание, собрание воли-бодренность, собрание чувства-трезвение. Внимание, бодренность, трезвение-три внутренних делания, коими совершается самособрание и действует внутрь-пребывание".⁴ Собранность сознания в сердце является одним из важнейших элементов духовного совершенства христианина. Ни о каком совершенстве не может быть и речи, если человек не в состоянии господствовать над своей низшей природой, если он является бессильным рабом и беспомощной игрушкой своих страстей и вожделений, симпатий и антипатий, и единственным средством к достижению этой цели является собранность. По-существу, собранность сознания можно определить как совершенное господство высшего "я" над низшим.

Духовная собранность, избавляя дух от рабства греху, приводит к его освобождению. Освобождение духа есть ни что иное как отделение его от тонкой оболочки-носительницы всевозможных аффектов, страстей и вожделений, и отказ от отождествления себя с ними. Оно становится возможным в силу того, что покаяние разрушает низшее "эго", которое является своего рода целью, приковывающей истинное "я" к его тонкой оболочке. Ум сосредотачивается в сердце т.е. в "я" и приобретает способность взглянуть как бы со стороны на поток сознания, что дает ему возможность управлять этим потоком, и придавать ему желательные характеристики.⁵ "Я" играет в этом процессе решающую роль, поскольку именно оно лежит в основе всех процессов, происходящих в интеллектуальной и аффективной сфере психики. Они зарождаются именно в сердце, и поэтому тот, кто хочет очистить свои мысли и чувства, должен исходить из духовного сердца, которое есть средоточие человеческого существа. Это освобождение духа происходит поэтапно. Первым ша-

гом является разотождествление "я" с физическим телом. Благодаря бодренности подавляющий избавляется от фундаментальной иллюзии, довлеющей над подавляющим большинством людей, заключающейся в идентификации личности с её самой внешней и наиболее грубой оболочкой. Его "я" перестает быть рабом этой оболочки и происходящих в ней процессов и начинает контролировать их. У подавляющего по отношению к ним вырабатывается индифферентное, равнодушное отношение. Для него уже не имеют значения качество и количество пищи, интенсивность половой жизни или продолжительность сна. Все это становится ему вполне безразлично, поскольку его самосознание отныне пребывает во внутреннем святилище духа, а все, что относится к деятельности физической оболочки, более не представляет для него сколько-нибудь значительного интереса. Более того, все, что связано с деятельностью его физического тела, он перестает воспринимать как неотъемлемую принадлежность своей личности. Все физиологические процессы становятся для него, в определенном смысле, столь же внешними, как и физические процессы в окружающей природе. Наиболее же значительным следствием разотождествления "я" с физической оболочкой является преодоление страха смерти. Человек, осознавший, что по отношению к его "я" физическое тело есть нечто внешнее, перестает испытывать ужас перед его грядущей неизбежной смертью. Страх смерти, как ничто другое, приковывает душу к материальному миру, мешая её восхождению в духовные миры. Наряду с освобождением "я" от связи с физическим телом необходимо его разотождествление посредством трезвения с одушевляющей это тело жизненной силой человека, именуемой в Библии "душой живой" (Ср. Быт.2,7) "Душа живая" насковзь пронизана эгонистическими импульсами и побуждениями, она является носительницей эмоций и желаний, симпатий и антипатий, живущих в человеческой душе. Низшее "эго" наиболее сильно именно в сфере эмоций и желаний, слепо и безудержно стремящихся к своему удовлетворению. Как правило, обычный человек называет своей душой именно эту хаотическую сферу, хотя к истинному "я" она имеет весьма косвенное отношение. отождествление "я" с этими низшими слоями психики вовлекает его в сферу иррациональных, себялюбивых аффектов и страстей, нарушая столь необходимый для духовного совершенствования внутренний покой. Оно делает невозможным нравственный катарсис, который возможен лишь посредством сознательных т.е. исходящих от "я" усилий. "Я" может оказывать воздействие на "душу живую" только в том случае, если оно не отождествлено с ней. Трезвение как бы противопоставляет высшее "я" низшему, что делает возможным очищение последнего. Благодаря трезвению подавляющий перестает чувствовать,

что это именно он радуется и печалится, наслаждается и страдает, любит и ненавидит. Все это отныне происходит не с ним, а перед ним. Он более не вовлечен в свои страсти, наблюдая их как бы со стороны. И наконец, необходимо разотождествление "я" посредством внимания со сферой мышления. "Я" по своей природе есть нечто совсем иное, чем окружающая его ментальная сфера. Мыслительная активность, особенно если мышление носит материалистический характер, способно нарушать внутренний покой души в ничуть не меньшей степени, нежели плотские похоти и душевные страсти. Внимание позволяет подвижнику занять по отношению к своему мышлению позицию стороннего наблюдателя, и тогда перед его внутренним взором будут проплывать вереницы мыслей как нечто внешнее, и по природе своей совершенно отличное от его "я".⁶ Порожденная покаянием собранность сознания приводит к весьма существенным духовным последствиям. Прежде всего восстанавливается изначальный статус человеческого "я", какой оно имело до грехопадения. Оно превращается из активного субъекта психических процессов в их незаинтересованного свидетеля, становясь спокойным и невозмутимым созерцателем жизни, стоящим выше чисто личных желаний и интересов. Во всех жизненных процессах истинно покаявшийся подвижник участвует лишь внешне, тогда как его освобожденное "я" остается бездействующим и безучастным наблюдателем происходящего. Таким образом, наш внутренний субъект отделяется от мира объектов, как физических, так и психических, уподобляясь в этом отношении Адаму, каким тот был до грехопадения. Вследствие этого он вновь обретает способность к сверхчуждственному созерцанию, которой обладал в раю Адам. Но что открывается перед этим внутренним зрением в первую очередь? Для ответа на этот вопрос следует рассмотреть тот уровень духовного развития, которого достиг подвижник, взойдя на первую ступень христианского совершенства. Благодаря покаянию его "я" очищено от первородного греха, а сознание, собранное в сердце, освободилось от уз материального мира.

Это огромный шаг вперед на пути духовного совершенствования, однако совершенным на этой ступени является лишь духовное ядро человеческой личности, её самосознающий центр. Низшие же силы и способности души остаются столь же поврежденными грехом и несовершенными, что и прежде. Правда, очищение "я" не могло не оказать благотворного воздействия на эти силы, в определенной степени умерив их необузданную страстность, однако этот положительный результат весьма неустойчив, поскольку их кажущееся спокойствие в любой момент может быть нарушено. Это может произойти как из-за демонических воздействий извне, так и вследст-

вие колоссальной инерции греховности, сохраняющейся в низших частях психики, несмотря на очищение её центрального ядра. Поэтому первое, что видит подвижник, приобретший способность созерцать со стороны свои низшие психические процессы, есть его собственная обезображенная грехом душа. Именно непосредственное сверхчувственное созерцание своей изуродованной грехом души имел в виду псалмопевец, говоря: "Ибо беззакония мои я сознаю, и грех мой всегда предо мною". (Пс. 50,5) Несомненно, именно встречей со своей собственной душой были продиктованы следующие строки великого армянского поэта-мистика Григора Нарекаци: "Воззри, о Господи, с милосердием на горький и скорбный образ Моих многоопасных, беспокойных страстей, Кои я развернул пред Тобою".⁷ Встреча со своей погрязшей во грехах душой является первым реальным сверхчувственным опытом, переживаемым подвижником на пути духовного восхождения. Её значение трудно переоценить, поскольку только после этой встречи можно говорить о наличии у человека реального познания самого себя. Без нее человек не знает себя. То, что он принимает за знание о самом себе, есть не более чем совокупность всевозможных иллюзий, чаще всего не имеющих отношения к реальному духовному и нравственному облику его личности. Только увидев свою душу во всём её отталкивающем безобразии, подвижник начинает осознавать всю меру своего нравственного падения. Поэтому не надо удивляться и принимать за проявления психического мазохизма кажущиеся чрезмерными обвинения самих себя в греховности и порочности, которые столь характерны для христианских аскетов. Это вовсе не душевная аномалия, а просто констатация факта, установленного посредством объективного и точного наблюдения. Подобное обостренное чувство собственной греховности людям, чуждым аскетической практики, кажется преувеличенным только в силу отсутствия у них подлинного самопознания.

Эта непреодоленная пока греховность души является серьезным препятствием на пути, ведущем к обретению духовного совершенства. Подвижник понимает, что неся в себе эту душеваную грязь, он не может вступить в мир духа, поскольку в нем может пребывать лишь то, что по своей природе чисто и непорочно, и следовательно-однородно с ним. Духовный мир отторгает пораженную грехом душу в силу её инородности, подобно тому, как организм отторгает проникший в него чужеродный белок. Подвижник видит, что несмотря на то, что духовное ядро его личности уже очищено от греха, низшие слои его психики продолжают оставаться чрезвычайно мутными и темными. Более того, грех настолько въелся в тонкую оболочку его души, что стал как бы неотъемлемой принадлежностью её

природы. Подвижник понимает, что грех не просто пребывает в нем, но и, в определенном смысле, стал им самим. Однако, к счастью для подвижника, положение его не безнадежно, поскольку его "я" освобождено из под власти греха, что делает возможными сознательные аскетические усилия, направленные на очищение телесной природы человека, как грубой, так и тонкой. Эти усилия относятся уже к следующей ступени христианского совершенства.⁸ Как справедливо замечает С.М.Зарин: "...обращением" человека ко Христу дело религиозно-нравственного преобразования его только еще началось; оно должно непрерывно продолжаться и постепенно раскрываться в дальнейшей жизни христианина с тем, чтобы обнять всю его природу. Этот процесс постепенного уничтожения греха, непрерывного вытеснения его из природы человека путем приспособления всех сил христианина к служению новому принципу жизни, процесс полной и всесторонней реализации его называется "освящением".⁹ Покаяние привело к очищению сердца от греха, чем было положено начало новой, благодатной жизни во Христе. Божественная жизнь затеплилась в "я", однако её свет загорелся лишь в духовном средоточии души, а все остальные, низшие её слои пока остаются затемнёнными грехом, и по сему непроницаемыми для духовного света. Суть освящения заключается в том, чтобы просветлить, сделать прозрачными внешние слои психики, что должно способствовать обретению подвижником внутреннего покоя и бесстрастия, изначально присущих человеческой душе до грехопадения. Это необходимо сделать для того, чтобы душа приобрела способность сверхчувственного восприятия, без наличия которой невозможно мистическое познание, а следовательно и духовное совершенство.¹⁰ Вслед за этим следует очистить и физическое тело, ибо "...тела ваши суть храм живущего в вас Святого Духа, Которого имеете вы от Бога, и вы не свои?" (1Кор.6,19) Средствами к достижению этой цели служат различные аскетические упражнения, хорошо известные в святоотеческой Традиции. По словам преп. Исаака Сирина: "Вот дела правды: пост, милостыня, бдения, святыня и все прочее, совершаемое телесно; любовь к ближнему, смиренномудрие сердца, прощение проступков, помышление о благих, исследование таинства, сокровенных в святых Писаниях, размышления ума о делах совершеннейших, как хранить пределы душевных движений, и прочие добродетели, совершаемые в душе".¹¹ Освящение души следует начинать с очищения мышления, поскольку его загрязненность оказывает весьма негативное влияние на состояние душевной жизни в целом. Лучшим средством для достижения этой цели является систематическое чтение и изучение Св. Писания, ибо мышление очищается истиною, а как говорил Сам Спаситель: "Освятите их истиною Твоею: Слово

Твое есть истина". (Ин. 17,17)¹² Именно пребывание в слове Божьем является залогом познания истины (См. Ин. 8,31-32). По словам преп. Исаака Сирина: "Читай Евангелие, завещанное Богом к познанию целой вселенной, чтобы приобрести тебе нелутие от силы Промысла Его о всяком роде, и чтобы ум твой погрузился в чудеса Божии".¹³ Очищение мышления посредством чтения Св. Писания совершается постепенно. На первом этапе оно предотвращает загрязнение мысли, происходящее из-за вмешательства в процесс мышления низших желаний и страстей. Эти страсти и вожделения, вторгаясь в мыслительную сферу, окрашивают её собою, что приводит к хаотичности и беспорядочности мышления. Мысли начинают "бегать", перескакивать с одного предмета на другой, что приводит к деформации процесса мышления, для правильного формирования которого необходимы последовательность и упорядоченность суждений и умозаключений. Систематическое и сосредоточенное чтение Св. Писания, сопровождаемое напряженным вниканием в духовный смысл Слова Божия, отвлекает сознания от всякого рода внешних впечатлений, которые столь часто пробуждают дремлющие в душе страсти. На второй стадии чтение Св. Писания не только отвлекает сознание от негативных внешних впечатлений, но и избавляет мышление от прагматической установки, присущей большинству людей.

Прагматическое мышление не интересуется истиной как она есть в себе и для себя. Оно стремится к познанию лишь в той мере, в какой оно необходимо для успешной деятельности. Такое мышление всегда ситуативно, и его принципы меняются в зависимости от изменений внешней ситуации, стоящих перед человеком все новые и новые практические задачи. Такое мышление, очевидным образом, не годится для осмысления религиозных истин, поскольку последние относятся к сфере вечности, тогда как прагматическое мышление никогда не выходит за пределы физического мира, в котором господствует время. Чтение Св. Писания приучает это мышление делать своим предметом вневременные, метафизические истины, не имеющие отношения к физическому миру и материальным интересам. Благодаря этому мышление подвояника отверчивается от внешнего, чувственно-воспринимаемого мира, осмыслением которого оно занимается большую часть времени; и обращается к бездонному океану божественного Откровения, превращаясь из средства достижения жизненного успеха в мощное орудие бого-и-духопознания.

И наконец, на третьей стадии Св. Писание становится для мышления зримым символом вечной трансцендентной мудрости и непреходящей истины. Интеллект уже не просто стремится осмыслить эту истину, он живет в ней и озаряется исходящим от неё ду-

ховным светом, следствием чего становится полное очищение мышления. По словам преп. Никиты Стифата, чтение Св. Писания для духовного человека является: "...елеем Божественного Духа, умащающим их душу, укрощающим и смиряющим её преизбытком Божественных озарений и всю её восторгающим превыше тела, так что и она, хвалясь, вопнет: умастил еси елеем главу мою...и милость твоя поженет мя вся дни живота моего." (Пс. 22, 5-6)⁵⁴ Следующим шагом является освящение эмоциональной сферы. Это, быть может, важнейший этап в процессе очищения телесной природы человека, поскольку она является наиболее загрязненной у большинства людей. Согласно святоотеческому учению, существуют 8 основных страстей-чревоугодие, блуд, сребролюбие, гнев, печаль, уныние, тщеславие, гордость. В святоотеческой Традиции содержатся рекомендации, способствующие борьбе со страстью чревоугодия. Из них наиболее действенными считались размышления о том, каков конечный продукт пищеварения.

Это должно привести к возникновению отвращения к чрезмерному и избыточному приему пищи, независимо от её качества и вкусовых достоинств. Какое-либо гурманство недопустимо, поскольку пристрастие к одним видам пищи и отвращение к другим нередко приводит к развитию чревоугодия. Подвижник должен понемногу вкушать всякую пищу независимо от того-нравится она ему или нет. В то же время не следует впадать в крайности, и во имя ложно понятого аскетизма принимать пищу, противопоказанную по медицинским соображениям. Необходимо быть строго воздержанным в еде, не нарушая при этом меры, дабы не повредить здоровью.

Следует помнить, что мера эта сугубо индивидуальна, и зависит от особенностей и состояния того или иного организма. Люди, обладающие сильным телом и крепким здоровьем, должны налагать на себя бо́льшие пищевые ограничения, нежели те, кто немощны и нездоровы, поскольку в случае природной слабости чрезмерное воздержание приведет к физическому истощению, которое может стать серьезным препятствием для достижения духовного совершенства. В святоотеческой Традиции содержатся также рекомендации, способствующие борьбе со страстью блуда. Она требует постоянного контроля за своими впечатлениями и помыслами. При этом следует помнить, что неопытные подвижники нередко попадают в ловушку, фиксируя своё внимание на проникших в их душу блудных помыслах будто бы ради борьбы с ними, а на самом деле наслаждаясь ими и попадая в зависимость от них.

Преодолеть эти помыслы посредством сознательных волевых усилий могут лишь опытные аскеты, тогда как новоначальным лучше не задерживать на них своего внимания. Если помыслам все же уда-

лось проникнуть в сознание подвижника, ему надо пробудить в себе страх Божий, и вспомнить, что Бог видит сокровенные глубины человеческого сердца и неизбежно покарает за этот ненавидимый Ему грех. Одолеваемому блудными помыслами следует представить себе, что его во время прелюбодеяния видит Сам Бог. И если весьма постыдно быть в этот момент застигнутым людьми, то насколько же постыднее предаваться этому пороку пред очами Божиими? Целомудрие должно носить не только внешний, но и внутренний характер. Не может считаться целомудренным тот, кто избегая плотского блуда, в душе своей предаётся сладострастным помыслам, ибо "...всякий, кто смотрит на женщину с вожделением, уже прелюбодействовал с нею в сердце своем". (Мф.5,28) Основным средством для борьбы с духом блуда, как и со всеми остальными пороками, является молитва. Следует смиренно просить Бога о ниспослании благодатной помощи, без которой невозможно избавиться от плотской страсти.

Нужно по возможности избегать контактов с лицами противоположного пола, с которыми не состоишь в браке, поскольку половая жизнь христианина должна ограничиваться законным браком и вестись ради деторождения. "Источник твой да будет благословен; и утешайся женою юности твоей". (Притч 5,18) "Вот наследие от Господа: дети; награда от Него-плод чрева". (Пс. 126,3)

Следующей страстью является сребролюбие. Несовместимость этого порока с христианской этикой неоднократно подчеркивается в Св. Писании. Христос говорит: "Не собирайте себе сокровищ на земле (Мф. 6,19) Ему вторит ап. Павел "Ибо корень всех зол есть сребролюбие, которому предавшись, некоторые уклонились от веры и сами себя подвергли многим скорбям". (1Тим.6,10) Корыстолюбец превращает приобретение средств к существованию, неизбежное на данном уровне развития цивилизации, в цель и в смысл своей жизни. Было бы заблуждением полагать, что стяжатели копят деньги для достижения материального комфорта, чувственных наслаждений или даже власти. Практика показывает, что страсть к неограниченному накоплению богатств сохраняется и тогда, когда все мыслимые и немыслимые материальные потребности этих людей удовлетворены в полной мере.

Более того, корыстолюбие нередко бывает сопряжено с патологической скупостью, когда обладающий огромным богатством человек отказывает себе в чем только может из-за нежелания тратить свои деньги. классический пример-бальзаковский Гобсек Это свидетельствует о том, что сребролюбие в свой основе есть иррациональная страсть, коренящаяся в извращении человеческой воли. Подлинной причиной этого тяжкого порока является ослабление самосоз-

нения, заключающееся в отождествлении "я" с материальными благами и их универсальным символом- деньгами.

Для борьбы с этим пороком подвижнику следует осознавать, что копя деньги якобы для обеспечения своего будущего, он тем самым обнаруживает свой неверие в спасительный промысел Божий, и пренебрегает словами Христа, сказавшего: "Итак не заботьтесь и не говорите: "что нам есть?" или: "что пить?" или: "во что одеться?"...Ищите же прежде Царства Божия и правды Его, и это все приложится вам." (Мф.6, 31;33) Страсть сребролюбия может проявляться не только в склонности к накоплению денег, но и в стремлении к приобретению различных вещей, зачастую ненужных и лишних, вся ценность которых заключается в том, что они свидетельствуют о высоком социальном статусе данного человека. Забота о преумножении и сохранении собственности лишает человека душевного мира и покоя, а следовательно и всякой возможности обретения духовного совершенства, ибо "...удобнее верблюду пройти сквозь игольные уши, нежели богатому войти в Царство Божие." (Мф. 19,24) Следующая страсть-гнев. Он является тяжким грехом, обесценивающим любые добрые дела. Этот порок всегда считался весьма опасным и пагубным для тех, кто избрал путь христианского подвижничества. Причиной подобного отношения к гневу является его несовместимость с такими основополагающими нравственными ценностями христианства как смирение и любовь к ближнему. Как правило, гнев возникает на почве ущемленной гордыни, что порождает жажду мести, доходящую до стремления, как минимум, унижить, а если возможно-и физически уничтожить обидчика. Гнев всегда влечет за собою ненависть, а жить во Христе с ненавистью в душе попросту невозможно. По словам преп. Максима Исповедника: "Когда ты оскорблен кем-нибудь или в чем унижен, берегись помыслов гнева, дабы они, по причине этого оскорбления, отлучив тебя от любви, не переселили в область ненависти".¹⁵ Гнев, как никакой другой порок, нарушает внутренний покой подвижника, являясь непреодолимым препятствием для совершения молитвенного подвига, так как приводит душу в хаотическое состояние, которое можно уподобить с поверхностью взбаламученного моря. Чтобы избавиться от гнева, следует, прежде всего, молиться за того, кто стал причиной нашего гнева, прося Бога помочь ему. Всеми средствами следует благодетельствовать своему обидчику, творить ему добро и благословлять его. Для преодоления гнева необычайно важно развивать в себе чувство глубокого смирения, поскольку гнев, как правило, является следствием гипертрофированного самолюбия и самомнения. Следующими страстями являются печаль и уныние. Эти пороки органически связаны с предыдущими. Печаль обычно возникает тогда, ког-

да мирские желания и чувственные вожделения, присущие падшему сознанию, не могут быть удовлетворены, как это чаще всего и бывает в жизни. Неудовлетворенная похоть влечет за собой тоску, угнетенность, отчаяние и отвращение к жизни. Печаль порождает крайнюю расслабленность, можно сказать — паралич душевных сил, лишая аскета способности совершать свой духовный подвиг. По словам преп. Нила Синайского: "Опечаленный монах не подвигнет ум к созерцанию и никогда не восхлест чистой молитвы, ибо печаль всему доброму полагает препону".¹⁶ Если обстоятельства жизни складываются неблагоприятным образом, следует вспомнить, что всем в мире правит Промысл Божий, и что все выпадающие на нашу долю страдания являются закономерными последствиями наших же грехов. Бог никогда не карает человека, но лишь позволяет ему познать пагубные плоды его греховных деяний, дабы человек, осознав всю пагубность греха, покаяться и встал на путь истинный. Подвижник всегда должен помнить, что Бог любит человека, и никогда не желает ему зла. Поэтому искушаемый духом печали никогда не должен роптать. Напротив, ему следует воссылать благодарственные молитвы Господу, бесконечно терпеливому и снисходительному по отношению к погрязшим во грехах людям.

Посему печаль, порождаемая в душе демоническими воздействиями извне, следует изгонять из неё с помощью молитвы, чтения Св. Писания и прочих аскетических средств. Единственная печаль, полезная подвижнику — это печаль о своих грехах. Но и в этом случае нельзя забывать о том, что милосердие Божие безгранично, и нет такого греха (кроме хулы на Св. Духа), который не может быть прощен тому, кто кается искренне и от всего сердца. Еще большую опасность представляет уныние.

Эта страсть особенно часто поражает аскетов-людей, отрекшихся от мира и отказавшихся от всего, что скрашивает жизнь людей, живущих в миру. И если многолетнее подвижничество не приносит ожидаемых духовных плодов, в душу может закрасться мысль о напрасности принесенных жертв, и о своей загубленной жизни. Человека повергает в глубочайшее уныние ощущение отсутствия почвы под ногами, когда земной мир уже утрачен, а Царство Небесное еще не обретено. Человеку начинает казаться, что он отвергнут Богом и забыт людьми, и что жизнь его прожита зря. В святоотеческой Традиции борьбе с духом уныния придавалось большое значение, поскольку порождаемое им отчаяние способно оказать парализующее воздействие на душевные силы подвижника, лишая его возможности совершать свой духовный подвиг. Для преодоления его рекомендуется, прежде всего, всегда помнить о беспредельной милости Отца Небесного, неизменно благоволящего ко всем своим

чадам, но особенно расположенного к подвижникам-людям, отказавшимся от мирских соблазнов ради любви к Нему. Необходимо верить, что аскетический подвиг рано или поздно будет щедро вознагражден, и подвижник в полной мере будет наделен дарами Св. Духа. Бог абсолютно справедлив, и всегда вознаграждает тех, кто всей душой стремится к достижению совершенства. И если продолжительные духовные труды не увенчиваются успехом, то это свидетельствует не о несправедливости Бога, а лишь о недостаточности наших усилий в борьбе с грехом. Как только человек действительно бывает готов к восприятию благодатных даров Св. Духа, он незамедлительно получает их. Следующая страсть — тщеславие. Она более утончена, нежели предыдущие, поскольку проявляется обычно у людей, уже достигших значительного уровня духовного развития, и сумевших укротить грубые похоти плоти. Тщеславные помыслы весьма опасны для подвижника, так как они, видимым образом не отражаясь на его поведении, которое внешне может казаться безупречным с точки зрения соблюдения христианских заповедей, внутренне перерождает его, превращая преданного последователя Христова в самодовольного фарисея. Оно тем более опасно в силу своей способности незаметно проникать в душу и извращать намерения и действия подвижника. Оно склоняет его совершать свой аскетический подвиг не из любви к Богу, а ради самоутверждения и человекоугодия. По словам преп. Максима Исповедника: "Тщеславие есть отступление от цели, которая по Богу, и переступление к другой цели, которая не по Богу. Ибо тщеславен тот, кто для своей, а не для Божией славы заботится о добродетели и трудами своими имеет в виду накопить лишь человеческих непостоянных похвал".¹⁷ Для борьбы с этой страстью следует всячески избегать похвал и лести со стороны других людей. Если кто-либо хвалит склонного ко тщеславию подвижника за его мнимое духовное преуспеяние, ему следует задать самому себе вопрос — действительно ли ему присуща добродетель, которою он обладает по мнению окружающих? В ответ голос совести скажет ему, что добродетель его носит чисто внешний характер, тогда как внутри его души царит непроглядный мрак. Следует понимать, что известные слова Христа "Так и вы по наружности кажетесь людям праведными, а внутри исполнены лицемерия и беззакония" (Мф. 23, 28), обращены отнюдь не только к тогдашним фарисеям.

Если даже подвижник действительно достиг определенных успехов в деле духовного и нравственного совершенствования, то это не дает ему ни малейших оснований для тщеславия. Любая евангельская заповедь всеобъемлюща и чрезвычайно многогранна, так

что исполнение нами этих заповедей всегда является ущербным и несовершенным.

И наконец, последняя и наиболее пагубная из всех страстей — гордость. Сущность гордости заключается в отрицании онтологической иерархии как таковой, в нежелании признавать над собою власть Первопричины всего сущего и поклоняться ей. Гордец полагает, что своим существованием он никому не обязан, и ни от кого не зависит. Все же остальные признаки гордыни, как то — надменность, высокомерие, пренебрежение к окружающим, презрение ко всему и вся суть не более чем внешние проявления этой сущности. Для гордеца наивысшей ценностью в мироздании, смыслом и целью существования является его "эго", славы и величия которого он страстно жаждет. Гордость всегда бывает сопряжена с крайней самоуверенностью, и горделивому кажется, что всех своих целей он вполне может достичь сам, без какой-либо помощи свыше. Для подвижника гордость является самой опасной из всех страстей, поскольку она исподволь меняет сам объект его поклонения. Место Бога в сознании возгордившегося аскета занимает его собственное "я". Он как бы повторяет грех Люцифера — хочет сам стать Богом, забывая о том, что "Мерзость пред Господом всякий надменный сердцем; можно поручиться, что он не останется ненаказанным". (Притч 16,5) Гордость делает невозможным обретение духовного ведения, без которого ни о каком совершенстве не может быть и речи. В святоотеческой Традиции гордость всегда признавалась опаснейшей страстью и тягчайшим грехом, и поэтому борьбе с нею придавалось первостепенное значение. Прежде всего подвижнику никогда не следует забывать о том, что никакое духовное преуспевание невозможно без милости Божьей, и если мы обладаем определенными духовными силами, которых нету других людей, то они нам присущи не по природе нашей, а в сил у дарованной нам благодати Св. Духа. Хотя благодать и даруется только тем, кто посредством аскетического подвига до определенной степени очистил себя от греховной скверны, однако даже у величайших святых нравственный катарсис никогда не бывает совершенным, и поэтому ни о ком нельзя сказать, что благодать была ему дарована за личные заслуги. Чтобы преодолеть гордостные помыслы, необходимо не допускать и мысли о каком-либо своем духовном превосходстве. Нужно всячески смирять себя, не давая лицу своему самолюбию, причем не только внутренне, но и внешне. Очищение окружающих человеческое "я" оболочек завершается освящением физического тела. Основным средством для достижения этой цели является пост т.е. строгое воздержание от определенных видов пищи, и прежде всего от мяса. Классический пример строжайшего поста подал Сам Иисус Христос, после крещения

в Иордане в течение 40 дней постившийся в пустыне. Практически все подлинные инициатические практики, принадлежащие к различным традициям, настоятельно рекомендуют потенциальным adeptам по возможности ограничивать прием пищи. В полной мере это относится и к святоотеческой Традиции. Учение Церквей, в отличие от еретического гностицизма, всегда рассматривала человека как единое целое, не отрывая духовного аспекта его личности от телесного. Между душой и телом человека существует определенная взаимосвязь, и господствующее положение души не означает его полной независимости от тела. Неправильное питание может оказать отрицательное влияние на аскетическую практику. В частности, потребление мясной пищи подвижнику вообще противопоказано, поскольку мясо содержит в себе остатки тонких тел убитого животного, в которых продолжают сохраняться присущие ему страсти и вождедения. Поэтому мясоед всегда подвержен опасности осквернить свою тонкую душевную оболочку, как бы заразившись от животного его вождедениями. Отказ от поста может перечеркнуть все духовно-нравственные усилия подвижника, лишив его способности к сосредоточенной и самоуглубленной молитве, необходимой для достижения духовного совершенства. Говоря, ни в коем случае не следует терять чувства меры, и доводить физическое тело до истощения, поскольку это, в свою очередь, может помешать достижению основной цели подвижничества. Степень строгости поста должна быть сугубо индивидуальной, учитывающей физические и психические особенности того или иного подвижника. По словам блж. Дниодоха: "Как множеством яств обременено будучи, тело наше делает ум каким-то беспечным и неподвижным; так и будучи измощено чрезмерным воздержанием, содействует созерцательную часть души унылою и несловолюбивою неохоче рассуждать. Подобаает убо образ питания телесного соразмерять с состоянием сил и крепостью тела: когда оно здорово-утешать его сколько потребно, а когда немощствует-ослаблять ему несколько. Подвижающемуся не следует расслабевать телом, но быть в силе, сколько требуется для подвига, чтобы, хотя телесными трудами, очищалась надлежаше и душа."¹⁸ Неоценимую роль в деле освящения физического тела играет таинство Евхаристии. Хлеб и вино, мистическим образом пресуществленные в плоть и кровь Христову, содержат в себе преображенную и одухотворенную материю, не подверженную смерти и тлению. Вкушая просфору, христианин причащается к этой нетленной субстанции, приобщая тем самым свое физическое тело к бессмертию. Разумеется, Евхаристия не избавляет тело от смерти, однако она закладывает в него семя вечной жизни, благодаря которому оно и будет воскрешено в конце времен. Если после говения регулярно и

достойным образом причащаться, это постепенно очистит и освятит физическое тело, сделав его сосудом, достойным и способным воспринять благодать Св. Духа. Очищение оболочек человеческого "я", приводит к весьма важным последствиям, а именно - к просветлению тонкой душевной оболочки, которая становится прозрачной и незащитенной. Это ведет подавляюще к достижению следующей ступени христианского совершенства-просветлению. Общеизвестно, что любовь является сокровенной сутью и внутренним пафосом христианства. Не случайно Спаситель на вопрос о том, какая из ветхозаветных заповедей является самой важной, ответил: "Возлюби Господа Бога твоего всем сердцем твоим, и всею душою твоею, и всем разумением твоим. Сия есть первая и наибольшая заповедь. Вторая же подобна ей: возлюби ближнего твоего как самого себя. На сих двух заповедях утверждается весь закон и пророки." (Мф. 22, 37-40) Более того, любовь в христианстве имеет не только этическое, но и онтологическое измерение, "потому что Бог есть любовь." (1Ин. 4,7) Любовь (агаре) имеет самое непосредственное отношение и к обретению духовного совершенства во Христе, ибо она есть сама жизнь духовного сердца, или истинного "я". По своей сути она есть непреодолимое стремление сердца к обретению вечной жизни посредством внутреннего единения с незримо пребывающим в его сокровенных глубинах единым Богом, сказавшим о Себе: "Я есмь Сущий" (Исх.3,14) Христианство также понимает Бога как Сущего, однако прибавляет к этой ветхозаветной идее представление о трех Лицах единого Бога. Благодаря этому появилась возможность возводить врожденной человеческой душе стремление к любовному единению со своим Творцом к внутренней природе Самого Бога, содержание бытия Лиц Которого есть любовь. Любовь-это сама сокровенная жизнь триединого Бога, явившая себя людям во Христе. Именно этим и обуславливается абсолютная необходимость обретения любви для достижения духовного совершенства, поскольку лишь посредством любви можно приобщиться к вечной жизни в Боге-источнике всяческого совершенства. Каким же образом может быть обретена любовь к Богу? Не иначе, как посредством молитвы. По словам преп. Исаака Сирина: "Любовь есть плод молитвы."¹⁹ Об этой молитве св. Паний Величковский говорит следующее: "Господи, Иисусе Христе, Сыне Божий, помилуй мя!" Если кто с желанием и непрестанно, как дыхание из ноздрей, творит молитву сию, вскоре вселится в него Св. Троица-Отец, Сын и Св. Дух и обитель в нем сотворит."²⁰ Эта молитва должна произноситься непрестанно, в любое время и при любых занятиях. Требование непрестанно молиться отнюдь не является нелепой выдумкой исихастов, поскольку оно было почерпнуто ими из Откровения. По словам ап. Павла: "Всякою

молитвою и прошением молитесь во всякое время духом, и старайтесь о сем самом со всяким постоянством и молением о всех святых." (Еф. 6,18) Но осуществимо ли это требование? Преп. Максим Исповедник отвечает на этот вопрос следующим образом: "Божественное Писание не повелевает ничего невозможного. Сам апостол, чрез которого изречено сие, и пел, и читал, и непрестанно молился. Непрестанно молиться-значит содержать ум прилепленным к Богу с великим благоговением и теплым желанием, висеть на уповании на Него и о Нем дерзать во всем,-в делах и приключениях."²¹ Совершенство молитвы Иисусовой сопряжено с целым рядом условий, необходимых для достижения успеха в молитвенной практике. Прежде всего молящемуся необходимо помнить, что обретение духовных даров, являющееся конечной целью этой молитвы, всецело зависит от милости Божьей. Сколь бы ни были велики достижения подвижника на аскетическом поприще, он никогда не должен забывать о том, что степень обретенной им чистоты явно недостаточна для того, чтобы он мог по праву рассчитывать на получение божественной благодати. Даже величайшие из святых признавали свою греховность и недостойность, и в этом нет ничего удивительного, ибо человек, как и любая тварь, нечист по сравнению с Богом-Духом Святым, благодать Которого он надеется обрести. Поэтому подвижнику ни в коем случае нельзя домогаться благодати, и следует уповать лишь на безмерное милосердие Всевышнего, всегда готового даровать Царство Небесное раскаявшемуся и смиравшемуся грешнику. Занятие молитвой Иисусовой предполагает строгое воздержание в еде, забвение мирских забот и попечений, и, что особенно важно-прощение обид и примирение с врагами. Практикующему молитву Иисусову подвижнику необходимо с корнем вырвать из своего сердца все остатки гордыни и самонадеянности, которые могут стать непреодолимым препятствием для получения благодати, ибо в Откровении сказано: "А вот на кого Я призрю- на смиренного и сокрушенного духом и на трепещущего пред словом Моим". (Ис.66,2) "Призрит на молитву беспомощных и не презрит моления их". (Пс.101,18) Подвижника на этой стадии духовного совершенствования не должно покидать чувство своей глубочайшей греховности, ибо святость, пусть даже относительная, даруется человеку благодатью Са. Духа, которую он еще не стяжал. Это чувство весьма способствует развитию в душе смиренномудрия, которое есть самый надежный щит от нападений демонических сил, особенно яростно атакующих тех подвижников, которые интенсивно занимаются молитвенной практикой. Успех молитвенной практики во многом зависит от внимания, с которым произносится молитва Иисусова. Ум должен быть сосредоточен на словах молитвы, которые должны произноситься неспешно и отчет-

ливо. Простое произнесение этих слов ни в ком случае нельзя считать молитвой, если в этот процесс не вовлечено сердце т.е. "я". Иначе говоря, молитва Иисусова должна быть всецело осознанным действием ума. Молящемуся абсолютно необходимо терпение. Нередко для достижения успеха в молитвенном подвиге требуются долгие годы, поэтому подавляющим не должно смущать длительное отсутствие ощутимого духовного прогресса. Молитва Иисусова, если она практикуется надлежащим образом, никогда не бывает бесплодной. В душе правильно молящегося постепенно происходят незаметные положительные перемены, которые со временем непременно приведут к самым значительным духовным достижениям. Молясь, следует всячески избегать игры воображения, дабы не принять созданные фантазией произвольные образы за реальный мистический опыт. Следует быть чрезвычайно осторожным, чтобы не слутать с божественной любовью низшие эмоции, нередко пробуждающиеся в душе молящегося вследствие недостатка смирения. Она, в отличие от низших чувств, никогда не нарушает сердечной тишины и душевного покоя. Многими поколениями христианских подвижников были разработаны практические приемы, способствующие достижению успеха в молитвенном подвиге.²² Истинная христианская молитва вообще, и в особенности молитва Иисусова должна возноситься из глубины сердца, и только в этом случае она бывает по-настоящему действенной. Однако молитва, как правило, сходит в сердце не сразу, а постепенно, проходя через определенные ступени. Всего можно выделить 3 стадии совершения Иисусовой молитвы-устную, мысленную и сердечную. На устной стадии молитва произносится вслух, сердце же в нее практически еще не вовлечено.

Однако и на этой стадии молитва Иисусова, если она произносится внимательно и с благоговением, может принести подвижнику значительную духовную пользу, поскольку она пробуждает и поддерживает в его душе память о Боге. Хотя эта память носит покамест сугубо внешний, поверхностный характер, не простирающийся глубже направленного на чувственно-воспринимаемый мир обычного сознания, тем не менее она весьма существенна. Подвижник не гарантирован от забвения Бога, тем более что весь уклад современной жизни, всецело проникнутой антихристианскими и вообще антидуховными импульсами, способствует оталечению внимания от сферы духа, и его обращению на мирские и материальные ценности. Устная молитва Иисусова, содержащая священное Имя Божие, отвлекает наше внимание от плоти, мира и дьявола, и вновь приковывает его к Богу. На следующей стадии подвижник практикующий молитву Иисусову, произносит ее уже не вслух, а про себя. На этой ступени сердце в значительно большей степени вовлечено в молит-

ву, поскольку тонкая душевная оболочка, в которой совершается мысленная молитва, гораздо ближе к сердцу т.е. "я", нежели физическое тело, посредством которого совершается устная молитва. Мысленная молитва Иисусова, если она совершается с надлежащей сосредоточенностью и вниманием, изгоняет из сознания все мысли, не относящиеся к Богу, и укореняет в душе память о Боге. И наконец, на третьей стадии молитва Иисусова сходит в сердце, и сосредотачивается в нем. По словам преп. Никодима Саятогорца: "Бывает, по благодати Божией, и одна сердечная молитва, и это есть духовная молитва, Духом Святым в сердце даюжимая; молящийся сознает ее, но не творит, а она сама творится. Такая молитва есть достояние совершенных."²³ Сознание уходит не только с физического, но и с психического плана, вследствие чего прекращается игра воображения и приостанавливается процесс мышления. Всякая психическая активность как бы затухает, и сознанием овладевают глубочайшая тишина и покой, именуемые в православной духовной Традиции исихией т.е. умным безмолвием. Сошедшая в сердце молитва, не возмущаемая более порывами страстей и мирскими помыслами, становится непрестанной, и постепенно возжигает в сердце подвижника истинную любовь к Богу, признаком наличия которой является исполнение заповедей Христовых. "А кто соблюдает слово Его, в том истинно любовь Божия совершилась: из сего узнаем, что мы в Нем." (1Ин.2,5) В этом состоянии подвижник впервые обретает реальный мистический опыт, который некоторыми авторитетными исихастами выделялся в особую стадию молитвы. По словам того же Никодима Саятогорца: "Бывает еще молитва, которую именуют предстоянием пред Богом, когда молящийся, весь сосредоточившись внутрь сердца, мысленно созерцает Бога присутствующим себе и в себе."²⁴ Традиция утверждает, что на этой стадии Бог бывает созерцаем во Христе Иисусе.²⁵ Способность непосредственного духовного созерцания Бога порождается самим чувством любви к Нему, наполняющим всю душу подвижника, достигшего непрестанной умно-сердечной молитвы. Эта любовь души ко Христу по своей природе является в высшей степени интенсивным чувством преданности и обожания, направленным на едиnorodного Сына Божия.²⁶ Благодаря этой любви, Христос как высший предмет христианской веры, становится видимым для внутреннего зрения подвижника, достигающего благодаря этому духовного просветления. Подвижник созерцает Спасителя в своем сердце таким, каким увидели Его апостолы на горе Фавор-преображенным и осиянным нетварными лучами небесной славы. По словам ап. Павла: "...Бог, повелевший из тьмы воссиять свету, дабы просветить нас познанием славы Божией в лице Иисуса Христа." (2Кор.4,6) Согласно святоотеческой Традиции, Фаворский свет-это

Сам Бог, но не в Сущности своей, а в нетварной энергии, и поэтому созерцание этого света приводит к обожению подвижника. При этом следует подчеркнуть, что Свет этот бывает созерцаем не только умом, но и всей целостной личностью подвижника, преображенной божественной благодатью. Примером подобного созерцания является мистический опыт аскетов во время Преображения Господня, когда они увидели исходящий от Христа свет телесными глазами, благодаря милости Духа Святого. Божественная энергия, входя в сердце подвижника, проникает оттуда в его ум, душу и тело, обоживая их и соединяя подвижника с Богом, в чем и состоит христианское совершенство согласно святоотеческой Традиции.²⁷

ARTHUR MATEVOSYAN

THE CHRISTIAN PERFECTION IN PATRISTICAL TRADITION.

The idea of spiritual perfection is the essential part of the christian Revelation. According to the doctrine of Church Fathers the perfection of Christian is the synonym of his union with God. This union may be attained by means of the long process, which consists of three stages-purification, illumination and deification. The first step that leads to the perfection is repentance. It purifies the heart of ascetic from the consequences of original sin and concentrates his mind in the heart. Then the ascetic should purify his soul from all passions and affections which disturb the mental peace. As a result, the soul of ascetic becomes pure and transparent. The next stage is illumination. The principal means at this stage is prayer. There are oral, mental and heart prayer. The essence of illumination is in the contemplation of divine Light which is the uncreated energy of Holy Trinity. The classical example of this contemplation is the mystical experience of Apostles on the Mount Thabor, when they became eye-witnesses of the Transfiguration of Christ. This Light is not contemplated by soul only, it penetrates into mind, heart and body of ascetic and deifies him. This deification is the last stage of process of spiritual perfection of Christian.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Это сердце не следует путать с физическим органом, ответственным за кровообращение.
2. Этим подчеркиванием важности покаяния традиционный путь христианского духовного познания принципиально отличается от различных оккультных методик, в которых покаянию не предаётся никакого-либо существенного значения в деле духовного совершенствования личности.
3. Добротолюбие М. 1998 с.61.
4. Св. Феофан Затворник Путь ко спасению Бл. с. 233.
5. Ум в святоотеческой Традиции является синонимом сознания. По справедливому замечанию Е.А. Торчинова: "Слово "ум" пиз в монашеском контексте без ущерба может быть заменено словом сознание, причем

речь идет не о самом сознании, а о его феноменах и функциях, то есть содержаниях и состояниях" Е.А. Торчинов Религии мира. Опыт запрета. Санкт-Петербург 1998 с.345.

6. Следует отметить, что для христианских подьяжников мышление было производным процессом, исходящим из сердца и всецело зависящим от него, а не самостоятельной деятельностью сознания, порождающая понятия и оперирующая ими.
7. Григор Назрекаци Книга скорбных песнопений М. 1988 с. 87.
8. Христианская аскетика настаивает на необходимости суровых аскетических подвигов для очищения тонкой душевной оболочки. Данное требование обусловлено крайней степенью загрязненности этой оболочки у большинства современных людей. Что же касается предлагаемых ею практических методов, то многовековая практика христианских подьяжников подтверждает их надежность и высокую эффективность.
9. Зарин С.М. Аскетизм по православно-христианскому учению М. 1996 с. 561.
10. Здесь следует обратить внимание на одно весьма важное обстоятельство. Строго говоря, сверхчувственное созерцание может быть достигнуто и без освящения тонкой душевной оболочки. Длительные и напряженные медитации, совершенные без предварительного морального очищения, могут наделить человека способностью к сверхчувственному восприятию. Однако посредством этого восприятия созерцается не объективный духовный мир, в котором пребывают ангельские иерархии, а некоторая иллюзорная по своей природе сверхчувственная сфера, порожденная деятельностью отпавших от Бога духовных существ. В этом мнимом духовном мире нет возможности постижения истинно-сущего бытия, являющегося целью подлинного мистического гнозиса, поскольку мир этот по самой своей природе есть сфера лжи, а не истины, в котором нет вечных сущностей, а есть лишь совокупность призрачных и эфемерных образов. Опасность этого мира для подьяжника заключается в том, что его образы обла дают паразитической способностью к имитации высших духовных уровней бытия, и подьяжник, впадший в заблуждение именуемое в православной традиции "прелестью", находясь в духовном плену, мнит себя достигшим высот мистического познания и духовного совершенства.
11. Исаак Сирий Слова подьяжнические М. 1998 с.123.
12. Ныне многие люди, испытывающие интерес к духовной жизни и различным инициатическим практикам задаются вопросом-а продолжает ли Библия сохранять и в наше время свое значение в качестве основного источника духовного познания, какое она имела в Средние века? Этот вопрос вполне обоснован, и на него непременно должен быть дан ответ. В самом деле, быть может мистическая интуиция способна сама проникнуть в трансцендентные сферы бытия, давая излишней веру в божественное Откровение? Ответ на этот вопрос, несомненно, должен быть отрицательным. Хотя наличие у человека способности к непосредственному сверхчувственному восприятию не вызывает сомнений, так же как действительность различных инициатических практик, следует признать, что

путь посвящения в особенности нехристианского всегда был и остается достоянием крайне малочисленной духовной элиты, будучи явно недоступным для всех остальных.

13. Там же, с.283. Эти слова не утратили своей актуальности и в наше время. Библия- это не просто книга, содержащая древнюю историю еврейского народа, и даже не только Писание, повествующее об истории спасения рода человеческого. Библия, в особенности Новый завет содержит в себе описание принципиально нового пути духовного познания, открытого людям Самим Христом. Этот путь по сравнению с восточными инициативными практиками имеет несомненное преимущество, поскольку нимало не уступая им в том, что касается глубины достигаемого посредством его мистического опыта, он доступен гораздо более широкому кругу лиц. Это стало возможным благодаря тому, что мистическое познание в христианстве является результатом не только индивидуальных дух овно-нравственных усилий, но и благодатной помощи свыше.
14. Добротолюбие М. 1998 с. 159.
15. Там же, с.218.
16. Там же, с. 250-251.
17. Там же, с. 99.
18. Там же. с.151.
19. Исаак Сирик Слова подвижнические М. 1998 с.183.
20. Крны сельные или цветы прекрасные Б.г. с.28.
21. Добротолюбие М.1998 с. 138. Следует подчеркнуть, что в святоотеческой Традиции занятия молитвой Иисусовой отнюдь не считались монашеской привилегией. Вот, например, мнение такого классика исихазма, как св. Григорий Палама: "Премногое множество было таких, которые, живя в миру, всецело были преданы умной Иисусовой молитве." Добротолюбие М.1998 с.147. Как отмечает один из крупнейших православных богословов 20-го века Вл. Лосский: "Исключительно богатая восточная агиография наряду с житиями святых монахов приводит много примеров духовного совершенства, достигнутого в миру простыми мирянами, людьми, живущими в браке." Мистическое богословие Киев 1991 с. 105. Все это свидетельствует о том, что монашество никоим образом не является необходимым условием для обретения христианского совершенства.
22. Вот как описывает способ совершения молитвы Иисусовой преп. Григорий Синаит: "С утра, сидя на скамье вышиной 3/4 фута, прилежь ум из места начальствования, или из головы, сойти в сердце и удержи его в нем. Поникнув же головой как бы от утомления, а в груди, плечах и шее от напряжения испытывая чувствительную боль, мысленно или душевно восклицай непрерывно: Господи Иисусе Христе, помилуй мя... Переведа ум на другую половину молитвы, говори: Сыне Божий, помилуй мя. Многократно прочитывая эту половину молитвы, ты не должен часто по лености переменять ее на первую. И растения, пересаживаемые часто, не укореняются. Далее, сдерживай дыхание легких, чтобы не дышать без необходимости, так как слышание вылетающих из сердца аздонов омрачает ум, рассеивает мысли и, изгоняя ум из сердца, предает его плену

забвения или вместо того незаметно настраивает его на заботливость о другом, чего приобретать не следует." Григорий Синвит Творения М. 1999 с. 95-96.

23. Невидимая брань М. 1998 с. 288.

24. Там же.

25. По словам преп. Исихия: "Когда, возмогая о Христе Иисусе, начнем мы теши в трезвении, твердо установившись, тогда сперва является нам в уме как бы светильник какой, держимый нами рукою ума и руководящий нас на стези мысленные; потом как бы луна в полном свете, вращающаяся на тверди сердечной; наконец, как солнце-Иисус, подобно солнцу, сияющий правдою, т.е. показывающий Себя Самого и Свои всецельные светлы созерцаний." Добротолюбие М. 1998 с. 330.

26. По словам преп. Исаака Сирина: "Любовь к Богу естественно горяча, когда нападёт на кого-нибудь, без меры делает душу ту испуганною. Посему сердце ощутившего ее не может вместить ее и стерпеть, но по мере качества своего и нашедшей на него любви видится в ней изменение необычное. И вот каковы знамения ее чувственные: лицо делается опивенным и радостным и тело согревается. Отступают стыд и страх, и бывает человек как бы испуганным; сила, собирающая ум, бежит от него и бывает он как бы изумлен." Добротолюбие М. 1998 с.39

27. По словам Никодима Святогорца: "...духовная жизнь и совершенство не состоит в одних тех видимых добродетелях, о которых мы сказали, узнай и то, что она не состоит и в другом чем, кроме как в сближении с Богом и в единении с Ним". Невидимая брань М.1998 с.22.

ԹԵՎՄԻՆԵ ՄԱՐՏՈՅԱՆ

ԿԱՐՄԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԵՖՅԱՆ ՇԱՀԵՐ ԱՔԲԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴԻ, ՍՈՒԼԵՅՄԱՆԻ ԵՎ ՍՈՒԼԹԱՆ ՀՈՒՍԵՅՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

1642թ. գահ բարձրացավ շահ Սաֆի Առաջինի որդին՝ Աքբաս Երկրորդը (1642-1666թթ.): Չմայած Աքբաս Երկրորդին քննորչում են որպես բուլակամ, հարբեցող և վավաչուտ շահի, այնուամենայնիվ, նրա օրոք Իրանը, թեև արտաքուստ, բայց ապրում էր վերելքի շրջան:

Ուշագրավ է, որ Կարմելյանների մամակները տեղեկացնում են այն մասին, թե շահի և եվրոպական կրոնավորների միջև մտերմությունը բավականին զուսպ էր, ինչը չի կարելի ասել նրանց գործունեության մասին կեսդարյա պատմության մասին:

Այն հանգամանքը, որ Կարմելյանների և շահի միջև հարաբերությունների ստեղծումը կարող էր վերջ դնել «Ճերմակ վամականների» գործունեությանը, Ինոկենտիոս X Պապը (1644-1655թթ.) հարկ էր գտել շահ Աքբաս Երկրորդին մամակ հղել՝ անդրադառնալով իրենց ընդհանուր հետաքրքրություններին՝ օսմանցիների կողմից ստեղծվելիք հնարավոր վնասների մասին: Նրան հաջորդած Ալեքսանդր VII Պապը («Իխաս-քանչ» 1655-1667թթ.) 1656թ. փետրվարի 18-ին մամակ է հղում շահին, որտեղ ուղղակիորեն քացատրում է իրենց «սաստվածահաճո» գործունեության կարևորությունը: Նամակի հսկիլիք բովանդակությունը հնարավորություն է տալիս առավել հանգամանորեն հասկանալու նրանց նպատակները.

«... Չնդ Մեծություն, մենք ո՛չ ոսկի ենք փնտրում, ո՛չ էլ երկրային հետաքրքրությունների նկատմամբ հավակնություններ ունենք: Պարզապես մենք ցանկանում ենք ազգերի մեջ տարածել անփնտրելի մի հարստություն, որը հենց Ինքը՝ Հրիստոսն է ...»¹: Իրան ուղարկելով Բոկտոն Կարմելյան կրոնավոր եղբայր ժոզեֆին՝ Ալեքսանդր Պապն իր մամակում խնդրում է ընդունել նրան մեծագույն քաղաքամբ և նվիրվածությամբ՝ հույս հայտնելով, որ շահը նրանք չի զոլա վերտիչյալ կրոնավորի նկատմամբ դրսևորած քաղյացկամ վերաբերմունքի համար²:

Շատ հեղինակներ Աքբաս Երկրորդին ներկայացնում են որպես քրիստոնեության նկատմամբ հանդուրժող և քարեհաճ շահի, իսկ Կար-

մելյանների նկատմամբ նրա ունեցած վերաբերմունքը տալսականությունների տեղիք է տալիս:

Հայր Դիոնիսիոսի՝ 1646թ. մամակում հանդիպում ենք քրիստոնյաների դժգոհությանը: Այսպես, 1657թ. Կարմեյան կրոնավորը հանգամանալից ապացույցներ է ներկայացնում շահ Աբրահամ Երկրորդի բռնապետական կառավարման մասին. «...Կարող եմ պահել, որ պարսից շահը մետել է իր դիմակը և իր սրտի մազձը տեսանելի է: Նա հրամայել է քոյրը հրեաներին (չորք հարյուր հազար) և մամուկաններին՝ քնդունել մահաճակատություն: Այս հրամանը վերաբերում էր մահ հայերին և մյուս քրիստոնյաներին...»⁴:

Պետք է ենթադրել, որ տվյալ դեպքում շահի անհամարժեցողությունը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ եթե Կարմեյան կրոնավորները փորձում են կարգիկացնել Իրանի քրիստոնյա նպատակներին, ապա ինչու ինքը չի կարող մահմեդականացնել իր երկրում ծվարած քրիստոնյաներին:

Հայր Դիոնիսիոսը նկատում է, որ շահ Աբրահամ Երկրորդի մամուկոնիակ վերաբերմունքի աղբյուրն էր Կարմեյան հայրերն ստիպված կլինեն հեռանալ Իրանից:

Հայր Կորնելիոսի՝ Սպահանից եղված մամակում հանդիպում ենք այս իրողության հավաստության ևս մեկ օրինակի, որտեղ կրոնավորը ցավալիտրեն նշում է, թե իրենց «սուրբ հավատի» համար հեռանկարներն այնքան էլ գոհացուցիչ չեն: Հայր և մաման օրինակներից է մահ հայր Դրեմսիսի Երրորդից ռդարկված մամակի բովանդակությունը, որտեղ Դրեմսիսն իբրագնելում է. «Է՛քնմադ-ուդ դովին՝, որն անչափ թշնամարար է տրամադրված քրիստոնյաների նկատմամբ, վտարել է նրանց

⁴ Հերիմակների մի մասի կարծիքով ժանդեակությունը, որը հայտնի է «սուրբ» կամ «Մուրթ Հովհաննեսի քրիստոնյաներ» անվանք, ծագել էՄիջագետքի կրոնա-արևմտյան մասում, վաղ քրիստոնեական կամ մուսլիմեկ մահաքրիստոնեական շրջանում: Հերիմակների մյուս մասը հարում է ժանդեականների պրիս-պարեսիական ծագման տեսակետին (Տե՛ս The New Encyclopedia Britannica, v. VI, Chicago, 1984, p. 555): Կրոնի հետևորդներն իրենց անվանել են մանդայյա (գնդալիցիզմի ներկայացուցիչներ)՝ հանդիսանալով հերետիկոս քրիստոնյա դոալիստներ: Ուշագրավ է, որ այս կրոնի ներկայացուցիչները, որոնք իրենց ո՛ւ չ քրիստոնյա, ո՛ւ չ մահմեդական էին համարում, մյուսմանակտրեն չէին ցանկանում «հոռմազի քրիստոնյա դոսմալ լիտրք կարծիքության մասին է - Ք. Մ.) (Տե՛ս Энциклопедический словарь, том XVIII⁶, С. Петербург, 1896, стр. 532).

⁵ «*و* *ما* *است* (արար) - բառացի նշանակում է «պետության վտանգություն»: Այսպես էր կոչվում պետության մեծ վնասը, որին անվանում էին նաև «մեծ վնաս». Ու վնասակար էր երկրի բոլոր վարչական և ֆինանսական գործերը՝ կատարելով մախարաբ - մախազանի, արաբներն գործերի մախարաբի գործառույթները (Տե՛ս Պատմություն Հ. Դ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր. հրատարակված, պ. 1, 1946, է. 1959, էջ 216):

Սպառնալից: Ջողայում հայերին և հրեաներին ստիպել է մահմեդական դառնալ: Եստ հայեր մահմեդականություն են ընդունել...»⁷:

Պետք է նշել, որ տվյալ դեպքում, հավանաբար, խոսքը վերաբերում է այսպես կոչված «ինամ Ջաֆարի» օրենքին, համաձայն որի, մահմեդականություն ընդունած մալսկին քրիստոնյան իրավունք էր ստանում ամբողջությամբ ժառանգելու իր քրիստոնյա ազգակիցների ունեցվածքը, անկախ ազգակցության աստիճանից⁸:

Հայր Դիոնիսիոսի՝ 1645թ. գրված մամուլից հայտնի է դառնում, որ շահ Աբրահա Երկրորդի կառավարման ժամանակահատվածում Երուսաղեմ ո՛չ կաթոլիկ կայր, ո՛չ էլ քրիստոնյա, բացառությամբ յորս-եհնգ հայ վանատականի, որոնք ժամանել էին Երուսաղ՝ Սպահանում թողնելով իրենց ընտանիքները: Իսկ հայր Դիոնիսիոսը 1649թ. եղած իր մամուլում փաստում է, որ Երուսաղեմ, քացի քնակելի շենքից, ոչինչ չկար՝ Գնդախանը շեշտել, որ 1644-1654 թթ. ընթացքում Երուսաղի Տունը չի ունեցել մշտական քնակելի Կարմեյան հայր :

1655թ. սեպտեմբերին Ալեքսանդր VII Պապի ամփոփագրում արժանագրված էր այն փաստը, որ առաքելության աշխարհիկ և եզակոր դեկավացումն անցնում է «նավատի միաբանությանը»: Այն, քնակախարար, անհանգստացրեց հայրերին, որովհետև նրանց կարծիքով «նավատի միաբանությունը» չէր կարող դեկավարել առաքելությունները: Երուսաղեմի ժամանակում այն փաստը, որ Կարմեյաններն այդ մասին իմացան Իսրայելում, նշենք, որ հայր Դիոնիսիոսն իր՝ 1656թ. նոյեմբերի 20-ի նամակում գրում է. «...Բոլոր առաքելությունները վերադառնալու թույլտվություն են ցանկանում ստանալ...»⁹:

Կարմեյանները դժգոհում էին, թե իրենք մեկուսացված են իրենց վանահայրերից: Իսկ հայր Կարմելիոսի՝ 1657թ. փետրվարի 24-ի նամակում ասված էր. «Մենք այստեղ չգիտենք, թե ինչպե՞ս ենք ապրելու և ու՞մ ենք սակամներն ենք լինելու: Ինչ վերաբերում է ինձ, - գրում էր Կարմելյան հայրը, - ապա ես մախրմարում եմ վերադառնալ, քան ծառայել «նավատի միաբանությանը»...»⁹:

Առաջին հայացքից ամսագրերի թվագրող այս դիրքորոշումը շատով փոխակերպվում է, և մինչև 1658թ. հունիսը իրադարձություններն այնպիսի ընթացք են առանում, որ կրոնավորները ոչ միայն չեն լքում, այլև ամուր հաստատվում են իրենց քնակավայրերում:

1641-1654թթ. ընթացքում միաբանությունը կոլոստներ ունեցավ: Այսպես, Հայր Ավգուստինը, ինչպես նաև՝ Կարմեյան երախտավոր մի քանի կրոնավոր (Dominic of Christ, Dominic of S. Mary, Dominic of S. Nicolas) տարբեր պատճառներով հեռացան կյանքից: 1650թ. Սպահանում կար ընդամենը ինը, իսկ 1651թ.՝ ութ կրոնավոր, որոնցից երեքն այնքան զատամյալ էին, որ ի վիճակի չէին թողնել Տունը¹⁰: 1651թ. հայր Ֆելիքսը հավաստում է, որ Սպահանի Տունը վեր է ածվել եփվանդաճոցի:

Հայանի է, որ հիմնականում մկրտվել ցանկացողներն այն հիվանդներն էին, որոնք զանվում էին մահվան սպառնալիքի տակ:

Շահ Աբրահամ Երկրորդի օրոք Կարմեյաանների շարունակում էին հիվանդ մահմեդականների մկրտությունը: Դրա վկայություններից է 1649թ. հունվարի 17-ին Սպահանից եղված մի նամակ, որտեղ հիշատակվում է. «...Փնտրելով փոքրիկ մահմեդական երեխաների, որոնք հիվանդ էին, և մտաբար մահը սպառնում էր նրանց, հենց նույն վայրում սրբազան ջրով և ավետաբանով մաքրագրեմում էինք նրանց անհրաժեշտ օրհնանքներով, քրիստոնեացնում ու երկինք ուղարկում»¹¹:

Քեև կրոնավորների մեջ սակա էին տաքսակաթմություններ կապված այն բանի հետ, որ եկեղեցին չպետք է բույսատրեր ստանց ծնողների համաձայնության մկրտել իրենց երեխաներին, այնուամենայնիվ, մկրտության այդ եղանակը չարզելվեց:

Մահմեդական երեխաների մկրտությունը կարելի է ստավել ամբողջական դիտարկել նաև այն հիշատակումների շնորհիվ, որոնք տեղ են գտել Կարմեյաանների գործունեությանը նվիրված մյուսերում: Այսպես, Ալեքսանդրը գրում է, որ ինքն իր սեփական ձեռքերով մկրտել է 2916, հայր Դիոնիսիոսը՝ 2000, մյուս հայրերը՝ 900 երեխա և այլն: Ալեքսանդրը փաստում է նաև, որ երբ ինքը շրջում էր գյուղերով, քնակիչները, դուրս գալով տներից՝ երեխաներին գրկած, սպասում էին, որ ինքն անցնի և խնդրում էին, որպեսզի չոչափեք երեխաներին, մյուսները ցանկություն էին հայտնում համբուրելու իր զգեստը կամ խնդրում էին, որ ավետաբանը դնի նրանց զվիսիմ¹²:

Քեև շահ Աբրահամ Երկրորդի գահակալության տարիներին հռետեաբյունը երբեմն-երբեմն հյուրընկալում էր Կարմեյաան կրոնավորներին, այնուամենայնիվ, նրանք շարունակում էին գործել: Ավելին, Կարմեյաանների գործունեությունը Աբրահամ Երկրորդի հաջորդի՝ շահ Մուլեյմանի կառավարման վերջին տասը տարիներին ակտիվանում է:

Եթե Մեֆի և Աբրահամ Երկրորդ շահերի գահակալության տարիներին, քեև արտաքսասպես, բայց Իրանը քարգավաճում էր, ապա Մուլեյմանի (Մեֆի Բ) (1666-1694թթ.) օրոք ակնհայտ էին Մեֆյան պետության բուլացման նշանները: Երկիրը տնտեսապես և քաղաքականապես անկում էր ապրում¹³:

Կրոնավորների հաղորդած տվյալների համաձայն շահ Մուլեյմանի օրոք երկիրն այլաեսբված էր և վեր էր ամվել բռնակալության. շահը չափազանց ծալ էր երկիր կառավարելու համար, իսկ էթնադ- ուղղովն համարվում էր քրիստոնյաների երդվյալ թշնամին: Կարմեյաան մի կրոնավոր աներկբայորեն պնդում էր, որ միջև շահի իշխանության գալն էլ Իրանը մի երկիր էր, որտեղ բռնակալությունը, խայտառակությունն ու հալածանքը քրիստոնյաների նկատմամբ ակնհայտ էր, որն ուղղված էր վերջիններիս «անմաքրության» դեմ¹⁴:

Հահ Սուլեյմանի օրոք կրոնական անհանդարտության փաստն ապացուցում է նաև հայր Ջոն Բաֆթիսթն իր՝ Բանդար-Աքրասից հղված նամակով, որտեղ հայրը նկատում է, թե Իրանում կաթոլիկ քրիստոնյաները սահմանված կարգով իրենց տղաներին և դուստրերին ամուսնացնում էին յոթ, ութ, ինը տարեկանում⁶⁵։ Այս ամենը կարելի է առավել ամբողջական դիտարկել նաև Կեսարապոլիսի եպիսկոպոս Փիքրեի՝ 1681թ. հոկտեմբերի 8-ի գեկույցի հիման վրա. «... Պարսիկ կառավարիչների վատ վերաբերմունքը, կեղեքումը և դաժանությամբ շարունակական էր և գուցե ավելի անողորմ, քան բարբերից խեղճ կրոնավորների և կաթոլիկ բնակչության նկատմամբ»⁶⁶։

Միևնույն ժամանակ «Կարմեյանների տարեգրությունում» համընդհանրում ենք նաև հակառակ զմահատանքի։ Այդօրինակ դրսևորումների վկայություններից են Կլեմենտ X Պապի, ինչպես նաև՝ Ինոկենտիոս XI Պապի (1676-1689թթ.) շահ Սուլեյմանին հղած նամակները, որտեղ խոսվում է շահի բարյացկամության մասին։ Ինոկենտիոս XI Պապն իր նամակում խնդրում է, որպեսզի արդյունավետ կերպով հսկվի կրոնը (քրիստոնեությունը - Յ.Մ.) հարձակումներից և ճնշումներից, անհրաժեշտության դեպքում՝ օգնություն սրբաժաղովի։

Հռոմի Կարմեյանների արխիվներում պահպանվել է պարսկերեն մի քնօրինակ, որն ապացուցում է, թե Իրանում ճերմակազգեստ Կարմեյան հայրերին բոլոր են տվել հաստատվել այնտեղ, որտեղ իրենք են ցանկացել⁶⁷։ Այս ամենը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Կարմեյաններին Իրանում բարյացկամ վերաբերմունք են ցուցաբերել, խնարկեն, «տակն միջինի» պահպանումով։

Այս ժամանակահատվածում եվրոպական տերությունները պարսից քաղաքագրությանը կրկին ու կրկին առաջարկություններ էին անում Օսմանյան կայսրության դեմ պատերազմի կապակցությամբ, հատկապես այն բանից հետո, երբ օսմանցիները զրավում են Կրետե կղզին։

Այսպես, օրինակ, Նախիջևանի արքեպիսկոպոս Սեբաստիանը Ինոկենտիոս XI-ի հանձնարարականով շահ Սուլեյմանին պետք է անվտանգաբար մեքլայացներ, որում ժամանակորապես արժարժված էր օսմանցիների դեմ միասնական պայքարով համդես գալը։ Վերջիններս բնութագրվում էին որպես բոլոր ազգերի կործանարար և մարդկանց ու Աստծո իրավունքների ոտնահարող՝ օժտված կառավարելու անկշտում վավաշտությամբ։ Նամակում կոչ էր արվում պատրաստակամորեն դուրս գալ «դճնդանուր և անվտխարիների ռախ»-ի դեմ բարեպատեն հնարավորության անկայության դեպքում։ Բարեբախտաբար, սլամպանվել է վերահիշյալ նամակի պատասխանը. «... Ժամանակին, երբ բերկրանքի և հաճույքի դոմերը քաց էին մեր ազգայական դեմքի առաջ և նրա վառքի ու մեծության միջոցներն ապահովված էին «ամասարկելի իրավաբարի» վիսանդնությունը, ստացանք ձեր ազնիվ գիրը՝ բարեկամության և միութ-

յան գաղափարներով ոգեշնչված: Ինչ վերաբերում է Օսմանյան կայսրության դեմ միասնական սրայարին, ապա մենք անընդմեջ տեղեկացրել ենք Եվրոպայի և Ռուսաստանի տիրակալներին, որ մեր արքայատոհմը, հետևելով արդարության կարգադրություններին, խաղաղություն է կնքել օսմանյան միապետների հետ: Այս իրադրության պայմաններում մեր արժանապատվությունը նսեմացնող գործողությունների իրականացումը կհակադրվի անգերազանցելի Աստծո ցանկությանը և նորին սրբություն մարգարծի հրամանին: 'Դուք, քազաղրված միապետ,- զրոյն է շահը,- երբևիցե քաղելի եք բարեկամության կամանով և ազդարարել գործերի ազնիվ պայմաններ, որտեղ՝ հրամաններ պիտի արտահոսեն պատվի ու փառքի նստավայրից (շահ Մուլիյմանն ակնարկում է իրեն): Թող որ ձեր իշխանության փառքի, մեծության, վեհության և վսեմության օրերը համընթացե՞նք անցնեն...»²⁸:

Դժվար չէ նկատել, որ պարսից արքունիքը բավականին զգոն էր իր ուժերը կենտրոնացնելու և ելրուսական պետությունների հետ միասնաբար համդես գալու հարցում՝ ջնդղեմ Սեփյան արքայատոհմի դադարվող թշնամի Օսմանյան կայսրության: Ինչպես և սպասվում էր, բոլոր պատվիրակությունները կապված «ընդհանուր թշնամու» դեմ սրայարի հետ, մերժվեցին :

Թեև Կարմեյանները շահ Մուլիյմանի օրոք Իրանում դաշակի գործունեություն էին իրականացնում, այնուամենայնիվ, դա այնքան էլ արդյունավետ չէր, որովհետև հենց իրենց՝ Կարմեյանների հաղորդած հավաստի տվյալների համաձայն առաքելությունները շատ վատ վիճակում էին: Զուրաբանյուր Տուն պետը է մեկ կրոնավոր ունեմար, եթե այդ կրոնավորների թիվը գերազանցեր, ապա նրանց միայն մեկ ոտքի տեղ կունենային գերեզմանում²⁹:

Բացի այդ, շատ կրոնավորներ ոչ միայն խուսափում էին պարսիկների հետ շփումից, այլև, ի վերջո, պարզապես դուրս չէին գալիս փողոց, որովհետև, ինչպես իրենք էին դիպուկ քննաչում, իրենց զգում էին ինչպես «եզր մտագործի մտա»: Դա պայմանավորված էր այն պարզ պատճառով, որ ոչ միայն Կարմեյան կրոնավորներին, այլև բոլոր քրիստոնյաներին անվանում էին «սմմաքուր», «շներ», զանազան մեղադրանքներ հասցնում³⁰: Միաբանների քազմաթիվ նամակներում նշվում է, թե Իրանում կրոնավորները ոչ թե քարոզիկների, այլ ճգնավորի կյանք էին վաքում: Նրանցից շատերը նույնիսկ մարդկանց հետ խոսելու հնարավորություն չունեին: Կրոնավորներից մեկն ավելի քան մեկ տարի ապրելով Շիրազում, չէր տեսել քաղաքը:

Պատահական չէ, որ երբ հայր Էնջըլլան առաջին անգամ Իրան ժամանելով առիթ ունեցավ քարոզչության նպատակով երկար ժամանակ Իրանում հաստատված մի կրոնավորի ուղեկցությամբ հանդիպել Շիրազի կառավարչի հետ, ապա վերջինս նրան (կրոնավորին - Յ. Մ.)

դրոս էր քչել՝ անճնական վիրավորանք հասցնելով²¹։ Սա անմիջական հետևանք էր այն քանի, որ երկար տարիներ ապրելով Իրանում, կրոնավորը նույնիսկ չէր կարողացել պատասխանել կառավարչին, քանի որ չէր տիրապետում լեզվին։ Եթե կրոնավորները ժամանել էին Իրան որոշակի նպատակներ հետապնդելով, ապա լեզվի խնացությունը խիստ անհրաժեշտ նախապայման էր այդ երկրի քնակիչների հետ հաղորդակցվելու համար։

Պարսիկներն, իրենց հերթին, քննադատում էին կրոնավորների հագուստը, մասնավորապես նրանց բոքիկ ոտքերն ու սանդալները և նողկոմ այն մտքից, որ Կարմնյամները պետք է մտնեին գորգերով ծածկված իրենց տները։

Հար և նման օրինակները հիմք են տալիս հաստատելու, որ Իրանի և՛ կառավարող շրջանները, և՛ ժողովուրդը, թեև արտաքուստ ցուցաբերում էին որոշակի հանդուրժող վերաբերմունք Իրան ժամանած և հաստատված կրոնավորների նկատմամբ, այնուամենայնիվ, ներքուստ որոշակի հակակրամք ունեին նրանց նկատմամբ և հարկ եղած դեպքում քացահայտորեն արտահայտում էին այն։

Այնուամենայնիվ, ավելորդ չէ նշել, որ եթե շահ Մուլեյմանի կառավարման առաջին տարիներն այքի չընկան Կարմնյամների գործունեության ակտիվությանը, ապա վերջին տասը տարիներին նկատելիորեն ակտիվացավ նրանց գործունեությունը, որն, ամատարկելիորեն, կապված էր հայր Էլիասի (Եղիա (Elias of Albert)) անվան հետ։

Հայր Էլիասը 1682 թվականից Սպահանի կուսանոցի վանահայրն էր, իսկ 1687 թվականից՝ գավառական երեցը (ծխական քահանա)։ Ըստ Մուլեյմանի կառավարման այս շրջանում Կարմնյամները պարտակալան են իայր Էլիասին՝ շահի արքունիքում հաստատվելու իրավունք ստանալու համար։ Հայր Էլիասը ջանք ու կռիւղ շինայեց ձեռք բերելու համար այդ հրովարտակը, որով Ջուղայի Տունը վերաբացելու թույլտվություն ստացավ, իսկ Ջուղայի Տան քահանա Վասիլի մահվանից հետո հայր Էլիասը հրաժարվեց վանահոր իր պաշտոնից՝ գերադասելով հաստատվել գլխավորապես Ջուղայում²²։

Հայր Էլիասը ծնվել է 1643թ. հունվարի 28-ին, Մեմսում (Բեղզեա)։ 1660 թվականից Լուվեհի համալստրանում չորս տարի ուսանել է մաթեմատիկա և քժկություն։ 1675թ. Հոսմում Մուքր Պանկրատիոյի Կարմնյան, իսկ մեկ տարի անց՝ ընդգրկվում է իլհանական առաքելության մեջ²³։

Կարմնյան հայր Եղիայի գործունեությունը համընկել է Հոսմի և Ֆրանսիայի խոշորագույն քաղաքի Ռաֆայել դյու Մանի գործունեության հետ։ Անշուշտ, պետք է հիմք ընդունել այն իրողությունը, որ Եղիան Հոսմի այն հազվագյուտ քրոզիչներից էր, որին իսկապես Ռաֆայել դյու Մանը դրականորեն էր վերաբերվում։ Ավելին, վերջինս 1693թ. հոկտեմբերի 2-ին, իր մահից առաջ Հոսմ հղած քնութագրում այսպես է ներկայացնում հայր Ե-

դիսպին. «Իբրև ակամատես պիտի աճեմ, որ այն ժամանակվանից, երբ հայր Եղիսան, երջանկաբայանք միացավ հայկական միսիաներին (յուստը վերաբերում է հայոթյան շրջանում բարոզությանը – Ք.Մ.), նրա հուռի բոլոր հոգևորականները նրան ենթարկվում և աշխուժորեն աշխատում են առաքելության համար, ոգևորում են իրենց հնարավորության սահմաններում բոլոր նրա առաքելություններին, և շատ երկար կլինե՞ր բվել այն քաղցր-ծուրքաններն ու ծառայությունները, որ հայր Եղիսայի դարձի քերած հայերը մատուցել են ժամանակակից գործերին: Ահա թե ի՞նչու բոլոր քարոզիչները, լինեն հիսուսյան, դոմինիկյան, վերաբավոր միսիաների ֆրանսիացի քահանաներ, պետք է շատ եղախոսազարդ լինեն հայր Եղիսային և որչափ են նրան շնորհաշատ անկեղծությամբ: Այս ամենը մենք վերաբերում ենք ակամատեսի անալատությանը»²⁴:

Սպառնալուծում մկատելությունն աճում է Կարմելյանների քիվը: Ինչպես մշուժ է ամսանուն հեղինակը, որը, հավանաբար, միաբանության անդամ է եղել, նախկինում երբեք այդքան կարգիկ չէր հաստատվել Սպառնալուծում կամ Իրանի որևիցե վայրում: Նույնիսկ մշուժում է Ջուդայի մերձակա շրջաններից հավատափոխ եղած քաղցր քնակիչներ: Եանն ու չի ուշով հետևում էր կրոնավորների գործունեությանը: Այսպես, երբ Ջուդայում կարգիկ հավատքի հետևորդների քիվը մեծացավ, պարսից շահն ստիպված էր միաբաններին տեղափոխել Սպառնալուծում մեծաստան²⁵:

Կարմելյանների համար նպատակադր եղան շահի կառավարման վերջին տասը տարիները: Երկրի քայքայման ջղածություններն էլ ավելի խորացան նրա հագոթի՝ շահ Սուլթան Հուսեյնի օրոք (1694-1722թթ.):

Եան Սուլթան Հուսեյնի գահակալության տարիներին պետության կառավարման գործն անցավ շիա հոգևորականության և պալատական ներքինիների ձեռքը: Եանը դարձավ նրանց կամակատարը: Նա երաժարվեց կրթական հանդուրժողության քաղաքականությունից, որ իրականացնում էին իր նախորդները և արյունոտ հալածանքներ սկսեց ստանձինների դեմ՝ ախտների վերածելով նրանց մեկիցները: Կրոնական անհանդուրժողության քաղաքականության քիրախում հայտնվեցին մակ ջուղահայերը, որոնց մկատմամբ կիրառեց բռնի հավատափոխության դաժան քաղաքականություն:

Եան Հուսեյնը պետության բոլոր գործերը հանձնելով ներքինիներին, ինքն իր ողջ ժամանակն անց էր կացնում հարեժում, որի մախսերը կլանում էին նրա գանձարանի միջոցների մեծ մասը: Եան Սուլթան Հուսեյնը հարեժը համարում էր իր անձնական բազալորությունը. միակ բանը, որն արժանի էր ուշադրության²⁶:

Պետրոս Մեծի դեսպան Ա. Վոլինսկին կրոնական օրենքների մոլեռանդ պաշտպան շահի մասին գրում էր. «Այստեղի գլուխը հիմա այնպիսի մեկն է, որը ոչ միայն չի իշխում իր հպատակներին, այլ ինքն իսկ հպատակ է իր հպատակներին»²⁷:

Այս ժամանակահատվածի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել Լեոյի դիպուկ բնորոշմամբ «...Հուսեյնի թագավորության ժամանակաշրջանը Իրանի պատմության ամենամտալ էջերից մեկն է կազմում»³⁴:

Միաժամանակ պետք է նշել, որ շահ Մուլթան Հուսեյնի օրոք Պապ Ինոկենտիոս XII-ը (1691-1700թթ.) կրկին առաջ է քաշում ուժերի միավորման մասին գաղափարը, որը սակայն զրկաբաց չի ընդունվում շահի կողմից³⁵:

Հատկանշական է, որ 1703թ. ապրիլի 30-ին Սպահանի եպիսկոպոս Էլիասը մի խնդրագիր է ներկայացնում Կոնստնու (Կոնստն) XI Պապին (1700-1721թթ.) միաբանության համար անչափ կարևոր մի շարք էինմադրություններով: Նրանում ասված էր, որ շահը բարյացկամ վերաբերմունք և աջակցություն է գուցաբերել իրեն և իր համայնքին, ինչպես նաև՝ քրիստոնյա թագավորներին: Հայրը Էլիասը նաև ֆինանսական աջակցության խնդրանք էր ներկայացրել: Սպահանում և Ջուդայում գործող մյուս միաբանություններին աջակցելու կարիքի մասին ոչինչ չէր հիշատակվում: Առաջարկվում էր երկու եկեղեցի և մեկ դպրոց բացել Ջուդայում, ինչպես նաև՝ եպիսկոպոսական զգեստ հատկացնել իրեն: Ավելի չէ նշել նաև, որ Շահիմայանները(մեծահարուստ այս գերդաստանը հարել է կաթոլիկությանը 1646թ.), ընդառաջելով խնդրագրի հեղինակին, շուրջ 2,250 սևուղի փոխանցեցին³⁶:

Ուշագրավ է, որ 1708թ. Իրանի և Յրանսիայի միջև կնքված պայմանագրի 27-րդ կետով Իրանում հաստատված քարոզիչներին իրենց աքաղաղությունների, ծեսերի կատարման ազատություն էր տրվում: Նրանք պարտավորվում էին հարգել այդ երկրի իսլամաբնույթը և շիակառության դեմ ռոնձգություններ չիրագործել³⁷: Դրանով, փաստորեն, ապահովվում էր քարոզիչների հանգիստ և անվտանգ կյանքը: Հարկ է նշել նաև, որ պայմանագրի նույն կետով գործունեության ազատություն էր տրվում Կաթլիասի քաղաքներում, Սպահանում, Թավրիզում և Իրանի մյուս քաղաքներում բնակվող Կարմելյան, Հիսուսյան, Դոմինիկյան, Ավգոստինյան քահանաներին³⁸:

Շահի հրովարտակով Իրանում բնակվող ոլոր քարոզիչներին իրենց տներին, մենաստաններին, եկեղեցիներին վերակառուցման թույլտվություն էր նախատեսվում: Նրանց տրվում էր իրենց զործառույթների իրականացման ազատություն, մահացածներին թաղելու հնարավորություն: Մեկ այլ երավարտակ վերաբերում էր Իրանի կառավարիչներին, որով վերջիններս պետք է միաբաններին հետ հարաբերություններում պահպանեին քարեխոսություն: Մյուս հրովարտակը վերաբերում էր Կապուչինյան հայերին և այլն³⁹:

Անդրադառնալով Կարմելյանների գործունեության անհաջողությունների պատճառներին՝ պետք է նկատի ունենալ, որ, ըստ Լուրյան,

Կարմելյան կրոնավորներն իրենց գործունեության գրեթե բոլոր ժամանակահատվածներում ունեցել են դրամական միջոցների պակաս, որն, ինչ շուտք, ուղղակիորեն, ազդել է նրանց աշխատանքների արդյունավետության վրա:

Այսպես, շահ Սուլեյմանի գանակալության տարիներին Կարմելյան միաբանության ներկայացուցիչները համեստորեն տոնիկացնում էին Պապին, որ իրենք ֆինանսական աջակցության կարիք ունեն, որպեսզի կարողանան շարունակել իրենց գործունեությունն Իրանում, ռուս, փաստորեն, ի վիճակի կլինեին կերակրել իրենց և, քնակամարար, չէին բողմի ձեռնարկվածը: Ավելի շատ կանոն էր, քան բացառություն այն փաստը, որ Կարմելյանները, անույս պատրասեցների մեջ յղնկնելով, ստիպված էին լինում պարտք վերցնել:

Դեռևս 1695թ. իրանական քարոզչական կայաններում կրոնավորների թիվը գնալով սրկասում էր, որը պայմանավորված էր հիմնականում նրանով, որ հայերը փոխաքիններ չէին ունենում, նրանց շարքերը չէին համալրում նորերը և այլն: Նմանօրինակ վկայություն կա հայր Ռայմոնդի՝ 1709թ. սեպտեմբերի 13-ի նամակում, որտեղ նա գրում է, թե իրենք շատ քանի կարիք ունեն, հատկապես ընկերակիցների, քանի որ չուրջ հինգ տարի վերոնիշյալ հայրն ապրում էր միայնակ և եօզ էր տանում մի մեծ Տան մասին իր այգով (նկատի ունեւ մեծատանը): Փաստեր կային, որ միաբանությունը երեք տարվա ընթացքում կորցրել էր վեց - յոթ կրոնավոր²⁴:

Դժվար չէ նկատել, որ Կարմելյաններն իրենց գործունեությունն իրականացնում էի գրեթե նույն մեթոդներով, այն է՝ յուրաքանչյուր շաբաթ այցելում էին քրիստոնյաների տները՝ իրենց ընտանիքներին քրիստոնեական քարեարչություն ուսուցանելու ակնկալիքով, մկրտում էին մեռնող անհավատ երեխաներին, կանանց, տղամարդկանց, որանց համար մկրտությունն ատուցանալու վերջին հույսն էր: Այս եղանակով մկրտվածների թիվը հասնում էր չուրջ յոթ հազարի, որոնք երկնային արքայություն էին մտնում որպես քրիստոնյաներ: Հաճախ մկրտվողները ցանկանում էին, որ իրենց ընդունած սուրբ հավատը գաղտնի մնար:

Ջուդայում քարոզչական աշխատանքն ուղեկցվում էր պատարագով, օրենքաբարձր, աղոթքներով, իսկ արարողակարգի ավարտից հետո, որպես կանոն, փոքրիկ ողորմություն էր տրվում աղքատներին, ռուսեր, իրենց սովորության համաձայն, հավաքվում էին եկեղեցու շաբաբուրը: Եկեղեցուն կից դպրոցում ուսուցանում էին հայերեն, ճարտասանություն, փիլիսոփայություն, աստվածաբանություն և այլն²⁵:

Հարկ ենք համարում նշել նաև, որ Սուլեյման Հուսեյնի կատավարման տարիներին Ալեքսանդր Ա. Ջուդայեցին (1706-1714թթ.) համառ պայքար էր տանում կարգիկության դեմ²⁶:

Բազմաթիվ օրինակներ վկայում են, որ հայոց կաթողիկոս Ալեքսանդր չէր բույրատրում հայերին կաթոլիկ եկեղեցի հաճախել, ավելին, պատժում էր նրանց: Կարմելյանների Հոռն հղած մամակները լի էին բողոքներով, քն քարոզիչները և, ընդհանրապես, կաթոլիկները հետապնդվում են հայոց կաթողիկոսի կողմից: Այս կապակցությամբ հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ հայոց Ալեքսանդր կաթողիկոսը, ըստ «Կարմելյան տարեգրության» անհայտ հեղինակի հաղորդած տվյալների, չէր վարանել կաշառել բողոքական և իրանական պաշտոնյաներին, որպեսզի վերջիններս վճառեին և մույնիսկ ծեծեին քարոզիչներին, որն, ի դեպ, պատահել էր Կապուչինյան հայրերի հետ Թիֆլիսում և Գանձակում և Հիսուսյան հայրերի հետ՝ Շամախիում²⁷:

Համադանից Բաղդադի նախկապոսը տեղեկացնում է, որ «հայերն Ալեքսանդրի աջակցությամբ» (կաթողիկոս Ա. Ջուղայեցի - Թ. Մ.) պատրաստվում են Իրանից դուրս քչել քարոզիչներին:

Եշենք, որ Կապուչինյան հայր Փիթերն իր մամակներից մեկում հիշատակում է, քն հոռոմական եկեղեցու ամենակատաղի քչմամին հայերի կաթողիկոսն է, որն արքունիքում բավականին գոմար է մախում՝ ետ մղելու համար շահի կողմից իրենց տրված առավելությունները: Իսկ Կարմելյան հայր Վասիլը, որը հայերին համարում էր «իրենց հերետիկոսության մեջ համար», առաջարկում է մամակով դիմել «բարյացկամ» և «հոգատար» շահ Սուլթան Հուսեյնին, որպեսզի վերջինս կարողանա այնպես անել, որ հայերը ենթարկվեն Պապի հոգևոր հեղինակությանը, ինչպես նաև՝ ստիպել նրանց դադարեցնել իրենց նզովքը Պապի նկատմամբ²⁸: Մյնչլեռ Ալեքսանդր Ջուղայեցի կաթողիկոսը հենց 1709թ. Պապին հղած իր մամակում խնդրում է սամձահարել քարոզիչներին: Սակայն Պապից իր պահանջին ճակատակ բուղք է ստանում²⁹:

Ամփոփելով Կարմելյանների գործունեության արդյունքները վերոհիշյալ շահերի կատարման տարիներին, հարկ ենք համարում շեշտել, որ, ընդհանուր առմամբ, քարոզչական գործունեությունն իր փառքի գազարնակետին չհասավ: Պարսից շահերը, լինելով բարյացկամ Իրան ժամանած կրոնավորների նկատմամբ, միևնույն ժամանակ բավականին հետևողական էին և հետառես: Ամառարկելի է, որ քարոզիչների գործունեության անհաջողությունները պայմանավորված չէին միայն պարսից շահերի վերաբերմունքով. Կարմելյան քարոզիչներից քչերն էին, որ կարողացան քարոզչությունը հաջողությունների հասցնել (օրինակ, հայր Էլիասը):

Հարկ ենք համարում շեշտել նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ Սեֆյան շահերն այս ժամանակահատվածում «ընդհանուր քչմամու»՝ Օսմանյան կայսրության դեմ պայքարում որդեգրել էին չեզոքության քաղաքականություն, քանի որ քաջ գիտակցում էին, որ դա ընդամենը միջոց էր եվրոպական միապետների և, մասնավորապես, Հոռնի պապերի համար իրենց նպատակներին հասնելու համար:

Այսպիսով, քնն Կարմելյան քարոզիչները ժամանակ առ ժամանակ որոշակի հաջողություններ ձեռք բերեցին իրենց քարոզչական աշխատանքում, այնուամենայնիվ, իրենց գործունեության անարդյունավետությունը սեփյան շահեր Արքայա Երկրայդի, Սուլեյմանի և Սուլթան Հուսեյնի կառավարման տարիներին պայմանավորված էր ոչ միայն Իրանի կառավարող շրջանների հակահարվածով, այլ նաև միաբանության ներսում քույր տրված սխալներով ու քաջբողոմներով:

TEHMINE MARTOYAN

THE ACTIVITY OF THE CARMELITES IN THE YEARS OF REIGN OF SAFAVID SHAHS ABBAS II, SULAIMAN AND SULTAN HUSAIN

In the article it goes about the activity of the Carmelites in the years of reign of shahs Abbas II, Sulaiman and Sultan-Husain. During the reign of shah Abbas II things were not going well for the poor Armenian and Syrian Christians, because of a new grand wazir who was a bigoted Muhammedan and antagonistic to Christianity. Religious Pater makes circumstantial statements regarding the tyrannous rule of shah Abbas II.

It is remarkable fact, that the administrative and financial control of the missions in Iran and their endowment took over by Sacr. Congregation de Prop. Fide. This fact disturbed the Carmelites. In the reign of shah Sulaiman the turks again become militant in Europe and take Crete. So Pope Innocent XI exhorted Christian princes to ally, and sends envoys to shah Sulaiman urging him to take the opportunity and attack the turks but shah Sulaiman refused.

The contribution made by Father. Elias of S. Albert to the work of the Order, the direction in which his activities were bent from his first arrival, was radically different from that of his predecessors as vicar provincials in the previous hundred years. The letters from the members of the Order in or visiting Iran during this reign which have been preserved and afford material for the history of their work much fewer in number than in earlier times.

From the material which survives it is evident that the Discalced Carmelites missionaries during the reign of shah Sultan-Husain they were in need of a financial allowance in order to continue their missions and so that they may be able to feed themselves and not abandon the undertaking.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Sh 'u A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII-XVIII centuries, London, 1939, v. I, p. 356 (այսինքնակ "A Chronicle of the Carmelites").
2. Նույն տեղում, էջ 363:
3. Sh 'u նույն տեղում, էջ 363-364:
4. Sh 'u "A Chronicle of the Carmelites", p. 365.
5. "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 366.

6. Տե՛ս Կարապետյան Մ. Մ., «Իմամ Ջաֆարի» օրնոցը և արևելյահայերը XVII-XVIII դարեր, Պատմա-քանափրական հանդես, Ե., 1988, N1, էջ 219:
7. Տե՛ս "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 370.
8. Մեջբերումն ըստ նշվ. աշխ., հ. I, էջ 371:
9. Նույն տեղում:
10. Զաղվածքը՝ նույն տեղում, հ. I, էջ 372:
11. Նույն տեղում, հ. I, էջ 395:
12. Տե՛ս նույն տեղը, հ. I, էջ 396:
13. Иванов М. С., Очерк истории Ирана, М., 1952, стр. 77, այս մասին տե՛ս նաև՝ Всемирная история, период английского завоевания, Минск, Харвест, Москва, АСТ, 2000, том 14, стр. 124, Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-XIXвв., Л., 1949, стр. 294.
14. Տե՛ս "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 406:
15. Տե՛ս նույն տեղում, հ. I, էջ 408:
16. Զաղվածքը՝ նույն տեղում, հ. I, էջ 417:
17. Տե՛ս նույն տեղը, հ. I, էջ 421:
18. Նույն տեղում, հ. I, էջ 433:
19. Մեջբերումը տե՛ս ըստ նշվ. աշխ., հ. I, էջ 439:
20. Տե՛ս նույն տեղը, հ. I, էջ 446-447:
21. Տե՛ս նույն տեղը, հ. I, էջ 448:
22. Տե՛ս նույն տեղը, հ. I, էջ 450, 456:
23. Տե՛ս նշվ. աշխ., հ. I, էջ 859-866:
24. Կարապետյան Մ. Մ., Թաշիրյան Է. Խ., էջեր XVII դարի Փրփրի Նոր Ջուղայի պատմությունից, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Ե., 1998, N2 (95) էջ 84:
25. Տե՛ս "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 464:
26. Տե՛ս Новая история Ирана, Хрестоматия, М., 1988, стр 10.
27. Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Ե., 1959, գիրք երկրորդ, էջ 287:
28. Լեռ, Երկերի ժողովածու, Ե., 1986, հ. V, էջ 432:
29. Տե՛ս "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 494-495:
30. Տե՛ս նույն տեղը, հ. I, էջ 508-509:
31. Տե՛ս دکترمیرزااحمد حسین نوابی، روابط سیاسی ایران و اروپا در عصر صفوی، تهران، ۱۳۷۷، ص ۳۷۳:
32. Մեջբերումը՝ նույն տեղում:
33. Տե՛ս "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 494.
34. Զաղվածքն ըստ նշվ. աշխ., հ. I, էջ 514-516:
35. Տե՛ս նշվ. աշխ., հ. I, էջ 517-518:
36. Տե՛ս Այվազյան Ա., Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քառույթներում, Ե., 2003, էջ 68:
37. Տե՛ս "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 521.
38. Տե՛ս նույն տեղը:
39. Զամինյան Ա., Հայոց եկեղեցու պատմություն, մասն Բ, Նոր Նախիջևան, 1909, էջ 41, 96:

ԱՆԷՔՍԵՆ ՅԱԿՈԲԵՆ

ՀԱՅ-ՔԻՒՋԱՆ-ԴԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ Է ԴԱՐԻ ԿԷՄԵՐԻՆ ԵՒ ՋՈՒԱՐԹՆՈՑԻ ՏԱՃԱՐԻ ԿԱՌՈՒՅՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Վաղարշապատի մօտ, Ջաղաքադաշտի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու կամ Ջուարքնոց կոչումով փաղմբեմադարեան ճարտարապետության գլուխգործոցի կառուցումն առանցաբար վերագրում է 642/644-652/653 թուականներին¹: Նրա օժտմը կապում է քիզանդական կայսր Կոստանդ Բ-ի (Կոստաս, Կոստանդինոս) դեպի Հայաստան կատարած՝ Սեբիոս պատմիչի կողմից նկարագրված 652-653 թթ. արշավանքի ժամանակի հետ²: Առանել ուշադիր ուսումնասիրողների կողմից աննկատ չի մնացել նաև այն փաստը, որ նույն պատմիչի տեղեկությունների համաձայն՝ Ջուարքնոցի կառուցումն այդ արշավանքի օրերին չէր կարող աւարտում լինել (Սեբիոսը խոսում է, որ Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունու վախճանելից յետոյ Տայքից Այրարատ վերադառնալով, այսինքն՝ 657-658 թթ., Ներսես Շինող կարողիկոսը դեռ ջանում էր աւարտել տաճարի շինարարությունը), ուստի նրանք Ջուարքնոցի օժտմը քուսգրում են խաչորդ տասնամյակի սկզբներով (ըստ Արամ Տեր-Ղևոնդեանի՝ 661 թ.)³:

Ժամանակին մենք «Հայաստանը և Քրիստոնեայ Արեւելքը» միջազգային գիտաժողովում (1998 թ. սեպտեմբեր) ներկայացրած «Ջուարքնոցի տաճարի օժտման թուականը» զեկուցման մեջ, Մովսես Դասխուրյանցու «Պատմություն Արուսից» երկում պահպանուած տեղեկությունների քննութեամբ ճշգրտել ենք եկեղեցու նաակատիքի ժամանակը՝ 660 թ. գալում⁴: Աշխատանքն այդ ժամանակ շտպագրուեց, միայն կողմից, հետագայ պրպաումներից պարզ դարձաւ, որ աղբիւրների ուշադիր քննութիւնը ստիպում է վերանայել նաև Ջուարքնոցի շինարարութեան սկզբի ժամանակի մասին առանդական պատկերացումները: Ստորև կը վերծննք ներկայացնել առկայ սկզբնաղբիւրների ժամանակագրական տեղեկութիւնների մանրակրկիտ վերլուծութիւնը:

Կոստանդ Բ կայսր (641/642-668)՝ Ջուարքնոցի նաակատիքին մասնակցելու մասին վկայութիւնը պահպանուել է Ժ դարի վերջի պատմիչ Մովսես Դասխուրյանցու «Պատմութիւն Արուսից» երկի երրորդ

գրքի ժԵ գլխում: Ամբողջական հատուածը հետեւեալն է. «Բնկ Կոստաս՝ սորին [belr նորին]՝ որդի՝ ամս ԻԹ...: Եւ ի [aci չիք ի] նորին ժԹ ամին [clr չիք ամին] մտի կարողիկոս Հայոց տեք Ներսէս՝ ամս Ի. եւ հայ քուականն [belr քին] ՃԺ եւ մին էր: Սա էր ծայրագից նորին Կոստանդինի [a Կոստանտինի] եւ գանձիք նորա շինեաց զբազմապայծառ փարախն քանաոր հաւտից ի Զաղաքիդաշտի՝ զՍուրբն Գրիգոր. եւ ի նաւակատիս կոչեաց զբազաւորն Հռոմոց, ընդ՝ որ յաւեժ հիացեալ ընդ շինուածն՝ ետ երաման շինողացն գնալ զկնի իր [belr քազաւորին վիչ իր], զի գնոյնաձեռն յարմարեցէ ի պաղատանն: Եւ ոչ ժամանեալ գաղատոսն ի ճանապարհին վախճանիւր [belr վախճանի]»⁶:

Չնայած բերուած հատուածում մի քանի ժամանակագրական տուեալներ իբրեւ ակնյայտ սխալներ են ներկայանում, ժամանաբապէս՝ Կոստասի 19-րդ տարում (659-660), Հայոց ՏԺԱ քուականին (662-663) Ներսէս Գ Տայեցու (641-661/2) կարողիկոսանալը, սակայն աղբիւրագիտական ճշգրտումներից յետոյ (տե՛ս ստորեւ) պարզ է դառնում, որ ժ - դարում Մովսէս Դասխարանցու ձեռքի տակ եղած սկզբնաղբիւրը եզակի տեղեկութիւններ է պարունակել մեզ հետաքրքրող խնդիրների մասին: Տեղին յիշենք, որ, ինչպէս ժամանակին ցոյց է տրուել մեր աշխատանքներում, ՊԱ Գ գրքի ժամանակագրական տեղեկութիւններ պարունակող գլուխների մեծ մասը յանգում է հայ պատմիչի օգտագործած մի զբաւոր սկզբնաղբիւրի (այն սրայմանակնօրէն անուանել ենք «Աղուանից կարողիկոսների գաւազանագիրք»), որի քովամոլորութեան առանցքային մասը Մովսէս Դասխարանցին արտագրել է իր երկի եզրագրակէջ գլխում (Գ.իգ) հաւանաբար հէնց աղբիւրին յանգող «Անուանք հայրապետացն Աղուանից, անք եւ գործք նոցին» գլխագրի տակ, սակայն, միաժամանակ, նրա քազմարիւ կտորներն առանձնացրել ու դասաւորել է ՊԱ նախորդ գլուխներում⁶:

Անելացենք, որ այդ վերականգնուող գաւազանագիրքը մտել Աղուանից կարողիկոսարանում մի քանի դար շարունակ տարբեր փաստաբեւերի ու այլ գրուածքների հետ հատարուած յիշատակարաններից եւ կարողիկոսների ու նրանց օրօք տեղի ունեցած ինչ-ինչ անցքերի մասին ժամանակագրական նշումներից առաջացած մի հատարածոյի տպաւորութիւն է բողմում (այլուր կոչուած *տաժմատմութեամ կամ քորտի*): Նմանատիպ երկի ամենից յայտնի օրինակը է դարի վերջին¹⁰ Յովնան Մամիկոնեանի ձեռքի տակ գտնուած Գլակայ վանքի վանահայրերին վերաբերող նիւթերի ժողովածուն է, որի մասին պատմիչն իր յիշատակարանում գրում է. «Ժամանակագրութիւնս այս սկսեալ առ սրբոյն Գրիգորով Չենոբայ Ասորոյ, վասն որ ինչ յիւրեան տեղիսն գործեցաւ բողմայ գրով ի նոյն եկեղեցին, հաճոյ է բուեալ եւ այլոց յետոյ զնոյն պահեալ զկարգ միայն որ ինչ իշխան տանս այս առնէր քաջութիւն՝ իրարանչիւր հայր գրեալ գիր ժամանակին բողոյս»¹¹: Ընդ որում, ի տարբերութիւն, օ-

րիմակ, Մամիկոնեան պատմիչի՝ Մովսես Դասխուրյանցին, որպէս կանոն, ոչ թէ վերաշարադրում, այլ բառացի արտագրութեամբ է տալիս իր աղբիւրների քննակիքը, որն էապէս մեծացնում է նրանց՝ իբրև իրենց ժամանակաշրջանի սկզբնաղբիւրի հաստատութիւնը:

Այդ՝ Մովսես Դասխուրյանցու երկի վերջ քերտած հատումածով Ձուարքնոցի նառակատիքի մասին եզակի վկայութիւնից առաջ հաղորդում է, որ Ներսէս Տայեցիի կաթողիկոսը կառուցեց տաճարը («գրագրեապայծառ փարախն բանատր հատից ի Քաղաքխաչալի՝ զՄուրքն Գրիգոր») Կոստանդ Բ կայսեր յատկացրած միջոցներով («զանձիք նորա»): Կայսեր «չոսայութեան» մասին այդ պնդումը, քերես, պետք է գոմէ ինչ-որ մասով չափազանցուած համարել. մկատի ունենալով այն հասկանամքը, որ ժամանակակից Սեբիւսն ընդհանրապէս ոչինչ չգիտի Կոստանդի մեկնատութեան վերաբերեալ: Սակայն մեզ համար տունայ դէպքում առկի կարեւոր է այն, որ ՊԱ այն դրուագը քիչ քան է տալիս Ձուարքնոցի շինարարութեան սկզբի ժամանակագրութիւնը պատկերացնելու համար: Ըստ այդմ մեզ հետաքրքրող առաջին խնդրի մասին միակ աղբիւրը մնում է է դարի ակամատեա պատմիչ Սեբիոսի երկը:

Կոստանդ Բ կայսեր զօրավար Պոնոկուսի եւ Մուսխայի միջեւ հաշտութեան պայմանագրի կնքման (պատմագրութեան մէջ քուագրում է 650 թ.) յիշատակութիւնից յետոյ Սեբիոսը մի ամբողջ պարբերութիւն է նուիրում Ձուարքնոցի կառուցման ձեռնարկին. «Յայնմ ժամանակի, - գրում է նա, - արկ ի միտս իր կարաղիկոսն [SS կաթողիկոսն]¹² Հայոց Ներսէս շինել իր քնակութիւն մերձ առ սուրբ եկեղեցեացն, որ ի Կաղարչապատ քաղաքին՝ ի վերայ ճամապարհին, յորում, առնն, ընդ յատաջ [SS առաջ] եղև քազաւորն Տրդատ սրբոյն Գրիգորի: Եիմեաց անդ եւ եկեղեցի մի յանուն երկնաւոր Ձուարքնոցն, որոց երեւեալ ի տեսեան սրբոյն Գրիգորի քազմութիւն երկնաւոր զարացն: Եւ շինեաց եկեղեցիս քարձր շինուածովք եւ յքնաղ զարմաւաղեալք, արժանի աստուածային պատուոյն, որում նուիրեացն: Աժ ջոր եւ երբ զգնտոյն [Ա զգնտոյն] եւ արկ ի գործ զամենայն վայրսն առապար, տնկեաց [Ա տնկեաց] այգիս եւ ծառատունկս, եւ շուրջամակի պատուարեաց զքնակութեամբն զեղեցկաղիք յարինուածով քարձր պարսպաւ ի փառս Աստուծոյ»¹³:

Մջբեշուած պարբերութեան «Յ» սկզբնատառը (այդպէս նաեւ՝ յաջորդ պարբերութեան սկզբի «Ա»-ն) եւ մեզ հասած հնագոյն ամբողջական զոչագրում (ՄՄ, քիւ 2639), եւ ԺԶ դարի արժէքաւոր պատատիկի պահպանուած քերթում (երես Բ) մեծացումով ու կարճացումով է այսինքն, ինչպէս մկատել է երկի վերջին հրատարակիչը՝ «Սեբեոսի պատմութեան» նախնական քննադրում ... հաստուածը մինչև պարբերութեան վերջը կազմած է եղև առանձին գլոխ, կամ էլ ընդօրինակողների կողմից ընկալուել է որպէս առանձին մաս»¹⁴: Տաւօք, հրատարակիչներն այդ զլսի առանձնացումը չեն կատարել (ընդհանրապէս, Սեբեոսի տեղեկու-

թիւները քննելիս առիպում ենք լինելու պարբերաբար անդրադառնալ ձեռագրական քելուզ եւ սուղ նիւթին. որից լուրջ շեղումները բնորոշ են լուրջ, այդ թու՛մ եւ վերջին, քննական հրատարակութիւններին. այդ մասին մանրամասն մեր յատուկ աշխատանքում¹⁵:

Չուարթնոցի շինարարութեան ձեռնարկին նուիրում Սեբիտսի հատուածի ճշգրիտ ժամանակագրութիւնը վերականգնելը մի փոքր դժուարութիւն է առաջացնում. որը սակայն յարթահարում է Թէոփանէս Խոստովանողի տեղեկութիւնների օգնութեամբ: Ըստ վերջինիս՝ արարմանի ռազմական ակտիւութիւնը մի քանի տարուայ ընդմիջումից յետոյ վերսկսուեց Կոստաս կայսեր 7-րդ եւ Օսման ամիրապետի 3-րդ տարում, այսինքն՝ 647/648 թ., երբ «Մուսլիան ծովով արշաւեց Կիպրոսի վրայ», յաջորդ տարուայ (648/649) իրադարձութիւնների մէջ ժամանակագիրը նշում է Կիպրոսի գրաւումն ու անկումը, իսկ կայսեր 9-րդ տարուայ համար (649/650) գրում. «Ռուսուրդ արարքներով արշաւեց ընդդէմ Իսաւրիայի, կոտորեց, շատերին զերեւարեց... Կոստաս կայսրը ոճն Պրոկոպիոսի հաշտութիւն կնքելու համար Մուսլիայի մօտ ուղարկեց: *Երկու տարի ժամանակով հաշտութիւն կնքուեց, որի համար Մուսլիան Դամասկոսում պատանդ պահեց [կայսրերայր] Թէոդորոսի որդի Գլիգորիոսին»*¹⁶: Սեբիտսը որոշ չափով տեղեակ է արեւմուտքում տեղի ունեցած զործողութիւններից, որոնց մասին նա գրում է նոյն տարիների հայաստանեան ռազմական իրադարձութիւնների մանրամասն նկարագրութիւնից յետոյ՝ «Իսկ որ ի կողմանս Պաղեստինացոցն...» ռեալեան անցումով: Նա եւս նշում է Կիպրոսի Կոստանդինա (քնագրում՝ Կոստանդնուպոլիս) քաղաքի մօտ տեղի ունեցած «մարամարտութեան» մասին, որտեղ արարքներն (առաջին տարին) անյաջողութեան մատնուեցին: Ասլա պատմիչն անցնում է հաշտութեան բանակցութիւնների պատճառներին ու ընթացքին՝ տալով Թէոփանէսից շատ անելի մանրամասն տեղեկութիւններ եւ աւարտելով պայմանագրի յիշատակութեամբ. «Արդ՝ իբրեւ ետեւ Պրոկոպ գիրամանն [Պատաս գիրամանն] արքունի եւ լուս բանս ի զառքացն՝ զնաց զհետ ճոցա ի Դամասկոս առ Մուսլիան իշխան զարուն Իսմայելի. եւ յայտնեաց զչափ սակին եւ ասաց զտանմանն [Պատաս գրամանն եւ ասաց զչափն սակի փ/ս զչափ...զսահմանն] եւ առ զհաշտութիւնն [Պատաս գիւտութիւն] եւ զնաց»¹⁷:

Ինչպէս ասացինք, դրանից առաջ Սեբիտսը նկարագրում է Հայաստանում տեղի ունեցած ռազմական զործողութիւնները: Հատուածի սկզբի բուսգրումը («Եւ ի զայ միտում ամի [Պատաս ամին] նկն զառն Իսմայելի յԱտրպատական եւ բաժանեցան յերիս. առաջ մի՛ յԱլքաբատ [Ա. Պատաս յԱրաբատ փ/ս յԱլքաբատ (Ա/հիրդ. = <՛)]: եւ առաջ մի՛ ի Սեպիական գնդին կողմանս, եւ առաջ մի՛ յԱրուսնս») կապում է պատմիչի՝ միայնով շարադրանքում տուած ժամանակագրութեան հետ: Իսկ դա սկսում է Կոստանդին 5-րդ տարուայ, այսինքն՝ 646 թ. յիշատա-

կրթւնից¹⁹, որի տակ Սերիտսը բուսագրոմ է խորով Ենամ պատուա-
նունը կրած Սմբատ Բագրատունի Վրկանի ծարգպանի (ըստ ԻԷ գլխի՝
վախճանում 617/618 թ.) որդու՝ զեռես Վերակ կայսեր վերջին տարի-
ներից հարածական Վարազտիրոց ասպետին ու նրա «ասպետամբակից-
ների» աֆրիկեան արքայից ոմն Թեոդորոս նորանշանակ զօրավարի
խնդրանքով եւ կայսեր բարեհաճութեամբ վերադարձնելը («եւ հրամա-
յեաց ամէլ զնոսս ի քաղաքն բազաւոցական... եւ անդն կարգեաց ի
կարգն առաջի՝ յամին հիմզեդորդի բազաւորութեան իւրոյ: Նոյնպէս եւ
զՎանհանն հորխառունի եւ զայլ ես»)՝: Դրանից յետոյ մինչև յաջորդ
բուսականի յիշատակութիւնը Սերիտսը պատմում է հետևեալ իրադար-
ձութիւնների մասին. Կոստանդի կողմից Թուոմա իշխանին Հայաստան
ուղարկելը; վերջինիս եւ այստեղ «Հայոց իշխան» անուանում Թեոդ-
որոս Ռչտունու միջոց ծագած հակաաւթինները՝ կայսրութեան եւ այս-
տեղ «Մարաց իշխան» կոչում և Ատրպատականի Ստրասնեան սպանակե-
տի յարաբերութիւնների առիթով²⁰; Հայոց իշխանին ձերբակալուած
Կոստանդնուպոլիս ուղարկելը եւ կայսեր արդարացուցիչ վճռող նրա օգ-
տին ու Թուոմասին անարգելով պատուազօրեկ անելը; Վարազտիրոց աս-
պետի եւ Թեոդորոս Ռչտունու զերմ հանդիպումը; կայսրութեանը ենթա-
կուելոց ըստ երեւոյթին խոստովող Վարազտիրոցի («Բայց ասպետ ոչ
կարաց նուսճել ընդ իշխանութեամբն Յունաց...») զարտնի մեկնումը
հայրենի Տայք; Հայոց զօրականների ու նախարարների եւ Յունաց Թեո-
դորոս զօրավարի կողմից Նեքսես կաթողիկոսին նրա մօտ ուղարկելը;
Վարազտիրոցի համաձայնելը՝ ենթարկուելու Կոստանդ կայսեր, նրա-
նից կիրաւարդատի տիրոջը եւ «զիշխանութիւն աշխարհին» ստանա-
լը, սակայն յանկարծակի հիւանդանալն ու վախճանուելը: Այսբանից յե-
տոյ է Սերիտսի քննակիր յայտնում (սկսելով կարծիք գլխատառով)՝ «Եւ
յետ այսորիկ արծակեաց զԹեոդորոս Ռչտունեաց տէրն ի Հայս մեծաւ
պատուով, եւ ետ նմա զնոյն իշխանութիւն զարազաւորութեան, եթէ կամի-
ցին իշխանքն Հայոց, եւ եթէ ոչ կամիցին, եւ եկն կարգեցաւ ի նոյն իշխա-
նութեանն», սպա շարժմակում, «Եւ եղև ի գալ միտում ամի եկն զարն
Իճմայեի յԱտրպատական...»²¹:

Ղեռար չէ նկատել, որ վերը բուսրկուած իրադարձութիւնների
մեծ ծաւալից ելնելով՝ Սերիտսի նշած այս «միսս ամը» ճիշտ կը լինէր վե-
րագրել ոչ թէ նախորդող քննակիր վերջին բուսկանի (այսինքն՝ Կոստան-
դի 5-րդ տարուայ), այլ պատմիչի յիշատակած վերջին իրադարձութեան
(այն է՝ Թեոդորոսին Հայաստան ուղարկելու) յաջորդ տարուան, ընդ ո-
րում դրանց միջեւ ենթադրելով զոմէ մէկ տարի ժամանակահատուած:
Այսինքն, համարելով, որ Թուոմաս զօրավարին Հայաստան ուղարկելոց
մինչեւ (ըստ ամենայնի՝ նրա լիազօրութիւններով) Թեոդորոս Ռչտունուն
հայրենից վերադարձնելը յայտնի իրադարձութիւնները տեղի են ունեցել
646-647 թթ., արդարացում կը լինէր Ատրպատականից արարական ե-

րիք զօրայսմբնի ղէպի Այրարատ, Վասպուրական եւ Աղուանք ներխուժումը բուազքել 648-ի սկզբներով եւ ըստ այդմ կապել ոչ բէ արարա-քի-զանդական եռամեայ պատերազմի սկզբի (ըստ Թեոփանեսի՝ Մուսիկայի մատարածմովի Կիպրոս ներխուժելը 647-ին), այլ նրա հետագայ ծաւալման հետ:

Իր յաջորդ քուականը Սեբիոսը նշում է արարական ներխուժման ընթացքը որոշ չափով նկարագրելուց յետոյ: Նա յայտնում է, որ «որք ի կողմանս Սեպիական գնդին՝ արչաւեալ սփոեցան [Պատառ սփռան], եւ [Պատառ չիք եւ] հարեալ զամենայն կողմանս զայնոսիկ սրով սուսերի՝ առին զաւար եւ զգերութիւն», ճակատամարտեցին Հէրեան քերդի ղէմ, սակայն չկարողացան զրաւել այն²², միշտ առլպէս անյաջողութեան մատնուեցին Ողտակու ամրոցի մօտ, որից յետոյ շրջապատեցին Արծափի քերդը (Կոզովիտ գաւառում, նրա Դարոյնք կենտրոնից ոչ հեռու): Վերջապէս, շարադրելով այդ քերդի պաշտպանութեան մանրամասները՝ պատմիչը նշում է նրա անկման ճշգրիտ օրը (ընդ որում Ա-ում մախադատութիւնն սկսուած է կարմիր գլխատառով²³, իսկ Թ. Միհրդատեանցը նրանով է սկսել իր բնագրի հերթական գլուխը). «Եւ եղև յամին ճրկոտոյցի [այսպէս մեզ հասած ձեռագրերում - Ա. Յ.] Կոստանդնի, յամեանն հոռի, որ ար ՚ԴԳ էր ամսոյն, յաւուր կիրակէի, ընդ առաւառս, ճչեցին Իսմայիլացիքն ի բերդին...»²⁴: Սակայն արարաների յաջողութիւնն ի վերջոյ վերածուեց խաչոյ պարտութեան. գերիների քազմութեամբ Արծափից հեռացող 3000-ամոց բանակի վրայ յարձակուեց Հայոց զօրավար Թեոդորոս Ոչուտնու զօրաջոկատը, որին յաջողուեց ջախջախել աւարառունքին եւ կոտորել մեծ մասին, այդ բուն՝ անունով յիշուած երկու «զօրքի իշխաններին»: Կարեւոր է բուն մասն Սեբիոսի տեղեկութեան աւարառը, ըստ որի՝ յաղթանակած Թեոդորոսը ռազմաւարից մտերմեր ուղարկեց Բիզանդիա («Եւ ետ տանել զարավարն Հայոց զընծայս Կոստանդնի ի պատերազմն զըմտիր ընտիր երկվարացն Կ ճի, զոր առեալ արցայի՝ ուրայս եղև ինքն եւ ամենայն պաղատն. եւ արձակեաց անդրն շնորհակալութիւն մեծ»): Դրա էլֆորիկ ոճից, քերես, այն տպաւորութիւնն է առաջանում, որ Արծափի ստորոտում հայերի յաղթանակը ժամանակով շատ հեռու չի եղել ընդհանուր պատերազմական գործողութիւնների աւարտից: Շարունակութեան մէջ Սեբիոսը խիստ համառօտակի նկարագրում է միւս ուղղութիւններում արարաների ռազմական առաջխաղացման ընթացքը (այստեղ էլ նրանք որոշակի յաջողութիւնների են հասնում. մի զօրաբանակն անցնում է «մինչեւ ի կողմանս Տայոց, Վրաց եւ Աղուանից», աւարով ու գերիներով վերադառնում Նախճաւանի ամրոցը շրջապատած զօրքերի մօտ, թլպէտ այն չեն կարողանում զրաւել, սակայն զրաւում ու աւարի են մատնում Նոբանի քերդը), իսկ հատուածի վերջում անդրադառնում է բուն Կայսրութեան տարածքում ընթացած կռիւներին

(«Մեկ որ ի կողմանս Պաղեստինացոցն...» անցումով) և եռամսյա հաշտության կնքման հանգամանքներին²⁵ :

Դեռևս 1930-ական թթ. սկզբին Յակոբ Մանանդեանը պարզաբանել է, որ վերջ նշուած բուսազրման մէջ գրչական սխալ է սպլոյել, և Սեբիտսի քնօրինակում անհրաժեշտ է ենթադրել Կոստանդ կայսեր «ճոկ-տոյո» (վաղ քնագրում «Բ-երոյո») ընթերցման փոխարէն «Ը-ճոյոյո» («տօթեյոյո») բառի եղած լինելը (Ը և Բ երկաթագիր տատերն, իրօք, գրեւածներով բառականխն մնան են և յաճախ են շփոթում գրիչների կողմից)²⁶ : Ուսումնասիրողն իրատացիօրէն նշել է, որ տուեալ հատուածում պատմիչի շարադրանքի ենթակամութիւնը շատ կանոնադր է, և ամենար է, որ յատուկ Կոստանդի *ատօջին*, *ճոկտոյոյ* և *հինգճոյոյոյ* տարիների իրադարձութիւնների յիշատակումից յետոյ մա յանկարծակի մտրից վերադառնար երկրորդ տարուան, միւս կողմից՝ Արծափի գրամանը նախորդած պատմական իրադարձութիւններն իրականում հասնում են մինչև 649-650 բուսականները, այսինքն՝ Կոստանդի Ը-երոյոյ կամ Թ-երոյոյ տարիները, իսկ հաշուի առնելով, որ Հայոց հոռի ամսուայ 23-ը, այսինքն՝ օգոստոսի 8-ը, կիրակի է եղել 650 թ. (649-ին այդ օրը եղել է շաբաթ), Յակոբ Մանանդեանն ի վերջոյ կանգ է առել «յամին Թ-ճոյոյոյ Կոստանդի» ընթերցման հաւանականութեան վրայ²⁷ :

Լիովին ընդունելով Յակոբ Մանանդեանի եիմնական փաստարկումների ամենբնեյաթիւնը՝ անհրաժեշտ է միայն մի ճշգրտում կատարել: Թերևս առանկ արդարացեալած կը լինէր ոչ թէ երկաթագրում առելի հազուադէպ հանդիպող Թ-Բ վրիպակի ենթադրութեամբ կանգ առնել 650 բուսականի վրայ, այլ հետեւելով մրա առաջարկած միւս տարրերակին և Արքանահ Չամիհեանին՝ ենթադրել, որ գրչական վրիպակ է տեղի ոմնեցել օրուայ թիւն ընդօրինակելիս՝ ԻՉ, փոխանակ Սեբիտսի քնօրինակի ԻԶ վերականգնելի օրանամարի: Իրօք, երկաթագիր (այդպէս մաև յտրոգիր և շրագիր) «Գ» և «Լ» տատերը ամենից յաճախ են շփոթում գրիչների կողմից²⁸, իսկ 649 բուսականին Հայոց տամարի ՂԹ բուսականի երկրորդ՝ հոռի ամսուայ 24-ը, այն է՝ օգոստոսի 9-ը, եղել է կիրակի²⁹ :

Ընդմիջելով եիմնական քննութիւնը՝ այստեղ նշենք, որ մեր կարծիքով՝ Հայաստանում պատերազմական գործողութիւնների՝ վերջ նկարագրուած աւարտական փուլին է վերաբերում մաև Սեբիտսի ժօռ եետազայ մի անուղղակի հատուածում, իսկ Ղևոնդի ժօռ մանրամասն, քայց որոշ չափով խաթարուած ենթատեքստում պահպանուած պատմութիւնը՝ Կոզովտում ու հարեւան Մարդոցայրում Թւորոսու Ռչատում և Պտկոպ գօրապետի վարած ռազմական գործողութիւնների մասին Նախմուտանի կողմերից գերիմկելով ու աւարով դէպի Ատրիք հեռացող արաբական զօրաքանակի դէմ: Ըստ Սեբիտսի հետազայ շարադրանքի մի հատուածի՝ եռամսյա հաշտութեան խախտումից յետոյ, 652 թ. Հայաստան ներխուժել մուսուլման Կոստանդ կայսրը *այդ պահին Հայոց*

սահմանից դուրս գտնուող իր գործից լսում է հետեւեալ բողոքները (որից յետոյ 100-հազարանոց քանակով մտնում է Դեբրեան)։ «Եւ անբաստանորիս անձնայն զարագն Հոռոմին եւ արտուց գն-շտումեաց տեառնն լինէին եւ զՀայոց առաջի բազաւորին իրեանց վասն *ճարտածոց*, որ Եղեն ի *Մարտոգէտ*, զի ասացին, թէ՛ «Միարանեցան ընդ Իսմայիլացիսն, զմեզ վատահեցուցին եւ զզարսն ճապարհե ծառն յասպատակ յԱոր-պտուական, եւ զնոսա ածին ի վերայ մեր յանկարծակի եւ հարկանել Ետուն զմեզ, եւ մեր ամենայն ինչ անդ անկար։ Բայց թող *հրթարն ի Հայոս*...»։ Կարծում ենք, որ հնարարոք չէ գտնել մէկ այլ ընդունելի տարբերակ, թէ ուրիշ ե՞րբ կարող էր բիզանդական գործը կրել «ճարտածներ», որոնց համար արամաքանական լինէր կայսերը բողոք ներկայացնել 652 թուականի այդ վերստին Հայաստան մտնել-չմտնելու վճիռը կայացնելու պահին։ Այլ կերպ ասած, ոչ մի կերպ հնարարոք չէ համաձայնել Յակոբ Մանանդեանի քերտօրէն քրթին տրուած կարծիքի հետ, ըստ որի՝ 552-ին բիզանդացի զօրականների բողոքները կարող էին վերաբերել 642-643 թթ., այսինքն՝ 10 տարի առաջ տեղի ունեցած կռիւների ժամանակին³⁰։

Ինչ վերաբերում է Դեռոնդին, ապա նա, ընկնելով ակնյայտ անախրոնիզմի մէջ՝ իրեն ծասած պատմութիւնը (զլուխ Բ) մի մախարանաւոյալ արարքերու քեան մէջ կապում է Պարսից Յազկերտ արքայից արքային սլարտութեան մատնելու *եւ տպանելու* հետ (ըրականում՝ Միջին Ասիայում !), որից յետոյ արաքական գործի մի հատուածը *քածանում է եւ Պարսկաստանի կողմից* ներխուժում Գողթն ու Նախճատան (ապա այնտեղից բռնում յետդարձի ճանաչարիչ Արտազ զաւառով)։ Իրականում դժուար չէ վերականգնել, որ պատմիչի մեզ անյայտ աղբիւրում խօսքը զնացել է պարսիկներին *Ատրպատականում* ցախջախելու եւ 648 թ. այդ աշխարհին վերջնականապէս տիրելու մասին, որին յաջորդեց երեք ուղղութեամբ ներխուժումը Հայաստան։ Ըստ բուն շարադրանքի՝ Թեոդորոս Դ-շտունին երկար համոզում է Կոզովիտ զաւառում, «ի սահմանս Բազուժօրոյ եւ *Մարտոգայից*» քանակաւ Պոռկուպ զօրավարին՝ յարձակուել գերիներով ու աւարով վերադարձող արարների վրայ։ Ինքը մի յաջող դարան է գործում եղբարսն կոչուած վայրում, հակառակորդին լուրջ վնասներ ծասցնում, քայց դաշժակցի պախտօրիւնից ու ծուլօրիւնից սլտնելով՝ հեռանում Գառնի զաւառ, իսկ Պոռկուպի բախումն արարների հետ աւարտում է քիզանդացիների յայտատակ պարտութեամբ ու փախուստով³¹։ Արարները հաւաքում են նաեւ, նրանց *քանակի աւարը* («զկապուտ քանակին») եւ հեռանում իրենց երկիրը, ինչպէս զլխի վերջում նշում է պատմիչը՝ Աբու Բաքրի, Օրմանի ու Անրի 22-րդ տարում, որից յետոյ «անս Գ» դադարում են Հայաստանի վրայ յարձակուելուց՝ մինչև այդ «իշխաններն» 26-րդ տարին։

Ղևոնդի՝ ի քարեբախտութիւն հետագայ տառմնասիրտի պահպանած (քեզուզ եւ պատմիչի ունեցած մնացեալ նիւթի հետ ճիշտ չհամարդուած) այս պատմութեան կիմնական դրուագները (մի մասը՝ մեր կողմից ընդգծուած) ակնյայտօրէն համապատասխանում են 647/648-649/650 թթ. արարա-քիզանդահայկական պատերազմի (նրէ այն ընկալենց իննց որպէս այդպիսին²²) վերջին փուլի յայտնի իրողութիւններին: Անգամ գլխաւարտի թուագրումը, որը տառմնասիրողները կողմից առտեղապէս համարուել է խառնակ ու անուշադրութեան մատնուել կամ կիսատ մեկնաբանութիւններէ արժանացել²³, բուն է. թէ ճշգրտութեան տարր է պարունակում: Հայ մատենագրութիւնը քափանցած եւ Մովսէս Դասխարանցու երկի մէջ քառուցի արտագրութեանը մտած մի երկում պահպանուած ժամանակագրական առանդոյթի համաձայն՝ Մահմեդ ճարգարէի մահը եւ Աբու Բաքրի իշխանութեան գալը թուագրում է Հայոց տոմարի <Եր թուականով (626 թ. յունիս 23 - 627 թ. յունիս 22)²⁴: ՊԱ Գ.ա գլխի վերջում եւ Գ.թ-ի սկզբում կարդում ենք. «Ի վնու կեր թուականին [bcir ամի թուոյ] Հայոց երեւեցաւ Մահմետն [a մուպնն Մահմետ] ի Մողին Եանաստանի... Ի Ժ-երորդ ամին մտաւ, յառոյ երկշարքի, յամսեանն շահոյաբխաղով [a շահտաբի աղաւաղի, er շահոյաբխաղոյ] յերկունս [a յերկուց]՝ կալեալ զիշխանութիւնն անս Ժ... երկրորդ իշխան [a իշխանութեանն] Տանկաց զկնի Մահմետի մտաւ Աբու Բ[ա]քր Աբի Կահիեան [a յԱբի Կահիեան] եւ կալաւ զիշխանութիւնն անս Թ [աղղելի է «Թ». հմմտ. Ե. Արսնց. Զմնութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու, էջ 119 - Ա. Ե.]:» Գումարներով 626/627-ին Ղևոնդի արքիւրի նշած 22 տարին՝ կը ստանանք 640-ական թթ. վերջին տեղի ունեցած եռամեայ պատերազմի արարական փուլի ժամանակը. իսկ 26 տարիների գումարը մեզ կը հասցնի 653 թ. Հարիբ իբն Մասլամայի՝ Հայաստան մտնելու եւ Թեոդորոս Ռշտունու հետ համատեղ Մարիանոսի գլխաւորած քիզանդական ուժերի դէմ վարած լայնածաւալ գործողութիւնների ժամանակին:

Աղքիբազեւոներին չպետք է շփոթութեան մէջ գցի այն կամգամանքը, որ Ղևոնդը, եւս մէկ անգամ օգտագործելով Աբու Բաքրի առաջին տարաւանով թուագրումը (յաջորդ՝ Գ գլխի երկրորդ մասում, Արծափի ճակատամարտի մասին պատմելիս) արքիւրների տրամադրած նիւթերը թուականին սխալ ընկալելու հետեւանցով պարզապէս գումարման գործողութիւն է կատարում եւ ստանում ամիջ ալ-մուճնիների՝ բոլոր տեսակի հաշուարկներով ժամանակավիշտ 36-րդ տարին: Ուշադիր ցննութիւնից ամիցապէս երևում է, որ Արծափի դէպքերի մասին պատմիչը գրել է՝ օգտուելով Սեբիոսից, սակայն Մարդուցայքի դէպքերի համար (գլուխ Բ) նա ակնյայտօրէն ունեցել է մէկ այլ սկզբնաղբիւր, որի ցնոյթի մասին միայն նեթարդութիւններ կարելի է անել: Անելն, ամենայն հասանականութեամբ, Ղևոնդի ձեռքին եղել է նաեւ մի երրորդ սկզբնաղբիւր.

որը նա օգտագործել է (տեխնալոգիայի Մեթոդի քաղամ առնչի մանրամասն տեխնիկներն ու սեփական խոհերը) իր Գ գլխի առաջին կեսի շարադրանքն առանալու համար՝ Կոստանդ Բ-ի *ճրվորոյ տարիս*՝ Դուինի գրաւման մասին: Իմպլեւ ենթադրել է դեռես և, Արոնցը, դա, հասանաբար, հենց Փիլոն Տիրակացու՝ 686 թ. գրուած «Ժամանակագրութիւնն» է, որը Դուինի առումը նշուած բուականին վերագրող երկերից ամենաինն է («Կոստանդին որդի Կոստանդիանի [ԸՄ Կոստանդինի], բոն Հերակդի, ամս Իմ: Ի սորա Բ ամին առա Դուին ի Տաճկաց [ԻՐՄ Տաճկաց՝ ի Դ բուականին], եւ եղեւ [ԸՄ յՊ եղեւ] համար գերելոցն Լեւն»)՝:

Արդիւրագիտական առումով այստեղ նշենք մի կարեւոր հանգանակը. Դուինի գրաւման նոյն բուականը (Կոստանդի երկրորդ տարին) յայտնող հետագայ պատմիչները օգտուել են կամ Փիլոնի «Ժամանակագրութիւնից», կամ Դեոնիցի (որը, իմպլեւ տեսնում ենք, նոյնպէս, հասանաբար, օգտուել է Փիլոնից), այդ բոլմ՝ նաեւ ՊԱ-ի Գ.Ժն գլխի աղբիւրը՝ Արտանից կաթողիկոսների վերականգնող գաւազանագիրքը (վերջ նշուած քերուկ-տոհմամատեանի կազմում), թէկուզեւ առկայ ձեռագրերի պահպանման քննարկ («Կոստաս ...ամս Իմ: ի սորա *հինգ* (!) ամին Արաբիա [*bcfr* Արաբիա] կոխն եղև, եւ ի *վեցին* Տաճիկը էին ի Հայս, եւ առա Դուին ի Տաճկաց, եւ որը գերեցանն [*bcfr* գերեցանն] Լեւն՝ բուցան») բուականը ուրիշ է՝ Կոստանդի *վեցերորդ* (!) տարին³⁵: Միննոյն ժամանակ յիշենք, որ Դուինի առումը քոչոր մանրամասնութիւններով նկարագրող ժամանակակից ու ըստ էութեան ակամատես Մեթոսն այդ իրադարձութիւնը կապում է 641 թ. մարտին մահացած Հերակլ կայսեր որդի ու կայսերակից Կոստանդին Գ-ի (Կոստանդ Բ-ի որդ) մի քանի ամիս տեւած միանձնեայ տիրակալութեան ժամանակի հետ («Մուտս Երակլոս, եւ բազադրեաց որդի նորա Կոստանդին: Եւ ոչ որ ընտրեցաւ զաւրավար Հայոց... Եւ ել զադր ապականիչ յԱսորեստան կողմանն...» եւ այլն): Ըստ պատմիչի հարցոյթած մանրամասների՝ Դուինի գրաւման ժամանակ Հայոց կաթողիկոսը դեռ Եզրն էր («Եւ եղեւ այս յամս Եզրի կաթաղիկոսի»), բայց նրան հենց «ի նմին ամիս» (Դուինի առումից յետոյ, ուրեմն՝ տարի-վերջին) «յաջորդեցաւ... յարոս կաթաղիկոսութեան» Ներսէսը (641-662 թթ.): Երբուն է անգամ քաղաքի անկման ստույգ օրը՝ «որ ադ Ի էր Տրէ ամսոյն», որն այսպիսով՝ գրեթէ միանշամակօրէն 641 թ. հոկտեմբերի 6-ն է³⁷: Ընդ որում՝ պատմիչը նշում է նաեւ Դուինից գերեւաբուսութեան նոյն քիւր՝ 35 հազար մարդ³⁸: Արդ, եթէ ընդունելի է մեր ենթադրութիւնը՝ Աեոնդի կողմից իր Գ գլխի առաջին մասում երկու «եզ *յարտն* հեղինակների՝ Փիլոն Տիրակացու եւ Մեթոսի տեխնիկների զուգադրման մասին³⁹, ապա զուցէ իմաստաւի՞ց է լուրջ ուշադրութիւն դարձնել *այլ* բուագրման տարբերակով (Կոստանդի Բ *տարի*) Դուինի առման այսպիսով *միակ* «Ժամանակակից» յիշատակութեան ակնյայտ *հպանցիկ* քննարկ վրայ, Փիլոնն, իրօք, ուրիշ ոչինչ չգիտի, բացի խնդրոյ առարկայ բուագրումից ու

գերիները ԼԵՆ քույր: Քույր է. քե հպանցիկութեան այս սրտազան քա-
ւարար հիմք է համարելու, որ Դուինի անկումը Կոստանդին Գի որդի
Կոստանդին երկրորդ տարուամ վերագրելու մասին դրանից մօտ կէս դար
անց զրուած «Ժամանակագրութեան» պնդումը, ամենայն հաւանակա-
նութեամբ, արդէնք է ինչ-որ մի (տուեալ դէպքում կարեւոր չէ, քե ինչ)
քիչքիմացութեան: Եւ այդ դէպքում, քերես, տեղին է պարզապէս վերա-
նայել պատմագրութեան մէջ առանց արդիւրագիտական հաւաստի հիմ-
քի արմատատարած դրոյթը՝ 642-643 թթ. իբրեւ քե տեղի ունեցած արա-
բական զօրքերի ներխուժման վերաբերեալ⁶¹:

Տեղին նշենք, որ 642-643 թթ. կենտրոնական Հայաստան արաբա-
կան ներխուժման քացառումից յետոյ անկրածեշտ է եւս մէկ անգամ
փորձ կատարել արժեւորելու ասորական պատմագրութեան մէջ՝ ԺԳ -
դարի հեղինակ Պիտիսիոս Թեղմահարցու (Տելլ Մահրացու) մօտ պահ-
պանուած յիշողութիւնը արաբների դէմ Պրոկոպիոս եւ Թեոդորոս զօրա-
վարների համատեղ գործողութիւնների մասին Հիւսիսային Միջագետ-
քում (եմի խիստ ուժեղ յարձակում գործեցին եւ հասան մինչեւ Բատնա
Սառուգ: Նրանք ատերեցին եւ կողոպտեցին այդ քաղաքը, վերցրին ինչ
որ ցանկանում էին եւ վերադարձան իրենց երկիրը»): Պատմիչն այն
դմում է սելուկեան քուսկանութեան 955 (այսինքն՝ մ. թ. 643/644) քուս-
կանին եւ արաբների հետ Կոստանդ Բ-ին իշխանութեան քերած (ապա
նրա դէմ դաւադրութիւն կազմակերպած ու սպանուած) Արեւելքի զօրա-
վար Վալենտինոսի ընդհարման ու վերջինիս ամօրալի փախուստից յե-
տոյ՝ «նոյն քուին»⁶²: Սակայն եթէ ընդունելի համարուի, որ խօսքը ոչ քե
Վալենտինոսին փոխարինած զօրավար Թեոդորոսի մասին է (ըստ Սե-
բիտի՝ «զոմն նաւատարին իշխանացն Հայաստանեայց, յայնց, որ ի
Յունաց կողմանէ»⁶³), այլ՝ Ուշումեաց իշխանի, ապա, քերես, արդարա-
ցում կը լինէր Բատնա Սառուգի ուղղութեամբ հայ-քիզանդական հա-
մատեղ ուժերի ներխուժումը վերագրել (անկախ ոչ ասորի պատմիչի ա-
ռաջարկած ենթատեքստից) 647-650 թթ. արաբա-քիզանդական պատե-
քագմի սկզբնական փուլին՝ մինչեւ Ատրպատականի կողմից արաբների
Հայաստան ներխուժելը⁶⁴:

Ի դէպ, եթէ արդարացում համարենք շարունակել այդ ենթադ-
րութիւնը (եւ հետեւել ուսումնասիրողների մեծ մասին, սրունք կապ են
նկատում Դիոնիսիոս Թեղմահարցու տեղեկութիւնների եւ Աւուրի Դ գլ-
խում Թեոդորոս Ուշումում ու Պրոկոպ զօրավարին եւս մէկ անգամ չի-
շատակող պատմութեան միջեւ), ապա հմարաւոր է ման ինչ պատե-
քագմի ինչ-որ մի փուլի հետ կապել (այելի մեծ հաւանականութեամբ՝
վերջինի), որի դրուագներից մէկը՝ արաբների Իսաարիա ներխուժելու մա-
սին, յիշում են Թեոփանէս Խոստովանողը եւ Միքայել Ասորին)՝ Աւուրի
հերթական խառնակ ենթատեքստում ներկայացում պատմութեանը
հիմք ծառայած իրողութիւնները: Ըստ պատմիչի՝ Մուսիայի իշխանու-

քեան 1-ին և Հերակլի թոռ «Կոստանդինոսի կայսեր» 25-րդ (!) տարում⁴⁴ վերջինս հրամայում է *Կելիկիայում* գտնուող զորքին՝ շարժուն Հայաստան ներխուժելու համար հատարում արարների վրա, ընդ որում կայսրը նաև պաշտօնաձև է անում *Պոսկոպ* զորավարի հանդեպ *Տնեզորիոս գործած* («Վասն Տնեզորիանն, զոր արար սա զարավարին Պոսկոպայ») Հայոց իշխան Թեոդորոս Ոչտունն (Նրա փոխարին նշանակելով Բագրատունեաց տոհմից Սմբատին), ակայն սպառնացից նա՝ մակնեթով պահանջում է, որ նա իր զորքով հասնի Ատրիք; վախճցած իշխանը ուղարկում է իր որդի՝ Վարդի զորագունդը՝ պատուիրելով նրան միաբանել քչնամու հետ; Եփրատի ափի ճակատամարտում. «յառուր մեծի շարարուն Ջատկին» քիզանդագիները պարտութիւն են կրում ու փախչում, իսկ Վարդ Ոչտունին իբրև թէ նպաստում է դրան՝ կտրելով զետանցի կամրջալարերը; այդ պարտութեան արդիւնքում կայսրը յուսալքում է և *դադարում յարձակումննք գործն* (այլա սիրտ արցային Յունաց ... և ոչ եւս յառել ելանել ի վերայ Իսմայելիս)⁴⁵: Եթէ վերանանք այս պատմութեան վիպական բնույթի հետ կապում՝ Վարդ Ոչտունու դաւաճանութեան կասկածելի դրոշագներից, ապա մնացեալի իրայատուկ մանրամասների հիման վրայ (մի մասը՝ մեր կողմից ցնդգծուած) կարելի է համարել, որ 649 թ. երկրորդ կէտում (երբ Հայաստան մտած արարական զորարանակը Եփրատի անառիկ քերթը թողնելով՝ հեռացաւ երկրից Արտագով ու Մարդուցայք-Մարդաստանով) ռազմական գործողութիւնների գլխաւոր թատերաբեմը տեղափոխուեց Միջագետք, որ Թեոդորոս Ոչտունին ուղարկեց նաև իր որդու զորագունդը՝ զերարասելով հայկական ուժերի մեծ մասը պահել երկրում, մինչև որ կայսեր առաջաքելով կնքուեց զինադադարի պայմանագիրը:

Տեղին էշենք, որ Վեոնդի պատմութեան մէջ շատ կարևոր է եվրոպայի ափի վճռական ճակատամարտի ժամանակի մասին ասուած տուեալը՝ «յառուր մեծի շարարուն Ջատկին», որը միմիայն իր կոնկրետութեամբ առկայում է բարձրագնել ամբողջ հաղորդման հաւաստիութեան ցուցանիչը (անկախ նրա բնույթից, որի մասին՝ տորոն): Միւս կողմից՝ այն յուշում է, որ Ջատկի նախորդ օրը տեղի ունեցած ճակատամարտը հնարաւոր չէ վերագրել պատերազմի վերջին փուլին, եթէ այդ փուլն արարուած համարենք 649 թ. երկրորդ կէտին, Արձափի յաղթանակից ոչ շատ ոչ⁴⁶: Այսպիսով, Վեոնդի մօտ պահպանուած տուեալները լրացուցիչ հաստատում են, որ արարա-քիզանդակեան պատերազմի վերջին գործողութիւնները և՛ Պրոկոպիոսի ու Մուսիսայի բանակցութիւնները իրօք ընթացել են 650 թ. առաջին ամիսներին, իսկ զինադադարի պայմանագիրը կնքուել է, ամենայն հասանակամութեամբ՝ այդ տարուայ կեսին: Յիշենք, որ Թեոփանեսը նշուած իրադարձութիւնները թուագրում էր Կոստասի 9-րդ տարով, որն ընդգրկում է 649 թ. սեպտեմբերից մինչև 650-ի սեպտեմբերն ընկած ժամանակը⁴⁷:

Ինչ վերաբերում է Դևոնդի պատումում Վարդ Ռչտունու կամ նրա հոր դատաճանություն մասին պնդմանը, ապա իրականության մեջ չէր կարող այդպիսի բան լինել (Ճիշտ այնպես, ինչպես և Մարտոցայքում Պրոկոպիոսին թուղորոս Ռչտունու «դատաճանկը»): քամի որ 650 թ. զինադադարին յաջողած սկզբնական շրջանում (մինչև թուղորոսի դաշնակցելը Մուսխայի հետ) հայերի և թիվանդացիների առնչությունները բողոքովին այլ պատկեր են ցուցադրում: Եկատի ունենք, ինարկէ, քաղկեդոնականության (կամ առեյի ճիշտ՝ նրա միակամության տարբերակի) դատանարանությունն ընդունելու մասին Կոստանդ կայսեր *առաջադր*⁴⁸ և Զուարթնոցի տաճարի շինարարության նախածեղումը Երեսէ Տայեցու կողմից: Այս ոչ երկարատե ժամանակահատուածի համար միակ իրական բողոքը հաստատիօրէն ներկայացուած է Սեբեասի կողմից, դա յայն զօրականների *տրատմբմբ* էին այն մասին, որ դատանարանական տարբերութիւնների հետեւանցով Հայոց եկեղեցիներում նրանց չէին ընդունում «ի հաղորդութիւն մարմնոյ և արեան Տեառն» (քարեպաշտ քրիստոնեայի) համար լիովին հասկանալի այդ զանգատները մեր պատմիչն այնուամենայնիւ համարում է «ամբաստանութիւն»): Իսկ այդ *պատիմ* հայերի իրական վերաբերմունքը կայսրության նկատմամբ պէտք է արտացոլուած համարել եկեղեցականների ու իշխանների մասնակցութեամբ Դուիմի ժողովում ընդունուած, թէկուզ և կայսեր ու հայրապետի առաջարկը մերժող Կաւանության քրդի ձեռակերպումներում, ուր կարդում ենք, օրինակ, «Ձի անա թագաւորութիւն մեծ և եզար քան զաննայն թագաւորութիւնս, զոր ոչ ձեռին մարդկան, այլ Աստուծոյ աջովն պակեալ, զոր ոչ որ կարասցէ փոխանորդել՝ քայց [քացի] Քրիստոսի թագաւորութիւն: Եոյնպէս և քանսնայապետութիւն սուրբ՝ շնորհիւն Աստուծոյ, նախարարք և զարդ՝ քրիստոսասէրք: Եւ մեր՝ պանծացեալ ի յոյս աստուածասէր թագաւորութեանդ՝ անչարժ մնացաք ի մեջ չար և ամարլն թագաւորացն Պարսից...»⁴⁹: Այսպիսով, Սեբեոսի մօտ պահպանուած առարկայական պատկերից երևում է (անկախ նրանից, որ պատմիչը նման ուղիղ գնահատական չի տալիս), որ զինադարի պայմանագրի պահանջներից մէկի համաձայն կայսերական զօրքերը Հայաստանում պահելու իրաւունքից զրկուելով⁵⁰ Բիլզանդիան *հայերի հետ միասին*, թերեւ, «յուսակառ» փորձեր էր կատարում գտնելու արարական առաջխաղացման յվերացած վտանգի ստջե դաշնակցային յարաբերութիւնները պահպանելու և ամբաստանելու այլ գործնական հիմքեր: Եւ դա, մեր կարծիքով, այն իրական հասարակական և քաղաքական գործնական հողն էր, որի վրայ կեանքի կոչուեց Զուարթնոցի նման յիբաի գլուխգործոցի կառուցման բոլոր իմաստներով վիթխարի ծրագիւրը:

Իհարկէ, այլ հարց է, որ որոշ ժամանակ անց թուղորոս Ռչտունու և Մուսխայի դաշինքի կնքումից յետոյ շատ քան փոխուեց, և թիվան-

դագի գորակամները 652 թ. կեսերին Հայաստանի սահման եկած Կոստանդ Բ-ին կարող էին բողոքներ ներկայացնել նաև այնպիսի քննյի, ինչպիսիք պահպանել է ակամատես Սեբիոսը: Եւ էլ անլի տարբեր պայմաններ էլն առաջ գալու մէկ-երկու տասնամեակ անց, այդէն Գրիգոր Մամիկոնեանի՝ խաղաղ եւ գոթթ՛ւ անբողոքեանք արարական խալիփայութեանը ենթակայ իշխանապետութեան⁵¹ տարիներին (ինչպէս նաև՝ անլի ուշ, եւ անգամ մինչեւ այսօր), երբ անցնալի ինչ-ինչ յիշողութիւններ կարող էին հիմք դառնալ էպիկական տարրերով լրջօրէն հարստացուած ստանդայալատմաների առաջացման համար, որոնցում յիշակալացիների նկատմամբ հայ գործիչների հազիւ նշմարուող առնակատման դրուագները կարող էին «ենթոսացուել» մինչեւ քամահրանքի կան «իմաստուն դաւաճանութեան» աստիճան: Այս իմաստով, կարծեք թէ, ամբողջաւուն է այն ենթադրեալ սկզբնաղբիւրի վերականգնուող պատկերը, որում, ամենայն հաւանակամութեամբ, ամփոփուած են եղել Մարդոցայքի եւ Եփրատի ափի ճակատամարտերի վիպականացուած պատմութիւնները (առաջիմում կայարութեան զօրքերին ըստ էութեան յօգուտ արարների «ենթոսաբար դաւաճանել էր» Թ'ուդդոս Ռշտունին, իսկ երկրորդում՝ իօր պատուէրով՝ Վարդ Ռշտունին) եւ որը յաջորդ դալում յայտնուել է Ղևոնդի ձեռքի տակ ու նրա կողմից ներկայացուել այլ սկզբնաղբիւրների տուեալների կողքին, շատ կամ քիչ խաթարուած ենթատեքստերում: Յաւելենք, որ է դարի միջին տասնամեակները (Մասնեան տիտակալութեան տապալման, «Հայոց իշխանի» գլխատրութեանք ինքնավարութեան ամրապնդման, արարական «խսկական» լճի դժուր քացակալութեան պայմաններում), ըստ երեւոյթին պարարտ հող են եղել ուշասանեան աշխարհիկ մտածողութեան լաւագոյն աւանդոյքներով ոչ վաղ անցնալի գործիչների եւ պատմական դրուագների (այն է՝ հայրերի ու պատելիք, փոխանակ՝ ամտիկ դարաշրջանում ընդունուած՝ նախապապելի) էպիկականացմամբ տողորուած նմանատիպ պատմութիւնների առաջացման համար: Այդպիսի քազմաթիւ աւանդապատմանք է մի են քերուել, օրինակ, Յովհան Մամիկոնեանի կողմից 681 թ., ընդ որում դրանց մի մասը նրա ձեռքի տակ է յայտնուել այդէն ինչ-որ ձեւով ամփոփուած վիճակում՝ «Պարսից պատմութիւն» ընդհանուր վերնագրի տակ⁵²:

Վերադառնանք մեր հիմնական քննութեանը: Որ 649 թ. Արծափի գլատմանը յաջորդած արարաբիւզանդական հաշտութիւնը, որից անմիջապէս յետոյ Սեբիոսը յիշատակում է Ջուարքնոցի շինարարութեան սկզբի մասին, անլի ճիշտ է վերագրել 650 թ. կեսերից ոչ ուշ ժամանակի, սքարգ է դառնում պատմիչի՝ ժամանակագրական նշումներ պարտնակող հետագայ շարադրանքի վերլուծութիւնից: Ջուարքնոցին նուիրուած հատուածից (գլխից) յետոյ Սեբիոսը նախ անդրադառնում է Զաղկեդոնի ժողովի քանաձեռն ընդունելու քիզանդացիների «վիշապային» պահան-

ջին ու մեծածախ Դատաւորութեան մամակով նրա մերժմանը⁵³. քնդ ուսում՝ շարադրանքի ոճից երեսուն է. որ իրադարձութիւնները տեղի են ունեցել մախարդ պարբերութիւնում յիշատակուած հաշտութեան պայմանագրի ժամանակից անմիջապէս յետոյ⁵⁴. այնուհետեւ խտիր է մերկայացնում Իսմայելի գառակների իջօրացման ու կայսրութիւնում ծայր առած խառնակութիւնների մասին⁵⁵. զմահատելով դրանք իրեն «զբանս ըստ շարիա՛» հասնելը ի վերայ մեր ժամանակի վասն պատաստման առաջատինն հին հաստոյն ու շնչել ի մեզ մահաբեր խորշակին⁵⁶. որից յետոյ սկսում շարադրել Թազկերտ արքայի 20-րդ եւ Կոստաս կայսեր 11-րդ տարում (այսինքն՝ 651/652 թ.)⁵⁷ Պարթեաց երկրում տեղի ունեցած Սասանեան վերջին տիրակալի գործերի նկատմամբ արարների յարքանակի ու դաշնակցի հետ դաւաճամարտը վարուած բուրքերի կողմից նրա ապամութեան (651 թ. վերջ) պատմութիւնը. ինչպէս նաեւ անկախում Սասանեանների աւելի քան 400-ամեայ տիրակալութեան քեման⁵⁸. Այստեղ պատմիչը մոր պարբերութեանը յայտնում է մեզ հետաքրքրող ժամանակագրական տուեալը. ըստ որի՝ Թազկերտին յաղթելուց յետոյ եւ ռզեղորում դրանից՝ «արքայն Իսմայելի... իրեն լցան ամբ Գ պայմանի խաղաղութեան, ոչ կամեցաւ այլ աւելի առնի խաղաղութիւն ընդ թագաւորն Թունաց, այլ հրաման եւ զարաց խրոց՝ ունել զորս պատերազմի... զի բարձր է զայն եւ թագաւորութիւն յերկրէ՝ յերկրասաննորոյ (II երկրասաննորոյ) ամբ թագաւորութեանն Կոստանդի⁵⁹».

Հասկանալի է. որ զինադադարի պայմանագրի խախտումը ամենից մեծ հաւանականութեանը Կոստանդի 11-րդ եւ 12-րդ տարիների սահմանագծին մօտեցնելիս (652 թ. սեպտեմբեր) եւ դրանից պատմիչի նշած «ամբ Գ պայմանի» յետ զմայլս՝ մենք պետք է 2 տարուց զմէ մի քանի ամիս աւելի միջակայք ենթադրենք՝ Պրոկոպիոսի ու Մուսիայի կնքած զինադադարի ժամանակին (տրեմն՝ 650 թ. կտերին մօտ) հասնելու համար։ Վերստին յիշենք, որ Թեոփանէս Խոստովանողի պնդմամբ՝ «Նրկոս տաղի ժամանակով հաշտութիւն կնքուեց»⁶⁰. Ընդամիս. նք պետք է թացադրութիւն գտնել Սերիոսի ու Թեոփանէսի բուրի տարբերութեան համար. ասոս հաւանարաց ճիշտ կը լինի ենթադրել, որ վերջինի մօտ այնուամենայնիս արտացոլուել է պաշտօնական «2 տարի» ժամկետը. իսկ նայ պատմիչի նշած «երեք տարին» արդիւնք է անձմական տպատրութիւններից քիտղ շարադրանքի պատմողական քնոյթի եւ լրացուցիչ հաստատում է. որ, թերեւ, բուն Հայաստանում ռազմական գործողութիւնները դադարել էին 649 թ. վերջերին⁶¹։

Տեղին նշենք, որ Թազկերտ Գ-ի վերջին ճակատամարտին ու ապամութեանը վերաբերող հաստատումն Սերիոսը յայտնում է Անդրպատականի իշխանութեան (սպահպետութեան) մասին իր վերջին տեղեկութիւնը. «Քասին զհետ մորա [արարները՝ Թազկերտի] մերձ ի սահմանս Բուշանաց եւ կտարեցին զամենայն զարս մորա։ Եւ փախուցեալ ան-

կաւ ի գարս թէտալաց, որ էին ի կողմանցն ['] եկեալ մտա յազմակա-
նութիւն: Եւ իշխանն Մարաց, գորմէ վերագոյն ասացի [']. Եքէ գնաց յա-
րեւելս, առ արքայն իւրեանց, եւ աստուամբեայ ի տեղի մի ամրացաւ եւ
խնդրեաց երդումն յիսմայելացոցն, եւ գնաց յամալատն ի ծառայու-
թիւն Իսմայելացոցն: Իսկ զարացն թէտալաց կալեալ զՅազկերտս՝
սպանին...»⁶¹: Պատմիչի այս շարադրանքի մջ, իրօք, վաղուց նկատու-
ած որոշ անհարթութիւն կայ: Չմայած «գորմէ վերագոյն ասացի» նշու-
մին, նրա մնացեալ բնագիրը Մարաց իշխանի Յազկերտի մօտ գնալու
մասին տեղեկութիւն չի պարունակում, ուստի դեռես Հ. Հիքշմանը 1875
թ. գերմաներէն թարգմանութեան՝ այդ քառերկն վերաբերող ծանօթագ-
րութեան մջ հարցնում էր «Որտե՞ր»⁶², քացի այդ, յստակ չի հասկաց-
ում, քէ ե՞րբ է «Մարաց իշխանը» մեկնել Յազկերտի մօտ եւ ե՞րբ աստ-
ուամբել նրա դէմ: Թերեւս, անհրաժեշտ է վտրծել հեքթական անգամ
հնարարութիւն ուղիղ ընկալել հեղինակէ, որպէս կանոն, անմիջականու-
թեամբ ներշնչուած խօսքը: Այդ դէպքում կարելի է. «վերագոյն ասացի»
նշումը անգամ դիտել իբրեւ պարզ մոռացութեան հետեւանք (իւսարկէ,
լրի յրացառելով գրիչների մտքով տեղի ունեցած ինչ-որ հաստուածի
կորստի տարբերակը), այնուհետեւ՝ «Մարաց իշխանի» արեւելք «գնալը»
վերագրել նկարագրուող իրադարձութեան պահից հաշուած (651 թ.
վերջ) հնարարութիւն չափ վաղ («վերագոյն ասացի») ժամանակի եւ, ըստ
այդմ, առաւել մեծ հաւանականութեամբ, համարել Բիւզանդիայի դէմ
պատերազմը վերսկսած արաբների կողմից 647 կամ 648 թ. Ատրպատա-
կանի վերջնական նուաճման արդիւնք (որը չվիխտեց 650 թ. բիւզան-
դա-արաբական իտադարութեան պայմանագրին յաջորդող տարիներին),
եւ վերջապէս՝ Յազկերտի դէմ ապստամբելը կապել այն իրավիճակի
հետ, երբ արքան կորցրել էր մնացեալ ուժերը («կոտորեցին զամենայն
գարս նորս») եւ մնացել միայն ատրպատականցիների ու թէտալացի-
ների (տուեալ դէպքում՝ քիւրքիտների) զօրքերի յոյսին⁶³:

Եւ մի վերջին հնարարութիւն՝ հաշուարկելու Պրոկոպիոսի ու Մե-
տաիայի կողմից կերտած զինադադարի ժամանակը, ստեղծում է Մերիտ-
սի երկի յաջորդ հաստուածներից մէկում Դատանութեան բուրքն ընդունած
ժողովից մինչեւ Կոստանդ կայսեր Դուին գալն ընկած պահի միջեւ 4
տարուայ տարբերութեան յիշատակումը: Մասանեան տէրութեան «քաղ-
ճումը» եւ դրան հետեւած Իսմայելի արքայի ոգեւորութիւնը յիշատակե-
լոց ու պարբերութիւնը «յեղկոտասանեղորայ ամի» թագաւորութեանն Կոս-
տանդինի» արտայայտութեամբ ատրոնելուց յետոյ պատմիչը գրում է.
«Եւ ի մին ամի աստուամբեցին Հայք եւ ի քաց կացին ի թագաւորութե-
նն Յունաց եւ հնազանդեցին ի ծառայութիւն արքային Իսմայելի»⁶⁴:
Պարզ է, որ այսպիսով Տա թուագրում է նաեւ Թէոդորոս Ոչտումու գլխա-
ւորութեամբ հայ իշխանների եւ Մետաիայի միջեւ կերտած դաշինքն ու
դրան յաջորդած իրադարձութիւնները կայսեր 12-րդ տարով, որը համա-

պատասխանում է 652 թ. սնարեմբերից մինչև յաջորդ տարուայ սնարեմբերն ընկած ժամանակին⁶⁶: Այս հայ-արաբական «ընդ մահու եւ ընդ դժոխաց» դաշինքի կտեղի բուարկումից յետոյ Սեբիտաբ բառակամին կանոնաւոր հեղբակամութեամբ շարադրում է. Կոստանդ Քի 100-հազարանոց բանակի մուտքը Հայաստան («Եբրեան») եւ Կարին հասնելը՝ «յամի ՔՐ-հորդոյի բազադորութեան խրում, ի քսան ամի Իսմայլացոց տէրութեանն» (այսպիսով՝ 652 թ. երկրորդ կեսին); Ներսէս Տայեցու եւ շատ հայ իշխանների՝ քիզանդացիներին միանալը, բայց Թեոդորոս Ռշտունու եւ այլ՝ արաբների հետ կնքուած դաշինքին հաւատարիմ իշխանների դիմադրութիւնը, առկացնելով՝ «Եւ էին ընդ մեա միաբան Կրացին եւ Աղուանն եւ Սյունին»; շտտով «իշխսան Հայոց հեծելոցն» նշանակուած Մուշեղ Մամիկոնեանի ու կաթողիկոսի արտաստալից աղայանքների արդիւնքում Կոստանդի՝ ողջ բանակով Հայաստանի կենտրոնական գաւառները մտնելու մտքից հրաժարուելը եւ միայն 20-հազար զինուորներով Այրարատ հասնելն ու «ի տան կաթաղիկոսին» հասնուանելը; առանձին զօրաջոկատներ տարբեր գաւառներ, ինչպէս ման՝ Վիզը, Աղուանք եւ Սյունիք ուղարկելը, իսկ Դոյնում մի կերակի օր «հառմներն, ի հառոմ երիցու» պատարաց մատուցելը, որի ժամանակ կայսեր եւ միս քիզանդացիների հետ միասին հաղորդութիւն ընդունեցին ներկայ բոլոր հայ հոգեւորականներն ու իշխանները (բացի նախկնպառններից մէկից, որը թարմուեց ժողովարի մէջ, սակայն յետոյ «հրախորուեց» կայսեր մօտ եւ մի ծանր զրոյցից յետոյ ինքն էլ տոնպուած ընդունեց քաղկեդոնական ծէսով հաղորդութիւնը); դրանից ոչ շատ անց Կոստանդի՝ շտապ Կոստանդնուպոլիս վերադառնալը (ընդ որում՝ նա «արար իշխսանն Հայոց Մտրիանոս ոսն հանդեժժ հայ զարուն, որ ի սոցուն կողմանէ»); շտտով ման Ներսէս կաթողիկոսի՝ Տայք տեղափոխուելը (ըստ երեւոյթին ռազմական լուրջ գործողութիւնների ծաւալման պահին); Թեոդորոս Ռշտունու մօտ արաբական 7-հազարանոց օգնական զօրքի հաւաքուելուց յետոյ («եւ նստոյց զնոսս յԱղիտլիտ եւ ի Բզմունիս») քիզանդացիների նահանջը դէպի Տայք («իբրեւ անցին ատրք ձմերայնոյն, մերձ ի Զատիկն մնծ», որը 653 թ. ապրիլի 21-ին էր), որտեղից նոյնպէս նրանց դուրս մղեցին «միճելե մերձ ի ծովեզրն» («առին եւ զՏրասպիզոն քաղաք»)՝⁶⁷; եւ հաւանաբար 653 թ. վերջերին՝ Թեոդորոս Ռշտունու մեկնումը Դամասկոս ու Մուսիսայից զանազան նուէրներ ստանալը (այդ բում՝ «Եւ իշխանութիւն նա մնա զՀայս եւ զՎիրս եւ զԱղուանս եւ զՍյունիս, մինչև ցԿապկոն [ՄԿԿապկոն]⁶⁸ եւ ցԴաշակն Ընդայ»)։

Այդ Դոյնի մայր տաճարում քաղկեդոնական ծէսով պատարագի խաւսակամ նախկնպոսի ու կայսեր զրոյցի ժամանակ, այսինքն, ամենայն հաւանականութեամբ՝ 653 թ. սկզբներին (բոլոր դէպքերում ոչ ուշ, քան մինչև ապրիլի 21-ի Զատիկի նախօրեակը), հայ աւանդապաշտ հոգեւորականը փորձում է արդարանալ այն փառասրկով, որ այդ պա-

եին համատեղ հաղորդուելու կողմնակից դարձած Ներսէս կաթողիկոսը
 քնդասներ մի քանի տարի առաջ ինքն էր ժողով երախիբէ Դուինում եւ
 մերժման պատասխան նամակ ընդունել տուել («Յատաջ քան զայս չորս
 [աղալ՝ ս գրչագրերում - Ա. Յ.] ամառք՝ ժողով արար դա, եւ զամենայն ե-
 սկիսկոսութունս այսր ժողովեաց եւ վասն հաւատոյ զիք եւս առնել, եւ
 կնքեաց մայս իրով մատանեան եւ ապա մեր եւ ապա ամենայն իշխա-
 նացն մատանեաք. եւ զիքն այն այժմ առ դմա է, երամայեցէ՛ք խնդրել եւ
 տեսանել»)՝⁶⁵։ Թէպէտ առկայ գրչագրերում մեզ հասել է «չորս ամառք»
 ընթերցումը, սակայն իրականում Դուինի եկեղեցական ժողովի (ամե-
 նայն հաւանականութեամբ՝ 650 թ. ամռան կամ աշնան ամիսներ) եւ մշ-
 րած զրոյցի միջեւ տարբերութիւնը, ըստ ամենայնի՝ երեք տարուց էլ պա-
 կաս է եղել։ Քանի որ ձեռագրերում «Դ» եւ «Գ» տառերը չափազանց յա-
 ճախ են շփոթում⁶⁶, ինարկէ, կարելի է ենթադրել, որ այս «Դ ամառք»-ը
 եւս քնօրինակում «Գ ամառք» է եղել։ Կամ, ելնելով շարադրանքի պատ-
 մոյական ու նովելային քնոյթից՝ հնարատր է մտնւ չգնալ վերականգն-
 ման տարբերակին, այլ համարել, որ Սեբիոսն է ինչ-որ մի պատճառով
 (տուեալ դէպքում՝ կարելոք չէ, թէ ինչ) թուարանութեան մէջ վրիպել (թե-
 քուս անիմատ է միայն՝ փորձել 3-ից առելի տարի յետ գնալով խնդրոյ
 առարկայ ժողովը պատկերացնել Արծափի, Նախճատանի եւ Սարդու-
 ցայքի կոխիների ժամանակներում)։ Բայց բոլոր դէպքերում՝ մեր ժամա-
 նակագրական հաշուարկների համար կարելոքն այստեղ այն է, որ ե-
 սկիսկոսոսի խօսքում յիշուած 4, կամ ոչ պակաս քան 3 տարի միջակայ-
 քը, ըստ ամենայնի, բոլլ չի տալիս Դուինի ժողովի ժամանակը առելի
 շատ հետացնել արարա-քիղզանդական զինադադարի կնքման ժամանա-
 կից (ասենք՝ 650-ից հասցնելով մինչեւ յաջորդ՝ 651 թ.)։

Այսպիսով կարելի է ամփոփել, որ Սեբիոսի՝ թէկուզ եւ ուղիղ ժամ-
 կետ չնշող տեղեկութիւնների վերլուծութեամբ, համադրուած ուրիշ հեղի-
 նակների տուեալների հետ, մեծ հաւանականութեամբ հնարատր է են-
 քաղրել, որ Ջուարթնոցի տաճարի շինարարութիւնն սկսուել է 650 թ. ա-
 տափն կէսի աւարտին կնքուած արարա-քիղզանդական հաշտութեան
 պայմանագրին յաջորդած խաղաղ երկամեակի սկզբում (պայմանակա-
 նօրէն, ճօտաւորապէս՝ այդ տարուայ ամռան վերջերից)։

Այս ժամկետի ճշգրտումից յետոյ, քնականաբար, խօսք չի կարող
 լինել Կուստանդ Բ-ի՝ 652-653 թթ. Հայաստանում եղած ժամանակահա-
 տուածում (մանրամասն նկարագրուած ակամատես Սեբիոսի կողմից) Ջուարթնոցի կառուցման աւարտի եւ կայսեր մասնակցութեամբ նաւա-
 կատիքի մասին, ինչպէս ժամանակին թեքուօրէն ասուել է Թորոս Թորա-
 մանեանի կողմից եւ աւանդաբար կրկնուել ճարտարապետական ու-
 առմնասիրութիւնների մէջ⁷¹։ Նշեցինք, որ պատմագիտութեան մէջ նկա-
 տուած է մտնւ Սեբիոսի երկրորդ անդադարձը Ջուարթնոցի շինարար-
 ութեան ընթացքին, Ներսէս Շինողի՝ Տայքից վերադարձից յետոյ։

Պատմիչը գրում է, որ Կոստանդ Բ-ի հետ Կոստանդնուպոլիս մեկնեց (653 թ. սկզբին) մահի Հայոց կաթողիկոսը, «և ընկալան [Երջից, ընկալալ] զնա անդ պատուով, և ետուն մնա ինչս և արծակեցին անդրէն ի տեղի իւր, և եկն դադարեաց ի Տայս *մինչև մնառ Ոչտունեաց տէրն*, դադարեաց ասարտակ Տաճկին, և ասա *յետ վեցեցորդի [Ա Չ-երորդի]* ամի հարածանացն դարձաւ անդրէն ի տեղի [Երջից, տեղիս] իւր, և հաստատեցաւ յաթո կաթողիկոսութեան. *փութայր կատարել զչինուած* եկեղեցւոյն, զոր շինեաց ի վերայ պողոտային [Ա պողոտայինն] Վաղարշապատ քաղաքի»⁷²: Պարզ է, որ ըստ այս ուղիղ վկայութեան՝ 653-ից 6 տարի անց, այսինքն՝ առնուազն՝ 658 թուականին տաճարն ասարտուած չի եղել (չմայած եղել է ասարտին մօտ՝ «փութայր կատարել զչինուած»):

Ժամանակային րացքը չթողնելու նպատակով անդրադառնանք մահի այս 6 տարիների իրադարձութիւններին, ինչպէս մահի Սեբիոսի երկի ամենավերջին ժամանակագրական տուեալներին, որոնք շարադրուած են քառականին կանոնաւոր եերթականութեամբ: Թուղորոս Ոչտուն՝ Դամասկոս այցելելու յիշատակութեանը յաջորդող գլխում (ԽԸ՝ ըստ Ստ. Մալխասեանցի գլխակարգութեան) նշելով Մուսիայի ցամաքային քամակի ու նաւատորմի Քաղկեդոն հասնելը (քիչ անց մահի՝ արարների պարտութիւնը փոքրէի պատճառով, «ի ձեռն աղաքից աստուածասէր քազաւորին Կոստանդիանոսի») պատմիչը տալիս է «յամի *ձոճքատամեցորդի Կոստանդիոս*» թուագրումը, որը համապատասխանում է 653 թ. սեպտեմբեր - 654-ի սեպտեմբեր ժամանակահատուածին (էջ 148 (170)): Արարեբերը պարտութիւն են կրում մահի Կապադովկիայում («և միս զարն, որ նստէր ի կողմանս Կապուսկացոց, արար պատերազմ ընդ զարացն Յունաց, զոր եհար Յոյնն, և զնաց փախատական ի կողմանս Արուստամի՝ հարեալ արար զՉորրորդ Հայս»), որից յետոյ Սեբիոսը շարունակում է. «և եղի *յետ անցամեղոյ աշմամային ժամանակին, ի մեքծեմալ ժմերայնոյ* եկն զարն Իամայելի և նստաւ ի Դուին, և խորիւր երթալ հարկանել զՎիրս...» (էջ 149 (171)): Զուրտ ու ձիւնաշատ ճանապարհին կորուստներ կրելով (այսպէսով՝ 654-655 թ. ձմեռանը)՝ արարական այդ զօրարանակը վերադառնում է «ի կողմանս Ասորեստանի, և ի Հայս անիրատքիս ինչ ոչ գործեցին», որից օգտուելով՝ «իշխանքն Հայոց, որ ի Յունաց և որ ի Տաճկաց կողմանէ՝ Համազասպ և Մուշեղ և այլն ամենայն, եկեալ ի մի վայր՝ միարանեցան և արարին ընդ միմեանս հաշտութիւն... և *անցորցին* խաղաղութեամբ զաւուրս *ձմերայնոյն*, զի և զչինականսն ապրեցուցանեն» (էջ 149-150 (171-172)): Մական հարկապահանջութեան ինչ-որ սխալ համակարգի կիրառման պատճառով, ըստ պատմիչի՝ երկիրն ընկնում է աղէտալի վիճակի մէջ, իսկ Թուղորոս Ոչտունին, որը հիւսանդութեան պատճառով մեկուսացել էր Արքամար կղզում, տեսնելով այդ վիճակը՝ «խմորեաց [յ]իւր»⁷³ զարս յիամայելաց-

ուցն, զի հարցել զՀայն եւ հալածական արածել, եւ զՎիրս սատակեցել ի սուր սուտերն» (Էջ 150 (172)):

Յաջորդ հատուածը Ա գրչագրում սկսում է կարմիր գլխատառով («Յայսմ ամի ապստամբեցան Մարք ի ծառայութենէն Իսմայելի...»), եւ ճրարէս Մինրդատեանցի ու Ստեփանոս Մալխասեանցի երատարակութիւններում իրատեղիքովն իբրեւ առանձին գլուխ է ներկայացուած (ԽԹ, էջ 150-151 (172-173))²⁴: Արաքական զօրաբանակի՝ Մարաստանի լեռնային շրջանների ապստամբած քնակչութեանը հնազանդեցնել չկարողանալու եւ Հիստիսային Կովկասում էլ պարտութիւն կրելով «ի կողմանս Տիզոնի» վերադառնալու մասին ուշագրաւ մանրամասնելով պատճառ այդ հատուածի սկզբի թուագրումը՝ «Յայսմ ամի...», անկախ նրա ոչ ողորակլութիւնից, հնարաւոր չէ մեկնաբանել այլ կերպ, քան յիշատակուած վերջին ձեւաւորանից սկսուող 655 թուականին վերաբերող: Առանձին գլուխ է նաեւ յաջորդ հատուածը, որի սկիզբը նա ոչ ողորակի թուագրում է պարունակում. «Ժսկ Մուշեղ Մամիկոնէից տէրն, ապստամբեալ ի Յունաց կողմանէն՝ հնազանդեցաւ ի ծառայութիւն Իսմայելի: Եւ ի միմ ամի գաւթն, որ ի Հայաստան աշխարհի, կալան ի ծագաց ի ծագս գերկիրն ամենայն, եւ Թէոդորոս Ոչտունեաց տէրն եւ ամենայն իշխանքն աշխարհին միարանեալ՝ հնազանդեցան ի ծառայութիւն եւ ամենայն իրարք վտարային զկամս նոցա կատարել» (Մ, էջ 152 (173)): Անկախ նախորդ գլխում յիշատակուած իրադարձութիւնների հնարաւոր երկարատեւութիւնից, այս տարին եւս (ճիշտ նոյն կերպ՝ նաեւ յաջորդ պարբերութեան մէջ նշուածը՝ «Յամիմ յայմնիկ ի ձեռն նախանձու եղբարն իւրոյ մատնեցաւ երանելի այրն աստուածատէր Արտաւազդն Դիմաստեան եւ տուաւ ի ձեռն անողորմ դահճի՝ Հարիբն անուանեալ գաւրաւարի, որ նստէր յԱրուճն Աշնակի...»), ելնելով Մերխսի երկի այս վերջին մասերի շարադրանքի մանրակրկիտ քննչից՝ անհրաժեշտ է համարել 655 թուականը:

Այն փոխում է միայն յաջորդ պարբերութիւններում. «Եւ էին ատուրք ցրտաշունչ ժմերայնոյն, եւ մեղէր զնոսա Յոյնն... Եւ էր գաւրաւար գաւրուն Յունաց Մարքիմատս ռմն, զոր ասէին՝ «Այր հաւատարիմ»: Արդ՝ ի հասանել ժամանակի գարմայնոյն՝ կազմեցաւ պատրաստեցաւ [Ա եւ պատրաստեաց] ի պատերազմ ընդ գաւրուն Իսմայելի...» (Մ, էջ 152-153 (174)): 656 թ. այս սկստիւացումը, սակայն, նոյնպէս յաջողութեամբ չարարտուեց Բիզանդիայի եւ, ըստ ամենայնի, նրա ակտիւացման հետ յոյսեր կապած հայերի զօնէ մի մասի համար²⁵: Նրանք պարտուեցին Նախճատեանում ու Կարիճում, զօրակար Մարքիմատուց [Ա եւ Երից, զըշագրելուով երկու անգամ կոչուած նաեւ Մաղխանոս) նախանքեց Վիրք, իսկ արաքական զօրքը աւարի մատնեց «զամենայն երկիրն Հայոց, զԱղուանս, զՄիւնիս... եւ կալաւ պատանդ զգլխատար իշխանս աշխարհին, եւ զկանայս եւ զուստերս եւ զղստերս քազմաց»: Պատմիչը շարունակում է՝ «Եւ Թէոդորոս Ոչտունեաց տէրն համագզեսարն իւրովք զնաց ընդ նո-

սա⁷⁶. Ի տարեալ իբրոցին գնուս յԱտրեստան. անդ մեռա թուրքոս Ռշտունեաց տերն. և մարմին նորա քերա ի գաւառ խր և թաղեցա ի գերեզմանի հարց իբրց» (էջ 153 (174)). Ի մենց պէտք է թուագրենք Հայոց իշխանի քերես իբրց կամառք աստանդակամոթխնն ու վախճանը նոյն՝ 656 թուականով: Եւհենք, որ այդ տարուայ կտերին նաև վախճանեց Օսման ամիրապետը, որից յետոյ խալիփաբոթխնն աստիճանաբար ընկղմեց երկարատակչական պատերազմների յորձանուտը:

Սերխոսն այնուհետև այլ թուագրում չունի մինչև Տայրից վերադարձած (յստ ամենայնի՝ Դուինի կաթողիկոսարան) Ներսէսի հարածական կենցիկի վեցերորդ տարուայ նշումը: Այդ պարբերությունից առաջ նա միայն յայտնում է. «Եւ ուժը [հասկանալ՝ «ստացա», «ծնոց քերեց» (թուրքոսի վախճանից յետոյ) - Ա. Յ.] զիշխանութիւն Հայոց աշխարհիս Համագասայ Մամիկոնէից տերն, որդի Դարի. այդ ատարիցի յամենայն դէմս»: Սակայն, կարծում ենք, որ կաթողիկոսի վերադարձի ժամանակի մասին ասուածի ոճը՝ «Յինչև մեռա Ռշտունեաց տերն, զաղաքեաց ասպատակ Տաճկին, և սպա յես վեցերորդի ամի հարածանացն...», առիպում է մտածել, որ պատմիչն արդէն իր նախորդ տարուայ նկարագրութիւնից (ծնունը քերզանդացիների ակտիւացումից մինչև թուրքոսի մահն ու Համագասայի իշխանութիւնը) անցում է կատարել առնուազն յաջորդ տարուան, այսինքն՝ 657 թուականին: Այստեղ նուկատակ խնդիր է առաջ գալիս, իրականում 653 թ. սկզբից հաշուած մինչև 657 թ. զգալիօրէն պակաս է (մէկ տարի և տեւի), քան քնագրի նշած 6 տարին: Ուստի դեռ անհրաժեշտ է ընտրութիւն կատարել, թէ ի՞նչ է մեր առջև՝ մի վաղ գրչական վրիպա՞ն (օրինակ՝ «Կինգեբորդի ամի» փոխանակ «վեցերորդի ամի»), թէ՞ պատմողական ոճի արդիւնքում (այսինքն՝ երբ քացարձակ ճշգրտութիւն չի պահանջում) Սերխոսի բոլր տուած ինչ-որ կարգի թուաքանական սխալ (Եղաբար Դամիւշեանը մէկ այլ նմարառք լուծում է առաջարկել, ըստ որի՝ պատմիչի նշած 6 տարին անհրաժեշտ է հաշուել ոչ թէ 653-ից, այլ այն՝ տեւի վաղ ժամկէտից, երբ ենթադրաբար թուրքոս Ռշտունեան հետ տարածայնութիւնների պատճառով Ներսէսը հեռացել էր Տայր. Սերխոսից յայտնի է, որ նա 652 թ. Կարին հասած կայսեր մօտ եկաւ «ի Տայրց»⁷⁷): Թերես դեռտար է միայն մտածել (քէպտ տեսակամօրէն դա քացառուած չէ), որ իր երկի այս տարածական կտորներում շատ կանոնաոր շարադրանք մատուցող պատմիչը ինչ-որ պատճառով որոշել է ոչինչ յայտնել արանքում քաց թողած տարիներից մէկի մասին:

Թուփանէս Խոստովանոյի տեղեկութիւնները քիչ են օգնում այս ժամանակահատուածի մասին (654-657 թթ.) Սերխոսի հաղորդումներն ստուգելու հարցում: Բխգանդացի ժամանակագիրը Կոստանդ Բ-ի 13-րդ (653-654 թթ.) և աշխարհաստեղծման 6146 (654) թուականի համար յայտնում է միայն արարների մատուորնի՝ Էգեան ծով, իսկ Մուսխայի

զամսրային քանակի՝ Կապարովկայի Կեսարիա հասնելու մասին, իսկ յաջորդ, այսինքն՝ 655 թ. արդեն դնում է իրականում 656 թ. յունիսին տեղի ունեցած Օսման խալիփայի սպանությունը («Այդ տարին էրքրթացիք սպանեցին արարների առաջնորդ Օթմանին... Այդ տարի արարների մեջ յուզումներ առաջացան, անապատում ապրողները Ալիին... էին ուզում... իսկ Ասորիքում եւ Եգիպտոսում ապրողները՝ Մուալիային: *Յազրեց Մուալիան* եւ իշխեց 24 տարի»)՝: Յաջորդ մի քանի տարիների նկարագրութեան ուշադիր քննութիւնից եւս պարզ է դառնում, որ Թեոփանէսի քուսակումները իրական ժամանակագրութիւնից յետ են մնում 1-2 տարի: Այսպէս, 656 թ. տակ (աշխարհաստեղծման՝ 6148, Կոստասի՝ 15-րդ, Մուալիայի՝ 1-ին տարի) նկարագրում է Ալի ամիրապետի քանակի առաջին մեծ պարտութիւնը Բարքալիստսի մօտ, որն իրականում տեղի է ունեցել 657-ին: 657-ի տակ (աշխարհաստեղծման՝ 6149, Կոստասի՝ 16-րդ - տարի) յիշատակում է կայսեր արշաւանքը բալկանեան սլաւոնների դէմ, որն իրականում վերաբերում է 658 թուականին՝: 658-ի տակ է դրում (աշխարհաստեղծման՝ 6150, Կոստասի՝ 17-րդ տարի) արարա-քիզանդական զինադադարի պայմանագրի կնքումը («Այդ տարի Մուալիայի առաջարկութեամբ հռոմայեցիների եւ արարների միջեւ հաշտութիւն կնքուեց: Պատճառը արարների մեջ բռնկուած ապստամբութիւնն էր... արարները հռոմայեցիներին վճարելու էին օրական հազար դահիկան, մէկ ձի եւ մէկ ստրուկ»), որը, ինչպէս երևում է ի թիւս այլ աղբիւրների՝ նաեւ «684 թ. պատմութեան» ժամանակագրական տեղեկութիւններից, առելի ճիշտ է վերագրել 659 թուականին՝: Եւ վերջապէս, 659-ի տակ (աշխարհաստեղծման՝ 6151, Կոստասի՝ 18-րդ, Մուալիայի՝ 4-րդ տարի) նշում է Ալի ամիրապետի մահուան մասին («Երբ արարները Սապֆիլում էին գտնուում, *սպանուեց Պարսկաստանի [՝] Ալին*: Այդպիսով Մուալիան դարձաւ միակեան բազառը, հաստատուեց Դամասկոսում, որտեղ եւ կենտրոնացրեց դրամական զանձները»), որն իրականում տեղի է ունեցել 661 թ.⁸¹: Աւելացնենք, որ նոյնը շարունակում է յաջորդ մի քանի տարիների համար, օրինակ, չորրջ երկու տարուայ շնորհւմ է պարունակում Թեոփանէսի նկարագրութիւնը Կոստասը կայսեր՝ Կոստանդնուպոլսից Սիլակուզ տեղափոխուելու մասին, որը թուագրուած է մրա 20-րդ եւ աշխարհաստեղծման 6153 տարու: ամով, այսինքն՝ 661-ով, այնինչ իրականում տեղի է ունեցել 663 թ.⁸², իսկ դրանից երեք տարի անց (աշխարհաստեղծման 6156, Կոստասի 23-րդ տարի), այսինքն 664 թ. համար ասում է, որ «Այդ տարի պահեց շփոթում եղաւ», այնինչ աստղագիտական հաշուարկներով՝ ծագատիկ է եղել յաջորդ՝ 665 թուականին՝:

Ջուաքթնոցի կառուցումն աւարտին հասցնելու Ներսէսի ջանքերի մասին նշումից յետոյ Սեբիսը շարադրում է արարների մասին խոհերի (իրականում՝ հիմնկապարանեան օրինակներով համեմատւած փնտովման) ծաւալում հաստատուել, որը տարաբախտաբար Գետրզ Արզարեանի կող-

մից ընկալուել է իբրև երկի հեղինակային շնչատակարան եւ համուել ու տարուել քննագրի վերջ⁸⁴։ Մի կողմ դնելով քանակերի կատարած բարգ-մանությունը՝ պատմիչի խօսքի սկիզբը պետք է հասկանամք այսպես. «Արդ՝ թեպետ եւ [=մայր] վայրաբար [=պարզ ու հասարակ] գրուցեալ տողեցից [=պատմեալ (գրուցեալ տողեալ) Հի (պայմանական անցեալով)] գրանս ի կարգի սրտամոքեանս [=իսն պատմութեան *հնդրասկանս-թեանթ*⁸⁵] լստ անհանձնար խորհրդոյ մտացս իմոյ⁸⁶, եւ ոչ լստ արժանա-տը շնորհի գիտութեան. այլ սակայն անոր հայեցեալ ի կարգս տատմնա-սիրացն՝ եւ [=ման] հաստատեցից [=հաստատելու եմ (պայմանական ներկայով)] մարգարեական քարտուովս...»⁸⁷։ Իսկ անէծք յիշեցնող այս խոհարարութեան աւարտն է. «Եւս ապա յիս [Ա ելս] քանիցն աւ. «Մերձ է ալ կորստեան նոցա, հասեալ է պատրաստութեանք Տէր ի վե-րայ նոցա», որ եւ այս եւս կատարեցի ի ժամանակի իւրում»։ Մյսն ան-լանում է այն, որ Ա զըլագրում հատուածից առաջ մեծ խաչանշան է դրուած, իսկ Թ. Միկրդատեանցի (ման՝ Ստ. Մալխասեանցի) հրատա-րակութիւնում՝ տող է քաց թողած. որը, ինչպէս քննագրի նախադր մասե-լում կարմիր գլխատառերն էին, հատուածարածանում (գլխարածա-նում) է ցոյց տալիս (նոյն հարանակամութեանք՝ հենց հեղինակային)։ Իսկ այս անենից բխում է, որ «Էսմայելի որդիների» մասին «խոհեքը» հեղինակի սխիժետային մտայրացման իմաստով մասի եւ առաջ վերաբե-լում են (պարզապէս՝ մախարան լինելով) այն *յարջորդոյ*, մէկ պարբերու-թիւն անց զլուած նախադասութեանը, որը պատմում է իրօք անէծքի ար-ժանի արարական վայրենագործութիւնների մասին, եւ շեռոյ միայն՝ մի քանի պարբերութիւն անց այն ընդարձակ հատուածին (քազմացած ա-միրապետերի երկպառակչական կոխների ու դրանց հանգուցալուծման մասին), որով աւարտում է Մերխոսի քննագիրը։

Կատարուած վերլուծութիւնից մանա երևում է, որ քննարկուած «խոհերիս» հատուածը նախորդող եւ յաջորդող սխիժեները ոչ թէ տարս-բաժանող, այլ տրամարանօրէն իրար կապող նշանակութիւն ունի։ Ըստ այդմ յաջորդող նախադասութեան սկզբի թուագրումը՝ «Ի մեթն ամի ի քաց կացին Հայր ի ծառայութենէ Իսմայելացոցն եւ հնազանդեցան անորէն ի ծառայութիւն թագաւորին Յունաց», կարող է վերաբերել միայն նախորդող հատուածում նշուած տարուան («յետ վեցերորդի ամի հալա-ծանացն [Ներսէսի]»), այսինքն, ինչպէս տեսանք վերևում 657 թ. (թե-պէտ կրկնենք, որ լրէն հնարարը չէ քացառել մանա յաջորդ՝ 658 թուակա-նի տարեբնակը)։ Իր երկի աշխարհի վերջին թուագրման տակ Մերխոսն ամփո-փում է Բիզանդիային հնազանդելու մանրամասնեքը։ Եսլս նա յտե-լում է. «Եւ արար արքայ Կոստանդին զՄամիկոնէից տէր զՀամազասպ կնիքսպադատ [Ա կորսպադատ] եւ ետ նմա զանոյս արծարիս եւ զԷ-րտանութիւն [երկը, զիշխանութիւնն] աշխարհին Հայոց, եւ պատիւս ա-լոց իշխանացն, եւ զանձս զարացն»⁸⁸։ Ուշագրաւ է, որ Կոստանդ Բ-ին

գրած հնագանդութեան «հրովարտակին» ի պատասխան՝ նրա կողմից յափազանց մեծան պատիւներ ի արժանանում նաև Աղոտանից իշխան Ջեւանշէրը: Ըստ «684 թ. պատմութեան»՝ «և իսկոյն հրամայէր գրել երգմունս եւ ունել համամիտ խաղաղութիւն: Եւ պարզեւս մեծամեծս շնորհէր եւ [bcfr չիք եւ] *գանոյս արծարծս* քանդակակերտ քիկանքք ոսկեզաւծ»⁶⁴ եւ հանդերձս ոսկեմանեալս... Եւ առնէ զմա *պտտոն պատրդիկ*, եւ տայր քերեղ պատրկութեան եւ հիշատարեան եւ ապ[ո]լի[ս]պարցոտութեան [bcfr ապեհիւսպարցոտութեան] եւ ստրատելատութեան եւ ելիստութեան [a չիք եւ ելիստութեան] *հազար երկնդիր արանց պատիւ...*» քիչ անց, Կոստանդի «հրովարտակուն» Ջեւանշէրը մեծարուած է իբրև «Աղոտանից իշխան, ապոնիպատ [bcfr ապոնիպատ] եւ պտտոն պատրդիկ եւ Արեւելեաց [bcfr Արեւելից] կուսակալ»⁶⁵:

Հայերի քաղաքական կողմնորոշման փոփոխութեանն ի պատասխան՝ արարները սպանում են պատանդ տարուածների մեծ մասին՝ 1775 մարտու («Ճայժմամ ետես արքայն Իսմայելի, եթէ ի քաց կացին Հայք ի ծառայութենէ նոցա, զամենայն պատանդան, զոր տարեալ էին ի [Երդց. չիք ի] յերկրէն՝ ոգիս իբրեւ Ռ-Հ-Ե, սատակեցին զամենեւեան ի սոր տուների, եւ մնացորդն սակաք, թունով իբրև ԻԲ, որք ոչ դիպեցան ի տեղոյն, այն միայն ապրեցան»⁶⁶): Այնուհետեւ, ըստ Սերիտի՝ արարների ենթակայութիւնը մեթոծելուն չեն կարողանում համաձայնել Մուշեղ Մամիկոնեանը (որի 4 որդիները պատանդ էին խալիփայութիւնում) եւ որիչ իշխաններ՝ ամուռով չնշուած, որոնք ձերբակալուած են (ըստ երեւոյթին՝ հենց Համազասպ Հայոց իշխանի կողմից) ու թողնուած կայսեր հայեցողութեանը, վերջինս միտմերին ազատ է արձակում, սակայն Մուշեղին պահանջում է իր մօտ ուղարկել («Արդ՝ զայլ իշխանսն, զոր ձերբակալ արարեալ էին, հրամայեաց քազատորն թողուլ ի քաց, քայց զՄուշեղ *ստինքն խնդրեաց*»), ընդ որում, չնայած պատմիչը մոտիկը չի նշում, սակայն շարադրանքի տոնից երեւում է, որ Կոստանդի նպատակը, քերես, ամենեւեմ էլ չար չի եղել⁶⁷: Նշուած է նաև արարներին ենթարկուող դադարեցրած Հայոց իշխան Համազասպ Մամիկոնեանի (որի եղբայրներից մէկն էր պատանդ Ասորիքում⁶⁸) եւ հայ աւագանու մեծ մասի գլխատոր պատճառարանութիւնը, խալիփայութիւնից նոր պատանդներ էին պահանջում՝ «քայց զայն [=քացի դրանից]»⁶⁹ եւ այլ նա յիշխանացն հանդերձ կանանքք իրեանց խնդրէին առ ինքեանս յԱսորիս»: «Կասն այնորիկ, - գրում է հեղինակը, - յաւ համարեալ զմահ քան զկեանս» ի քաց կացին ի ծառայութենէ նոցա եւ *հապժմայ կրքունեիս*՝ հնագանդեցան ի ծառայութիւն քազատորին Յունաց՝ հանդերձ միարանութեանք իշխանացն եւ զարացն Աղոտանից⁷⁰ եւ իշխանացն [Ա իշխանս] աշխարհին Միւնեաց՝ հանդերձ աշխարհուսն իրեանց...»:

Տեղին նշենք, որ Միւնեաց իշխանների մասին այստեղ շարունակուող քազատարական արտայայտութիւնը («որք [Ա որ] լծեալ էին յառա-

ցագոյն յաշխարհագիրն Ատրպատականի. *մինչեւ քարծառ բազառորս-
 քինն Պարսից եւ տիրոսց Իսմայելացին*. նորս անդրէն նուաճեալ մյա-
 րանեցան ընդ Հայոց») Սեբեոսի շարադասութեան որոշ խորհիւնքեան
 հետեւանցով պատմագրութեան մէջ ժամանակագրական սխալ մեկնա-
 րանութիւն է ստացել: Թէկուզ եւ պակասաւոր բուացող այդ արտայայ-
 տութեան⁶⁶ ճշգրիտ ըմբերցման հիման վրայ Միւնիքի դոբրս գալը Իրանի
 հիւսիսային սպահապետութեան շուրջ ենթակայութիւնից, որի կենտրոնա-
 կան շահք-աշխարհը Ատրպատականն էր (զան է Չ դարի նորորդ քառոր-
 դում Փայտակարան կենտրոնով)⁶⁷, պէտք է բուագրուի ոչ թէ պատմիչի
 նախորդող նախադասութիւնների տեղեկութիւնների ժամանակով (իտա-
 լիկայութեանը ենթարկելուց երաժարուելը եւ կայսրութեանը ենազան-
 դութիւն յայտնելը 657 թ.)⁶⁸, այլ հենց Սասանեան *բազառորութեան կոր-
 ժամման* եւ նրա վերջին մնացողներում (այդ թում Ատրպատականում)
 վերջնականապէս *արաբական տիրապետութեան հաստատման* պահով,
 այսինքն՝ 652 թ.: Յիշենք, որ այդ նոյն տարում կնքուեց արաբա-նայկա-
 կան դաշինքի պայմանագիրը («*Եւ ի մինն ամի ապստամբեցին Հայք ...
 եւ ենազանդեցան ի ծառայութիւն արքային Իսմայելի»*⁶⁹), որում շատ
 մեծ հաւանականութեամբ կարող էր արժարժուած լինել նաեւ (եթէ, քնա-
 կանաբար, ենթադրենք, որ Սեբեոսը յարմար չի գտել իր տեղում վերաբ-
 տադրելու պայմանագրի բոլոր կետերը) Սասանեան սպահապետութիւն-
 ների վերացումից յետոյ մինչ այդ շուրջ 8 տասնամեակ առանձին շահրի
 կարգավիճակով (ընդհանուր առմամբ) ապրած Միւնիքի՝ Հայոց
 շահք-աշխարհի կազմի մէջ վերադարձի խնդիրը: Վերջինիս լուծումը
 հաստատապէս աւարտուել էր յօգուտ Հայաստանին ենթակայութեան
 գոնէ 653 թ. վերջերին Դամասկոս մեկնած Թէոդորոս Ոչտումու եւ խալի-
 փայութեան փոխարքայ Մուախայի պայմանաւորութեաններով, ո-
 բրոնց մասին պատմիչը գրում է. «*Եւ իշխանութիւն եւ նա [Թէոդորոսին
 - Ա. Յ.] զՀայս եւ զՎիրս եւ զԱղուանս եւ զՄիւնիս մինչեւ ցԿապկոն եւ
 ցարսիսակն Շորայ, եւ... պայման էր նշեալ նմա՝ ամել զերկիրն զայն ի
 ծառայութիւն»*¹⁰⁶. Այսպիսով պէտք է համարենք, որ 652 թ. վերաքիտոյ
 տեղեկութիւնները շարադրելիս Սեբեոսին չի յաջողուել գտել կենտրոնա-
 կան Հայաստանի կազմի մէջ Միւնիքի վերադարձի մասին, սակայն երկի
 աւարտական մի հատուածում, ուր կարող էր սխալ ընկալուել նահանգի
 կարգավիճակը (օրինակ՝ Աղուանք աշխարհին հաստատ), պատմիչը
 կարեւոր է գտել յատուկ նշում կատարել մի քանի տարի առաջ տեղի ու-
 նեցած այդ փոփոխութեան մասին:

Արդ, աւարտելով Բիզանդիային «նապեճայ երթելեկով» ենազան-
 դութիւն յայտնելու հանգամանքների ու հետեւանքների ներկայացումը՝
 Սեբեոսը շարադրում է իր երկի վերջին հատուածը՝ արաբական գորքերի
 միջեւ սկսուած նրկպատակչական պատերազմների մասին, առանց որ-
 ւէ *նոր բուացում նշելու* («Արդ՝ առաքեաց Աստուած խոովութիւն ի մէջ

քանակացն որդոցն Իսմայելի...» եւ այլն)¹⁰¹: Ազգիագրութեան այն խաչակն-
 չանով առանձնացուած է նախորդող քննադից. ինչը թոյլ է տալիս են-
 քաղել, որ հեղինակի մտադասման մէջ դա, հաւանաբար, հէնց առան-
 ծին հատուած է եղել: Հաշուի առնելով երկի աւարտման համզամամբը՝
 պատմիչի շարադրած փաստերը (յաճախ եզակի մեզ հասած տարալե-
 գութ վկայութիւնների շրջանակում) չեն կարող գնահատուել այլ կերպ,
 քան իրադարձութիւնների հարեւան երկրում թողած անմիջական տալա-
 տրութիւնների տակ ստեղծուած ամենախաւսատի պատկերը՝ առանց հե-
 տագայ ընդհանրացումների ոգով «վերամշակման»: Մնացեալ աղբիւր-
 ները կարող են օգնել միայն հայ հեղինակի վկայութիւնների ժամանա-
 կագրութիւնը ճշգրտելու խնդրում:

Ըստ Սեբիոսի՝ արարական գործերը սկզբում իրար դէմ են դուրս
 գալիս յորս մասի քաժանուած. «մասն մի՛ այն, որ ի Հնդկաց կողմանէն,
 մասն մի՛ այն, որ ունին զԱսորեստանն եւ զկողմանս հիւսիսոյ, մասն մի՛
 այն, որ յեգիպտոս եւ ի կողմանս Թէտալացոց»¹⁰², մասն մի՛ ի կողմանս
 Տաճկաց եւ յԱսկարոն [*Երկց. յԱսկարոն*] կոչեցեալ տեղոց. եւ սկսան
 կռուել ընդ իրեարս...»¹⁰³: Դրանցից վերջին երկուսը մի պահ դաշնակցում
 են («այն, որ յեգիպտոս եւ որ ի կողմանս Տաճկաց»), սպանում իրենց
 «քազատրին» եւ ուրիշին հոչակում («եւ այլ քազատր նստուցին»): Այս-
 տեղ պատմիչի մօտ ի յայտ է գալիս Մուսիան. «Մօկ այն իշխանն, որ ի
 կողմանս Ասորեստանի էր՝ Մախաս անուն, իշխան նոցա, որ էր երկրորդ
 քազատրին իրեանց, իբրեւ նոնս զեղեալսն, միաքանեալ զգարս իւր՝
 գնաց եւ նա յանապատն եւ սպան գայն եւս արքայ, զոր նորայն նստու-
 ցեալ էին: Եւ նա մարտ ընդ գարացն, որ ի Տաճկաց կողմանէ, եւ եհար
 զնոսա կոտորմամբ մեծաւ եւ դարձաւ անորէն յաղթութեամբ յԱսորես-
 տան» (ընդ որում՝ ճիշտ կը լինի ուշադիր լինել այն համզամամբի նկատ-
 մամբ, որ Սեբիոսն օգտագործում է «իշխան», «երկրորդ քազատրին ի-
 րեանց» եզրերը՝ զեռես ոչինչ չասելով նրա այլ յատկանշականների մա-
 սին): Շարունակութեան մէջ պատմիչը պարզաբանում է տալիս վերը
 նշուած դաշինքի երկրորդ մասում՝ Եգիպտոսում կատարուած դէպքերի
 վերաբերեալ. «Մօկ այն գարն, որ յեգիպտոս, միաքանեալ ընդ քազատ-
 րին Զունաց՝ եւ [=ման] արար հաշտութիւն եւ միատրեցաւ. եւ քազմու-
 րին գարաց՝ իբրեւ հնգետասան հազարաց, հաւատացին ի Քրիստոս եւ
 նկրտեցան»: Դրանցից յետոյ, կարծէք, աւարտելով պատերազմի մի փու-
 լի նկարագրութիւնը՝ Սեբիոսը գրում է ռազմական գործողութիւնների էլ
 ստիկ քեծացման մասին («Եւ սաստկացաւ արշիւն կոտորածին անհուն
 քազմութեանց ի մէջ քանակացն Իսմայելի, եւ զործ պատերազմին տագ-
 նապէր զնոսա՝ զմիմեանս սաստկելով: Եւ ոչ կարէին դադարել փոքր մի
 ի սրոյն եւ ի գերութենէն եւ ի սաստիկ պատերազմացն, որ ի ծովու եւ ի
 ցամաքի»): Ահա այստեղ նորից ի յայտ է գալիս Մուսիան, սակայն ար-
 դէն քազատր հոչակուելու եւ խաղաղութիւն հաստատուելու համար («մին-

չե *գաղափար* Մուխաս եւ յարքեաց ամենեցուն: Եւ *հմազանդեցուցեալ* ընդ ինքեամբ՝ եւ [=մաեւ] բազարեթ ի վերայ կալուածոյ [*ար 22* կալուածոց] որչորոցն Իսմայելի եւ առնէ *խաղաղութիւն* ընդ ամենեանին»): որի յիշատակութեամբ էլ աւարտում է Մեքիտի երկի շարադրամբը:

Դէպքերին ժամանակակից եւ առնուազն ակամօքալորի իսկ պատմիչի այս վերջին վկայութիւնների համադրումը այլ արդիւրներից յայտնի եւ ժամանակագրական հաստատումներ ունեցող տուեալների հետ թոյլ է տալիս նկատել երկու կարեւոր հանգամանք: Նախ՝ որ հեղինակի պատկերացմամբ՝ Մուսիան ամիրապետութեան սրբազանքի մէջ մտել է ոչ միանգամից (ինչպէս որ ներկայանում է. օրինակ. ԹԻՄՎԱՍԵՆ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂԻ ՏՕՒՄ), եւ պէտք է ենթադրել, որ ամենայն հաւանականութեամբ՝ Տախտը Օսման ամիրապետի օրինական ժառանգորդ ու վերջին «տղաահաւատ» խալիփայ Ալիին մա սկզբում հաւատարիմ է եղել («...էր երկյորդ *բազարեթիմ* իրեանց»): Եւ երկրորդ՝ Մեքիտը չգիտի իր վերջին մախաղատութեան հերոսի գլխաւոր հակառակորդին՝ Ալի ամիրապետին 661 թ. մայիսին վերջնականապէս պարտութեան մատնելու եւ ապանելու մասին (փոխարէնը՝ «*հմազանդեցուցեալ* ընդ ինքեամբ»)՝¹⁰⁴ սակայն չնայած դրան գրում է Մուսիայի անվերապահ յարքանակի («յարքեաց ամենեցուն»), ապա *արարական* քոլոր տիրայքներում («ի վերայ *կալուածոյ* սրչորոցն Իսմայելի»¹⁰⁵) «քազաղորելու» եւ քոլորի հետ խաղաղութիւն հաստատելու մասին («առնէ խաղաղութիւն ընդ ամենեանին»): Այնչափ է, որ այդպէս ենթադրու էր գրել միայն այնպիսի մի պահի, երբ մախլին փոխարքայի իրականում ոչ վերջնական յարքանակը այնուամենայնի կարող էր զոնէ ինչ-որ չափով քաւարար լինել *Հայաստանում տեղեկագործող պատմիչի համար* արձանագրելու արարների երկպառակչական պատերազմների (թւպտ իրականում՝ *ժաւալուն* ռազմական գործողութիւնների) *ստարտը*, Մուսիայի *տիրակալութիւնը* եւ «ընդ ամենեանին» *խաղաղութեան* հաստատումը: Եթէ յիշենք, որ ԹԻՄՎԱՍԵՆ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂԻ հաղորդումների համաձայն՝ Բարքալիստսի ՏՕՒ Մուսիայից Ալի կրած առաջին մեծ պարտութիւնից (657 թ.) 2 տարի անց եւ նրա սպանուելու Տախտը տարում¹⁰⁶ «Մուսիայի առաջադիւթեամբ հռոմայեցիներն եւ արարների միջեւ *հաշտութիւն կնքուեց*»¹⁰⁷, ապա դժուար չէ նկատել, որ հենց այդ պայմանագրի կնքմանն անմիջականորէն յաջորդած ժամանակը, այսինքն՝ 659 թուականն է այն յարմար պահը, երբ Բիզանդիային վերստին հնազանդութիւն յայտնած ու խաղաղ շինարարութեամբ մախտը տարիների ծամը վերջերն ամոքելուն լծուած Հայաստանում կարող էր առաջանալ Մուսիայի տիրակալութեան եւ խաղաղութեան վերջնական հաստատման տպաւորութիւնը:

Տեղին նշենք, որ ԹԻՄՎԱՍԵՆԸ Օսման խալիփայի մառուանը յաջորդած իրավիճակի ընդհանուր եւ զոնէ սկզբի փոշի համար խառնակ նկարագրութեան մէջ (ըստ որի՝ Մուսիան փաստօրէն ամիրապետ է

դառնում Օրմանից անմիջապես յետոյ) այնուամենայնիւ յայտնում է մի կարեւոր տեղեկութիւն, որի հաստատութիւնն ընդունելու դէպքում, բուն է, թէ հնարարութիւն է առաջանում առեւի ճշգրիտ ընկալելու ուժերի քաղաքական դասաւորութիւնը: Ժամանակագրի խօսքերով՝ Ալիի եւ Մուսլիայի պայքարում վերջինիս կողմում էին բացի Ասորիքից նաեւ «Եզդիստանում ապրողները»¹⁰⁸: Դրա հետ համադրելով երկպառակչական պատկերագրի նկայտոսնան դրուագների մասին Սեբիտի վերջ յիշատակուած առեւի կամոնատոր տունուանիցը (վերջում՝ «այն գաւրն, որ յեզդիստոս, միաբաննայ ընդ քազաւորին Յունաց...» եւ այլն)՝ քերեւս արարաբացուած է առաջ ջաշէ այն ենթադրութիւնը, որ Բիլզանդիայի հետ Մուսլիայի յայտնի իմաստով «համագործակցութիւնն» սկսուել էր 659 թ. պայմանագրի կնքումից շատ առեւի վաղ: Ընդ որում՝ դրա հետ զուգէ կապուած են ոչ միայն Բարբադիտոսի ճակատամարտին յաջորդուած տարում Կոստանդ Բ-ի գլխաւորութեամբ քիզանդական բանակի՝ դէպի արևմուտք («Սկլաւինիայի դէմ») շատ մեծ եւ յաջող արշաւանքի իրագործումը (ըստ Յէոզիանէսի), այլեւ հէնց հայերի՝ կայսրութեանը հնազանդութիւն յայտնելը 657 թ. (ըստ Սեբիտի): Եշենք, որ այս լուծման դէպքում է լրիւ հասկանալի դառնում, որ Եզդիստոսի՝ «ընդ քազաւորին Յունաց» միաբանուած արաբական զօրքը, հայ պատմիչի վերջ քերուած արտայայտութեան համաձայն՝ հաշտուած ու միաւորուած է («եւ արաբ հաշտութիւն եւ միաւորեցաւ») հէնց Մուսլիայի հետ:

Այսպիսով, Սեբիտի երկի մեզ հասած վերջին տողերը վերաբերում են 658-659 թթ. իրադարձութիւններին: Այդ վերջին տողերը ենթադրուած պահի եւ պատմիչի՝ մէկ էջ առաջ մշաւ վերջին քուագրման (Ներսէս կարողիկոսի «Նալաժմանքներէ» վեցերորդ եւ Բիլզանդիային հնազանդութիւն յայտնելու «առաջին» տարին՝ 657 կամ 658 թ.¹⁰⁹) միջեւ ընկած մէկ տարուց քիչ առեւի ժամանակը, ըստ էութեան, այնքան մեծ չէ, որպէսզի երկու ժամկետների միջեւ քուագրման այլ մշման քացակայութիւնը մեծ կասկած առաջացնի: Սակայն մեզ համար կարեւոր է այն, որ այդպիսի մշման քացակայութիւնը լրիւ անուսկասական ու ամբողջովին հասկանալի կը դառնայ հէնց այն դէպքում, եթէ համարենք, որ վերջին քուագրումից («Ի մմին ամի» ի քաց կացին Հայք...») շուրջ մէկ տարի անց է կատարուել ոչ միայն երկի վերջին մախադասութեան մէջ մշուած իրադարձութիւնը, այլ նաեւ այդ նոյն վերջին մախադասութեան գրառումը: Այս պարագայում է, որ իր երկի շարադրանքը շատ վաղուց սկսած¹¹⁰ եւ (ի քարենախտութիւն մեր ժամանակների աղբիւրագետի) նրա շարունակմանը պարբերաբար վերադարձող Սեբիտս պատմիչը եթէ ցանկանար նոր քուագրում մշել, ապա դա լինելու էր իր ապրած ընթացիկ տարուայ մշումը, եւ այդ դէպքում՝ մի աւարտական յիշատակագրութեան մէջ (այդպիսին չունենք ո՛չ երկի վերջում, ո՛չ էլ միջնամասի որեւէ հատուա-

ծում, ուստի պետք է համարենք, որ շարադրամքի դադարումը հեղինակի կողմից, ամենայն հաւանականութեամբ, ծրագրուած չի եղել):

Այս տրամաբանական եզրայանգումը գումարում է վերջ քննուած այն հանգամանքներին, որ պատմիչի վերջին արտայայտութիւնները 659 թ. կնքուած բիզանդա-արաբական հաշտութեան պայմանագրին անմիջապէս յաջորդած ժամանակահատուածում գլուածի տպատրութիւն են բողմում, և որ մա ծանօթ չէ անել ուշ տեղի ունեցած իրադարձութիւններին (օրինակ, Ալիի մկատմամբ Մուսլիայի 661 թ. վերջնական յարթմակին, իսկ ստորեւ կը տեսնենք՝ մահւ դրան ճախարդած մէկուկէս տարիներին անցքերին): Այդպիսով, կարող ենք անփոփել, որ Մեքիոսն իր երկի վերջին մասերը շարադրել է, ամենայն հաւանականութեամբ՝ 659 թ. առաջին կէսին, և այդ ժամանակ Ջուարթնոցի տաճարի շինարարութիւնը դաւես արարտուած չի եղել: Հնարար է, ինչպէս ենթադրում են որոշ աւստրալիացիներ, որ երկի շարադրանքը դադարել է հեղինակի վերահաս մահուան հետեւանքով (որեմն՝ 659 թ., ոչ թէ 660 կամ 661)¹¹¹: Գուցէ եղել են այլ պատճառներ, որոնց մասին կարելի է միայն ենթադրութիւններ անել, սակայն իրողութիւնն այն է, որ եթէ անգամ Մեքիոս պատմիչը տեսել է Ջուարթնոցի կառուցման արարող, ապա միեւնոյնն է՝ մա չի կարողացել արձանագրել դա իր երկի մեզ հասած տարբերակում:

Այդ՝ Ջուարթնոցի տաճարի շինարարութեան արարտի և նստակատիքի ժամանակը ճշտելու որոշակի հնարատրութիւն է տալիս «684 թուականի պատմութեան» վկայութիւնների քննութիւնը: Այդ պայմանական անուանումը կրող ոչ այնքան փոքր պատմական երկը փաստօրէն քառացի արտագրութեամբ պահպանուած է Ժ դարի վերջի պատմիչ Մովսէս Գասխարանցու «Պատմութիւն Աղուանից»-ի Ա գրքի ԻԷ-Լ և Բ գրքի ԺԸ-ԼԱ և ԼԳ-ԽԵ գլուխներում (Բ.յք գլխում Ժ դարի պատմիչը տեղադրել է սեփական շարադրանքը՝ հիմնուելով իր մէկ այլ սկզբնաղբիքի՝ վերջ նշուած «Աղուանից կաթողիկոսների գաւազանագրքի» տեղեկութիւնների վրայ)¹¹²: Որոշ հետազօտողների կարծիքով՝ վերջինիս շարադրանքին է յանգում մահւ ՊԱ Բ.Ժ գլուխը, ուր պատմում է հետագայում Միհրանեսաններ համարուած Վարազ Գրիգոր, Ջեւանշէր և Վարազ Տրդատ Գաղղմանից իշխանների՝ Սասանեաններից սերնդու մասին առասպելական տոհմարանութիւնը: Մակայն իրականում այդ պատմութիւնը հասաստի գրեթէ ոչինչ չի պարունակում, լեզուով ու ոճով էապէս տարբերում է «684 թ. պատմութեան» յարակից հատուածներից և անկասկած շարադրուած է հենց Ժ դարի հեղինակի կողմից՝ հուշէնի և Փասխատի Առանշահիկ իշխանների տոհմարանութիւնների մէջ ընդգրկուած վիպականացուած պատկերացումների հիման վրայ:

«684 թ. պատմութեան» անսմուն հեղինակը է դարի 30-80-ական թուականներին Աղուանք երկրում (Սասանեան մարզպանութեան տարածքի ընդգրկումով) տեղի ունեցած գլխատը իրադարձութիւնների մա-

սին գեղարուեստական թարծր ճեով, քառական մանրամասն եւ հիմնական գծերով վաւերական շարադրանք է ներկայացնում, որը որոշ հաստատմաներում դառնում է առաջին դէմքով: Քանի որ Տրտու գետի միջին խտանքով իրար սանձամակցող կենտրոնական արցախեան Մեծ Կողմանք եւ Մեծ Իրանք զատաների զանազան տեղանքները շարադրողի կողմից նկարագրուած են ընդգծուած մանրամասնութեամբ¹¹³, ենթադրում է, որ մա սերում է հենց այդ տարածքից: Ըստ երևոյթիմ, պատմիչը շատ ծօտ է կանգնած եղել իր գլխատր հերոսներին՝ Ջեւանշէր եւ Վարազ Տրչատ իշխաններին, եւ յատկապէս՝ Մեծ Կողմանքի Իսրայէլ (երկրորդ անունով՝ Արա) նախնաբային, մա ներկայ կամ մասնակից է եղել նրանց մի շարք գործերին, այդ թում՝ վերջինի ուղեւորութեանը Հոնաց աշխարհ՝ հիւսիսկովկասեան քիւրքալեզու ժողովրդին քրիստոնէական հաւատքի քերելու առիթով¹¹⁴: Աւելացնենք, որ «684 թ. պատմութիւնը» պարունակում է մի շարք պաշտօնական մամակներ, որոնց վաւերականութիւնը Նիկողայոս Ադոնցը կասկածելի էր համարում¹¹⁵: Սակայն իրականում արդարացի կը լինէր կասկածել դրանցում եւ ամբողջ երկում առկայ միայն որոշ (ներքեմ՝ ծայրահեղ աստիճանի) չափազանցութիւնների առիթով, որոնք արդիւնք են իր ներոսներին մեծարելու՝ միջնադարեան հեղինակի համար սովորական ու հասկանալի միտումի¹¹⁶:

«684 թ. պատմութիւնն» աւարտում է, ըստ ամենայնի՝ 682-683 թթ. իրադարձութիւնների նկարագրութեամբ, վերջնական շարադրանքը կատարել է հաստատուապէս 685 թ. ամռանը տեղի ունեցած հիւսիսկովկասեան խազարների անելիչ արշտանքից առաջ, որին զոն գնացյաւ Հայոց եւ Վրաց (ըստ մի տեղեկութեան՝ մաւն Ադուանից) իշխանները: Հետաքրքիր է, որ ինչպէս եւ Սեբիոսը, «684 թ. պատմութեան» հեղինակն էլ, ամենայն հաւանականութեամբ, ստեղծագործել է ինչ-ինչ փոփոխով: Ուշադիր ընթերցելով Բ. իր գլխի աւարտական ընդարձակ հատուածը («Աստամար եւ այդ գ'ինչ ասացից եւ կամ զո'ր խաւսեցայց ... զի քեզ քարի լիցի [եւր լինիցի], եւ որչոց քոց ազգէ յազգ, մինչեւ յախտեան», մախ. 31-38), որը մաւն Ջեւանշէր իշխանի տարտանով թուագրում է տալիս՝ 670 թ. («Արդ՝ այս ետեակք տասներորեակք եւ տարիք երեք, յոր [օ զոր] սկսաւ Տէր քազմամեծար գրաքեյադք իշխանն Ադուանից առնել [=637+33]...», մախ. 35), տեսնում ենք, որ այն գրուել է իբրեւ հեղինակի ստեղծագործական մտայնացման վերջաբան: Սակայն 13-14 տարի անց մա շարունակել է իր երկը (հիմնականում ծանրամալով 679-682 թթ. քախտորոշ իրադարձութիւնների վրայ, գլ. Բ. իր-խե), ընդ որում՝ ինչ-որ պատճառով նրան չի յաջողուել օժտել այդ շարունակութիւնը նոյնատիպ գեղարուեստական վերջաբանով:

Արդ՝ «684 թ. պատմութիւնը» պարունակում է մեզ հասած հայկական եւ օտարալեզու մնացեալ սկզբնաղբիւրներից քաջարձակապէս անյայտ, սակայն նրանց ունեցած տուեալներին լիովին համահունչ այն

տեղեկութիւնը, որ Կոստանդ Բ (Կոստանտինոս) կայսրը իր իշխանութեան 19-րդ տարում, այսինքն՝ 659 թ. սեպտեմբեր ամսից մինչև 660-ի սեպտեմբերն ընկած ժամանակահատուածում, եղել է Ասորպատականում եւ իր մօտ հրատիրել Աղուանից երկրի Ջեւանշէր իշխանին. «Իսկ յիմն եւ ի տասնհորդոյի ամի քազաւորութեանն իւրոյ Կոստանտինոս՝ բռն Հեքակի [ա Հայակաղի], քազմաճրխ քաշարք եւ ընտիր ընտիր գլխաւորաբն Յունաց հանդերձեալ՝ եկն ի սահմանս [ա յաշխարհն] Պարսից՝ կորզել ի Տանկաց գեղովանս աշխարհացն [ա աշխարհին]... Յայնժամ առաքեաց զմի ռմն ի գլխաւորացն առ Ջեւանշէր՝ զալ մեա ի տեսութիւն: Եւ վաղվաղակի անապարեալ՝ հասանէր յաշխարհն Մարաց, առ մեծ կայսրն, զորոյ զգալն լուեալ [ա լսել] ընդ յառաջ նորա ինքնին [ա ինքն] ելանէր ի Քունգր [=Կոնստանտինոպոլիս] գեաւոր»¹¹⁷: Ըստ արցախոցի պատմիչի հաղորդած մանրամասնորի՝ Աղուանից իշխանն արժանանում է քարճարածք նուէրների ու կայսեր անձնակամ մեծարանքին, եւ զս նախանձ է առաջացնում կենտրոնական Հայաստանի նախարարների մէջ, որոնց թուճ յանուամէ յիշատակում է «զարավար» Համազասպ Մամիկոնեանը. «Տեսեալ զայսպիսի եւ երկնաւոր պարզես առ նա եղեալ նախարարացն Հայոց եւ զարաւարին Համազասպայ՝ ի նախանձ մեծ քրդեցան, եւ նմա ոչ էր վայր, այլ [եւր այն] այնուհետեւ խնդրէր կրածիչս ի քարեւտր [եւր քարեւար] տեսանէ...» (նախ. 8): Կոստանդի նուիրած փրկչական խաչի մասունքը Ջեւանշէրը քերում է հայրենիք եւ այն պատշաճ ձևով պահպանելու համար Ռախտանու Աղուանից կաթողիկոսի հետ (655-680 թթ.¹¹⁸) նախածեւում Գարդման քերդում եկեղեցու շինարարութիւնը¹¹⁹:

Իսկ նոյն գլխի շարունակութեան մէջ ստում է, որ երբ ձեռանը փոխարինեց զարուը, այսինքն՝ 660 թ. մարտ ամիսը, Ջեւանշէրը եւս մէկ անգամ հանդիպեց կայսրին, եւ այս անգամ՝ Կաղապրչապատում «եր ի փոխանորդել զարմամային ժամոն հանդերձաւ կազմեցաւ մեծարգի իշխանն Աղուանից՝ միս անգամ տեսանել զկայսր՝ հանդիպել նմա [եւր զկայսրն եւ հրաժարեալ ի նմանէ փիս զկայսր...նմա] ի Կաղապրչապատ քաղաքի: Յայնժամ հրամայի [եւր ել հրաման] ի քազաւորէն, զի մեծամեծք պաղատանն եւ վեհանձուներն [ա վեհանձուկըն] ընդ յառաջ [եւր առաջ] նորա ելցեն, եւ այնպէս արքունարար [եւր արքայարար] մտան ի կայսերականն [ա կայսերական] մարզաբան...»¹²⁰: «684 թ. պատմութեան» հեղինակը քազմաքիւ մանրամասնեք է յայտնում 660 թ. զարման սկզբին Կաղապրչապատում Կոստանդ Բ-ի հետ կայացած այդ ծանոցութեան մասին: Իր իշխանի նկատմամբ անթաքոյց հիացմունքով լցուած՝ նա թուարկում է Ջեւանշէրի ստացած նուէրները («եր զինչ քազաւորականն սարս էր [եւր քազաւորական էր սարս], զամենն [եւր զամենայն] նմա հրամայեաց տալ, ընդ որ տրասլէգիտքն անգամ ստկացան, եւ ի վերայ այնոցիկ՝ զքաջ հարուն իրոյ Հեքակի եւ զՆիկիտա հանոյն»¹²¹ զար-

քունակամ զատի [beir զատին] ամին ընդ մէջ նորա [beir նորայն մէջ], եւ զիքն պատմուծան, եւ դրաչա նրկուս. եւ զոյսիս նորա ամէք պատրկուսն զոդայականս»): Շուրմ Աղուանից աշխարհի համար կայսեր հաստատած կարգաւիճակը («եւ որ միանգամ առաջին թագաւորացն Աղուանից զնորաստանայք [ճի զնորաստայք, er զնորաստայք] եւ ասեմանք լիա էին, զամենայնն ի նա հրամայեաց ընձեռել [ս ընձեռեաց] ազգաց յազգս. եւ արեւելացս ամենեցուն արքայարար *առնել տնայտրքիճ*»): պատմում իմաստուն զոյցների ու ջերմ բաժանման մասին («եւ ոչ էր խորուրդ կայսերն ժածկնալ ի սմանէ, եւ ի սմանէն լսելով իսնճարեղ խորհրդականութիսն [beir խորհրդակցութիսն] թագունս՝ իկանայք, եւ ողբունալ [ս ողբոյննալ] զնս՝ ասէ. «ԱՅՏՏ քո՝ ընդ անձին խնում [ս իմոյ], եւ սիլոս իմ՝ որպէս զսիրտ քո, ե՛րբ ի խաղաղութիսն»)՝¹²². Պատմիչի մօտ թացառոտրքին չենք գտնում միայն այն մասին, քէ ինչ պատճառով էր Հայաստան ժամանած Կոստանդը կանգ առել եւ իկրեք էր ընդունում ոչ քէ Դուխնում, այլ այդ դարաշրջանում որոշ լակով խարխուլ վիճակում յայտնուած նախկին մայրաքաղաք Վաղարշապատում¹²³:

Սակայն արդէն դժուար չէ նկատել, որ չնայած ինքը՝ 684 թ. անանուն պատմիչը, Չուարքնոցի մասին ոչինչ չի ասում, Կոստանդ Բ-ի՝ նրա նշած ժամկետում (յո իշխանութեան 19-րդ տարուայ զարմանամուտին) Վաղարշապատում լինելը, ամենայն հասանակամութեամբ, կարպած է եղել աւարտուած տաճարի մտակատիքի արարողութեանը Ներսէս կաթողիկոսի երսուրով մասնակցելու ձեռ, ինչի մասին գիտենք այն աշխատանքի սկզբում քերտած «Աղուանից կաթողիկոսների գաւազանագրքի» ուղղակի պնդումից («եւ ի նտակատիս կոչեաց զթագաւորն Հոռոմոց, ընդ որ յաւեժ իկացնալ ընդ շինուածն՝ նտ երաման շինողացն զնալ զկնի իւր [beir թագաւորին *փե* իւր], զի զնոյնածեւն յարմարեցտ ի պաղատանն»)՝¹²⁴: Մեզ մնում է միայն ենթադրել, որ Հայաստանում ու Վաղարշապատում Կոստանդի մնալը, քերեւս, չէր կաշող երկար ամիսներ տեւել, ուստի աւելի հասանական է մտածել, որ նրա մասնակցութեամբ Չուարքնոցի Սուրբ Գրիգոր եկեղեցու կառուցման աւարտը եւ օծումը տեղի են ունեցել ինչ 660 թ. զարման սկզբին¹²⁵:

Չուարքնոցի օծման ժամանակի ճշտումից յետոյ անդրադառնալով այդ իրադարձութեան մասին միակ ուղիղ հաղորդումը պարտնակող սկզբնաղբիւրի՝ «Աղուանից կաթողիկոսների գաւազանագրքի»՝ Մովսէս Դասխուրանցու փոխանցմամբ մեզ հասած քնագրի միւս, այդ բուն՝ բասկանաչակի խառնակուած կտորների դիտարկմանը: Նախ սկսենք այն տեղից, ուր յիշատակում է Կոստանդ կայսեր *19-րդ տարին*, (659/660 թ.), մեզ հասած քնագրում այդ տարուան է վերագրուած Ներսէս Եփնոտի կաթողիկոսանայր («եւ նորին ԺԹ [ս ԺԹ-անն]՝¹²⁶ ամին [beir չիք ամին] մասի կաթողիկոս Հայոց տէր Ներսէս՝ ամս Բ...»¹²⁷, որն իրականում, Սիբլուսի յստակ թուագրմամբ՝ տեղի է ունեցել 641 թ. վերջերին: Վերջ կա-

տարրած քննութեան լոյսի ներքոյ դժուար չէ նկատել, որ այդ քուսկանի առկայութիւնը Զուարթնոցի մատակատիքի մասին յիշատակութեան կողմէն, ամենայն հաւանականութեամբ, պատահական չէ: Ենթադրելի է, որ տուեալ ենթատեքստում բուն սկզբնաղբիւրի տոհմամատեանային ոճի զբառումը իրականում ինչ-որ շարդասութեամբ վերաբերել է «Քաղաքի-դաշտի Մուրք Գրիգորի» մատակատիքին «տէր Ենթես կաթողիկոս» հրատելով հէնց այդ տարում կայսեր մասնակցութեանը: Ըստ այդմ. թէկուզ եւ անճանաչելիօրէն այլափոխուած վիճակում, Կոստանդի 19-րդ - տարրայ յիշատակութիւնը լրացուցիչ հաստատում է «684 թ. պատմութեան» վերջը քննարկուած քուսկանը կայսեր՝ Վաղարշապատում լինելու ժամանակի մասին:

Երկրորդ, Ենթես Շինողը քիչ անց կոչում է «*Ճարագիր*» նորին Կոստանդինի [«*Կոստանունի*»], որը «զանձիւք նորա շինեաց զբազմապայծառ փարսխն բանառք հատից ի Քաղաքիդաշտի՝ զՄուրքն Գրիգոր»: «Հայրագիր» բառը հազուադէպ յիշատակութիւններով է յայտնի հայ մատենագրութեան մէջ, Ե-Ը հեղինակներն այն ետակամում են՝ «Գրեալ կամ համարեալ որպէս հայր»: Մերիտը «Ճարագիր» եզր չի օգտագործում, թպէտ Ենթեսի ու Կոստանդի միջեւ նրա նկարագրած յարաբերութիւնները այլ մմանատիպ դէպքերի հետ համեմատութեան մէջ, թերեւ, եզակի պատկեր են ցուցադրում: «Կամ Հայոց կաթողիկոսին Ենթեսի» գլխագիրը կրող հատուածում (որը բոլոր հրատարակիչների կողմից արդարացիօրէն ներկայացուած է իբրև առանձին գլուխ, Մտ. Մալխանեանցի մօտ՝ ՆԷ) Ենթեսի կայսերաճանաչութիւնը նկարագրելիս Մերիտը կապում է դա Բիզանդիայում անցկացրած նրա մանկութեան եւ զինուորական ծառայութեան հետ («էք նա քնակութեամբ ի Տայոց, ի զեղջէն, որում Իշխանն կոչին: Եւ սնեալ ի մանկութենէ յայխարհին Յունաց, եւ ոսնեալ զեզուս եւ զդպրութիւն Հռոմին, եւ շրջեալ ընդ աշխարհս զարուս կարգաւ զինուորութեան...»)՝¹²⁸ Մակայն պատմիկի յաջորդ հատուածում ըմբոստ եպիսկոպոսի հետ զրոցելիս Կոստանդ Բ-ն է Ենթեսին անուամում իր «Ճարը» (օգ՝ ինչ եւ դու, որ ես՝ քո թագաւոր, եւ դա՝ քո կաթողիկոս եւ *Ճար սեղ*, եւ դու ոչ արժանի համարիս զիս ընդ քեզ հաղորդութեանն, եւ ոչ՝ զդա»)՝¹²⁹ Արդեօ՞ք դա միայն յարգանքից էր հարեան կիսանբնական երկրի հոգեւոր առաջնորդի նկատմամբ:

Ենթես Տայեցու կաթողիկոս դատմալու մասին Մերիտի հաղորդած մի քանի տողերի մէջ այլի է զարնում այն հանգամանքը, որ նորընժայ կաթողիկոսն անմիջապէս կարեւոր մի խնդիր է լուծում (ՅԵտդրոս Ռչտունում Հայոց զօրավար նշանակելը) հէնց կայսեր հետ, անելի ճիշտ կը լինի ասել, հաշտի առնելով Կոստանդի մանկական տարիքը (11 տարեկան)՝ մայրաքաղաքում, կայսերական արքունիքում. «Եւ *եղեւ այս* [Աղձնիքի կողմից Հայաստան ներխուժած արաբական զօրքերի կողմից Դուինը զբաւելը 641 թ. հոկտեմբերի 6-ին, ասպա Սաորեստան վերադառ-

նայր - Ա. Յ.) *յամս եզրի կաթաղիկոսի*: Իսկ ի ձեռն այնր պատեյուագնի ի կայսերէ հրաման *հասնայ* զարաւարութեանն Թեոդորոսի՝ Ռչտունաց տեսնն. հանդերձ պատրկութեան [Ա պատրութեան] պատուով: Այս *ամնայն* լինի ի ձեռն *կաթաղիկոսին Ներսէսի*. որ յաջորդեցաւ ի նմին անի յարտ կաթաղիկոսութեան փոխանակ եզրի կաթաղիկոսի¹³⁰: Դրանից ինքնին թխում է այն ենթադրութիւնը, որ Դուինի աստատակութեանն ամնիցապէս յաջորդած ժամանակահատուածում, այսինքն՝ 641 թ. վերջերին կաթողիկոս ընտրուելով հետագայում Եիմող պատուամտնին՝ աթամնացած նուազում Ներսէսը շատ շուտով յայտնուել է Կոստանդնուպոլսում եւ անյապաղ ձեռնարկել Հայաստանի համար կենսական խնդիրների անյետաձգելի լուծմանը: Ի դէպ, գուցէ պատահական չէ, որ ժամանակակից ու ակամատես Սեբիոսը¹³¹ քերտած հատուածի վերջին նախադասութիւնն սկսում է «Այս ամնայն...» քառերով, չնայած վերջում գրել էր ընդամենը 1 գործի մասին (Թեոդորոս Ռչտունու նշանակումը). յիշատի սա այն դէպքերից է, երբ միտքը թելադրել է անելին, իսկ ձեռքը գրել է պակաս:

Արդ՝ ըստ Թեոփանէս Խոստովանողի հաղորդած ժամանակագրական տեղեկութիւնների՝ Կոստանդ Բ-ի միայնակ զահակայութեան սկիզբը թուագրում է 641 թ. աւարտով կամ 642 թ. յունուարով (Հեթակը վախճանուել է 641-ի մարտ ամսին, 4 ամիս¹³² թագաւորել է նրա որդի Կոստանդին Գ-ն, ապա՝ 6 ամիս՝ նրա խորք եղբայր Հեթակեռնասը իր մօր՝ Մարտինի հետ, որոնք տապալուել են սեմատի կողմից, լրատ Սեբիոսի՝ Կաղնիտին Արչակունի գորավարի ամենատակտի մասնակցութեամբ)¹³³: Չուզահեռ փորձենք յիշել, որ է դարի սկզբից, Փոկասից սկսած՝ թիզանդական կայսրերի թագադրման արարողութիւնը կատարում էր եկեղեցու մէջ եւ եկեղեցականներին կողմից՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի գլխաւորութեամբ¹³⁴: Համադրելով այս փաստերը Ներսէսի մեծ հաւանակամութեամբ Կայսրութեան մայրաքաղաքում գտնուած լինելու, իսկ հետագայում կայսեր հետ առանձնաշնորհեալ յարաբերութիւններ ունենելու համզամանքների հետ, թում է, թէ հմարաւոր է առաջ քաշել այն ենթադրութիւնը, որ Հայոց կաթողիկոսը կարող էր իրեն հոգւորական իշխանից մէկը մասնակցած լինել Կոստանդ Բ-ի թագադրման արարողութեանը եւ դրա շնորհիւ ձեռք բերել վերջինին «հայրագիրը» (կամ, թերեւս՝ «եայրագիր»-ներից մէկը) լինելու պատիւը¹³⁵:

Ինչ վերաբերում է Չուարթնոցի կառուցումը Կոստանդ կայսեր «զանձիք» կատարուած լինելու մասին ՊԱ Գ.Ճն գլխի արտայայտութեանը («եւ զանձիք նորա շինեաց...» եւ այլն), ապա կրկնենք, որ Սեբիոսի երկում դրա վերաբերեալ անզամ ակնարկի քացակայութիւնը մեծապէս կասկածի տակ է դնում տոնմամատեանային գրանցումների անյայտ ենդինակի պնդման հետատիոթիւնը: Ենչպէս է, վերը տեսանք, որ ժամանակակից պատմիչի շարադրանքը կանգ է առել տաճարի օժման

օրերից շուրջ մէկ տարի առաջ (659 թ.), ուստի մենք իրատեսու ենք ենթադրելու, օրինակ, որ շինարարութեան ծախսերի մի էական մասը վճարուել է նրա արարածան փախում եւ հենց կայսեր կողմից, կամ, որ շինարարութեան հիմնական մեկնմասը քաղաքագիտական մտքը նկատաւորմենքով գերադասել է անյայտ մնալ մինչեւ աշխատանքների յաջող աւարտը: Ամեն դէպքում ակնյայտ է, որ Ջուարթնոցի վիթխարի եւ բոլոր առումներով բարձրորակ կառոյցը պահանջել է սովորականից աւելի մեծ ծախսեր, եւ անհրաժեշտ միջոցների հայթայթմանը քաղաքական քաջայայտ շահագրգռութիւններ ունեցող Բիզանդական տէրութեան մասնակցութիւնը, թերեւ, պէտք է համարել լիովին տրամաբանական: Աւելին, գուցէ հենց դրանով է պայմանաւորուած ինքնին ֆեոմեննալ այն փաստը, որ տաճարի շինարարութիւնը յաջողութեամբ աւարտին է հասցուել ընդամենը 10 տարում, ընդ որում՝ այնպիսի ծանր, ասպատակութիւններով ու կոտորածներով յագեցած տարիների (յիշենք 653-656 թթ. ժամանակամիջոցը), երբ անգամ Հայոց կաթողիկոսը շուրջ 6 «նալածական ամ» է անցկացրել Տայոց մեկուսացուած աշխարհում: Եւ այստեղ՝ մեր առջեւ յանուն է Ջուարթնոցի ճարտարապետ-շինարարի կամ, ինչպէս ՊԱ նոյն հաստուածն է նրան անուանում՝ «գաղատառի» (յուճարէն քասացի՝ «քարգործ»), լուսաւոր կերպարը:

Մեր երեսակայութիւնը թերեւ պէտք է լարենք եւ որոշ չափով հետամանք աղբիրագիտական կոնկրետ տուեալներից, որպէսզի լոյս հասկանանք այդ շնորհաշատ մարդու երջանկութիւնն ու սխրանքը (ըստ ընդունուած կարծիքի՝ նրա «Յոռնան» անունն է փոխազգուած աւերակների մացրման ժամանակ յայտնաբերուած կամարամիջոցի մի քարի վրայ¹³⁶): Գզխտենք, թէ ապագայ տաճարի կառուցուածքային եզակի լուծումներով «նախագծա-նախահաշտային փաստաթղթերը» որքան ժամանակ առաջ էր նա յանձնել Ներսէս կաթողիկոսին (կամ գուցէ իշխաններից մէկին) եւ ինչքան էր սրտատրոսի ազօթել, որ իր համճարեղութեամբ արտառոց այդ նախագիծը յմերժուի ու չարժանանայ դարերի ընթացքում թերեւ երբէք չպակասած համճարեղ գաղափարների այն տարարախտ նմուշների ճակատագրին, որոնք յայտնուած են «ո՛չ այնտեղ ու ո՛չ այն պահին»: Մակայն մեծ քաղաքականութեան մի իրօրինակ շրջադարձի արդիւնքում այդ հրաշքը իրականութիւն դառնալու հնարաւորութիւն էր ձեռք բերել, Ներսէսն ու Կոստանդ կայսրը համաձայնութեան էին եկել միջոցներ շխմայել Հայաստանում այդպիսի մի վիթխարի ծրագիր իրականացնելու հարցում: Աւելի հաւանական է մտածել, որ այդ պահին իրեն աշխարհի ամենաերջանիկ մարդը զգացած Յոռնան շինարարը ինչ-որ մի զգալի գումար էր առացել, որից յետոյ անյարար սկսել էր աշխատանքը, եւ չնայելով շուրջը կատարուող ասպատակութիւններին ու նալածանքներին, դրսեւորելով ֆեոմոստիկ աշխատասիրութիւն ու կազմակերպական եռանդ, իր քաջահմուտ վարպետների հետ 10 տա-

քննիչ ուղարկեց Մուսխան (661-680 թթ.)՝ իր իշխանության *երկրորդ* տարում. այսինքն՝ էենց 662 թ.¹⁴²: Թերեւս կարելի էր կասկածել, որ Դրասխանակերտցոց ուղղակի պնդման հիմքը միայն Ղևոնդի Խաղորդումն է (յիշենք՝ խառնակ ենթատեքստում) ընդամենը այլ կերպ հասկացուած Ժ դարի սկզբների պատմիչի կողմից: Սակայն Մովսէս Դասխանցո տոնմամատեանային սկզբնաղբիւրի նոյնքան ուղիղ քուագրումը («եայ քուականն ճԺ եւ մին էր») ասուած, ինչպէս տեսանք, Ջուարքնոցը կառուցած կաթողիկոս Ներսէսի մահուան տարուայ մասին, ոչ միայն փարատում է նման կասկածը, այլեւ ստիպում եւ՛րոգում է լինել, որ Դրասխանակերտցոց ձեռքի տակ եւս եղել են լուրջ, գուցէ նոյնպէս տոնմամատեանային բնույթի աղբիւրներ:

Յաւելնք, որ Ներսէս Գ-ի իշխանութեան ժամանակը շուրջ մէկ տարով աւելացնելու դէպքում (641 թ. վերջ - 662 թ.), մէկական տարով փոխում են երկու յաջորդների տարիները՝ ըստ աղբիւրների՝ 6 տարի արժուակալած Ամաստաս Ակոռեցո (այսպիսով՝ 662-668 թթ.), եւ 10 տարի արժուակալած Իսլայէլ Օրմսեցո (այսպիսով՝ 668-678 թթ.): Իսկ այդպէս մէկ տարով տեղաշարժում է նաեւ յաջորդ հայրապետի՝ Մանակ Զորափորեցո՝ ասանդարար 677 թուականը համարուած արագին տարին, ինչին հաւաստի աղբիւրների վկայութիւնների հակասելու փաստը (685 թ. օգոստոսին տեղի ունեցած խազարական արշաւանքի քուագրման տեղեկութիւններում) նկատել էինք դեռեւս տարիներ առաջ¹⁴³:

ALEXAN HAKOBIAN

THE ARMENIAN-BYZANTINE RELATIONS IN THE MIDDLE OF VII CENTURY AND THE DATING OF ZUARTNOTS CATHEDRAL'S BUILDING

A comparative study of historic sources has revealed that Zuartnots Cathedral was built between the years 650 to 660, rather than between 642 to 652, as traditionally believed. Sebeos wrote about the starting of its construction, telling that it happened after the end of the 647-650 Byzantine-Arab war. As for the end of the construction, information is provided by two sources, which Movses Daskhurantsi, the author of late 10th century, included into, or used in his "History of Albania". The first one is the work by an Anonymous Historian conditionally named "The History of the Year 684", and the second one is the collection entitled "The List of Albanian Catholicoses", which was compiled, most likely, in early 10th century, but was based on "Diary notes" of clergymen, who were witnesses of events of 7-10th centuries. Comparative analysis of information of these sources shows that Byzantine Emperor Constant II was in Armenia in early spring of 660, and attended the consecration ceremony of the Zuartnots Cathedral, built with his sponsorship near the old capital of Valarschapat.

A thorough analysis of the sources indicates that creation of the Zvartnots Cathedral, a building which was unique both in terms of its size and design, was a result of close cooperation between Armenia and Byzantine Empire against the threat posed by the Arab Caliphate. The author has also found solution to some problems of the history of that period. It is shown, in particular, that no Arabian invasion to Armenia occurred in 642-643; that Siunik joined the Central Armenia in 652 rather than in 660; that Sebeos's work was complete in 659 and not in 661, etc. Along with the published versions, correct texts of most relevant manuscripts were also used in the work.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Թորոս Թորամանեանց իբրև հիմնադրում նշում էր Սեբիոսի երկում Արծափի ճակատամարտի թուազրույնը Կաստանդ Բ-ի *ճոզրոցոց* տարով, որը քաջարձակ քիչքիմացություն է՝ հետագայում մկատուած եւ ուղղուած *«սոթրոցոց տաքոսայ»* աղբիւրագւտմանի կողմից: Տես Թ. Թորամանեան, Նիւրեր հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան, Աշխատութիւնների ժողովածայ, Ա. Երևան, 1942, էջ 254-255, 258-259, 266-267; *նոյնի*՝ *Ջուարքնոց*, Երևան, 1978, էջ 27-28; Կ. *Ղաֆարաբեան*, *Ջուարքնոց* (Նիտոողութիւններ), ՊԲՀ, 1959, քի 4, էջ 183; *Ս. Բարխուդարեան*, Սիջնադարեան հայ ճարտարապետներ եւ քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 27-29; *С. X. Манацакочян*, *Звартноц*, Москва, 1971, էջ 7; Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. II, Երևան, 1984, էջ 584-585; Վ. *Յարութիւնեան*, Հայկական ճարտարապետութեան պատմութիւն, Երևան, 1992, էջ 81; *М. М. Асратян*, *Армянская архитектура раннего христианства*, Москва, 2000, էջ 32:
2. *Սեբեոսի ճակնխոսութի* Պատմութիւն, Օորրոզդ տպագրութիւն, քաղղատութեանը ձեռագրաց, հանդերձ տազարանի եւ ժանօրագրութեանը ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, Երևան, 1939, հ.Ձ-Ի.Է, էջ 141-146 (165-168): Ընթերցողը մկատեց, որ մեւեր օգտագործում ենք պատմիչի անուան *Սեբեոս* տարբերակը, որը տալիս են Ասողիկի. Սամուէլ Անեցու, Մխիթար Անեցու եւ Մխիթար Աղբիվանեցու վաղ ձեռագրերը եւ Հայոց «Կանոնագրքի» Բ ենթախմբի գրչագրերը: Նրա ճշտութեան մասին ժամրաժաման տես *հ. Լ. Ալիճեան*, Սեբիոս ճակնխոսութեան Բագրատունեաց եւ իր Պատմութիւնն ի Հերակը, «Մատենագրութեան հետազօտութիւններ», հ. Բ, Վիեննա, 1924, էջ 17-21; *Ա. Յաֆարեան*, Սեբիոսի երկի նաւտաժարաժամանան յանդիւրը եւ Ջուարքնոցի տաժարի կառուցման մասին գլուխը, «Հանդես անսօրեայ», ԵԺԹ տարի, Վիեննա-Երևան, 2005:
3. Տես Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. II, էջ 315, 637 (ժամանակագրութեան ցանկ): Աամդական տեսակետի միտամիկական կրկնութիւնների կողմին ուշագրտ քայաաութիւն է տոժարագւտ Ռաֆիկ Վարդանեանի՝ իրականից ընդամենը մէկական տարի շերտող թուագրումը՝ 649-661, սակայն՝ առանց հիմնաւորումների (տես *Դ. Հ. Վարդանեան*, Հայոց Տօժացոյցը (4-18-րդ դարեր), Երևան, 1999, էջ 591-592):

4. Տե՛ս Հայաստանը և Քրիստոնեայ Արեւելը, Միջազգային գիտաժողով, Գնկացումների հյույրքներ, Երեւան, 1998, էջ 15-16:
5. Օգտագործում ենք վերջին, համեմատական հրատարակությունը (*Սոկրատե Կաղամկատուացի. Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Քննական քննակիրը և ճշմարտությունը Վարազ Առաքելանի*, Երեւան, 1983, այսուհետեւ՝ ՊԱ) մեր պատրաստած նոր գիտարճնական քննարկի ուղղումներով և ժ դարի սկզբնորինակի վերականգնման համար նշանակություն ունեցող ք զրչագրի կամ Բ ձեռագրախմբի ձե՛ր զրչագրերի տարբերբրցումների նշումներով: ՊԱ զրչագրերի վերլուծությունը տե՛ս Ա. Յակոբճեան, Մովսէս Կաղամկատուացու «Աղուանից պատմութեան» ձեռագրերը, «Քաների Մատենադարանի», 15, Երեւան, 1986, էջ 110-144:
6. 1860 թ. Մ. Էմինի և Կ. Գահնազարեանի հրատարակություններում (1761 թ. Ղումկիանոս դարի արտագրությունը յանգող Աջ ձեռագրախմբի ընթերցումների իման վրայ)՝ *Քաղաքաբարձարի*: Վարազ Առաքելանի համեմատական հրատարակությունում վերականգնում է տրուած՝ *Քաղաքաբարձարի*: Զուարթնոցի մասին, իրրեւ դեռեւս քիսիմական սեպագրում իշատակուած տեղանուան, տե՛ս Ա. Կաղաքձե՛րճեան Սեպագրի տեղանուններ (Այրարատում և յարակից մասանգներում), Երեւան, 1998, էջ 136-138:
7. Ուշ ձեռագրելում և հրատարակություններում չիք ընք:
8. ՊԱ, Գ.ժ., էջ 317: Այստեղ և այսուհետեւ աղբխանեթից մէջբերումներում ընդգծումները մերն են - Ա. Ճ.:
9. ՊԱ այդ սկզբնաղբիսի մասին մամբանման տե՛ս Ա. Ա. Առաքել, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, էջ 216-223; Ա. Յակոբճեան, «Վաչագանի վաղը» և Արշակունիաց թագաւորութեան ինդիքը Դ-Ձ դարերի Աղուանքում, «Հանդէս անթօրեայ», ԵժԵ տարի, Վիեննա, 2003, էջ 98-99; Ա. Յակոբճեան, Աղուանից իշխանների ժամանակագրությունը Է. դարի վերջին - Ը. դարի սկզբին, «Հանդէս անթօրեայ», ԵժԵ տարի, Վիեննա-Երեւան, 2004, էջ 269-271:
10. Ըստ մեր վերջին քննութեան՝ Յովիան Մանիկոնեանի՝ պայմանակաւօրէն «Պատմություն Տարօնոյ» անուանող երկը գրուել է Հայոց թուականութեան ԵԱ և հռոմեական ՆԼԴ, այսինքն՝ 681 թուականին: Տե՛ս «Մատենագիրը Հայոց», Է. Դ-Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 973, 1129, ծան. 45:
11. *Յովիան Մանիկոնեան. Պատմություն Տարօնոյ* («Մատենագիրը Հայոց», Է. Դ-Ե, Է դար), ԺԱԼԹ, էջ 1124 (այստեղ և այսուհետեւ «Մատենագիրից» յղումներում հայատառ գլխահամարից յետոյ արարական թուանշանով տրում է մախարդատութեան համարը):
12. *Կարապետ ձեւը տալիս են մեզ հասած միակ անբողջական զրչագիրը (Ա) և ժՁ դարի մէկ թերթանի արժեքաւոր պատառիկը (ՄՄ, թիւ 1343)*, ուստի մեծ հաւանականութեամբ հենց այն է յանգում Սերիոսի ինքնագրին: Մէջբերումներում այստեղ և այսուհետեւ տալիս ենք ճշգրիտ ընթերցումները հրատարակութեան պատրաստ մեր գիտարճնական քննարկից (նոր տողատմամբ և կետադրմամբ)՝ անհրաժեշտութեան դէպքում նշելով կարեւոր տարբերբրցումները և կատարուած փոփոխությունները:

13. *Սերժույի ճգնաժամային Պատմություն*, ԽԳ, էջ 120 (147):
14. Պատմություն *Սերժույի Աշխատասիրությանը* Գ. Վ. Արզարհանի, Երևան, 1979, էջ 318, ծան. 528:
15. Տե՛ս *Ա. Թովթրեան*՝ Սերժույի երկի հատումաբաժանման խնդիրը... «Հանդես անօրեայ», ԸԺԹ տարի, Վիեննա-Երևան, 2005: Այստեղ համառոտ նշանք միայն, որ Ստ. Մալխասեանցի հրատարակութիւնից յետոյ (*Սերժույի ճգնաժամային Պատմություն*... Երևան, 1939) աշխատասիրողի հիմնական ճշգրտումներն ընդունուեցին աղբյուրագետների կողմից (տե՛ս Ա. Լ. *Անտոնով*, Սերժույի նախկուպու Ռազրատումնաց եւ իւր Պատմությունն Հերակոյ, Վիեննա, 1924; Լ. *Անտոնով*, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948; Ա. Պ. *Անտոնով*, Սերժույի Պատմության գրքի մի քանի լուսաբանություններ, Վենետիկ, 1972; *Ա. Գ. Գրեգորեան*, Դիտողություններ եւ սրբազոտություններ Սերժույի պատմագրոց քննարկն վերայ, Վիեննա, 1973 եւ երկրորդը) եւ հիմք դարձան երկի քննադատական ուսումնասիրության խորացման համար: Ծանօթ, Գեորգ Արզարհանի հրատարակության (Երևան, 1979 թ.) առաջաբանում, ծանօթագրություններում ու չտեղաձեռնում իջրես թէ Ասողիկից օգտուած Անանուի վարկածի վերակենդանացումը եւ քննադատական մի շարք վիճակումներ (այդ թում՝ 2 գլխահամար առկայանքը) եւսպէս արգելակեցին նմանատիպ ուսումնասիրությունների ծառայունք գոնէ արեւելահայ բանասիրության մէջ: Մոյ՛մ աշխատանքում Սերժույի երկի յղումները կատարում են Ստ. Մալխասեանցի գլխահամարներով ու էջերով (այլ ըմբռցողների յարմարության համար՝ փակագծում նշելով մասն 1979 թ. հրատարակության էջերը): Միեւնոյն ժամանակ, պետք է նշել 1939 թ. հրատարակության գլխատր բերությունը (ամբողջութեամբ անցած մասն Գ. Արզարհանի ծօտ)՝ գլխագրերի յօթնումեջ, որոնք միայն շփոթութեան մէջ են գցում է դարի սկզբնօրինակը նմարտորինս պատկերացնել ջանացող ընթերցողին:
16. *Քիչոհանէս Խոտտոյան*՝ Ժամանակագրություն, Թարգմանություն քննարկ, առաջաբանը եւ ծանօթագրությունները Հրայր Բարթիկեանի (Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, 13. Բիզանդական աղբյուրներ, 4), էջ 53-55: Սերժույ եւ Միքայէլ Ասողիս պայմանագրի ժամկետը նշում են 3 տարի (*Սերժույի ճգնաժամային Պատմություն*, ԽԵ, էջ 140 (164)). գիրքն ցլան անք Գ. *պայմանի խաղաղութեանն...*; *Chronique de Michel le Syrien*, Edit. et trad. en française par J. B. Chabot, Vol. II, Paris, 1901, էջ 446. «Սրբ արարները նորից պատրաստում էին արշաանը դէպի Կոստանդնուպոլիս, Պաղոմեսը [= Պողոպոլիսը] նկատ մրանց խոտտանալու՝ անենամայ հողահարկ տալ նոտմների երկրից: Բայց քանի որ խաբեց, արարները վեր կացան եւ Խատրիան կողոպտեցին: Պաղոմեսը կրկին գնաց, տուեց ոսկին եւ արարների հետ զինադադար կնքեց ձեռք տալու (քարգմանությունը ըստ՝ Ա. Տէր-Ղեւոնդեան, Հայաստանը VI-VIII դարերում, Երևան, 1996, էջ 65): Այլ խնդրի մամբանանքն քննարկումը տե՛ս Ա. Լ. Տէր-Ղեւոնդեան, Սերժույի երկը որպէս VII դարի Սերժույի Արեւելի պատմության աղբյուր, ՊԲՎ, 1988, քի. 1, էջ 126-127 (վերահրատարակում՝ *Արտ Տէր-Ղեւոնդեան*, Յօդուածների ժողովածու, Երևան, 2003, էջ 665-666):
17. *Սերժույի ճգնաժամային Պատմություն*, ԽԳ, էջ 120 (147):

18. Դրանից էլ առաջ չիչառակրամ թուակամը վերաբերում էր Կոստանդի 2-րդ տարրում: Կրամով Սերիոսի մոտ թուագրում է կայսեր դեմ Վաղինտին գորավարի ամյաբող ապստամբութիւնը՝ սկսելով շարադրանքը կարմիր գլխատառով («Եւ եղև յճրկոցոցոս ամի Կոստանդի՝ թոնն երանելոյն Երակի, խորիէր [Վաղ]ինտին ի միտս իւր ճարտարութեանը խաբել զս[ի]նկղիտան...» եւ այլն): Աննքաճելու է նշել, որ նոյն ապստամբութիւնը Թուինանա Խոստովանող թուագրում է Կոստոս կայսեր ճորդոց տարել, այսինքն՝ 644 թ. (Ճաշում էլ թէ 641 թ. սեպտեմբերին սկսում էր Հերակլոնոսի հետ կայսերակցութիւնը, ինչպէս որ ուրիշ ղեպքերում է, այլ 642 թ. յունտարին Կոստոսի միանձնայ գահակալութեան սկզբից): Դա պէտք է համարել պատմական իրականութեանը լրի համապատասխանող թուագրութիւն, քանի որ նոյն տարուայ համար Ժամանակակիցը ինչ-որ մի ճշգրիտ սկզբնադրիւրի վկայութիւն է ունեցել «Դիոս [-Փոյնիեր] ամսի հինգին, շաքարոայ վեցերորդ օրը, ժամը ինննին» տեղի ունեցած արեւի յասարճան ժառին (ԹՂուինանա Առաստովանող Ժամանակագրութիւն, էջ 52, 250, ծան. 320): Ըստ տիեզերագիտական աշխատակների՝ արեւի յասարճանը եղել է 644 թ. նոյեմբերի 5-ին ուղեքաթ (արեւն Թուինանէսի ադրիւրը տունայ ղեպքում շարաբուայ ասեղին օր է հաշուել մախարդ կիրակին), Գրիմիլով ժամը 11 անց 9,7 քուէլին (< Ա. Տարայծամ, Օրացոյցի պատմութիւն, Երեւան, 1970, էջ 480):
19. Ըստ պատմիչի մի մախորդ տեղեկութեան (Խ, էջ 109 (137-138)) մահոտանից առաջ ցամկանալով ուղղել իր սխալը՝ Հերակլը յորդարել էր իր սրդի եւ կայսերակից Կոստանդին Գ-ին տարձուցանել զմտա յիշաքանչիւր տեղիս ... եւ հաստատել զկարգն առաջին, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով դա չէր ստացուել («Եւ թագաւորեաց որդի նորա Կոստանդին, եւ չէր ընտրեցա զաւրակար յաշխարհէն [Միհրոյ յաշխարհիէն] Հայոց, քանզի անմիայան լեալ իշխանացն՝ մեկնեցան ի միմեանց»): Եարուճակելով վերջին թման՝ Սերիոսը արարական առաջին ներխուժումից, Դուինի առումից եւ Հայաստանից արաբաւորների հետնալուց յետոյ է դնում Հայոց զորավարի «ճշմանկամը», արդէն եզր Արաւիզացուն փոխարինած Ն-ճաւես Տայեցո միջնորդութեանը. «այս ամմայթ լիմի ի ծեծ կարաղծիսիմ Ն-ճաւեսի, որ յարողեցա ի մմին ամի [641] յարո կարաղիւտութեան փոխանակ եզրի կարաղիկոսի» (էջ 110-111 (139)):
20. ՊԱ-ում բառացի արտագրութեանը պահպանուած Ամանուն հեղինակի՝ 684 թ. շարագրում պատմական երկը, որի մասին մանրամասն կը խօսենք ստորև, նոյնպէս ուշազրու տեղեկութիւններ է հարդրում 640-ական թթ. կեսերին «Ատրպատական գատաի» պարսիկ զօրապետի (նոյնպէս անունը յտալով) նկրտումների դէմ Աղտանից իշխան ժաւարում «ազատանքական» զործողութիւնների մասին: Աղտանից իշխան Վարազ Գրիգորի սրդին՝ սպարապետ Ջեւանշիրը (հետագայում, մօտաւորապէս 650-ական թթ. կեսերից՝ Աղտանից իշխան), Կաղեսիայի (այս երկուն՝ Կառչան) ճակատամարտից հաշում 7 տարի (այսինքն՝ 637-643/644 թթ.) Սասանեան զօրքերի կազմում արաբների դէմ մարտնչելուց յետոյ վերադառնում է հայրենիք, որ հակամարտութեան մէջ է մտնում ընդդէմ «Ատրպատականացն» աղբիւրում լրի յրացայայտութեամբ նկատկայութեան կարգավիճակից ձեռքազատուելու նպատակով: Առաջին բախումներից յետոյ, որոնք, քստ աղբիւրի ժամանակագրական տրամա-

քանութիւն՝ պէտք է 2-3 տարի տեսած լինէին (համապատասխան ժժ գլխի մի քանի էջում, տունայ դէպքում՝ մեծապէս վնասակարանացուած ճեւղ, շարագրուած են 644-ից մինչև 657/658 թթ. իրադարձութիւնները)։ Ձեւաձէրը մի պահ դաշնակցում է մանւ հարիւան Վիրքի հետ, որի իշխանից («ճեւծապատի աչքն Ատրնեքսն» իշխան աշխարհին, որ *ճորտով իշխանութեան [ա յիջ իշխանութեան] զահեղեղորին ի Հոսմայեցոց քաղաքորտննն ուննոս*) օգնական զօրք է առանում պարսիկների դեմ պայքարը շարունակելու համար (Ատրնեքսն Բ-ի մասին տե՛ս. Լ. Աղոնց, *Քննութիւն Մոսխէս Կաղանկատուացու. Աշխատասիրել, Ժամօրագրել և ներածութիւնց գրել է Պ. Յովհաննիսեանը. Վարդարաբոտ - Ս. Էջմիածին, 2005, էջ 75-76; II. Մ. Մյրսոն, Армянская надпись храма Джвари, ԼՀԳ, 1968, քի 2, էջ 66-68)։ Կայսերական թումանս զօրավարի ատրպատականաւնո գործողութիւնների, ապա նրա պատժի մասին Անթիոսի տեղեկութիւնների կողքին «684 թ. պատմութեան» այս տունայնիցը ցոյց են տալիս, որ թիզանդացիները Մասանան տիրութեան մնացորդներէջ մէկի՝ Ատրպատականի տիրակալի հետ, ունեցել են առանձնաշատակ յարաբերութիւններ (աղբիւրներում, քերես, վատ լատաքանուած), որոնք, կայտուած արագների հետ վերջինիս մտնեցման աստիճանից՝ փոխուել են դաշնակցայինից մինչև թշնամական և հակառակը։ Դրա մասին տես մանւ վերջին վերլուծութիւնը. Է. Լ. Դամիէլեան, Հայաստանի քաղաքական պատմութիւնը և Հայ առաքելական եկեղեցին (VI-VII դարեր), Երևան, 2000, էջ 162-170։*

21. *Անթիոսի ճպտկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԲ, էջ 116-118 (143-145)։
22. Քննարկելով Հէրոնան քերդանուան մասին ուսումնասիրողների տեսակետները՝ Էդուարդ Դամիէլեանը վերջերս համոզել ճեւղ ցոյց տուեց, որ Սերիոսի մօտ յիշատակուած է Դաւիթ Անյաղթի ծննդավայր, Հարք գաւառի Հերոնան գիւղի անուան մի տարրերակը (Է. Լ. Դամիէլեան, 647 թուականի արարական արշաւանը Հայաստան, ՊԲՀ, 1982, քի 2, էջ 114; *Ճոյնի Հայաստանի քաղաքական պատմութիւնը*, էջ 175-176)։ Օյտրանալով խնդրի մէջ՝ այստեղ այնուամենայնիւ նշենք, որ իրականում այս պատեղազմի առաջին փուլի հետ է կապուած համեմատաբար ոչ ժամանակների հայ և օտար պատմիչների մօտ խառնակ ժամանակագրութեանը պահպանուած տեղեկատուութիւնը Աբդուսիմ զօրավարի (Աղ ալ-Ռաեման իբն Ռաբիա) արշաւանքի մասին դէպի Հայաստան և մինչև Դեքտեմը (տե՛ս, օրինակ, *Յայնան Մամիթ-ճնոս*, Պատմութիւն Տարօնոյ («Մատնագիթը Հայոց», Է. Դ-Ե, է դար), ԺԱ.25-37, էջ 1123-1124), որը պատմագրութեան մէջ ասանդարտ վերագրում է անելի վաղ ժամանակների։
23. ՄՄ քի 1343 պատաստիկում ամբողջ տողը ցատաչօրեն մաշուած է քերքի ընդլայնակի ծաղման հետեւանցով, ուստի հնարատք չէ տողով հնագոյն ամբողջական գրչագրի ընթերցումը ո՛չ գլխատառի հարցում, ո՛չ էլ՝ Կոստանդի տարտայ թուանամարի։
24. *Անթիոսի ճպտկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԳ, էջ 119 (146)։
25. *Անթիոսի ճպտկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԳ, էջ 119-120 (146-147)։

26. *Յ. Մանանդեան*, Արարական արչասանքներից Հայաստանում (Ժամանակագրական դիտողություններ), Երկեր, հ. Բ, Երևան, 1978 (արտատպում՝ *Յ. Մանանդեան*, Մանր հետազոտություններ, Երևան, 1932), էջ 528-536: Ը-Բ վրիպակի յաճախության մասին տես *Նորայր Ն. Բիզանցացի*, Նոխյանք, Հրատարակչության պատրաստեց Մարտիրոս Մինասեան, Ժնի, 1996, էջ 43; *Ա. Ծակոբեան*, Ադանայի իշխանների ժամանակագրությունը, էջ 289, ծան. 36; Պատմություն *Մերձոսի*, էջ 219, ծան. 103:
27. *Յ. Մանանդեան*, Արարական արչասանքներից Հայաստանում, էջ 531-533: Ռումմեսախրոդը նշում է, որ 649 թուականի ընդունման դեպքում (այսինքն *Ը-ձորոցի* «տասանդին») միշտ կը լինէր ենթադրել գրչական վրիպակ հոռի ամսուայ օրանամարի ընթերցման մեջ. այդ տարուայ հոռիի ԻԴ-ն (լիդխանակ՝ ԻԳ) օգտատուի 9-ին էր եւ կիրակի: Այսպիսի լուծումը հանգամանօրէն հիմնադրել է նաեւ Արրահան Չամինեանը, որի՝ Մերձոսի երկին նուիրում անոխպ ուսումնասիրությունը պահում է Մաշտոցի ամսուան Մատենադարանում եւ օգտագործուել է Գեորգ Արգարեանի կողմից (տես Պատմություն *Մերձոսի*, էջ 316, ծան. 520):
28. Տես *Նորայր Ն. Բիզանցացի*, Նոխյանք, էջ 50: Նշենք, որ հեճ Մերիոսի բնագրի վաղ ընթերցմակողմների գրչի տակ տեղի են ունեցել այդ տատերի ակնյայտ վրիպումներ, որոնց հետեանցուլ մեզ հասած *Ա* գրչագրում ունենք (իսկ այդպէս՝ նաեւ *Թ*). Միերդատեանցի հրատարակութեան մեջ՝ առանց նրա ծանօթագրութեան, հետեաբար, անկասկած, նոյն ընթերցումն է եղել նաեւ հնագոյն « գրչագրում» «Մոգեստուս» փխ «Մոգեստուս» (ԼԲ, էջ 83 (116)), «դրումդար» փխ «դրումգար» (ԽԲ, էջ 118 (144)), «Մարդոտ» փխ «Մարդոտ» (ԻՁ, էջ 68 (103)), այս տեղում *Թ*. Միերդատեանցի քննաչիրն ունի «Մարդոտ» եւ ծանօթագրություն՝ «Է միւսում օրինակի՝ *Մարդոտ*):
29. *Հ. Ա. Բացայեան*, Օրացոյցի պատմություն, էջ 322, 437: Եղտարդ Դանիէլեանը փորձել է այլ տրամարանական լուծում տալ գրչական սխալների արդիւնքում ի յայտ եկած հակասություններին. նա հակուած է արարների արչասանքը վերագրել Կոստանդի «յամին հինգերորդի» յիշատակութեան յաջորդ տարուան (647), Արծափի գրաման «յամին Բ-կրորդի» վրիպակի փոխարէն ենթադրել «յամին [Ձ]», իսկ «այ ԻԳ» վրիպակի փոխարէն՝ «այ Ի[Ձ]» սկզբնօրինակային ընթերցումներ, որից յետոյ ստացուող 647 թ. օգտատուի 12-ը իրօք կիրակի էր (է. Լ. Դանիէլեան, Հայաստանի քաղաքական պատմությունը, էջ 174-175): Մակայն, կարծում ենք, որ թումաս զօրակարի նշանակումից մինչեւ Թեղորոս Ոչտումում Հայաստան վերադարձնելը գոն մէկ տարուայ ժամանակահատուած ենթադրելով եւ Արծափի ճակատամարտը 650 թ. հաշտութեամբ ասարտուած արարա-քիզանդակեան ետեմայ պատերազմի ասարտական փուլին վերագրելով՝ Մերիոսի քնօրինակում գրչական տեղի յաճախալէւ Ը-Բ եւ Դ-Գ վրիպակների ուղղում կատարելը թէ՛ քննաչիտական, թէ՛ աղբիւրագիտական իմաստով առանկ լիարժէք լուծումը պէտք է համարել:
30. *Յ. Մանանդեան*, Արարական արչասանքներից Հայաստանում, էջ 526-528:
31. Պատմություն *Ղեւոնդեայ* մեծի վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, Բ, էջ 6-8:

32. Հայ պատմագրության մեջ, ինչպան մեզ յայտնի է, չի ընկալուել այս փուլում քիզանդական զորքերի մասնակցությունը պատերազմական գործողություններին Հայաստանի տարածքում, և փոխարենը՝ անաբաբացիներն քարձրացուել է Թեղդրոս Ռշտունու ինքնուրույնության աստիճանը: Իհարկէ, այլ հարց է. թէ ինչպանով էին արդարացի Մարդուցայրի ղեպերից քնչ անց Հայաստանից հեռացած (նասկանայի է՝ կնրուած գնահաղաքի պայմանագրի ցտ այս վերականգնուող մի պահանջի համաձայն) յոյն զորականները, որոնք 2-3 տարի անց ևս 100-հազարանոց բանակով Հայաստան վերադառնալու հնարատրութեան պահին (այսինքն, փաստորէն՝ զրաբարանքի պէս) Մարդուցայրի ճակատամարտի անյաջողութիւնը կապում էին հայ երանամատարի պահուածքի հետ (զոնէ՝ ցտ Սեբիոսի պատմածի):
33. Օրինակ, Յակոբ Մանանդեանի յաջողուած ենթադրութեան համաձայն՝ կապուելով Հիբրի թուականի հետ (*Յ. Մանանդեան*, Արարական արչաւանքները Հայաստանում, էջ 524):
34. Իրականում՝ 632 թ.: ՊԱ-ում (յոսկ նրա շարադրումից առաջ՝ անկակած Աղոսանից վեհարամի քրթուկ-տոհմամատնանում) գրծթէ քառացի արտազրութեանց պահպանուած, ցտ Նիկողայոս Աղոնցի ուշադիր դիտարկման՝ Թ-դարի 40-ական թթ. ստեղծուած, ևս հայր Ներսէս Ալեհնեանի կարծիքով՝ ինչ-որ արաբական ստեղծագործութիւնից քարզմանուածի տպատրութիւն թողնող այդ երկի արքիորագիտական վերլուծութիւնը տե՛ս Ն. Աղոնց, *Քննութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու*, էջ 119-120; *Կ. Ն. Ալեհնեան*, Մովսէս Դասխուրանցի, կոչուած Կաղանկատուացի ևս իր Պատմութիւն Աղոսանից, Վիեննա, 1970, էջ 337-338; *A. A. Akonov*, *Arbanon-Aryanak*, էջ 209:
35. Հմմտ. Ն. Աղոնց, *Քննութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու*, էջ 120-122: Ժամանակին Անանիա Շիրակացուն կամ է դարի Անանուսի վերագրուած այդ «Ժամանակագրութեան» քննական քննակիրը վերբերս պատրաստեց մեք կողմից «Մատենագիրք Հայոց» շարքի է դարի երկնատրեակի համար (Անքիլիա, 2005, էջ 898-969: Տե՛ս նախ. 384-385, էջ 967): Նախորդ հատուածում Փիլոն Տիրակացին նոյն նակիրճ, կարելի է ասել՝ հպանցիկ ճնով գրում է Պաղեստինում ևս Ատրիքում արաբների առաջնադացման մասին. «Կոստանդին՝ ակն Դ [1]: Ի սորա ատրս տիրեցին Տաճիկը Ատրոնց ևս արկին ընդ հարկազ զնկեղեցիս սուրբ քաղաքին Նրասաղէմի» (նախ. 382-383, էջ 966):
36. Մեր կարծիքով՝ դա, անմնայն հասանականութեանը, ոչ այլ ինչ է, քան պարզապէս մի վաղ գրչի ստեղծագործական ստեղծման արդիւնը:
37. Ինքիք է առաջանում միայն Սեբիոսի քննազրում նշուած շարաբուայ օրը՝ տրրաբ («այդ Ի էջ Տրէ ամալյն, յատր ուրբարթի»), որովհետև 641 թ. հոկտեմբերի 6-ը շարաբ է եղել: Ուրբար էղի է նախորդ տարուայ՝ 640-ի հոկտեմբերի 6-ը, ևս որա նիման վրայ Յակոբ Մանանդեանը Դուինի առումը արաբների կողմից ի վերջոյ թուագրում է հնց այդ օրով (*Յ. Մանանդեան*, Արարական արչաւանքները Հայաստանում, էջ 513-522): Եթէ ընդունելու լինենք այդպիսի լուծումը, ապա պէտք է ենթադրէինք, որ Դուինի առումը Հերակլի մահուանից յետոյ յիշատակող Սեբիոսը («Մտաւ Երակլոս... ևս էլ զար ապականիչ յԱտրեստան կողմանէ...») տոնել ղեպրում կարծուր է համարել ոչ թէ այդ հերթականութեան ճշգրտութիւնը, այլ յարակից սիմետային գծի մի

տարրի (Հայոց աշխարհում զօրավարի պաշտօնի թափուր լինելու) շեշտու-
 մը: Այսինքն. «*ձրտսկց մտապետամ է արսորից վերադարձնել եւ օի կարգն
 տաքին»* (այսինքն՝ Հայոց զօրավար) ծաստատուէ Վարազդիտոց ասպետին,
 տակայն յի հասցնում ու մահանում է. յատի օռչ որ ընտրեցաւ զարավար աշ-
 խարիին Հայոց» (սիմստային այս գիծն ասարտում է հետագայում Դոսիմի
 անկումից յետոյ. նորցնաիք Ներսէս կաթողիկոսի քանցելու Թեոդորոս
 Ոչտումնու զօրավարութեան ու պատրկութեան պատի շեքիկու յիշատա-
 կութեանը) եւ այդ «սանզօրավար» փուշ՝ սոխպում պէտք է հասկանանք՝
 «կցտում, երբ Հերակլը դեռ կենդանի էր եւ «երդեցնում էր» իր որդան Վա-
 րազդիտոցին վերադարձնելու մասին. «եւ զար ասպականիչ յԱտրեստան
 կողմանէ...» Թում է. թէ այս կարգի ենթադրութիւնները չարիպանց ձգտում
 են (թէպէտեւ՝ ոչ լիքս քացատում), ուստի գուցէ անիւ արդարացում կը լինի
 համարել, որ «յատր որրաքի» քանիցը պարզապէս Սեքիտի քնագրիցը չեն.
 այլ մտցուած են նրա մէջ մի «զրազէտ» ընդօրինակուի կողմից՝ մի քանի սող
 վերս նշուած «եւ եղի յատրսն Հծնգնորցի դիմեցին ի վերայ քաղաքին.
 մատմեցաւ քաղաքն ի ձեռն նոցա...» տեղեկութիւնը սխալմամբ իրրեւ շարա-
 քոյայ օրոյս նշում ընկալելու արդիւնքում (ըսականում այն վերաբերում է
 Դոսիմի *ձնցօրնայ չորսպատումից* յետոյ տեղի տնկում ներխտմանը):
 Նշենք, որ Էջուարդ Դանիլիանն ատարարկում է մէկ այլ լուծում՝ Սեքիտի
 «ար Ռ էր Տրէ ամտյն» քնագրում վերականգնել սկզբնօրինակի ենթադրելալ
 «ի[Ձ]» օրաեանմար (է. Լ. Դանիլեան, Հայաստանի քաղաքական պատմու-
 քիւնց, էջ 159), տակայն քանի որ պահպանուած քնագիրը պակաս տառի որ-
 ւէ նշան յի ցնցաքնում, ասպ այդ կարգի վերականգնումներից պէտք է
 ենթադրուին խուսափել:

38. *Մեթուսի մացնոյսոսն Պատմութիւն*, և, էջ 109-110 (138-139): Տեղին նշենք,
 որ Դիոնիսիոս Թեղմանաբցուն հասում տուեալների համաձայն՝ արարները
 զրաուի են Աքաքին, այսինքն՝ Դոսիմի քաղաքը Յունաց 952 թ. (640/641 թ.) եւ
 կտորիկ 12 հազար մարդու (*Chronique de Denis de Tel-Mohre*, Trad. par J. B.
 Chabot, Paris, 1895, էջ 6. հմմտ. Ա. Ն. Տէր-Ղեւոնդեան, Հայաստանը VI-VIII
 դարերում, էջ 47):
39. Ինարկէ, պատմիչին քնորոշ որոշ տեղծմագրծական ազատութեամբ, օրի-
 նակ՝ Թեոդորոս Ոչտումնու, որն ըստ Սեքիտի՝ Նախնասանի կողմերում էր,
 դէպի Զորապետակի կիրճը տամելու «մանրոցում»: Տե՛ս Պատմութիւն *Ղե-
 տմցեայ*, Գ, էջ 9:
40. Հմմտ., օրինակ՝ Յ. Մամանդեան, Արարական արշաւանքների Հայաստա-
 նում, էջ 522-528; Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. II, էջ 308-309; Ա. Ն. Տէր-Ղե-
 տմցեան, Հայաստանը VI-VIII դարերում, էջ 50-53: Կարելի է յաւելի, որ նշո-
 ւած լուծումն ընդունելու դէպքում վերաբծեություն է Ղեւոնդի մօտ Դոսիմի
 աման պատմութեան վերջում ասկայ այն պնդումը, թէ դրանից յետոյ արար-
 քները 10 տարի յարձակուեցին Հայաստանի վրայ (Գ, էջ 11): Ինարկէ,
 641-ից մինչև 648/649 թթ. ընկած ժամանակը պակաս է, քան 10 տարին, տա-
 կայն՝ ոչ այնքան, որպէսզի Ղեւոնդի աղբիւրի վերականգնման վերջը յա-
 մարտի ոչաջողութեան արժանի:

41. *Chronique de Denis de Tell-Mobre*, էջ 7: Թարգմանութիւնն ըստ՝ Յ. Մանանդեան, Արարական արչաանքնիցը Հայաստանում, էջ 526-527: Հմմտ. Ա. Լ. Տէր-Ղևոնդեան, Հայաստանը VI-VIII դարերում, էջ 49 (ստումնասիրող փորձում է և էլ ասելի հնացնել ասորի պատմիչի բուագրումը՝ մինչև 641 թ., որը չի կարելի արդարացուած համարել):
42. Տե՛ս *Աղետոյն նպահոպոսոյ* Պատմութիւն, ԽԲ, էջ 115 (143): Տեղին նշենք, որ Վաղինտինի դասաշտրտեան մասին պատմող հատուածը (էջ 115 (142-143)) Ա զրչագրում կարմիր գլխատառով է սկսում («Եւ եղև յերկրորդում ամի Կոստանդի՛ քոին երանելոյն Երակի, խորհէր [Վաղ]ինտին ի միտս իր ճարտարութեանք խարել զս[ի]նկղիտան և համրումալ զինքն ի պատի թագաւորեանն...»):
43. Իբրև այլ տարրերակ՝ Պրեզելայիտսի եւ Թեոդորոս Ռչտունու համատեղ ներխուժումը Բասնա Սաառոյ կարելի էր վերագրել մինչև Թոմաս զօրավարի կողմից հայ իշխանի ձերբակալման ու կայսեր մօտ 646 թ. ուղարկելու ժամանակին (այդպիսով՝ Դիոնիսիոս Թեմսահարզու մօտ արևակամած բուագրումը ասելի քիչ կը տեղաշարժվիր): Մակայն ստորև շարունակուող տարրերակի հասանակամութիւնն ասելի մեծ է թում:
44. Վերջին բուակամն ակնյայտ անխորմիկ է անկամ ընդհանուր ժամանակաշրջանը շատ վատ պատկերացրած Ղևոնդի համար, ուստի հնարատր է եմբողքել, որ մեզ ծառած ձեռագրերի «Խ-երորդ» ընթերցումը մի վաղ վիճակի աղբիւնք է: Զափուզանց հրապարիչ է մտածել, որ պատմիչի մօտ աստուած է եղել «ի Ե-երորդ», ասելի ճիշտ՝ «ի Ե-երորդ» («Ե» եւ «Ե» տառերի համատարած շփոթութեամբ), որը մեզ կը քերի պարզապէս 647/648-650 թթ. պատերազմի սկզբի իրական տարուան:
45. Զաբոջոյ պարբերութեան տեղեկութիւններն արդէն վերաբերում են 660-ական յթ. սկզբի իրադարձութիւններին, հպատակուելու պահանջով Մուսիայի ուղարկած հրովարտակը, «չինող սքոյն Գրիգորի»՝ Ներսէս քահանայապետի գլխատրութեամբ հայերի ժողովի համամայնութիւնը եւ Գրիգոր Մամիկոնեանին ու Սմբատ Բագրատունուն պատանդ ուղարկելը: Երանցից ասաջիմին իր իշխանութեան 2-րդ տարում (այսինքն՝ 662 թ.) ամիրապետն ուղարկում է հայրենիք՝ շեղծելով Հայոց իշխանի պատիւը, եւ այդպէս շարադրանքը հասնում է գլխի վերտառութեան մէջ խոստացուած սիւմէին, «Եւ եթէ զհարձ աստուքս նորա [Մուսիայի - Ա Յ] էր իշխանն Գրիգոր, եւ որ ինչ անցք անցին ընդ աշխարհս Հայոց» (Պատմութիւն Ղևոնդեայ, Դ, էջ 12, 14): Իննարկէ, իբրև տարրերակ՝ կարելի էր ծածարել, որ այս ժամանակին, այսինքն՝ Մուսիայի իշխանութեան ասաջին տարուան (661 թ.) է վերաբերում նաև Վաղոյ Ռչտունու մասնակցութեամբ քեզանդա-աջարական ճակատամարտը, սակայն ասելի հասանակամ է թում Ղևոնդին վերագրել մի գլխի մէջ երկու պատմութիւնների մէկտեղումը, քան, ասենք, նրան արցիւր ծառայած պատանի հեղինակին՝ կայսէր եւ Թեոդորոս Ռչտունու միջև նամակազրոյթեան յօրինումը:
46. 649 թ. Չատիկը եղել է ասորիի 5-ին, իսկ 650-ին՝ մարտի 28-ին: Տե՛ս Հ. Ա. Բաբայան, Օրացոյցի պատմութիւն, էջ 437:

47. *Թեոփանես Խոստովանոց Ժամանակագրություն*, էջ 55: Ըստ Ա. Ստրատուի եզրայանգումների՝ քերտած Հ. Բարրիկեանի կողմից՝ արաբների ծովային արշաանքները դեպի Կիսրոս տեղի են ունեցել հիջրի 28-րդ, այսինքն՝ 648-649 թթ., իսկ քիզանդա-արաբական հաշտության պայմանագրի կնքումը՝ 650 թ. *Տագիֆեմ (Թեոփանես Խոստովանոց Ժամանակագրություն*, էջ 251, ծան. 324, 328, 330): Այն աշխատանքում մենք խուսափել ենք արաբ պատմիչների հակասական ժամանակագրական հաղորդումների քննարկումից, զետեղելով հանդերձ, որ յառնապես 640-ական թթ. անցուդարձերին (ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Ատրպատականի, Աղջանքի և Դերբենդի տարածքի) վերաբերող նրանց տուեալները էսպես ենթակայ են լուրջ ուղղումների, իհարկէ, յատուկ ուսումնասիրութեան մէջ և շարունակելով Աբսալ Տեր-Ղեւոնդեանի («Սեբեոսի երկը որպէս VII դարի Սերձատր Արեւելի պատմութեան աղբիւր») սկսածը:
48. Ատրկայօրէն միայն իրրիւ շինուածի կողմին արտած «ստաբալի» կարելի է գնահատել քիզանդաքիների՝ իրականում այդ համար պահանքը: Մեզ չպէտք է շփոթութեան մէջ գցի «երանան» բառը, քանի որ պատահական չէ, որ Սեբիոսը, որն ամենեւին չի խուսափում իր գնահատականները սուր բառերով ու ոճով արտայայտելուց (հմտ., օրինակ, «էլ դարդարեաց վիշապն այն սպաստանք», «մեռնիմ արբանակն» և այլն), տուեալ դէպքում ընդամենը ասում է՝ «երանան տուեց, որ գրնն» («Յայնժամ հրանամ հա քազարոն հայրապետան հանդերձ, իւ գոծն հրոպարտայ առ Հայս, զի միարամութիւն հաստոյ արաքոծն ընդ Հոռոմի, զի մի՛ խտանայոծն զժողովն և զտոմարն զայն»): Ժաղաքական նրբանկատութեան պատկերն ամբողջացնելու համար շեշտենք նաև հայերին համոզելու նպատակով փիլիսոփայ Դաւիթ Բագրատանցուն ուղարկելու և ներծումից յետոյ (զոնէ՛ որքանով տեղեակ է Սեբիոսը) որիւն պատժամիջոց լիկրատելու հանգամանքները: Տե՛ս նաև ստորև, ծան. 69:
49. Պատմութիւն *Մերձուի ծախսոպոսի*, ԽԴ, էջ 122 (149): Միանգամից պէտք է նաև նշել, որ մեր ասածի էինան վրայ ամենեւին չի կարելի քերազնահատել այն *ֆրոնտալի* դերը, որն իրականում ունեցաւ հերթական անգամ դասնաբանական միասնութեան հասնելու կայսերական այդ օգաղափարը՝ հայ-քիզանդական դաշնակցային շարաբերութիւնների եւձար՝ ուղղակի յանդիցնելով դրանց խզման և փոխարեւը՝ հայ-արաբական դաշինքի կնքման: Բայց (-պէտք է միջարկի պատմութեան մէջ «Երեւ-ներից խուսափող աղբիւրագէտը») Չուաթթնոցի տաճարի հիմքերն արդէն դրոսած էին և այլուս չէին քանդուելու:
50. Բնակամարտը, խօսք չէր կարող լինել նաև արաբական ուժերը Հայաստան մտցնելու իրատմքի մասին:
51. Ասում ենք՝ «գրեթէ», որովհետև զոնէ «Հայոց իշխանի» և միա նախարարների կողմից քիզանդական տիրոջաներ ատանալը (կամ պահպանելը, իսկ այդպէս՝ նաև Աղտանքում և Վիքքում) ցոյց է տալիս, որ արաբաքիզանդական ինչ-որ համաձայնութեանը (աղբիւրներում յատուկ յարտացոլութեամբ) կայքութիւնը է դարի ամբողջ երկրորդ կէտում, թերեւ, որոշ դերակատարութեան իրատմքներ է պահպանել այսրեկովկասեան երկրների կատարման

համակարգում, փաստօրէն, դրանով նպաստելով այդ երկրների իրական ինքնավար կարգավիճակին:

52. Մանրամասն տեսն Յովհան Մամիկոնեանի երկի գիտաքննական հրատարակութեան ատարարմամբ («Մատենագիրք Հայոց», հ. Դ-Ե, է դար, էջ 973-975): Թերևս ոչազգրու է, որ Տարոմի պատմիչը է դարի 80-ական թթ. սկզբին, այսինքն՝ արաբների դեմ Հայոց սքառամայ ապստամբութեան ժամանակ, ի մի է բերել Հայոց իշխանների *ժողատաստմամբ* ընդվզումներին մոփրոսած պատմութիւնները, իսկ պատմագիրը՝ Ղևոնդը է դարի վերջում, այսինքն՝ արաբական խռք տիրապետութեան ժամանակաշրջանում, վերաշարադրել է Թէոդորոս և Վարդ Ռշտունիների *ժողաբխագանդական* հերոսագործութիւնների դրոսագները:
53. *Սերժոյի ճղխկոյցոյի Պատմութիւն*, հ.Դ, էջ 122-137 (148-161):
54. Նկատի ունենք «ևս եղի յետ այնորիկ...» ոճով անցումների քաղաքայտրիւնը: Փոխարենը ունենք, օրինակ, «Յայժմ ժամանակի արկ ի միտս իւր կարաղիկուն Հայոց Ներսէս...», «Այ ոչ դարարեաց վիշապն այն ապստամբ...», «Ետ այդ՝ գրեմ նորա ամբաստանութիւն առ քազաւորն Յունաց Կոստանդին ևս հայրապետէ...», «Յայժմամբ հրաման ետ քազաւորն հայրապետան հանդերձ, ևս գրեմ...»:
55. Նշելի է, որ քիզամուկական աղբիւրները Սեբեասի երկում 650-651 թթ. ժամանակահատուածին վերազրոտող Գեորգ Մագիստրոսի և Մանուէլ Արշակունտ դասադրութեան մասին տեղեկութիւններ չեն պահպանել:
56. *Սերժոյի ճղխկոյցոյի Պատմութիւն*, ԽԵ, էջ 137-139 (161-163):
57. Սերիտը տալիս է նաեւ «յամին ԺԹ-երորդի *Դաւաղբացաց տէրութեանն*» քուսագրումը, որն արեւելագիտութեան մէջ, ինչքան մեզ յայտնի է, ցայտօր մինչև վերջ չի վերծանուել, սակայն ի գիտութիւն է ընդունուել՝ որպէս նա պատմիչի կողմից օգտագործուած և 632/633 թուականը մեկնակէտ ունեցող տոմարական համակարգ: Հնարարոր է, որ դրա սկիզբը նա վերաբերում է Մահնդի մահից յետոյ Աբու Բաքրի իշխանութեան անցնելու առաջին տարուան (632 թ.), ինչպէս որ վերջը քննարկուած՝ Ղևոնդի Բ և ՊԱ Գ.ա-ր գլոխներ քափանցած իրօրինակ համակարգի ղէպում էր (տեսն վերջ ևս ծան. 33), այն տարբերութեամբ, որ Սերիոսի օգտագործածի մեկնակէտը շեղում չունի պատմական իրականութիւնից:
58. *Սերժոյի ճղխկոյցոյի Պատմութիւն*, ԽԶ, էջ 139-140 (163-164): Ասում ենք «չորանաքիւրամայ», որովհետեւ ոչ երկարագրում համապատասխան տառերի մնամութեան հիման վրայ ևս պատմիչի կողմից ժամանակի այդ աստիճան քիւր ընկալումը քաջառելով՝ գրչագրերի առանդած «ՇԽԲ» թուականի մէջ հարկիչատրը հաստատապէս պէտք է վերականգնել «Ն»:
59. Հետեւելով Գեորգ Արզաբեանին (Պատմութիւն *Սերժոյի*, էջ 357, ծան. 641) պէտք է համարել, որ նշուած վերջին տարիքից («յերկուտասաներորդ ամի քազաւորութեանն Կոստանդնի») վերաբերում է արաբների կողմից պատերազմական գործողութիւնների իրական սկզբին (652/653 թ. ձմեռ), այլ ոչ թէ՛ դրանց սկսելու մտադրութեանը (այսինքն՝ զինուղադարի պայմանագրի խախտմանը), որի թուագրումը պատմիչը տուել էր քիչ վերին՝ նշելով Կոս-

տամբի 11-րդ տարին (651/652 թ.): Մի քանի հատուած յետոյ, անցնելով արարների կողմից ակտի ռազմական գործողությունների նկարագրերուսրից (չարադրանքի մէջ ռազմաւեճութեանը տեղադրում «Թուրք արքային Խոմայիի առ թագաւորն Թուրքաց Կոստանդին, որ ունէր գայս ինչ գրեալս Վերնագրով Տաճակի ընդդրկմանը») Մերիտը նորից կրկնում է իր թուագրութիւնը. «Եւ եղև յամիմ մտտասամբողոցի Կոստանդի՛ յամտան լիմը հաշտութեանն որ քնց Կոստանդինն եւ քնց Մարտա իշխանն Խոմայիի» (ԽԷ, էջ 146-147 (169)):

60. *Թեոփանէս Լոստոփանոյ, Ժամանակագրութիւն*, էջ 55:

61. Արամ Տէր-Ղեռնդեանց եւս 2 տարին է համարում պայմանագրի գործողութեան պաշտօնական ժամկետը (*Ա. Լ. Տէր-Ղեռնդեան, Մերեոսի երկը որպէս VII դարի Մերձաւոր Արեւելից պատմութեան աղբյւր*, էջ 126-127 (665-666)):

62. *Մերձեայի ծայրնկտայտի Պատմութիւն*, ԽԶ, էջ 140 (163-164):

63. էջ 29, ծան. 4, հմտ. Պատմութիւն *Մերձեայի*, էջ 343, ծան. 608, է. Լ. Դանիւլեան, Հայաստանի քաղաքական պատմութիւնը, էջ 198-199, ծան. 18:

64. Տարարխտաբար, մարերը դասանանցին Յազկերտին, իսկ քիւրքիտ-թէտալացիները, ըստ հայ պատմիչի՝ սպաննցին նրան: Մերիտը վերջին Մասաննանի մահուան ժամին այլ մանրամասներ չի յայտնում, իսկ յետտասանեան պատմական առանդոյթի վիպական պատկերացումների համաձայն (քափանցած աքարական պատմագրութիւն եւ «Շահնամէ») Յազկերտ Գ-ն սպանուել է մի քրատագրական ծեղրով (մամրաման տե՛ս *Ա. Ռ. Կոլեցնիկով, Завоевание Ирана арабами (Иран при "праведных" халифах)*, Москва, 1982, էջ 138-145): Տարարիի եւ Ֆիրդուսիի մօտ յիշատակում է Յազկերտի դեղերումներին մասնակից ոմն Ֆառախսագը (= Խոռոխսագաւո), որը Մերս քաղաքում (= Մարգ) արքային բողից տնրի մարզպանի մօտ, իսկ ինքը վերադարձաւ Իրաք (նոյն տեղում, էջ 137): Ուշագրաւ է, որ Մերիտը յիշատակում է Խոռոխսագաւոյն Կադիսիայի ճակատամարտի առիթով (*Մերձեայի ծայրնկտայտի Պատմութիւն*, Խ, էջ 109 (137)). «684 թ. պատմութիւնը» վերջին նրան Խոռուգաւտ անունով, ՊԱ, Բ, Ժ, էջ 175-176), տակայն վերջին դրտագրութեանն ոգտագործում է միայն «Մարաց իշխան» անունը:

65. *Մերձեայի ծայրնկտայտի Պատմութիւն*, ԽԶ, էջ 140-141 (164): Ըստ պատմիչի տեսակետի՝ «ընդ մահու եւ ընդ դժոխաց» այդ ուխտ-դաշինքով Թուրքոսոց եւ միա հայ իշխանները դեմ նետնցին «գատտուածային դաշնաւորութիւնն», եւ դրա պատճառը նա համարում է քիզանդացիների դասնական նկրտումները («Եւ այնպէս քակեալ պատտոնաց գնոսա ի Հոռոմոց նեոին արքանեակն իհասկանալ իբօք սատանային, որը տոխում է քիզանդացիներին՝ հայերից դասնափոխութիւն պահանջել, այլ ոչ թէ՛ ինչ-որ կոնկրետ անմատարութեան - Ա. Տ. »): Մինչեւ իր երկի աւարտը Մերիտը անկողմնապահօրէն շարունակում է մերժել ե՛ր քիզանդացիների դասնական նկրտումները, ե՛ւ աքարներից հետ հայերի դաշնակցելու ոգտակագրութիւնը:

66. Թեպէտ, համադրելով տարասեռ վկայութիւնները՝ առանկ անհակասական է թտան հայ-աքարական դաշինքի կնցումը 652 թ. կեսերին վերագրելու տարրերակը: Այս շրջանի համար Թեոփանէս Խոստովանողի տունեալները համեմա-

տարաք պակաս ու թերի են: Բիզանդացի ժամանակագիրը Հայոց պատրիկի (կոչուած ամհասկամացի Պատարար՝ անունով, սակայն քոչը ուսումնասիրողների կողմից իրատացիօրէն նշմացուած Թէոդորոս Ոչտումու հետ) ապստամբութիւնը եւ Մուսիսի հետ դաշնակցելը քուագրուած է Կոստասի 10-րդ ալիսիքն՝ Պրոկուպիոսի կնքած զինադադարի յաջորդ տարով՝ 650-651 թթ., ապա յայտնում, որ կայսրը «եկաւ մինչև Կապադոկիայի Կեսարիան, քայց Հայաստանից յոյսը կտրած, վերադարձաւ» (ըստ այսմ իրականութիւնը Կոստանցի 652 թ. աշնան - 653-ի գարնան հաշատամեան 100-հազարանոց մեծ արշաւանքի մասին ճիշտ է ներկայացուած ղէպերի ակամատես Սեբիոսի ձօն): Յաջորդ՝ Կոստասի 11-րդ տարուայ համար (651-652 թթ.) Թէոփանէսը կարճ, թայց կարեւոր տուեալ ունի Հելիոպոլսում (Ռասայիկում) Հերակլիոսի գարնիկ. Պրոկուպիոսի կնքած հաշատեսիան շրջանակներում աքարների ձօն պատանդ թողնուած Գրիգորիոսի մահուան մասին (*Թէոփանէս Խոստովանող*, Ժամանակագրութիւն, էջ 55-56), որը կարող էր նախորդել (եւ պատճառներից մէկը լինել) Սեբիոսի նկարագրուած մեծ արշաւանքին կամ, գուցէ՛ ինչևէ վերջինիս հետեանքը: Պատմական իրականութեանը ժամանակագրօրէն լրիւ ձօնենում է Կոստասի 12-րդ տարուան (652-653 թթ.) վերագրուած շարադրանքը Մուսիսի մատուցած զօրակցի Հոսոս կղզին գրաւելու եւ արաք Հարիթ զօրավարի Հայաստան արշաւելու, կայսեր քոչած Սևորիանոսի գլխաորութեամբ քանակին պարտութեան մատնելու եւ «մինչև Կովկասեան լեռները» (ըստ Սեբիոսի՝ Թէոդորոս Ոչտումու ուժերի հետ համատեղ՝ մինչև Գոնուոս) հարածելու մասին (*Թէոփանէս Խոստովանող*, Ժամանակագրութիւն, էջ 56), որոնք տեղի են ունեցել 653-ի գարնան-աշնան ժամանակահատուածում (Հոսոսի գրաւումը յաճախ քուագրուած է նաև 654-ով): Տեղին նշենք, որ ցնդիանքապէս Կոստանց Ռ-ի հատուածի համար պէտք է նկատի ունենալ Թէոփանէսի որդեգրած ժամանակագրական գուգակչիս համակարգի (արաքների «առաջնորդներէ», պատրիարքների տարիներով, աշխարհաստեղծման ու Քրիստոսի մարդկոյութեան քուականութիւններով հանդերձ) առումը խնդրատարիւնը: Այդ կայսեր իրականում 28 տարուայ իշխանութիւնը հեղինակը տեղադրում է իր իմացած 27-ի մէջ (ոայ պատմիչներից տեանք որդեգրել են նաև 29 թիւը): Ոչազրաւ է նաև ուսումնասիրողների նկատուած մէկ տարուայ ընդհանուր սխալը աշխարհաստեղծման աղբքսանդրեան համակարգի եւ ինդիկտիոնի տարիների միջեւ 609/610-725/726 թթ. ժամանակահատուածի համար (տե՛ս *Н. С. Чичуров, Византийские исторические сочинения, Тексты, перевод, комментарии, Москва, 1980, էջ 19*):

67. *Սեբեոսի Խոստովանողի Պատմութիւն*, ԽՁ-ԽԷ, էջ 141-146 (165-169): Ինչպէս վերը համառօտ նշեցինք, Թէոփանէսը գիտի միայն Մարիանոսի վերջին նահաջի մասին. «Կոստասի 12-րդ տարում» արաքների զօրավար Հարիթը արշաւեց Հայաստանի վրայ: Հանդիպելով հոռմայեցիների զօրավար Մուսիանոսին, նրան հարածական արեց մինչև Կովկասեան լեռները, իսկ երկիրն աւարտեց» (*Թէոփանէս Խոստովանող*, Ժամանակագրութիւն, էջ 56):

68. Այս եւ մնացեալ նմանատիպ տեղերում Թադէոս Միրզատեանցի առաջին տպագրութեան ընթերցումները (տունալ ղէպում «Կապկոն»), որոնք անցել են նաև հետագայ իրատարակութիւններ, չպէտք է հաշուի առնէինք, քանի

որ հեղինակային սկզբնօրինակի վերականգնման համար նշանակալից ունեցող հնագույն (ներկայումս՝ կորած) Հ զրչագրում վերջին թերթերը ընկած են եղել: Մակայն մեր ենթադրության համաձայն՝ ՄՄ Երիցեան ֆունդի կիսատ զրչագիրը յամզում է Հ-ին եւ կարող է փոխարինել նրան՝ Ա զրչագրի ընթերցումների հետ համեմատություններ կատարելու համար:

69. *Մծրժոյծ ձայնհոյտոյծ Պատմութիւն*, ԽԷ, էջ 145 (168): Պատմիչը շարունակում է «Եւ մա [Ներսէսը - Ա Յ.] կայր պապամծեալ: Եւ գիտացեալ քաղաքը զմեհգութիւն նորա՝ յամջմամծաց զմա յամից քաղմաբ ի լեզու իւր», եւ թերեւ կարծի է պատկերացնել իրենց ազգերի երկու յուրը քաղաքազետ-դիւանագետների՝ կայսեր ու կաթողիկոսի, իրար հասկանալը՝ պարզամիտ եռզեռ-յակամի (որը դրամից յետոյ նշմպէս ընդունեց հաղորդութիւնը) «տարդաստութեան» ֆունի վրայ:
70. Տե՛ս վերեւում, ծան. 28:
71. Տե՛ս վերեւում, ծան. 1:
72. *Մծրժոյծ ձայնհոյտոյծ Պատմութիւն*, Ծ, էջ 153-154 (174-175):
73. *Վերականգնուող՝ Գեւորգ Արզաքեանի (Պատմութիւն Մծրժոյծ էջ 359, ծան. 650):*
74. Մակայն օժտուած անտեղի գլխագրերով:
75. Ըստ Սեբիոսի՝ ռազմական ընդհարումները տեղի են ունենում միայն քիզանդական եւ արաբական ռամակների միջեւ, թելտ վերջիններքս նրանմանատար Հարիի (իրն Մաւրամա) կողմից Արտառազը Դիմարսեան իշխանին Աշնակի Արտում մահապատժի ենթարկելու մասին պատմածը ցոյց է տալիս, որ հեղինակը տեղեակ է դիմադրության ինչ-ինչ օրինակների (*Մծրժոյծ ձայնհոյտոյծ Պատմութիւն*, Ծ, էջ 152 (173-174)): Մակայն արաբ (ճրչու է, համեմատաբար ուշ) պատմիչների, յատկապէս Բալազորիի մօտ, Մարիանոսի զօրքերին փախուստի մատնելու յիշատակութեամբ հանդերձ, խօսում է հիմնականում հայերի յուրը դիմադրության մասին (մահ՝ Վիրքի եւ Բուն Արասների): Մանրամասն տե՛ս Ա. Ն. Տէր-Ղեւոնդեան, *Հայաստանը VI-VIII դարերում*, էջ 75-82:
76. Ուշագրաւ է, որ նոյն ժամանակ արաբների կողմից տարուեց, կամ, ինչպէս եւ Թուղորոս Ոչտունի՞ն՝ նրանց հետ ցծաց մահու Ադուանից իշխան Վարազ Գրիգորը: Ըստ «684 քաակամի պատմութեան» վերը նշուած գլխի վերջին պարբերութեան՝ «Եւ ի ցառներորդ ամի քազաորութեանն Յազկերտի համօրէն ի յաց քառնայր ի միջոյ տէշտրիւնն Պարսից... եւ այսպէս Տաճիկը յարձակեցան ի կողմանս հիւսիսոյ եւ արեւելից, եւ վտամզին գտնարս տոնից՝ տալ ի ձեռս գտեղիս ապախիութեան եւ պատանդս առնուլ զզատակ եւ զկանայս՝ յայտատարելոյ ի նոցանէն: Իբրիւ տեսանէր զգառազանն խտութեան հարսայսոյն Անտանշերի փոքր ինչ ժամանակ, դառնանեալ զնոսա՝ Էանց յայնկոյս գետոյն, ոստի անվեհերն իր սիրտ վառէր բորբոքէր՝ (վրստին առնել առ նոսա պատերազմ, զի զիւր զհայրն [ժծօր գեայրն իրեանց] ի նոցանէ եւս քափեցել: Եւ հայր նորս արզելայր զմա ի խորհրդոյն եւ ցծայր փանատարարս ի քշնամիսն: Իսկ քազմիմաստս Անտանշէր ընդ զարտվարին Հայոց դմէր ուխտ եւ քաջալերէր դատնալ ի հնազանդութիւն կայսերն Հոռոմեց...»

(Բ.ժր. էջ 180-181): «Կերցին միտքը վերաբերում է արդեն 657 թ. իրողությունների»:

77. Տե՛ս Է. Լ. *Դանիելյան*, Հայաստանի քաղաքական պատմությունը, էջ 222, 234, ծան. 36: Ռուսումնասիրողը գտնում է, որ Ներսեսը Տայք է հեռացել Դուրի մի եկեղեցական ժողովից յետոյ, 650-ին, իսկ այնտեղից վերջնականապես վերադարձել՝ 656-ին: Սակայն եթե ընդունենք, որ Ներսեսի՝ «ատաքին» անգամ Տայք գնալու պատճառն իրօք նդել է Հայոց իշխանի հետ ունեցած մի ատճակատում, ապա, քերեսու, ճշգրիտ կը լիներ, հետեւելով Նիկողայոս Ադունցին, նրանց տարածայնությունները կապել քաղաքական դաշմանկցության խնդրի հետ եւ Ներսեսի հետնալը ղմել հայ-արաբական դաշինքի կնքումից յետոյ (652 թ. առաջին կէս), որի դեպքում նրա «ծայալածանքների վեցերորդ տարին» կը համընկնէր 657 թուականին (Ն. Ազոնց, *Քննաբիւն Մովսես Կաղանկատուացու*, էջ 60, ծան. 1): Նշենք նաեւ, որ ոչնչով արդարացուած չէ աշխատանքի նոյն հատուածում (էջ 222, 234, ծան. 37, առիթի վաղ՝ *Յ. Լավալեյ*, *Армяно-византийские отношения в период заключения армяно-арабского договора*, ԼՀԳ, 1988, քիւ 4, էջ 21-22, 31) Ղեւոնդի ժուռ պանդաբանում այն պատմությունը (գլուխ Դ, էջ 14) 656 թուականին վերագրելը, ըստ որի՝ Մուսալիան իրովարտակ է ուղարկել Հայաստան, որին ի պատասխան իշխաններն ու կաթողիկոսը յանձն են առել տարեկան 500 դահեկան հարկ վճարել եւ պատանդ են ուղարկել Գրիգոր Մամիկոնեանին ու Սմբատ Բագրատունուն (յի իշխանութեան երկրորդ տարում՝ 662 թ., ամիսապետը նրանց պատնենելով յետ է ուղարկել՝ ատաքինին շնորհելով Հայոց իշխանի պաշտօնը): Տե՛ս վերեւում, ծան. 45:

78. *Թեոփանէս Առատովանոզ*, Ժամանակագրութիւն, էջ 57:

79. Տե՛ս *G. Ostrogorsky*, *History of the Byzantine State*, Translated from the German by Joan Hussey, New Brunswick, 1969, էջ 117, *История Византии*, Москва, 1967, т. I, էջ 369:

80. Ըստ «684 թ. պատմութեան» ժամանակագրական տռեսիւններից մէկի՝ արաբների մայրաքաղաքը *Դամասկոս տեղափոխուելոց յետոյ 6-րդ տարում* Ջեւաւելչէ իշխանը, հերթական անգամ խորաքափանցութեամբ նկատելով Բիւզանդիայի թուլանալը՝ որոշում է նպատակուել խաչվիպայութեանը. «Այն վեցերորդ ամ էր նարասայնոցն [՝ նարասայինցն] փոխելոյ զպազատութիւնն իրեանց յաշխարհն Ասորեստանի, զի թողեալ զերկիր աղախանոյն՝ արժանէի՞մ զարտ տէրութեանն ի Դամասկոս... Զամզի տուտ նմա անընդդիմակաց գալաւորիւն. աշխարհափար իմաստ. ...տեսանելով զամինարին տկարանալ կայսերն Հռոմոց ի թագաւոր'ն Հարաայնոյ, որ իբրև զքոց նարակնաց զրագմամարդ իրապարակս եւ զքաղաքս [՝ զքաղաք] նորս արով [՝ հողով], յայնժամ քագմանոզ վասն իւրոյ իշխանութեանն [՝ ծեօ՛ր յաղագս իշխանութեան իւրոյ] լինէլ ճնծ իշխանն Արեւելից Ջեւաւելչէր. ...յանձն առնոյր նուաճել ընդ լծով ծառայութեան քազաւորին Հարաայնոյ [՝ Հարաւոյ]» (տե՛ս ՊԱ, Բ-իւ, էջ 194-195; *Անանուն*, 684 թուականի պատմություն, «Մատենադպրոց Հայոց», հ. Դ-Ե, է դար, Ամբիլիաս, 2005, էջ 840, մախ. 9-12): Այդ ժամանակի մասին հեղինակը նշում էր կատարել նախորդ գլխում՝ բուսագրելով իր իշխանի տիրակալութեան (որի սկիզբը համարում էր Կադեսիայի ճակատամարտի

տարում՝ 637 թ. սպարապետ նշանակուելը) 28-րդ տարով, այսինքն՝ 665 թ. «Եւ ահա այս ճրփու տմբ պակհաս յերից տասնմիջրեկաց [30-2+637=665], յորս աշխարհակալ ասպարապետութեամբն [ձեռն սպարապետութեամբն] իլռով ի տիցց անտի երիտասարդականաց միջնի ցմիցակ [ձեռն միջամասակ] արքունս ժամանակի դրաստայեց, համաշխարհայութր կատարեաց...» (ՊԱ. Բ. իգ, էջ 191; Անամեռ. 684 թուականի պատմութիւն, հ. Դ-Ե, էջ 840, նախ. 14): Նոյն 665 թուականն է ստացում նաեւ Կոստանդ կայսեր 19-րդ տարուայ շնչատակութիւնից (ՊԱ. Բ. իք, էջ 183-184) յետոյ (659/660 թ.) ենդինակի բուսարկած տարիների գումարը հաշտարկելիս. 2 տարի անց, այսինքն՝ 662 թ., տեղի է ունենում խազարների անյաջող արշտանքը («Յետ այսորիկ լինելութեան եւ երկուցն հողվելոց անաց ելանն Խազիրք յաշխարհս Ադուանից...» Բ. իգ, էջ 186), եւս 2 տարի անց, այսինքն՝ 664 թ., օժտում է Գարդմանի քերդի եկելիցիւն («Ե՛ յաղբառարելն Ջեանշեքի եւ երկուց անաց անցելոց զկնի վանելոյն զգալոսն Խազրաց կատարի զեղեկայարմար շինումն տաճարին... որ այդ մետասան էր արաց անտոյ [-664 թ. նոյնմբերք 20]...» Բ. իգ, էջ 187), իսկ յաջորդ տարի իշխանը խնամութիւն է հաստատում եմեկի հետ՝ իր անդրանիկ որդուն ամուսնացնելով Հոնաց արքայադստորիկից մէկի հետ («Միջրեւոն նստէ խաղաղացեալ ի գանդոյ իր արին Ջեանշէր, ի միս ամին լինէ ճճոնմային եղանակի հաստարկաւորութիւն, ել քազարոն Հոնաց յոգնահազար հեծելովք...» Բ. իգ, էջ 190-191), որը նաեւ նրա տիրակալութեան 28-րդ եւ արարներին ենթարկուելու տարին էր՝ 665 թ.: Այսպիսով, նշելով, որ «ս վերջիններիս մայրաքաղաքը Դասնակոս տեղափոխելու տարուց հաշուած «վեցերորդ ամ էր», «684 թ. պատմութեան» ենդինակը նկատի ունի 659 թուականը:

81. Տե՛ս *Թեոփանէս Կոստոյանոզ*, Ժամանակագրութիւն, էջ 59 (մեր դրած հարցականի տեղում Հրայ Բարթիկեանց վերականգնել է «ամիրս»): Հմմտ. *G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State*, էջ 117, *История Византии*, т. 1, էջ 369: Պետք է նշել, որ քերտած քննարկ երկրորդ նախադասութեան մէջ նշուած փաստերից մէկը («...Մտախան... հաստատուեց Դասնակոսում, որտեղ եւ կենտրոնացրեց դրամական գանձերը [-Մեդինայից տեղափոխուած գանձաբանը]») իրօք վերաբերում է 659 թ.: Նախորդ ժամօրագրութեան մէջ քննուած «684 թ. պատմութեան» ժամանակագրական այն, ըստ էութեան՝ յանկարծակի պնդումը, թէ 665 թուականը խալիփայութեան ժայռաքաղաքը Դամնակոս տեղափոխելու «վեցերորդ տարին էր», ցոյց է տալիս, որ 659 եւ 661 թթ. անցքերի գնահատականները (պատմագրութեան մէջ ձեւաւորուած արաբական արքիդների հիման վրայ) ենթակայ են որոշակի ուղղման: Մտորել կը տեսնենք, որ 659 թ. քիւզանդա-արաբական հաշտութեան պայմանագրի կնքումը ժամանակակից Մերթոսի կողմից եւս գնահատուել է իրրել Մտափայի խալիփայական իշխանութեան վերջնական հաստատում (նմմտ. նաեւ Էդուարդ Դանիելեանի իրաւագի եզրայանգումը *Э. Даниелен, Армяно-византийские отношения в период заключения армяно-арабского договора*, էջ 30, ծան. 36): Ըստ այսմ՝ կարելի է որոշ հասանականութեանք համարել, որ *Թեոփանէսի* ձեռքի տակ եղած ենթադրական սկզբնաղբիւթներից մէկը վկայութեան է պարտնակել հենց 659 թ. Մտախայի «վերջնական» յաղթանակի մասին, որի հետ *Թ* դարի ժամանակագիրը միախառնել է մէկ այլ աղբիւրից յայտնի տեղեկութիւնը՝ իրականում 661 թ. մայիսին տեղի ունե-

- ցած (հմմտ. Ն. Արծոյ, *Քննութիւն Մովսէս Կառանկատուացու*, էջ 60) Ալիի սպանութեան վերաբերեալ:
82. Տշգրիտ՝ 663 թ. յուլիսի 17-ին (*G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State*, էջ 122):
83. *ՔէնդիանՆո Լոստովանոզ*, Ժամանակագրութիւն, էջ 60: Մտազատիկների ցանկը տե՛ս Ա. *Արքունիան*, Հայոց զիր և զըլտրիւն, Երևան, 1973, էջ 148:
84. Պատմութիւն *Անթընոյ*, էջ 175-177, 364-365, ծան. 661:
85. Գիւրգ Արզարեանի մի թիւ այլ իսկանդանների (ստողեցից) և «նաստատեցից» բառերի երկրորդ ապառնի մեկի միջոցմակ ընկալումը և այլն) շփոթութեան մէջ է գցել մահւ ախտող և քիչ յետոյ իսկողիսող երկու «կարգ» բառերի իմաստները նոյնացնելը: Իրականում՝ առաջին դէպքում բառը նշանակում է «շարակարգութիւն», «հիւրանկարութիւն», իսկ միւսում՝ «կարգ», «սովորութիւն» (բայց՝ ո՛չ՝ «նաստմասկողներին», այլ՝ «վարդապետական ուսմունքը սկող-ունեցողներին», «կիտակներին»):
86. Ա գրչագրից կատարուած ուշ արտագրութիւններում և թ. Միջրդատեանցից սկսած՝ բոլոր հրատարակութիւններում՝ *խեց* փոխանակ *Ա-ի խոյ* ընթերցման, որը վերաբերում է ոչ թէ մախարդող «մտացս», այլ դրանից առաջ գրուած «խորհրդոյ» բառին:
87. Եւրոմակութեան մէջ Սեբիտսն ասում է, որ «թէև յառաջինս կանխաւ *կատարեալ* այլ սակայն *եւ ի վերջինս* մինչև յաշտեանս *կատարեցի* ըստ բանին [Շրիչ, րամիւն Տեսուն], որ ասէ, «Երկնիք և երկիր անցցնն, և բանք իմ մի՛ անցցնն» (հմմտ. *Մատթ* ԻԴ-35), որից յետոյ վերջում է քրիստական օրինակներով «նաստատեչ» Դանիէլ մարգարէի նշած «չորրորդ գազանի»՝ առաքների՝ շարիքներ գործելու, բայց մահւ վերջնական կործանման անխուսափելիութիւնը:
88. *Անթընոյ ճպտակոյտոյ* Պատմութիւն, Ծ, էջ 155 (175):
89. Կարելի է աւելացնել, որ ըստ Սեբիտսի (*Անթընոյ ճպտակոյտոյ Պատմութիւն*, ԽԲ, էջ 117 (144)) տարիներ առաջ Կոստանդի կողմից կիրաւարատ և Հայոց իշխան ճանաչուելով՝ նրանից արծաթ գան էր ստացել մահւ տարաբախտ Վարդապետոց Բագրատունին («Թայմծամ հրամայեաց բազատրն Կոստանդին առնել զմա *ճիտապարտոս* և տալ մնա պտակ [Ա գտակ] պատ[ո]ւոյն և *զիշխանութիւն* աշխարհին: Եւ ... եւ տանել *զգանդոս արծաթորման* համդերս այլովք մեծամեծ ընկիւր»):
90. ՊԱ. Բ. ի-յու, էջ 181-182, *Անանում*, 684 թուականի պատմութիւն, Է. Դ-Ե, էջ 817-818:
91. Ուշագրաւ է, որ պատմաբանների կողմից խուսափում են ոչ միայն հետագայում Հայոց իշխանի պաշտօնին նշանակուած (Մուսախայի կողմից) Գրիգոր Մամիկոնեանը և նոյնպէս մեծարանքների արժանացած ու իր տոհմի փառքի շարունակելիութիւնն ապահոված Ամբաս Բագրատունին, այլև Արտանից իշխան (արդէն՝ մախկին) Վարդա Գրիգորը: «684 թ. պատմութեան» մէջ շարադրուած է Գարդմանի քերդի եկեղեցու նստակատիքի առիթով՝ 664 թ. նոյեմբերի 20-ին («որ առ մտասասն էր արաց ամսոյ»), Ջեանշէր իշխանի

աղօթքը (ՊԱ. Բ. իդ. էջ 188-189). որտեղ նա ողորմություն է խնդրում ի թիւ իր այլ հարազատների՝ նաև իր համար («մանասանց՝ ծաղկեալ պղծաբ հար ինչ՝ Կարսոյ Գրիգորի»):

92. *Մերձայի ճպտակոցոյի Պատմութիւն*. Մ. էջ 155 (175): Հակառակ կարծիքը տես է. Լ. Դանիելեան. Հայաստանի քաղաքական պատմութիւնը. էջ 224--225:
93. Բոլոր ձեռագրերն ունեն «Երոջ Համազասպայ եղբայր մի ի պատանդի» խաբարում քննակիցը որտեղ հայր Ն. Ալիմնանց եւ Ստ. Մալխասեանցը ընդգծած քուսնշահի փոխարէն ստիպուած վերականգնում են «եր էր» բառերը (Մ. Գ. Գրիգորեան. Դիտողութիւններ եւ սրբագրութիւններ Սեբեոսի պատմագրոյ քննադրին վերայ. Յանդուած 1, էջ 134; *Մերձայի ճպտակոցոյի Պատմութիւն*. Մ. էջ 155 (175)):
94. Աիշտ ընկալումը Քերովրէ Պատկանհանի եւ Գեւորգ Արզարհանի: Ստեփանոս Մալխասեանցը եւ հայր Ներսէս Ալիմնանց համարում են, որ «բայն»-ը վերաբերում է Համազասպ Մամիկոնեանին, որն ընդունելի չէ (տես Պատմութիւն *Մերձայի* էջ 366, ծան.663):
95. ՊԱ վերջ նշուած գլխի (Բ.ժր. էջ 181) վերջում Աղոտանից եւ Հայոց միարանութիւնը ներկայացուած է այսպէս. «Իսկ քազմիմասուն [ծերբազմիմասուն] Ձեանչէր ընդ զատկապարտին Հայոց ղմեր յոխտ եւ քաջալիւր զատկալ ի հնազանդութիւն կայսրն Հոռոտոց. եղիալ միակամն [ծ միակամն] եղեայրութեան զըլչ առ քազատն Յունաց...»: Յարող գլխում (էջ 181) «684 թ. պատմութեան» հեղինակը քերում է կայսերն ուղղուած «սասպարապետ եւ իշխան Աղոտանից» Ձեանչէրի նամակը՝ «Հանոյ թուսցի քրիստոսատէ տէրութեանց ախորժեղ ընդունել ի հետադր անձանց զնորոժմայ հնազանդութիւն» խնդրանքով, որը Ռիզազանդեայում ընդունում է ուրախութեամբ, ախորժանքի, նուէրների եւ մի պատասխան նամակի (նրովարտակի) արտաբերումով, որ մասնաւորապէս աւատն էր. «որոյս եղաք, փոխանակ զի առք յանձն հանդերձ Արեւիկաց աշխարհալ մտանել մեզ ի հնազանդութիւն, վասն որոյ մեր եւ որդիք մեր ընդ քեզ եւ ընդ ծնունդս քո մտերմարար, անքակ սիրով ազգէ յազգ միմեծ յախտեամք քաղցրութեամբ եղիցաք» (Բ.խա. էջ 182): Ենթադրելի է, որ մտաւորապէս այս ձեռակերպումներով պէտք է յստակեցուած լինէին նաև կայսեր եւ Հայոց իշխան Համազասպ Մամիկոնեանի յարաբերութիւնները:
96. Եկատի ունենք այն, որ հասկանալի քննակից ստանալու համար քերում հատուածի երկրորդ մասը պէտք է ընկալել (վերականգնումներ յաւելելու փոխարէն) կէտք փակագծի մէջ՝ «... (մինչև քարծառ քազաւորութիւնն ... միաքանկեան ընդ Հայոց)»: Տեղին նշենք, որ ինչպէս երևում է վերագրի արձանագրութիւններից, փակագծերը Հայոց մէջ սկսել են կիրառել առնուազն է դարից, եւ քննական քննադրեր կազմելիս կէտադրական նշանների թում նրանց օգտակարժումը օգնում է ճակատ քաղց հատուածներում միջնադարեան հեղինակի խօսքն առանել համարժէք ներկայացնելու խնդրում: Հճմտ. «Մատենագիրք Հայոց», հ. Գ-Ե, էջ 978 (լսողորդատութեան համար երախտագիտութիւնս եւ յայտնում ռուսցիս՝ Պարոյր Մուրադեանին):

97. Այդ կարգավիճակին Միմնիքի անցնելու մասին Սերիտը գրել էր իր երկի սկզբում (գլ. Զ. էջ 27 (67-68)) բուսաբույսը այդ իրադարձությունը Սասանեան Սուրեն մարզպանի դեմ Վարդան Մամիկոնեանի գլխատրած («ի ԽԼ ամի բազառորտրեան Խտրտվայ՝ որդոյ կասատայօ, այսինքն՝ 571 թ.) ապստամբորեան մախտրեակով («ՅՏայնժամ, յառաջ քան զայս, ապատանքեալ ի քաջ եկաց ի Հայոց անտաննալ ['] Վահան իշխան Միմնաց, եւ խնդրեաց ի Խտրտվայ՝ յարքայն Պարսից, զի տարցեն զդոսան աշխարհին Միմնաց ի Դրմայ ի Փայտակարան քաղաք, եւ կարգեսցէ զքաղաքն ի շահոմաց Ասորայտականի, զի մի եւս կոչեսցի անուն Հայոց ի վերայ նոցա, եւ կատարէր իրանանն»): Փայտակարան քաղաքի՝ Արարսի հին գետաբերանի աջափնեայ տարածքում (մուտաորապէս մերկայիս Պուշկինոյ քաղաքի շրջանում) ճշգրիտ տեղորոշումից յետոյ (*Ք. Զարուբինեան, Փայտակարան քաղաքը եւ նրա տեղադրութիւնը, ԼՀԳ, 1981, քիւ 12, էջ 61-76; Յոյճի՝ Հայաստանի պատմորեան ատրաս, Ա մաս, Երևան, 2004, էջ 36, 53 եւ յետոյ; Ա. Ա. Асоян, Албания-Алуанк, էջ 104*), ոմանք, ցարսք, դեռ աննոսականափորէն շարունակում են կրկնել հնացած պատմա-աշխարհագրական պատկերացումները: Սասանեան Իրանի 4 ազատիւնտրութիւնների մասին վերջին մանրակրկիտ քննորոշումը տես *Զ. III. Хурацудан, Армения и Сасанидский Иран (Историко-культурологическое исследование), Алматы, 2003, էջ 170-175*:
98. Տես, օրինակ, Արամ Տէր-Ղևոնդեանի մօտ. «Համազասոյ Մամիկոնեանի *Աշխարհաբարեան տարիներէն* Միմնաց իշխանութիւնը *Արցախի հետ* վերջնականապէս միացաւ Հայաստանին» (Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. II, էջ 315): Եւշնք, որ անկախ Սեջիտի միայն այս եռտոսածից որդւ յափով առաջ եկող տպաւորութիւնից՝ դժուար է համաձայնել մահւ ռուսմասափորդի մօտ մեր քննգծած ուղիւ պնդման հետ, քստ որի կենտրոնական Հայաստանին միացել էր մահւ Հայոց Արցախ մահանգը (Աղտամից կամ աղբիւրմերում յաճախ «Արեւմտից» կոչուող առանձին «աշխարհի» կազմում): Դրա հակառակ պատկերին ենք հանդիպում են ժամանակակից Սերիտի, են մնացեալ աղբիւրների, մասնատրուպէս Արցախի գաղտնիքից մէկում ստեղծուած «684 թականի պատմութեան», ընդարձակ տեղեկութիւններում:
99. *Սերիտի մոցնոգոսի Պատմութիւն, ԽԶ, էջ 140 (164):*
100. *Սերիտի մոցնոգոսի Պատմութիւն, ԽԷ, էջ 146 (169):*
101. *Սերիտի մոցնոգոսի Պատմութիւն, Մ, էջ 155-156 (175-176):*
102. Սերիտի քնագրում քազմաթի՝ անգամ իշխատակառոյթ *Թէտայացիք* ցեղանուն տակ մերկայանում են կամ վաղ շրջանում միջինասիական հնդիրադները, կամ ուշ շրջանում քիչ ասելի հիսախ քնակառոյթ թիւրքիստական ցեղախմբերը: Այս դրտագում նոյն անունան առկայութիւնը Եգիպտոսի հարեանտրեանք, անհնայն հասանակամութեանք, մի վաղ զըչական վրիպակի արդիւնք է, որի վեղիտրէն պէտք է վերականգնուի *Ժողովրդացիք* կամ *Թէտայացիք* կամ մէկ այլ յարմար ցեղանուն: Հմնտ. իր «Ժամանակագրութիւնը» 686 թ. շարադրած Փիլոն Տիրակացու մօտ. «Եւ այս են անունան աշխարհաց նոցա [որդոց Զամայ - Ա. Զ], Եգիպտոս, Եթիովպէ, ...Եթիթրա, ...Թեքայիս, Ղիւթիէ, ...Սամարեւ, Միւրտիս, ...Մակասք, Տատամէացիք, Լիւթ, ...Նոմիդիա,

- Մետրիս, Մաղխտանիս, որ ձգի մինչև յարձանսն Հերակղեայ...» («Մաղխ-
նագիրը Հայոց», հ. Դ-Ե, է դար, Ա.91, էջ 908):
103. *Սերժոյի ծագկոսայտի Պատմութիւն*, Մ. էջ 155-156 (176):
104. Եփրատի ափերին, Բարբաղասի կամ Սիֆֆինի ճակատամարտում 657
թ. կցած փաստացի պարտութիւնից յետոյ Ալին մի քանի տարի վերահսկում
էր Իրանի եւ Իրաքի արեւելեան տարածքները (*G. Ostrogorsky, History of the
Byzantine State*, էջ 117; *К. Э. Восорг, Мусульманские династии,
Москва, 1971*, էջ 28): Ծակատամարտի մասին ժամրամասն տե՛ս *Արամ
Տէր-Ղեւոնցեան Հայաստանը VI-VIII դարերում*, էջ 89, 172, ծան. 14, *Թէո-
փանէս Խոստովանոց, Ժամանակագրութիւն*, էջ 253, ծան. 341, 342:
105. Գողել պատահական չէ, որ Մուսլիմայի տիրապետութեան սահմանները
նշելու համար Սեբիոսը ինց այսպիսի եզրաբանութեան է դիմում (տե՛ս ստոր-
քի):
106. Թ դարի ժամանակագրի մնացեալ թուագրման հնարաւորութիւն տուող
տեղեկութիւնների մէջ (աշխարհաստեղծման 6150-թը, Կոստասի 17-րդ եւ
Մուսլիմայի 3-րդ տարի) Ալիի պարտութեան եւ ազատութեան՝ այլ աղբիւրնե-
րից ճշգրիտ յայտնի ժամանակներից կատարուած հաշտարկներով այս
տարբերակը տուեալ դէպքում պէտք է համարել ամենից վստահելիս:
107. *Թէոփանէս Խոստովանոց, Ժամանակագրութիւն*, էջ 58:
108. *Թէոփանէս Խոստովանոց, Ժամանակագրութիւն*, էջ 57:
109. Իհարկէ, չափազանց իրապօրիչ կը լինէր մտածել, որ արդէն Սեբիոսը ե-
թ ոչ կանոնաւոր, ապա գոնէ որոշ դէպքերում, տարիին հաշտարկել է Հայոց
տե՛ւորի տարտայ դնդրկուեմով (այդ դէպքում խնդրոյ առարկայ «Ի նմին ա-
մին»-ն կը նաճապատասխանէր Հայոց ՄԶ թուականին՝ 657 թ. յունիսի 14-ից
մինչև 658 թ. յունիսի 13-ը): Սակայն փաստերի անբասարարութեան պատ-
ճառով մնամատիպ ենթադրութիւնը կարող է երեսն գալ միայն հայցադր-
ման ձևով:
110. Սեբիոսի շարադրանքի գոնէ մախաղրութեան նստուածք (գլոխ Ե)
640-ական թթ. սկզբներին գլատուածի տպարտութիւն է թողնում (տե՛ս ստոր-
քի, ծան. 131):
111. *Հննոս Ա Ն. Տէր-Ղեւոնցեան, Սերտոսի երկը որպէս VII դարի Սերժաւոր
Արեւելքի պատմութեան աղբիւր*, էջ 122 (661):
112. Զննական քննագիրը տե՛ս *Անանիոս 684 թուականի պատմութիւն*, «Մաղխ-
նագիրը Հայոց», հ. Դ-Ե, է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 790-880: Երկի արտագ-
րութեան հաստատմերում առկայ գրեթէ բոլոր գլխագրերն արդիւնց են Մով-
սէս Դասխուրանցու առեղծագրութեան. բուն վերնագիրը եւս մեզ չի հասել:
Գրականութեան մէջ նաեւ «Միդիանեանների պատմութիւն», «Ջիւանշէրի եւ
Վարազ Տրդատի պատմութիւն» եւ այլ պայմանական անուններով յայտնի
այդ երկի մասին տե՛ս Ն. Աղսոնց, *Զննութիւն Մովսէս Կապանկատուացու*, էջ
43-95; և Ն. Աղբնեան, *Մովսէս Դասխուրանցի*, էջ 242-261; *К. А. Кагра-
малян, Источники "Истории страны Агванк", Автореф. канд. дисс.,
Ереван, 1973*, էջ 18-19; *А. А. Аюлян, Албания-Алуанк*, էջ 196-201; *Յոյ-*

մի՝ Օ քրոնոլոգիկ քսւեւքնի սոբստիքն Վ "Իստորիք 684 քոև", "Կաւքազ Վ Վիզնտիք", Վքսսք 6, Երքւան, 1988, էք 24-26:

113. Հանքնատրքիան հանքր ցկատնքր, քր. օրքինակ, Գարքդման քատտոմ հեղինակի կտքմիք մշտած է միայն մկ տնքրամոմ՝ Գարքդմանի քերքք:
114. Միքչե Վքրք յարքդրքիան շեսած այդ Վքրքին պատմական իրադքրքրքիանն ենք պարտական «684 ք. պատմքրիան» մի հատտածոմ (Ժ դ. արտաքրքրքիան Վիքնակ՝ սկքքքոմ. ՊԱ Ա.իէ-լ) հոմերի մի խմքի՝ առեի Վադ ժամանակնքրոմ քրիստոնէտրքիանդ յարքչոտ առասպելի առեյաքրքիանք (Բ.իք գլխի մի տնքրնկտրքիանիք՝ «Եւ մքրա ... քարմաքնեյ ընդ գրքքյատրքրքիանն եպիսկոպոսին, քր պատմէր գտեսիլ Արատոմ...» (մախ. 11), երեւոմ է, քր այդ հատտածդ «Հոմաք յոաստրիք» Իսրայելի տնքրնի Վքրապատմքրիանն է): Ի դէպ, ընդգծոած գրքքյատրքրքիանն քստի մակրայական տարքրերակն օգտագորքոմած է ՊԱ Ա.իդ գլխի Վքրնագրոմ («Շարաքքած յադաք աչակերտաքն Մաշտոքի ընդ մերգոյս գրքքյատրքրաքո»), եւ կարքոմ ենք՝ դա քատարքր հիմք է ենքրադրեյոտ, քր Ժ դ. երկի այդ գլխագիրք, քերքս, յանգոմ է է դարքի քնագրքին:
115. Ն. Աքոնք, Քննքրիան Մոլսեւ Կադանկատտաքոտ, էք 54-55: Տե՛ս ման Աաքր Ն. Աիքննան. Մոլսեւ Դասիտրքանքի, էք 242-261:
116. Հնմո. Կ. Ա. Կաքրամայն, Իստորիքի "Իստորիք սրան Ագբան", էք 19; Ա. Ա. Աքոքն, Օ քրոնոլոգիկ քսւեւքնի սոբստիքն Վ "Իստորիք 684 քոև", էք 25-26: Յանկիմք, քր «684 ք. պատմքրիան» շարադրանքի մէք հեղինակն ընդգրկիլ է ման Հայոք Վադ միքնադքրի քանատնդքրիան մի եգակի նմոք՝ "Դասակ Քիրքրոդի «Տիրքր ի ման Քնանքչերի մնծի իշխամիքն» առեղմագրքրքրքիանիք՝ գրոմած սկրքստիքրոմ (քրքոտ աքքիայիտաք գլխաքկարքրքրքիանն): Այն Մոլսեւ Դասիտրքանքոտ արտագրքրքիանք պահպանեիլ է (կամ գոյգ՝ հննք Դարքակի կոդմիք շարադրոմէլ է) միքչե Վ տադի քաննակը ննքրատեայ: ԺՄ դարի սկքքրոմ ՊԱ հնագոյն ձմտագրիք կատարոմ մի ընդօրինակքրիանն մէք (այդ գրքագրիք առաքաքնիլ է ձմտագրերի Աք ենքրախոմքր) Դարքակի Ողքքին «շարոմակքրիանն» է առեյաքոմած:
117. Ամանոմ, 684 քոևականի պատմքրիան, Բ.իք, մախ. 1-4, էք 819-820 (ՊԱ, էք 184-185):
118. Ադրանիք կարքդիկտաների ժամանակաքրական ճշտոմած քանկը տե՛ս Ա. Ա. Աքոքն, ԱրՅանդ-Ադանդ, էք 277 (ժան. 2): Հնմո. Ե. Պնքրքոտնան Ադրանիք աչիտարի կարքդիկտաքրիան մի քանի քոևականնեքի շտքք, «Էքմիածին», 1984, քիւ 11-12, էք 84:
119. 659 ք. Վքրքչեքին հիմնադրոմած այդ հեղեղքոտ կատոցման աարոտի մասին հեղինակը յայտնոմ է ԻԴ գլխոմ թտագրեյոլ այդ իրադքրքրքիանը, ինչպէս Վքրը մշեքիմք, 664 ք. Մոյնքերի 20-ոլ (տե՛ս ժան. 80):
120. Ամանոմ, 684 քոևականի պատմքրիան, Բ.իք, մախ. 13-15, էք (ՊԱ, էք 184-185):
121. Նիկոդայոս Ադոնքք Նո մքան հետնեղմերը իքրեւ պատմածի անհատատիտրքիան օրքինակ են մշիլ այս «Նիկիտա ձանդն» առտածը, քանի քր Հե-

քակ կայրը Նիկիոս անունով տաս չի ունեցել (Ն. Արմեյ, Քննութիւն Մովսէս Կաղանկատուացոյ, էջ 61; *Ժայռ* Ն. Ալիմճեան, Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 242): Մակայն Թեոփանէ Խոստովանողի, Նիկիոս պատրիարքի եւ ուրիշների տեղեկութիւններից յայտնի է որ Փոկաս կայսրին զսեղնկեց անկող կոխներին ակտիօրէն մասնակցել է Հերակլի հորձոցայր Գրիգորոս պատրիկի որդի Նիկետոսոյ (տե՛ս *Թեոփանէ Խոստովանող*, Ժամանակագրութիւն, էջ 11-12, 223-224, ժամ. 82), եւ դա կարելի է բաւարար հիմք համարել ենթադրելու, որ վաղ եայրէնում *ձանթ* բառը նշանակել է ոչ միայն տաս, այլ- ին, գուցէ՛ պատճառաւ: Ըստ Հրաչեայ Անճառեանի՝ «Լրաց. ... *ձանթ* «նախա- նիք», ... այս բառը ցոյց է տալիս, որ հնագոյն հայերէնում կար նաեւ *ձանթ* «տաս» բառի արականը, ինչպէս է եւ գերմանականում» (Հր. Անճառեան, Հայերէն արձատական բառարան, հ. Գ, Երեւան, 1974, էջ 33):

122. *Անճառեան*, 684 բուսականի պատմութիւն, Բ. ի. ք. նախ. 21-22, էջ (ՊԱ, էջ 185):

123. Է դարում Վաղարշապատի ոչ քարուք դրութեան մասին տե՛ս *Թ. Թոքա- մանճեան*, Նիքոբ հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան, Բ. Երեւան, 1948, էջ 85; Կ. *Ղաֆազյան*, Չուարքեոց, էջ 185-186:

124. ՊԱ, Գ. ժ. էջ 317: Հմմտ. վերը, էջ 1: Թերեւս հնարար է յտելել, որ «684 թ. պատմութեան» վերջ բերուած տեղեկութեան մէջ յիշատակուած «կայսերականն մարզարան»-ը, որտեղ Կոստանդ դիմաւորից Ձեռանչէր Աղտանից իշխանին, ենթարկարար կարող է համարուել այն կարողիկտական պաշատի հետ (գուցէ՛ մտադրացուած որպէս «կայսերական»), որը Ներսէր կառուցեց Սուրբ Գրիգոր եկեղեցու կողքին: Պեղումներից ու մասնակի վերականգնումից յետոյ այդ բազմաբառի շինութեան հզօր հիմնապատերը փոխուած են տաճարի բազմատիկան զանգուածեղ հիմնախարսիսից մի քանի մետր դէպի հարաւ-արեւմուտք:

125. Իբրեւ բացարձակ ենթադրութիւն (այդ պատճառով միայն այտուղ՝ տողատակում) մի գուցէ կարեղ է առաջ քաշել ծարրադրում, թէ արգիւօ՞ք «Սուրբ Գրիգոր» անունով օժտուած եկեղեցու նաակատիքի օրը չի յարմարեցուել Հայոց Լուսաւորչի յիշատակի օրոյ այ հետ: Վերջինիս մասին, որը Հայոց եկեղեցու հնագոյն տօներից մէկն էր եւ կոչուած էր նաեւ Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Տրդատ բազաւորի յիշատակի օր, Ուսիկ Վարդանանը գրում է «480-ական բուսականներին ... Յովհան Մանդակունին խորագրեց Հայոց Տօնացոյցը, այն է՝ «Կանոնը ընթերցուածոց»-ը, Գրիգոր Լուսաւորչի յիշատակի օրը կանոնեց Մեծ Պանքի կամ Աղտանացի օրերում՝ հինգերորդ կիրակիից յետոյ եկող շաբաթ կամ Չատիկից յետ հաշուած 16-րդ օրը: Այն Չատիկ շարժական լինելու հետեւանցով ընկնում էր Մարտ 1 - Ապրիլ 10-ի ամսաթերից մէկում» (Ն. Հ. Վարդանան, Հայոց Տօնացոյցը, էջ 592-593): 660 բուսականին Սուրբ Չատիկը եղել է ապրիլի 5-ին, որեւմ Գրիգոր Լուսաւորչի յիշատակի օրը մարտի 21-ին (այսպիսով՝ Հայոց ԵՄ բուսականի մարտի ամի 10-ին): Հմմտ. Հ. Ա. Բարսեղեան, Օրացոյցի պատմութիւն, էջ 322-323, 437: Ընդհանուր դատողութիւններից բացի՝ որեւէ արքիեպսկոպական փաստաթղթով այս հարցադրումը չի կարող լրացուցիլ եւ՛մնաւորուել (թէպէտ, իբրեւ ծարրադրում ընդունելու դէպքում՝ նաեւ հերքելու):

126. Պարզ է, որ կամ չ գրչագրի, կամ հենց Մովսես Դասխարանցու մայր ձեռագրում եղել է «ինն և տասանն» ընթերցումը, որը դարձել է «ԺԹ անն»:
127. ՊԱ. Գ. ՃԵ, էջ 317:
128. *Սեբեոսի նպատակային Պատմություն*, ԽԷ, էջ 143 (166-167):
129. Նոյն տեղում, էջ 145 (168):
130. Նոյն տեղում, Խ, էջ 110-111 (139): Սկսած Թ. Միքրդատեանից՝ իրատարակչիները այս երկը նախադասությունը բաժանել են 3 պարբերության մեջ, որը միայն խանգարում է բովանդակությունը ճշտ հասկանալուն: Իրականում արդարացուած է բերուած կտորն ընդունել իբրև մէկ առանձին պարբերութիւն:
131. Վերը նկատեցինք, որ որոշ հասանակաւորեանքային հիմքեր կան ենթադրելու, որ պատմիչը ձեռնարկել է իր երկի շարադրումը և այն առաջին շնչով ասարտել էնէջ այս տարիներին՝ 640-642 թթ.: Երկի Ե գլխի նախադրութեան և այս գլխի (ըստ Ստ. Մալխասեանցի՝ Խ) բնագրերի ուղաղիչ ընթերցման հիման վրայ կարելի է անկասկածել, որ Նեքստի ընտրութեան պարբերութեանը յաջորդող հատուածը (Ա գրչագրում՝ կարճացուած գլխատառով) «Յայց յորժան ելին յարեւելք որդիքն Իսմայելի ... Չայս լուսք յարանց գերելոց ի խումատտան Տանկաստանէ, որոց ինքեանք իսկ անկանառես եղեալ՝ պատմեցին մեզ զայս բան», անհնայն հասանակաւորեանք, Սեբեոսի այն վերջին տողերն են, որոնց զբառուածից յետոյ մա վայր է դրել գրիչը ամուսազմ ճի ցանի տարով (նթ՛ ոչ անելի երկար):
132. Հմմտ. Փիլոն Տիրակացոյ վերջ բերուած հատուածում պահպանուած՝ Կոստանդին Գ-ի իբրև թէ «ասա Դ» իշխամ ցնկելու մասին ընթերցման հետ:
133. *Թեոփանէս Լոտտովանոց*, Ժամանակագրութիւն, էջ 50-51: Սեբեոսի տեղեկութիւններն այդ իրադարձութիւնների մասին համեմատաբար կցկտուք են, թեպէտ կան մանա ուշադրաւ մամբանասներ (*Սեբեոսի նպատակային Պատմութիւն*, Խ, էջ 109 (138), ԽԲ, էջ 113 (140-141)):
134. Միջին Փոկաս, ըստ Ա. Ստրատոսի՝ Թեոդոս Բ-ից յետոյ կայսերն ընտրում ու թագադրում էր արդէն ոչ թէ քսանակը, այլ սեմատը, իսկ Անաստասից սկսած՝ թագադրումը կատարում էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը, թայց ոչ եկեղեցու մէջ: Տե՛ս *Թեոփանէս Լոտտովանոց*, Ժամանակագրութիւն, էջ 249, ծան. 317:
135. Մի գուցէ ևս ենթադրել է զուտ ենթադրական հարցադրման ձեւով լուծումն առաջարկել առանց մէջ նշած վերապահման: Մայրաքաղաքի նախկին պատրիարք Պիլիոսը, ըստ Թեոփանէսի՝ կարգալոյծ էր արտել Հերակլեոնասին ու Մարտինիէն «ամենաանօրինական» ձեւով թագադրելու մեղադրանքով, իսկ յաջորդ՝ Պաղտա պատրիարքի ձեռնադրումը Ժամանակագիրը թուագրում է ինքիկտիւնի՝ 15-րդ տարուայ հոկտեմբեր ամսով: Այդ դէպքում գուցէ կայսեր թագադրումը կատարուել է նոր պատրիարքի ձեռնադրումից առաջ, իսկ այդ արարողութեանը մասնակցած Հայոց կաթողիկոսի կարգավիճակը գուցէ եղել է անի՛ն, իսկ ենթադրական «նայրագրերից» մէկը՝ Տեղին նշենք, որ ըստ յոյն քիզանդագետ Ա. Ստրատոսի «տառմասիրութեան արդիւնքների», որոնց մէջբերում է Հրայ Բարթիկեանը՝ «Հերակլեոնասին

(Հերակլիտոս II) և Դափթ-Տիրերիտին գահընկեց արեցին 642 թ. յունաարին: Մարտինեն գահընկեց չարուեց, քանզի կայսրուհի (ազոստայ) չէր, այլ պարզապես կայսրամայր: Պիրրոսին կարգադրոյ լարեցին. նա պարզապես հետագա: Վալենտինոսը յեռացուեց, այլ նշանակուեց Էրակտիտոսների կոնսուլ և ուղարկուեց ընդդէմ արաբների: *Կոստանցին* (Կոստաս) սեմառնի կաթնից կայսր յեղակուեց, քանի որ *արդէն կայսր էր թագադրուել 641 թ. սեպտեմբերին*, իր հորեղբայր Հերակլիտոս II-ի (Հերակլիտոսի) կողմից» (տե՛ս *Քրոնիկան Կոստանցինոսի*, Ժամանակագրութիւն, էջ 249, ծան. 318): Մեր կողմից ընդգծուած միտքը, ասկայմ, թերեւս պէտք է ենթակայ համարել ուղղման, և այնուամենայնիւ պնդել, որ Կոստանց Բ-ի թագադրման արարողութիւն եղել է նաև 642 թ. սկզբնիցին: Ժամանակակից համապատասխանութեան տեսանկիւմից միայն զրան կարող էր մասնակցած լինել Հայոց Ներսէս Գ կաթողիկոսը, ինչպէս որ երեսմ է հայկական աղբիւրների քննութեան պատկերեց:

136. *Ա. Բարխուդարեան*, Միջնադարեան հայ ճարտարապետներ և քարզործ վարպետներ, էջ 27-29; Վ. *Յարութեան*, Հայկական ճարտարապետութեան պատմութիւն, էջ 153:

137. Ջուարթնոցի այդ եզակի առանձնայատկութիւնների մասին տե՛ս *С. X. Мюлленбах*, *Звартноц*, էջ 39-58; Վ. *Յարութեան*, Հայկական ճարտարապետութեան պատմութիւն, էջ 149: Վերջում նշենք, որ ըստ Նիկողայոս Աղոնցի՝ Կոստանց Բ-ի մեկենասութեան, Ջուարթնոցի տաճարի մասակառուցիւն մասնակցելու և ճարտարապետին Քիլզանդիտոս երաւիրելու մասին վկայութիւնները ըստ «գրոյցների են, ասանք որքէ հաստատութեան» (Լ. *Աղոնց*, *Քննութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու*, էջ 123): Սակայն պարզ է, որ հետազոտողին չի յաջողուել ընկալել Մովսէս Դասխարանցու երկու աղբիւրների՝ «684 թ. պատմութեան» և տունմամատեանային ժամանակագրական գրառումների հաստատութեան իրական ցուցանիշը:

138. Հնմտ., օրինակ, Աստղիկի ծօտ, Ամաստաս կաթողիկոսի առիթով «Իսկ Ներսէսի կացեալ ամս Ժ [I] յաջորդէ զարտն Ամաստաս Ի ՄԻ թուսկանին» (*Ստեփանոսի Տարածեցոյ Աստղիկան Պատմութիւն տիեզերական*, Ս. Պետերբուրգ, 1885, Բ, էջ 99): Պարզ է, որ Աստղիկի սկզբնաղբիւրում Հայոց ՄԻ թուականով (671/672 թ.) նշուած է եղել Ամաստաս Ակոտեցու արքայապետութեան ասարտի տարին (ոչ մեծ սխալով): ՊԱ նշուած թուագրութեւր Ներսէս Օրմուկի մահուան տարեթուի հետ է կապուած նաև Նիկողայոս Աղոնցը (Լ. *Աղոնց*, *Քննութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու*, էջ 123):

139. *Մ. արքեպ. Օրմանեան*, Ազգապատմ, Ա հատոր, Վաղարշապատ - Ս. Էջմիածին, 2001, սյուն. 865-866:

140. Է. Լ. *Դանիելեան*, Հայաստանի քաղաքական պատմութիւնը, էջ 225-226:

141. *Յովհաննէս կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ Պատմութիւն* Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 89: Հնմտ. *Ստեփանոսի Տարածեցոյ Աստղիկան Պատմութիւն տիեզերական*, էջ 99:

142. Հնմտ. Պատմութիւն *Ղեւոնդայ*, գլ. է, էջ 14:

143. Տե՛ս *Ա. Ա. Առուսյան*, *Օ քրոնոլոգիկն քսլեճնոք սոբոյտնոք քն "Իստորնոք 684 րոճա"*, էջ 34, ծաճ. 50: Տեղնն ուշեճք, որ ի տարրերոքնն Սաճալ Չորափորեցո, որն հայրապետրեճան տարննրն ժաճն կաճ ոն քաճն կոճնրեճա աղքնրաճճալկաճ տճղեկոթնննր (այդ քոճն՝ նրա ժաճոճաճ ժաճկեճոթնն փնրաթրոջ, որն հնճաճն վրայ այդ քոճալկաճն ճնոճն է աճնփոփոխ՝ 703 ք.), նրա նրկո Ֆախրեջննրն՝ Աճաաոճաի եւ Իսրայելն ժաճնն յայճոնն ճճն միայճն աթոճալկոթննաճն տարննրն թոճրոջ՝ 6 եւ 10 (նճնո. *Մ. աղքեճալ. Օրճաճնճաճն*, Աղգալաոճոճն, Ա հաոճոր, սնն. 867, 873, 877-878; *Ա. Ճաճղորճաճն*, Աղոճաճննից իջլոճաճննրն ժաճաճաճալկալկոթննրնն է. քաթն փնրեղնն - Ա. դարն սեղքնն, էջ 282, 290, ծաճ. 43): Աշեճք նաեւ, որ Սաճալ Չորափորեցո կաթոթնկոթնրեճան աոճսեղն տարնն 678 քոճալկաճնն էր հաճարոճն աթղեճն Արկողայոճ Աղոճնցք, տճն Ա. Աղոճնց, Քննոթրնն Մոլդաեւ Կաղաճնկաոճոճալցո, Յաեկոճաճ 2 (ճարեղնճալկաճն հարեղն ու հայր Վարդաճն Հաղոճննն), էջ 160:

ԱՐՏԱԿ ԸՆԹԱՐՅԱԼ

ՄԱՆԿԱԿԱՎԱՔԸՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՈՐՊԵՍ ԱՇԽԱՏՈՒԺԻ ՎԵՐԱԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՄԻՋՈՑ

Օժյն դե Բուսրեքը, որը երկու ամզամ եղել է Կառլ V-ի դեսպանը Սուլեյման II Քամուրնիի (Փառածեղի) արքունիքում¹, առաջինն էր, որն ամձամբ ուսումնասիրել էր Օսմանյան պետությունը: Նա տարրերակել է եվրոպացի դեկավարներին, որոնք կախված են իրենց ազնվականությունից, ու օսմանյան սուլթանին, որը տերն է իր հասարակական կառույցներում աշխատող ստրուկների: Բուսրեքը մեկնաբանել է, թե համակարգում ազնիվ արյան պակասը թույլ էր տալիս սուլթանին ընտրել իր ստրուկներին ու առաջ քաշել համաձայն իրենց կարողությունների²: Տիրևա առաջին հայացքից մերիտոկրատիա՝ թվացող համակարգը հիացնում էր եվրոպացի դիտորդներին: Վերածմունի ժամանակակիցները հիանում էին հերթաբային սցենարով, երբ ետվիլը տեսակետորեն կարող էր դառնալ վեհաշուք մեծ վեզիր: Իրականում, սակայն, պատկերն այլ էր: Մեծ վեզիրի պաշտոնին հասնում էին միայն հատուկեմտ երիտասարդներ:

1/Փենջիքով ու մանկահավաքով հավաքված երիտասարդների թիվն ավելի քան զերազանցում էր պետության պահանջները, մարդուժի ավելցուկն ուղղվում էր աշխատանքի շուկա: Մահմեդականացված երիտասարդները վաճառվում էին ստրկական շուկաներում, ուղարկվում աշխատելու կայսրության այն հեռավոր տարածքներ, ուր ոչ ոք չէր գնա իր կամքով:

Փենջիք համակարգով հարկվում էին պատերազմի ժամանակ գերի վերցրած զորահրամանատարները և զինվորները. զանձվում էր ռազմագնդու արժեքի 1/5-ը³: Արժեքը պետության կողմից մշամակված էր 125 աքչի՝ այսինքն զանձվում էր 25 աքչի գումար⁴: Ավելի հաճախ, սակայն, զինվորները զերադասում էին հարկը վճարել գերիներով: Փենջիքը կիրառվում էր մաև գերի ընկած քրիստոնյա ազգաբնակչության մկատմանը. զերայալ քրիստոնյաները պարտավոր էին թյուրքերին համձնել կամ իրենց յուրաքանչյուր հինգ հոգուց մեկին՝ թյուրքական քանակի շարքերը լրացնելու մպատակով, կամ համապատասխան փրկագին⁵: Սա սկիզբ էր առնում Ղուրանից ու շարիաթի հարկային համակարգում

մահմեդականներից զանձվող ամենակարևոր հարկերից մեկն էր. «Եվ իմացեք, եթե դուք վերցրել եք ավար, ապա Ալլահինն է հինգգերադր մասը... Այն, ինչ մախառնված է Ալլահի ու իր մարգարեի համար, ուղղվում է հասարակական կարիքների բավարարմանը, որոնք սահմանել է մարգարեն իր կյանքի ընթացքում ու որոնք սահմանում է իմամը նրա մահվանից հետո»¹⁷: Այսպիսով, սուլթաններն օգտագործում էին այդ իրավունքը ու պահանջում ավարի մեկ հինգերորդ մասը¹⁸:

Փենջիքով սուլթանին հասած գերիները ոչ միայն համալրում էին ենիյերիական զորաբանակն, այլև դառնում էին սուլթանի անձնական ստրուկները, նրա փկնագորի անդամները և այլն:

Ազգրնական փոշում քանակի համար հավաքվող գերիների տարիքին ուշադրություն չէին դարձնում: Շակատամարտի ժամանակ պետանի լինելու համար մի կարճ նախաաչտրաստակական աշխատանք էին անցկացնում ու ընդունում զորաբանակ: Այս մեթոդը սակայն հետագայում փոխվեց. օրենք ընդունվեց պետանի համարել միայն 10-20 տարեկան գերի տղաների¹⁹:

Նվաճումների ընդարձակման հետևանքով ստացված մեծաքանակ փենջիք օղյանները արդեն ավելի շատ էին, քան պահանջվում էր, և այսուհետ նրանց սկսեցին ուղարկել Ամատոլիա՝ ցածր վարձավճարով ծառայելու օսմանյան տեղաբյուրան սահմաններում գտնվող հողատերերին: Կարծիք կար, որ այսպիսով Ամատոլիայում մահմեդական ու քյուրքական մշակույթին ավելի մերձեցնելով՝ փենջիք օղյանները քանակում ավելի վստահելի կլինեին: Եվրոպական արշավանքներից ստացված այս ոսգմագերիներին ուղարկում էին Ամատոլիա, քանի որ, նախ, օսմանցիները Ռումելիում՝ դեռ այդքան էլ լավ չէին հաստատվել, երկրորդ, ավելի էր քաղաքանում գերիների փախուստը, քանի որ այս դեպքում պետք է նրանք անցնեին մահ ջրային արգելքը՝ Մարմարա ծովն ու նեղուցները: Չնայած գործնականում նույնիսկ այստեղից փախուստներ էին գրանցվում: Հետագայում նման պրակտիկան կիրառվում էր մահ ղեվլիլումով հավաքված տղաների դեպքում:

Փաստորեն, եթե ընդունենք, որ փենջիքը զանձվում էր միայն գրավված տարածքներից, ապա ենթադրվում է, որ գրավյալ տարածքներից փենջիք զանձվել է միայն մեկ անգամ՝ նվաճման ժամանակ: Սակայն սա ամենևին էլ չի ճշմարտություն, որ դրանով ստրուկների հասրը կայաբաշխում դադարեց²⁰:

Փենջիքը չէր բավարարում օսմանցիների մարդկային ռեսուրսների պահանջը²¹: Պատճառն անընդհատ ընդլայնվող գավառների քաղաքականությունն էր, որը ոսգմական ուժի անընդհատ աճ էր պահանջում: Չնայած օսմանյան անվիճելի հաջողություններին, հնարավոր չէր ամսահամարակալ գերել գրավյալ տարածքների ազգաբնակչությանը: Օսմանյան ազդեցիկան, որը տարվում էր «արդար կրոնի տարածման»

ճշմարտանով, նոր հողեր գրավելու նպատակ էր հետապնդում, որոնք այնուհետև քաժանվում էին որպես պայմանական կամ ճշտական տիրույթներ՝ ձևավորելով ավատատիրական նոր դասակարգ: Նոր նվաճված շրջանում ընտրյալների ստանում էին վիթխարի հողային տիրույթներ՝ խասեր՝ կամ մյուլքեր, իսկ սիպակինները, որոնք հիմնական ռազմական ուժն էին հանդիսանում, մասնակցում էին ռազմական գործողություններին համաձայն այն պայմաններին, որոնցով նրանց էին տրամադրվել իրենց հողակտորները՝ քիմարները՝ կամ զեամքները¹²: Սա քեռնց այն բանի, որ այլևս անհնարին դարձավ զանգվածաբար ստրկացնել գրավյալ տարածքի ժողովրդին այնպես, ինչպես դա անհրաժեշտ էր օսմանյան բանակին՝ իր զավթողագործությունը շարունակելու համար: Դա կնշանակեր ավատատիրական տիրույթների զրկել աշխատավոր ձեռքից, առանց որի դրանք այլևս գոյություն չէին ունենա: Հողերի ամայացումը հակասում էր նաև կենտրոնական իշխանության շահերին: Այդ ժամանակաշրջանում հիմնվում էր վարչական ապարատը, ձևավորվում սուլթանի արքունիքը, որն արդեն մեծապես տարբերվում էր հին ժամանակների քեյլիքի բարբարոսական ճամբարից: Այդքան ծախսերի համար բավարար չէր կարող լինել զեռլիների վաճառքից եկող անկայուն եկամուտը: Ինչպես և բոլոր պետություն կազմող հասարակություններում, այստեղ ևս պետք էր ապահովել կայուն եկամուտ հարկերի միջոցով, որոնք հավաքվելու էին հպատակ ժողովուրդներից: Այսպես, հակառակ ռազմական հաջողությունների ու տարածքային ընդարձակմանը, ռազմագերիների ներհոսքը զգալիորեն պակասեց, ինչի հետևանքով աղքատացավ ոռնիկ ստացող օսմանյան հետևակի համայնումը:

(Այս իրավիճակում, եղնելով պետական ու ռազմական ապարատում մարդկային ռեսուրսների խիստ կարիքից, օսմանյան իշխանությունն սկսեց բռնությամբ հավաքել հպատակ քրիստոնյա բնակչության երիտասներին, որպեսզի մանձղականացնին և դարձնին իր համար զինվորներ, վարչական աշխատողներ ու ստրուկներ: Սկզբնապես քրիստոնյա երիտասարդության հազվադեպ և փոքրաքանակ հավաքները դարձան հաճախակի ու զանգվածային և ի վերջո օրինականացվեցին որպես պարտադիր հարկ: Այս ինստիտուտը կոչվեց դեվլիբան, իսկ հայկական աղքատներում՝ մանկահավաք, տոլայաժողով:)

Ինչպես պարզ է դառնում մեզ հասած փաստաթղթերից, մանկահավաքի հայտարարումը տեղի էր ունենում ենիչերիական գորարանակի աղայի պահանջով¹³, որը հատուկ մամուկով խնդրում էր սկսել դեվլիբանի մախապատրաստումը: Դրա հիման վրա սուլթանի գրասենյակը երապարակում էր համապատասխան հրովարտակ՝ հյուքն, որը գոյա-հավաք հոչակող փաստաթղթին համարժեք նշանակություն ուներ:

Հավաքի նախապատրաստությունը լայն էր ու քնդգրկում, դրա անցակցման համար կենտրոնական խշխամությունը մոթիլիզացում էր ինչպես նահանգային զինված ուժերը, այդպես էլ տեղական վարչական մարմինները: Նրանց խնդիրներն ունեին օժանդակ բնույթ. ապահովել հավաքի ներակա երթաստարդների առավելագույն ներկայությունը ու նրանց անարգել ուղևորությունը մինչև ենիչերիական գոթանոցներ: Իսկ տղաների բուն ընտրությունն ու բունի հավաքը ամբողջապես տրամադրված էր ենիչերիական գոթաբանակին:

Տղաների ընտրությունն անց էր կացնում անձնապես հրամանատար սպան, որը բացի սուլթանական հրովարտակից իր մոտ ունեց մակ ենիչերիական աղայի կնիքով հատուկ մամակ, որտեղ գրված էր, թե որ շրջանից քանի տղա է պետք հավաքագրել: Սպայի մտա առաջին հերթին ներկայացնում էր բնակավայրի քանանան՝ իր հետ բերելով գրանցամատյանը¹⁴:

Ընտրության ու հավաքի մեխանիզմի մեջ կա երկու կարևոր կետ: Առաջինը հավաքվող տղաների տարիքն է: Եվրոպական աղքատները ընդհանրապես տեղեկացնում են 7-12 տարեկան մանուկներին հավաքելու մասին, իսկ սուլթանական հրովարտակները խոսում են ավելի շատ սրտամիմների՝ 15-20 տարեկանների մասին: Հակասությունը բացատրելի է: Իշխամության հրահանգները ցույց են տալիս նորմը, իսկ եվրոպական աղքատները՝ կիրառությունը, սրբակտիկան, որը նշանակալիարեն տարբերվում էր: Նախընտրում էին արդեն մեծացած տղաներին, սակայն համաձայն կարիքների հավաքագրում էին մակ վոցրերին: Կարևորություն էր տրվում ոչ թե իրական, այլ կենսաբանական տարիքին՝ 14-20 ընկած հասվածում, որն ընդհանուր առմամբ կարող ենք սահմանել որպես պատասնելություն¹⁵: Մա նշանակում է, որ հավաքում էին տղաներին արդեն ամուր ֆիզիկական տվյալներով, որոնց հոգեբանությունը միաժամանակ դեռ ճկուն էր ու համեմատաբար հեշտ էր ենթարկվում ազդեցության, դեռ չէր ձևավորվել քաղաքական արժեքների համակարգը:

Նույն սկզբունքով էին գործում մակ վաղ ժամանակներում մամուլների հավաքագրման գործընթացում: Այսպես, որպես մամուլատուրուկ հավաքագրելու տարիք սեռական հասունության տարիքը բվում է ամենից հարձարը, որովհետև այդ տարիքում պատասնիները արդեն ունեն իրենց առանձնառատուկ որակները, սակայն դեռ նրանց կարելի է ուսուցանել ու վարժեցնել այնպես, ինչպես դա պետք է իրենց տեբերին¹⁶:

Հենց այս յուրահատկություններն էին օգտագործում օսմանցիները՝ քրիստոնյա զավակներին իրենց զննքը դարձնելու ժամանակ: Կարող ենք մակ պատկերացնել դեվչիքմեի ժամանակ ծնողների էմոցիոնալ վիճակը իրենց որդիներին հանձնելիս, հիշենք այն դժվարությունները, ո-

րոնք նրանց հաղթահարել էին ծնունդից մինչև պատանեկություն նրանց հասցնելու համար:

Միջնադարի կենսապայմաններում մինչև մեկ տարեկան հասակը մահամուտ էր նորածինների քառորդ մասը: Հետագա տարիներին մահուկների մահերի քիվը նվազում էր, սակայն մահամուտ էր մնացածի ևս մեկ երրորդը¹⁷: Մահացածության բարձր աստիճանը պայմանավորված էր համաճարակներով, որոնք արագորեն ամմադարձնակ էին դարձնում մեծ տարածություններ, և սովով, որը ևս մեկ ազդեցիկ գործոն էր, որ ազդում էր մահացածության ցուցանիշի աշխարհագրության վրա: Չնայած մեծ քաղաքները մատակարարման մեջ կախում ունեին լայնատարած գյուղատնտեսական հիմտերյանդից, սակայն մախաինդուստրիալ ժամանակաշրջանում նրանք սովի ենթարկվելուց համեմատաբար ավելի պաշտպանված էին, քանի որ գործում էր բնամթերքների ժողովման ազդեցիկ համակարգ: Եթե մեկ տարածաշրջանում վատ քերք էր հավաքվում, ապա դրա պակասորդը քաղաքը լրացնում էր մեկ այլ տարածաշրջանից բերված բնամթերքի հաշվին: Վատ քերքից ավելի շատ տուժում էին գյուղերը¹⁸: Մյայն տասնհինգ տարեկանից հետո մարդ կարող էր հույս ունենալ, որ իր որդին համեմատաբար զերծ է հիվանդություններից մահամալու փուանգից: Եվ այս ժամանակ, երբ որդին դիմացել էր օսպային, ժանտախտին, դժբախտ պատահարներին, սովին, եայրը պարտավոր էր համձմել նրան եմիլերիական գորամասին, զրկվել քերքահավաքի ժամանակ օգնական ձեռքից: Ծառերը մախրնորում էին կրոնախիտվել ընտանյոք հանդերձ, քան համձմել իրենց երբեմն միակ որդուն եմիլերիներին:

Հավաքի ժամանակ երկրորդ կարևոր կետը տղայածորովի որակական ասպեկան է: Մուլքամական հրովարտակներում առ ձևակերպված է ածականների գերադրական աստիճանի օգնությամբ. ամննատողը, ամննասլիտանի, ամննագեղեցիկ: Տարվում էր սերնդի սերուցքը:

Պետական ամիրաժեչություն դեպքում ժամանակավորապես տղայահավաքներից ազատվում էին բնակչության փոքրաքիվ կատեգորիաներ, որոնք ունեին հատուկ պարտավորություններ: Մաքսավորները, հանքավորները, կամուրջների ու ամրոցների վերամոդոզման վրա աշխատողները ու նման բոլոր պետական ծառայության մեջ գտնվողները ժամանակ առ ժամանակ ազատվում էին դեվլչիրմեից¹⁹:

Այսպես, հրամաններից մեկում (1578թ.) ասվում է Միրեմ սանջաքի քաղաքներից մեկի չրջակա տարածքի ուայաքների՝ դեվլչիրմեից ազատման մասին, քանի որ վերջիններս զբաղված էին կամրջի վերամոդոզման աշխատանքներով²⁰, իսկ մեկ այլ հրամանով (1578թ.) ազատվում են հավաքից Բիգա սանջաքի ուայաքները, որոնք պետական մավերի վրա քիավարություն էին անում:

1569թ. սուլթանական հրամանով դեվչիքմեից ազատվում են Շարքը Քարահիսար քաղաքի շրջակայքի յօրս համքավայրերում աշխատող քսաներեք գյուղի գյուղացիները, որոնք նաև ազատվում են այլ հարկերից²¹:

Համքավորների բնակավայրերի տայաթների ազատումը դեվչիքմեից կապված էր աշխատուժի ապահովման հետ, որը թխում էր արդեն կենտրոնական իշխանությունների հատուկ շահերից: Մետաղների, մասնավորապես երկաթի համույթը XV դարից սկսած հատկապես մեծ նշանակություն ուներ օսմանյան տնտեսության մեջ, քանի որ ծախվում էր տարբեր տեսակի հրազենի պատրաստման վրա: Երկաթի արտադրությունը մեծատիրություն էր պետության ձեռքում, որով նա ապահովում էր հրամաթների ու թեթև հրազենի արտադրությանը անհրաժեշտ մետաղը: Երկաթի համույթի ոլորտում անհրաժեշտ որակավորման պահուստման համար պետության կողմից կիրառվում էին հատուկ կարգադիմանկներ: Դա ֆիքսված է դեվչիքմեից ազատման մասին 1536թ. սուլթանական հատուկ հրովադատակով: Սակայն դրա երկարաժամկետ ուժը հույժ կասկածելի է: 1621թ. սուլթանական հրովադատակը վկայում է, որ կենտրոնական իշխանությունը հակառակ էր սեփական ընդունած ոլորտումներին ու պահանջում էր հավաք անցկացնել նաև համքավորների միջև: Այնտեղ հատակորեն ու կատեգորիկ կերպով նշվում է, որ եթե որոշ վարտաֆների՝ տայաթների՝ և կամ համքավորությանը զբաղվող բնակչությանը ցույց տան փաստաթուղթ, որով նրանք ազատված էին դեվչիքմեից, ապա դա այլևս պետք չէ համարել վավեր: Ավելին, հրամայվում էր այդ փաստաթուղթը վերցնել ու ուղարկել Ստամբուլ, իսկ տղաներին հավաքել ընդհանուր հիմունքներով²²:

Դեվչիքմեով ընտրված երիտասարդներին հավաքում էին խմբերի մեջ: Տղաները ցուցակագրվում էին ու նկարագրվում լիարժեք անհատական նկարագրությամբ՝ անուն, ծնողների տվյալներ, գյուղի, որտեղից որ վերցվել են, աչքերի ու մազերի գույնը, հատուկ նշանները, ունակությունները և կայողությունները: Սա ուղղված էր նրան, որ ճանապարհի ընթացքում անհնարին լինե՞ր փախուստը կամ փոխումն այլ տղաներով: Յուրաքանչյուր կռվում էր էշքալ դեֆթերի, որը հետագայում ծառայում էր որպես հիմնական փաստաթուղթ և որի հիման վրա ստուգում էին ծառայության մտնող ազենի օղլաններին²³: Փաստաթուղթը կազմվում էր երկու օրինակով. մի օրինակը մնում էր մանկահասակի պաշտոնակատարի մոտ, իսկ մյուսը՝ «այուրյուջյու»-ի մոտ, որը մօշ հավաքած երեխաներին տանում էր Ստամբուլ, երբ տղաների խումբը հասնում էր 100-200 հոգու: Ենդիերիական զորամասերում, ուր քշում-բերում էին քրիստոնյա տղաներին լուրջ շրջաններից, տեղի էր ունենում կրոնավախության ծխակատարությունը:

Օսմանյան տիրապետելու ժամանակաշրջանը վերին աստիճանի պարզ գործողություն էր: Տղամերը ասում էին անհրաժեշտ բանավել՝ «Չկա Աստված, բացի Ալլահից, ու Մուհամեդն է նրա մարգարեն», թղթաղծում և ստանում էին նոր անուն՝ դառնում էին Սեմեդ, Ահմեդ, Հասան, Հալիլ և այլն²⁴:

Մահմեդականացված տղամերին ցրում էին Անատոլիայի գյուղերով ու քաղաքներով մեկ: Օսմանյան ժամանակագիրները պնդում են, որ պահանջվում էր նրանց սովորեցնել թյուրքերեն լեզուն ու ավանդույթները: Մ. Խոն Ջալոլիցը տեղեկացնում է, որ անատոլիական գյուղեր ու դարված երեխաները օգտագործվում էին ժանր ֆիզիկական աշխատանքներում: Փաստորեն, նրանք տրվում էին ժամանակավոր օգտագործման՝ մասնավոր անձանց: Իսկ եթե երեխաներից մեկը չէր դիմաճում ու մահանում էր, այդ դեպքում այդ անձի միակ պարտավորությունն էր տեղեկացնել այդ փաստը տեղական քաղիին: Այլապես նա պետք է վճարեր դրա գինը²⁵:

Դեվչիքան համակարգով հավաքված քրիստոնյա երեխաները մի քանի անգամ ավելի շատ էին, քան պահանջվում էր ենիլերիական զորարանակը համարելու համար: Ըստ պաշտոնական տվյալների Ստամբուլում աջեմի օղլանների զորամասը սկզբում ուներ 3 հազար, իսկ XVI դարի կեսերին մոտ 4 հազար անդամ: Արդիսանապուսի (Եդիռն) ու Գելիբոլուսի հետ միասին նրանց թիվը հասնում էր 6 հազարի: XVI դարի վերջին մայրաքաղաքում կար 8900 աջեմի օղլան, իսկ XVII դարի սկզբին՝ համաձայն աղբյուրներից մեկի՝ 9400, մյուսի՝ 12 000: Հետագայում մի շարք պատճառների հետևանքով նրանց թիվը զգալով նվազում է²⁶:

Այսպիսով, այն ժամանակ, երբ աջեմի օղլանների զորամասը XVI դարի երկրորդ կեսին ու XVII դարի սկզբին գտնվում էր իր զարգացման զազաթնակետում, այն հաշվում էր միայն 12 հազար մարդ: Պարզ է, որ նոր հավաքների դեպքում այն լիովին չէր բարձրացվում: Չնայած XVI դարի վերջին պաշտոնական ցուցակներով զորամասում հաշվում էր 48 հազար մարդ, սակայն այդ ժամանակ արդեն այնտեղ կային թազում կեղծ ենիլերիներ (մահացած ենիլերիների անունները ցուցակներից դուրս չէին հանվում, որպեսզի պետությունից նրանց անտեսով աշխատափարձ ստացվի): Բացի այդ պետք է ի նկատի ունենալ նաև հետևյալ մանրամասները. ենիլերիական զորարանակը բարձրացվում էր ամեն յոթ տարին մեկ, իսկ ենիլերիներն այնտեղ ծառայում էին մինչև ծերություն: Մինչդեռ XVI դարում դեվչիքան հավաքը անց էր կացվում երեք տարին մեկ կամ ավելի հաճախ:

Ուտեռ, ակնհայտ է, որ դեվչիքանով հավաքվածների թիվը քանիցս գերազանցում էր ենիլերիական զորարանակի կարիքները: Այս կապակցությամբ դեվչիքան համակարգի ուսումնասիրողների առջև մի հարց է ծառայում. «Ի՞նչ ճակատագրի են արժանացել այդ քրիստոնյա երեխա-

սարդները»։ Պատասխանը հետակ է. նրանք օգտագործվում էին որպես ձրի, ստրկական աշխատանքային ուժ²⁷։

Այսպեսով, իչ օղյաններից ու ազեմի օղյաններից քաջի կար մակ երբորդ խոմք, որն անեայտանում էր պետական բարձր պաշտոնյաների կամ սպաների ավատական տիրույթներում, քիմարներում, չիֆթլիքներում։ Եվրոպացի ճանապարհորդ Դերնշվանը հայտնում է. «Ինչպես սուլթանական ազեմի օղյաններն են սրածայր գլխարկ դնում, այդպիսի զոլակ են կրում մակ տղաները, որոնք սպորում են փաշաների, քյուրք հոգևորականների, արհեստավորների, բոլոր իրեն ստրուկ գնել բոլր տվող մարդկանց մոտ... Իսկ եթե որևէ մեկը երկիսա է ունենում, վերջինս նույնպես ստրուկ ու գերի է համարվում։ Եթե տեղը կարիքի մեջ է ընկնում, ապա վաճառում է նրան։ Սուլթանն ու փաշաներն ունեն իրենց մոտ այնպիսի տղաներ, որոնք իրենց են հասել դեվլիքմեի միջոցով»²⁸։ Հավաքվածների երբորդ մասը, որոնց քանակը քվապես հնարավոր չէ տահմանել, ստրկացվում էր։ Մակայն ի տարբերություն իչ օղյանների և ազեմի օղյանների նրանց ստրկությունը իրենց արտոնություն չէր քերում։ Նույն ժամանակ էլ նրանք ամենևին տնային ստրուկներ չէին²⁹։ Հավաքված երիտասարդության մեծ մասը ուղարկվում էր աշխատելու այն ամմարդարնակ տարածքները, որոնք տրվել էին իրենց ավատատերին որպես պայմանական կամ այլ տիպի տիրույթներ։ Այնտեղ նրանք վերադառնում էին իրենց մախկին կարգավիճակին՝ աշխատանքային ուժ, սակայն ալլա ոչ որպես ռայաք։ Դեվլիքմեն փաստորեն մակ աշխատուժի վերաբաշխման հարմար եղանակ էր կատարաբար վերահասակի համար։ Կար մակ այլ տարբերություն. դեվլիքմեով անցածներն արդեն մահմեդական էին։ Եվս մեկ անգամ օսմանյան կայսրության կողմից ռոմանիարվում է շարիաթը, քանի որ ըստ դրա մահմեդականը չի կարող լինել ստրուկ։

Այսպես, դեվլիքմեով հավաքված տղաների ոչ փոքր մասը չէր մտցվում օսմանյան ղեկավար դասակարգի շարքերը, ինչպես մեզ փորձում են համոզել որոշ պատմաբաններ, այլ ընկնում օսմանյան հասարակության ամենաստորին խալի մեջ։ Մա նշանակում էր, որ իրենց ստանում էին ավելի ծանր կարգավիճակ, քան քրիստոնյա ժամանակ։

Դեվլիքմեն ստեղծված էր, որպեսզի քավարարեր հիմնականում քանակի ու քյուրուկյատական համակարգի մարդկային ռեսուրսների պահանջարկը։ Մակայն ինչպես տեսնում ենք, այն մակ աշխատուժի տարածքային վերաբաշխման գործառույթ ուներ։

Մեծավ մասամբ քրիստոնյա տղաներն օգտագործվում էին գյուղատնտեսությունում։ Թուրք պատմաբան Ի. Ուզունյարչըրը նշում է, որ նրանց տալիս էին հիմնականում անատոլիական գյուղացիներին³⁰։ Եմիչերի ղեկավարները սակայն ոչ թե տալիս էին, այլ ժամանակավոր վա-

ճառում էին չնչին գումարով գյուղացիներին՝ վերջիններիս տնտեսություններում աշխատուժի պահանջը բավարարելու համար¹¹:

Յրանսիացի ճանապարհորդ Գարամոնը նույնպես տեղեկացնում է, որ ղեկվիրմեով հավաքած տղամերկից ամենագեղեցկատեսներին ընտրելուց հետո, մնացածին ուղարկում են Բուրսայի ու Քարամանի հողագործների ու հովիվների մոտ՝ դաշտեր մշակելու, անասուն արածեցնելու կամ ալ աշխատանքներ կատարելու¹²: Գյուղացիներից հավաքվող գումարը մեկ անձի հաշվով չնչին էր, սակայն մեծ գումար էր կազմում՝ հաշվի առնելով տղաների քազմաքամակությունը: Այս վճարը վկայում էր նրա մասին, որ թյուրքերին վաճառվող քրիստոնյա երիտասարդները դիտվում էին որպես սուլթանի սեփականություն: Գրա մասին է վկայում նաև օրենքով սահմանված կարգը, համաձայն որի բոլոր այդ երիտասարդները գտնվում էին ենիչերիների գլխավոր աղայի ու նրա երկու օգնականների ենթակայության ներքո, որոնք կառավարում էին իրենց գործերը հատուկ պաշտոնյաների՝ քեքիսուդաների միջոցով¹³:

Սուլթանական տնտեսություններում աջեմի օղլանների ստրկական աշխատանքի լայն կիրառման մասին են խոսում սուլթանի հրամանները:

Այսպես, 1558-1560թթ. հրամանագրերում կարդում ենք մի կրաման ենիչերի աղային, որ ղեկի Ստամբուլ տանող ջրի ճանապարհի վրա աշխատող 23 աջեմի օղլաններին ծառայության նշանակեն պալատում¹⁴; 1565-1566թթ. հրամանագրերում՝ հրաման ենիչերիի աղային պարտեզներում աշխատող աջեմի օղլաններից 500 հոգու պալատ ուղարկելու վերաբերյալ¹⁵; 1570-1572թթ.՝ հրաման Էդիռնեի բոսթանգլըբաշլին (գլխավոր այգեպահ) առ այժ, որ Էդիռնեի սուլթանապատկան այգիներում վաղուց ծառայող աջեմի օղլաններից 50 հոգի ուղարկել ենիչերի աղային, որը նրանց պետք է ուղարկի պալատ՝ ծառայության¹⁶:

Իսկ ի՞նչ էր տեղի ունենում այն ժամանակ, երբ սուլթանական տնտեսություններում էր պակասում աշխատողների քանակը: Դիմենք նույն հրամանագրերին:

1564թ. հրաման¹⁷, որտեղ ենիչերի աղային հրամայվում է թյուրք գյուղացիներին մտա գտնվող (Türk üzzerinde olan) աջեմի օղլաններից 25 հոգու ուղարկել որպես օգնական-աշակերտ հրետանավորների ղեկավարի մոտ; հրաման համար 479, որտեղ սուլթանը հրամայում է ենիչերի աղային թյուրք գյուղացիների մտա գտնվող աջեմի օղլաններից ընտրել հյուսելու ընդունակության ունեցողներին և ուղարկել 8 հոգու իր անձնական մագ հյուսողի մոտ որպես աշակերտ¹⁸:

1570-1572թթ. հրամանագրից պարզ է դառնում, որ Էդիռնեի բոսթանգլըբաշլին նամակ է գրել, թե Էդիռնեի սուլթանական պարտեզում 57 հոգու պակասող ունի: Հրաման է տրվել ենիչերի աղային լրացնել պակասող թյուրքերի ընտանիքներում գտնվողներից¹⁹:

Թյուրքական ընտանիքներ ուղարկված ազնվի օղլաններն, այսպիսով, սուլթանի համար մալդուժի պաշար էին համդիսանում⁴⁶, որտեղից նա պարբերաբար քավարարում էր էժան աշխատուժի իր պահանջները:

Դեմվիլմենների ստրկական աշխատանքից լայնորեն օգտվում էին նաև քարծրատիճան պաշտոնյաները, ենիլերիական զորքի քարծր հրամանատարները և այլք: Այսպես, ենիլերիական աղաներն ու այլ սպաները տղաներին ուղարկում էին իրենց խոշոր ավատներ, որտեղ նրանց աշխատեցնում էին ինչպես ստրուկների:

Դեմվիլմենների ստրկական աշխատանքն իր լայն կիրառումն էր գտել մասնավորապես տարբեր տեսակի պետական արհեստանոցներում, շինարարություններում և այլուր: Հիշեցնենք, որ երև Ստամբուլում ստուգման ժամանակ սյուրյույում գտնվում էին երիտասարդներ, որոնք չէին համապատասխանում դեմվիլմենի հավաքի օրենքին, ապա ամբողջ կտոջ որպես պատիժ ուղարկվում էր մշտական աշխատանքի Թուփեսան, Ջերեհան (գինագործարաններ) ու Թերսուսան (նավաշինարան):

Ազնվի օղլանների ստրկական աշխատանքն օգտագործվում էր ոչ միայն սուլթանական ձեռնարկություններում, այլ նաև արհեստավորների կողմից:

Տեղեկություններ ենք քաղում Դերնշվամի մուտից. «Երև որևէ արհեստավորի պետք է ծառա կամ օգնական, մա դիմում է ազնվի օղլանների աղային, խնդրելով տրամադրել իրեն 1, 2 կամ 3 նոր ազնվի օղլան, այսինքն քլպատված տղա, զնայում է 25-ական արչե, իսկ աղան զրանցում է նրանց անունները արհեստավորի վրա: ...Այս ազնվի օղլանները դեռ երկար տարիներ պետք է տանջվեն արհեստավորների մոտ, ...և ոչ ոք նրանց չի վճարի դրա եամար: ...Այսպեսի ազնվի օղլաններին քաժանում են ամենուր նաև սխալահիներին, չառչներին, գյուղացիներին և ամենքին, ում մեծան մարդիկ են պետք աշխատանքի համար»⁴⁷:

5-8 տարի մեծան կյանքից հետո ենիլերիական աղայի պահանջով ու ըստ նրա կողմից նշված քանակի ազնվի օղլաններից մի որոշ մաս, ընդ որում ամենաավագները, ուղարկվում էին Ստամբուլ⁴⁸: Չնայած 30 տարեկան ազնվի օղլանների առկայությունը ցույց է տալիս, որ ուր տարին ամենևին էլ առավելագույն ժամանակահատվածը չէր⁴⁹: Այստեղ նրանց կրկին ենթարկում էին քժկական զննման, ստուգում նրանց քյուրքացման ու մահմեդականացման աստիճանը ու նշում նրանց անունները համապատասխան մատյանում: Ստուգումն անցածներին զրանցում էին ազնվի օղլանների զորաքանակ՝ ազնվի օգաղը, որտեղ նրանց ուսուցանվում էր ռազմական արվեստ, ինչպես նաև մշակում էին մահմեդական մոլեռանդության ու սուլթանին կույր նվիրվածության ոգով:

Թվում է, թե աջեմի օղլանների աշխատանքային տասնամակրությունը սրանով ավարտին է հասնում: Սակայն բուրք պատմաբան Ի. Ուզունյազչյուն գրում է. «Յուրքերի մոտ ծառայությունից հետո աջեմի օղլանների գորաքանակ մտած անձինք ուղարկվում են աշխատանքի հնիչերիական գորամասերում, մավերում, շինարարություններում ու այլուր, իսկ նրանց մի մասը երկարատև ժամկետով հանձնվում էր աշխատանքի քնդամոթածիզներին, զինագործներին և այլն»⁴⁴:

Թուրք պատմաբան Հալիլ Ինայթիքը մանմուղական տարածքներում ստրկական առևտրի երկարատև ծաղկումը վերագրում է մահմեդական մշակութային ներհատուկ պայմաններին: Նախ և առաջ միջմուղաբում Աբրաայան խաղիֆները ժամանակ առ ժամանակ մեծաքանակ ստրուկներ էին պահում մահմեդական կառվարիչների գորքերում: Ստրուկները մաև օգտագործվել են որպես աշխատուժ քաղաքային արհեստանոցներում և մեծ ագարակներում, որոնք պատկանում էին պետությանը կամ մեծ հողատերերին: Ավելին, պալատի օրինակին հետևելով՝ վերին խավը և նույնիսկ բարեկեցիկ ոչ մահմեդականները ունեին մեծ տնային տնտեսություններ՝ մեծաքանակ ստրուկներով⁴⁵:

Ընդհանուր առմամբ ստրուկները ուսումնասիրվող դարաշրջանում կազմում էին ներկայսերական, տարածաշրջանային, ինչպես մաև միջազգային առևտրի կարևոր «սալլանքները» մեկը: Այդ առևտուրը մեծապես կարևորվում էր մաև օսմանցիների կողմից: Այսպես, 1260-1390 թթ. ընկած ժամանակաշրջանում, որի ընթացքում վաղբասիական բյուրքերը մեծապես ներթափանցեցին Փոքր Ասիայի արևմտյան մասի ու Թրակիայի բյուզանդական տարածքներ, Մակեդոնիա ու Բուլղարիա, քաղմաքանակ գերիներ հոսեցին օսմանյան տարածքներ: Կարելի է նույնիսկ ավելացնել, որ այս ժամանակաշրջանի ընթացքում մահմեդական հիմնտերախումբում ստրուկների մեծ պահանջարկն ու աճող գները մեծ դեր խաղացին արչավանքների ընդարձակման ու Փոքր Ասիայի արևմտյան մասում դազիների՝ հարուստ իշանությունների հետագա աճի գործում: Տարօրինակ է, քայց այս իշանությունների կանոնավոր հաճախորդները դարձան վենետիկցիներն ու զեննավացիները՝ ստրուկ գնելով ոչ միայն Իտալիայի ստրկական շուկաների, այլև լատտյան իրենց գաղութներում գյուղատնտեսական աշխատուժը համալրելու համար:

Պատմաբաններն ավելի հաճախ են գրում այն մասին, թե ինչ մեծ դեր էր խաղում ստրկավաճառությունը ուչ միջմուղարի բյուրք հասարակության համար. «Իրենց (բյուրքերի) շուկաները հայտնի են միայն այս սալլանքով, որ մշտապես առկա է իրենց մոտ՝ թե՛ իրենց, թե՛ վաճառք, թե՛ որպես նրաշխիք բողներու, թե՛ նվերի համար», գրում էր մի լիտվացի դիվանագետ Դրիմում⁴⁶:

Հատկապես սրընթաց աճի ժամանակաշրջաններում, ինչպես օրինակ Բայազեղ I-ի ու Մահմեդ II-ի օրոք, ինչպես նաև այն ժամանակ, երբ մերցին ճգնաժամերի պատճառով ստրուկների ներհոսքը դանդաղում էր, օսմանյան պետությունը զգում էր ստրուկների պակաս: Ուստի այդժամ վերջինս դիմում էր օրինակ այնպիսի միջոցի, ինչպես նոր գրաված տարածքներից ազգաբնակչության զանգվածային ստրկացումն ու տարագրումը և ոչ մահմեդական ուսյա քնակչությունից «տղաների հարկի» զանձումը⁴⁷: Ընդ որում վերջին դեպքն ամենից շահավետն էր, քանի որ նրիտասարդ, հատուկ բնույթով, իրենց սերնդի լավագույն ներկայացուցիչ այս տղաները ստրկական շուկաներում պետք է որ համարվեին լավագույն, ամենից քանկարժեք, հետևաբար ամենաշահավետ ապրանքը: Հիշենք նաև, որ օսմանյան պետությունը ոչ մի ներդրում, ոչ մի ծախս չի արել այդ «ապրանքն» արտադրելու համար՝ որպես ծախս կարելի է համարել միայն հավաքի կազմակերպումը: Ուստի, պետական մակարդակի հասնող այս քիզմեսը մեծ եկամուտներ էր բերում սուլթանական զանձարանին, ինչը չէր կարող չշահագրգռել օսմանցիներին քերել դեվչիքմե համակարգը կանոնակարգված տեսքի, իսկ այն խախտողներին նմաբակել տույժերի, որպես պետական շահերը ոտնահարող անձանց:

Այսպիսով, կարող ենք հետևություն անել, որ որպես նորանոր արշավանքների խթան օսմանյան պետության համար հանդիսանում էր նաև այս յուրահատուկ ուսգնավարի առկայությունը. մարդկային ռեսուրս, որն իր ժամանակի ամենից քանկարժեք ու ամենից շուտ վաճառվող ապրանքն էր: Վերջին հանգամանքն էլ մեծ նշանակություն ունեցավ դրդելու օսմանյան պետությանը սահմանել «արյան» կամ «տղաների հարկ» դեվչիքմե, նախ որպես ճրի մարդուժ իր կարիքներն ապահովելու համար, ապա որպես եկամտաբեր առևտրի պարագա՝ ստրկական շուկայում վաճառքի հանելու համար: 2

Սույն ուսումնասիրության արդյունքում պարզվեց, որ դեվչիքմեով հավաքվածների քիվը քանիցս զերսզանցում էր ենթիշեխական զոռաբանակի, ինչպես նաև վարչական ապարատի կարիքները: Ավելորդ մարդկային ռեսուրսները օգտագործվում էին հիմնականում որպես ճրի, ստրկական աշխատանքային ուժ. հավաքված երիտասարդության մեծ մասը ուղարկվում էր աշխատելու այն անմարդաբնակ տարածքները, որանք տրվել էին իրենց ավատատերին որպես պայմանական կամ այլ տիպի տիրույթներ: Այնտեղ նրանք վերադառնում էին իրենց նախկին կարգավիճակին՝ աշխատանքային ուժ, սակայն այլևս ոչ որպես հարկատու գյուղացի, այլ՝ ստրուկ: Գեվչիքմեմն փաստորեն նաև աշխատուժի վերաբաշխման մեկ այլ հարմար եղանակ էր կառավարող վերնախավի համար: Մարդուժով առավել հարուստ տարածքներից հավաքում էին որոշ քանակությամբ աշխատուժ և այն ուղարկում մարդուժով համեմա-

տարար աղքատ, հետևաբար բայլ գյուղատնտեսություն ունեցող վայրեր՝ այսպիսով զամառով ապահովել պետության ռոջ տարածքում համեմատաբար հավասար զարգացում, ինչը կատարում էր մահ իր առաքիլիզացիոն գործառույթը տնտեսության, ինչպես մահ ընդհամար առմամբ ներքին քաղաքական իրավիճակի վրա:

Դեվշիրմեն բացի վերոշարադրյալ տնտեսական օգուտներից պետության զանձարամը (ինչպես մահ պաշտոնյաների գրադսմները) լցնում էր դրամով, ինչը ևս կարևոր նախապայման էր այդ համակարգի երկարատև կյանքի համար:

Տղաներին գյուղեր աշխատելու ուղարկելիս պետությունը ոչ միայն վաճառում էր նրանց ավատատերերին, այլ շատ հաճախ նրանց պարզապես վարձով էր տալիս: Տղաների համար հավարձող գումարը մեկ ամիս հաշվով չնչին էր, սակայն մեծ գումար էր կազմում՝ հաշվի առնելով նրանց քազմացանակությունը: Այսպիսով, եկամտոտի առաջին ուղին էր հավաքված տղաների վարձակալումը:

Եկամտոտի երկրորդ աղբյուրը ղեվշիրմենների ուղղակի վաճառքն էր որպես ստրուկներ օսմանյան մայրաքաղաքի կամ այլ քաղաքների ստրկական շուկաներում: Ստրուկներն այդ ժամանակաշրջանում թերևս ամենից լավ վաճառվող ապրանքատեսակն էր: Ուստի, ղեվշիրմեն կամ «արյան հարկը», ինչպես այն անվանում են պալոն հետագուտողները, կարելի է դիտարկել մահ որպես պետության զանձարամը լցնող հարկատեսակ, ինչպես օրինակ ընկույզով հարուստ Ջևիզի գյուղից հարկվող ընկույզը:

Այսպիսով, հարկ է նշել, որ մանկածողովն ամենևին այն վայրում հնարավորությունը չէր քրիստոնյա երիտասարդների համար, ինչի մասին հիացմունքով խոսում են որոշ մասնագետներ: Մանկածողովն ուղղված էր հարստակ քրիստոնյաների առավելագույն շահագործման, և հավաքված երիտասարդների մեծ մասը եթե անիմաստ կերպով չէր սպանվում ռազմի դաշտում, ապա ստրկացվում էր քառի յուն իմաստով և աշխատեցվում Օսմանյան կայսրության գյուղերում:

ARTAK SHAKARYAN

DEVSHIRME IN THE OTTOMAN EMPIRE AS A TOOL OF LABOR FORCE REORGANIZATION

The shepherd who rose to become an illustrious grand vezir was a figure that never ceased to fascinate European observers. However, in reality that picture was very seldom to occur: only very fews were getting posts at the central administration. Most of the boys levied by devshirme were lost at the battle-fields or used as labor force. Actually, the number of the levied boys was too large to be used by administration or even army. Large numbers of that manpower were forcibly

transferred to the least cultivated areas of the Empire reorganizing and stabilizing the labor force markets or sold at slave-markets. Thus, devşirme, or boy-tribute, was not only a tool to raise wise administrators, fanatic *yenicheris*, but also to provide slaves: cheap labor force to manage and merchandise for slave-markets that were very widespread, especially within the territory of the Ottoman Empire.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Sbu' The Turkish letters of Ogier Ghiselin de Busbeq, imperial ambassador at Constantinople, 1554-1562, translated from Latin of the Elzevir edition of 1633 by Forster, Oxford, 1968;
2. Kunt, I. Mein, The sultan's servants, the transformation of Ottoman provincial government, 1550-1650, New York, 1983, p.32;
- * Աբդուսթըրափա՝ կառավարման ձև, որտեղ դեկավարներն ընտրվում են ոչ թի ըստ արյան ազնվության, այլ ըստ կարողությունների;
3. Փենջիք բառի նենց առաջացել է պարսկերեն "թոնձյակ"-ից՝ 1/5: Այն հավասարազոր է արարական *khams*-ին (Pendjik, The Encycopedia of Islam, edited by B.Lewis, Ch. Pellat and J. Schacht, Leiden, 1995, Vol. VIII, p. 293-294);
- * Արշև՝ դրամական միավոր Օսմանյան կայսրությունում;
4. Шамсутдинов А., Проблема становления османского государства по турецким источникам XIV-XV вв., Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы, (сборник статей), под ред. Орешковой С., Москва, 1986, с. 35;
5. Հուլայան Ա., «Ղեկավարման» (ճամկահավարդ) օսմանյան կայսրության մեջ ըստ թուրքական ու հայկական աղբյուրների, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1959, №2-3, էջ 248;
6. Толкование священного корана на арабском и русском языках, Каир, 2000г., Аль Анфаль, 41-42;
7. Vryonis S., Seljuk Gulams and Ottoman Devşirmes, Der Islam, Band 41, 1964, p.227-228;
8. Üzünçarşılı, İ., Osmanlı devlet teşkilâtından kapıkulu ocakları, İ, Ankara, 1943, s. 10-11 (Այստեղից՝ Üzünçarşılı, İ., Kapıkulu ocakları);
- * Ռումելի – Օսմանյան կայսրության՝ եվրոպա աշխարհամասում գտնվող տարածքների անվանումը: Բառացիորեն «եռյուների երկիր»;
9. Üzünçarşılı İ., Kapıkulu ocakları, s. 11;
10. Željazkova A.L., Social aspects of the process of islamization in the Balkan possessions of the Ottoman Empire, Études balkaniques, 3, 1985, Sofia, p. 109;
11. Ercan Y., Devşirme sorunu, devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki türkleşme ve islamleşme etkisi, Belleten, Aralık, 1986, s.712;
- * իսա – 100 000-ից ավել նկամուտ բերող ավատ;
- * մյուլլ – ավատ, որի տերն այն կարող է վաճառել, բողնել որպես ժառանգություն կամ նվիրել մեկ այլի;
- * սրվափի – Օսմանյան գեներալական համակարգում նեճյակ զինվորների դաս, որոնք ի պատասխան իրենց տրված ավատների պատերազմների ժամանակ

պարտավորվում էին հանդես բերել իրենց մասնակցությունը՝ ամաստներով
և զինյալ թրկառներով հանդիսով՝ համազատասխան ավատի լավոթի
(աղբյուրը՝ Pakalin M.Z., Osmanli Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,
İstanbul, 1971, с.1,2,3);

- քիմար – մինչև 20 000 արշև եկամտաբերող ավատ;
- զիամեր – 20 000-ից մինչև 100 000 արշև եկամտաբերող ավատ;
- 12. Мутафчиева, В., Аграрните отношения в Османската империя през 15-16в., София, 1962., стр.33-35;
- 13. Узунсарън, İ., Карикули осаклари, с.14;
- 14. Նույն տեղը, էջ 16;
- 15. Георгиева, Ц., Еничарите в българските земи, София, 1988, с. 83;
- 16. Ayalon David, Preliminary remarks on the Mamlük Military Institution in Islam, War, Technology and Society in the Middle East, Ed. Parry V.J. and Yapp M.E., London, 1975, p. 56, n. 1;
- 17. Георгиева, Ц., Работни и характер на кръвния данък в българските земи. ГСУ – ФИФ, 61, 1967, с.53;
- 18. Erder L., The measurement of preindustrial population changes: the Ottoman Empire from the 15th to the 17th century, Middle East Studies, Vol. XI, #3, 1975, London, p. 287;
- 19. Ergun, Y., Devşirme sorunu, Belleten, 1986 Aralık, 1987, Ankara, s. 716;
- 20. Узунсарън, İ., Карикули осаклари, с.110, 113;
- 21. Նույն տեղը, с.110;
- Վաքոֆ – Մեխակամություն, որ տրվել է սեփականատիրոջ կողմից կրթական կամ քարեզորական կարիքների համար համայնքին, պետությանը կամ մասնավոր անձին: Որպես վաքոֆ կարող էին տրվել դպրոց, մզկիթ, հող, շարժական գույք: Վաքոֆ ավտոի ժառանգմանը կարող էին բաշակ ստանալ փոխանցված գույքի եկամտաներից: Վաքոֆներն ազատվում էին հարկերից և ծառայում որպես ժամանցական եզերակամության գոյատևման կարևոր աղբյուր (Ислам, краткий справочник, М., 1983, с. 44);
- Ուալաթ – Գերագնացապես գյուղացի հարկատու բնակչություն;
- 22. По следите на населието, Документи и материали за налагане на исляма, Съставител Петър Петров, Част първа, София, 1987, с. 240;
- 23. Мебде-и канун-и йеничерн одкагы тарихи, Издание текста, перевод, комментарий Петросян И., М., 1987, с. 221;
- 24. Георгиева, Ц. Еничарите в българските земи, с. 88;
- 25. Նույն տեղը, с. 89;
- 26. Узунсарън, İ., Карикули осаклари, 79-81;
- 27. Мутафчиева, Аграрните... с.153;
- 28. Дневникът на Х.Дерншам за едно пътувание....с. 80-81/ или 88;
- 29. Георгиева, Ц. Еничарите в българските земи, с. 91;
- 30. Узунсарън, İ., Карикули осаклари, с. 6-7; Osmanli tarihi...с.1, с.509;
- 31. Узунсарън, İ., Карикули осаклари, с. 29;
- 32. Նույն տեղը, с. 17, 26;
- 33. Նույն տեղը, с. 29;

34. 3 numaralı mühimme defteri (966-968 / 1558-1560), c.1, Ankara, 1993, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı, s. 684;
35. 5 numaralı mühimme defteri (973 / 1565-1566), c.1, Ankara, 1994, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı, s. 138;
36. 12 numaralı mühimme defteri (978-979 / 1570-1572), c.3, Ankara, 1996, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı, s. 375, 798;
37. 6 numaralı mühimme defteri (972 / 1564-1565), c.1, Ankara, 1995, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı, s. 212;
38. Նույն տեղը, s. 261;
39. 12 numaralı mühimme defteri, s. 293.
40. Ավելի շատ փաստաթղթերի բարգձանությունների համար տես՝ Սունճարյան Լ., *Կարիկու Օսակարի*, s.115-125;
- * Սյուրյու - բառացիորեն՝ հոտ; հաճախված տղաներից կազմված 100-200 հոգանոց խմբեր;
41. Дневникъ на Х.Дерншам за едно пътувание...с. 86-87; Новичев А., К истории рабства в Османской империи, Тюркологический сборник 1976, М., 1978, с. 101;
42. Սունճարյան Լ., *Կարիկու Օսակարի*, 151.
43. Новичев А., К истории рабства..., с. 108
44. Սունճարյան Լ., *Կարիկու Օսակարի*, 57
45. Inalcik H., *Servile Labor in the Ottoman Empire, Studies in Ottoman Social and Economic History*, VII, London, 1985, p. 25-26;
- * Դազի – Արրազան պատերազմի՝ դազալաթի, ժամանակից, մաքրոել;
- ✓ Ստրկավաճառության մասին հայ հետազոտողների հոդվածներից տես՝ Խառատյան Ա.Ա., Գերության համակարգը Օսմանյան կայսրությունում (XV-XVIII դդ.), «Լրարեր» հասարակական գիտությունների, 2001, N1, էջ 25-40; Դեյյան Վ.Գ., Ստրկավաճառությունը Օսմանյան կայսրությունում, 19-րդ դարում, «Արևելագիտության հարցեր», միջրուսական ժողովածու, պր. 3-4, Ե., 1987, էջ 107-120;
- ✓ 46. Новичев А., Рабство в Османской империи в средние века. — Проблемы социальной структуры и идеологии средневекового общества. Вып. 2, Л., 1978, с. 70 цит. по Фрейденберг М., Дубровник и Османская империя, М., 1989, с. 214;
47. Inalcik H., *Servile Labor...* p. 35;

ԱՐԱՄ ՔՈՍՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԸ
(KUB XXVI 39)

Հայկական լեռնաշխարհի վաղ պետական կազմավորումների շարքում Հայասան իր ուրույն տեղն ունի առաջին հերթին «նայ» էքնոնիմի հետ առնչակցության տեսանկյունից: Ոչ սրակաս կարևոր է նաև Հայաստանի մոտավոր տեղադրությունը Բարձր Հայքում, որը հին հայոց եկեղեցական շրջանի աստվածությունների պաշտամունքի գլխավոր և նախնական կենտրոններից էր: Հայագիտության այս կարևոր բնագավառի հետագա հետազոտությունը կարիք ունի առկա աղբյուրագիտական հենքի ներկայացման, որն էլ տրվում է առաջարկվող եղմվածում:

Հայաստանի շրջանի վերաբերյալ համաժամանակյա սկզբնաղբյուրները պահպանվել են մ.թ.ա.XV-XIII դդ. խեթական սեպագիր տեքստերում: Դրանց շարքում առանձնաձևում է մ.թ.ա.XIV դարով քվազոլիդ խեթական KUB XXVI 39 սեպագիր արձանագրությունը¹: Այն խեթական տեքստի և Հայաստանի միջև կնքված պայմանագրի քերթ է, որտեղ պահպանվել է երկու հատված՝ 1) պայմանագրի վկա-աստվածների ցանկը (ՀԿ = Հակատակ կողմ) և 2) պայմանագրի խիստ տուժած կետերից մեկը (ԴԿ = Դիմային կողմ): Վկա-աստվածների ցանկը հրատարակված է տարբեր մասնագետների կողմից²: Ստորև կներկայացվի տեքստի ամբողջական գիտական հրատարակությունը՝ կից տեքստաբանական և բովանդակային մեկնաբանություններով:

KUB XXVI 39

Գլխական տատարածում

Դիմային կողմ I

- 1) [...]x na-aš-šu pa-ra-a hu-it-ti-ya-ši [.....
- 2) na-aš-ma-mu x[.....] a-pi-ni-š[u-w]a-a[n
- 3) ša-an-na-at-t[i] n[u-k]án? im-[ma
- 4) U-UL zi-ik-ma? [.....
- 5) U-UL [.....] x [.....

Հանրահայտ կոդ IV

- 1) [.....]-li-[.....]
- 2) [.....]-nu-un n(a-.....)
- 3) [..... iš-ḫi-u-la-aš TUP-PU] i-ya-nu-u(n.....)
- 4) [..... nu ka-a-š]a ké-e-d(a-ni ud-da-ni-i)
- 5) [LJ-IM DINGIR^{MES} tu-li-ya] ḫal-zi-ú-[en]

- 6) [^dUTU ŠA-ME-E^dUTU^{URU} A]-ri-in-na [^dIM^{URU} Ḫa-at-ti]
- 7) [^dIM^{URU} Ḫa-la-ap^dIM^{URU} Z]i-ip-pa-l[a-an-da (...)]
- 8) [^dIM^{URU}^dIM^{URU} Pít-t[e-ya-ri-ga^dIM^{URU} Ša-mu-ḫa(?)]
- 9) [^dIM^{URU}^dIM^{URU} Ša-p[i-nu-wa^dIM^{URU}]
- 10) [^dIM^{URU}^dIM^{URU}]Li-iḫ-zi-na [^dIM^{URU}]

- 11) [^dLAMMA^dLAMMA^{URU} Ḫa-at-ti^dLAM]MA^{URU} Ga-ra-ah-[na^dLAMMA^{URU}]
- 12) [^d.....] ^dE-a-aš [^dDAM.K]LN[A(?)]
- 13) [^diš-ḫa-ra-aš MUNUS.LUGAL NI-IŠ DINGIR^{LW} ^dY[a-a]r-ri-iš
- 14) [^dZa-ap-pa-na(?)^dAŠ-ka-še-pa-a[š MUN]US.LUGAL-aš (...)]
- 15) [^d.....] ^dTe-l[i-p]f-nu-uš

- 16) [^dPi-ir-wa(?)^dSIN(?)] li-in-ki-ya-[aš EN-aš] ^dIŠTAR
- 17) [^d.....] ^dNIN.GAL DINGIR^{MES} [i-u-la-ah-ḫi-y]a-aš
- 18) [DINGIR^{MES} ḫa-pi-ri-]ya-aš ^dLi-il-[wa-ni-i]š tak-na-aš ^dUTU-u[š]
- 19) [^{URU}An-ku-wa-aš] ^dGa-at-tah-ḫa-aš [^{URU}Ka-t]a-pa-aš
MUNUS.LUGAL-aš
- 20) [^{URU}Ša-mu]-u-ḫa-aš ^dA-a-pa-ra-aš [^{URU}Ḫur-m]a-aš ^dḪa-an-te-ta-[aš-
fu-uš]
- 21) [^{URU}Ta-ḫur]-pa-aš ^dAm-ma-am-ma-aš [^{URU}Du-un-na-aš ^dḪal-la-ra-
[aš]
- 22) [^{URU}Ḫu-u-p]f-iš-na-aš ^dḪu-u-wa-aš-ša-an-n[a-aš ^{URU}Š/T]a-am-ni-
wa-a[š^d.....]

- 23) [DINGIR^{MES} L]U^{MES} DINGIR^{MES} MUNUS^{MES} ḫu-u-ma-an-te-eš
^{URU}Ḫa-at-ti]
- 24) [ḫu-u-m]a-an-te-eš ne-pí-iš te-kán HUR.SAG^{MES} [I]D^{MES} PÚ^{MES}
- 25) ^dKASKAL.KUR^{MES} ḫu-u-ma-an-te-eš šal-li-iš a-r[u-n]a-aš

- 26) [^d]U-GUR^{URU} Ḫa-ya-ša ^dIŠTAR^{URU} Pa-a-at-te-u-[.....]
- 27) qnqwb 2t

- 28) [ʔ-s/t]aʔ-an-nu-us^{URU} La-bi-ir-bi-la⁶ Za-ag-ga(-)(.....)
 29) [ʔ^U URU] Ar-ni-ya⁴ Ta-a-ru-u-mu-us^{URU} Kamʔ-[.....-a]nʔ-zeʔ-n[a]
 30) [ʔ^U URU] Pa-ab-hu-u-te-ya⁶ Te-ri-it-ti-tu-u-ni-i[3]
 31) [ʔ^{UR}] Ta-ma-si-ta⁴ U-na-ga-as-ta-as^{URU} Ga-zu-6[7]
 32) ^U tak-ša-an-na-as^{URU} Ar-bi-ta⁴ Ba-al-ta-ik
 33) [ʔ^{UR}] Du-ug-ga-am-na⁶ U-na-ag-ga-as-ta-as^{URU} Pár-ra-ya
 34) [ʔr]a(ʔ)-hu-hu-us^{URU} Ga-as-mi-ya-ša⁶ Si-il-l[ʔ-x]-l[ʔ^{URU}]

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Առ այսօր լուծված չէ այս պակասավոր տեքստի ԴԿ-ի և ՀԿ-ի հարաբերակցության խնդիրը: Տեքստի ինքնագիր հրատարակության մեջ որպես ԴԿ տրված է խիստ պակասավոր՝ վեց տուժած տողերով ներկայացված մասը, իսկ ՀԿ՝ ենթադրաբար, աղյուսակի միջմասնաը և վերջը ներկայացնող հիմնական հատվածը (պայմանագրի կնքմանը վկա աստվածների ցուցակը): Եթե այս դասավորությունը ճիշտ է, ապա պետք է ենթադրել ևս մեկ աղյուսակ, քանի որ վկաներից հետո, ելնելով մյուս պայմանագրերի հետ համեմատությունից, տեքստը չի ավարտվում:

Օ.Կարդուրայի կարծիքով (Carruba, 1988, S.70), հնարավոր է տեքստի երկու բնկորների վերադասավորում, այսինքն, ԴԿ-ը դիտել որպես ՀԿ և հակասակը: Այդ դեպքում կարելի է ուսումնասիրվող տեքստին վերագրել արխայիկ կառուցվածք, այն է՝ մեկ աղյուսակից բաղկացած պայմանագիր, որտեղ աստվածային վկաների ցուցակը տրվում է տեքստի առաջին մասում (օրինակ, Մուպպիլուլիումաս I-ի և Խուկկանայի միջև կնքված պայմանագիրը): Սակայն քանի դեռ այս խնդիրը լուծված չէ, մենք ելնում ենք տեքստի մախնական դասավորությունից:

Դիմային կողմ

1-4) Վերականգնումները ըստ Օ.Կարդուրայի (Carruba, 1988, S.70):

5) *Մ-UL* վերականգնումը մերն է:

Հակասակ կողմ

3-5) Վերականգնումները պատկանում են է.Ֆորերին (Forrer, 1931, S.6): Չորջորջ տողի վերջին լակոնաչում մա առաջարկում էր վերականգնել *ke-e-d[sa-ni li-in-ki-ya-...]*: Հարկ է նշել, որ *linkiya*-ի փոխարեն հնարավոր է առաջարկել մաև *ke-e-d[sa-ni ud-da-ni-i]* «այս գործի/քանի համար», ինչպես առկա է, օրինակ, Խուկկանայի պայմանագրում (I 39f.,

հրատ. Friedrich, 1930, S.103ff.): Ընդ որում, սփար-ից հետո լակոնայում այլևս ոչինչ հնարավոր չէ ակնկալել:

6-34) Պայմանագրի կնքմանը վկա աստվածների ցուցակն ընդգրկում է աստվածների երկու խումբ՝ 1) Խաթթիի աստվածներ (6-25 տողեր), 2) Հայասայի աստվածներ (26-34): Առաջին խումբը ներառում է աստվածների հետևյալ կատեգորիաները՝ 1) Ամպլոպի աստվածներ (6-10 + մեկ Արևի աստվածուհի), 2) Պանասպան աստվածներ (11-15), 3) անվանապես հիշատակվող այլ աստվածներ՝ առանց կից տեղանվան և ըստ տեղանունների (16-22), 4) աստվածներ, որոնք հիշատակվում են ոչ անվանապես, այլ ըստ սեռի և քնության երևույթների (23-25): Հայասայի աստվածները, քացառությամբ *U.GUR-ի, տրված են միայն ըստ քնակավայրերի:

Վերոհիշյալ ստորաբաժանումները միմյանցից առանձնացված են տողանցատիչ գծերով, որոնք այսօր են տեսանելի կազմող գրչի կողմից:

6-7) Վերականգնումները Է.Յոսեֆինն են: Հարկ է նշել, որ Ցիպպալանդա քաղաքի անվանումից հետո լակոնայում ոչինչ չի ակնկալվում:

8) Սամուխա քաղաքի անվան վերականգնումը մերն է և հենվում է մյուս պայմանագրերում Պիտտիյարիզայի և Սամուխայի աստվածությունների համատեղ հիշատակության վրա: Սամուխան չէր կարող գտնվել առաջին լակոնայում, քանի որ վերջինս շատ մեծ է ^{URU} Sa-mu(-a)-ից զուրթյան համար: Այս երկու քաղաքների հայտնվելը խեթական տեղիվածների ցուցակում լավագույն վկայությունն է հօգուտ դրանց՝ Հայասայից դուրս՝ խեթական տարածքում գտնվելու (կարծիքները տես՝ Լուսյան, 2004, էջ.81,88-89,118-119): Դարամատյաց գավառի Բթառիճի հետ կապի քացակայության մասին տես ստորև՝ ծանոթ.26: Որ Pittiyariga-ն և Pateu(-...) -ն նույնական չեն (Հ.Մանանդյանը և Գր.Մափանցյանը ձակված էին այս նույնացման օգտին), պարզ է մեր տեսուից:

9-10) Այս երկու տողերում պետք է հիշատակվեին Ամպլոպի աստվածները՝ ըստ քնակավայրերի (սկիզբը՝ 6-8-րդ տողերում), ընդ որում, յուրաքանչյուր տողում՝ երկուական, մեկը՝ առաջին, մյուսը՝ երկրորդ լակոնայում, որը թելադրվում է լակոնաների չափսերով:

Ամպլոպի աստվածների քանակը քակական մեծ է: Մեր տեսուում ակնկալելի է շուրջ 12 անուն, որը կազմում է մյուս պայմանագրերում վկայված համապատասխան աստվածների մոտավորապես 50 տոկոսը:

11-12) Խաթթիի աստվածների երկրորդ և երրորդ կատեգորիաների ցուցակը միանշանակ վկայում է այն մասին, որ դա որևէ առնչություն չունի Խուեկկանայի պայմանագրի հետ (համապատասխանաբար, մաս KUB XXVI 39-ը), քանի որ 1) այստեղ առկա են մի շարք աստվածներ, որոնք քացակայում են Խուեկկանայի պայմանագրում (Yarri, Aškašera, Telipinu), 2) որոշ քաղաքներ ներկայացված են այլ աստվածություննե-

յով (Katapa քաղաքի ⁴Katahha [Խուկկանայի տեքստում ¹⁸⁰Tahurpa],
Tahurpa քաղաքի ⁴Hantitaššu [Խուկկանայի տեքստում ¹⁸⁰Ankuwa]);

8-11) Տողակզքի լակոնաների չափաք թույլ է տալիս ենթադրել ըն-
դամենը մեկ դիցամուն՝ իր բնակավայրով:

11) Պահապան աստվածությունների շարքը պայմանագրերի համա-
պատասխան մասում սկսվում է երկու եղանակով՝ ա) ²LAMMA
²LAMMA ¹⁸⁰Hati (օր.՝ «Պայմանագիր Սուպալիլուխունաս I-ի և Խուկ-
կանայի միջև» [Friedrich, 1930, S.103ff.]), բ) ²LAMMA ¹⁸⁰Hati («Պայ-
մանագիր Սուպալիլուխունաս I-ի և Սիտաննի արքա Շաստիվազայի
միջև» [Weidner, 1923, S.2ff.; Beckman, 1996, N.6A, p.38ff.]): Քանի որ լա-
կոնան քիչ ավելի մեծ է, քան կապահանգվել երկրորդ տարբերակի դեպ-
քում, ապա զերադասել ենք առաջինը:

Կարախմա քաղաքի պահապան աստվածությանը պայմանագրե-
րում հաջորդում կամ մախորդում են երեք աստվածներ՝ ²Zithariya, ⁴Karzi
և ⁴Hapantaliya (տես «Սուպալիլուխունաս I - Շաստիվազա», «Շաստի-
վազա - Սուպալիլուխունաս I» [Weidner, 1923, S.36ff.; Beckman, 1996,
N.6B, p.44ff.], «Մովստաղյա II – Վիլուսայի արքա Արաքսանդոս»
[Friedrich, 1930, S.42ff.; Beckman, 1996, N.13, p.82ff.][վերջինում
²Zithariya-ն չկա] պայմանագրերը): Տողի վերջին լակոնան փոքր է և
հնարավոր է տեղավորել միայն ⁴Kar-zi-ի-ը:

12) Առաջին լակոնայում պետք է վերականգնել ²Zithariya կամ
⁴Hapantaliya: Հաջորդ լակոնայում վերականգնումը ըստ Yoshida, 1996,
S.17:

13) Վերականգնումը մերն է, որի համար տես ստորև ծանոթ.16:
«Երդման տեր/տվանավոր» (աքքադացի-չումերացի ^{NIS}
^{DINGIR}¹⁸⁰meš), արտահայտության վերականգնման հավանականույթ-
յունը որոշակիորեն կասկածելի է, քանի որ 16-րդ տողում կիրառված է
դրա խեթերեն ձևը՝ liski(y)š EN-š], սակայն ցանկալի:

14) Վերականգնումը (առաջին լակոնա) ըստ Yoshida, 1996, S.17:

15) Դ.Յոշիդան առաջին լակոնայում առաջարկում է վերականգնել
[⁶Pirwa]: Սակայն Պիրվա աստծո անունը ավելի չուտ պատելի է հա-
ջորդ տողի սկզբում՝ Սին աստծո անունից առաջ: Այս նույն հերթակա-
նությունը առկա է Մուրախիս II-ի և Սեխայի արքա Մամապա-Թարխուն-
տասի միջև կնքված պայմանագրում (տես հաջորդ ծանոթագրությունը):

16) Առաջին լակոնայից հետո առկա lingai- «երդման» (նգ.սեռ. ևռ-
յով) բառը ակնհերևարք ինչ-որ աստվածության մակդիր է: Մի շարք
պայմանագրերում հիշատակվում են միայն երկու աստվածություններ
այս մակդիրով, բոլոր դեպքերում՝ միևնույն դիրքում և հերթականույթ-
յամբ: Օրինակ, ⁴Šin beš ma-mi-ti ⁴İš-š[a-ra šar]rat ma-mi-ti «Սինը՝ երդման
տեղը, Իշխ[արամ] երդման տիրուհին» («Սուպալիլուխունաս I – Շաստ-

տիվագա», ՀԿ 18 (արքայ.), ⁴ՏՆ EN NI-ՏՏ DINGIR^{LM} ... ⁶Ի-Է-ՐԱ
MUNUS.LUGAL NI-ՏՏ DINGIR^{LM} («Մովստառալլիս II – Ալաքսանդրոս»
IV 12,14) և այլն:

Մեր տեքստում, բվում է, այս հնթականությունը խախտված է: Իսխա-
րայի անունը չէր կարող տեղ գտնել 16-րդ տողում, քանի որ առաջին լակո-
նայի փոքր չափեր թույլ չի տալիս այստեղ տեղադրել նրա անունը և կար-
գավիճակը նշող բառը, երե մույճիսկ ⁴Pirwa-ճ հասնենք: Դ-Յոչիդյան մույճ-
պես, հարցականով, առաջարկում է վերականգնել Սյն աստծու անունը:

17-18) Վերականգնումները մերն են: Isah(h)i- տերմինի տակ (յս-
րական, մակ սնվագրական աղբյուրներում (հին ասորեստանյան, հին
բաբելոնյան և այլ) հիշատակվում է հիմարեկյան երկրների լեռնային
պերիֆերիայի (քարքարոսական) քնակչությունը (Klengel, 1966, S.358
Anm.53): Սրա հետ պետք է կապված լինեն Հոմերոսի (X 429, XX 96,
XXI 86), Հերոդոտոսի (VII 92), Սոլոնի (VII 322) և այլոց կողմից հի-
շատակվող Աեհլեզ-ները (Шешорашки, 1962, с.97), որոնց վերաբերյալ
հեղինակները տեղադրում էին Տրուսիայում (Պեդասսոս), Պելոպոնեսի
հարավ-արևմուտքում և Լոկրիդայում (տես Դուդու, 1967, с.47): Առավել
բայտ է հարս-ի (գրվում է մակ գաղտնիարագի ^{1,0}SA.GAZ) մեկնաբա-
նությունը: Այս տերմինը տարբեր ձևերով վկայված է Առաջագոր Ասիա-
յի տարբեր տալասաչրոգաններում սկսած մ.թ.ա.XIX դարից (տես
Chicago Assyrian Dictionary, 1956, p.84f.; Friedrich, 1954, p.307):

22) Այս դիրքում վստահաբար պետք է վերականգնել տեղանվան դե-
տերմինատիվը: Հաշվի առնելով լակոնայի փոքր չափերը, հավանա-
բար, այդ տեղանվան գոյության սկիզբը հենց կիսատ պահպանված Ֆա
կամ Թա նշանն է: Հարկ է նշել, որ Šamniwaš կամ Tamniwaš անունով տե-
ղանուն այլևս վկայված չէ: Տարբերակ է այս ցաղաքի հանդես գալը
աստվածների ցանկում, հատկապես մնամատիպ ցանկերի հետ հա-
մադրման պարագայում:

25) ⁴KASKAI-KUR^{MES} (նախկինում տառադարձվում էր որպես
⁴ELLAT/LLAT^{MES}) գոյությանը ներկայացված է ստորգծտնյա ջրերից
գոյացած ինչ-որ ջրամբար, որ խեթերի մոտ աստվածացված էր, ինչպես
ջրի մյուս բոլոր աղբյուրները (ծով, լիճ գետ, աղբյուր): Առաջարկված
բարձրանությունը “Quellbecke” (Otten, 1988, S.33f. – նախկինում ար-
տահայտված կարծիքների տեսությանը) դեռևս կարիք ունի ճշգրտման:

26) Դեռ 1931թ. հրատարակելով KUB XXVI 39-ը, է.Խոնդը տեքս-
տային մեկնաբանություններում նշում էր որոշ հատուկ անունների պո-
մանական ընթերցման պարագան: Մակայն հետագա ուսումնասիրողնե-
րը, գրեթե առանց վերապահումների, որպես հիմք են ընդունել նրա առա-
ջարկված գիտական տառադարձման մեջ առկա տարբերակները, չնա-
յած վերջինս ընդգծում էր այլընտրական ընթերցման հնարավորությու-

նը: Համապատասխանաբար, վերտիչյալ տեղանունների և դիցանունների լեզվական քննությունը իր մեջ պայմանականորեն որոշակի տակոս է պարունակում, քանզի առկա ընթերցումները դեռ վերջնական չեն: Նկատի ունենալով այդ պարագան, մենք ներկայացված տեքստում մշել ենք բոլոր հնարավոր ընթերցումները:

Հայագետների շրջանում վաղուց ի վեր արտահայտված կարծիքը խեթական տեքստերում հաճախակի հանդիպող Pittiyariga քաղաքը Կարանալյաց գավառի Բթառիճի հետ նույնացման օգտին (Forger, 1931, S.7; Капанцян, 1948, с.59; Манандян, 1956, с.90սլ.; Хачатрян, 1971, с.54սլ., 62սլ., 1998, էջ.35,43) էիմնավորված չէ, քանի որ խեթական աղբյուրներում մշտապես որպես պայմանագրերի կնքման վկաներ հանդես են գալիս Պիտտիյարիգայի տարբեր աստվածություններ: Հայկական աղբյուրների Բթառիճի հետ ալիլի նախատակահարմար է համարել հենց այս բերի ավանդված Pateu(-)ն, եթե համոզված լինեմք, որ լակունայում եղել են նամապատասխան նշանները:

28) [ʰ.....-]anotā. Մենք ետևել ենք է.Ֆոտերին, որն է վերականգնում չառաջարկելով տողասկզբում հայաստկան դիցանվան գրության մեջ պակասող մեկ-երկու նշանի համար: Վ.Նույնաբայանը, առանց մեկնաբանության, վերականգնել է [ʰz-zi-i-ta]-an-ru-uš (1971, с.148): է.Ֆոտերն էլ էր նշում, որ տողասկզբի լակունայում սկսվող և մասնակիորեն պահպանված նշանը կարելի է ընթերցել նաև ta. Թերևս, այս վերջին վերականգնումը կասկածելի է ինչպես լակունայի փոքր չափի, այնպես էլ այս գուռ խեթական աստվածության անվան հնչյունական գրության առկայության անհնարինության պատճառով հայաստկան աստվածների ցանկում: Պարզ չէ, քի ինչու խեթական աստվածության անունը պետք է գետեղվեր հայաստկան ցուցակում, այն էլ գրված հնչյունաբար: Նույն հեղինակը հաջորդ աստվածության անվան գրության պահպանված մասում ընթերցում է -kán (տեքստում ga):

Նույն տողի վերջում Zagga(-)[...] աստծո անվանը կցված տեղանունը է.Ֆոտերը վերականգնել է [ʰk]Qa?-ad-ku/ma-ša/ta?: Տեքստի ինքնագիր հրատարակության մեջ աղյուսակի աջ եզրին լակունայից հետո առկա են հետևյալ նշանները:

ա) Կարճ եռիզոնական սնայ, որն ավարտվում է մեկ ուղղահայացով (կարող է լինել qa, an կամ մեկ այլ նշան, որի սկիզբը պետք է ենթադրել լակունայում: Հարկ է մշել նաև, որ հնարավոր չէ պարզել, արդյոք այս նշանով է սկսվում տեղանունը: Իսկ դա նշանակում է, որ դրա համար առաջարկված համադրություններից առայժմ անհրաժեշտ է խուսափել:

բ) է.Ֆոտերի ad ընթերցվող նշանը կարող է ընթերցվել նաև zé (պահպանված նշանի աջ կողմում առկա քառակուսում [որը մա ընթերցում է ku կամ -ma, կարող է լինել նրա կողմից ad ընթերցվող նշանի մասը])

երևում է ինչ-որ փոքր սեպայխուծք), առ կամ ուրիշ նշան. ինչ վերաբերում է *ma*-ին, ապա դա կարելի է քացառել:

զ) *ka*-ն կամ *ta*-ն նույն հաջողությանը կարելի է ընթերցել նաև *-na*.

Այստեղ տեղանվան գրության սկիզբը կախված է հետևյալ հարցից. արդյոք այս դիցանունը ավարտվում է *ga* նշանով, թե լակունայում այն դեռևս շարունակվում է: Եթե առ դիցանվան լիով գրությունն է, ապա մինչև տողավերջ հագելով թե առկա լինեք ընդամենը քաղաքանվան URU դեռնորմինատիվը: Այդ դեպքում է. *Ֆոտերի* կողմից *qa*-ն որպես քաղաքանվան սկիզբ դիտելը սխալ է:

Վերոհիշյալ նկատառումներից ելնելով, կարելի է առաջարկել այլընտրական ^[URU].....-a]n-zé-na վերականգնումը: Ամեն դեպքում, առայժմ անհրաժեշտ է ձեռնպահ մնալ *Qadmaše* կամ *Qadkusa* տեղանվան առու-գարանությունից և համադրումից ավելի ուշ շրջանի աղբյուրներում վկայված տեղանունների հետ, քանի որ դրա ընթերցումը վստահելի չէ:

29) ^[URU]Kam-. Տեղանվան սկիզբն արտացոլող նշանը մեծ վերապահումներով կարելի է ընթերցել *kam* (է. *Ֆոտերն* առաջարկում էր այն մասնատել երկու մասի (*hi-w[a]*): Երկու ընթերցումներն էլ ենթադրական են և վստահելի չեն: Այս տողի վերջին երեք՝ վատ պահպանված նշանների պատկանելությունը վերոհիշյալ տեղանվանը Գ. Յոշիդան կասկածի տակ է առնում իսկ տեղանվան առաջին նշանի հարցում ձեռնարահ է մնում որևէ ընթերցում առաջարկելուց (*Yoshida*, 1996, S.19):

30) Երկրորդ դիցանվան գրության վերջին՝ ու նշանը Գ. Յոշիդան չի տատաղարժու, նույնը մեծ դրանից հետո՝ հաջորդ քառի առաջին նշանի համար (*Yoshida*, 1996, S.19): Այդ նուտեցումը արդարացված չէ, քանի որ սույն դիցանվանը կցված տեղանունը (*Tametta*) հաջորդ տողում է գրված, այսինքն, 3-րդ տողի վերջում չէր կարող որևէ քան գրվել:

31 և 33) *Unagsašaš*. Գր. *Ղափանցյանը* այս դիցանունը տրուում էր անհայտ ծագման *unag-* արմատի և *-ašt(a)* վերջածանցի վերջինս, նրա կարծիքով, կարող էր լինել հնդեվրոպական-խեթական կամ խուրթիական (*Капанцян*, 1948, с.96):

Տեղանվան *Gazu* ձևը մի քիչ տարօրինակ է հնչում հայաստան տեղանվան համար. ս նշանից հետո առկա փոքր լակունայում հնարավոր է տեղավորել մեկ նշան ևս: Հայաստան տեղանվանակերտ վերջածանցներն են (այս և մյուս տեքստերում վկայված)՝ - *ya*, *ta*, (*ma*)*na*, *ša*, *na*, (*te*)*na*: Այնպես որ, կարելի է այստեղ ենթադրել դրանցից որևէ մեկի առկայությունը:

32) Գր. *Ղափանցյանը* չէր քացառում, որ դիցանունը կարող էր ունենալ *Uškāzannaš* ձևը (*Капанцян*, 1948, с.96сл.), սակայն ավելի շատ հակված էր անջատ գրության օգտին: Արխիտա քաղաքի Ամսյուսի աստծո *takšannaš* մակդիրի համար Ա. Պետրոսյանը առաջարկել է հնդեվ-

յուզական ստուգարանություն՝ *ʔeks's- «կացին» հիմքից (Петросян, 2002, с.54), որ լավ հիմնավորված է:

33) Վ.Խաչատրյանը ընթերցում է ^{URU}Pa-ra-ya, սակայն տեքստում յուրականում առկա է ^{URU}Pa-rs-ya:

34) Վ.Խաչատրյանը, առանց մեկնաբանության, վերականգնել է ^{[Ka-ar]-hu-ha-ak}: Այսպիսի աստվածություն խեթական տեքստերում վկայված չէ և մեզան վերականգնման համար հիմք չկա, չնայած լակոնայի չափսը համապատասխանում է այնտեղ ենթադրելի երեք նշաններից: *Karkaha աստվածը բազմիցս հիշատակվում է միայն Խեթական տեքստերի տրոհումից հետո՝ մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբներին՝ հիեթոգլիֆային լուվիական տեքստերում (վկայությունները՝ Laroche, 1960, N.103, p.64f.; Meriggi, 1962, S.70, մաև Kalac, 1965, S.410f.): Երե խեթապետ մեր տեքստում առկա է Կարխախաս անունով աստվածություն, այն էլ հայաստանյան աստվածների ցանկում, ապա հնարավոր կլինե՞ր ենթադրել դրա պաշտամունքի ընդարձակում ետխեթական Փոքր Ասիայում և Հյուսիսային Սիրիայում: Հատկապես վերջինում, որտեղ Կարխախաս աստվածը կանոնավոր հանդես է գալիս Քարխախաս (Ամարոսի աստվածը) – Կարաշա (Կարգամիտի հովանավոր աստվածուհին) – Կարխախաս բրոնզում:

Տողավերջի վնասվածքը մվազեցնում է Սիլիի աստվածության անվան ընթերցումը: Այստեղ վատահելի է միայն ²Si-ii- հատվածը, հմնտ. ⁶Si-ii-[...]x[...] ընթերցումը (Yoshida, 1996, S.19): Այս դիցանվան հետ հմնտ. Վանի բազավորության պաշտոնական դիցաբանի՝ ⁶Si-ii-i-a աստվածուհու անունը (Арутюнян, 2001, н.38 | 22; || 41; մաև Капанцян, 1940, с.49-54; Հմայակյան, 1990, էջ.11-26):

*Ալյուսակի աջ եզրին, 26-27-րդ տողերին զուգահեռ պահպանվել են երեք սեպախմբեր՝ առաջինի վերջին ուղղահայացը, երկրորդը ամբողջությամբ և երրորդի վերին մասը: Սրանք ակնհայտորեն պատկանում են հայաստանյան աստվածների անունները պարտմակող տողերից որևէ մեկին: Նկատի ունենալով վերոհիշյալ տողերում պահպանված հատուկ անունների (դիցանուններ և տեղանուններ) արտաբոստ ավարտում լինելու հանգամանքը, ավելի հավանական է թվում այս երեք սեպանշանների (հնարավոր է, ևս 1-2 նշանների) պատկանելությունը 29-րդ կամ 31-րդ տողերից որևէ մեկին (^{URU}Kam-[.....] կամ ⁶Cs-zu-u-[.....]): Մեր հրատարակության մեջ մախընտրել ենք այս տարբերակներից առաջինը, քանի որ 29-րդ տողում զրված տեղանունից պահպանվել է միայն առաջին նշանը և կարելի է ենթադրել ևս 4-5 նշանների գոյություն: Նախավերջին չէ նշանի ընթերցումը հարցականի տակ է, սակայն խեթական սեպագիր նշանացանկում չկա վանկային մեկ այլ նշան, որն այդքան մեծան լինե՞ր մեր տեքստի պահպանված նշանին:

Ամեն դեպքում, չի կարելի քաջատել նաև այս կողային նշանների վերաբերումը սրահպանված տեքստի վերջի՝ 34-րդ տողին, եթե ենթադրենք, որ աղյուսակի ավարտական տողը գրելուց հետո գրիչն ավելացրել է ևս մեկ աստվածության անվանում իր կից տեղանվան հետ:

Ավարտելով տեքստային մեկնաբանությունները, հարկ ենք համարում հղելու «Սուպալիտլիմաս I – Խուկկանա» պայմանագրի վկաստվածների ցանկը, որտեղ հիմնական տեքստի (KBo V 3) KBo XIX 43 կցարեկերը իրենից ներկայացնում է խեթական աստվածների ցանկի ավարտական մասը և հայասականի սկիզբը:

KBo V 3 + KBo XIX 43

58) DINGIR^{MES} SA-ME-E DINGIR^{MES} IR-SI-TIM HUR.SAGI^{MES} ID^{MES}
PU^{MES} UR-PI^{MES} ne-pi-iš

59) te-e-kañ šal-li-iš a-a-ru-na-aš na-a[t ku-ut-ru-e-eš a-ša-an-du]

60) [.....]-ya

61) [.....]-ya

62) [.....]-at-ti

63) [.....]x

58) «Երկնքի աստվածները, անդրաշխարհի աստվածները, լեռն[երը, գետերը, աղբյուրները, ամպեր]ը, երկինքը,

59) երկիրը, մեծ ծովը: Եվ [սրահք վկաներ պիտի լինեն]:»

60) [.....]-ya

61) [.....]-ya

62) [.....]-at-ti

63) [.....]x

Թույլի խեթական պայմանագրերում nat kutru-eš ašandu-ից հետո սկսվում է օտար աստվածների բվարկումը: Եթե հենվենք այդ փաստի վրա, ապա 60-63-րդ տողերում ավարտական նշանները (ya, ya, at-ti և անընթեռնելի x-ը) պետք է համարել հայասական դիցաբանությունների կամ դրանք ողնկցող քնակավայրերի անվանումների գրության վերջին նշաններ:

Թարգմանություն

Դև I

1) Նրա մոտ երե գնաս, [.....

2) Կամ երե նախնի [.....

3) (երե) քաղցնե[ս]: Եվ նույն[իսկ]

4) Դու չ[.....

ՀԿ IV

- 1) [.....]
- 2) [..... եւ]-եցի:
- 3) [..... եւ պայմանագիր] կազմեցի:
- 4) [..... Եվ ան]ա այ[ս բանի համար]
- 5) [1000 աստվածների խորհրդի] կամչեցի[մք]:

6) [Երկնային Արևի աստվածը, Արիմնայի [Արևի աստվածը, Խաթթիի Ամպրուպի աստվածը],

7) [Հալեպի Ամպրուպի աստվածը, Յ]իպպոլ[անդայի Ամպրուպի աստվածը,?],

8) [.....-ի Ամպրուպի աստվածը], Պիտո[իարիզայի] Ամպրուպի աստվածը, [Սամոխայի Ամպրուպի աստվածը],

9) [.....-ի Ամպրուպի աստվածը], Սապ[իմուվայի] Ամպրուպի աստվածը, [.....-ի Ամպրուպի աստվածը],

10) [.....-ի Ամպրուպի աստվածը], Լիխցիմայի [Ամպրուպի աստվածը,-ի Ամպրուպի աստվածը]:

11) [Հովանավոր աստվածը, Խաթթիի հովանավոր աստվածը], Կարախ[մայի հովան]ավոր աստվածը [.....-ի հովանավոր աստվածը],

12) [.....], Էա աստվածը, [Դամկ]ին[ա] աստվածը,

13) [Դախարան քագուհին, հրդ]ան [աստվածուհին], Յ[ա]րրին,

14) [Ցասարանա աստվածը?], Ասկասեպան [բազ]ուհին?

15) [.....], Տել[լու]րնուս աստվածը,

16) [Պիրիա աստվածը?, Լուսնի աստվածը?] պայմանագր[ի տերը], Իշտարը,

17) [.....], Նինգալ աստվածուհին, լ[ու]լախի[ն]ների աստվածները,

18) [Դարիք]ունների [աստվածները], Լե[վ]անի աստվածուհին, անդրաշխարհի Արևի աստվածուհին,

19) [Անկուվայի] Կատախիսա աստվածը, [Կատ]ապայի «բազուհին»,

20) [Սամո]խայի Արարա աստվածը, [Խորմ]այի Խամտ[տա]սա[սա] աստվածը,

21) [Տախուր]պայի Ամմամմա աստվածը, [Դուննայի Խալ]արա]ս աստվածը,

22) [Խուպ]րնայի Խուվասասան[ա] աստվածը, Ս/Տամնիվա [քաղաք]ի.... աստվածը]

- 23) [արա]կան սեռի [աստվածները], իզական սեռի աստվածները, ողջ [խաբթի] երկրի,
 24) [ամբ]ողջ երկինքը, ամողրաշխարհը, լեռները, [գետ]երը, աղբյուրները,
 25) ողջ ⁶KASKAL-KUR^{MES}-ը, մեծ ծ[ո]վը:

-
- 26) Հայասայի U.GUR [աստվածը], Պատտեռ(-)(.....) քաղաքի Իշտար աստվածուհին,
 27) գրված չէ
 28) Լախիլիսիկա քաղաքի [...-ա/տաննուս [աստվածը], [... քաղաքի] Յագգա(-) [.....] աստվածը,
 29) Արնիյա քաղաքի [Ամպրուսի աստվածը], Կամ7-[.....-ա]ն7-ցե7-ն[ա] քաղաքի Տարոմուս աստվածը,
 30) Պախիտուեյա քաղաքի [Ամպրուսի աստվածը], Տերիտուիտունի[ս] աստվածը
 31) Տամատտա քաղաքի, Գագու[?] քաղաքի Ռնագաստաս աստվածը,
 32) Արխիտաս քաղաքի takkannaš Ամպրուսի աստվածը, Բալտայք աստվածը
 33) Դեռզգամնա քաղաքի, Պարբայա քաղաքի Ռնագաստաս աստվածը,
 34) Գամիյախաս քաղաքի [...ք]ա7խուխուս աստվածը,
 Սիլ[ի]7-ք]-վ[ի]7 աստվածը քաղաքի]:

Խեթական այլ տեքստերում ևս վկայված են հայասական աստվածների անուններ՝ ⁶U.GUR^{URU} Hayaša «Հայասայի U.GUR աստվածը», ⁶U^{URU} Hayaša «Հայասայի Ամպրուսի աստվածը», ⁶U^{URU} Azzi «Ազգիի Ամպրուսի աստվածը»: Այս դիցանունների անունները պարունակող տեքստերի նրատարակությունը կիրականացվի առաջիկայում:

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Laroche, 1971, N.43.1: Է.Ֆոռեի կարծիքով այս տեքստը պատկանում էր Մուպպիլուփումաս I-ի և Հայասայի միջև կնքված պայմանագրին (Forrer, 1931, S.6f.; Götte, 1957, S.135 Anm.12; նաև Хачатурян, 1971, с.148): Գր.Ղափանցյանը առաջարկում էր այն դիտել որպես Թադիսայիյաս III-ի և Հայասայի արքա Կարաննիսի պայմանագրի մասը (Капанян, 1948, с.88): Վերջին շրջանում Օ.Կարրուրան փաստարկներ բերեց իօզուտ Մուրսիլիս II-ի շրջանի, գտնելով, որ սա Հայասայի արքա Ամնիյասի հետ կնքված և առայժմ ըմդամենը երեք փոքր բեկորներով ներկայացված պայմանագրի մասն է (Carruba, 1988, S.69ff.): Որ այս բեկորը չէր կարող պատկանել Մուպպիլուփումաս I-ի և Հայասայի արքա Խուկկանայի միջև կնքված պայմանագրին, կասկածից վեր է, քանի որ խեթական աստվածների

ցտցակը զգալի տարբերություններ է դրսևորում վերոհիշյալ պայմանագրի համապատասխան ցտցակի նկատմամբ:

2. Foster, 1931, S.6E (զիտական տառադարձմանը և մեկնարաներյանը); Каланцян, 1948, с.89սլլ.; Манандян, 1956, с.102; Джаукян, 1964, с.47սլլ.; 1987, էջ.327-330; Хачатрян, 1971, с.148 (զիտ. տառադ.); Назк. 1985, S.24 (զիտ. տառադ.); Вардумян, 1991, с.66սլլ.; Պետրոսյան, 2004/2, էջ.222-224 և այլն:

Օգտագործված զրականության ցանկ

Հմայակյան Ա.Գ.

1990 – Վաթի րազավերության պետական կրոնը, Եր.

Չանուկյան Գ.Ր. (Джаукян Г.Б.)

1964 – Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Եր.

1987 – Հայոց լեզվի պատմություն. մաթագրային շրջան, Եր.

Քսյան Ա.

2004 – Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր արձրարձների), Եր.

Արություն Н.В.

2001 – Корпус урартских клинообразных надписей, Եր.

Вардумян Г.

1991 – Дохристианские культуры армян, – В сб.: “Армянская этнография и фольклор” 18, с.51-146.

Гиндия Л.А.

1967 – Язык древнейшего населения юга Балканского полуострова, М.

Каланцян Гр.

1940 – Ուրարտի պատմությունը (ԵՊՀ, զիտական աշխատություններ, հիստ. XIV), Եր.

1948 – Хайвса-кольбель армян, Եր.

Манандян Я.

1956 – О некоторых спорных проблемах истории древней Армении, Եր. (= Я.Манандян, “Труды” т.5, Եր., сс.437-614)(վերջինս անվանագրանկերով).

Петросян А.

2002 – Армянский эпос и мифология, Եր.

2004 – Հայկական դիցարանի հնագույն ակունքները, «Պատմա-րանաիրական հանդես», 2004/2, էջ.205-233.

Хачатрян В.Н.

1971 – Восточные провинции Хеттской империи, Եր.

1998 – Հայաստանը մ.թ.ա.XV-VII դարերում, Եր.

Шеворошкен В.

1962 – Карийский вопрос, “Вопросы языкознания”, 1962/5.

Beckman G.

1996 – Hittite Diplomatic Texts, Atlanta.

Carruba O.

- 1969 - Die Chronologie der hethitischen Texte und die Geschichte der Grossreichszeit. „ZDMG“ Suppl.1, Wiesbaden, S.226-249.
- 1988 - Die Hayasa-Verträge Hattis. - In: „Documenta Asiae Minoris (Fs.H.Otten)“, S.59-75.
- Chicago Assyrian Dictionary, Chicago, 1956.
- Forrer E.
1931 - Hayasa-Azzi, „Caucasica“ IX, S.1-24.
- Friedrich J.
1930-31 - Staatsverträge der Hatti-Reiches in hethitischen Sprache, Leipzig, Bd.1-2.
1954 - Hethitisches Wörterbuch, Lief.4, Heidelberg.
- Götze A.
1957 - Kleinasien, München.
- Haas V.
1985 - Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands. - In: XENIA. "Das Reich Urartu" (Hrsg. V.Haas), Konstanz, S.21-30.
- Kalaç M.
1965 - Das Pantheon der hieroglyphenluwischen-Inschriften, „Orientalia“, vol.34, fasc.4, S.401-427.
- Laroche E.
1971 - Catalogue des textes hittites, Paris.
- Meriggi P.
1962 - Hieroglyphisch-hethitisches Glossar, Wiesbaden.
- Otten H.
1988 - Die Bronzetafel aus Boğazköy. Ein Staatsvertrag Tuthalijs IV, Wiesbaden (= „StBoT“, Beih.1).
- Rilster Chr. - Neu E.
1989 - Hethitisches Zeichenlexikon, Wiesbaden (= „StBoT“ Beih.2).
- Weidner E.
1923 - Politische Dokumente aus Kleinasien, Leipzig.
- Yoshida D.
1996 - Untersuchungen zu den Sonnengöttern bei den Hethitern, Heidelberg (= TdH 22).

ARAM KOSYAN

THE GODS OF HAYASA (KUB XXVI 39)

The article offers complete edition of the Hittite cuneiform text KUB XXVI 39 which belongs to a certain Hittite-Hayasatan treaty. This fragment contains the list of the divine-witnesses to that treaty. The lines 26-34 are of extreme importance for the Armenology since here are listed the gods of Hayasa. For some of the toponyms attached to these gods alternative treatments are offered by the author.

МАКСИМ ХАМОЯН

К РАЗРАБОТКЕ ОСНОВ СИНТАКСИСА
КУРДСКОГО ЯЗЫКА

Грамматический строй курдского языка в разных диалектных проявлениях сравнительно лучше исследован в части морфологии¹. Другая же часть — синтаксис до сих пор не был предметом специального исследования и остается наименее разработанной областью, не имеющей должного освещения в научной и учебной литературе.

Работы по синтаксису курдского языка, опубликованные на разных языках, являются небольшими разделами в составе одних книг по грамматике, учебных пособий и диалектологических описаний² и в целом носят эскизный, отчасти фрагментарный характер. Имеются также отдельные статьи, содержащие освещение так называемой субъектной и объектной конструкции спряжения переходного глагола³ и две кандидатские диссертации, одна из которых представляет описание определения и способов выражения определительных отношений в сорани, другая посвящена описанию сложноподчиненного предложения с придаточным определительным в центральных диалектах курдского языка⁴.

Характерной особенностью всех этих работ является отсутствие в них разработки основных понятий синтаксиса курдского языка. Они опираются на широко известные в практике синтаксической науки взгляды, основанные на материале других языков. В то же время результаты исследования курдского языкового материала убеждают в том, что эти взгляды, составляющие стержень сегодняшней синтаксической науки, не могут быть применены к курдскому синтаксису. И причина этому заключается не в национальной специфике исследуемого материала, а в том, что разные методики выделения и анализа синтаксических единиц, представленные в существующих концепциях построены на явном несоблюдении соизмеримости исследовательского направления с задачей исследова-

ния. В то время как вопрос "Что такое синтаксическая единица (словосочетание, предложение)?" требует ответа — научного определения, основанного на характеристике этой единицы в целом, придаваемые ей определения не касаются этого аспекта. Они построены на одном или нескольких частных признаках и носят частный характер. Будучи определениями частными, они являются определениями неполноценными, в реальности отвечающими на вопрос "какой является синтаксическая единица в том или ином частном отношении?". Примерами таких определений являются, в частности, характеристики, придаваемые лингвистами словосочетанию и предложению: "Словосочетание — это грамматическое и смысловое объединение на основе подчинительной непредикативной связи знаменательных слов, между которыми имеются атрибутивные, объектные или обстоятельственные синтаксические отношения"³; "Значение словосочетания — это то отношение между его компонентами, которое лежит в основе его образования"³; "Предложение — это наименьшая коммуникативная единица языка"¹; "Предложение — это грамматически оформленная по законам данного языка целостная единица речи, являющаяся главным средством формирования, выражения и сообщения мысли"⁶; "Основными признаками предложения являются смысловая завершенность, интонационная оформленность и предикативность"³ и т.д.

Из этих определений видно, что синтаксическая наука продолжает строить дефиниции, предварительно не выяснив характер основы дефиниции, метод и аспект исследования, объективно ведущих к ее выявлению. Типичными недостатками в создании определений в плане методологическом являются, например, ограниченность узкими рамками традиционно выделяемых трех аспектов исследования синтаксического материала — структурного, семантического и функционального, неспособных привести к раскрытию основы определения синтаксических единиц и определения их места в системе; несоблюдение соизмеримости исследовательского направления с задачей исследования, заключающейся в выборе аспекта исследования, несоответствующего задаче научного определения синтаксических единиц; ограниченность представлением лишь их формальной организации и т.д. Все это, несомненно, свидетельствует о явном неудовлетворительном уровне развития синтаксической науки, что не может и не могло не оказывать влияние на всю систему взглядов на проблематику синтаксиса, не препятствовать познанию ряда явлений, знание которых имеет исключительно важное значение для осмысления сущности синтаксиса как особой материальной области языка. К таким явлениям можно отнести, например, образование словосочетаний и предложений по особым структурно-семантичес-

ким моделям, система структурно-семантических типов предложений и словосочетаний, классификационная схема которых является объективной основой для построения теории синтаксиса; присущая только синтаксической семанте предложения особая форма отражения действительности и т.д. В зависимости от всего этого синтаксическая наука, созданная трудом многочисленных поколений исследователей, при всей ее исключительной важности в начатии и стимулировании изучения синтаксического материала многих языков, подлежит строгому пересмотру и, в первую очередь, в отношении своих главных, исходных положений, касающихся объекта и объема синтаксиса, методов исследования, референтов и модели образования синтаксических единиц и т.д.

Учитывая ограниченность объема настоящей работы, мы будем акцентировать внимание на кардинальных вопросах курдского синтаксиса, каковыми являются объект и объем синтаксиса как особой области науки, методы исследования, лингвистическое назначение и модели образования речевых и языковых единиц, составляющих синтаксический строй языка. Разработка этих вопросов опирается на оригинальных, впервые вводимых автором принципах трактовки языкового материала, которые в общих чертах находят свое выражение в следующих отправных положениях:

I. Разработка основ синтаксиса курдского языка, являющаяся первоочередной задачей синтаксической проблематики курдского языкознания, должна осуществляться исключительно на курдском языковом материале в неразрывной связи с опытом и достижениями общей синтаксической теории. На пути построения теории синтаксиса курдского языка решение этой задачи станет отправной ступенью, определяющей собой создание необходимых предпосылок для конструктивного подхода к синтаксическому строю языка, выработки правомерной установки на его осмысление, исследование и освоение.

II. Единственно объективным методом исследования языковых образований, который соизмерим с целью их научного определения, является условно названный автором социолингвистический анализ¹⁰, суть которого заключается в рассмотрении языковых образований в их связях с потребностью, из которой они возникают, то есть в плане их причинно-следственных отношений, при котором они подлежат исследованию в своей целостности.

Этот аспект исследования является особым, глобальным, единственно в своем роде всеохватывающим аспектом, не находящимся на одном уровне с различными частными аспектами. Исследование языковых образований в этом аспекте позволяет выявить их особое, глобальное свойство, а именно свойство удовлетворения по-

родившей их потребности, условно обозначаемое автором термином "лингвистическое назначение". Впредь будем пользоваться этим термином.

Лингвистическое назначение языкового образования содержит указание на своеобразную общую закономерность: то, что возникает из потребности, обладает свойством ее удовлетворения. Оно не находится на одном уровне с остальными свойствами языкового образования, являющимися свойствами частными. Оно доминирует над частными свойствами, синтезирует их и поглощая их, представляет исчерпывающую информацию о языковом образовании. Тем самым оно выступает свойством, имеющим в качестве своего формального показателя комплексную организацию языкового образования в целом. В сущности языковое образование есть не что иное, как воплощение этого своего свойства, которое и является объективной основой его научной дефиниции.

Лингвистическое назначение языкового образования является единством его социальной и лингвистической сущностей: социальной цели и определяющего этой целью ее лингвистического устройства, обладающего следующими тремя типами особенностей: а) всеобщих, присущих всем языковым образованиям; б) общих, свойственных только определенному кругу языковых образований; в) индивидуальных, присущих только данному конкретному языковому образованию. Эти три типа особенностей вместе с целью, которой служит языковое образование, раскрываются в результате анализа его в его связях с породившей его потребностью. Они позволяют ответить на три разных вопроса, касающиеся природы синтаксической единицы: из чего она состоит (характер материала), что она отражает (характер действительности (референты) и как она отражает (специфика отражения), и, в зависимости от этого каков характер ее организации. Однако прежде чем ответить на эти вопросы, необходимо выделить следующие два значения термина "лингвистическое назначение": а) лингвистическое назначение как совокупность всех частных признаков вместе с целью, которой служит языковое образование в системе; б) лингвистическое назначение как анализа по назначению, метод, прием установления последнего. Этот метод имеет то преимущество перед существующими в лингвистике методами определения внутренних границ языка и, в частности, различными методами определения объекта синтаксиса, что приводит к выявлению одного, единого, объективного критерия разграничения различных типов языковых образований — специфики их назначения: различные типы проявления языковой материи на наиболее общем уровне членения языковой системы отграничены друг от друга спецификой своего назначения, соответствующей характеру различ-

ных типов потребностей, из которых они образуются. Этот критерий, лежащий в основе дифференциации различных типов языковых образований, вместе с тем служит и верным критерием их интеграции. На это указывают данные, содержащиеся в ответах на вышеуказанные вопросы:

1. Все типы проявления языковой материи — языковые образования, называемыми словами, фразеологизмами, паремнологизмами, словосочетаниями и предложениями, состоят из языковой материи. Это общая для них особенность. Отличия же между ними заключаются в том, что они являются разными проявлениями языковой материи, образующимися из разных социальных потребностей и обладающими соответствующими разными свойствами удовлетворения этих потребностей.

2. Все типы проявления языковой материи отражают действительность. Это общая для них черта. Отличия же между ними заключаются в том, что они, будучи разными типами проявления языковой материи, представляют отражаемую действительность в ее разных проявлениях или, иначе говоря, выступают представителями разных проявлений этой действительности.

3. Все типы проявления языковой материи отражают действительность. Это общая их черта. Отличия же между ними заключаются в специфике отражения, в том, что они по-разному отражают действительность, выступают носителями разных по форме, объему и составу единиц мысли идеального содержания.

Разграничение и отграничение типов проявления языковой материи друг от друга по специфике их лингвистического назначения, служащей объективной основой их дифференциации, является первым и принципиально важным шагом на пути познания языка и его автономных материальных областей. Тем не менее специфика назначения не содержит указания на взаимоотношения типов проявления языковой материи, освещение которых необходимо для создания объективной картины языковой системы и установления в ней места материальных подсистем, входящих в компетенцию соответствующих разделов науки о языке. Этот факт обуславливает необходимость рассмотрения языковой материи в особом аспекте, а именно в аспекте ее проявления¹¹, которым обеспечивается возможность освещения взаимоотношений типов проявления языковой материи в статике и динамике и тем самым установления объективных границ внутри языка, в том числе и границ синтаксиса в нем.

III. Материальный мир, отражаемый языковой материей, существует в своих конкретных проявлениях, которые, в свою очередь, функционируют в своих проявлениях, требующих своего адекватного языкового представления через соответствующие конкрет-

ные проявления языковой материи. Это обусловило потребность в проявлении языковой материи, формировании механизма проявления и микромеханизмов образования проявлений. Так, такие типы проявления языковой материи, каковыми являются языковые и речевые единицы разных систем строения — слова, фразеологизмы, паремиологизмы, словосочетания и предложения, будучи прямыми (первичными), исходными, опорными проявлениями языковой материи, в свою очередь, имеют свои различные проявления, из которых очень важными для нас являются прежде всего те, которые образуются из потребности в реализации в языкотворческих и речетворческих целях путем их стадийного самоопределения, направленного на их приспособление к нормам и правилам построения связной речи. В частности, в плане разработки основ синтаксиса курдского языка важным представляется выделение и освещение следующих трех типов исходных, опорных проявлений языковой материи, т.е. слов, фразеологизмов, паремиологизмов, словосочетаний, предложений и текста:

- а) опорное, исходное проявление, характеризующее их как виртуальные знаки;
- б) морфологическое проявление, отражающее их морфологическую организацию;
- в) синтаксическое проявление, характеризующее их синтаксический строй.

Заметим, что кроме этих трех типов проявлений предложение и паремиологизм имеют и свои контекстуальные проявления, отражающие их контекстуальные особенности. А текст как особый тип проявления языковой материи не самоопределяется, поскольку не нуждается в приспособлении к чему-нибудь.

Типы проявления языковой материи, за исключением текста, как правило, входят в связь друг с другом только после обязательного прохождения процедуры морфологического самоопределения в своих синтаксических проявлениях (а в случае предложения и паремиологизма — и в контекстуальных), основанных на их синтаксико-сочетательных, дистрибутивных отношениях.

IV. Исходные, опорные типы проявления языковой материи — слова, фразеологизмы, паремиологизмы, словосочетания и предложения находятся между собой в преемственно-эволюционных отношениях, сущность которых заключается в том, что в стадийной классификации типов проявления языковой материи каждое предыдущее проявление полностью или в основном материальном составе выступает означаемым последующего проявления и реализуется в нем в виде особого метасемантического образования, выражение и содержание которого служат вместе, совокупно выражением нового

метасодержания. Тем самым каждый последующий тип проявления языковой материи в плане материальном оказывается проявлением предыдущего, образуясь по модели "предыдущее проявление (план выражения) + новое метасодержание (план содержания)", отражающей и акцентирующей общую закономерность: все новое возникает в форме и подобии старого, предыдущего.

В преемственно-эволюционных отношениях находятся и сами проявления каждого типа проявления языковой материи, в чем убеждаемся ниже, в частности, при описании микросистемы проявлений слова.

V. В системе проявлений языковой материи каждое проявление в стадийной последовательности проявлений выступает автономным образованием с присущей ему спецификой назначения, представляющим совокупность однотипных единиц, образующих отдельную, самостоятельную материальную область. Это позволяет установить объективную дифференциацию проявлений языковой материи и проявлений самих этих проявлений, подлежащих рассмотрению в качестве объектов соответствующих лингвистических дисциплин:

а) Текст как особое проявление языковой материи является предметом изучения в текстологии;

б) Паремииологизмы и предложения в своих контекстологических проявлениях служат предметом изучения контекстологии;

в) Фразеологизмы языка в своем номинативно-характеризующем — виртуальном проявлении являются объектом исследования фразеологии;

г) Паремииологизмы в своем паремииологическом — виртуальном проявлении служат предметом изучения в паремииологии;

д) Слова в своем номинативно-виртуальном проявлении служат объектом изучения лексикологии;

е) Слова, фразеологизмы, паремииологизмы, словосочетания и предложения в своих морфологических проявлениях составляют объект изучения морфологии. Здесь уместно и необходимо отметить, что в отличие от других разделов науки о языке — лексикологии, фразеологии, синтаксиса и паремииологии, имеющих в качестве своих объектов исследования отдельные, конкретные типы языковых образований в виде слов, фразеологизмов, паремииологизмов, словосочетаний и предложений в их соответствующих исходных, опорных проявлениях, морфология не имеет собственно предмета изучения, т.е. нет отдельного, самостоятельного типа проявления языковой материи, который в своем исходном, опорном проявлении являлся бы предметом ее изучения. Она изучает морфологические проявления неморфологических типов проявления языковой мате-

рии, которые характеризуют морфологический строй языка прежде всего как своеобразный механизм, подчиненный синтаксису, существующий и функционирующий по его заданию, как устройство, с помощью которого существующие типы проявления языковой материи самоопределяются в своем морфологическом строе из потребности в их дальнейшем приспособлении к связям и отношениям друг с другом в процессе построения связной речи.

е) Синтаксические словосочетания в номинативно-характеризующих — виртуальных и синтаксических проявлениях, предложения в своих характеризующих констатационных и синтаксических проявлениях, слова, фразеологизмы и паремииологизмы в своих синтаксических проявлениях образуют объект изучения синтаксиса.

VI. Языковая материя служит средством представления отражаемой действительности в следующих формах ее проявления, выступающих референтами соответствующих типов проявлений языковой материи:

а) В форме определенного явления, ситуации, события и т.д., представляемых речью связной — текстом в виде диалога, монолога, повествования и т.д.;

б) В форме общих закономерностей сферы социальной и внесоциальной действительности, представляемых паремииологизмами в их соответствующих проявлениях;

в) В форме познаваемых конкретных объектов — предметов, явлений, действий, состояний, их качественных и количественных особенностей и т.д., представляемых словами — единицами номинативными и фразеологизмами — единицами номинативно-характеризующими;

г) В форме типов проявления объектов действительности, представляемых морфологическими и синтаксическими проявлениями — формами слов и синтаксическими словосочетаниями в их соответствующих проявлениях.

д) В форме утвердительно или отрицательно констатируемых типов проявления объектов действительности, представляемых синтаксическими предложениями в их соответствующих проявлениях.

VII. Проявления языковой материи, в том числе проявления, составляющие объект синтаксиса, образуются по соответствующим структурно-семантическим моделям, допускающим наполнение общего типового значения (при различиях в частных проявлениях этого значения) и общей типовой материальной структуры (при различиях в частных проявлениях этой структуры).

Перечисленные положения сложились в результате освещения некоторых новых для лингвистической науки теоретических проб-

лем, которыми являются: проблема потребности в лингвистике¹², проблема проявления языковой материи¹³, проблема моделирования процесса становления языковой структуры¹⁴, проблема дефиниции¹⁵ и т.д., представленные в работах автора, опубликованных в последние годы. Результаты их разработки послужили базой для установления объективных общелингвистических критериев, на основе которых определены основные опорные понятия лексики, фразеологии¹⁵ и паремнологии курдского языка¹⁶. На их же основе определяются основные понятия синтаксиса.

Итак, предметом изучения синтаксиса как особого раздела курдского языкознания являются: словосочетания в своих номинативно-характеризующих — виртуальных и синтаксических проявлениях; предложения в своих утвердительно или отрицательно констатирующих — виртуальных проявлениях и проявлениях синтаксических и синтаксические проявления слов и фразеологизмов. Эти разные типы проявлений языковой материи в своей совокупности представляют синтаксический строй языка, который вместе с морфологическим строем, т.е. совокупностью морфологических проявлений всех типов проявления языковой материи составляет грамматику языка. Отметим, что неизученные до сих пор основные понятия морфологии, требующие своего отдельного рассмотрения, частично затрагиваются в настоящей работе.

Одной из главных задач синтаксической науки, решение которых может обеспечить создание достаточно объективной картины синтаксического строя языка, является освещение определяемых методом социолингвистического анализа синтаксических проявлений слов, фразеологизмов и паремнологизмов, являющихся элементами внутреннего членения словосочетания и предложения, и типов проявления языковой материи в виде словосочетаний и предложений, составляющих стержень синтаксического строя языка. Только словосочетание и предложение в своих исходных опорных проявлениях, наряду с синтаксическими проявлениями, служат предметом изучения в синтаксисе. Поэтому настоящими единицами синтаксического строя языка являются они. Остальные же типы проявления языковой материи, которые только в своих синтаксических проявлениях используются в качестве стройматериала в образовании словосочетаний и предложений, то они, как и синтаксические проявления самих словосочетаний, выступают элементами внутреннего членения предложения, не находящимися с ним на одном уровне. Из этого следует, что основной единицей синтаксического строя языка является предложение. Следовательно, оно же является основным объектом изучения в синтаксисе.

Как уже отмечалось, потребность в участии слов, фразеологизмов и паремиологизмов в создании словосочетаний и предложений обуславливает их самоопределение во всей структурно-семантической организации, направленное на их приспособление к связям и отношениям, устанавливаемым между их синтаксическими проявлениями в предложениях и словосочетаниях. При этом их самоопределение, происходящее в трех типах проявлений на основе преемственно-эволюционных отношений между ними в стадильной последовательности, обуславливает создание из этих проявлений строго организованной микросистемы, которая в деталях отражает все их модификации. Например, у слова как лексического типа проявления языковой материи эту микросистему проявлений представляют: номинативно-виртуальное, морфологическое и синтаксическое проявления; у фразеологизма как фразеологического типа проявления языковой материи эту микросистему образуют номинативно-характеризующее — виртуальное, морфологическое и синтаксическое проявления; у паремиологизма как паремиологического типа проявления языковой материи — паремиологическое — виртуальное, морфологическое и синтаксическое проявления.

Общий характер этих микросистем проявлений можно интерпретировать, в частности, на основе анализа микросистемы проявлений слова.

В плане виртуальном слово представляется лишь в своем номинативном проявлении, выступает единицей номинации — обозначает предмет на основе понятия о нем и таковым отражается словарями. Лингвистическое назначение слова в этом проявлении — служит обозначением предмета безотносительно к его другим характеристикам — проявлениям. Этим ограничивается первая стадия самоопределения слова, исчерпывает свою роль и значение его номинативно — виртуальное, исходное, опорное проявление — самоопределение.

На второй стадии проявления слово самоопределяется в своих морфологических категориях. Соотношение номинативно-виртуального проявления и морфологического проявления отражают соотношения их референтов: первое из них обозначает предмет на основе понятия о нем, а второе, т.е. морфологическое проявление — тип проявления этого предмета на основе понятия об этом типе. На это указывает, например, соотношение слова "xebitn" ("работать"), выражающего понятие о действии "работать" и его морфологического проявления — формы "dixebitim" ("работаю"), выражающей понятие о типе проявления этого действия (совершаемого пер-

вым лицом единственного числа в настоящее длительное время) и обозначающего этот тип проявления.

В своих синтаксических проявлениях слово самоопределяется в дистрибутивных — сочетательных свойствах, что становится возможным только после его самоопределения в морфологических категориях, которые непосредственно влекут за собой выявление сочетательных свойств, определяющих собой дальнейшее обнаружение синтаксических категорий (категорий подлежащего, сказуемого, дополнения и т.д.).

За синтаксическим проявлением слова и проявлением морфологическим, таким образом, стоят разные физические формы (референты) обозначаемого этим словом объекта действительности. При этом морфологическое проявление в своем формально-смысловом единстве (совокупно) выступает означивающим синтаксического проявления. В зависимости от этого синтаксическое проявление в плане материальном оказывается проявлением морфологического проявления. Из этого следует, что синтаксическое проявление формируется по модели "синтаксическая семантема (план содержания) + морфологическое проявление в целом (план выражения)". Вместе с тем, поскольку само морфологическое проявление является проявлением номинативно-виртуального проявления, то этим выясняется, что в синтаксическом проявлении сконцентрированы все три проявления слова.

Аналогичная картина соотношений прослеживается и в микро-системах проявлений, относящихся к фразеологизму и паремиилогизму.

В определении синтаксического строя языка особое значение имеет показ его предметной отнесенности. Из изложенного выше материала явствует, что синтаксический строй в целом зиждется на представлении отражаемой действительности не в виде ее отдельных конкретных объектов, обозначение которых обеспечивается словами и фразеологизмами, а только в виде типов проявлений этих объектов. Именно типы проявления объектов действительности являются референтами морфологических и синтаксических проявлений слов и фразеологизмов, опорных, номинативно-характеризующих, морфологических и синтаксических проявлений словосочетаний. На типы проявления объектов действительности ориентируется и само предложение в своих различных проявлениях.

В частности, в то время как знаменательное слово возникает в качестве обозначения объекта, синтаксическое словосочетание образуется из потребности в характеризующем обозначении типа проявления объекта, обозначаемого его семантически главным компонентом, а предложение образуется из потребности в характери-

зующей констатации типа проявления объекта в ее утвердительной или отрицательной форме. Ср. например, объект "av" ("вода"), обозначаемый словом, тип проявления этого объекта, обозначаемый синтаксическим словосочетанием "ava sag" ("холодная вода") и этот же тип проявления объекта констатируемый предложением "av sage" ("вода холодная") в его утвердительной форме. В этом предложении: "av" — подлежащее, "sage" — сказуемое, состоящее из именной части "sag" ("холодный") и связки "-e", которая выражает значение утвердительной констатации и согласуется с подлежащим в лице и числе, а также содержит указание на время, к которому относится констатируемый тип проявления объекта. Ср. также "ava germ" ("теплая вода") и "av germe" ("вода теплая"), "ava zela" ("чистая, прозрачная вода") и "av zelale" ("вода чистая, прозрачная") и т.д. При отрицательном отношении образующего предложения к констатируемому типу проявления объекта сказуемому предложению предшествует отрицательная частица "ne" ("не"): "av ne sage" ("вода не холодная"); "av ne germe" ("вода не теплая"). А при отрицательном отношении к самой утвердительной констатации типа проявления объекта сама связка, выражающая значение утвердительной констатации, препозитивно оформляется отрицательной частицей "-nĭn": "av sag nĭne" ("вода холодной не является"), ср. "av ne sage", "av sage".

Из приведенных сравнений следует, что:

1. Синтаксическое словосочетание является единицей синтаксической номинации, имеющей в качестве своего референта тип проявления объекта, обозначаемого его главным компонентом. Оно образуется из потребности в обозначении типа проявления объекта на основе понятия о нем. При этом понятие о типе проявления предмета, будучи типом проявления понятия о предмете, является понятием характеризующим: проявление объекта на основе какого-нибудь признака его служит вместе с тем его характеристикой в определенном направлении.

Поскольку синтаксические словосочетания образуются из потребности в объективации понятия о типе проявления предмета, которое является понятием типовым, присущим всем словосочетаниям, составляющим особый тип проявления языковой материи, то процесс конструирования словосочетания можно моделировать в следующей форме: "типовое характеризующее понятие о типе проявления предмета (план содержания) + сцепление типов проявления понятий о предмете и его признаке — форма, звучание (план выражения)". Все языковые образования, формирующиеся по этой модели, являются синтаксическими словосочетаниями, лингвистическое наз-

начение которых в системе языка заключается в обозначении типа проявления предмета.

II. Если назначение языка как особого средства общения заключается в удовлетворении потребности в общении между людьми, то предложение есть конкретная форма и сама реализация этого средства. Ни одна из других форм проявления языковой материи не способна заменить его в этом отношении. В зависимости от этого чрезвычайно важным представляется прежде всего доказательно аргументированное определение его лингвистического назначения и модели его образования, отражающей его объективный лингвистический статус.

Предложение образуется по структурно-семантической модели "типовая синтаксическая семантика о характеризующей констатации типа проявления предмета в ее утвердительной или отрицательной форме (план содержания) + материальная оболочка — звучание в виде синтаксического проявления одного слова или сцепления синтаксических проявлений двух и более слов или же сцепления синтаксических проявлений слов и/или фразеологизмов в форме субъектно-предикативной конструкции, построенной по синтаксической модели (план выражения)". Эта модель лежит в основе всех без исключения простых предложений с именными и глагольными сказуемыми. При этом семантика, образующая их план содержания в зависимости от цели образования и задачи реализации может иметь повествовательную или побудительную или же вопросительную структуру и облекаться в соответствующую материальную оболочку — форму, ср. "dersdar dīnīvise" ("учитель пишет"), "dersdar dīnīvise?" ("учитель пишет?"), "dersdar dīnīvise!" ("учитель пишет!").

Лингвистическое назначение предложения в системе языка — служить утвердительной или отрицательной характеризующей констатацией типа проявления предмета. Оно является объективной основой его научного определения в следующей форме: предложение — это особый тип проявления языковой материи, контекстуально формирующийся по структурно-семантической модели как переменное (свободное) речевое образование для характеризующей констатации типа проявления предмета в ее утвердительной или отрицательной форме.

Типы проявления языковой материи в виде языковых и речевых единиц, не обнаруживающих эту дефиницию, не являются предложениями.

**TO THE ELABORATION OF THE BASE
OF THE KURDISH LANGUAGE SYNTAX**

For the first time in this article are discussed prior questions of syntax of the Kurdish language, such as the object and volume of syntax as a science, methods and aspects of investigations of syntactic material, models of formation of syntactic units and some others.

The elaboration of these questions are realized on the base of new, for the first time inputed by author principles of treatment of the syntactic material. In this work is used the method of social linguistics analysis of the syntactic units providing creation of their objective definition. Special attention is appropriated to the mechanism of manifestation of language matter, which allows to display the whole picture of differentiation of those types of its manifestation, which is the subject of syntax study.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. См.: Bedir-Khan K.A., *Langue kurde*, Bruxelles, 1964; К.К.Курдоев, *Грамматика курдского языка (Курманджи)*. М.-Г., 1957; Ч.Х.Бакаев, *Язык курдов СССР*, М., 1973; Цукерман И.И., *Очерки курдской грамматики*. — *Иранские языки*, 2, М.-Л., 1950; *Очерки грамматики курдского языка*. — *Труды Института языкознания*, Т.6, 1956.
2. К.К.Курдоев, *Курдский язык*, М., 1961, с. 66-70; Ч.Х.Бакаев, *Язык Азербайджанских курдов*, М., 1965, с. 97-104; И.И. Цукерман, *Хорасанский Курманджи*, М., 1986, с. 184-186; Emir Djeladet Bedir-Khan und Roger Lescot, *Kurdische grammatik*, Bonn, 1986.
3. Ч.Х.Бакаев, *К вопросу о субъектном и объектном спряжении переходного глагола в курдском языке*. — *Вопросы языкознания*, N 4, М., 1950, с. 103-106; К.К.Курдоев, *объектное и субъектное спряжение переходного глагола в курдском языке*. XXV международный конгресс востоковедов, доклады делегации СССР, ИВЛ, М., 1960, с. 1-3.
4. Курдистан Абдул Рахман Латиф, *Определение и способы выражения определительных отношений в курдском языке*, АКД, М., 1976; Ибрагим Азиз Ибрагим Хаджи, *Сложноподчиненное предложение с придаточным определительным в центральных диалектах курдского языка*, АКД, М., 1975.
5. См.: *Русская грамматика*, т. II, Синтаксис, М., 1980, с. 6.
6. Б.Н.Головин, *Введение в языкознание*, М., 1983, с. 10.
7. Б.Н.Головин, там же, с. 140.
8. Р.Н.Попова, Д.Н.Валькова, А.К.Федоров, *Современный русский язык*, М., 1978, с. 273.
9. Там же.
10. См.: Хамоян М.У., *Основы фразеологии курдского языка*, АДД, М., 1989, с. 7-19.

11. См.: Хамоян М.У., Проблема проявления в лингвистике (на материале курдского языка). В сб.: Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, 20, Ер., 2001, с. 270-289.
12. Хамоян М.У., К проблеме потребности в лингвистике. — Историко-филологический журнал АН АрмССР, N 1, 1987, с. 172-182.
13. Хамоян М.У., Проблема проявления в лингвистике (на материале курдского языка). В сб.: Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, 20, Ер., 2001, с. 270-289.
14. Хамоян М.У., К проблеме моделирования процесса становления языковой структуры. В сб.: Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, 21, Ер., 2001, с. 354-362.
15. Хамоян М.У., Проблема дефиниции в лингвистике (на материале курдского языка). В сб.: Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, XVII, Ер., 1998, с. 209-229.
16. Хамоян М.У., Лингвистическое назначение и модель образования паремиологизма (на материале курдского языка). В сб.: Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, XVI, Ер., 1996, с. 210-222.

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԽԱՇԻԿՅԱՆ

ՈՒՐԱՐՏԵՐԵՆ ԿԵՐՊԻ/ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՋԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ՇՈՒՐՋ (նոր դիտարկումներ)

Հողվածը ևս մեկ անդրադարձ է ուրարտերենում կերպի/ժամանակի քերականական կարգին, որին մվիրված էր սույն մատենաշարի XXII հատորի մեր հոդվածը¹:

1. Այս բաժնում կրճմենք Գյովկեքի արձամագրության² մի հատված (դիմային կողմի I սյունակի 4-12 տողերը), որն այքի է ընկնում սահմանական նշանակի բայածևերի զանազանությամբ:

Գրադարձություն

4. Կal-di-ni-ni uš-ma-ši-ni EN-xi-ni-ni
5. a-lu-uš-me šu-i-ni e-si-i-ni mu-ši
6. ú-e-še-la-še ú-e-ši-i-gi
7. a-lu-uš-me šu-bar-du-ni ú-bar-du-gi
8. a-lu-uš-me LUGÁL-tú-ji DAN.NU a-ru-ni
9. na-ja-di LUGÁL-tú-ji-ni-na^{MS} GU.ZA te-ru-me
10. GIŠ LUGÁL-tú-ji-ni-i šú-gu-ki uš-ja-nu-me
11. ú-e-še-la-še mu-ši a-lu-ka-a
12. ú-e-ši-ja-ú-ši PAP KUR.KUR^{MS}

Թարգմանություն

(4) Խաղի (ատոմ) տերունական զորությամբ, (5) որը-ինձ ... (6) ... իշխում է (7), (7) որը-ինձ հզորություն/ամբողջություն (7) հաղորդեց/հանձնեց (7) (8) որը-ինձ հզոր արքայություն տվեց, (9) ևս նստած եմ արքայության/արքայական գահին: Նա հաստատեց-ինձ (համար) (10) արքայական գայիսան, հենց հատկապես ինձ/ իմ ձեռքը (7) հանձնեց-ինձ (11) ճշմարիտ իշխանություն, որով (12) ևս տիրում եմ ամբողջ երկրին/ժողովրդին:

5-6) Թեև ակնհայտորեն միևնույն արմատը պարունակող *ó-e-še-ia-še* և *ú-e-ši-i-gi* բառերի իմաստը անհայտ է, այնուհանդերձ *ú-e-ši-i-gi-ն* վստահաբար կարող ենք վերածել որպես ներկա ժամանակի/անկատար կերպի 3 դ. եզ. բայածև *wešy=(i)e* և դասել մեզ հայտնի *aly=(i)e* "մա ասում է", *tiy=(i)a=ne* "մա ասում է-այն (=ne)", *ai...ar=ia=ne* "մա չի (ա) տալիս-նրան (=ne) բայածևերի շարքին³։ Կլիսածայնավորի արտահայտումը *gV* և, հատկապես, չի նշանով լայնորեն վկայված է որարտական տեքստերի դիվանում, եմմ. *ye(y)* անորոշ դերանվան *gi-e(-i)* և *šida(y)ure* "(չի/չէր) կտուցված" ժխտական դերբայի *ši-da-gu-ri/š(i)-da(-a)-ú-ri(-e)* գրությունը։ *y-ն* վերագրում ենք արմատին, ոչ թե էրգատիվ վերջավորությանը, կմնելով այն փաստից, որ մույն այդ հնչյունը առկա է մաս 12-րդ տողի *ú-e-ši-ia-ն-ն* բայածևում, որտեղ այն նախորդում է ոչ թե *=(i)e* 3 դ. եզ. էրգատիվ ցուցչին, այլ *a* ձայնավորով սկսվող ածանցին, որի մասին տե՛ս ստորև։ Ընդունելով *wešy=* բայի համար Ե. Գրեկյանի առաջարկված "իշխել" նշանակությունը՝ այս նախադասությունը կարող ենք ենթադրաբար բարգմանել "որը (իմա՝ Խաղիմ)-ինձ ... իշխում/դեկավարում է"։ Չնայած ենթակայի (*alaxme*) և ստորոգյալի (*wešye*) միջև ընկած բոլոր բառերի իմաստը, բացի մեկից (*ú-e-še-ia-še*), կարծես թե, պարզ է (*šu-i-ni e-si-i-ni tu-ši* "ամբողջ ճշմարիտ տեղը"), մենք ձեռնարկահ կմնանք նախադասության այդ անդամների բարգմանությունից, բանի որ նրանց շարահյուսական վերլուծությունը կապված է որոշ դժվարությունների հետ։

7) Այս նախադասության բառերի իմաստը, բացի *a-lu-aš-me-ից* ("որը-ինձ"), հայտնի չէ։ Թեև նրանցից առաջինը (*tu-bar-du-ni*) մնան է անցյալ ժամանակի/անկատար կերպի 3 դ. եզ. բայածևին (ինձ. *a-ro-ni* "մա տվեց", *še-u-ni* "մա վերցրեց", *i-zi-du-ni* "մա հրամայեց"), մենք համամիտ ենք Ե. Գրեկյանի հետ, որը, ի տարբերություն Մ. Սալվինից, այն համարում է գոյական անուն⁴։ *tu-bar-du-ni-ի* համար այստեղ առաջարկված "եզոբություն/ամբարտանք" բարգմանությունը հիմնված է խոնդիրեն *tup-* արմատի "ամուր" նշանակության վրա⁵։

Ինչ վերաբերում է *ú-bar-du-gi* ձևին, սպա այն, ինչպես և նախորդ տողի *ú-e-ši-i-gi-ն*, պարունակում է էրգատիվ շարքի 3 դ. եզ. *-ie* ցուցիչ, սակայն, ի տարբերություն վերջինից, որտեղ այդ ցուցիչը կցված է բայանիմքին (*wešy=ie*), այստեղ այն հետևում է կատարյալ կերպի/անցյալ ժամանակի *o=* ձևորդին (*ubar=o=ie*)։ Բայական այս ձևի փոխարեն Հաղիի և Չիլեքի-բաղիի արձանագրությունների համապատասխան հարվածներում ունենք *ú-bar-a-du-(ú)-is-li* ձևը, որը, անկասկած, մույն

uhard=0=ie ձևն է՝ օժտված 3 դ. հոգն. =ե օրյեկտային ցուցիչով. uhar(a)d=0=ia=le (uhard=0=ie ձևի քառափեղքի =ե էրգատիվ ցուցիչը, հայտնվելով լրացուցիչ (le) վանկի հավելման արդյունքում շեշտակիք դիրքում, վերականգնել է իր նախնական a ծայրավորը, հեմ. վերջ հիշատակված aly=(i)e, բայց tiy=(i)a=ne): Գլոբլեթի արձանագրության ս-bar-du-gi և Հադիի ու Չիլեթի-բադիի արձանագրությունների ս-bar-a-du-(ս)-ia-ի ձևերի զուգահեռ գործածությունը թույլ է տալիս վերջիններում ս-ե-հի-ի-ցի ձևին զուգահեռ վերականգնել ս-ե-հի-[ա/ն-ia(-a)-le] ձևը, ս-ե-հի-[ia-ն-le]-ի փոխարեն²: u-bar-du-gi բայը ենթադրաբար կարելի է թարգմանել “նա համձնեց/նադորոջեց”:

Քննվող քառակարգերի քառյակը/ամբողջությունը հադորոջեց” վերծանությունը, սակայն, վերջնական համարել և Ե. Գրեկյանի “թագ կամեցավ”³ թարգմանությունը բացառել ամենևին չի կարելի:

8) a-ru-ni “նա տվեց” բայաձևը կատարյալ կերպի/անցյալ ժամանակի 3 դ. եզ. ձևն է՝ 3 դ. եզ. օրյեկտային =ne ցուցչի հավելումով: 3 դ. եզ. սուրյեկտային էրգատիվ =(i)e/=(i)a= ցուցիչը համդես է գալիս այստեղ =0= ենթաձևության տեսքով (ar=0=ne): էրգատիվ ցուցչի =0= ենթաձևության և 1 դ. եզ. =ne օրյեկտային դերանվան համադրությանը համդրվում ենք te-ru-ne “նա հաստատեց-ինձ (համար)” (տող 9) և ս-ի-ա-ու-ne “նա պարզեց/համձնեց-ինձ” (տող 10) ձևերում:

9) այս նախադասության nah=s=de-ի թարգմանությունը ներկա, ոչ թե անցյալ ժամանակով՝ պարճանավորված է խնդրի/պարագայի լոկատիվ հոլովածևով (լոկատիվ հոլովի =a ցուցիչը արտահայտված է ոչ թե ⁴GU.ZA գաղափարագրով գրված խնդրի, այլ վերջինիս LUGÁL-tú-hi-ni-na լրացման մեջ): Ի տարբերություն լոկատիվ հոլովից, ուղիղ (բացարձակ) հոլովով արտահայտված նույն այդ բայի (nah=) խնդիրը ցույց է տալիս գոյժություն ուղղությունը. nah=s=de ... esi=i⁵ LUGÁL-tuhine “ես նստեցի ... թագավորական տեղին-մրա (=i)” (ինձ. ոռու. “я восседаю на троне” և “я воссел на место”):

LUGÁL-tú-hi-ni-na-ն, ի տարբերություն մախորդ տողի LUGÁL-tú-hi “թագավորություն” վերացական գոյականից, կամ այդ գոյականից ածանցյալ մեկ այլ վերացական գոյական է (ինձ. ոռու. царство և царственность), կամ ածական անուն “թագավորական” իմաստով: Այդ ձևն –ni տարբը ոչ թե լրացմանը հատկացյալ/հորոշյալի հոլովական վերջավորությունը միացնող =ne հարաբերակցական մասնիկն է, այլ ածանց, որին կցված է վերտիչյալ =ne հարաբերակցական մասնիկը և լոկատիվ հոլովի =a ցուցիչը. LUGÁL-tuhini-n(e)=a (ինձ. Haldi=i=ne=ne սմաձի=ne “Խալդիի գործյամբ”, որտեղ հատկացյալի քառասական-գործիական հոլովի =ne ցուցիչը =ne հարաբերակցական մասնիկի միջոցով միացվել է Haldi=i սեռական հոլովի ձևին):

Այս տողի վերջին (te-ru-me “նա դրեց/հաստատեց ինձ համար”) քաղց վերաբերում է հաջորդ մախադասությանը:

10) Յճ-gu-ki/Յճ-gu-ճ-ki քառածկի համար աստղարկվել են հետևյալ քարգմանությունները. “ինձ հետ” (Ն. Հարությունյան, Ե. Գրեկյան)⁵, “միայն ինձ” (Մ. Սալվինի)¹⁰, “ի՞նչ ձեռք” (Զ. Գիրքալ)¹¹: Վերջինս համեմատում է այս քառածկի նա- տարրը խառիչերեն նառե “ձեռք” բառի հետ և, վերագրելով ուրարտերեն նա-ին “ձեռք” նշանակությունը, վերլուծում ամբողջ քառածկը որպես նա- գոյական + gV գրանշանով արտահայտված y անցումային հնչյուն (glide) + =uke I դ. եզ. ստացական դերանվանական անանց և քարգմանում այն “(նա տվեց, հանձնեց, դրեց) իմ ձեռքը”:

Որքան էլ որ Զ. Գիրքալի վերլուծությունը համոզիչ բվա, Յճ-gu-ki ձևին կարելի է տալ մեկ այլ քաղադարություն ևս:

Յi-da-gu-ri/Յi(-i)-da(-a)-ճ-ri(-e), ճ-bar-ճu-gi/ճ-bar-a-ճu(-ճ)-ia-li գրությունների հերթագայությունը մեզ բռյլ է տալիս Յճ-gu-(ճ-)ki ((Յսյսկե)) քառածկը համարել ուրարտական դիվանում քանիցս իսնդիպող Յճ-(ճ-)ki ձևի տարրերակը ((Յճեկ)): Վերջինիս համար մասնագիտական գրականության մեջ աստղարկվել են հետևյալ քարգմանությունները “իճյախ (որ)”¹², “հենց (որ)”¹³, “ինձ”¹⁴:

Հետևելով Ի. Մ. Դյակոնովին, այս ձևը դիտարկում ենք որպես նա= I դ. եզ. անձնական դերանվան քեք հոլովածկի կնճքի¹⁵, y անցումային հնչյունի, =uke տարրի և =(i)e տրական հոլովի ցուցչի կապակցություն. Յսյսկ(e)=(i)e “ինձ”: Ուշադրության արժանի է =uke տարրի (որը, հավանաբար, I դնքի հետ հայարերակցվող դեյկտիկ [ցուցական] անանց է) ներկայությունը հաջորդ տողի ալ= հայարերական դերանվան քեք (լոկատիվ) հոլովածևում, ի տարրերություն այդ դերանվան էրզատիվ (ախ=ճե) և քաղարձակ (աե) հոլովածևերից:

Յճ-gu-(ճ-)ki/Յճ-(ճ-)ki ձևը, քացի քննվող տեքստից, վկայված է հետևյալ արձանագրություններում (տեքստերի համարները տրված են ըստ КУКН).

1) [“Յալ-ճi-i]ճ-me ... Յճ-ճ-ki a-ru-նi “հաղիմ-ինձ ... Յճ-ճ-ki տվեց” (271₄);

2) Յճ-gu-(ճ-)ki սճ-խ-սu-me ճ-ճ-ճe-լa-ճe ու-ճ-յi “նա Յճ-gu-(ճ-)ki հանձնեց-ինձ ճշմարիտ իշխանություն” (406 ՈւՄ.27, 407 ՈւՄ. 20);

3) Յճ-ճ-ki Յալ-ճi-ճe i-xi-ճu-նi a-ru-me իճե(!)¹⁶ չa-ճu-(ճ-)bi “Յճ-ճ-ki հաղիմ պատգամ տվեց-ինձ, ես արեցի/կատարեցի” (406 ՈւՄ.43, 407 ՈւՄ. 31-32);

4) Յճ-ki Յալ-ճi-i-ճe i-xi-ճu-ճ-նi i-ճ-ճe չa-ճu-նi “Յճ-ki հաղիմ պատգամեց, ես արեցի” (427_{ա2});

5) $\delta\acute{u}$ -ki $\acute{h}a$ l-di- $\acute{s}e$ \acute{u} -bar-du-du-mi i-e- $\acute{s}e$ $\acute{s}i$ -di-i \acute{s} -t \acute{u} -bi / ... te-ru-bi "ճակի հաղդին հանձնարարեց, ես կառուցեցի (419_{5,6}) / նա ... տնկեցի (421₉, 11):

Երև \mathcal{R} . Գլխարակի թարգմանությունը կարելի է ընդունել 1) և 2) մախադասությունների համար ("մա իմ ձեռքը դրեց", "մա իմ ձեռքը հանձնեց"), ապա մյուսների համար մախարմտրելի է մեր առաջարկած վերծանությունը (ամցյալում ոչինչ չկար/արված չէր, հաղդին ձեռն պատգամեց, ես արեցի):

Անշուշտ, կարելի է ենթադրել, որ izidu- և ubardu- քայերը "տալ", "հանձնել" քայերի հոմանիշներն են: Մակայն այդ դեպքում դժվար կլինի քացատրել 3) մախադասությունը, որն իրավացիորեն ընդունված է թարգմանել "մա հրաման/պատգամ տվեց":

11) \acute{u} -e- $\acute{s}e$ -la- $\acute{s}e$ (we \acute{s} le \acute{a} = $\acute{s}e$) վերացական գոյականի համար ընդունում ենք Ե. Գրեկյանի առաջարկած "իշխանություն" թարգմանությունը¹⁶:

a-lu-ka-a ձևը, ինչպես վերը նշվեց, \acute{a} le հարաբերական դերանվան բեք (լուկատիվ) հոլովի ձևն է. \acute{a} l=ak(e)=a: Լուկատիվ հոլովի գործածությունը սպասված քացատական-գործիականի փոխարեն (հմմ. u \acute{s} ma \acute{s} e-ne "զորությամբ"), հավանաբար, պետք է քացատրել we \acute{s} y- քայի խնդրատրյամբ:

12) \acute{u} -e- $\acute{s}i$ -ia- \acute{u} -li գրության ետևում, մեր կարծիքով, թարգմանված է անկատար կերպի/մեղքա ժամանակի I դ. եզ. քայածևը. we \acute{s} y= \acute{a} w/v=le: Այս քայածևի = \acute{a} w/v տարրը լիովին համընկնում է խուտիերեն I դ. եզ. էրգատիվ = \acute{a} w/v ցուցչի հետ (հմմ. tan- \acute{a} w/v "ես անում եմ", tan- \acute{o} \acute{s} = \acute{a} w/v "ես արեցի", kad- \acute{e} d- \acute{a} w/v "ես կասեմ" և այլն) և, անշուշտ, ունի մույն իմաստը: Կատարյալ կերպի ձևերում այդ ձևադրը, հնչյունական փոփոխության ենթարկվելով կատարյալ կերպի/անցյալ ժամանակի - \acute{o} - ցուցչի ազդեցությամբ, հանդես է գալիս =w/v ձևով. par= \acute{o} =w/v(+ \acute{a} le) "ես քչեցի, զերեվարեցի (+նրանց)":

Լիովին համամիտ ենք Ե. Գրեկյանի հետ, որն առաջարկում է PAP KUR.KUR^{MES} "ամբողջ տեղությունը" ըմբռնումը¹⁷ Մ. Սալվինիի KUR KUR.KUR^{MES} "բշմամական երկրներ" ըմբռնման փոխարեն¹⁸: Թեև KUR.KUR^{MES} (հնչյունական $\acute{s}urele$) եզրի ճշգրիտ նշանակությունը պարզ չէ, վերջինիս կապը ուրարտական տեղության և քնակչության հետ ակնհայտ է¹⁹: Դա, մասնավորապես, երևում է Մեմուայի Անգավուր-քեիեի արձանագրությունների 26-28 (KYKH 148) և 26-30 (KYKH 149) տողերում, որոնց համար առաջարկում ենք հետևյալ վերծանությունը. qiwra-ne hi \acute{s} an=i-be GAN^{MES} $\acute{s}A$ le \acute{s} SE ... ^{MES} ulde nah=i-be ^{KUR} $\acute{s}urele$ piz/sad=i \acute{a} =le²⁰ Menua-ne=ie ernutu \acute{h} e=ie "հողը նշակվեց(✓), զարմ արտեր ..., խաղողի այգի տնկվեց, երկիրը/ժողովուրդը ուրախ/գոհ էր Մե-

նույնի քազավորումից” (Ճախտադատության խնդիր *ernutshē-m* արտա-
 նայված է տրական հոլովով, հմմ. ռուս. “они радовались царство-
 ванию Менуи”) ²¹:

Ուրարտեբնն *pis/zad-* քայլը լիովին համապատասխանում է խո-
 ռիերենն *pis=and=* “ուրախամալ” քային (քաղամայնից առաջ *n* հնչյունը
 սեպագրում հաճախ չէր գրվում): *pis/zad-* քայլը, ինչպես և խառնիերենն
*pisand-*ը, միջին սեռի է՝ այդ քայերին հատուկ *-is=* ածանցով և արտյու-
 տիվ շարքի սուբյեկտային ցուցիչներով, հմմ. հաճ- “լսել, տնկնդրել”, հտ-
 “աղերսել”, *ku-* “հասնել” (հաճ=*is=le=me* “ճրանք ականջ դրեցին իմ”,
hut=is=de “ես աղերսեցի”, *ku=is=de* “ես հասա”) ²²:

Ուշադրության արժանի են նաև վերը քերված հատվածի մյուս եր-
 կու քայածևերը (հիճո=*i=be* և *nah=i=be*) 3 դ. եզ. *=be* սուբյեկտային ցուց-
 չին մախորդող *=i=* ձայնավորը, ի տարբերություն մերձգրծական քայերի
=o= (*ar=o=*), չեզոք սեռի քայերի *=a=* (*ast=a=*), միջին սեռի քայերի *=ia=*
 (հաճ=*ia=*) և վիճակի քայերի *=u=* (*man=u*) ցուցիչներից, հավանաբար, ու-
 ներ դետրանգիտիվացնող (ապամերձգործականացնող) նշանակություն
 և հաղորդում էր քային կրավորական իմաստ: Նախադատության իմաս-
 տից եկնելով՝ հիճո=*o=* քայի համար կարելի է ենթադրել “նշակել”,
 հիճո=*i=* ի համար, համասպատասխանաբար, “նշակվել” նշանակությու-
 նը, իսկ *nah=o=* “մատեցնել” քայի *nah=i=* կրավորական ձևը, ըստ ամն-
 նայն հավանականության, պետք է նշանակեր “մատեցվել, տնկվել” (հմմ.
 ռուս. *сажать* “մատեցնել, տնկել”) ²³:

II. Այս բաժնում կանոդադատմանը ուժ- քային, որի իմաստի
 ճշգրտումը կատար է նոր նյութ ընձեռել ուրարտեբննում կերպի քերակա-
 նական կարգի ուսումնասիրման համար:

ուժ- քայլը ուրարտական տեքստերի դիվանում վկայված է Ռուսա
 I-ի թոփուզավայի (KYKH 387) և Մովսանայի ²⁴ ուրարտա-ասորական
 երկնգուտ արձանագրությունների կրկնօրինակներում, ինչպես նաև նույն
 քազավորի Նոր-Բայազետի արձանագրությունում (KYKH 388):

Թոփուզավայի արձանագրության (KYKH 387) ուրարտական
 տեքստի 28-30 տողերին համապատասխանում են ասորական տարբե-
 րակի 27-28 տողերը.

ուրարտ. (28) ... *šū-si-na MU^{MES}* (29) [^{KUR}Bi-]a-i-ni-li nu-ul-du-u-li
^{KUR}ju-lu-i-ni-l(i) (30) [x]i-el-du-bi ... = ասոր. (27) ... *ina lib-bi MU^{MES}-ia*
^{KUR}URI i/er-ti-[Vpiš] (28) [^{KUR}KUR^{MES}] *ú-si-iq* ...

Հետևելով Ջ. Գիլբրային ²⁵, ըստ որի *šū-si-na-n* 1 դ. եզ. ստացական
 դեյանվան ինքնուրույն ձևն է (36= 1 դ. եզ. անձնական դեյանվան քեր
 հոլովի հիմքը + *=usi* ածականական ածանցը + *=a* լոկատիվ հոլովի ցու-

Մայն հատվածի ոսկ- բայը համդես է գալիս կատարյալ կերպի (=o=) 3 դ. եզ. (=a) ձևի և 3 դ. նոզն. օրյեկտային ցուցչի (=le) կապակցությամբ տեսքով (nuld=o=a=le):

Առաջին հայացքից տարօրինակ թվացող այն փաստը, որ ոսկ=o= կատարյալ կերպի բայածևը վերը բերված հաստատվածներից առաջինում բարձրանվում է անցյալ, իսկ երկրորդում՝ ներկա ժամանակով, պետք է բացատրել բայի իմաստով: ոսկ- (“տիրել”) բայը պատկանում է այսպես կոչված արեիկ, ատերմինատիվ (ռուս. непередельный) բայերի թվին, որոնցով արտահայտված գործողությունը չունի քնական ասեման, ուստի և չի ենթադրում ավարտ³⁵: Արեիկ բայերը, հետևաբար, արտահայտում են բացասապես անկատար գործողություն: Այդուհանդերձ, վերը բերված հաստատվածներում ոսկ- արեիկ բայը համդես է գալիս կատարյալ կերպի ձևով (ո՛չ իմաստով)՝ մի դեպքում արտահայտելով անցյալում, իսկ մյուսում՝ ներկայում կատարվող գործողություն: Անցյալ ժամանակի իմաստով այդ բայածևը գործածված է անցյալի դեպքեր նկարագրող պատմողական տեքստում, իսկ տիրողասաչայում, որը ներկա ժամանակ է ենթադրում, այն ունի ներկայի իմաստ: Այս փաստից կարելի է եզրակացնել, որ արեիկ բայի կատարյալ կերպի ձևը արտահայտում է նկարագրվող դեպքերին զուգընթաց գործողություն³⁶, մինչդեռ անկատար կերպի բայածևի միջոցով արտահայտվում է ներկա ժամանակը, ի հակադրություն անցյալի: Նման գործածության համոզիչ ևս ենք հողվածի առաջին բաժնում քննված Գյովելեքի արձանագրության 7 և 12 տողերում, որտեղ weay- “լչխել” արեիկ բայի անկատար կերպի ձևերը ներկա ժամանակ են արտահայտում, ի հակադրություն մայն հատվածում վկայված անցյալ ժամանակի/կատարյալ կերպի ubard=o=ie, ar=o=0=ne, ter=o=0=ne, ushan=o=0=me բայածևերին:

MARGARIT KHACHIKYAN

ON THE CATEGORY OF ASPECT/TENSES IN URARTIAN
(new observations)

I. The analysis of lines Recto 4-12 of Rusa I's inscription from Gövelek reveals the following, so far unidentified verbal forms: 3 p. sg. imperfective weşy=ie (ú-e-ši-i-gi) “he rules, reigns”, 1 p. sg. imperfective weşy=aw/v=ic (ú-e-ši-ia-ú-li) “I rule, reign” and 3 p. sg. perfective ubard=o=ie (ú-bar-du-gi) “he handed over”.

II. The arguments presented in favor of the reading er-ti-’i], instead of i/er-ti-piš in the Assyrian version of Topzawa bilingual, allow the author to ascribe the meaning “to rule” to the corresponding verb of the Urartian version nuld-.

This stelic verb, imperfective by nature, is attested in the Urartian corpus in the form of perfective aspect (on the perfective marker =o= in Urartian cf. the author's article in volume XXII of this annual):

... šd-si-na MU^{MS} (KUBi-ja-i-ni-li nu-ul-du-u-li KUB² lu-lu-i-ni-l[i] [x]i-el-du-bi...
"in my years I ruled over Viainele (and) oppressed the enemy countries" (KUKN 387
RS-26-26):

... *Ru-sa-ni *Sary-du-ri-hi LUGÁL DAN.NU a-lu-še KUBi-a-i-ti-li nu-ul-du-a-
li "Rusa Sardinian, great king, who rules over Viainele" (KUKN 388_{2a}).

The use of the perfective form of this verb, imperfective by nature, in the sense of both the past and the present tense draws the author to the conclusion that the perfective form of atelic verbs in Urartian expressed simultaneity with the described action, cf. the similar use of the perfective aspect of atelic verbs in the African language Landama³⁶.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ժամանակի քերականական կարգի շուրջ ուրարտեբնում, ՄՄԱԽԺ XXII, 2003, 278-283:
2. M. Salvini, Una stele di Rusa III Erimenahi dalla zona di Van, SMEA XLIV/1, 2002, 115-143; Ե. Գրեկյան, Գյովելեի ուրարտական արձանագրությունը, ՊԲՀ 2004, #1, 224-252:
3. Sb'u E. Laroche, Glossaire de la langue hourrite, Paris, 1979, 256.
- 3a. Այս ձևերի օ ըմբռցման մասին տե՛ս ՄՄԱԽԺ XXII, 2003, 282, ծանոթագրություն 2:
4. Sb'u Ե. Գրեկյան, ՊԲՀ 2004, #1, 229: Այդ կարծիքին է մասնակցում Լարոշը, ինչպես նաև է Ե. Գրեկյանը մշված աշխ. մույն էջի 16 ծանոթագրությունում:
5. Այդպես են վերականգնել Հադիի և Չելիքի-քաղնի արձանագրությունների համապատասխան բազը Ֆ. Վ. Ջյունիզը, (HschI 124, 125) և հետագայում Ն. Հարությունյանը (ԿՄԿՆ 406, 407), հիմք ընդունելով վերոհիշյալ արձանագրություններում մի քանի տող ներքև վկայված մ-ե-ն-ի-ս-ն-ե ձևը:
6. Sb'u Ե. Գրեկյան, ՊԲՀ 2004, #1, 229:
7. Կերպի/ժամանակի քերականական կարգը յեզոք սեռի քայերում չէր արտահայտվում:
8. e-si-i գրությունը ենթադրել է տալիս, որ քառավերջի –i ձայնավորի նույնը բարձրված է Յդ. եզ. ստացական դերանունը (քառաջի՝ "նա մտեցի (ուայրական) տեղին-մեր քաղաքը/տեղանքը"):
9. Н. В. Арутюнян, КՄԿՆ, 465; Ե. Գրեկյան, ՊԲՀ 2004, #1, 250:
10. M. Salvini, SMEA XLIV/1, 2002, 123.
11. C. Girbal, Notizen zum Urartäischen, SMEA XLVI/1, 2004, 25-28.
12. Г. А. Мелнишвили, УԿՆ, 407; Н. В. Арутюнян, КՄԿՆ, 465:
13. M. Salvini, SMEA XLIV/1, 2002, 125; Ե. Գրեկյան, ՊԲՀ 2004, #1, 235:
14. I. M. Diakonoff, HsU, 107; М. Л. Хачикян, ХУ, 79.
15. Հետևելով Ն. Հարությունյանին (ԿՄԿՆ, 316, прим.40a), տեքստում ակնհայտորեն սխալմամբ գրված *լալ-մ-ե-ի փոխարեն ըմբռցում ենք iše:
16. Sb'u Ե. Գրեկյան, ՊԲՀ 2004, #1, 232:
17. Sb'u Ե. Գրեկյան, մույն տեղում, 225, 232:
18. M. Salvini, SMEA XLIV/1, 2002, 117, 128.

19. Այլ մասին տե՛ս, օրինակ, Կ. Մ. Дьяконов, Урартские письма и документы, М.-Л., 1963, 62; I. M. Diakonoff, I. N. Medvedskaya, The Kingdom of Urartu, Bibliotheca Orientalis, 1987, #1-2/3-4, 393; G. Wilhelm, Šurāfi in Kargamiš and das urartäische Gentiliz šurele, SMEA XXXI, 1993, 135-141:
20. Անթրոպիկ է ^{KL}Šurilipi (տեղաման) zadiale տեղային երաստարակիչ Ջ. Բալքանի (K. Balkan, Ein urartäischer Tempel auf Anzavurtepe und hier entdeckte Inschriften, *Anatolia*, V, Ankara, 1960, 115-122, 125-126) ու Պ. Մելիրիչվերտի (Г. А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи II, *Вестник древней истории*, 1971, #3, 235-236, #372, 373) և ^{KL}Šurilipi (Šurilipi-ri էնկլիտիկ նախդիր) zadiale Հաբերյունյանի (ԿՄԿՆ, 143, քրմ.15) կողմից: Այս հոդվածը արդեն գրվել էր, երբ մեզ հայտնի դարձավ, որ բնագրերը մեզանից առաջ արդեն առաջարկվել էր Ջ. Գիրբալը (SMEA XLVI/1, 2004, 25-26):
21. Մեծը ընդունում ենք օրոտսի իրաւ-ի նույնացումը LUGÁL-տառի «բազավորություն, բազավորում» գաղափարագրի հետ (տե՛ս ԿՄԿՆ, 449) և նախընտրում օրոտսի «բազավորում» բարձրացումը «արդարություն» նշանակությանը, որը առաջարկել է Ջ. Գիրբալը՝ նույնացնելով «օր-արձատր իր իսկ կողմից վերձանված խուռիքին օր- «հավասար» արձատրի հետ: Վերալուծելով լատիներենում *aequus* բառի «հավասար» և «արդար» իմաստները՝ նա սրբարտերին «օր- արձատրի ևս վերագրում է «արդար» նշանակությունը (С. Girbal, SMEA XLVI/1, 2004, 26): Պետք է, սակայն, նշել, որ տեղատեղ խառնում է հող մշակելու, այգի տնկելու մասին՝ արտորհներ, որոնք, ամշուշտ, պետք է առաջացնեն ժողովրդի գոծունակությանը արքայի բազավորումով, բայց անմիջականորեն չեն առնչվում արդարության հետ:
22. Միջին սեռի բայերին համապատասխանում են ռուսերենի –ся անդրադարձ մասնիկով բայերը, *piš/zad=ia=* «радоваться», *hāš=ia=* «прислушаться», *hāt=ia=* «взмолиться», *kuš=ia=* «добратся»:
23. Այս համատեղատեղ, սակայն, այնքան էլ պարզ չէ – ճայնավորի մեթոդաբանական սպասված –ia-ի փոխարեն *ku=šə-ar-ši-(i-)-bi* (*kušar=ia=be*) ձևում (ԿՄԿՆ 241 F₂₁), որին վերագրվում է «փախչել, փրկվել» միջին սեռի բայիմաստը:
24. B. André-Salvini –M. Salvini, The Bilingual Stele of Rusa I from Movzra, SMEA XLIV/1, 2002, 23.
25. С. Girbal, Selbständige Pronomina der ersten Person Singular im Urartäischen, *Kulturgeschichte. Altorientalistische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag*, Saarbrücken, 2001, 143: Հմմ. խուռիքին համապատասխան դերանվան սեռական, տրական և այլ թեր հոլովների IV- հիմքը (*šə=we, šə=wa, šə=da, šə=ra*), ի տարբերություն բացարձակ և երգատիվ հոլովների *iš/b'-hə* (*iš=te, iš=šš*), տե՛ս, I. M. Diakonoff, *HuU*, 107; М. Л. Ханжков, XV, 79; I. Wegner, Die selbständigen Personalpronomina des Hurritischen, SMEA XXIX, 1992, 235.
26. Այլ կերպ է բարձրանում այս բառակազմակերպությունը Ն. Հաբերյունյանը՝ «на долгие(?) годы» (ԿՄԿՆ, 291).

27. M. Salvini, La bilingue urarteo-assira di Rusa I, *Tra lo Zagros e l'Urmia. Ricerche storiche ed archeologiche nell'Azerbaigian Iraniano* (P. E. Pecorella, M. Salvini et al.), Roma, 1984, 85-86.
28. V. André-Salvini- M. Salvini, *SMEA XLIV/1*, 2002, 23.
29. И. М. Дьяконов, Заметки по урартской эпиграфике, *Эпиграфика Востока IV*, 1951, 110; Г. А. Меликишвили, *УКН*, 325; Н.В. Арутюнян, *КУКН*, 290, 294.
30. Sh'u W. von Soden, *AHw*, 955:
31. 𐎧𐎢𐎽𐎢𐎠𐎥, 955:
32. 𐎧𐎢𐎽𐎢𐎠𐎥, 955:
33. 𐎧𐎢𐎽𐎢𐎠𐎥, 976:
34. Այս քարգնանությունը թելադրված է արքայերեն (ասորերեն) սեղ «bu dūzbuḫi» ձևով:
35. Ю. С. Маслов, К основным сопоставительной аспектологии, *Вопросы сопоставительной аспектологии* (под ред. И. П. Ивановой, Ю. С. Маслова и др.), Л., 1978, 13.
36. Լեանաւորիկ երկտյրի հանդիպում ենք աֆրեկյան լանդումս լեզվում, հմմ. Сумбатова Н. Р., Глагольная система в языке ландума, *Основы африканского языковедения. Глагол* (под ред. В.А. Виноградова, И. Н. Топорова), М., 2003, 333.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ՊՐՀ Պատմա-քանասիրական ինստիտուտ, Երևան:
 ԱՄՆԷՇ Արեւազոր և Աֆրեկ Արևելյի երկրներ և ժողովուրդներ, Երևան:
 КУКН Н. В. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001.
 УКН Г. А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960.
 ХУ Хурритский и урартский языки, Ереван, 1985.
 AHw W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, II, Wiesbaden, 1972
 Hchl P. W. König, *Handbuch der chaldäischen Inschriften*, I-II, Graz, 1955, 1957.
 HuU I. M. Diakonoff, *Hurritisch und Urartäisch*, München, 1971
 SMEA *Studi Micenei ed Egeo-anatolici*, Roma.

ՆԻԿՈՒՍ ԿՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՈՒՐԱՐՏԵՐԵՆ ԻՏԵԴԻ ԲԱՌԻ ԱՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Չմայած այս քաղը *iš-te-di iš-ti-di* և *iš-ti-e-di* տարբերություններով հաճախ հիշատակվում է ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում, այնուամենայնիվ նրա նշանակության բացահայտումը առայժմ չարժանացրել է մնալ ուրարտերենի բառարաչարի ուսումնասիրության պարզեմատիկ խնդիրների շարքում:

Իրարամերձ են *ištedi* բառիմաստի մասին մասնագիտական գրականության մեջ արտահայտված կարծիքները: Ուրարտական դիվանի հեղինակ Գ.Ա. Մելիքիչվիլին, օրինակ, Ռուսա I-ի Թոփուզավայի երկրեզվյան արձանագրության փաստական նյութի հիման վրա ուրարտական տեքստի *ištedi*-ն համարել է ասորեստամյան զուգահեռ հատվածի *eršbu(m)* «մտնել», «մտք գործել» բայի համապատասխանությունը¹: Իսկ ուրարտական մյուս դիվանի հեղինակ Զ.Վ. Բյոնիզը կատարյալ վարանումների մեջ Մարդուրյան տարեգրության հատվածներից մեկում *ištedi*-ի համար հիմնականում առաջարկել է *eileeds* «հապճեպ», «չտապ» բարձրագույնը, իսկ նրան նրան ծանոթագրության մեջ նաև չի բացառում սովյալ դեպքում ինչ-որ բայ լինելու կամ *ištini* բառի հետ աղերսներ տեսնելու հնարավորությունը²: Ի դեպ, *ištedi-ištedi-ištini* համադրությունը՝ հարկ նրան հիմնավորմամբ և համարյա կատարյալ համոզմունքով ժամանակին ընդունել է տողերիս հեղինակը³:

Իսկ վերջերս, Գ.Ա. Մելիքիչվիլիի մեծան կրկին դիմելով Թոփուզավայի երկրեզվյան արձանագրության ուրարտա-ասորեստամյան տեքստերի համապատասխան հատվածներին, ուրարտերեն *ištedi*-ն այս անգամ փորձել է արդեն նույնացնել ասորեստամյան *anaku* «ես» անձնական դերանվան հետ *h* իր. Գիլբրալը⁴: Ըստ որում *ištedi-anaku* այս նորովի համադրությունը, առանց փոքրիչառն լրրոջ հիմնավորման ընդունելի են համարում նաև Բ. Անդրե-Սալվիին, Մ. Սալվիին և Ե. Գրեկյանը⁵:

Զմեարկվող հարցի ուսումնասիրությանը նվիրված սույն հակիրճ մաթաբանից հետո առայժմ ընթերցողի ուշադրությանը հարևանցիորեն ներկայացնենք թերևս այն ակնառու փաստերը, որոնք կազմած են նույնիսկ առաջին հայացքից հեղքելու *ištedi* բառի իմաստավորմանը անհարկի վերագրված *eršbu(m)* և *anaku* տեսակետները: Այսպես, Գ.Ա. Մե-

լիքիչվիլիի օժեճ-երեօ(m) համադրության պարագայում այժի է զարմում այն վաստը, որ ասորեստանյան Երեօ(m)-ը բայ է, այնինչ նրա հետ համադրվող օժեճ-ն քերականորեն ամենևին չունի բայական ձևավորում: Այնուհետև, օժեճ-ի համար Ե.Վ. Քյունիգի առաջարկած «նապճնաթ», «շտապ», հիմնական բարգձմանությունը բնավ արդարացում չի գտնում ուրարտական համապատասխան տեքստերում:

Ինչ վերաբերում է օժեճ-ին վերագրված Խր. Գիրբալի և նրա համախոհների օժեճ-անու համադրությանը, ապա դրա համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է հերքել գիտության մեջ վաղուց ի վեր համատարած ճանաչում գտած ուրարտա-հայկական լեճե-ն ստուգաբանությունը կամ էլ, քերև, ինչ-որ ձևով հաստատել օժեճ-լեճե իր համանիշների առկայությունը: Ի դեպ, այստեղ այլևս չենք ասում այն մասին, որ Թոփուգավայի նրկլեզվյան արձանագրության անու «նա» եզակի թվի I դեմքի անձնական դերանունը, ինչպես դա կտեսնենք ստորև, ավելի շուտ առնչվում է նախորդ նախադասության Երեօ բայի (Երեօ անու «նա նա»), բայց ոչ նրան հաջորդող տխտղասաչարի հետ, որում ոչ թե ուրարտական արքան ինքն է անձամբ անհամեստաբար հանդես գալիս I դեմքով, այլ նրան ներկայացնում է քերև գրագիրը III դեմքով:

Մասնակի հապաղումով մենք դեռևս հանգամանորեն կանդադանանք ուրարտական արքաների տխտղասաչարի առանձնահատկություններին: Մակայն նպատակահարմար ենք գտնում հարցի քննարկման ժամանակ առկա նյութը ընթերցողին ըստ ամենայնի տեսանելի դարձնելու նպատակով առայժմ ցուցադրել ուրարտական արձանագրությունների այն բոլոր հատվածները, որոնցում հիշատակվում է մեզ հետաքրքրող օժեճ բառը:

1. ^{MS}Sar₂-du-ri-i-š[e a]-li-e iš-ti-e-d[i] uš-ta-di ^{KUR}Ma-na-i-d[i] ^{KUR}e-ba-a-ni ǰa-ú-b[i]⁹
2. ǰa-šl-al-me-e DINGIR^{MS} za-tú-me ǰa-a-ri-e iš-te-e-di uš-ta-a-d[i] ^{KUR}Pu-lu-a-di-e-di⁷
3. ǰa-šl-al-me DINGIR^{MS} za-tú-me KASK[AL] iš-te-di uš-ta-di ^{KUR}Qu-ma-ǰa-ǰa-li-ni-e e-ba-ni-e-di⁸
4. ^{MS}Sar₂-du-ri-še a-li iš-ti-di ul-ǰu-di ^{URU}Me-li-թե-a-ni qa-ab-qa-ru-li-ni...⁹
5. ...[UD^M]¹⁰ KUR-ni-[e-di] iš-te-ji ^{MS}Ru-sa-ni ⁴ǰal-di-e-[i] ^{L0}ER]UM ^{L0}si-e mu-šl ^{L0}ÚKU^{MS} ւ-ե...¹⁰
 Հմմտ. ⁶ǰal-di-ni-ni uš-ma-šl-i-ni ^{MS}Ar-giš-ti-ni ^{MS}Ru-sa-a-ǰi [LUGÁL] DAN.NU LUGÁL ^{KUR}Bi-a-na-ú-e ⁴ǰal-di-e-i ^{L0}bu-ra-n(i) ^{L0}si-e mu-ú-šl ^{L0}ÚKU^{MS}...¹¹
6. ⁴ǰal-di-ni-ni al-su-i-šl-ni iš-te-di ^{MS}Ar-giš-ti-ni ^{MS}Ru-sa-a-ǰi LUGÁL DAN.NU LUGÁL ^{KUR}Bi-a-na-a-ú-e a-lu-si ^{URU}Tu-uš-pa-a UR[U]¹²

7. [⁶Hal]-di-e e-ú-ri-<e> [i-n]i ^{NA4}pu-lu-ú-si [⁷R]u-sa-še ^{8d}Sar₇-du-ri-ki-ni-
[še ku-g]u-ú-ni ul-gu-ši-ja-ni e-di-[ni iš-t]e-di ⁹Ru-sa-ni ¹⁰Sar₇-du-ri-[hi
⁶Hal]-di-e-i ¹¹E[RUM]...¹³
8. ⁶Hal-di-ni-ni al-su-i-ši-ni EN-si-ni-ni iš-te-di ⁹Ru-sa-ni ¹⁰E-ri-me-na-ki
⁶Hal-di-e-i ¹¹ERUM...¹⁴

Իսկ այժմ արդեն անդրադարձալով արարտական արձանագրությունների ինժե՛ր պաշտոնակա՛ղ վերոհիշյալ տեքստերին, հարցի լուծման տեսանկյունից մեր ոչապրոթյունը իրենց վրա ակամայից համատարբն սենժոմ են 5,6,7,8-րդ տեքստերը, այդ թվում Թովուզավայի արձանագրության մեզ հետաքրքրող հատվածը, որոնցում ամենուրից կամրո՛ղես է գալիս արքայական տիրոջսաշարը: Ուտի կարծում ենք, որ վերջիններիս առանձնահատկությունների քաջահայտումը կարող է հարկ եղած չափով լայս սիռել մաև խնդրո առարկա ինժե՛ր քառխմատի քաջահայտումն վրա: Ըստ որում նպատակահարմար ենք գտնում առայժմ դիմել արարտական այլ, թերևս ինժե՛ր քառը չապրոնակալող, մի շարք արձանագրությունների տիրոջսաշարերին ընդհանրապես:

1. ... ^{URU}Ardinidi nunabe ¹²Išpūinini ¹³Sarduriehe LUGÁL DAN.NU LUGÁL ^{KUR}šuraue LUGÁL ^{KUR}Bisinaue alusi ^{URU}Tušpa URU (KYKH, 30, տյարստ. տեքստ, տողեր 17-19):
2. ⁶Haldie eurie ⁷Išpūiniše ^{8d}Sarduriehiniše ⁹Menuaše ¹⁰Išpūinihiniše ⁶Haldiei susi iidištuni ⁶Haldinini ušmašini ⁷Išpūinini ^{8d}Sarduriehe LUGÁL DAN.NU LUGÁL alsuini LUGÁL ^{KUR}Bisinaue alusi ^{URU}Tušpa URU teruni ardiše (KYKH, 36, I, տողեր 1-3, II, տողեր 1-3):
3. ⁶Haldinini ušmašini ⁹Menuaše ¹⁰Išpūinihiniše ini berzodibiduni zaduni ... É.GAL iidištuni ... ⁶Haldinini alsuini ⁹Menuani ¹⁰Išpūinie (?) LUGÁL DAN.NU LUGÁL alsuini LUGÁL ^{KUR}Bisinaue alusi ^{URU}Tušpa URU (KYKH, 46, տողեր 1-14):
4. ⁶Haldinini ušmašini ⁹Menuaše ¹⁰Išpūinihiniše ini pili aguni ... ⁶Haldinini alsuini ⁹Meinuani LUGÁL DAN.NU LUGÁL alsuini LUGÁL ^{KUR}Bisinae alusi ^{URU}Tušpae URU (KYKH, 60, տողեր 1-6, 61, տողեր 1-6, 62, տողեր 1-6):
5. ⁶Haldinini ušmašini ... ⁹Menuaše ¹⁰Išpūinihiniše ini pulusi kuguni ... ⁹Meinuani ¹⁰Išpūiniehi LUGÁL DAN.NU LUGÁL alsuini LUGÁL ^{KUR}Bisinae alusi ^{URU}Tušpa URU (KYKH, 75, տողեր 1-14):
6. ⁶Haldinini ušmašini ⁹Menuaše ¹⁰Išpūinihiniše ini pili aguni ... kušuni pari ^{URU}Uš[...jini ⁶Haldinini alsuini ⁹Menuani ¹⁰Išpūiniehe LUGÁL tarae LUGÁL alsuini LUGÁL ^{KUR}Bisinae alusi ^{URU}Tušpae patarie (KYKH, 76, տողեր 1-12):

7. ⁶Halde curie ini É ⁹Menuaše ¹⁰İspuinihiniše kidištuni ... e'a É.GAL kidištuni teruni ⁶Haldi URU tini ⁶Haldinini alsušini ¹⁰Meinuani LUGÁL DAN.NU LUGÁL ^{KUR}Biainaue alusi ^{URU}Tušpa URU (KYKH, 83, տողեր 1-10):
8. ⁶Haldie curie ini ^{NAA}polusi ¹⁰Sarduriše ¹⁰Argištihiniše kuguni ⁶Haldinini alsušini ¹⁰Sardurini ¹⁰Argištiehi LUGÁL DAN.NU LUGÁL alsuni LUGÁL ^{KUR}šuraue LUGÁL ^{KUR}Biainaue LUGÁL LUGÁL ^{MS}-ue alusie ^{URU}Tušpae URU (KYKH, 242AII + AI, տողեր 1-8):

Ինչպես հստակ երևում է, քերված օրինակներում տիտղոսաշարին նախորդող *nurabe* անանցողական է կիճիտուն, *zaduni*, *aguni*, *kuguni*, *kufuni* անցողական քայերը օրինաչափորեն արտահայտված են անցյալ կատարյալ ժամանակի եզակի քվի III դեմքով: Ի դեպ ցիտված տեքստերը ամենևին կասկած չեն հարուցում, որ նրանց հաջորդող տիտղոսաշարը ևս հանդես է գալիս III դեմքով: Մի խոսքով, ուրարտական տիտղոսաշարը արձանագրություններում երբեք չի ներկայացվում անձամբ արքաների անունից՝ լեճե «ես» անձնական դերանունով և քայի I դեմքով: Հետևաբար, Խր. Գիքրալի և նրա համախոհների առաջարկված *anaku* «ես» եզակի քվի I դեմքի անձնական դերանունը ամենևին չի ներդաշնակում III դեմքով արտահայտված տիտղոսաշարին:

Նույնը պետք է ածել մեզ հետաքրքրող վերոհիշյալ *ištedi* բառը պարունակող տեքստերի և նրանց հաջորդող արքայական տիտղոսաշարի մասին, որտեղից 7-րդ օրինակում տիտղոսաշարին նախորդող տեքստը ևս պարունակում է անցյալ կատարյալ ժամանակի եզակի քվի 3-րդ դեմքի *kuguni* քայր: Իսկ եթե տիտղոսաշարը ներկայացվում է ոչ թե անձամբ բազավորի, այլ, քերև, ուրարտական գրագրի կողմից, ապա մոփոզավայի երկրեզվյան արձանագրության ոչ ասորեստանյան տեքստի եզակի քվի I դեմքի *anaku* «ես» անձնական դերանունը հնարավոր է վերագրել III դեմքով արտահայտված արքայական տիտղոսաշարին, ոչ էլ ուրարտական գուգահեռ տեքստի *ištedi*-ն, որը անհարկի վերջերս հարմարեցվում է *anaku*-ին:

Մյուս կողմից, մի՞թե հիմարևելյան այլ երկրների արքաների տիտղոսաշարերը ևս արձանագրություններում ներկայացված են հենց իրենց՝ թագավորների անունից I դեմքով, ինչպես համիրավի վերագրում է դա ուրարտական արքաներին Խր. Գիքրալը: Լիարժեք պատկերացում կազմելու համար քերենք, քերև, հատվածաբար որոշ օրինակներ հարևան Ասորեստանի արքաների տիտղոսաշարերից:

1. Ադադներարի I - Ադադներարին՝ պայծառ իշխանը, հերոսը, աստվածների փոխանորդը, քաղաքների հիմնողը, բնաջջջողը հզոր ցեղերի՝ կասսիտների, կուտիների, լուլուբեյների, շուբարեյցիների..., ու-

մատակ տվողը երկրների՝ Լուբուից և Ռապիկոսից մինչև Էլուխառ... (ABNIIY, 1).

2. Թուկուլտի-Նիմուրտա I - Թուկուլտի-Նիմուրտան արքա է տիեզերքի, արքա Ասորեստանի, արքա աշխարհի չորս կողմերի, արև բոլոր ժողովուրդների, արքա ուժեղ, արքա Կարդուցիաչի, արքա Շումերի և Ակկադի, արքա Վերին և Ներքին ծովերի, արքա լեռների և լայնատարած տափաստանների, արքա շարարեյցիների, կուտիների և Նաիրի երկրների... (ABNIIY, 3, նմնտ. ABNIIY, 5, 7).

3. Թիզլարայասար I - Թուկուլտի-ապալ-Էշարդան այր է իսիզախ, բացողը լեռնային ուղիների, տապալողը անհնազանդների, ցած գլուղող բոլոր պարծենկոտների... (ABNIIY, 10, II, 85).

Մի խոսքով, ինչպես դա հետակ երևում է ցիտված տեքստերից, ասորեստանյան արձանագրություններում ևս արքայական տիտղոսաչաբը սովորաբար արտահայտվում է կամ III դեմքով, կամ էլ, քերևա, անդեմ, սակայն բոլոր դեպքերում քնավ ոչ I դեմքով, ինչպես Թուկուզավայի երկլեզվյան արձանագրության ասորեստանյան տեքստում I դեմքի anaku-ես անձնական դերանունը Նր. Գիլդարը քննազրույցի կցում է արքայական տիտղոսաչարին և ուրարտական զուգահեռ տեքստի isedi-ն արհեստականորեն նույնացնելով նրա հետ՝ շինծու տպավորություն բողմում, թե իբր ուրարտական արքան ինքն է անհամեմատաբար պայտրել իր տիտղոսաչաբը:

Մյուս կողմից, քառ անձնայնի ակնեթև է, որ ուրարտական բազավորների տիտղոսաչարերում, ինչպես հայտանի է վերոհիշյալ փաստերից, մախադատության ենթակնան արտահայտվում է բացարձակ հողովով, իսկ ստորոգյալը սովորաբար աղվում, սակայն գիտակցվում է: Անդ որում բացարձակ հողովի ենթակայով մյուս իդեմտիկ մախադատություններում ստորոգյալը, որպես կանոն, արտահայտվում է անցյալ կատարյալ ժամանակի եզակի բվի 3-րդ դեմքով. օրինակ՝ *Menuani *Ispuiniehe iu^{LO}ateini esi nahabe^{KUR}Satiruni durbac manu... (KYKH, 148, տողեր 6-8), ...uštabe *Menuani *Ispuiniehe (KYKH, 148, տող 13), ...uluštabe *Haldini (KYKH, 148, տող 23), ... uštabi *Argišṭini *Menuašhi *Haldini uluštabi (KYKH, 174A2, տողեր 8-9), ...uštabi *Sardurini *Argišṭiehi (KYKH, 241E, տողեր 39-40. 244, տող 5) և այլն:

Բերված իդեմտիկ փաստերը վկայում են, որ բացարձակ հողովի ենթակայով ուրարտական տիտղոսաչարերում աղված ստորոգյալները նույնպես ենթադրվում են հենց 3-րդ դեմքով: Հետևաբար, այս փաստերը հաստատում են, որ Թուկուզավայի երկլեզվյան արձանագրության I դեմքի անձնական դերանունը առնչվում է ոչ թե տեքստի շարունակության 3-րդ դեմքով արտահայտված արքայական տիտղոսաչարի, այլ I դեմքի անձնական դերանվանը մախորդող ԵՐԵՍ «մտա» բայի հետ:

Այնուհետև, համըստից է, որ ոչ ասորեստանյան քաղաքացիների տիրոջ աստիճանը են սկսվում I դեմքի *anaku*-ն անձնական դերանվանք, ոչ էլ որարտական այբանների տիրոջ աստիճանը՝ *ieše*-ն I դեմքի անձնական դերանվանք: Ուստի, ըստ ամենայնի մտացածին է ինչպես *Թուրքազա*ի որարտ-ասորեստանյան երկրագրության արձանագրության ասորեստանյան տեքստի *anaku*-ի վերագրումը տիրոջ աստիճան, այնպես էլ նրա նույնացումը որարտական տեքստերի *ištedi*-ի հետ:

Եվ, այսպես, վերոհիշյալ շարադրանքից ակնհայտ է, որ աստիճանական համադրություններից ոչ *erēbu-ištedi*-ն է արդարացումս իրեն տեքստում, ոչ էլ *anaku-ištedi*-ն: Այդ դեպքում, ի վերջո, անդրադառնալով *ištedi-ištin* համադրությանը ևս, որը, ինչպես այդ մասին նշվեց վերևում, աստիճանություն տալով հանդերձ «շտապ», «հապտապ» բարձրանությունը, այնուամենայնիվ, մասնագիտական գրականության մեջ խիստ թեականորեն ակնարկել է Ֆ.Վ. Բյունիզը և այս կամ այն աստիճանի վստահությամբ հիմնավորել տողերիս հեղինակը:

Ի դեպ, ի տարբերություն *ištedi-erēbu* և *ištedi-anaku* սրատեսական և չիմնավորված համադրությունների, *ištedi-ištin* մեկնաբանությունը աստիճան հերթին շահեկան է հենց նրանով, որ ունի ըստ ամենայնի ակնատու ստուգաբանական հիմք, քանի որ նրանք երկուսն էլ ծագում են միևնույն *išt-* արմատից: Այնուհետև հատկանշական է, որ *ištedi* բառի *iš-te-di*, *iš-ti-di* և *iš-ti-e-di* տարբերակները, մասնավորապես նրանցից վերջինը, ակնառաջ հղում են այն մտքին, որ այդ բառը, ամենայն հավանականությամբ, արտաստիճան է ուղևորական *-di*, *-idi*, *edi* հոլովածով: Այդ դեպքում նրա քաղաքական հոլովը բնականաբար պետք է լինի *ištin*-ն, որը որարտական սեպագրում հիշատակվում է բավական հաճախ, ժամանակին իրավամբ համադրվել է գրաբարյան «աստ»-ի հետ և նշանակում է «այստեղ»¹⁵: Եվ, այդ դեպքում տեղի է ունենում քաղաքական հոլովի *-ni* վերջավորության կորուստ (հմտ. ^{KUR}*ebani* և ^{KUR}*ebani-edi*), սակայն նմանօրինակ տարբերակ ուղևորական հոլովածուի շատ ավելի հաճախ հանդիպում է այլ դեպքերում՝ ⁶*Haldini* և ⁶*Haldi-edi*, ^{KUR}*Manani* և ^{KUR}*Mana-idi*, ^{KUR}*Buštuni* և ^{KUR}*Buštu-edi*: Երկրորդ աստիճանից, *ištedi* բառին մեք տալիս ենք «դեպի այստեղ», «այս կողմը»¹⁶ բարձրանությունը: Ի դեպ հատկանշական է, որ ուղևորական *-(e)di* հոլովածուի ֆունկցիոնալ նշանակությամբ որարտերենում հաճախ համընկնում է տղական *-e* հոլովածուին: Հմտ. ⁶*Haldi-edi EN-di* և ⁶*Haldie euri-e*: Եվ, վերջապես, ըստ ամենայնի ակնհայտ է, որ *ištin* բառից են վաստողն սերում ոչ միայն խնդրո աստիճան եզակի ուղևորական հոլովածուի *ištedi*-ն, այլև եզակի քաղաքականի *ištin*-ն և հոգնակի տեղական հոլովի *ištiniaši*-ն:

Վերջ թվարկված *ištedi-ištedi-ištid*-ն թվով 8 տեքստերից աստիճանում (*ištedi* ... ^{KUR}*Mana-idi*), երկրորդում (*ištedi* ... ^{KUR}*Puluadi-edi*), երրոր-

դում (istedi ... ^{KUR}ebani-edi) տալավորություն է քողում, թե istedi-istedi-istedi ուղևորական հողվածք բոլոր դիպքերում կարծես ներդաշնակում է ^{KUR}Mansidi, ^{KUR}Pulwadiedi և ^{KUR}ebaniededi միևնույն հողվածներին: Այդ տեսակետից մենք նաև կարող ենք մտաբերել, որ հիշատակված 4-րդ օրինակում ևս (istedi alhudi) երևի istedi-ի հետ ներդաշնակված է մեկ ալիսի ուղևորական հողվածք: Ի դեպ, ալիսի-ի մեջ բայ տեսնելու ձգտումը, որը ժամանակին փորձել են Գ.Ա. Մելիքիչվիլին և Զ.Լ. Զյունիզը¹⁷, քերականորեն աճեցնելին արդարացված չէ: Մյուս կողմից, տվյալ մախադատության ստորոգյալը (բայը), ակնհերևարար, գագարսու-ն է:

Այնուհետև Թուփուգավայի արձանագրության խնդրո առարկա ի-դենտիկ տեքստերի բարձրամտության մեջ, չզիտես ինչու, խաչատ անտեսված է աճսի բայի առկայությունը ուրարտական հատվածում: Ուստի շահմանկամ արշավանքից հետո ուրարտական բազավորի մտաքր Բիայնիի փաստորեն սովորաբար մատուցվել է տակ ան KUR-ia erubu anaku «երկիրն-ին մտա ես» աստիճանային տեքստի հիման վրա, քանի որ erubu-ի համադրումը ուրարտական istedi-ի հետ ոչնչով էլ իմաստավորված չէ: Դեռ աճելին, եթե մախադատության ստորոգյալի կարծեցյալ բացակայությունը ուրարտական տեքստում ձգտվել է քերևա մասամբ փոխհատուցել ոչ բայական ձևավորում մենքող ուրարտական istedi-ի ենթադրական համադրությամբ աստիճանային erubu-ի հետ, ապա իր. Գիրքալին այդ բացը ընդհանրապես չի անհամզտագրել, քանի որ ուրարտական միևնույն istedi-ն այս անգամ մա անհաջող փորձել է համադրել աստիճանային erubu-ին առնչվող anaku-ի հետ:

Ի դեպ այժմ կրկին անդադարադադար Թուփուգավայի երկրեզվյան արձանագրության մեզ հետաքրքրող ուրարտական հատվածի աճսի բային, հատկանշական է, որ յնայած ուրարտական արձանագրություններում փաղոց ի վեր հիշատակվում է այն աճսու, աճսու(e), ինչպես մեկ աճսու պակասավոր, տարբերություններով, այնուամենայնիվ առաջին մասնագիտական զոնակնության մեջ յունի փոքրիչատե համոզիչ մեկնաբանություն: Մի դեպում մրա տակ ենթադրվել է «կատարել», «կարգավորել», «հետևել»¹⁸ խմատները, իսկ մյուս դեպում խորխորյան տարբերության աճսու պակասավոր տարբերակը նույնիսկ չի դիտարկվել որպես բայ, ուստի ենթադրաբար բարձրամակ է մերթ «մանա»¹⁹, մերթ էլ «շնորհիվ»²⁰:

Սակայն հարցի համակարգումի քննարկումը վկայում է, որ Թուփուգավայի երկրեզվյան արձանագրության աստիճանային տեքստի erubu anaku-ի տակ, ակնհերևարար, պետք է տեսնել նեց ուրարտական իդենտիկ հատվածի աճսի բայի համապատասխանությունը՝ «մտնել», «ներխուժել» իմաստներով: Ըստ որում կարծում ենք, որ դրա ըստ անմայնի համոզիչ ապացույցը հանդիսանում են խորխորյան տարբերու-

յան երկու իղն՝ տիկ հատվածները՝ այդ քայի ձևն պակասավոր տարբերություններով: Ուստի ստորև մատուցում ենք Թուփուզավայի արձանագրության ուրարտական և Խորխորյան տարեգրության իղն՝ տիկ հատվածները:

1) ...a-ru-ú-[bi ^{LC}UKU^{MES}] ^{URU}Ar-di-ni-ni a-ru-ni áš-du-[bi UD]^{MES}
KUR-ni-[ú-ki]... (KYKH, 387, ուրարտ. տեքստ, տողեր 22-24):

... Կատարեցի ժողովրդի (համար) Արդինի քաղաքի տոնախմբություն, մտա (այդ) օրը երկիրն-իմ...

2) ^MAr-[gi]-i-ú-ti-i-še ^MMe-nu-a-hi-ni-še a-li-e ^{KUR}Aš-[šar ^{LC}A.SI]^{MES}.
ši-e ^{KUR}e-ba-ni-[ú]-ki áš-du (KYKH, 173, II, տողեր 55-57, III, սող 1):

Արգիշտին, Մեմուայի որդին, ասում է Ասորեստանի գործը երկիրն-իմ ներխուժեց:

3) ^MAr-[gi]-i-ú-ti-še a-li-e ^E.GAL^{MES} xi-du-ú-li... ^{KUR}Aš-šar ^{LC}ú-ra-di-i-e ^{KUR}e-[ba]-ni-ú-ki áš-du... (KYKH, 173, III, տողեր 23-25):

Արգիշտին ասում է. ամբողջեր կառուցեցի ... Ասորեստանի գործը երկիրն-իմ ներխուժեց:

Ինչպես հստակ երևում է, այստեղ Թուփուզավայի երկրեզվյան արձանագրության ուրարտական տարբերակի KUR-ni-[e-di] նախնին մասնակի անհաջող վերակազմումը Խորխորյան տարեգրության իղն՝ տիկ տեքստերի հիման վրա մենք ճշգրտել ենք KUR-ni-[ú-ki] ձևով: Դա ըստ ամենայնի ներդաշնակում է նաև Թուփուզավայի արձանագրության ասորեստանյան իղն՝ տիկ հատվածի KUR-ia ընթերցմանը: Այնուհետև, Խորխորյան տարեգրության գիտված հատվածներում ասորեստանյան գործը մի դեպքում արտահայտված է գաղափարագիր ^{LC}A.SI^{MES}, իսկ մյուս դեպքում՝ վանկագիր ուրարտական ^{LC}šuradie տարբերակներով: Եվ, վերջապես, Խորխորյան տարեգրության մեջ երկու դեպքում էլ առկա է áš(ú)- անցողական քայի ձևն պակասավոր տարբերակը, որում, ի տարբերություն Թուփուզավայի արձանագրության եզակի I դեմքի bi տուժած ցուցիչի, պարզապես տված է (սակայն նմադրվում է) այս անգամ արդեն եզակի III դեմքի ու ցուցիչը:

Ելնելով վերը քվարկված և քննարկված ակնառու փաստարկներին, նպատակահարմար ենք գտնում ստորև մատուցելու Ռուսա I-ի Թուփուզավայի երկրեզվյան արձանագրության ուրարտական և ասորեստանյան տեքստերի խմբի առարկա իղն՝ տիկ հատվածների մասամբ վերանայված գիտական տառադարձումը և թարգմանությունը: Այստեղ, բացի išedi քառից, էական նշանակություն ունի նաև ուրարտական áš(ú)- անցողական քայի նորագույն թարգմանությունը, որը, սակայն, մոտ ապագայում քննականաբար մեր առանձին հետազոտության առարկա կարող է լինել:

Թովուզավայի երկեզվյան արծամագրության ուրարտական հատվածը

...a-ru-ú-[bi ^{LU}ÚKU^{MES}] ^{URU}Ar-di-ni-ni a-šu-ni á-du-[bi UD]^M
KUR-mi-[ú-ki] iš-te-di ^MRu-sa-ni ⁶Hal-di-e-[i ^{LU}ERJUM ^{LC}si-e mu-ši
^{LU}ÚKU^{MES}-ú-e ⁴Hal-di-[ni-ni b]a-ú-ši-ni za-še-e gu-nu-ú-še ú-i gu-nu-ú-[še
NU d]i-ra-si-ia-bi (KYKH, 387, ուրարտ. տեքստ, տողեր 22-27)

...Կատարեցի ժողովրդի (համար) Արդինի քաղաքի տոնախմբույթում: Մտա (այդ) օրը երկիրն-իմ: Այստեղ Ռուսան Խալդի աստծո ծառան է, հովվապետը հավատարիմ՝ ժողովրդի, (որը) Խալդի աստծո պատվիրանով (և) մարտական ուժով ճակատամարտից չի վախեցել:

Նայմ արծամագրության ասորեստանյան իդիմտիկ հատվածը
... [EZEN a]-na ^{LU}ÚKU^{MES} ina ŠA ^{URU}Mu-ša-šir á-[ku]-un [i]-na ú-bi UD^M ana KUR-ia e-ru-bu ana-ku ^MRu-[sa-a ^{LU}ERJUM á ⁴Hal-di-a
^{LU}SIPA ki-e-nu [á ^{LU}ÚKU^{MES} ina] GISKIM ⁶Hal-di-a li-tú ZAB^{MES}-ni la a-d[i]-r[u tó-g]u-un-tú (KYKH, 387, ասորեստ. տեքստ, տողեր 22-26)

...Տոնախմբություն ժողովրդի (համար) Ֆերսում Մուսասիր քաղաքի կատարեցի: Այդ օրը երկիրն-իմ մտա ես: Ռուսան ծառան է Խալդի աստծո, հովվապետը հավատարիմ՝ ժողովրդի, (որը) օգնությամբ Խալդի աստծո (և) ուժով մարտական չի վախեցել ճակատամարտից:

Այսպիսով, եթե նկատի ունենանք, որ ուրարտական տեքստի arubi-ն ասորեստանյան իդիմտիկ հատվածի áku-ni-ն է, ^{URU}Ardini-ն՝ ^{URU}Mušašir-ը, ášdubi-ն՝ erubu anaku-ն, KUR-niuki-ն՝ KUR-ia-ն, ^{LU}sie-ն՝ ^{LU}SIPA-ն, muši-ն՝ kienu-ն, zaše-ն՝ litu-ն, gunuše-ն՝ tuquntu-ն, NU dirasijabi-ն՝ la adiru-ն, ⁶Haladinini baširini-ին փոխարինում է GISKIM ⁶Haldia-ն, ապա ակնհեր է, որ ասորեստանյան հատվածը փոստորեն համարյա լիովին հանդիսանում է ուրարտական տեքստի ճշգրիտ բարդ-մանությունը: Ուրարտական տեքստում ստակ ձևակամորեն բացակայում է ասորեստանյան anaku-ի ուրարտական iéše համապատասխանությունը, քանի որ ուրարտական ášdubi-ն, առանց iéše-ի և, ինքնին erubu anaku է նշանակում: Ի դեպ, ըստ ամենայնի ակնառու է, որ եթե anaku-ն - քայքայի հետ ասորեստանյան տեքստում հիշատակվում է նույնի, ապա iéše-ն ուրարտական հատվածում՝ երբեք: Սի խոսքով, ասորեստանյան տեքստում ստակ անտեղիվ է ուրարտական իդիմտիկ հատվածի խնդրո առարկա ištēdi-այստեղը, որը ášdubi KUR-niuki-ի հետ միասին ազդարարում է ուրարտական արքայի համդիսավոր մուտքը իայրենիք՝ հաղթական արշավանքից հետո:

Հողվածի վերջում, քնականաբար, նպատակահարմար ենք գտնում խնդրո առարկա ištēdi-ištēdi-ištēdi-ի համար առաջարկված «(դեպի) այստեղ» բառիմաստը, քացի Թովուզավայի արծամագրությունից, տեղադրել նաև ուրարտական մյուս սեպագրերում:

1. Սարդուրին ասում է. դեպի այստեղ (այս կողմը) արշավեցի՝ Մամա երկիրը գրավեցի (KYKH, 241B, տողեր 13-15):

2. ... Լսեցին-ինձ աստվածները, հարբեցին-ինձ (համար) ճանապարհ¹⁸, դեպի այստեղ (ես) արշավեցի՝ (երկիրը) Պուլուադի (KYKH, 241E, տողեր 7-9):

3. ... Լսեցին-ինձ աստվածները, հարբեցին-ինձ (համար) ճանապարհ, դեպի այստեղ (ես) արշավեցի՝ Կումախա¹⁹ երկիրը (KYKH, 241E, տողեր 47-49):

4. Սարդուրին ասում է. դեպի այստեղ (այս կողմը), դեպի սիծա Մելխոնա քաղաքը (ես) նվաճեցի (KYKH, 244, տողեր 21-22):

5. Խաղյան մեծությամբ այստեղ Արգիշտին, Ռոսայի որդին, քազավոր է եղոր, քազավոր Բիայնիլի (երկրի), տեղը Տուշպա քաղաքի (KYKH, 411, հակ. կողմ, տողեր 14-18):

6. Խաղի աստծուն, տիրոջը, այս քարակոթողը Ռոսան, Սարդուրիի որդին, կանգնեցրեց հանուն (իր) կյանքի: Այստեղ Ռոսան, Սարդուրիի որդին, Խաղի աստծու ծառան է ... (SMEA, XLIV/1, Roma, 2002, էջ 6-7, տողեր 1-6):

7. Խաղյան մեծությամբ տերունական այստեղ Ռոսան, Էրխննայի որդին, Խաղի աստծու ծառան է... (SMEA, XLIV/1, էջ 116-117, տողեր 1-3):

Այսպիսով, ակներև է, որ խնդրո առարկա *iṣtedi-iṣṭidi-iṣṭiedi* «այստեղ» քառի տակ ռազմական արշավանքների պահին ցիտված տեքստերը նկատի ունեն նվաճված երկրները, իսկ արքայական տիրադատաշարքում՝ Բիայնիլի երկիրը:

NICOLAY HAROUTHYOUNYAN

THE ETYMOLOGY OF THE URARTIAN WORD *IṢTEDI*

In the paper the author rejects the proposed identifications of *iṣtedi* (urart.) = *erubu* (ass.) and *iṣtedi* (urart.) = *anaku* (ass.) as well, based on the evidences of the parallel texts of the Assyrian-Urartian bilingual inscription of Topuzava. In the first case the Assyrian *erubu* is a verb while the Urartian *iṣtedi* has not a profile of a verb. In the second case, it is well-known that against the Assyrian *anaku* Urartian yields *ieše*. As to *iṣtedi* (variants: *iṣṭidi*, *iṣṭiedi*), in the Assyrian version of the inscription of Topuzava it has not it's correspondance. For that reason, in the paper Urartian *iṣtedi* has been examined as a Directive Case of the Urartian *iṣṭini* – "here". In the inscriptions describing military campaigns the form of *iṣṭedi* means the conquered lands, but in the Royal titulary – the land of Biainili. Besides, the expression *erubu anaku* ("I entered") of the Assyrian version is compared with disregarded *aldubi* of the parallel Urartian texts which needs to be studied later.

1. Г.А. Меликишвили, УХН, էջ 399:
2. F.W. König, HschI, II, էջ 122, § 8, տող 14 և ծանր. 5:
3. Н.В. Арутюнян, Новая урартская надпись из Сиснана, ДВ, 4, 1983, էջ 207-208. նույնի КУКН, 241В, տող 14 և ծանր. 8, 411, հակադարձ կողմ, տող 15 և ծանր. 18:
4. Chr. Girbal, Selbständige Pronomina der ersten Person Singular im urartäischen, "Kulturgeschichte Altorientalische Studien für Volkerk Haas zum 65. Geburtstag", Saarbrücken, 2001, էջ 139-144:
5. В. André-Salvini, M. Salvini, The Bilingual Stele of Russa I from Movana, SMEA, XLIV/1, Roma, 2002, էջ 10: M. Salvini, նույն տեղում, էջ 122: Ե. Գրեկյան, Գյուլիսիի քարտեղական արձանագրությունը, ՊԲՀ, 2004, քիվ 1, էջ 226:
6. Н.В. Арутюнян, КУКН, 241В, տողեր 13-15:
7. КУКН, 241Е, տողեր 7-9:
8. КУКН, 241Е, տողեր 47-49:
9. КУКН, 244, տողեր 21-22:
10. КУКН, 387, որաշառ. տեքստ, տողեր 24-25:
11. КУКН, 406, հակադարձ կողմ, տողեր 28-32:
12. КУКН, 411, հակադարձ կողմ, տողեր 14-18:
13. SMEA, XLIV/1, Roma, 2002, էջ 6-7, տողեր 1-6:
14. SMEA, XLIV/1, Roma, 2002, էջ 116-117, տողեր 1-3:
15. A.D. Morghmann, ZDMG, XXVI, 1872, էջ 528:
16. Н.В. Арутюнян, ДВ, 4, 1983, էջ 207-208. նույնի КУКН, 241В, տող 14 և ծանր. 8, 411, ծանր. 18:
17. Г.А. Меликишвили, УХН, էջ 411. F.W. König, HschI, II, էջ 131, ծանր. 16:
18. И.М. Дьяконов, КВС, VIII, էջ 65, ծանր. 25. էջ 68, ծանր. 50:
19. J. Friedrich, Caucasia, 8, Leipzig, 1931, էջ 117:
20. И.М. Дьяконов, УПД, էջ 73, 87:

Հալագրություններ

ՊԲՀ - Պատմա-աշխարհագրական հանդես (Երևան)։

АВИИУ - И.М. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, № 2-4.

ВДИ - Вестник древней истории (Москва).

ДВ - Древний Восток (Ереван).

КУКН - Н.В. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001.

УХН - Г.А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960.

УПД - И.М. Дьяконов, Урартские письма и документы, М.-Л., 1963.

HschI - F.W. König, Handbuch der chaldäischen Inschriften, I-II, Graz, 1955-1957.

SMEA - Studi Micenei ed Egeo-Anatolici (Roma).

ZDMG - Zeitschrift der Deutscher Morgenländischen Gesellschaft (Leipzig).

ԿԱՌԱՆԵ ԶԱՉԱՆԻ

ԶՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐԻ ԱՐՏԱՅՈՒՆՈՒՄԸ «ՄՇԱԿ» ԹԵՐԹՈՒՄ

Հայ մամուլն, իբրև քուրդ ժողովրդի պատմության ու մշակույթի ստույգ սկզբնաղբյուրներից մեկը, դեռևս չի դարձել առանձին ուսումնասիրության առարկա: Մենք մեր մի քանի աշխատություններում անդրադարձել ենք հայկական մամուլին այնքանով, որքանով այն առնչվել է մեր կողմից ուսումնասիրվող հարցին: Ինչ վերաբերում է հայ մամուլում քուրդ ժողովրդի վերաբերյալ նյութերին, ապա ոչ մի բերք ու ամսագիր իր էջերում այնքան չի անդրադարձել այդ թեմային, որքան հայկական գրական-քաղաքական «Մշակ» թերթը, որը հրատարակվում էր Թիֆլիսում: Հրատարակման հենց առաջին օրվանից խմբագիրներն ու հրատարակիչներ Գրիգոր Արծյունին, հետագայում Ալեքսանդր Քալանթարը, Համբարձում Առաքելյանը, Լեոն և մյուսները ուշադրության կենտրոնում էին պահում 19-րդ և 20-րդ դարերում քրդական կյանքում տեղի ունեցող քաղաքական ու սոցիալական տեղաշարժերը:

Նշենք, որ թերթը քուրդ ժողովրդի մասին հրատարակել է 300-ից ավելի նյութեր: Մեր ուսումնասիրությունները վկայում են, որ այն իր էջերում ցայտուն կերպով արտահայտել է հայ-քրդական մշակութային ու գիմակցական կապերը, քրդերի սոցիալ-տնտեսական վիճակն ինչպես Անդրկովկասում, այնպես էլ Թուրքիայում և Պարսկաստանում: Թերթում, վերջ նշված հարցերի արծարծումից բացի, տեղ են գտել նաև արժեքավոր այնպիսի հոդվածներ, որոնք պարզորոշ պատկերացում են տալիս քրդական ցեղերի, ցեղախմբերի, աշխրագների ներքին կառուցվածքի, նրանց փոխհարաբերությունների, բուրքական յաբաղանից քուրդ ժողովրդի մի փոքր հատվածի ազատագրման մասին: Նրանք զարթելով Ռուսաստան՝ ելմանկանում բնակություն են հաստատում Արևելյան Հայաստանում, որտեղ հայ ժողովուրդը քարեկամարար է ընդունում գաղթած քրդերին:

Եիչու է, որ աշակի թեմաներով հոդվածների լույսընծայումը պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում ունեցել է տարբեր նպատակներ, սակայն, եղևելով պատմական իրողություններից, պետք է նշել, որ «Մշակ» թերթն իր ուրույն դերակատարումն ունի քուրդ ժողովրդի պատ-

մության, նրա բանավոր գրականության, լեզվի, ազգային սովորությունների լավագույն նմուշները ոչնչացումից փրկելու և պահպանելու գործում:

Իհարկե, այս փոքրածավալ հոդվածով չենք նպատակադրել անդրադարձնալ այդ քաղաքներու ու ընդգրկում բեմային, սակայն անհրաժեշտ ենք համարւմ վեր հանել այն կարևորագույն հարցերը, որոնք առնչվում են մեր կողմից ուսումնասիրվող հարցին: Թերթի 1872 թ. հենց առաջին համարներից մեկում թղթակիցը «Ուղևորություն Պարսկաստանում» հոդվածում անդրադարձնում է Պարսկաստանի և Թուրքիայի քղերի սոցիալ-տնտեսական վիճակին, վեր հանում այդ երկրների իկրո քաղաքականությունը նրանց նկատմամբ: Հեղինակը նորահայտ փաստերով մեկ անդրադարձնում է քուրդ ժողովրդի ազգային սովորություններին, հայ-քրդական հարաբերություններին:

Նման հարցերը արտացոլվել են այն հոդվածներում, որոնք ոչ միայն հետաքրքիր են բովանդակությամբ, այլև կարող են ծառայել որպես սկզբնաղբյուր: Հակոբ Կարապետյանի մամուլներում, «Նամակ Սալմաստից», Պետրոս Մշեցու «Նամակ Վանից» և այլ նյութերում վեր են բարձրացված հայ-քրդական հարաբերություններին վերաբերող ուշազգրավ հարցեր:²

Հետաքրքիր է այն փաստը, որ «Մշակ» թերթը, դիմելով հայ մտավորականությանը, առաջարկում էր ամենուր և առավել խորությամբ զբաղվել քրդական մշակույթի վեր հանման և ուսումնասիրման գործով՝ հատկապես ուշադրություն դարձնելով քուրդ ժողովրդի հարուստ բանասիրությանը, «Գիր ու գրականության փոխարեն քրդերն ունեն ճոխ ժողովրդական դյուցազներգություն, առասպելներ և ավանդույթներ: Այնքան մեծ է քուրդ բանավոր գրականությանը, այնքան հարուստ և հետաքրքրական է, որ արժեր նրանով իսկապես զբաղվել և լույս աշխարհ սփռել:

Այսպիսի բովանդակությամբ կոչից հետո առաջին անգամ բազմաթիվ արժեքավոր նյութեր, քրդերին վերաբերող հաղորդումներ են տարագրվում «Մշակում»: Այդ տեսակետից նորահայտ տեղեկություններով են հագեցած «Երևանի մահամզի ազգաբնակչությունը» և Տեր-Պետրոսյանի «Նամակ Հին Բայազետից» նյութերը, որոնցում արտացոլված է Երևանի մահամզի և Նոր Բայազետի քրդական գյուղերի ու նրանց քնակիչների թվաքանակը:

Ուշազգրավ են հայ անվանի պատմաբան Լեոյի «Ջրերը», «Հայ-քրդական համագործակցությունը» ծանրակշիռ, ծավալուն հոդվածները: Հեղինակը առաջին անգամ գիտական խորը վերլուծություններով, նորահայտ փաստերով է անդրադարձնում քրդերի սոցիալ-տնտեսական վիճակին, կենցաղին, սովորություններին, պաշտամունքին, լեզվին, հայ-քրդական հարաբերություններին:³

Վստահորեն կարող ենք նշել, որ Լեռնի կողմից նման հետաքրքիր հողվածմներով համոզես զայն ոգևորեց հայ մշակույթի բազում այլ ներկայացուցիչների ևս, որպեսզի բազմակողմանի ու խորությամբ զբաղվեն քրոյագիտության հարցերով ու համոզես զան ազատաշունչ մամուլում:

Այս տեսակետից Գ. Մրվանձտյանի անվան հետ են կապված «Մշակում» տպագրված «Քրոյական կյանք», Գ. Արծրունու «Առաջին քաղերթ», «Գարթականությունը բուրբաց Հայաստանից», Ա. Չոսրանյանի «Գործենք» և տասից ավելի այլ հողվածմներ, ակնարկներ, քրդերեն լեզվին ու քանակախոսությամբ, հասկապես հայ-քրոյական հարաբերություններին նվիրված նյութեր, որոնցում բացահայտված են հետաքրքիր և արժեքավոր դրվագներ:⁶

Պետք է պարզորոշ նշել, որ «Մշակի» խմբագիր Ալեքսանդր Քալանթարի ժամանակ թերթի չօրերը ողողված էին քրոյական, հատկապես հայ-քրոյական բարեկամության և մշակութային հարցերին վերաբերող հողվածմներով: Հետաքրքիր են Թիֆլիսում նրա համոզվածները քուրդ-եզդիների կրոնապետ Միր Շեյխ Իսմայիլի, քուրդ հասարակական-քաղաքական գործիչ Շեյխ Իբրահիմյալի որդու՝ Բալթիսանի հետ: Հայ և քուրդ մտավորականների այս համոզվածների ժամանակ հատկապես արժարժվում են քուրդ-եզդիների մեջ լուսավորություն տարածելու հարցերը: Քաղաքաբար ջերմորեն է անդրադառնում քրոյական մշակույթի թեմային, հատկապես դրա պոսպագանդմանը:⁷

Այս համոզվածան արժեքավոր նյութերը տպագրված են «Մշակի» մի քանի համարներում: Նրա բազում հողվածմներից տեղեկանում ենք, որ ցանկացել է քյոյերին վերաբերող նյութերը հավաքել և ներկայացնել առանձին գրքով, սակայն մեզ անհայտ պատճառներով դա նրան չի հաջողվել: Այնուամենայնիվ, նրա հողվածմները ինչպես հայագիտության, այնպես էլ քրոյագիտության համար մեծ արժեք են ներկայացնում: Պետք է իրավամբ փաստել, որ այդ հողվածմների հրատարակմանը կանխվում էր քրոյագիտական բազմաթիվ նորահայտ նյութերի կորուստը: Նա իբր թղթակիցներին քուրդ ժողովրդի պատմության, քանակախոսության և ազգագրության մասին հողվածմներով ու հարցորումներով համոզես զայն լայն հնարավորություններ էր տրամադրում:

Ա. Քալանթարի գաղափարակիցն էր «Մշակ» թերթի հրատարակիչ, հրատարակախոս Համբարձում Առաքելյանը, որը թերթի չօրերում համոզես է նկել ոչ միայն հայ-քրոյական հարաբերություններին, այլև քուրդ ժողովրդի ազգագրությանն ու քանակախոսությանը վերաբերող նյութերով: Քրոյագիտության համար արժեքավոր են նրա մի շարք հողվածմները, որոնք հատկապես վերաբերում են Պարսկաստանի քրդերի սոցիալ-տնտեսական վիճակին, քրոյական շարժումներին, քուրդ-պարսկական հարաբերություններին, որոնց նյութերը իմնականում քաղել է 1880-81թթ. Ատրպատականում ուղևորվելիս: Դիչու է, նա «Քրդերը իրենց

տանը» խորագրով իր առաջին ծավալուն հողվածը տարագրել է «Ազգագրական հանդեսի» 1898 թվականի 2-րդ համարում, սակայն հետագայում առանձին-առանձին թեմաներով հանդես է եկել «Աշակուն»:⁹

Տեղին է նշել, որ «Աշակուն» տարագրված նրա հողվածների արժեքը հիմնականում կայանում էր նրանում, որ դրանք մեկ ընդհանուր ուղղությամբ ունեին՝ մեթոդներով երկու եղբայրական ժողովուրդներին, վեր հանել հայ-քրդական գծությունների հիմնական պատճառները, որոնք, ըստ նրա, թուրքական ու պարսկական կառավարությունների մեղաժյուր քաղաքականության և քուրդ վերահասակի աղաների, քեկերի ու հոգևորականների գործունեության արդյունքն էր: Հ Առաքելյանն իր թերթի էջերում հաճախակի է անդրադառնում քրդերի մեջ լուսավորություն տարածելու խնդրին: Նա այն կարծիքին էր, որ կրթության գործը պետք է ընթանա ազգային լեզվով, որ քրդերի համար պետք է քացել առանձին ազգային դպրոցներ, որպեսզի քուրդ երեխաները մայրենի լեզվով ծանոթանային իրենց ժողովրդի պատմությանն ու մշակույթին: Նա խիստ քննադատում էր այն հայ մտավորականներին, ովքեր գտնում էին, որ քուրդ երեխաներին պետք է ընդունել հայկական դպրոցներ և նրանց ուսուցումը տանել հայերեն լեզվով: Նա իր «Կանեցեք շովինիստական մտքերը» ծավալուն արժեքավոր հողվածում խստագույնս քննադատում է մեծան մտավորականներին և հատկապես հայկական կազմակերպություններից «Ախսցյալ ընկերությանը»:

Ինչպես նշեցինք, մա լավատեղյակ էր ոչ միայն Թուրքիայի, Անդրկովկասի քրդերի կյանքից, այլ և Պարսկաստանի քրդերի վիճակից, որը երևում է նրա «Պարսկաստանը աղեկոծված», «Կոմունիստական վերակազմ է», «Քրդական սպառնալուծության շարժառիթը և նպատակը», «Քուրդիստանի գաղափարը» և այլ հողվածներում:

Պետք է նշել մի կարևոր հանգամանք ևս: Առաքելյանը, լինելով շնորհալի քրդագետ, 1900 թվականին Փարիզում կայացած Արևելագետների միջազգային կոնֆերանսում հանդես է եկել Պարսկաստանի քրդերի, իսկ 1902 թվականին՝ Համբուրգում, դարձյալ Արևելագետների միջազգային կոնֆերանսում, քուրդ ժողովրդի ազգագրության մասին զեկուցումներով, որոնք արժանացել են Եվրոպայի խոշոր գիտնականների ուշադրությանը:¹¹

Նրա գրչին են պատկանում «Ձեյթուն» արժեքավոր աշխատությունը, որում քազում ներառալու վաստեղով վեր են հանված հայ-քրդական հարաբերությունները:¹²

Նշենք, որ Համբուրգում Առաքելյանի ֆոնդում, որը գտնվում է հանրապետության գրականության և արվեստի քանգարանի արխիվում, պահպանվում են քրդերի, այդ թվում՝ քուրդ-եզդիների պատմությանը, գեղերի ու ցեղախմբերի, դավանանքների, հարսանիքների, քուրդ եզդիների պաշտամունքին վերաբերող մի շարք անտիպ արժեքավոր նյութեր:¹³

Հացոյց տասնամյակներին թերթը առավել մեծ ուշադրություն էր դարձնում թուրքիայի, հատկապես Պարսկաստանի քրդերի շարժումներին, կոչ անում ամրապնդել հայ-քրդական դաշինքը: Այս հարցերն առավել ևս արտահայտվել են Ա. Քալամթարի մի շարք հոդվածներում: «Դրանցից հատկապես արժեքավորում ենք «Հայ-քրդական հարաբերությունները» խորագրով հոդվածը, որում քաջահայտվում են հայ-քրդական համերաշխության, քրդական շարժումների մասին կարևոր հարցադրումները:

Ամփոփելով քրդական մշակույթի և պատմության բնագավառում Հ. Առաքելյանի գործունեությունը, պետք է կրավաճք մշել, որ մի մեծ ու գնահատելի ներդրում ունի այդ բնագավառում:

«Մշակ» թերթը մեծ հնարավորին չափով անդրադարձել է Թիֆլիսի քրդական համայնքի մշակութային կյանքին: Այդ հարցը առավելապես արտացոլված է Լ. Լազելյանցի «Եզդիական Շամս որբանցը», Լազոյի (Հակոբ Ղազարյան) «Եզդիների կրոնապետ Միր Իսմայիլ քարան», Ռ. Օհանջանյանի «Եզդիների համագումարը» և մյուս հոդվածներում:¹⁵

Պետք է իրավաճք մշենք, որ «Մշակ» թերթը քաջահայտ դրական ներգործություն է ունեցել ողջ քրդական մշակույթի ու պատմության հարցերի քաջահայտման ու վերհամեման գործում: Իսկ մյուս խմբագիրները ամենայն ջանասիրությամբ լայն հնարավորություններ էին ընձեռում հայ մտավորականությանը հանդես գալու քուրդ ժողովրդի մասին նորանոր նյութերով ու հրատարակումներով: Թերթի լայնածավալ գործունեության շնորհիվ աստիճանաբար էլ ավելի ամրապնդվեցին հայ-քրդական պատմամշակութային կապերը, իսկ քրդազխտությունը հարատուցավ քաղում նորահայտ էջերով: «Մշակում» հրատարակված հոդվածներն այսօր էլ կարող են ոչ միայն հարուստ նյութ տրամադրել մեր պատմաբաններին, քանասերներին, ազգագրագետներին և լեզվաբաններին, այլև ծառայել հայազխտության ու քրդազխտության ուսումնասիրման շնորհակալ գործին:

KARLENE CHACHANI

REFLECTION OF ISSUES OF KURDISH HISTORY AND CULTURE IN "MSHAK" NEWSPAPER

In the article with brief scientific analysis are reflected the role and elucidation of "Mshak" newspaper in the issues of Kurdish history and culture.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Մշակ», 1872, N29:
2. «Մշակ», 1873, N8, 18, 44:

3. «Այակ», 1915, N21:
4. «Այակ», 1877, N 76, 1878 N714 124, 125:
5. «Այակ», 1879, N98-101, 1920, N2:
6. «Այակ», 1880, N176-188, 1881, N48, 1882, N103, 1915, N36:
7. «Այակ», 1909, N36, 237, 1913, N111, 113:
8. «Այակ», 1907, N104-106:
9. «Այակ», 1908, N202:
10. «Այակ», 1910 N204, 1914, NN80, 82, 85:
11. «Կոչմակ», 1911, N115:
12. Հ. Առաքելյան, «Ձեռքբերած Թիֆլիս», 1896:
13. ՀՀ ԳԱԹ արխիվ, Հ. Առաքելյանի ձեռն, քոթ. 14, էջ 158ա:
14. «Այակ», 1913, N160, 162:
15. «Այակ», 1920, NNS, 74, 104, 105, 110:

ԼՒՒԹ ՄԱՅՐԱՍՅԱԼ

ՖԵՄԻՆԻԶՄԻ ՀԵՏՀԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՄՈԴԵԼԸ. ՓՈՒՀԱՄԱՉԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ ԹԵ՞ ԴԻՄԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Ֆեմինիստական շարժումը ժամանակակից Իրանի եասարակա-
կան-քաղաքական և մշակութային կյանքում գոյություն ունեցող աղոյա-
կանացման գործընթացի կարևոր արտահայտումներից մեկն է: Այն
միատարր չէ և քննդոշվում է սուր գաղափարական քանակների դրսև-
րումներով, որոնք իրենց արձագանքն են ստանում հիմնականում հրա-
պարակախոսական գրականության մեջ:

Ֆեմինիզմի տեսաբանների աշխատությունների ուսումնասիրու-
մը հնարավորություն է տալիս առանձնացնելու աղոյի իրանական ֆեմի-
նիզմի *խղամական*, *աշխարհիկ* և *աջակետ* կոչված *ամկախ* երեք հիմնա-
կան ուղղությունները: Սույն հոդվածում՝ առաջին անգամ հայրենական
իրանագիտական գրականության մեջ քննության են առնվում այդ ուղ-
ղությունների հիմնական խնդիրները: Քանի որ վերը նշված *աշխարհիկ*
և *ամկախ* ֆեմինիստական ուղղությունները համարելով են զուրալ ֆե-
մինիզմի տեսությանն ու գործելակերպին, անհրաժեշտ ենք նամարում
առավել մանրամասն ներկայացնել *խղամական* ֆեմինիզմ երևույթը, որը
իր քնույթով ավանդականի և աղոյականի որոշակի սինթեզ է:

Իսլամական ֆեմինիզմ կամ փոխհամաձայնություն

Այսօր մահմեդական աշխարհում և նրա սահմաններից դուրս
կանանց իրավահավասարության խնդիրներով զբաղվող շատ գիտնա-
կանների, եսասարակագիտների, ֆեմինիստ տեսաբանների եետազո-
տություններում առաջնային են մտնում *խղամական ֆեմինիզմ* հասկա-
ցության շուրջ քանակներն ու քննարկումները: Իրականում ի՞նչ է իսլա-
մական ֆեմինիզմը, արդյո՞ք իսլամը և ֆեմինիզմը համատեղելի են, ո՞րն
է զուրալ ֆեմինիստական շարժման մեջ իսլամական ֆեմինիզմի դերն ու
նշանակությունը:

Իսլամական ֆեմինիզմը նոր երևույթ չէ մահմեդական աշխար-
հում: Այն սկզբնավորվել է դեռևս 19-րդ դարում՝ Իսլամական ֆեմինիզմի
սկզբնավորման գործընթացում մեծ դեր ունի ֆեմինիզմի եզիպտական

մողել², որի վառ արագույցն են եզիպտացի հայտնի քարեփոխիչներ Մահամեդ Արդուի, Չամալ ալ Դին ալ Աֆլանիի, հետագայում մեծ հռչակ վայելող, ազգայնական, կամանց իրավունքների պաշտարան Քազիմ Ամինի աշխատությունները, որոնք վորժում էին խլամի համատեքստում ներկայացնել կնոջ ազատագրման խնդիրներին ուղղված լիբերալ, քարեփոխական և ֆեմինիստական յուրովի վերամեկնաբանումները³։ Նրանց շատ հայեցակետեր ցայսօր իսլամական որևէ երկրում դեռևս իրական գործընթացի չեն վերածվել։

Այսօր իսլամական ֆեմինիզմ երևոյթը շատ հետազոտողների կողմից ստորադասվում է գաղափարաքաղաքական այս կամ այն գործընթացներին։ Այդպես օրինակ, ճանաչված ամերիկացի հետազոտողներ Մարգոտ Բարդանը և Էլիզ Մանասարյանը իրենց “Ֆեմինիզմի նպատականկետը Իրանում և Եգիպտոսում 1920-30 թթ.” համատեղ գեկուցման մեջ մշում են, որ երկու երկրներում էլ իսլամական ֆեմինիզմը ճակատկռկել է որպես իսլամի արդիականացման հայեցակարգի մի մաս⁴։ Ըստ այլ հետազոտողների, իսլամական ֆեմինիզմը ուղղակիորեն պետական ֆեմինիզմ է կամ ֆունդամենտալիստական, կրոնական շարժման մի մաս⁵։ Մի շարք ֆեմինիստ տեսաբաններ էլ հակված են այն մտքին, թե իսլամական ֆեմինիզմը որպես շարժում գոյություն չունի, կա ուղղակի քաղաքական վերնախավը ներկայացնող կամանց մի ստվար խումբ, որոնք համագործակցում են իշխանական լծակներ ունեցող քարեփոխականների հետ⁶։

Մեր կարծիքով, ավելի հիմնավոր է այն մտածելու, որ, վերջին տասնամյակում Իրանի պետական, հասարակական ու մշակութային ոլորտներում ստեղծված իսլամական ֆեմինիզմ երևոյթը համընդհանուր է իսլամի արդիականացման գործընթացի և քարեփոխական շարժման կարևոր հիմնադրույթներից մեկը։ Այդ կարծիքը մանրամասն հիմնավորվում է ստորև։

Այսօր Արևելքում ակնհայտ են “եզիպտական, ալժիրյան, բունիսյան, բուրքական, իրանական” ֆեմինիստական շարժման տարաբնույթ դրսևորումներ⁷։ Սակայն իսլամական որևէ երկրում կնոջ *էմանսիպացիան* (ազատագրման) խնդիրը երբևէ այնքան ինտենսիվ, դրամատիկ և պայթյունավտանգ չի եղել, ինչպիսին Իրանում է։ Այդ բազմաշերտ երևույթի մասին հատակ եզրահանգումների կարելի է հանգել ներկայացնելով ֆեմինիզմի իրանական հետհեղափոխական մողելը, որն ի տարբերություն իսլամական այլ երկրների ավելի կենսունակ է։

Իրանի իսլամական հեղափոխությունից հետո արմատապես փոխվեց կնոջ սոցիալական և իրավական կարգավիճակը հասարակության մեջ։ Երկրում իշխող հոգևորական դասի կողմից իրականացվող գեմդերային քաղաքականության համար գաղափարական հիմք կազմեցին իսլամական հանրապետության երկու հայտնի գաղափարախոս-

ներ, իսլամի մոդեռնիստական դպրոցի ներկայացուցիչներ՝ Մորթեզա Մոթահարիի և Ալի Շարիաթի Իրանի կամանց իրավունքների վերաբերյալ մեկնարանությունները, որոնք ամբողջովին զեռնելված էին հեղինակների «Կամանց իրավունքները իսլամի մեջ» և «Ֆաթիման Ֆաթիմա է՝ աշխատություններում»:

Ի տարբերություն եզիպտացի բարեփոխականների, իրանցի այդ տեսարանները իսլամական օրենքների և փիլիսոփայության շրջանակներում մշակեցին իրանական հասարակության մեջ կնոջ ավանդական կարգավիճակը վերահաստատելու առավել պահպանողական կոնցեպտ⁸: Հատկապես որոշիչ էին Մորթեզա Մոթահարիի մեկնարանությունները՝ հարեմի, քազմամուսուրթյան, սեռերի միջև իրավահավասարության, հիջրաբի, սիրո, ամուսնալուծության մասին, որոնք ժամանակակից իրանական հասարակության մեջ կնոջ իրավական և սոցիալական կարգավիճակի իրական արտացոլումն են¹⁰:

Մինչև 1990-ական թթ. կեսերը, չունենալով իրավական և քաղաքական դաշտում դրսևորվելու հնարավորություն, ֆեմինիզմը որպես գաղափարախոսություն հիմնականում հանդես եկավ կամանց հիմնադրողներին միմյանց հրապարակախոսական ու զեղարքնատական գրականության մեջ¹¹:

1997թ. լիբեռալ հոգևորական Մոհամմադ Ռեզա Խաթամիի նախագահ ընտրվելուց հետո Իրանի սահմանադրական քաղաքականության մեջ սկսվեց բարեփոխական շարժման նոր գործընթաց: Բարեփոխականների սոցիալական հենարանը կազմում էին ուսանողներին, մտավորականներին և կամանց ներկայացնող լայն շրջանակները, որոնք հանդես էին գալիս քաղաքացիական ազատագրման, քաղաքական անկախության, կամանց իրավունքները պաշտպանելու, հասարակական և մշակութային ոլորտներում վերահսկողությունը սահմանափակելու կոչերով¹²:

Երկրի նորընտիր նախագահ Մ. Խաթամիի վարչակարգի գեղեցիկ լայն քաղաքականության առաջին դրսևորումներից էր իսլամական մահմեդական կամանց ներգրավումը կառավարական քաղաքատնտեսական տարրեր պաշտոններում: Այսպես օրինակ, ԱՄՆ-ում կրթություն ստացած դասախոս ու կամանց խնդրները լուսարանող «Ֆարգանե» գիտական ամսագրի խմբագիր Մասումե Էթթեքարը մշակակվեց միջավայրի պաշտպանության գծով փոխնախագահ, իսկ Ազամ Նոուրին մշակակվեց իրավական և խորհրդարանական հարաբերություններով զբաղվող մշակութային փոխնախարար: Այնուհետև, կամանց իրավունքների պաշտպան և Թեհրանի ալ-Պահրա համալսարանի պրոֆեսոր Ջահրա Շոջային մշակակվեց ներքին գործերի գերատեսչությանը կից Կամանց համմ-Մաժալեփի առաջին համանախագահ¹³:

Անրդ մշված քարձրաստիճան կամանցից հատկապես Շոքային էր վստահաված վերահսկելու կամանց սոցիալական իրավիճակի բարելավման և նրանց նկատմամբ իրագործվող բռնաբռնումները կանխելու նպատակ խնդիրները: Ճադարական վերնախավը ներկայացնող կամանց այս խմբին հետագայում միացան 2000-2004թթ. իրամական վեցերորդ մեջլիսի տասներեք կին խորհրդարանական քարեփոխիչները, որոնք ձևավորեցին իսլամական ֆեմինիստական շարժման առավել ազդեցիկ հատվածը: Այդ շարժման հայտնի ներկայացուցիչներից են մակնախկին խորհրդարանականներ՝ Ա. Թադեդանին, Մ. Բեքուզին, Փ. Մալումիին, Յ. Ռաֆսանջանին (Իրանի իսլամական հանրապետության մախկին նախագահ Ա. Հ. Ռաֆսանջանիի դուստրը):

Ազդեմիկան շրջանակներում իսլամական ֆեմինիզմի գաղափարական քեը ներկայացնում են Արևմուտքում և Իրանում կրթություն ստացած երեք հասարակագետ ֆեմինիստ հետազոտողներ՝ Նյու Յորքի համալսարանի պրոֆեսոր Ախսան Նաջմարադին, Կալիֆորնիայի համալսարանի կամանց իրավունքների հիմնահարցերով զբաղվող պրոֆեսոր Նայեթն Թոնիդին, ինչպես մակն Լոնդոնում բնակվող հասարակագետ մարդարան Ջիբա Միր-Հոսեյնին: Նաջմարադին և Թոնիդին եղել են հակաառնական ձևակերպման տասնողական շարժման և հետագայում հակաֆունդամենտալիստական շարժումների մասնակիցներ: Ա. Նաջմարադին եղել է մակն “Նիմեյե Դիգար” վտարանդի ֆեմինիստական ամսագրի հիմնադիր խմբագիրը: Ջ. Միր-Հոսեյնին հայտնի է ևս իր փորձարարական կենտրոնադրությամբ: 1998-ին նա քրիստամացի կինոքննադիր է Լ. Լինգլիստոյի հետ նկարահանեց մեծ ճամայում ստացած «Ամուսնալուծություն իրամական ձևով» փաստավավերագրական կինոնկարը¹⁴:

Նշված երեք կին հետազոտողները իսլամական ֆեմինիզմին աջակցող իրենց գիտական հողվածներով և քննարկումներով հանդես եկան հատկապես 1990-ականների կեսերից: Մասնավորապես, Ա. Նաջմարադին Լոնդոնի համալսարանի արևելագիտության և աֆրիկյան հետազոտությունների դպրոցում կարդացած իր զեկուցման մեջ առաջին անգամ ձևակերպեց իսլամական ֆեմինիզմի հիմնախնդիրների շուրջ բանավեճ սկսելու անհրաժեշտության մասին քեզը¹⁵: Նա քննարկեց իսլամական ֆեմինիզմը, որպես քարեփոխական շարժման մի հատված, որը երկխոսություն է քացում մահմադական կին ակտիվիստների, քարեփոխականների և աշխարհիկ ֆեմինիստների միջև՝ վերջ դնելով աշխարհիկ և կրոնական մտքի սոկանդական թշմամանքին: Իր զեկուցման մեջ Նաջմարադին մեծ կարեվորություն է տալիս Իրանում տպագրվող ֆեմինիստական մամուլին, մշելով հատկապես երկու պարբերական նրատարակությունների՝ “Պանանի” և “Խարզանի” դերը: Ըստ նրա, ֆեմինիստական առաջատար մամուլը կարող է երկխոսության աղբյուր

իսանդիսանալ մահմեդական և կրոնական փոքրամասնությունները ներկայացնող կանանց կազմակերպությունների միջև¹⁶։

«Ջաման» պարբերականը հիմնադրվել է 1991թ. հոգեբան, խղանական ֆեմինիստական շարժման հայտնի գաղափարախոս Շահլա Շերքասի կողմից, որը 1980-1990թթ. զբաղեցրել է «Ջամն Ռուզ» ամսագրի խմբագիր պաշտոնը¹⁷։ Այն հետագայում դարձավ իրավական ֆեմինիզմի գաղափարական հիմնակետը և Իրանում կանանց իրավական ու սոցիալական կարգավիճակի բարեփոխումներ իրականացնելու անհրաժեշտությունը ազդարարող ձայնը¹⁸։ 1997թ. Ջաման պարբերականի կողմից կազմակերպվեց քննարկումների կլոբ սեղան, որի նյութերը հրատարակվեցին «Որն է կանանց ամենահարատապ խնդիրը Իրանում» խոսքերի ներքո։ Քննարկմանը մասնակցում էին գիտնական Ֆարիդե Ֆարսին, իրավաբան Մեհրանգիզ Քարը և բարեփոխիչ Արաս Արդին¹⁹։ «Ջամանը» Շերքասի խմբագիր լինելու օրոք քննության ենթարկեց մահ պետության վախճան գեներալիստ քաղաքականության հրատապ խնդիրները, հատուկ ուշադրություն դարձնելով Շարիաթի մի շարք արդի մեկնաբանությունների վրա և նրա գործառնությանը քաղաքացիական օրենսգրքում²⁰։

Միևնույն ժամանակահատվածում իր հրատարակումներով կարևոր դեր էր կատարում մահ կանանց հիմնահարցերը գիտականորեն արծարծող «Ֆարզանե» ակադեմիական ամսագիրը, որի մտնեցումները խղանական ֆեմինիզմի հիմնախնդիրների նկատմամբ ավելի չափավոր էին, քան թե «Ջամանից»։

Իրավական ֆեմինիզմի հիմնախնդիրները իրենց հետագա իմաստավորումը ստացան Ջիբրա Միր-Հոսեյնիի աշխատություններում։ «Դսլանը և գեները» մեծագրության մեջ նա մանրամասն քննության է առնում կնոջ և երկու սեռերի մասին իրավամտ գոյություն ունեցող մտնեցումները և հիմնվելով երկրի առաջատար հոգևորականների հետ վարած իր հարցազրույցների վրա, հիմնավորում է այն տեսակետը, որ դրանց կարելի է բաժանել երեք հիմնական ուղղությունների. պահպանողական, նեոպահպանողական և մոդեռնիստական²¹։ Ըստ Միր-Հոսեյնիի, Իրանում սեռերի իրավահավասարության մասին բանավեճերը մպաստում են ոչ միայն իրավագիտության նոր դպրոցի, որը դանդաղ փորձում է արձագանքել սոցիալական իրականությանը, այլ մահ նոր գեներալիստ գիտակցության կայացմանը²²։ Միր-Հոսեյնին բազմիցս անդադարձել է մահ ճանաչված հոգևորական Մ. Մախդադիի հողվածների շարքին, որոնք մկրված էին կիթ-տղամարդ իրավահավասարության և շարիաթի օրենքների բարեփոխման խնդիրներին²³։

Հասարակագետ-մարդաբան Նայերն Քոհիդին սկսած 1990թ. իր հետազոտությունների առանցքն է դարձրել սեռերի միջև անուավասարության ու կանանց դեմ իրագործվող ճնշման խնդիրները, ինչպես մահ

Իրանում գործող իսլամական վարչակարգի որդեգրած քարեփոխումների քաղաքականության հիմնահարցերը: Նա նշում է, որ մահմեդական աշխարհում կանաչը պայքարում են երկու տխրի ճնշման դեմ. առաջինը արդյունք է երկրի ներքում գերակշռող պատրիարխալ համակարգի, իսկ երկրորդի արդյունքը արտաքին, հիմնականում արևմտյան ուժերի կողմից իրականացվող ներխուժումն է մահմեդական աշխարհ²⁴:

Իսլամական ֆեմինիզմը Թոնիդին դիտարկում է որպես լայն տարածում ստացած մահմեդական կանանց շարժում: Կանաչը, ըստ Թոնիդի, պաշտպանում են իրենց կրոնական հավատածքը, փորձելով աջակցել իսլամի էզալիտար քաղաքականության սկզբունքներին: Իսլամական ֆեմինիստական շարժման մասնակիցները կանանց իրավաստատարության ու կրթության իրավունքի համար մղվող պայքարում օգտագործում են ‘Լուրանի’ կնոջն աջակցող դրոշմները²⁵: Թոնիդին համաձայնվում է հայտնի ֆեմինիստ իրավաբան Մ. Քարի այն տեսակետի հետ, ըստ որի կրոնական օրենքի՝ կնոջ իրավական կարգավիճակի բարեփոխումներին ուղղված մեկնաբանությունները ոչ թե արդյունք են աշխարհիկ կամ դեմոկրատ ուժերի պահանջների, այլ մաս են կազմում ավելի անբողջական ու լայնածավալ հասարակական զարգացումների:

Այսպիսով, իսլամական ֆեմինիստները առաջարկում են կանանց հիմնախնդիրները լուծելու լավ ճշակված ռազմավարությունը. վերափոխելով կանանց հասարակական, սոցիալ-տնտեսական և իրավական կարգավիճակը, միաժամանակ պահպանել նրանց ճշակութային և ազգային ինքնությունը: Եվ քանի որ ժամանակակից Իրանում և ճշակույթը, և ազգային ավանդույթները, և ազգային ինքնագիտակցությունը անքակտելիորեն կապված են իսլամի հետ, այդ իսկ պատճառով այդ կրոնի տեսանկյունից էլ պետք է վերանայել ու լուծել կնոջ խնդիրները: Ըստ Լուրան, իսլամական ֆեմիզմի կողմնակիցները հանդես են գալիս Իրանում իշխող իսլամամետ ուժերի հետ փոխհամաձայնության եզրեր գտնելու օգտին:

Աշխարհիկ ֆեմինիզմ կամ դեմակայություն

Իսլամական ֆեմինիզմի ընդլուծալիզը գաղափարական թևին են պատկանում Իրանից դուրս, վտարանդիության մեջ ապրող աշխարհիկ կամ լիբերալ կոչվող ֆեմինիստները: Աշխարհիկ ֆեմինիստական շարժման գաղափարները մասնավորապես զետեղված են “Հողուրի Չանան”, “Նեզահե Չանան”, “Ջենս Դովում” պարբերականների էջերում:

Աշխարհիկ ֆեմինիստական ուղղության տեսարան Հայդե Մոդիսին նշում է, որ այսօր ընդունված է խոսել մահմեդական կանանց քարեփոխական գործունեության մասին, սակայն Իրանի նման թեոկրատական երկրում, որտեղ իսլամը քաղաքական և իրավական համակարգերի հիմքն է կազմում, դա ըստ Լուրան, անհնարին է, քանի որ այդ պայման-

ներում կամայք զրկված են անհատական, հոգևոր ընտրություն կատարելու հնարավորությունից²⁶։

Քննադատելով իսլամական ֆեմինիստական շարժումը, Հ. Մոդիսին նշում է, թե այն ներառում է իր մեջ միայն քաղաքական ընտրանուկին ներկայացուցիչներին, որոնք իրենց Ղուրանի չիմնափորված վերամեկնաբանումներով, անորոշություն և քաղաքական, գաղափարական օկլոնական տարրերակումներ են ստեղծում իրանցի կամանց շարժման մեջ՝ խոչնդոտելով դեմոկրատական ուղղվածության ֆեմինիստ ուժերի առաջընթացը դեպի աշխարհիկություն²⁷։

Իրանի ծախսակողմյան շրջանակների այլ ներկայացուցիչներ քաջասարար արտահայտվելով իսլամական ֆեմինիզմի վերջին տարիներին նշմարվող զարգացման սահմանափակ միտումների մասին, նշում են, որ որանք ժամանակակից աշխարհում ավագա չունեն։ Նրանք գտնում են, որ սխալ է Մոդիսին Արևելքի երկրներում կամանց խնդիրների լուծումները փնտրել իսլամական օրենքների շրջանակներում²⁸։

Աշխարհիկ ֆեմինիզմի կողմնակիցները շարունակում են պնդել, որ Իրանի քաղաքական և պետական համակարգում քացառվում է որևէ քարեփոխում ի օգուտ կամանց, քանի որ ուժային կառույցները ամբողջովին հիմնված են անդրոցենտրիստական հիմունքների վրա²⁹։

Իսլամական ֆեմինիզմի իրանական մոդելի վերաբերյալ քննադատությունները չեն սահմանափակվում միայն ծախսակողմյան շրջանակներով։ Լիբերալ ֆեմինիստ Մահմադ Ալլքամիմ, որը նախքան հեղափոխությունը «Իրանի կամանց կազմակերպության» նախագահն էր և ներկայումս Իրանի սահմաններից դուրս գրառվում է ակտիվ ֆեմինիստական գործունեությամբ, խոսելով իր և այլ լիբերալ կամանց անունից նշում է, որ իրենց, լիբերալ ֆեմինիստների և իսլամական ֆեմինիստների տարրերությունը կայանում է նրանում, որ աշխարհիկ շրջանակներում ֆեմինիստական եիմնահարցերը չեն հարմարեցվում Ղուրանի մեկնաբանություններին։ Կամայք ունեն որոշակի անդրժելի իրավունքներ՝ ակախ այլ մեկնաբանություններից, ընդգծում է նա։ «Մենք և մահմեդական, և ֆեմինիստ կամայք ենք, սակայն մենք իսլամական ֆեմինիստներ չենք» - գրում է Մ. Ալլքամիմ³⁰։

Վերլուծելով հեռուհեղափոխական Իրանի ներքաղաքական զարգացումները, պետական իսլամական գաղափարախոսության, իշխող հոգևորական դասի և ֆեմինիստական աշխարհակարման հետ երկխոսության տարրերակները, քաղաքագետ Էլիզ Մամասարյանը իր «Իսլամական ինքնությունը և քաղաքական գործունեությունը» աշխատության մեջ նշում է, թե ժամանակակից Իրանում գոյություն ունեն կամանց միավորող երկու գաղափարական խմբեր՝ պահպանողականներ և քարեփոխականներ։ Նա մերժում է շատ տեսաբանների կողմից առաջ քաշված մուսուլմանական ֆեմինիզմ հասկացությունը և ավելի տրամաբանական

է համարում *խլամական ֆեմինիզմը*, որը, ըստ գլոսմականի, մանրագն-
ճին ուսումնասիրման կարիք ունի³¹:

Այսպիսով՝ ժամանակակից Իրանի ֆեմինիստական շարժման
աշխարհիկ ուղղության գերակշիռ խումբն են կազմում երկրի կանանց
վտարանդի, ճախալեղմյան հատվածները: Այսօր էլ նրանց պահպա-
նում են իրենց կոշտ դիրքորոշումը իսլամական ֆեմինիզմ երևույթի հան-
դես, այդպիսով ակամայից հիմնավորելով հետազոտողների շրջանում
լայն տարածում ստացած այն բեզը, քե իսլամը և ֆեմինիզմը անհամա-
տեղելի են:

Անկախ ֆեմինիստներ

Այսօր Իրանում ասկա է կանանց ևս մի խումբ, որի անդամները ի-
րենց անվանում են *անկախ ֆեմինիստներ*³²: Նրանք իրենց պայքարի և
ուսումնասիրությունների նպատակն են համարում իսլամական հասար-
ակության մեջ մարդու իրավունքների պահպանումը: Իրավագետ կա-
նանց այս խումբը հիմնականում համագործակցում է աշխարհիկ ֆեմինի-
ստական շրջանակաների ներկայացուցիչների հետ:

Այդ շարժման հայտնի մասնակիցներից է միջազգային կամքով
ուճեցող իրավաբան, Նորեւյան մրցանակակիր Շիրին Էրադին: Էրադին
մինչ Իրանի իսլամական հեղափոխությունը եղել է երկրի առաջին կին
դատավորներից մեկը: Հետագայում նա պաշտոնաթող է արվել և այժմ
հասարակական ակտիվ գործունեություն է ծավալում մուսուլմանական
հասարակության մեջ մարդու իրավունքների պաշտպանության ոլոր-
տում: 1994թ. Շ. Էրադին իրավագետ այլ կանանց հետ հիմնում է Երե-
խաների իրավունքների պաշտպանության միությունը³³: Հասարակա-
կան լայնայնածավալ աշխատանքներից զատ ճանաչված իրավաբանը
վերջ նշված հիմնադրոցների մասին հանդես է գալիս նաև դասախոսու-
թյուններով ու գիտական հոդվածներով, որոնք գետնից են երկրի առա-
ջատար ֆեմինիստական ու մուսուլմանական մամուլի էջերում:

1999թ. լույս է տեսնում Էրադիի «Իրանում մարդու իրավունքների
պատմությունը և փաստագրությունը» խորագրով աշխատությունը, որ-
տեղ արհեստավարժ իրավաբանը Մարզու իրավունքների համընդհա-
նուր հայտարարագրի համատեքստում տալիս է իսլամական հեղափո-
խությունից առաջ և հետո Իրանի իրավական հանակարգի վերաբերյալ
իր գնահատականը: Իսլամական հասարակության մեջ իրականացվող
մարդու իրավունքների պաշտպանության գործընթացում Շ. Էրադին ա-
ռաջնային է համարում զեմիոնային, էթնիկական ու կրոնական համա-
հավասարության խնդիրներին վերաբերող օրենքի գերակայությունը:
Հաջորդիվ անդրադառնալով Իրանի իրավական հանակարգում գործող
կանանց իրավունքներին, մա քննության է առնում ներկա Քադաքացիա-
կան օրենսգիրքը, ըստ որի ամուսնալուծության, երեխայի խնամակա-

լուրջան, նրա ազգության, ժառանգության, երեխայի ամուսնության մեջ ծնողների իրավունքի հարցերում մախապատվությունը տրվում է հորը և ամուսնուն: Այսպիսով, ըստ Էրադիի, ժամանակակից Իրանի Քաղաքացիական օրենսգրքում կնոջ ամուսնական իրավունքներ, փաստորեն, գոյություն չունեն³⁴:

1999թ. մայիսին Ստոկհոլմում տված իր հարցազրույցում ևս Շ. Էրադին քարձածայնում է ներկայիս Իրանի օրենսդրական դաշտում, քաղաքական, ազնիալական, անհատական, կրոնական ոլորտների մեջ մարդու ազատության դեմ ուղղված օրենքները քարեփոխելու հրատապությունը³⁵:

Իսլամական հասարակության մեջ մարդու և հատկապես երեխաների իրավունքների պաշտպանության քննազավառում ակտիվ զործունեության և մեծ վաստակի համար 2003թ Էրադիին շնորհվեց Խաղաղության Նոբելյան մրցանակ: Էրադին պատմության մեջ առաջին պայակուսիին էր և երրորդ մահմեդականը, Պաղեստինի առաջնորդ Յ. Այյաթառից (1994) և Եզիպտոսի մախազահ Ս. Սադաթից (1978) հետո, ուսնց շնորհվել է այդ պատվավոր մրցանակը³⁶:

Այսպիսով կարելի է եզրակացնել, որ իսլամական ֆեմինիզմը՝ ժամանակակից Իրանի կրոնապետական համակարգում առկա ֆեմինիստական շարժման առավել կիրառական քնույր տեսնող ուղղությունն է: Սահմանները ֆեմինիզմի իսլամական, արևմտյան, աֆրիկյան լատինամերիկյան և այլ ուղղությունների, ինչպես նաև նրա լիբերալ, ազնիալական, մարքսիստական, մշակութային, պոստ-մոդեռն գաղափարական մոտեցումների միջև խիստ պայմանական են: Բոլոր այդ մոտեցումները ու գաղափարական ուղղությունները կազմում են համընդհանուր ֆեմինիստական ավանդույթի և նրա շրջանակներում զարգացող քաղաքական փիլիսոփայության մի ուրույն մասը:

Ժամանակակից Իրանում կանանց հիմնահարցերի լուծումը հնարավոր կլինի միմիայն ֆեմինիզմի հակադիր գաղափարական քեների միջև երկխոսության, փոխհամաձայնության ու համատեղ զործողությունների պայմաններում:

SAFRASYAN LILIT

THE POSTREVOLUTIONARY MODEL OF IRANIAN FEMINISM: MUTUAL AGREEMENT OR CONFRONTATION?

This article is an analysis of the encounter between feminist and reformist political thought during the first reformist presidency in the Islamic Republic of Iran

(May 1997 to June 2004). It places feminism and reformism in their historical context, discusses the complex forces that have facilitated their development, and analyses the interaction between these two movements.

Article focuses on the characteristics and internal debates of the post-revolutionary Iranian feminist movement itself. The positions of the two such broad movements, as they are secularist feminism and Islamic feminism are presented, and the emergence of a new movement - independent feminism discussed.

One of the most important questions for the sociology of gender and feminist research is the relationship between Islam and women's situation in the Islamic Republic of Iran. Islamic feminists and their expatriate academic supporters described Islamic feminism as a reform movement that has opened up a new space for dialogue between Islamic women activists and reformers as well as secular feminists, thereby breaking down the old hostile divide between secular and religious thought.

Iranian leftists in exile have been very vocal in opposing Islamic feminism. As an ideology, policy, and social movement feminism generally have been connected to secularism. It is not surprising that many secular feminists found Islam to be a major opponent for the feminist movement. It obscures the fact that in a country like Iran, Islam is not a matter of personal spiritual choice but rather a legal and political system. Islam in political rule is incompatible with the cultural pluralism that is after all the prerequisite of the right to individual choice.

Independent feminists maintain a distance from the institutions of state power and work closely with secular feminists inside the country as well as expatriate Iranian feminists. Independent feminists are generally women's rights activists. One of the prominent figures among independent feminists is Nobel Peace Prize winner, the famous Iranian human rights lawyer and former judge Shirin Edabi.

Although the goal of feminist solidarity has so far eluded the Iranian-style feminist movement, like many other feminist movements around the world. To conclude we are providing an overview of urgency to carry on a dialogue, bilateral agreement, coalition building, and collective action between internal opposite camps of feminism movement in contemporary Iran.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. *Margot Bardan*, Islam, Patriarchy and Feminism in the Middle East. – Trends in History, 4(1), 1985 p. 49-71.
2. *Laila Ahmad*, Feminism and Feminism Movements in the Middle East, a Preliminary Exploration: Turkey, Egypt, Algeria, Peoples Democratic Republic of Yemen. - Women Studies International Forum, 1982, V, p. 153-168.
3. *Minou Roushdy*, Female Warriors of Allah: Women and the Islamic Revolution. New York, 1989, p. 64-65.
4. *Margot Bardan*, Islam, Patriarchy and Feminism in the Middle East. – Trends in History, 1985, 4(1), p.69-71.
5. *Mehrdad Darvishpour*, Islamic feminism: compromise or challenge to feminism? - <http://www.iran-bulletin.org/women/islamicfeminismedited2.html>

6. *Uhyppymidē gan Margot Bardow*, Islam, Patriarchy and Feminism in the Middle East. – Trends in History, 1985, 4(1), p.69-71.
7. *Minou Reeves*, Female Warriors of Allah: Women and the Islamic Revolution. New York, 1989, p. 64-76.
8. *Valentine Moghadam*, Islamic Feminism and Its Discontents: Toward a Resolution of the Debate. – Signs: Journal of Women in Culture and Society, 2002, vol. 27, no. 4 p.1138-1139.
9. С. Бестужева, Положение женщин в мусульманских странах. – Восток и современность: Научно-информационный Бюллетень. 2(56), Москва, 1990, с. 98.
10. *Minou Reeves*, Female Warriors of Allah: Women and the Islamic Revolution. New York, 1989, p 177.
11. *Nahid Moti*, Feminism in Iran Seeking a Native Solution. – Zanan, 1997, No. 33, p. 20-25.
12. *Said Amir Arjomand*, The Reform Movement and the Debate on Modernity and Tradition in Contemporary Iran. – International Journal of Middle East Studies, 2002, vol.34, no.4 p.719-731.
13. *Valentine Moghadam*, Islamic Feminism and Its Discontents: Toward a Resolution of the Debate. – Signs: Journal of Women in Culture and Society, 2002, vol. 27, no. 4, p.1141-1142.
14. *Ibid*, p.1143.
15. Հեղինակի երկրորդ գտնական է նրա հետևյալ աշխատության մեջ: *Afsaneh Nagmabadi*, Feminism in an Islamic Republic: Years of Hardship, Years of Growth. – Islam, Gender, and Social Change in the Muslim World, ed. *Yvonne Y. Haddad and John Esposito*, New York, 1998, p. 59-84.
16. *Afsaneh Nagmabadi*, Feminisms in an Islamic Republic. – Feminisms in International Politics, ed. *Joan Scott, Cora Kaplan and Debra Keates*, London, 1997, p. 390-399.
17. *Katajwan Amirpur*, Islamic Feminism in the Islamic Republic of Iran. – http://www.qantara.de/webcom/show_article.php
18. *Afsaneh Nagmabadi*, Feminism in an Islamic Republic: Years of Hardship, Years of Growth. – Islam, Gender, and Social Change in the Muslim World, ed. *Yvonne Y. Haddad and John Esposito*, New York, 1998, p.77.
19. *Shafiqi*, 1375 (1997), No 35.
20. *Siba Mir-Hosseini*, Islam and Gender: The Religious Debate in Contemporary Iran. Princeton, 1999, p. 277.
21. *Ibid*.
22. *Siba Mir-Hosseini*, Rethinking Gender: Discussions with Ulama in Iran. – Critique: A Journal for Critical Studies of the Middle East, 1996, 13, p.279.
23. *Siba Mir-Hosseini*, Stretching the Limits: A Feminist Reading of the Sharia in Post-Khomeini Iran. – Feminism and Islam: Legal and Literary Perspectives, ed.: *Mai Yamani*. New York, 1996, p. 285-319.
24. *Nayereh Tohidi*, The Issues at Hand. – Women in Muslim Societies: Diversity within Unity, ed. *Herbert Bodman and Nayereh Tohidi*, Boulder, 1998, p. 283-285.

25. *Ibid.*, p. 277-294.
26. *Hajdeh Moghissi*, *Women, Modernity, and Political Islam*. - *Iran Bulletin*, 1998, No. 19-20, p. 42.
27. *Ibid.*, p.43
28. *Hammed Shahidian*, *The Politics of the Veil: Reflections on Symbolism, Islam, and Feminism*. - *Tamaris*, 1997, 4 (2), p. 325-337.
29. *Valentine Moghadam*, *Islamic Feminism and Its Discontents: Toward a Resolution of the Debate*. - *Signs: Journal Women in Culture and Society*, 2002, vol. 27, no. 4, p.1151.
30. *Mahnaz Afshami*, Introduction. - In: *Faith and Freedom: Women's Human Rights in the Muslim World*, ed.: *Mahnaz Afshami*. 1995, Syracuse, N.Y., p. 1-17.
31. *Uğurhanlı gun Margot Bardan*, *Islam, Patriarchy and Feminism in the Middle East*. - *Trends in History*, 1985, 4(1), p.69-71.
32. *Valentine Moghadam*, *Islamic Feminism and Its Discontents: Toward a Resolution of the Debate*. - *Signs: Journal Women in Culture and Society* 2002, vol. 27, no. 4, p. 1158.
33. *Ziba Mir-Hosseini*, *Shirin Ebadi's Nobel Peace Prize Highlights Tension in Iran*. - *Middle East Report Online*, 2003, October 27.
34. *Shirin Ebadi*, *History and Documentation of Human Rights in Iran*, New York, 2000. Reviewed by *Haleh Yazdani*. - *International Journal of Middle East Studies*, 2002, vol. 34, no.4 p.754 - 755.
35. *Safiq Haeri*, *Civil War a Real Danger if Khatami Bows to Extreme Demands*. - http://www.iran-press-icve.com/articles/ebadi_2459921.html
36. *Shu*. http://www.monitor.apeace.org/archive.cfm?id_article=100

ՀԱՄՄԿ ՄՏԵՓՈՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՏԱՌ ԹՈՒՐԶԵՐԵՆ ՏՊԱԳԻՐ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԸ

Հայ բառարանագրային մշակույթում հայատառ բուրքերն են կլեզու, եռալեզու, բազմալեզու և բազմազան բառարանները որոշակի քիվ են կազմում, մտավորապես 100 ամուն, դրանք բարձր որակի համանիշներ են, իրենց գիտական ու կիրառական նշանակությունը մինչև օրս պահպանած գիտական հուշարձաններ: Նրանք շարունակել են միջին դարերում զարգացում ապրած հայ բառարանագրության ավանդները, նոր որակի հասցրել այն և փոխանցել տարագիր շրջանին:

Հայատառ բուրքերն բառարանները շատ տարբեր են եղել: Հրատարակվել են աշխարհի տարբեր ծայրերում, սակայն հիմնականում ծառայել են նույն նպատակին: Այն է՝ նպաստել հայատառ բուրքերն գրականության առաքելությանը՝ պահպանել ու ծագումից հայ ժողովրդի բուրքախոս հատվածը, օգնել նրանց հաղորդակից դառնալու բուն հայկական մթնոլորտին, մասնակից դարձնել նրան արևմտահայության զարթոնքի տարիների բուն շարժմանը, եվրոպական գրականության, մշակույթի, նոր գաղափարների ներթափանցմանը Օսմանյան Թուրքիա: Ինչպես ողջ հայատառ տարագիր գրականությունը, բառարանները ևս իրենց մեծ նպաստն են ունեցել քարզամասկան և ինքնուրույն տարագիր գրականության ձևավորման ու զարգացման գործում: Այն նպաստել է կայսրության, ինչպես նաև եվրոպական տարբեր ժողովուրդների միջև հաղորդակցության մշակույթի զարգացմանը, հարաբերությունների կամրջելուն, գիտությունների, արհեստների, մասնավորապես քճկության, տարբեր բնագավառների զարգացմանը, ժողովրդի կենսամակարդակի բարձրացմանը:

Առաջին հայատառ բուրքերն գիրքը տպագրվել է 1727թ. Մխիթարյան միաբանության հիմնադիր Մխիթար Մեքաստացու (1676-1749) կողմից Վենետիկի Անտոնի Բորտոլիի տպարանում: Այդ շրջանում Մխիթարյանները դեռ չէին գործադրել ս.Ղազար կղզու իրենց տպարանը, որի հարյուրամյակների հրատարակությունները ոչ միայն իրենց՝ հրատարակիչներին, այլև ողջ հայ մատենագրությանը փառք պիտի քենին:

Մխիթար Սեբաստացին լինելով շատ մեծ հայրենասեր, իր ժողովրդի վիճակով տառապող գիտնական, գտնում էր, որ հայ ժողովրդի փրկությունը պայմանավորված է միայն նրա լուսավորությամբ, նրան կրթելով, համաշխարհային մշակույթի առաջընթացին հաղորդակից, ապա նաև՝ մասնակից դարձնելու հնարավորություններին համար ճանապարհ հարթելով: Ըստ նրա այդ գործը պետք է արվեր ժողովրդին հասկանալի լեզվով՝ աշխարհագրորդ, իսկ քրքախոս հայերին համար՝ հայատառ թուրքերենով: Մխիթար Սեբաստացու հայատառ թուրքերեն տպագրած առաջին գրքի վերնագիրն էր՝ «Դուռն քերականութեան աշխարհարատ լեզուին Հայոց, շարադրեցնել տաճկականաւ լեզուաւ»: 149 էջանոց դասագրքի վերջին 50 էջերը՝ «Բազդիք, որ հետևի Դրան քերականութեան»: Այսպիսով հայ առաջին տպագիր գրքի և առաջին հայատառ թուրքերենի օգտագործմամբ տպագիր քառարանի մասին պետք է խոսել որպես մեկ հուշարձանի: Երկրորդ քառարանը կից է Ալքրեմարանի՝ «մեկնութեամբ տաճկական քառից հայկական աշխարհարատ լեզուի (Տրիեստ, 1786թ., 71 էջ, 2-րդ տպագրություն): Առաջին տպագրության մասին մատենագիտական տվյալներ չունենք:

Տպագիր քառարանների մասին խոսելիս նպատակահարմար ենք գտնում այն ներկայացնել ոչ թե ըստ իրենց ներառած լեզուների, այլ՝ ըստ հրատարակության վայրերի: Նման ձևը հնարավորություն կտա հետևելու 18-20-րդ դդ. հայ քառարանագիտական հիմնական դպրոցների, այն է՝ Մխիթարյան հրատարակությունների և Կ.Պոլսի, Իզմիրի, ապա մի քանի առանձին քաղաքների տպագրություններին: Վերջինները հիմնականում պայմանավորված են եղել առանձին ամենառների գործունեությամբ:

Հայատառ թուրքերեն քառարանները հիմնականում լեզվական բնույթի են եղել՝ կազմված այբբենական կարգով: Կանդաղաղաճանց նաև առանձին քառարանների, ըստ կիրառական նշանակությունների:

Ընդհանրապես հայատառ թուրքերեն քառարանագրության մեջ իրենց հատուկ ներդրումն ունեն Մխիթարյան միաբանության հրատարակությունները, որոնց գերակշռող մասը հենց իրենց՝ Վենետիկի, Տրիեստի, ապա՝ Վիննմայի Մխիթարյան հայրերի հեղինակություններն են: Որպես կանոն Մխիթարյան հրատարակությունները ամենաարժեքավորներն են, ամենածավալունները քառանյութի առումով, շքեղ հրատարակված, ուր գերիշխում են բազմալեզու քառարանները և որոնք մինչև օրս պահպանել են իրենց մեծ արժեքն ու կիրառական նշանակությունը: Բնականաբար այս քառարանների արժեքավոր լինելը պայմանավորված էր նրանց կազմողների լեզվական հիմնալի կրթությամբ, եվրոպական քառարանային ավանդույթներին ծանոթ լինելու հանգամանքով, օգտագործվող լեզուների կենդանի իմացությամբ: Մխիթարյան միաբանության Վենետիկի հայրերից Գաբրիել Ավետիքյանի(1751-

1827) «Կտալերեն-հայերեն, հայատառ թուրքերեն քօսքանեան քառարանը» մեզ հայտնի երրորդ քառարանն է, որ հրատարակվել է 1775 թվականին: Եւ այն հեղինակը հայտնի է իր տասկաներենի համատուտ քերականությամբ՝ հայերեն գրաբար և տաճկերեն բացատրությամբ (1792, 488 էջ): Վենետիկյան հաջորդ հրատարակությունը Մամուել Ջախսպախանի (1770-1835) քառարաններն են յուալերենի, հայերենի, տաճկերենի օգտագործմամբ: Վենետիկյան քառարանագրական դպրոցի մյուս ներկայացուցիչներն են՝ Մկրտիչ Ավետիքյանը, Սուքիաս արք.Սոմալյանը (1776-1846), Մամուել Գանթարյանը (1838-1908):

Մխիթարյան միաբանության Տրիեստի, ապա Վիեննական ճյուղի հրատարակություններից են Տեվեհի օղու Մահտեսի Միսոնի որդի պարոն Կարապետ Գաղատացիի (-1788) Այբբենարանը, կից՝ տաճկական քառերի աշխարհաբար մեկնությամբ, (Տրիեստ, 1781, 71 էջ), որը ծառայել է որպես դասագիրք Մխիթարյան վարժարանների համար: Տրիեստից Վիեննա տեղափոխվելուց հետո առաջին քառարանը Ավգերյան Հարությունի (1774-1854) կազմածն է: Մխիթարյան միաբանության վիեննական ճյուղի մյուս քառարանագիր հեղինակներն են Հակոբոս Պողաճյանը (1808-1883), քառալեզու և բազմալեզու խոսակցական քառարանների կազմող Փիլիպոս Ճամճյանը (1818-1902), Եփրեմ Չազճյանը, Մյապլոն Էմինյանը (1823-1854), Գևորգ Հովհանյանը (1817-1897), քառալեզու գրագրարանի հեղինակ Փիլիպոս Ճամճեանը: Վիեննայում է հրատարակվել պոլսեցի կաթոլիկ Արիստակես և Ստեփանոս Ազարյան եղբայրների քառալեզու քառարանը (1848), Քյուլիեյյան Ամբրոսիոսի եռալեզու քառարանը և թուրքերենի համատեղ քերականությունը բաղկացած 1000 էջից:

Վենետիկի Մխիթարյան նախկին միաբան, Ամբրոսիոս Գալիպյանը (1826-1906) հեռանալով կաթոլիկական եկեղեցուց, Գարրիել Այվազովսկու հետ միասին Փարիզում բաց է արել Հայկազյան վարժարանը, ապա աշխատել է Թեոդոսիայի ազգային վարժարանում, որ և հեղինակել է թուրք-հայերեն 2 քառարաններ (1836, 1864): Հետագայում, 1865թ. կրկին Փարիզ վերադառնալով հրատարակել է համատուտ հայ-ֆրանսերեն-տաճկերեն մի քառարան՝ «Լոր քառգիրք Ֆրանսահայրը, որը հայտնի է Լուսինյան քառարան անունով, սակայն այն չի առնչվում մեր ճյուղի հետ:

Կ.Պոլսում որոշակի թիվ են կազմում հարևան ժողովուրդների լեզուների օգտագործմամբ քառարանները: 1826թ. տպագրված պարսկերեն-հայերեն-թուրքերեն-արաբերեն քառարանը (715 էջ) մեզ ծանոթ է ձևազրական հավաքածուներից: Այն կազմել է լեզվաբան, պատմագիր Գևորգ Դավիթ Տեր Հովհաննիսյան Պալատեցին (1737-1812): Պոլսի քառարանգիտության ամենահայտնի անուններից են հրապարակախոս Տիգրան Գաբաճմաճյանը, Միհրան Արիկյանը (1855-1938), Ջեքի Պետրոս

Կարապետյանը(1873-1937), Սարգիս Գասապյանը(1842-1907), Մ.Գ.Մինասյանը(1870-1936), Ջ. Փափազյանը և ուրիշներ:

Կ.Պոլսում բացի մեծածավալ, բազմալեզու քառարաններից, տպագրվել են կիրառական, առօրյա նշանակության փոքրածավալ քառարաններ, խոսակցական բառարաններ, քառատնտրքեր՝ հայերեն պետանի բառերի տաճկերեն թարգմանությամբ:

Բառարաններից մի քանիսը հունարենի օգտագործմամբ են եղել, ինչպես Տիգրան Գրիգորյանի, Վ.Մարգարյանի, Դ.Զօլազյանի (Զօլաքիտիս)՝ հունարեն, բուրքերին լեզուներով ընտանեկան խոսակցությունների բառարանը (1887): Ս.Խոջայանը հրատարակել է հունարեն, ֆրանսերեն, հայերեն, բուրքերեն ընտանեկան խոսակցական բառարան(1865), Տիգրան Գրիգորյանը՝ ութլեզվյա բառարան և խոսակցական բառարան (1870): Մյուս բառարանագիրներն են՝ Գալուստ Թիրաքյանը (1840-1910), Թովմաս Թերզյանը (1840-1909), Հարություն Գալսեդյանը, Սարգիս Գասապյանը (1842-1907), Պողոս Գալղպճյանը, Վահան Գալղպճյանը և ուրիշներ: Մի շարք բառարանների վրա բացակայում են այն կազմողի անունները:

Երեք բառարանները նախատեսված են եղել դպրոցականների համար, ապա քիչ չեն դեպքերը, երբ նրանք եղել են չափածո, ոտանավորի նման՝ սրը ոչ միայն դյուրացնում էր առաջարկվող մյուսի ընկալումը, այլ նաև ավելի տպավորիչ, հիշվող էր դարձնում այն՝ իր հանգավորված լինելու պատճառով: Այդպիսիք էին Պաղտասար Դպրի կազմած դասագրքերը հայտնի Դպրատան աշակերտների համար: Ծափածո բառարաններից է նաև Պողոս Դասասաց Դպիր Տյուրիկեցի Թրոսյանի «Տնորակ համառոտ բուրք-հայերեն բառարանին»ը (Նոր Նախիջևան, 1794):

Բառարանների հեղինակներից մի քանիսը նաև բուրքերենի դասագրքեր, մատականիներ են հեղինակել (Միհրան Արիկյան, Ջեքի Պետրոս Կարապետյան, Պողոս Գալղպճյան, Մուքիաս Սոմայան, Մ.Գ.Մինասյան և ուրիշներ): Սա պատահական չէ, քանի որ նրանց մի մասը որպես բուրքերենի, կամ այլ առարկաների ուսուցիչներ են աշխատել: Նույնիսկ նրանց կազմած բառարանների վրա երբեմն կարգում ենք՝ «Ե պետս ազգային վարժարանաց»: Այս դիպքում հմայավորինս պարզեցված, դյուրամարտ են դարձված առաջարկվող բառարանները, դասագրքերը: Այսպես օրինակ, Պողոս Գալղպճյանի անգլերեն, հայերեն, բուրքերեն բառարանում՝ անգլերեն բառերի հնչույթը ևս հայատառ է (Կ.Պոլիս, 1890), իսկ պրոֆ. Միհրան Արանամյանի գիրքը կոչվում է «Ֆրանսերեն լեզու. քարեկան մանկանց: Բառագրքոյկ եւ խօսելավարժութիւն հայերէն, գաղղիերէն, տաճկերէն հնչումներով»: Այդ դասագրքերը և բառարաններն ունեցել են երբեմն տասնյակից ավել տպագրություններ: Դպրոցական բառարաններ հրատարակվել են հենց տեղերում, ինչպես օրինակ Այնթապում՝ Մարաշի աղջկանց վարժարանի համար: Նայած

քն ռ՞ք միսիններական կազմակերպության հովանավորությամբ է գործել տվյալ դպրոցը, ապա համապատասխան լեզվի քառարաններն ու դասագրքերն են տպագրվել: Մաքաչում ամերիկյան միսիններն էլ մեծ ազդեցություն ունեցին: Ուրբանոցներ, ծերանոցներ, դպրոցներ... Գերիշխողը այստեղ անգլերենն է եղել:

ԿՊուլսի հետեղևոսյան շրջանի քառարաններից հատուկ ուշադրության է արժանի Հակոբ Մուրյանի (Միրուն) զինվորական քառարանական քառարանը հայերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն լեզուներով: Այնքանով է սա նզակի, որ զինվորական վարժարաններում հայերի մուտքն արգելված էր և զինվորական ասպարեզը հայերի համար ընդունելի չէր ի տարրերություն զինվորական բժիշկների մասնագիտության: Բայց եթե հայերը մուտք չունեին այստեղ որպես ուսանողներ, ապա մուտք ունեին ուսուցիչների մակարդակով: Ընդհանրապես մասնագիտական լուրջ հավակնություններ ունեցող թուրքական ուսումնական (տեխնիկական) հաստատություններում որոշ առարկաներ, ինչպես մաս լեզուների, այդ թվում թուրքերենի ուսուցումը կատարվել է հայատառ թուրքերենով գրված դասագրքերի օգնությամբ: Բնականաբար քառարանները մեծապես օգնել են այս գործընթացին: Այս կերպ ուսանողները շատ ավելի ախագ են յուրացրել առաջարկվող նյութը, քան թե այն կատարելին արարատառ օժանդակներով: Այդ մասին գրվել է նույնիսկ գրքի վերջնագրում, ինչպես Հ. Տեր Մելքոնյանի կազմած հայերեն, թուրքերեն քերականության դասագրքի՝ «թուրքերի համար» (1913):

Երկու տասնյակի չափ քառարաններ են տպագրվել Ֆրանսիայում: Մակայն դրանք կապվում են 2-3 հեղինակների անվան հետ միայն: Փարիզյան հյատարակություններից առաջինը Խոբեն արք. Գալֆայան Նար-Պեյի (1832-1892)՝ հայ ուսանողների համար կազմած ֆրանսերեն-թուրքերեն խոսակցական քառարանն է (1859թ): Փարիզում տպագրված մի շարք քառարանների տպագրության պատմությունը կապվում է իզմիրցի հայտնի փոբագրիչ, երապարակախոս, տպարանատեր, «Արամյան» հայտնի տատառեսակի հեղինակ Դամիկ Արամյանի (1820-1879) անվան ու գործունեության հետ, որը Եվրոպա էր մեկնել տառերի փոխադրության իր արվեստը կատարելագործելու համար: Նա միայն 1860-62 թթ. Վալտեր հայտնի տպագրիչի մոտ տպագրել է մոտ 10 քառարաններ, մաս ավելի ուշ: Նրա 309 էջից կազմված «Իտալագրոյկ»-ները ավելի քան 7 տպագրություն են ունեցել:

Քառարանները հաճախ կոչվել են քառգրքեր, քառգրքայկներ, քառերի հավաքածուներ, Վեցիսգարեակ (կազմված քառերի քանակով), Բառզիք խոսակցության, գրուցատրություններ, խոսակցական քառարաններ...

Երբեմն տխտղոսաթերթին նշվել է քառարանի պարունակությունը: Այսպես օրինակ 1888թ. Միքրան Արիկյանի 1150 էջանոց քառարանի

վրա արձանագրված է՝ 24 000 թատ և 8000 ոճ: ՄԱքիկյանը, որը հեղինակ է հայատառ բուրքերենի օգտագործմամբ բուրքերեն և օսմաներեն 26 բառարանների, մի այլ բառարանի վրա նշել է՝ 13000 գրագիտական, պաշտոնական և գիտական թատ, 700 ոճ²: Նրա մի այլ գիտական բառագրքույկ ներառում է հայերեն, բուրքերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն լեզուները: Հայտնի է, որ տեխնիկայի վերաբերյալ քառերը, տերմինները գրական մոր բուրքերենը փոխառել է գերմաներենից: Անս այս բառարանն այդ գործընթացի արտահայտություններից մեկն է հանդիսացել (1895): Պողոս Գալլազյանի բառարանի վրա նշված բառարանակց 20000 թատ է (1890):

1890-ական թթ. Կ.Պոլսում սկսել են նրատարակվել բազմալեզվյա (բուրքերեն, հայերեն, հունարեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, գերմաներեն, անգլերեն) գործնական բառարաններ: Այդպիսի բառարան կազմողներից է եղել Ստեփան Ֆերանճեյանը: Մոտ 15 տարի շարունակ Կ.Պոլսում վաճառականների համար տարագրվել են տարեկան 2 հատուկ «Հուլատետր-օրացույցներ»(պարզ և գրականի), որոնք իրենցից ներկայացնում էին հայերեն, ֆրանսերեն, բուրքերեն բառարաններ և քառալեզու օրացույցներ (agenda):

Հայտնի է, որ հայերը Օսմանյան կայսրությունում մոր ձևավորվող արդյունաբերության որոշ ճյուղերի հիմնադիրներն են եղել, առաջինները, որոնք եվրոպական համալսարաններում հետևելով գիտության տարբեր ուղղություններին, մասնավորապես իրավունքին, բժշկությանը, կենսաբանությանը, կենդանաբանությանը, բուսաբանությանը՝ վերադարձել են հայաստան, ներդրելով իրենց ողջ գիտելիքները, դարձել այդ ճյուղերի փնտրված մասնագետներ:

Կ.Պոլսի սուլթանական ու փաշայական ամենահայտնի սարտեզների լավագույն մշակողները եղել են հայ բուսաբանները, գյուղատնտեսները, հողագետ այգեպանները, ծաղկեմշակները, ծխախոտի, բամբակի, խաղողի, շերամաբուծության մասնագետները: Վերադառնալով ուսումնառության վայրերից նրանք կազմակերպել են գիտական հավակնություն ունեցող միություններ, հիմնադրել պարբերականներ, հեղինակել գրքեր, որոնք պիտի նպաստեին Օսմանյան կայսրությունում ամենատարբեր քննադատների զարգացմանը: Հայատառ բուրքերեն գրականությունը հաստատում է նրանց արգասաբեր գործունեության: Բառարանների առումով հետաքրքրություն է ներկայացնում բժշկական ամենահայտնի ու ամենավաղ տպագրվածը, Միջայել Ռեստեն Տեք Պետրոսյանի՝ հիվանդությունների, դեղերի, բույսերի, հանքանյութերի, կենդանիների, գազերի, հեղուկների անունների 9 լեզվյա բառարանը (Վենետիկ, 1822, 542 էջ): Այն 3 տպագրություն է ունեցել: Կ.Պոլսում՝ Ն.Արքիմյանի տոմկերի բառարանը ֆրանսերեն, հայերեն, բուրքերեն լեզուներով (1908):

Երուսաղեմյան հրատարակություններից հայտնի է Պողոս Աղ-
բիամապոսեցու (-1853) «Չամազամութիս հինգ դարուց»-ի հայատառ
թուրքերեն հրատարակության մեջ եղած արաբերեն և պարսկերեն քա-
ռերի քառարանը՝ բացատրված հայերենով ու թուրքերենով (1844, 1881):

Երբեմն քառարանները մաս են կազմել հայատառ թուրքերեն այս
կամ գրքին, ինչպես դա նշել է մահ Ա.Գաբրիելյանի «Հատընտիլ»-ի
ընդերում: Թուրքերեն բնագրին հետևել է թուրքերեն, հայերեն քառարա-
նը (1893):

Հայկական գաղթավայրերում հրատարակվածներից են Արմենակ
Պետկյանի՝ Բույսերի անունների պատկերազարդ, բազմալեզվյա քառա-
րանը լատիներեն, արաբերեն, հայերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմա-
ներեն, իտալերեն լեզուներով (Կահիրե, 1936թ. 1099 էջ):

Մեծ Եղեռնից հետո Արևելքի և Եվրոպայի հայկական գաղթավայ-
րերում շարունակվում է քառարանների տպագրության ավանդույթը: Այս
քառարաններում երբեմն բացակայում է հայերեն լեզուն, այն միայն թուր-
քերենը մեղակայացնելու համար է կիրառվում: Այսպես օրինակ Բեյրութի
Ֆրանսերեն, թուրքերեն քառարանը փաստորեն ֆրանսերեն-հայատառ
թուրքերեն է (1931): Բեյրության հրատարակությունների մեջ որպես քա-
ռարաններ կազմող հայտնի է Կ.Կիլիկեցին: Բեյրութի 1926թ. տպագրու-
թյան մեջ առաջին անգամ հանդիպում ենք գրպանի գրուցարանի, ուր հա-
յերենի և հայատառ թուրքերենի հետ իսպաներեն լեզուն կա:

Հունաստան տարագրված հայերի համար 1923թ. Աթենքում լույս
է քնծայվում հունարեն, հայերեն, թուրքերեն առձեռն քառարանը և նույն
լեզուներով գրուցարանը Հայկ Գնդումու հեղինակությամբ:

Դարասկզբին անգլերենի օգտագործմամբ քառարանների թիվն
ավելանում է, իսկ եղեռնից հետո՝ այն նույնիսկ անհրաժեշտություն է
դառնում: Մեծ տարածում է ունեցել Ի.Ա.Երանի պատկերազարդ թուրքե-
րեն, անգլերեն գրուցազկիրքը (Բուստոն, 1914): 1919-1920թ. Եաղուսյան
Աստուրի հեղինակությամբ տպագրվում է 3 մասից բաղկացած մի քառա-
րան՝ անգլերեն, հայերեն, հայատառ թուրքերեն լեզուների տարբեր գու-
գոյություններով Նյու-Յորքում (1919), սպա՝ Լոս Անջելեսում (1920):

Հայատառ թուրքերենով լույս են տեսել մոտ 25 երկլեզու, 30 նոս-
լեզու, 12 քառալեզու, 10 բազմալեզու քառարաններ, 15 երկլեզու և բազ-
մալեզու գրուցարաններ, տարբեր բնագավառների քառարաններ մոտ 10
քառարաններ, որոնք մաս են կազմել հայատառ թուրքերեն տպագիր
գրականության: Ի տարբերություն 20-րդ դարի երկրորդ կեսին հայա-
տառ թուրքերենի անկման ու ժամանակավիճակ դառնալուն այս քառա-
րանների մեծագույն մասը մնացին գործածական, չկորցնելով իրենց գի-
տական արժեքը:

ARM-LETTERED TURKISH DICTIONARIES

There are about 25 two-language, 30 three-language, 12 four-language, 10 multi-language Arm-lettered dictionaries published also 15 two-language and multi-language phrase-books and 10 other dictionaries, which were a part of Arm-lettered Turkish literature. Though Arm-lettered literature lived a fall in the middle of 20' th century but most of these dictionaries were in USE and kept their cinitetic value.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Իւրքին արք. Գալիայան Նար-Պեյլ(1832-1892) ընդարձակ տաճկերեն, հայերեն բառարան է տպագրել մաև Կ.Պոլսում (1892, 670 էջ):
2. Արիկյանը հեղինակ է հայերենով մի շարք օսմաներենի դասագրքերի: Երե ղրանց մի մասում օսմաներենը ներկայացված է հայատառ բուրբերենի միջոցով, ապա մյուսներում այն աքաբատառ է և յի առնչվում մեր ռաումնասիրության հետ: Ինտքիե, առ ռաումնասիրության հատուկ առարկա է, որը մաս է կազմում հայ լեզվաբանների կողմից բուրբերեն լեզվի դասագրքերի հեղինակման ավանդույթի և այսպիսով բուրբերեն լեզվի զարգացման գործում հայերի քերած մպաստի մասին նյութի:

ԱՐՄԵՆԻԱ

ВАСИЛИЙ ЛЕВИСОН: ПЕРВЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ САМАРИТАНСКОЙ ТРАДИЦИИ В РОССИИ.

Настоящая работа – третья в серии очерков по истории самаритянских исследований. Две предыдущие были посвящены Георгу Якобу Керу (1692-1740)¹ и Якобу Ионасу Бьёрнстолу (1731-1779)² и в значительной мере опирались на документы, хранящиеся в Российском государственном архиве древних актов в Москве.

Исследователям самаритянской письменности имя Василия Андреевича Левисона известно по ссылке в знаменитом каталоге А. Гаркави (1835-1919) рукописей Самаритянского Пятикнижия, хранящихся в Императорской публичной (ныне Российской Национальной) библиотеке³. Для объяснения идеи, на которой основывались традиционные самаритянские записки-криптограммы, он счел наилучшим привести обширную цитату из работы своего предшественника. Это упоминание и послужило стимулом к поискам сведений о первом исследователе самаритянской традиции в России и авторе наиболее раннего сообщения о ней на русском языке.

Ряд публикаций самого В.А. Левисона и его упоминания у других авторов приводятся в обширной библиографии рассказов российских путешественников, побывавших на Востоке⁴. По ним его биография восстанавливается довольно полно.

Хофрат (Hofrath) Левисон родился в Германии в семье раввина и после получения соответствующего образования сам стал раввином. Духовные поиски привели его в 1839 г. к принятию христианства, но не в той форме, в какой он мог составить о нем представление в Германии, а в другой, более соответствующей его духовным запросам, которую он увидел в русском православии. При крещении он принял имя Василий Андреевич.

Через какое-то время он стал профессором древнееврейского языка в Санкт-Петербургской Духовной академии, а в 1858 г. он был включен в Русскую духовную Миссию в Иерусалиме.

Двадцать пятого апреля 1858 г. он впервые попадает в библейский Сихем, современный Шхем, или Наблус. Его рассказ об этой поездке фактически стал первым сообщением о самаритянской традиции на русском языке. Он публиковался трижды: в 1866 г. в журнале "Духовная беседа"⁵, а затем в отдельном издании "Иерусалимских писем", вышедшем в том же году, и полвека спустя несколько отличающийся вариант был опубликован в журнале "Русская старина"⁶.

Первый вариант рассказа, опубликованный в "Духовной беседе", представлял собой письмо, адресованное коллегам по Санкт-Петербургской духовной академии, второй – был включен в состав дневника с датой 15 мая 1860 г. и, очевидно, предназначался епископу Кириллу (Наумову), главе Русской духовной миссии в Иерусалиме. Оба варианта несколько отличаются друг от друга по полноте, и особый интерес представляют отрывки, пропущенные в первом варианте или добавленные ко второму.

Особый интерес представляют собой разрозненные сведения о его попытках полиграфического характера. Михаил Сергеевич Волконский (1833-1909) в 1859 г. писал: "Г. Левесон (так!) завел литографию и хочет печатать свои изыскания над самаритянской библией, которой хорошо сохранившийся экземпляр приобрел он на Ливане"⁷. В "Дневнике" подробно говорится об изготовлении литографической копии отрывка из свитка Самаритянского Пятикнижия (Втор. 19:8-26:14) при помощи литографических чернил и прозрачной "транспарантной автографической" бумаги. О какой-то литографической копии 1861 г. говорится в книге Мери Роджерс⁸.

Осязаемое свидетельство полиграфических опытов Левисона представляет собой фрагмент Британской библиотеки в Лондоне Or. 12270. Заметка его бывшего владельца М. Гастера (1856-1939) гласит: "Настоящее факсимиле книги Исхода скопировано с рукописей (так!) приобретенных у самаритянской общины в Наблусе профессором Левисоном для России"⁹. Каталог Зухейра Шуннара говорит о рукописной копии, снятой проф. Левисоном в 1864 г.¹⁰ Алан Д. Краун говорит о литографической копии рукописи Cambridge Add. Sam. 1846, сделанной в Иерусалиме в 1864 г.

Полиграфические опыты Левисона вызвали интерес и непосредственно у самаритянской общины.

В "Дневнике" говорится о том, что самаритянский первосвященник Амрам [б. Салыма] (1809-1874) приглашал Левисона в Наблус "для жительствова и печатания самаритянской библии по их древним оригиналам"¹¹. Сведений о каком-либо продолжении этого

обнаружить не удалось. Насколько можно судить, это самая ранняя попытка книгопечатания у самаритянской общины, пусть даже неосуществленная. Можно предположить, что какое-то представление о литографированных книгах у самаритян было, и общий вид таких книг, максимально приближенный к традиционному рукописному оформлению, их вполне устраивал.

Ученые занятия и энтузиазм Левисона привлекали внимание европейцев, как живших в Палестине, так и путешественников. О нем упоминали Мери Элиза Роджерс и Леди Тобин. Это было замечено русским рецензентом¹².

Одна подробность в рассказе В.А. Левисона заслуживает особого внимания. Он пишет: "2-е мая. С особенным интересом рассматривал один экземпляр Пятикнижия Моисеева, писанный в 657 году по Р.Х., который предложил мне священник. Я пересмотрел всю эту книгу: Это конечно экземпляр старой книги и, значит, как манускрипт безотносительной важности не имеет; но важно то, что из этого списка видно, как скоро приняли самаритяне магометанское летоисчисление потому, что в книге время написания означено 35 годом Эджирь, по магометанскому летоисчислению". Дело в том, что датированные ранее XII в. самаритянские рукописи в настоящее время просто неизвестны, и слишком маловероятно, чтобы столь древняя рукопись была с тех пор утрачена безвозвратно и не обнаружилась, например, в каком-либо собрании. Вместе с тем, можно не сомневаться в том, что первопроходец самаритянских исследований в России имел о самаритянской палеографии лишь самое общее представление, и речь шла о рукописи не 655/6 г. н.э., чему более точно соответствует указанная выше дата по хиджре, а очевидно 1035/1625/6 г.

Аналогичную дату 32 г. хиджры, столь же маловероятную, в буквальном истолковании, содержит самаритянский рисунок на пергамене Российской государственной библиотеки¹³.

Результатом изучения самаритянского текста Пятикнижия стало предложение использовать именно этот текст, а не масоретский для русского Синодального перевода Библии (первое издание в 1876 г.)¹⁴.

В 1866, 1868 и 1869, Британское и Иностранное Библейское общество опубликовало русский перевод В.А. Левисона книг Пророков в трех томах в шестнадцатую долю листа без упоминания имени переводчика.

Скончался В.А. Левисон в 1869 г.

FIRST SAMARITAN TRADITIONALIST IN RUSSIA

Papers of Vasily Levinson born in Germany in a Ravin's family accepted Christianity in 1839, was baptized and his new name was Vasily Andreevitch.

In 1858 he visited Nablas, his information was of great interest for the Christianity in Russia.

His works were printed in "Dukhovnaya Beseda" St.Petersburg, 1866, Vol. II and "Russkaya Starina" St.Petersburg, 1914, Vol. 158.

These informations and passages seem to be the earliest evidences of the knowledge of Samaritan studies in Russia.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Жамкочан А.С. У истоков самаритянских исследований в России // Вестник древней истории. М., 1997, № 2 (221). С. 147-149.
2. Жамкочан А.С. К истории самаритянских исследований в Европе (выписки шведского ученого в Московском архиве) // Восток. Афроазиатские общества: история и современность. Орск. 1996. № 2. С. 98-99.
3. Гаркоев А.Я. Описание рукописей Самаритянского Пятикнижия, хранящихся в Императорской Публичной библиотеке. СПб., 1875. С. 4-5.
4. Slavov Theofanis G. and Weisense Peter R. Russian Travellers to the Christian East from the Twelveth to the Twentieth Century. Columbus (Ohio): Slavica Publishers, Inc., 1986.
5. "Духовная беседа" Т. II, СПб. 1866. С. 65-78, 100-128, 153-155, 225-232.
6. "Русская старина" Т. 158. СПб. 1914. С. 392-409.
7. Волконский М.С. Записки паломника. СПб. 1860. С. 143.
8. Rogers M.E. Domestic Life in Palestine. London, 1862.
9. Rosen G. Alte Handschriften des Samaritanischen Pentateuchs. // ZDMG. 18 (1864) 582.
10. Shannar Z. Katalog Samaritanischer Handschriften I. Berlin West, 1974. S. 44.
11. Поездка в Наблус (Сихем). Дневник проф. В.А. Левинсона. Иерусалим, 1860. С. 400.
12. Победоносцев К. Новые путешествия по Востоку // Русский вестник. М., 1863. Т. 43. С. 517. Прил. 1. ZDMG. Bd.18. Leipzig, 1864. S. 582.
13. Жамкочан А.С. Самаритянский рисунок РГБ // Вестник Еврейского университета. № 6(24). М., 2001, С. 367-370.
14. Рыбковский Вл. Самаряне: обзор источников для изучения самаритянства. Киев, 1913. С. VII.

ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԼՈՐ ԵՎ ԼՈՐՍԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ավդալյան Արթուր	
Ղափխականի հարցը 1911թ. Այդուտի համաժողովում.....	5
Բալթուրյան Վահան	
Էջեթ իրանահայության պատմությունից XIX դարում	17
Բալթուրյան Վահան	
Թուրքիայում հայկական և քրդական հարցերի քաղաքական աղերսների պատմությունից՝ միջազգային դիվանագիտության լույսի ներքո (Առաջին աշխարհամարտից մինչև Լոզանի կոնֆերանսը)	47
Գասպարյան Արամ	
1908թ. Խոթեբդդարանական ընտրություններն Օսմանյան կայսրության արաբական վիլայիթներում.....	77
Գևորգյան Գոռ	
Իրաք-իրանյան տարածքային-սահմանային հակասությունների հարցի շուրջ	88
Իսկանդարյան Գոհար	
Իրանի դիրքը ռուսոց Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ.....	101
Հարությունյան Աղավնի	
ԱՄՆ մերձավորարևելյան քաղաքականությունը 1980-1981 թթ.....	111
Հարությունյան Լիլիթ	
1983թ. մայիսի 17-ի լիբանանախորայելական համաձայնագիրը լիբանանյան հակամարտության միջազգային համատեքստում	125
Հովհաննիսյան Նիկոլայ	
Երրորդ կողմի ներգրավումը ցեղասպանության կանխման և հրահրման հարցում. Հայերի ցեղասպանությունը	141
Ղարիբջանյան Գևորգ	
Մոզիալ-տնտեսական և ներքաղաքական ճգնաժամը Սիրիայում 1980-ական թթ. առաջին կեսին.....	151
Մախլան Բենիամին	
Վրաստանի կառավարությունը և Մոչիի շրջանի համընթացայ համայնքը (1918 - 1920 թթ.).....	163
Մանուկյան Մուրին	
Սիրիական իսլամականության ելևէջները 1982-2000թթ.	181
Մուլյան Եսթրո	
Զրդերի ինքնավարության հիմնադրող ժամանակակից Իրաքում	195
Մուրադյան Մամվկ	
Թուրքական արևելյաններում Հայոց Եղբայականությանը վերաբերող վավերագրերի և ոլորտյան հարցի շուրջ	210

Մամվելյան Կաթինն	
Քաղաքական իրադրությունը Իրացում և ՄԱԿ-ի դիրքորոշումը (2004թ. հունիս – 2005թ. օգոստոս).....	218
Մաֆրաստյան Ռուբին	
Օսմանյան կայսրություն. Ենթասպանության երկու ծրագիր.....	236
Փաշայան Արարս	
Սատղյան Արաբիայում հասարակական-քաղաքական բարեփոխումների հարցի շուրջ	255

ԳՒՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏԱՌԻՅՅՈՒՆ

Աիմարանյան Ջոն	
Արահամի տոհմը և Հյուսիսային Միջագետքը	267
Գրեկյան Երվանդ	
Դրվագներ շրարտա-ժողովրդական հարաբերությունների պատմությունից... 277	
Խաչատրյան Վաչերի	
Ուրարտու պետության կազմավորումը, հզորացումը և կործանումը	295
Կոստիկյան Քրիստինե	
Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյանների պատմությունից	303
Մաթևոսյան Արթուր	
Ջրիստոնեական կատարելությունը հայրախոսական ավանդության մեջ	330
Մարտոյան Թեոֆիլ	
Կարմելյանների գրքունեությունը Սեֆյան շահեր Արքաա երկշորի, Սուլիմանի և Սուլթան Հոսեյնի կառավարման տարիներին	353
Յակոբյան Ալեքսան	
Հայ-բիզանդական յարաբերությունները Է դարի կեսերին և Զուարթբեկի տաճարի կառուցման ժամանակը	366
Շաքարյան Արտակ	
Մանկահավաքն Օսմանյան կայսրությունում ռուսիս աշխատուժի վերակազմակերպման միջոց	428
Քոսյան Արամ	
Հայասանյի աստվածները (XUB XXVI 39).....	444

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՇԱԿՈՒՅՑ

Խամոյան Մարսիմ	
Ջրդերեն լեզվի շարահյուսության հիմունքների մշակման շուրջ	458
Խաչիկյան Մարգարիտ	
Ուրարտերեն կերպիվժամանակի քերականական կարգի շուրջ (նոր դիտարկումներ)	473
Հարությունյան Նիկողայ	
Ուրարտերեն մեծի բառի առուգարանությունը	484
Չաչյանի Կառլինե	
Ջրական մշակույթի ու պատմության հարցերի արտացոլումը «Մշակ» բերքում	495
Մաֆրաստյան Լիլիթ	
Յեմինիլզմի հետեղակալության հիմնական մոդելը. փոխհամահայնություն քն՝ դիմակայություն	501

Մտեփանյան Համիկ Հայաստան բուրժուարյան սպառազոր բաժանումները.....	513
---	-----

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Ժամկտյան Հարություն Վասիլի Լևինսոն. Ռուսաստանում սամարիտյան ավանդույթների առաջին հետազոտողը.....	521
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

Առաջադիմություն	
Կոպեկի հարցը 1911 թ. Կոնգրեսում.....	5
Բայբուրյան Վահան	
Տեսքերից հանդիսանում արևելահայ արևելահայերի վերաբերմանը XIX դարում.....	17
Բայբուրյան Վահան	
Իրանի և Թուրքիայի միջև կարգավորման հարցի վերաբերյալ 1911 թ. Կոնգրեսում.....	47
Գալստյան Արամ	
Մարտիկական շարժումը 1908 թ. Թուրքիայի արևելահայ մարտիկական շարժումում.....	77
Գեորգյան Գոր	
Կարգավորման հարցի վերաբերյալ 1911 թ. Կոնգրեսում.....	88
Իսկանդարյան Գեորգ	
Իրանի և Թուրքիայի միջև կարգավորման հարցի վերաբերյալ 1911 թ. Կոնգրեսում.....	101
Արտուրյան Արամ	
Կարգավորման հարցի վերաբերյալ 1911 թ. Կոնգրեսում.....	111
Արտուրյան Լևոն	
Կարգավորման հարցի վերաբերյալ 1911 թ. Կոնգրեսում.....	125
Օհանյան Նիկոլայ	
Կարգավորման հարցի վերաբերյալ 1911 թ. Կոնգրեսում.....	141
Գրիգորյան Գեորգ	
Կարգավորման հարցի վերաբերյալ 1911 թ. Կոնգրեսում.....	154

Мавлян Бениамин	
Грузинское правительство и община амшенских армян Сочинского района (1918-1920 гг.)	163
Мамукиан Суран	
Зигзаги развития исламистского движения в Сирии в 1982-2000гг. .	181
Мгоян Шахро	
Проблема самоопределения курдов в современном Ираке	195
Мурадян Самвел	
К вопросу о существовании в турецких архивах документов о геноциде армян	210
Самвелян Карине	
Политическая ситуация в Ираке (июнь 2004г. – август 2005г.) и позиция ООН	218
Сафрастян Рубен	
Османская империя: Две программы геноцида	236
Пашаян Аракс	
К вопросу общественно-политических реформ в Саудовской Аравии	255

ДРЕВНЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ

Ахмариани Джон	
Род Авраама и Северная Месопотамия	267
Грекиян Ерванд	
Эпизоды из истории отношений Урарту и Муцацира.....	277
Хачатрян Валери	
Образование, возвышение и упадок Урартского государства	295
Костякян Кристина	
Из истории Мелюк-Шахназарянов, меликов Гегаркуни	303
Матевосян Артур	
Христианское совершенство в святоотеческой традиции.....	330
Мартоян Теймуре	
Деятельность кармелитов в годы управления Сефевидских шахов Аббаса второго, Сулеймана и Султана-Хусейна	353
Акопян Алексан	
Армяно-византийские отношения в середине VII века и время постройки Звартноцского собора.....	366
Шакарян Артак	
Денширме в Османской империи как средство перераспределения рабочей силы	428
Косян Арам	
Хайасские боги (KUB XXVI 39).....	444

ФИЛОЛОГИЯ И КУЛЬТУРА

Хямоян Максим К разработке основ синтаксиса курдского языка	458
Хачикян Маргарит Наблюдения в области вида/времени в урартском языке	473
Арутюнян Николай Этимологии урартского слова <i>iltedi</i>	484
Чачани Карлене Отражение культурно-исторических вопросов в газете "Мшак"	495
Сафрастьян Лялит Послереволюционная модель иранского феминизма: взаимное согласие или противостояние?	501
Степанян Асмик Армянописьменные печатные словари на турецком языке	513

СООБЩЕНИЯ

Жамкоцян Арутюн Василий Левинсон: Первый исследователь самаритянской традиции в России	521
--	-----

CONTENTS

MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY

Avdalyan Arthur The Coptic Question in 1911 Asyut Conference	5
Balbourtian Vahan Pages of 19 th Century Iranian-Armenian History	17
Balbourtian Vahan From the History of Political Connection of Armenian and Kurdish Questions in Turkey in the Context of International Diplomacy (Since World War I Untill Lausanne Conference)	47
Gasparyan Aram The Elections of 1908 in Ottoman Empire's Arab Provinces	77
Gevorgyan Gor About Iraqi-Iranian Territorial-Bounding Contradictions	88
Iskandaryan Gohar Arminian Genocide and the Position of Iran	101
Harutyunian Aghavni USA 1980-81 Middle East Policy	111

Harutyunyan Lilit	
The Lebanese-Israeli Peace Treaty of May 17 1983 in the Context of the Internationalization of Lebanese Conflict	125
Hovhannisyan Nikolay	
Third Party Involvement in Prevention and Perpetration: The Armenian Case	141
Gharibjanyan Gevorg	
The Socio-Economic And Domestic Political Crisis in Syria in the First Half of 1980's.....	151
Mailyan Beniamin	
Georgian Government and Hamshin Armenian Community of the Sochi District (1918-1920)	163
Manukyan Suren	
Decline and Rise of Islamic Movement in Syria in 1982-2000.....	181
Mhoyan Shakro	
Problems of Self-Determination of Kurdish in Modern Iraq	195
Muradyan Samvel	
On the Question of Availability in the Turkish Archive of Documents Evidencing the Genocide of Armenians.....	210
Samvelyan Karine	
The Political Situation in Iraq (June 2004 – August 2005) and the Position of the United Nations.....	218
Safrastyan Ruben	
Ottoman Empire. Two Programms of Genocide.....	236
Pashayan Araks	
About the Problem of Socio-Political Reforms in Saudi Arabia.....	255

ANCIENT AND MIDDLE AGES

Ahmaranyan John	
The House of Abraham and Northern Mesopotamia.....	267
Grekyan Yervand	
Episodes from the History of Relations of Urartian State and Muşasir...277	
Khachatryan Valery	
The Formation, Growth and Downfall of the Urartian State.....	295
Kostikyan Kristine	
On the History of Melik-Shahnazaryans, the Meliks of Gegharkuni.....	303
Matevosyan Arthur	
The Christian Perfection in Patristical Tradition.	330
Martoyan Tehmine	
The Activity of the Carmelites in the Years of Reign of Safavid Shahs Abbas II, Sulaiman and Sultan-Husain	353

Hakobian Alexan	
The Armenian-Byzantine Relations in the Middle of VII Century and the dating of Zuarthnots Cathedral's Building	366
Shakaryan Artak	
Devshirme in the Ottoman Empire as a Tool of Labor Force Reorganization	428
Kosyan Aram	
The Gods of Hayasa (KUB XXVI 39).....	444

PHILOLOGY AND CULTURE

Khamoyan Maxim	
To the elaboration of the base of the Kurdish language syntax	458
Khachikyan Margarit	
On the Category of Aspect/Tenses in Urartian (new observations).....	473
Harouthlounyan Nicolay	
The Etymology of the Urartian Word <i>istedi</i>	484
Chachani Karlene	
Reflection of Issues of Kurdish History and Culture in "Mshak" Newspaper ...	495
Safrastyan Lilit	
The Postrevolutionary Model of Iranian Feminizm: Mutual Agreement or Confrontation?	501
Stepanyan Hasmik	
Arm-Lettered Turkish Dictionaries.....	513

INFORMATION

Jamgotchyan Haroutun	
Vasily Levinson: First Samaritan Traditionalist in Russia	521

«ԱՐՄԵՆ ԵՎ ԲԵՐՍԱԲԵ ԾԵՐԵՃԵՄՆ ԿՈՄՍՊՐԱՄԻ» (ԱՐՄ)
ՊՐԵԶԻԴԵՆՏ ԱՐՄԵՆ ԾԵՐԵՃԵՄՆԻ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՍԻ
ՀՀ ԳԱՍ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱՎԱԾ ԳՐՁԵՐԸ

LIST OF PUBLICATIONS OF THE INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES,
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA,
SPONSORED BY THE PRESIDENT OF "ARMEN AND BERSABE
FOUNDATION", USA ARSEN V. JEREJIAN

1. Հովհաննիսյան Նիկոլայ, Դիվոմագիտություն, Երևան, 1997:
Hovhannisyán Nikolay, Diplomacy, Yerevan, 1997.
2. Քոսյան Արամ, Խեթական տիրությունը և Ալիսիայական (Տյոյական պատերազմը), Եր., 1997:
Kossian Aram, The Hittite Empire Ahhiyawa, Yerevan, 1997.
3. Մովսիսյան Արտակ, Վանի թագավորության (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) մեքենագրությունը, Երևան, 1997:
Movsisyan Artak, The Hieroglyphic Script of Van Kingdom (Bianili, Urartu, Ararat), Yerevan, 1998.
4. Ղազարյան Մամյա, Ստեփանյան Աշոտ, Հայեսի Հայոց զեղարվեստը, Եր., 1997: Ghazarian Mania, Stepanian Ashot, The Armenian Fine Arts of Aleppo, Yerevan, 1997.
5. Երիտասարդ Արևելագետների Համրազետական 18-րդ գիտական նախադրյալն. Ձեկոզումների թեզեր, Երևան, 1997:
XVIII Conference of Young Orientalists of Armenia, Theses, Yerevan, 1997.
6. Երիտասարդ Արևելագետների Համրազետական 19-րդ գիտական նախադրյալն. Ձեկոզումների թեզեր, Երևան, 1998:
XIX Conference of Young Orientalists of Armenia, Theses, Yerevan, 1998.
7. Չաքրյան Հակոբ, Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում, Երևան, 1998:
Chakryan Hakob, The Karabakh Conflict in the Context of Armenian-Turkish Relations, Yerevan, 1998.
8. Քոսյան Արամ, Տոմ Թորգոմայ (ստասպիլ և իրականություն), Երևան., 1998:
Kossian Aram, The "House of Torgom", Yerevan, 1998.
9. Սերժավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XVII, Երևան, 1998:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XVII, Yerevan, 1998.
10. Ղազանյան Ռեմ, Բոլշևիկները և երիտթուրքերը, Երևան, 1998:
Ghazandjian Rem, Bolsheviks and the Young Turks, Yerevan, 1998.
11. Սերժավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XVIII, Երևան, 1999:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XVIII, Yerevan., 1999.

12. Ջոսյան Արամ, XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999:
The XII Century B. C. Near Eastern Crisis and the Armenian Highland, Yerevan, 1999.
13. Գալուստյան Հայկազուն, Հանրապետական Քուրդիայի կառավարության քաղաքականությունը Արևելյան վիլայեթներում (1920-1960 թվականներ), Երևան, 1999:
Galustyan Haykazous, The Policy of the Government of Republican Turkey in the Eastern Provinces (1920-1960's), Yerevan, 1999.
14. Փոլադյան Արշակ, Գրոհերը Աբբասյան խալիֆայության ժամանակաշրջանում (X-XI դդ.), Երևան, 1999:
Poladian Arshak, The Kurds in the Period of Abbasid Caliphate (X-XI Centuries), Yerevan, 1999.
15. Կարապետյան Ռուբեն, Սիրիա-ամերիկյան հարաբերությունները և յաղապետության գործընթացը Արաբական Արևելքում, Երևան, 1999:
Karapetian Rouben, Syrian-American Relations and the Peace Process in the Arab East (1989-1996), Yerevan, 1999.
16. Hovhannisyán Nikolay, The Karabakh Problem. Factors, Criteria, Variants of Solution, Yerevan, 1999.
- ✓ 17. Աճառյան Հրայրա, Հայոց դերը Օսմանյան կայսրության մեջ, Եր., 1999:
Acharyan Hrachiya, The Role of Armenians in the Ottoman Empire, Yerevan, 1999.
18. Ethnoregional Policy of Armenia and Georgia (Collective of authors from Armenia and Georgia), Yerevan, 1999.
19. Երիտասարդ Արևելագետների Հանրապետական 20-րդ գիտական նոտաշրջան. Ձեկուցումների թեզեր, Եր., 1999:
XX Conference of Young Orientalists of Armenia, Theses, Yerevan, 1999.
- ✓ 20. Փափազյան Ավետիս, Ժամանակագրություն, Հայկական հարցը և մեծ եղեռնը (1987-2000), Երևան, 2000:
Paparzyan Avetis, Chronology. The Armenian Question and the Genocide (1876-2000), Yerevan, 2000.
21. Hovhannisyán Nikolay, Formation of the Transcaucasian-Middle Eastern Geopolitical Region, Yerevan, 2000.
22. Միրզա Եսաուֆ Ներսեսով, ԵՃՄԴԴԿԻ պատմություն, քարգճանությունը քննադրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Զ.Պ. Կոտեիկյանի, Երևան, 2000:
Mirza Yusuf Nersesov, A Truthful History, Translation, Introduction and Commentaries by K.P. Kostikyan, Yerevan, 2000.
23. Կարապետյան Ռուբեն, Սիրիա-ամերիկյան հարաբերությունները (1967-1996), Երևան, 2000:
Karapetian Rouben, Syrian-American Relations (1967-1996), Yerevan, 2000.
24. Ստեփանյան Աշոտ, Նոր Ջուլայի կենցաղային մշակույթը, Երևան 2000:
Stepanyan Ashot, The Everyday Culture of New Julfa, Yerevan, 2000.
25. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XIX, Երևան, 2000:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XIX, Yerevan, 2000.

26. Երիտասարդ Արևելագետների Հանրագիտական 22-րդ գիտական նստաչափը. Զնկուցումների թեզեր, Եր., 2000:
XXII Conference of Young Orientalists of Armenia, Theses, Yerevan, 2000.
27. Арутюнян Николэй, Корпус урартских клинообразных надписей, Ерewan, 2001. Harouthiounyan Nicolay, Corpus of Urartian Cuneiform Inscriptions, Yerevan, 2001.
28. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XX, Երևան, 2001:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XX, Yerevan., 2001.
29. Բաղդասարյան Սուրեն, Թուրքիայի քաղաքական համակարգը 1920-1930-ական թվականներին, Երևան, 2001:
Baghdasaryan Suren, The Political System of Turkey in 1920-1930's, Yerevan, 2001.
- ✓30. Արևելք, Երևան, 2001:
Orient, Yerevan, 2001.
31. Ակադեմիկոս Մարի Բրոսե, Երևան, 2002:
The Academician M. Brosset, Yerevan, 2002.
- ✓32. Մերձավոր Արևելք, Երևան, 2002:
The Middle East, Yerevan, 2002.
- ✓33. Орбели Иосиф, Том II, Курдско-русский словарь, Ерewan, 2002.
Orbeli J. A., Kurdish-Russian Dictionary, Yerevan, 2002.
34. Հովհաննիսյան Նիկողայ, Հայոց ցեղասպանությունը ցեղասպանագիտության հայեցակարգային համակարգում, Երևան, 2002:
Hovhannisyas Nikolay, The Armenian Genocide in the Conceptual System of Genocidology, Yerevan, 2002.
35. Hovhannisyas Nikolay, The Armenian Genocide, Armenocide: Causes, Commission, Consequences, Yerevan, 2002.
36. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXI, Երևան, 2002:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XXI, Yerevan., 2002.
37. Երիտասարդ Արևելագետների Հանրագիտական 24-րդ գիտական նստաչափը. Զնկուցումների թեզեր, Երևան, 2003:
XXIV Conference of Young Orientalists of Armenia, Theses, Yerevan, 2003.
38. Փաշայան Արարս, Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությունը. նպատակները, գործունեությունը, դիրքորոշումը դարաքաղաքական հակամարտության նկատմամբ, Երևան, 2003:
Pashayan Araks, Organization of the Islamic Conference. Objectives, Activity, Position Towards the Kharabakh Conflict, Yerevan, 2003.
39. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXII, Երևան, 2003:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XXII, Yerevan., 2003.
40. Հովհաննիսյան Նիկողայ, Արաբական երկրների պատմություն, Հ.1. Արաբները VII դարից մինչև 1517թ., Երևան, 2003:
Hovhannisyas Nikolay, History of the Arab Countries, Vol.I, The Arabs from VII Century 1517, Yerevan, 2003.
41. Նիկողայ Հովհաննիսյանի տպագիր աշխատությունների մատենագիտություն, Երևան, 2003:
Bibliography of the Nikolay Hovhannisyas's Published Works, Yerevan, 2003.

42. Երիտասարդ Արևելագետների Համալսարանական 25-րդ գիտական նստաշրջան. Զեկուցումների թեզեր, Երևան, 2004:
XXV Conference of Young Orientalists of Armenia, Theses, Yerevan, 2004.
43. Հովհաննիսյան Նիկոլայ, Իրան. Այաթոլլահ Խոմեյնիի դարաշրջանը, Երևան, 2004:
Hovhannisyán Nikolay, Iran. The Ayatollah Khomeyni's Epoch, Yerevan, 2004.
44. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIII, Երևան, 2004:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XXIII, Yerevan, 2004.
45. Մաքսիմ Խամոյանի տպագիր աշխատությունների մատենագիտություն, Երևան, 2004.
Bibliography of the Maxim Khamoyan's Published Works, Yerevan, 2004.
46. Հովհաննիսյան Նիկոլայ, Արաբական երկրների պատմություն, Հ. II, Արաբների օսմանյան տիրապետության ժամանակաշրջանում (1516-1918թթ.), Երևան, 2004.
Hovhannisyán Nikolay, History of the Arab Countries, vol. II, The Arabs Under the Ottoman Domination (1516-1918), Yerevan, 2004.
47. Զոսյան Արամ, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունների (ցառ խնթական տեքստերի), Երևան, 2004:
Kosyan Aram, The Toponyms of the Armenian Highland (According to Hittite Cuneiform Texts), Yerevan, 2004.
48. Hovhannisyán Nikolay, The Karabakh Problem. The Thorny Road to Freedom and Independence, Yerevan, 2004.
49. Մերձավոր Արևելք, II, Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ: Հողիսանների ժողովածու, Երևան, 2005:
Near East, II. History. Policy. Culture, Yerevan 2005.
50. Hovhannisyán Nikolay, Arab Historiography on the Armenian Genocide, Yerevan, 2005.
- ✓51. Բայբուրդյան Վահան, Իրանի պատմություն. Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2005:
Bayburdyan Vahan, History of Iran. From the Ancient Times to Our Days, Yerevan, 2005.
52. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIV, Երևան, 2005:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XXIV, Yerevan, 2005.

[1000 999]

ՄԵՐԶԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼԵԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

XXIV

Գրատարակչության տնօրեն՝ Է. Ա. Մկրտչյան Օ
Գեղ. խմբագիր՝ Ա. Ա. Քաղղասարյան Ձ
Դասակարգչ. ձևավորող՝ Գ. Ա. Գաբրիելյան Օ

Տպագրություն՝ օխոք: Ջուրջ՝ օխոք: Զախոջ՝ 60x84/16:
Օախոջ՝ 33,5 մմ., 29,7 հյատ. մմ., 31,2 սրայն. մմ.:
Տպարանայ՝ 300: Գին՝ սրանախոջն

Տպագրված է «Ճանդակ-97» հրատարակչության տպարանում.
375051, Երևան, Կոմիտասի սրղ. 48/2, հեռ.՝ (+37410) 23-25-28,
ֆաքս՝ (+37410) 23-25-95, էլ. փոստ՝ info@zangak.am, էլ. կայք՝ www.zangak.am

